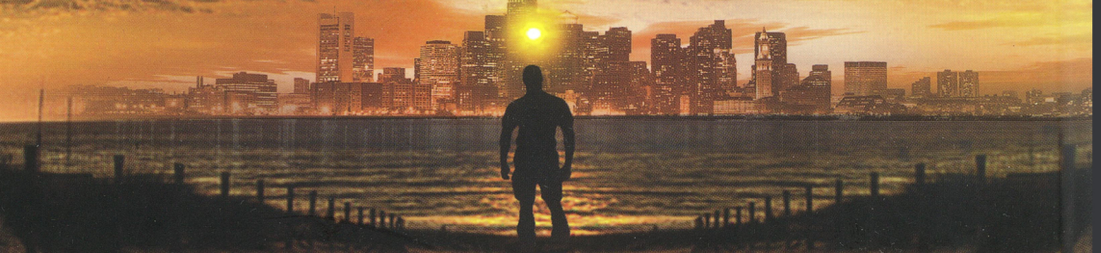
زۇلپىقار بارات ئۆزباش

ئۆزلۇك گىرۋەكلىرىدە

ـ ھونولۇلۇ خىياللىرى

On the Margins of Self

Reflections: My Days in Honolulu

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى
Xinjiang University Press

Zulpikhar Bara Ozbash

زۇلپىقار بارات ئۆزباش

ئۆزلۇك گىرۋەكلىرىدە

On the Margins of Self

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

Xinjiang University Press

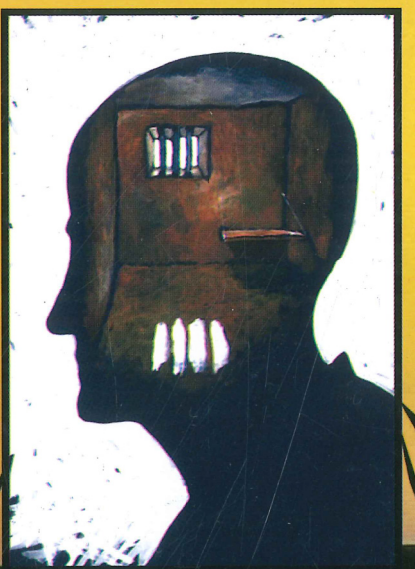
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن
خەتتات: سۇلايمان ئىسمائىل خالى

ISBN 978-7-5631-2464-0

9 787563 124640 >

定价：38.00 元

www.uyghurkitap.com

زۇلپىقار بارات ئۆزباش

ئۆزلۈك گىرۋەكلىرىدە

ـ ھونولۇلۇ خىياللىرى

On the Margins of Self

Reflections: My Days in Honolulu

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى
Xinjiang University Press

www.uyghurkitap.com

图书在版编目(CIP)数据

在自我发现的边缘中：维吾尔文 / 祖丽菲克尔·巴拉提著. — 乌鲁木齐：新疆大学出版社，2011.4
ISBN 978-7-5631-2464-0

Ⅰ.①在… Ⅱ.①祖… Ⅲ.①社会学—文集—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.①C91-53

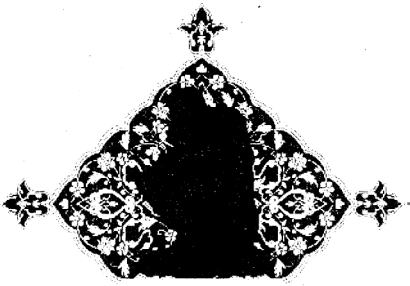
中国版本图书馆 CIP 数据核字（2011）第 049391 号

在自我发现的边缘中

——火奴鲁鲁随想记

祖丽菲克尔·巴拉提 著

责任编辑	凯丽毕努尔·米吉提
责任校对	阿不都热依木·阿不力米提
封面设计	努尔买买提·艾买尔
出版发行	新疆大学出版社
地　　址	乌鲁木齐市胜利路 14 号
邮　　编	830046
发　　行	新疆新华书店
印　　刷	新疆新华印刷厂
开　　本	880 毫米×1230 毫米　1/32
印　　张	14
版　　次	2011 年 4 月第 1 版
印　　次	2011 年 4 月第 1 次印刷
印　　数	0001 — 3000 册
书　　号	ISBN 978-7-5631-2464-0
定　　价	38.00 元

كىرىش سۆز

ــ ئۆزۈمنى تونۇش ۋە ئۆزۈم بىلەن ئېلىشىش خاتىرىسى

ۋەتەنگە قايتقان چېغىمدا سۆزلىگەن بىر قېتىملىق لېكسىيەمدە بىرەيلەن مەندىن: «چەت ئەلدە ئوقۇش داۋامىدىكى ئەڭ چوڭقۇر ھېس قىلغان نەرسىڭىز نېمە؟» دەپ سوراپ قالدى. مەن: «ئۆزۈمنى تونۇشنى ۋە ئۆزۈم بىلەن ئېلىشىشنى ئۆگىنىۋاتقىنىم» دەپ جاۋاب بەردىم. بۇ مېنىڭ چەت ئەلدە ھېس قىلغان ئەڭ چوڭقۇر تەسىراتىم ئىدى. ئېھتىمال ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا بىراۋ مەندىن ئوخشاش سوئالنى سورىسا، مەن يەنە مۇشۇنداق جاۋاب بېرىشىم مۇمكىن. مېنىڭ يۇقىرىقى جاۋابتا پېئىلنىڭ ھازىرقى زامان شەكلىنى ئىشلىتىشىمدىكى سەۋەب شۇكى، ئۆزىنى تونۇش بىر ئادەم ئۈچۈن، خۇسۇسەن مەن ئۈچۈن بىر ئۆمۈرلۈك جەريان. بەزىلەر ئۆزىنى ئۆمۈر بويى تونۇمايۋاتىدۇ. بۇنى پاجىئە دېمەي ئامال يوق. ئۆزى بىلەن ئېلىشىش مەسىلىسىگە كەلسەك، مەن بۇرۇن نۇرغۇن قېرىنداشلىرىمغا ئوخشاشلا «ئۆزىگە مەپتۇن بولۇپ كېتىش كېسىلى»گە گىرىپتار بولۇپتىكەنمەن. چەت ئەلدە ئوقۇش سەپىرى ماڭا ئۆزۈمگە بىر بىمار سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىشنى ئۆگەتتى. ئۆزۈم بىلەن ئېلىشىشنى باشلىۋەتتىم. بۇ، ئادەمدىن جاسارەت ۋە رەھىمسىزلىك تەلەپ قىلىدىغان كۆرەش ئىدى. بىر بىمارنىڭ ئۆ-

www.uyghurktap.com

زى بىلەن ئېلىشىشى ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى.

مەن ئىنگلىز تىلى ئوقۇتقۇچىلىقىنى، دەرس سۆزلەيدىغان مۇنبەرنى بەك ياخشى كۆرەتتىم. ئۇنىڭ مېھرىدىن كېچىش خىزمىتىمدىن ۋە باشقا ئىمكانىيەتلەردىن ۋاز كېچىشتىن ئېغىر كەلدى. مەن ھازىرمۇ ئۆزۈمنىڭ مۇنبەر ئالدىدا دەرس، نۇتۇق سۆزلىگەن چاغلىرىمنى سېغىنىش ئىچىدە ئەسلەيمەن. دەرس ۋە نۇتۇق سۆزلەش ئۆزۈمنىڭ ھۆرلۈكىنى ئىپادىلەش، ئىچىمدىكى ھەسرەتلەرنى ھەيدەش ئۈچۈن قوللانغان ۋاستەم ئىدى. ئەمدى مەن يەنە داۋاملىق ئىزىمغا سەكرىمەسلىك ئۈچۈن ئاشۇ مېھرىلىك نەرسىلەردىن ۋاز كەچتىم. ئۇنىڭدىن باشقىمۇ ۋاز كەچكەنلىرىم، بەرگەن قۇربانلىرىم جىق. بۇ ۋاز كېچىشلەر، بۇ قۇربان بېرىشلەر ئۆز ـ ئۆزۈم بىلەن ئېلىشىش كۈرىشىمىنىڭ مۇقەددىمىسى ئىدى.

ھازىرمۇ ئۆزۈم بىلەن ئېلىشىۋاتىمەن، كۈرەش داۋاملىشىۋاتىدۇ. مەن ئۆزۈمگە جەڭ ئېلان قىلغانسېرى، ئىلگىرىكى ئۆزۈمنىڭ ئويغاق تۇرۇپ چۈش كۆرگەن بىر ئىنسان ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىمەن. رېئاللىقتا ئۆتكەن ۋە ئۆتۈۋاتقان ئاشۇ تالاي بۇيۇك سىيمالار بىلەن ئۆزۈمنى سېلىشتۇرغىنىمدا، ئۆزۈمنى كىچىكلەپ يوقاپ كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلىمەن. ئۆزۈم بىلەن قانچە كەسكىن ئېلىشقانسېرى، ئىلگىرىكى رودۇپايلىقىمغا ئىچ ئىچىمدىن يىغلاشنى ئۆگىنىمەن. شائىر غوجىمۇھەممەد مۇھەممەد گويا مېنىلا يازغاندەك قىلىدۇ :

ئۇ بىر ئەبلەخ، بىلمەس ياشاشنى،
ئوتتۇز يىلدا ئۆگەندى ئاران
ئىچ ـ ئىچىدىن مۇڭلۇق يىغلاشنى،
ئۇ بىر ئەبلەخ، بىلمەس سۆيۈشنى،
ئوتتۇز يىلدا ئۆگەندى ئاران
سۆيگۈ ئۈچۈن قانداق ئۆلۈشنى...

(شائىرنىڭ «غوجىمۇھەممەد مۇھەممەد» ناملىق شېئىرىدىن)

مېھرىلىك نەرسىلەردىن ۋاز كېچىشنى، پېتىمدىن چۈشۈش-نى ۋە ئۆز - ئۆزۈم بىلەن ئېلىشىشنى قارار قىلغىنىمدا، 30 ياشقا كىرگەنىدىم. نېمىدېگەن كېچىككەن قارار - ھە !؟

ئادەملەر ئۆزىنى ۋە جەمئىيەتنى بەك چۈشىنىدىغاندەك ھېس قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ بىر خام خىيال. بۇ خام خىيال ۋە كۆ-پىنچىلىرىمىزگە ئورتاق بولغان «ئۆزىنى بەك ياخشى كۆرۈپ كېتىش كېسىلى» ئەمەلىيەتتە ئۆزىمىزنى ھەقىقىي تونۇشتىن مەھرۇم قالدۇرىدۇ. ئۆزلۈكنى، كىملىكنى ئۆمۈر بويى تونۇماي ئۆتۈپ كېتىش بىر تراگېدىيە. ئەمما نۇرغۇن ئادەملەر ئىلگە-رىكى مەندەك بۇ تراگېدىيەنى تونۇمايدۇ. ئېيتىش كېرەككى، بىز ئۆزىمىزنى ئەقىللىك چاغلىغاندىلا نادانغا ئايلىنىۋاتقان بو-لىمىز.

بۇرۇن ئابستراكت سۆيگۈ ۋە ئابستراكت تونۇشلار قورشاۋىدا لەيلەپ يۈرگەنكەنمەن. ئەمدى ئادەملەرنى كونكرېت سۆيۈشنى، ئېغىز بىلەن ئەمەس، بەلكى ئەمەلىي ھەرىكىتىمدە سۆيۈشنى ئۆگىنىۋاتىمەن. بۇرۇن ئابستراكت، مۇجمەل تونۇشنى «بىلىم» دەپ چۈشىنىۋالغانكەنمەن. ئەمدى مۇجمەل، يېرىم - يارتا، ئابستراكت بىلىشنىڭ ئەقلىنىڭ قاتلى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىۋاتىمەن. بۇرۇن ياڭراق شوئارلارغا، ۋەتەن مەنپەئىتى ھەق-قىدىكى ئاغزاكى ۋەدىلەرگە ھەۋەس قىلىپتىكەنمەن. ئەمەلىيەتتە بىلسەم، ھەممىسى كۆپۈك ئىكەن... بۇنى ماڭا ئۆزۈمنى تونۇش سەپىرى ۋە ئۆزۈم بىلەن ئېلىشىش كۇرىشى ئۆگەتتى.

ئۆزلۈك ـــ ئۆزىمىزنىڭ نەزىرىدە، باشقىلارنىڭ كۆزىدە ۋە ئۆزىمىز ياشاۋاتقان جەمئىيەتتە كىم ئىكەنلىكىمىز ھەققىدىكى نىسپىي مۇقىم بولغان تونۇشىمىزدۇر. بۇ تونۇش جەريانى ئەي-نەكتىن ئەكسىمىزنى كۆرۈش جەريانىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۆ-زىمىزنى مەن خېلى بولىمەن دەۋېتىپ ئەينەككە قارىغىنىمىزدا، ئەينەك بىزنىڭ زادى قانداق ئىكەنلىكىمىزنى بىلدۇرۈپ قوي-ىدۇ. بۇ بىر ئازابلىق جەريان. مەن بۇ ئازابلىق جەريانىنى ھېس

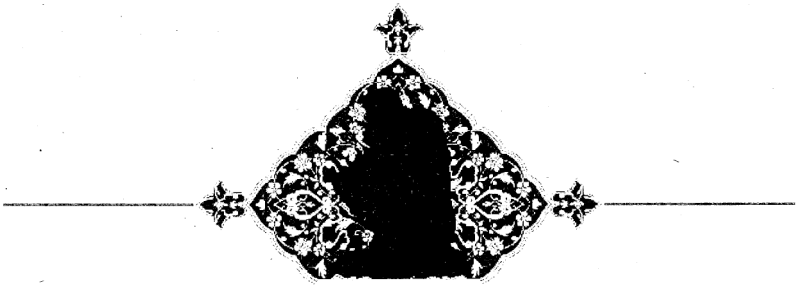

قىلغانسېرى رېئاللىقىم بىلەن كىملىكىم ئوتتۇرىسىدا ھاڭ بارلىقىنى تونۇپ يېتىمەن. ئۆزلۈكۈمنى تونۇش مېنى گىرۋەك-لەردە قاڭقىتىدۇ. مېنىڭ بۇ كىتابىم چەت ئەلگە چىقىش، ئو-قۇش داۋامىدىكى ئەنە شۇ قاڭقىشلاردا ئۆزۈمنىڭ ھامان گىر-ۋەكتە ئىكەنلىكىنى تۇيغاندىكى دىل بايانلىرىمنىڭ بىر قىسمى.

ئۆزلۈك جەمئىيەتتە يېتىلىدۇ. شۇڭا جەمئىيەتتىكى كۆپۈك-لۈك ۋە چىركىنلىك ئادەمنىڭ ئۆزلۈكىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. ئۆزلۈك بىر ئېقىنغا ئوخشايدۇ. شۇڭا بۇ ئېقىندا جەمئىيەتنىڭ تۈرلۈك قاتلاملىرىدىكى لاي ـ لاتقىلىرى دەۋرەپ كېلىۋاتقان بولىدۇ. ئەمما يەنە شۇنىمۇ كۆرۈش كېرەككى، ئۆز-لۈكنىڭ ئىنسان رېئاللىقىدىن قاڭقىيدىغان يۈكسەك بىر تەرىپى بولىدۇ. رېئاللىقنىڭ ئازابلىرىغا يۈزلىنىپ پىكىر ئىچىدە يا-شايدىغان ئادەمدە دەل ئاشۇ ھالقىما ئۆزلۈك ئۇنى ئۆزى بىلەن ئېلىشىشقا، ئۆزىنى داۋاملىق تونۇشقا ئۈندەپ تۇرىدۇ. ئۆز نۆۋە-تىدە ئۆزلۈكىمىز مۇقىم، تۇرغۇن بىر گەۋدە ئەمەس. ئۇ ـــ بىر جەريان، بىر ئېقىن. بىز بۇ جەريانىنى، بۇ ئېقىنىنى غايە-مىزدىكىدەك بىر يۆنىلىشكە باشلاپ ماڭالايمىز. بۇ بىزدىن ئۆ-زىمىز بىلەن توختاۋسىز ئېلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

مەن ئۆزۈم بىلەن ئېلىشىۋاتقىنىمدا، ئۆزلۈكۈمدىكى لاي ـ لاتقىلاردىن ھالقىش ئۈچۈن قاڭقىۋاتقان ئىچكى دۇنيايىمدىن بىر سادا كەلدى: «ۋۇجۇدۇڭدا بىر زەھەر بار، ئۇ زەھەر ھۇجەيرە ـ ھۇجەيرىلىرىڭگە تاراپ كەتكەن ! ئۇنى تازىلا ! ئۇنىڭ بىلەن كۈ-رەش قىل !»

2008 ـ يىلى ئاۋغۇست، ئۈرۈمچى

Preface

Over the past two and half years, I have been doing sociology for MA in University of Hawaii at Manoa . Prior to being promoted for ph . D in the same field, I have written a book to share with Uyghur readers my reflections on my life in Honolulu . This book, to some degree, can be seen as a record of discovering and rediscovering my inner psyche and self in a graduate school aboard . The followings, as a preface, express the core of my reflections during a journey to discover self and identity .

Self refers to the self-feelings that individuals derive from associations with other people . Harton Cooley (1864 — 1929), an American sociologist, viewed self as the process in which individuals see themselves as objects, along with other objects, in their social environments . Self emerges out of communication wit others . During my campus life in UH, through the communication with my professors, classmates and significant others, I have managed to develop self-feelings, self-image and attitudes .

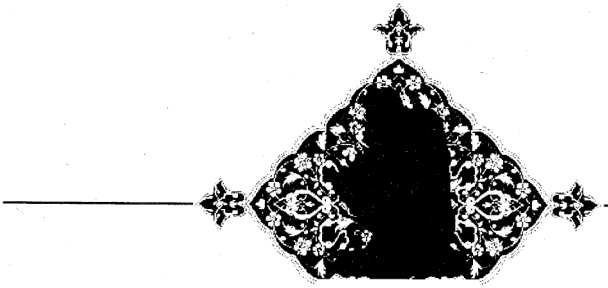
For me, this journey to discover myself proved to be a painful process since I did not major in sociology . Sociology is a rigid science awash in a wide range of theories, abstract terms and key concepts .

www.uyghurktap.com

Due to this unique characteristic as well as my shallow understandings of this field, I have undertaken too much hardship in academic life. Meanwhile, through this experience, I have been able to sense the joy of self-discovery. It is the communications with my professors, classmates that played a critical role in the development of my self-awareness. During this process, I have realized that, the field of sociology remains under the stage of reconstruction in China, and embryonic in Xinjiang--my homeland.

In contemporary world, we obtain an unprecedented opportunity to cultivate ourselves and construct our identities. In fact, we are the origins of our self-awareness. The world around us urges us to discover and rediscover ourselves. We, as conscious human beings, have capacity to construct and reconstruct our identities.

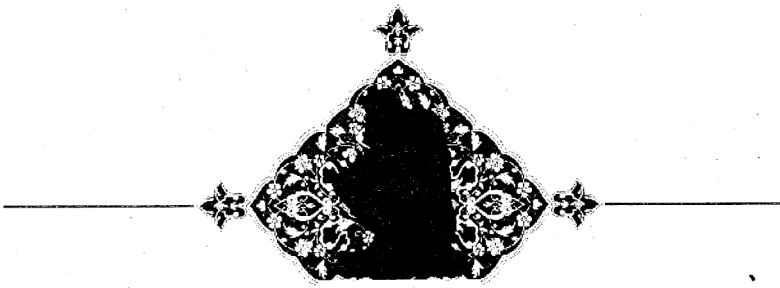

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ئامېرىكىغا سەپەر 1
ئىككىنچى باب ھاۋاينىڭ ھېكايىسى 43
ئۈچىنچى باب ئادەت تۇرمىسىدىن قېچىش 57
تۆتىنچى باب مەدەنىيەت ئەندىكىشى داۋاملاشماقتا 81
بەشىنچى باب ھونولۇلۇ ــ قىش بولمايدىغان شەھەر ... 100
ئالتىنچى باب ئامېرىكا پىروفېسسورلىرىنىڭ سېھرىي كۈچى 123
يەتتىنچى باب جەمئىيەتشۇناسلىق نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ 150
سەككىزىنچى باب 1893 ـ يىلى: ھاۋايدا سىياسىي ئۆزگىرىش 163
توققۇزىنچى باب كىملىك توزۇتقان خىياللار 177
ئونىنچى باب كىتاب ئوقۇش سەنئىتى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ھەققىدە ئويلىغانلىرىم 197
ئون بىرىنچى باب ماڭا تەسىر قىلغان ئىككى ئادەم 210
ئون ئىككىنچى باب ئامېرىكا مائارىپى ۋە مېنىڭ كەچۈرمىشىم 230
ئون ئۈچىنچى باب ھاۋايدا ئۆتكەن تۇرمۇشۇم 245
ئون تۆتىنچى باب ئامېرىكانلارنىڭ قىممەت قارىشى ... 263
ئون بەشىنچى باب ئامېرىكىنىڭ بۈگۈنى ۋە

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئەملىيەتچىلىك ئىدىيەسى 274
ئون ئالتىنچى باب غەربىلىق ۋە سۆكۈتنىڭ ماڭا ئېيتقانلىرى 294
ئون يەتتىنچى باب خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىدىن سېمىنارلارغىچە 307
ئون سەككىزىنچى باب ئامېرىكىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇش ئۇچۇن 324
ئون توققۇزىنچى باب قىينىچىلىق ۋە تېڭىرقاش ئىچىدىن يول تېپىش ــ ياشلارنىڭ قىينىچىلىقنى يېڭىشىگە توسالغۇ بولۇۋاتقان روھىي ئامىللار 338
يىگىرمىنچى باب ياشلىرىمىز بىلەن سۆزلىشىش 358
يىگىرمە بىرىنچى باب كىملىك، ئۆزلۇكىنىڭ مەنە ۋە نەزەريەۋى قاتلاملىرى ھەققىدە جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەھلىل 379
قوشۇمچە: پايدىلانمىلار 435

بىرىنچى باب

ئامېرىكىغا سەپەر

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: تۇيغۇ ئەمگەكى؛ مەدەنىيەت ئەندىكىشى؛ ئىشەنچ مېخانىزمى؛ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش؛ ۋاقىت ئېڭى ۋە ۋاقىت باشقۇرۇش؛ تىل ئۆگىنىش.

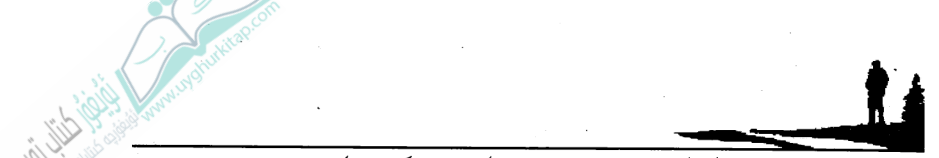
ئازابلىق تاللاش، مەنە ئىزدەش سەپىرى

ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىم، دوست ـ بۇرادەرلىرىم، ئوقۇغۇچىلىرىمنىڭ نەزىرىدە مەن «تەلەيلىك» ئىدىم. ئۇلار «تەلەي» سۆزىنى ئىشلەتكەندە قانداق ئويلايدۇ، بۇ ماڭا نامەلۇم. ئەمما، بىلىش كېرەككى، بىراۋنىڭ تەلىيى تۇيۇقسىز ئاسماندىن چۈشۈپ قالمايدۇ. ئاشۇ «تەلەي»نىڭ كەينىگە قانچىلىك رىيازەت، ئەجىر، تەر سىڭگەن. بۇنى شۇ تەلەي ئىگىسىنىڭ ئۆزىلا بىلىدۇ. سىز باشقىلار ھەۋەس بىلەن تىل چاكىلدىتىدىغان ئاشۇنداق «تەلەي»گە ئېرىشكىنىڭىزدە ئۇنىڭ دەپ ئۆزىڭىزنى تاشلاپ ھۇزۇرلانغىڭ كېلىدۇ. ئەمما كۆپ ھالدا ئۇنداق قىلالمايسىز. ھەتتا بەزىدە تېخى شۇ «تەلەي» دىن تويۇپ، ۋاز كېچىشكىمۇ مەجبۇر بولىسىز. بۇ ئەخمەقلىقمۇ؟ بىزارلىقمۇ؟ قانائەتسىزلىكمۇ ياكى «بولغانچە بولغۇم كېلىدۇ» دەپ «تەلەي ـ ئامەت»نىڭ تېخىمۇ

چوڭغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئىنتىلىشمۇ؟ بۇ قېتىم بىھىساب ئەجىر ۋە تالاي جۈرئەت ـ تەۋەككۈلچىلىكىم بەدىلىگە كەلگەن «تەلەي» لەردىن ئۆزۈم خالاپ تۇرۇپ ۋاز كەچتىم: ياخشى كۆرۈپ قىلىۋاتقان خىزمىتىم، ئايدا مۇقىم كىرىپ تۇرىدىغان مائاشىم بار ئىدى. ئەمما بۇ قېتىم قىلچە تەۋرەنمەستىن بۇ «زىيان»لارغا چىدىدىم. بەزىلەر بۇنى زىيان دېگەنىدى. مەن دەيمەن: بۇ زىيانمۇ؟ مۇۋەپپەقىيەت ئۈچۈن بەدەل تۆلەش كېرەكقۇ! «ئېسىت ئەجرىڭ !...» دېدى جاپاكەش ئانام. «راھەتنى تاشلاپ جاپاغا ماڭغان ئەخمەق !» دېدى دىلكەش دوستلىرىم. «چەت ئەلدىكى ئوقۇشىڭىز قاچان تۈگەيدۇ؟ ئەمدى كىمنىڭ لېكسىيەسىنى ئاڭلارمىز؟» دەپ ئەپسۇسلۇق ئارىلاشقان سەممىيىتىنى بىلدۈرۈشتى ئوقۇغۇچىلىرىم. ھەممىسىگە رەھمەت دېدىم ئىچىمدە. ئۆتكۈنچى راھەت ۋە ئىجتىمائىيلىشىش داۋامىدا يۇقتۇرۇۋالغان قانائەت تۇيغۇسى ئۆزۈمگە تالىق ھېسلىرىمنى تالان ـ تاراج قىلىپ مېنى غەپلەتكە چىللاشقا باشلىغاندا، ئۆز يۇرتۇمدا تۇرۇپ بېرىلىپ ئىشلىسەم قولۇمدىن ئىش چىقىش مۇمكىنچىلىكى بار ئەھۋالدا، مەن يەنىلا 30 ياشلىق ئۆمرۈمگە چېكىت قويۇپ ئۆزۈمنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئۈزۈل ـ كېسىل ئىسلاھ قىلىش قارارىغا كەلدىم ـ دە، چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇشنى تاللىدىم. قۇرۇلغان 2002 ـ يىلىدىن بۇيان 5600 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنىڭ ئېغىزىغا ئىلىم سالغان، قۇرۇلغاندىن تارتىپلا ئوقۇغۇچىلىرىمنى تىل ھەم ئىدىيە جەھەتتىن تەربىيەلەشنى نىشان قىلىپ كېلىۋاتقان «سەرخۇش ئىنگلىز تىلى تەربىيەلەش مەركىزى» نى ۋاقىتلىق تاقىدىم: يېزىۋاتقان «ئىنگلىز تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ سېلىشتۇرما گىرامماتىكىسى» نى يېرىم يولدا توختىتىپ قويدۇم. قولۇمدا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار كۆرسىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، ئۇلاردىن ئەپۇ سوراپ تارقىتىۋېتىشكە مەجبۇر بولدۇم. ماڭا كىملىكىمنى، مەسئۇلىيىتىمنى ۋە يېڭى ئىستەكلەرنى ھېس قىلدۇرۇپ تۇرۇۋاتقان، ئۇچ ئايلىق بولغان

ئوغلۇمغا يىغلاپ تۇرۇپ خوش دېدىم. «سەرخۇش»، ئىجادىيەت، خىزمەت، بالا... بۇلار مېنىڭ زېمىندا 31 يىل دەسسەپ يۈرۈپ ھېس قىلغان ئەڭ چىن ۋە سەمىمىي خۇشلۇقلىرىم، ھاياتىمنىڭ ئەڭ تاتلىق تۇيغۇ ـ مەنىلىرى سىڭگەن نەتىجىلىرىم ئىدى. ھەممىسىگە كۆزۈمنى يۇمۇپ تۇرۇپ خوش دېدىم ۋاقتىنچە. بۇ ئۇلارنى تاشلاش ئەمەس، بەلكى ئاشۇ سۆيۈملۈك نەرسىلەرنى يۇ-رىكىمگە تاڭغان ھالدا ئۆزۈمنى تېخىمۇ بۇيۇك مەنزىلگە باشلاش ئىدى. ئوغلۇم سۆزلىيەلمەيتتى، ماڭىدىغان كۈنۈم تاتلىقلىشىپ بوۋاقلىقىنىڭ ئەڭ يۇمران چاغلىرىغا تەئەللۇق يېڭى ـ يېڭى قىلىقلارنى چىقىرىۋاتقان ئوغلۇم ياشلىق كۆزلىرىمگە قۇچىقمدا تۇرۇپ ئۇن ـ تىنسىز قاراپ كەتتى. 2003 ـ يىلى ئىيۇندا، ئۇستاز ئابدۇقادىر جالالىدىنىنىڭ «سەرخۇش ئىنگلىز تىلى» ناملىق كىتابقا يېزىپ بەرگەن بېغىشلىمىسىنى ئالغىلى ئۆيىگە بارغان چېغىمدا، ئۇ كۆيۈنۈش ئاھاڭىدا بالدۇرراق تۇيقىلىشىمنى جېكىلەپ: «ئۆيلەنمەي تۇرۇپ، بالىلىق بولماي تۇرۇپ مۇكەممەل ئەر بولالمايسىز. ئائىلىنىڭ لەززىتىنى بالىلىق بولغاندا بىلمىسىز» دېگەنىدى. راست ئېيتىپتىكەن، بۇلماقتەك ئوغلۇمنى قۇچىقىمغا ئېلىپ ھەر قېتىم تويماي پۇراپ كەتكەنلىرىمدە، بىر خىل بۇرچ تۇيغۇسى ۋە ئۈمىد ئارىلاشقان تاتلىق بىر خۇشاللىق ئىچ ـ ئىچىمنى يايرىتىۋېتتى: بالامدىن 31 ياش بۇرۇنقى ئۆز ئەكسىمنى كۆرگەندەك بولاتتىم ـ دە، ئانامغا، مەرھۇم دادامغا بولغان قايىللىق، سۆيۈنۈش تۇيغۇسىغا، يېڭىچە ئارمانلارنىڭ قۇچىقىغا بۆلۈنەتتىم. مانا ئەمدى قىيالماسلىق بىلەن بۇ خۇشاللىقلارغا خوش دېمەكتە ئىدىم. ئابدۇقادىر جالالىدىن ئاكا «مۇكەممەل ئەر» دېگەندە نېمىنى كۆزدە تۇتقان بولغىيتتىكىن، بۇنىسى ماڭا نامەلۇم. ئەمما، ھازىر ئويلىسام ئەر-كەك بولغاندىكىن قۇربان بېرىشلەرگە، جاپالارغا، ھايات ھەربىر پەللىسىدە تاسقىغان چاغدىكى دىشۋارچىلىقلارغا چىداش كېرەك-كەن. ھەرقانچە كامىل ئادەمنىڭ قاشقىسىغىمۇ «مۇكەممەل ئەر»

دېگەن خەت يېزىلغان ئەمەس. ئەمما ئۆزىگە خاس سېزىمى يو-
قالمىغان، ئۆزىدىن ھالقىشنى ئادەت قىلغان روھىنىڭ ئادەمنى
يېڭىچە بىر سەپەرگە ـــ ئۆزىنى ئىزدەش سەپىرىگە باشلايدىغان-
لىقىدا گەپ يوق. مانا مۇشۇ سەپەرگە ۋە شۇ سەپەردە مۇقەررەر
دۇچ كېلىدىغان سىناقلارغا دادىللىق بىلەن يۈزلىنىلىگۈدەك ئا-
دەم مۇكەممەل بولالمىسىمۇ، ھېچبولمىغاندا بارغانسېرى پىشىپ
يېتىلىدىكەن.

ئەلۋەتتە، چەت ئەلدە ئوقۇش ھەممە نەرسىدىن دېرەك بە-
مەيدۇ. بەزىلەرنىڭ نەزىرىدە ئۇ بىر خىل «تەلەي»، بەزىلەرنىڭ
نەزىرىدە ئۇ چىققىلى بولمايدىغان چوققا. ئەمما بۈگۈنكى كۈندە
ئىلىم ساھەسىدە «تەلەي» دەيدىغان نەرسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا
كىم ئىشىنەركىن؟ ئەگەردە بار دېگەندىمۇ، ئۇ چوقۇمكى مېھ-
نەتنىڭ مېۋىسى. ئەمما يېقىنقى ئىككى يىلدىن بۇيان، چەت
ئەلگە چىقىپ ئوقۇش پۈرسىتى ماڭا تەلەيگە ئوخشاش ئوڭايلا
نېسىپ بولدى. توي قىلغىنىمغا يېرىم يىل بولغاندا ئاۋۇال
ئەنگلىيەدىكى داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ بىرى بولغان نوت-
تىڭخام ئۇنىۋېرسىتېتى (Nottingham University) نىڭ «جەم-
ئىيەتشۇناسلىق» كەسپىدىن، ئۇزاق ئۆتمەي ئەنگلىيە كىل ئۇ-
نىۋېرسىتېتى (Keele University) نىڭ ئىنگلىز تىلى ئەدەبىياتى
كەسپىدىن ماگىستىرلىقتا شەرتسىز ئوقۇش چاقىرىقىنى تاپشۇ-
رۇۋالدىم. ئىزدىنىش، توختاۋسىز ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىش بەدىلىگە
كەلگەن بۇ چاقىرىقلارنى دەڭسەپ قايسى ئۇنىۋېرسىتېتتا، قايسى
كەسىپتە ئوقۇشۇم كېرەكلىكىنى بىلمەي يۈرگەن چاغلىرىمدا
«فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» (Ford Foundation Scholarship) غا ئې-
رىشكەنلىكىم ھەققىدە خۇش خەۋەر تاپشۇرۇپ ئالدىم. «فورد ئو-
قۇش مۇكاپاتى» (Ford Foundation Scholarship) نۆۋەتتە دۇنيا-
دىكى ئەڭ زور سوممىلىق ئوقۇش مۇكاپات پۇلى بولۇپ، ئامې-
رىكا فورد ساخاۋەت تەشكىلاتى ئۇنى دۇنيادىكى تەرەققىي قى-
لىۋاتقان جۇڭگو قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ چەت ئەللەردە ئوقۇش

پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن ئوقۇغۇچىلارغا ئوقۇش پۇرسىتى يا-
رىتىپ بېرىش، دۇنيا مىقياسىدا نامراتلىق ۋە قالاقلىقنى يوقا-
تىش مەقسىتىدە تەسىس قىلىنىدى. ئەنگلىيەنىڭ بايا تىلغا
ئېلىنغان ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئۆز خىراجىتىم بىلەن ئوقۇيدا-
غان بولغاچقا، ئىككىلەنمەيلا «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» بىلەن
ئوقۇشنى تاللىدىم. بۇ تاللاش چەت ئەلگە بىر يىل كېچىكىپ
تۇرۇپ مېڭىشىمدىن، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى يېرىم يىللىق
ئوقۇش ھاياتىمدا تېلېفون پۇلىدىن ئوقۇش پۇلىغىچە بولغان
ھەرقانداق خىراجەتتىن غەم قىلماي تۇرۇپ ئوقۇشۇمدىن دېرەك
بېرەتتى. 2007 - يىلى 28 - فېۋرال «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» ھەيئە-
تىنىڭ بېيجىڭ ئىش باشقارمىسىدىكى خادىملار يانفونۇمغا تېلېفون
قىلىپ ئامېرىكا ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتى (Hawaii University) نىڭ
جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپىدىن چاقىرىق كەلگەنلىكىنى، ئىيۇننىڭ
ئاخىرىدا يولغا چىقىشىم كېرەكلىكىنى ئۇقتۇردى. ھەم خۇشال
بولدۇم، ھەم جىددىيلەشتىم. خۇشاللىقىمنى چۈشىنىشكە بولاتتى.
ئەمما جىددىيلىشىشىمدىكى سەۋەب، بالامنىڭ تۇغۇلۇشىغا بىر
ھەپتىچە ۋاقىت قالغانىدى. خۇداغا شۈكۈر، بالام ساق - سالامەت
تۇغۇلدى. ئوقۇشنىڭ تەييارلىقىنى جىددىيلىشىپ تۇگەتتىم.

20 - ئىيۇن، مەن ئۇرۇمچى ئايرودۇرۇمىدىن قوزغىلىدىغان
كۇن. ئۇنىمىغىنىمغا قارىماي ئايرودۇرۇمغا ئانام، تۆت ئاكام،
ئىنىم ئۇزاتقىلى چىقتى. ھەممەيلەن بىلەن قۇچاقلىشىپ تۇرۇپ
خوشلاشتىم. مېنىڭ كۆزۈمدە ياش، ئانامنىڭ كۆزلىرىدە ياش.
ئاكا - ئىنىلىرىم يىغلىماسلىققا تىرىشىپ تۇرغىنى بىلەن،
خوشلىشىش ئالدىدىكى مۇرەككەپ ھېسلىرى چاناقلىرىدىن مە-
لۇم ئىدى. ئانامنىڭ كۆزىدىكى، مېنىڭ كۆزۈمدىكى ياشنىڭ
كەينىگە يوشۇرۇنغان سىر ھەممىمىزگە ئايان. بارسا كەلمەس
يولغا ماڭمىغاندىكىن، يىغلاش بىھاجەت ئىدى. ئەما، چاقىرىق
كېلىپ ماڭغۇچە بولغان ئارىلىقتا يازسا رومان بولغۇدەك مۇ-
رەككەپ ئىشلارنى، سورۇقچىلىقلارنى، ھەتتا دۇشمەنلىكلەرنى

باشتىن كەچۈردۈم. بىراۋلار چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇشۇمغا توسقۇنلۇق قىلىشتى، بىراۋلار مېنى قاقتى ـ سوقتى قىلماقچى بولۇشتى، يەنە بىراۋلار ھەسەت ئارىلاشقان تۆھمەتلەرنى چاپلىدى. ئىشقىلىپ، مېڭىشتىن بۇرۇن چەت ئەلگە بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ماڭىدىغان ھەربىر ئىلىم ئىگىسى تەبىئىي ھالدا باشتىن كەچۈرىدىغان جەريانلارنى بېسىپ ئۆتتۈم. «بالاڭدىن خاتىرجەم بول، سەن كەلگۈچە ماڭغۇدەك، ئالدىڭغا يۈگۈرۈپ چىققۇدەك قىلىپ چوڭ قىلىمەن» دېدى يىغلاپ تۇرۇپ ئانام. «ياخشى ئوقۇپ كېلىشىڭنى ئۈمىد قىلىمىز. ئوقۇ، ئەمما قولۇڭدىن ئىش چىقسۇن!» دېدى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىقى قىلىدىغان ئاكام. قايسىبىر كىتابتىن: «ئادەم بۇ دۇنيادا ئاخىرقى ھېسابتا نېمە ئۈچۈن ياشايدۇ؟» دېگەن سوئالغا «سۆيۈش ـ سۆيۈلۈش ئۈچۈن» دەپ جاۋاب بېرىلگەنلىكىنى ئوقۇغانمەن. ئەمدى بۇ جاۋابنىڭ ۋەزنىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلىۋاتاتتىم. مەن ئۆزۈمنىڭ ئەقىدىسىگە بولغان ئېتىقادىم، ئۈيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر تەتقىقاتىغا بولغان ئىخلاسىم، خەلقىمگە ۋە ئائىلەمگە بولغان مۇھەببەت تۈيغۇسى بىلەن راھەتتىن ۋاز كېچىپ، ئازابلىق تاللاشلارغا چىداپ بۇ سەپەرگە چىقىۋاتاتتىم. ئائىلەمدىكىلەر ماڭا بولغان مۇھەببىتى، مەندىن كۈتىدىغان ئۈمىدىنى گەپ بىلەن ئەمەس، بالا جاپاسىنى ئۈستىگە ئېلىش بىلەن ئىپادىلەۋاتاتتى. ئادەمنى تىنمسىز ئۈمىدۋار ياشاشقا، يېڭى پەللىگە ئۈندەيدىغان ئامىللار ئىچىدە سۆيۈش ـ سۆيۈلۈش تۈيغۇسىنىڭ كۈچى نەقەدەر زور ـ ھە ! ئەمما، ئادەمنىڭ ئۆز خەلقىگە، تۇپرىقىغا، ئائىلىسىگە بولغان مۇھەببىتى غايەت زور بەدەل تەلەپ قىلىدۇ.

22 ـ ئىيۇن چۈشتىن كېيىن ھېيجىڭ ئايرودۇرۇمىدىكى جىددىي تەكشۈرۈشلەردىن تەرلەپ ـ تەپچىرەپ دېگۈدەك ئۆتۈپ، كورىيە سېئۇل ئاۋىياتسىيە شىركىتىنىڭ ھونولۇلۇ (Honolulu) غا بارىدىغان يولۇچىلار ئايروپىلانىغا چىققىنىمدىلا ئۆزۈمنىڭ چەت

ئەل سەپىرىگە مېڭىۋاتقىنىمغا تولۇق ئىشەنچ قىلىدىم. جىددىي-لىكىم پەسەيگىنى بىلەن، بېشىم سەل ئاغرىشقا باشلىغانىدى. ئۇستىببىشىمدىن قۇيۇلۇۋاتقان تەرنى سۈرتكەچ ئايروپىلان ئى-چىگە سەپسالدىم. ئايروپىلاندا كۆتكۈچىلىك قىلىۋاتقان كورىيە قىزلىرى ھەقىقەتەنمۇ سىپايە، چىرايلىق ئىدى. بەل تاسمىسىنى باغلىۋېلىشىمنى راۋان ئىنگلىز تىلىدا تاپىلاۋاتقان كۆتكۈچى قىز-غا، ئۇنىڭ چىرايىدىكى يېقىملىق كۈلۈمسىرەشكە قاراپ ئىختىيار-سىز تونى بىلايىرنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان ئەنگلىيەلىك مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس ئانتونى گىددېنس (Anthony Giddens) نىڭ «جەمئىيەتشۇناسلىق» (لوندون پۇلىتىي نەشرىياتى 2001 - يىلى نەشرى) ناملىق كىتابىدىكى «تۇيغۇ ئەمگىكى» دېگەن گەپنى ئەسلەپ قالدىم. كورىيەلىك قىزنىڭ ماڭا قىلغان ئادەتتىكىچە تەبەسسۇمى تەبىئىي، يېقىملىق. ئەمما بۇ كۈلۈمسىرەش ئۇنىڭ يۈرىكىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىن چىققان بولۇشى ناتايىن. تۇيغۇ ئەمگىكى ـــ كىشىلەرنىڭ غوجايىنىغا، ئېلىۋاتقان ماڭاشىغا يۈز كېلىش ئۈچۈن جىسمانىي كۈچىنىلا ئەمەس، تۇيغۇسىنى، ھېسسىياتىنى سەرپ قىلىش جەريانى. «ئارمان» تاللا بازىرىدە-كى، «مىراج» تېز تاماقخانىسىدىكى ئۇيغۇر قىزلارنىڭ، يەنە بۇ ئايروپىلاندىكى كورىيەلىك قىزنىڭ چىرايىدىكى تەبەسسۇم ئەمە-لىيەتتە بىر خىل تۇيغۇ ئەمگىكى. ئۇلار مانا مۇشۇنداق تەبىئىي كۈلۈمسىرەش ئۈچۈن تالاي قېتىملاپ مەشقىلەندۇرۇلگەن. ئەگەر مۇمكىن بولسا ئىدى، بۇ قىزلارنىڭ تۇيغۇ ئەمگىكىگە قاتنى-شۇاتقان چاغدىكى كۈلۈمسىرىشى بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ياخشى كۆرىدىغان يېگىتنىڭ سۆيگۈ ئىزھارىنى ئاڭلىغان چې-غىدىكى كۈلۈمسىرىشنى سېلىشتۇرۇپ باقساق، بۇ كۈلۈمسى-رەشلەرنىڭ چىنلىق، تەبىئىيلىك دەرىجىسىدىكى پەرقلەر ئۆز-لۈكىدىن مەلۇم بولاتتى. جەمئىيەتشۇناسلىق ئەمەلىيەتتە مۇشۇ پەرقنىڭ كەينىدىكى ئىجتىمائىي سەۋەبكە بەكرەك دىققەت قى-لىدىغان قىزىقارلىق پەن. مەن جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپىگە

ئۆزۈم خالاپ كىرىشكەندىن بۇيان خىيالچان، شەكىلدىن ماھىيەتنى ئىزدەشكە كۈچەيدىغان بولۇپ قالدىم. «يەنە بىر كۆرسەم» فىلىمىدىكى يوڭجۇنىڭ ئەدەپلىك سالام ـ سەھەتلىرىنى ئەسلەتمەكچى بولغان كورىيەلىك كۈتكۈچى قىزلارنىڭ چىرايىدا بىر خىل نۇر بار ئىدى. بۇ نۇر ماڭا نېمىشقىدۇر كورىيەنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىلەن ئازراق بولسىمۇ مۇناسىۋىتى بارەك تۇيۇلىدى. قىزلارنىڭ چىرايىدىن يېقىملىق بىر گۈزەللىك بىلەن ئۆزگىچە بىر نۇر بالقىپ تۇراتتى. ئادەم ئۆز ۋەتىنى ۋە جەمئىيىتىدىن ئېيتىخارلىق ھېس قىلسا، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بىقۇۋۇللۇق ۋە ئىلاجسىزلىقتىن قۇتۇلسا، قىلىۋاتقان ئىشىدىن سۆيۈنسە، تەبىئىي ھالدا چىرايىدا نۇر پەيدا بولىدىغان گەپكەن. بەش ـ ئالتە يىل بۇرۇن رېئاللىق ھەققىدە ھېسسىي بىلىش باسقۇچىدا تۇرۇپ قالغان، ھاياجان بىلەن يۈرگەن چاغلىرىمدا، مېنىڭ چىرايىمدىمۇ ئاشۇنداق بىر نۇر بار ئىدى. ئەمدى ھەر قانچە زورلاپمۇ چىرايىمغا بۇنداق نۇرنى چىقىرالمىغۇدەكمەن. چىرايىمدا نۇر بولمىسا ھېچ گەپ ئەمەس، ئەمما قەلبىمدە ئىمان ـ ۋىجدان بولسا، ماڭا بىردەملىك مەنپەئەت ئاتا قىلغان رېئاللىقىمغا ئالدانمىسام، ھاياتىنىڭ مېنى ھالسىراتقان تۇگۈنچەكلىرىنى ماھىيىتىدىن چۈشىنىشكە تىرىشسام، ماڭا تۇز بەرگەن تۇپرىقىمغا، سۆيۈش ـ سۆيۈلۈش تۇيغۇسى ئاتا قىلغان سۆيۈملۈك خەلقىمگە ئاسىيلىق قىلمىسام، روھىي دۇنيايىمنىڭ ھامان نۇر بىلەن تولىدىغانلىقى ئېنىق. مەن ئاشۇنداق تەگسىز خىياللار ئىچىدە بىرھازا ئولتۇرغاندىن كېيىن ئايروپىلان دېرىزىسىدىن سىرتقا سەپسالدىم. كاللام خىيالدىن نېرى بولىدىغاندەك ئەمەس. ھېلى قۇربان بېرىشلىرىمنىڭ ۋەزنى، ئەھمىيىتى ئۈستىدە ئويلانسام، ھېلى ئەمدى دۇچ كېلىدىغان يېڭى مەسىلىلەر ھەققىدە باش قاتۇراتتىم. «مەن ئويلىنالايمەن، شۇڭا مەۋجۇت بولالايمەن» دەيدۇ فىرانسىيە مۇتەپەككۇرى رېن دىكارت (Rene Descartes , 1650—1596).

يېڭى ماكان، مەدەنىيەت ئەندىكىشى

هونولۇلۇ ــ ئامېرىكا هاۋاي ئىشتاتىنىڭ مەركىزى، خەلقئارالىق داڭلىق سایاھەت شەھىرى. ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «جەننەتنىڭ قەھرى» ناملىق تېلېۋىزىيە فىلىمى مۇشۇ يەردە سۈرەتكە ئېلىنغان. تارىختىكى داڭلىق «پېيۇرل خاربور» (Pearl Harbor) ۋەقەسى مۇشۇ جايدا يۈز بەرگەن. 1941- يىلى يازدا ياپونىيە ئامېرىكىنىڭ پېيۇرل خاربوردىكى ھەربىي بازىسىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئامېرىكىنى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى قاينىمىغا سۆرەپ كىرگەن. مەن ئوقۇيدىغان ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتى بۇ ئىشتاتتىكى ئەڭ داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېت. بۇ ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئوكيانشۇناسلىق كەسپى دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق قاتارلىق ئىجتىمائىي پەن كەسىپلىرى ئامېرىكىدىكى ئۇنىۋېرسىتېتلار ئارىسىدا يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە. جۇڭگونى تەتقىق قىلىدىغان مۇنەۋۋەر مەجمۇئە «جۇڭگو تەتقىقاتى» مۇشۇ ئۇنىۋېرسىتېت تەرىپىدىن چىقىرىلىدۇ. بۇ يىل ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقى. ئامېرىكا پارلامېنتى مەخسۇس مەبلەغ ئاجراتقان «شەرق ـ غەرب تەتقىقات مەركىزى» ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا. ماڭا بېرىلىدىغان ئوقۇش مۇكاپات پۇلىنىڭ بىر قىسمىنى مۇشۇ مەركەز كۆتۈرىدۇ. بۇ مەركەزنىڭ ئادەمى بولغاچقا، بىز باشقا ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلارغا قارىغاندا بىر مۇنچە ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە. تۆت قەۋەتلىك «شەرق ـ غەرب تەتقىقات مەركىزى»نىڭ بىناسى بىز ئوچۇن ئوچۇق. مەخسۇس ياستىلغان ئاچقۇچ بىلەن كومپيۇتېرخانىغا 24 سائەتنىڭ خالىغان ۋاقتىدا كىرىپ مەشغۇلات قىلساق، پېرىنتېردا ماتېرىياللارنى قانچىلىك بېسىپ چىقارساق بولۇۋېرىدۇ. ئاسىيا ھەق-

قىدىكى ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلىنىۋاتقان بىرمۇنچە ئىلمىي ئەمگەكلەر مانا مۇشۇ مەركەزدە رويابقا چىقىدۇ. مەن ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېلىپ دەسلەپكى ئىككى ھەپتە ئىچىدە چەت ئەلگە يېڭى چىققان ئادەم مۇقەررەر دۇچ كېلىدىغان «مەدەنىيەت ئەندىكىشى» جەريانىنى باشتىن كەچۈردۈم. دەسلەپتە بۇ شەھەر-نىڭ گۈزەللىكىدىن، پاكىزلىقىدىن، ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ باغچىنى ئەسلىتىدىغان مۇھىتىدىن ھەيران قېلىپ ھاياجان ئىچىدە يۈر-گەن بولسام، بارا - بارا ئۆينى، بالىنى سېغىنىش تۇيغۇسى كۈچىيىپ، تاماق ئېتىش، كىر يۇيۇش قاتارلىق بىر قاتار يېڭىچە مەسىلىلەر ئالدىمغا قويۇلدى. نېمە ئامال؟ قورساق ياكى غېرىبسىنىشنى دەپلا چىدىماسلىق قىلىش غايىلىك ئوغۇل بالىنىڭ ئىشى ئەمەس - تە!؟ نەزىرىمنى كۆز ئالدىمدىكى دۇنياغا ۋە بۇ كۈنلەردىن يەيدىغان رىزىق - نېسىۋەمگە تىكمەسەم بولمايتتى. شۇ ئارقىلىقلا تۆلىگەن بەدەلگە تۇشلۇق نەپكە ئېرىشىم مۇمكىن ئىدى. بۇ ھەم مېنى ياشلىق كۆزلىرى بىلەن ئۇزىتىپ قالغان ھەربىر مېھرى ئوت قېرىنداشلىرىمغا يەتكۈزەلەيدىغان ھەقىقىي جاۋاب، كۆيۈنۈش، سۆيۈش بولاتتى. نەزىرىمنى ئەتراپىمغا ئاغدۇردۇم. مەن يېڭى بىر يەرگە بارسام تەبىئىي مەنزىرىلەردىن كۆرە يېڭى ئۇچۇرلارغا، ئادەملەرنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا بەكرەك دىققەت قىلىمەن ۋە تەبىئىي ھالدا ئۇنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى مۇناسىۋەتلىك ھالقىلارغا باغلاپ تەھلىل قىلىمەن. بەلكىم بۇ جەمئىيەتشۇناسلىققا ئىشتىياق باغلىغىنىمدىن كېيىن مەندە شەكىللەنگەن كەسپىي مىجەز بولۇشى مۇمكىن. مېنى ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كەلگەندە ھەممىدىن بەكرەك ھەيران قالدۇرغىنى ئىجتىمائىي سورۇنلاردىكى ئىشەنچ مېخانىزمى ئۇستىگە قورۇلغان ئۆزگىچە بىر خىل ساغلام كەيپىيات بولدى. بايا ئىسمىنى تىلغا ئالغان شەرق - غەرب تەقابىلىتى مەركىزىنىڭ بىناسىغا مۇشۇ يەرنىڭ ئەزاسى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن خالىغان ۋاقىتتا كىرەلەيتتۇق. بىنالارنى باقىدىغان كۆ-

زەتچى يوق ئىدى، توك ئۆچۈرۈلمەيتتى، كاربىدورلارغا قويۇلغان ئاسىيا تەتقىقاتى ھەققىدىكى كىتاب ئىشكاپلىرى ۋە كومپيۇتېرخانىلارغا قۇلۇپ سېلىنمايتتى. بىز تۇرىدىغان ئاسپىرانتلار ياتاق بىناسىدا كۆپچىلىك ئورتاق ئىشلىتىدىغان توڭلاتقۇ، مىكرو دولقۇنلۇق ئوچاق، مۇنچا قاتارلىقلاردىن سىرت، ئوقۇغۇچىلارنىڭ شەخسىي توڭلاتقۇلىرى، ئاشخانا جابدۇقلىرى، قاچا ـ قۇچا ئىشكاپلىرىغا قۇلۇپ سېلىنمايتتى؛ سوپۇن، چاچ يۇيۇش سۇيۇقلۇقى مۇنچىلاردىكى ھەربىر ھەيلەنگە ئاتاپ ياساپ بېرىلگەن ئىشكاپلارغا قويۇلاتتى، ئەمما ئىشكاپلار قۇلۇپلانمايتتى. مەن ئۇنىۋېرسىتېتقا كەلگەن تۇنجى ھەپتىسى ۋەتەندىكى ۋاقتىمدا تەبىئىي ھالدا يېتىلدۇرۇۋالغان ئۆزۈمگە پۇختا بولۇش، ياتلاردىن خەۋپسىرەش تۇيغۇسى مېنى بەكلا ئوڭايسىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. كەلگەن كۈنۈمنىڭ ئەتىسى ۋەتەندىن ئەكەلگەن قاچا ـ قۇچىلارنى جايلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئوچۇقە ئىشلىتىدىغان ئاشخانىغا كىردىم. ماڭا تەقسىملەنگەن سېپىرلىق قاچا ـ قومۇچ ئىشكاپى ئوچۇق ئىدى. ئۆزۈمچە مەخپىي نومۇر ئورناتماقچى بولۇپ خېلى ھەپىلەشتىم. ئەمما ئىشكاپىنىڭ ئىشكى ئېتىلمىدى. قانداق قىلىشنى بىلمەي تۇرسام، نېرىدىكى ئوچاقتا تاماق ئېتىۋاتقان چەت ئەللىك ئوقۇغۇچى (ئىسمىنىڭ ئاچكۇن، گىرېتسىيەلىك ئىكەنلىكىنى كېيىن ئۇقتۇم) يېنىمغا كېلىپ مەندىن ئىنگلىزچە سورىدى:

— جۇڭگودىن كەلگەن ئوخشىمامسىز؟

— ھەئە، — دېدىم مەن ئۇنىڭ قانداق بىلىۋالغىنىغا ھەيران بولۇپ، — جۇڭگولۇق ئىكەنلىكىمنى قانداق بىلدىڭىز؟

— بىزنىڭ بۇ ئاشخانىدا ئۇچ ـ تۆت جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچى بار، — دېدى ئۇ كۇلۇپ تۇرۇپ، — ئادەتتە جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچىلاردىن باشقىلار قاچا ـ قۇچا ئىشكاپلىرىنى ئېتىپ يۈرمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە ئەنسىرىشىڭىز بىھاجەت. بۇ يەردە ھەممەيلەن ئاڭلىق. بىر ـ بىرىمىزگە ئىشىنىمىز، ھېچ ئىش بولمايدۇ،

ئۇيغۇر كتاب نۇر بېكىتى www.uyghurkitap.com

نەرسىلىرىڭىزنى قويۇۋېرىڭ.

مەن ئۆڭايسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدىم. لېكىن يەنىلا خاتىرجەم بولالمايۋاتاتتىم.

ــ ئەگەر ئىشكاپىڭىزنى راستىنلا ئەتمەكچى بولسىڭىز، ــ دېدى ئۇ كۆڭلۈمدىكىنى بىلىۋالغاندەك، ــ بىرىنچى قەۋەتتىكى تىزىملاش ئورنىغا چۈشۈپ مەخپىي نومۇر ئىلتىماس قىلىڭ.

بىرىنچى قەۋەتتىكى تىزىملاش ئورنىغا چۈشۈپ مەخپىي نومۇر ئىلتىماس قىلىدىغان جەدۋەلنى تولدۇرۇۋاتسام، بىزنى ئايرودۇرۇمغا ئالغىلى چىققان ياپونىيەلىك قىز ئازۇسا ئۇچراپ قالدى.

ــ نېمە ئىش قىلىۋاتىسىز؟ ــ دەپ سورىدى ئۇ يېنىمغا كېلىپ ياپونچە پۈراق خېلى ئېغىر ئىنگلىز تىلىدا.

ــ قاچا ـ قۇچا ئىشكاپىغا مەخپىي نومۇر ئىلتىماس قىلاي دەيمەن.

ئازۇسا كۈلۈپ كېتىپ چاقچاق ئارىلاش قوشۇپ قويدى:

ــ قارىغاندا جۇڭگونىڭ ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئوغرى جىق ئوخشىمامدۇ؟ بۇ دېگەن كوچا ئەمەس، ئۇنىۋېرسىتېت. بىر ـ بىرىمىزگە ئىشەنمەسلىك قانداق بولىدۇ؟

ياپونىيەلىك قىز بۇ گەپنى چاقچاق تەرىقىسىدە دېگەن بىلەن، ماڭا باشقىچە تەسىر قىلدى. ئۇ ئاشۇنداق تۇز قىز ئىدى.

ــ سىلەر جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچىلار بەك ئېھتىياتچان كېلىسىلەر، ــ دېدى ئازۇسا كۆڭلۈمدىكىنى سەزمەيلا تۇز كۆڭۈللۈك بىلەن، ــ ئادەتتە ئىشكاپلىرىمىزنى ھېچقايسىمىز ئەتمەيمىز.

مەن يەنە بىر قېتىم ئۆڭايسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدىم. ئازۇسا ماڭا خوش دەپ يولىغا راۋان بولدى. مەن ئاخىر قولۇمدىكى قەلەمنى قويۇپ تىزىملاش ئورنىدىكى ئامبىرىكىلىق قىزغا دېدىم:

ــ بولدى، مەخپىي نومۇر ئىلتىماس قىلماي. سىزنى ئاۋارە قىلدىم.

— هېچقىسى يوق، — دېدى قىز مۇرىسىنى چىقىرىپ قويۇپ.

شۇنداق قىلىپ مەن قاچا - قۇچا ئىشكاپىغا مەخپىي نومۇر ئىلتىماس قىلمىدىم. ئەمما، بىرنەچچە ھەپتىگىچە يەنىلا تازا دېگەندەك خاتىرجەم بولالمىدىم. ئارىدىن ئىككى - ئۈچ ئاي ئۆتسىمۇ مەن ئەنسىرىگەن ئىشنىڭ ھېچقايسىسى يۈز بەرمىدى. بېشىمدىن ئۆتكەن بۇ ئاددىيغىنا كەچۈرمىش مېنى «ئىشەنچ» دېگەن سۆز ھەققىدە خېلىغىچە ئويلاندۇردى. فرانك كرايىن (Frank Crane): «ھەممىلا ئادەمگە ئىشىنىپ كەتسەك بەلكىم ئالدىنىپ قېلىشىڭ مۇمكىن، ئەمما ھېچكىمگە ئىشەنمەي ئۆتكەن ھايات بەكمۇ لەززەتسىز» دېسە، رالف ۋالدو ئېمېرسون (Ralph Walde Emerson , 1882—1803) «ئادەملەرگە ئىشەنگىن، شۇنداللا ئۇلار ساڭا سەممىي بولىدۇ؛ ئادەملەرگە ياخشى مۇئامىلە قىل، شۇنداللا ئۇلارنىڭ يەنە بىر يارقىن تەرىپىنى كۆرەلەيسەن» دەيدۇ. بىز كىچىكىمىزدىنلا ئۆزىمىزگە پۈختا بولۇش، باشقىلارغا ئالدىنىپ كەتمەسلىك ھەققىدىكى ۋەز - نەسىھەتلەر ئىچىدە چوڭ بولىمىز. ئەمما، جەمئىيەت پسىخولوگىيەسى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، زىيادە خەۋپسىرەش ۋە ئېھتىياتچانلىق تۇيغۇسى ئادەمنىڭ خاتىرجەملىكىنى مەڭگۈ تىنچ قويمايدىغان بىر خىل پسىخىكىلىق كېسەل. گەرچە پەرقلىق جەمئىيىتىمىزنىڭ ئەھۋالى بىزنى ئېھتىياتچان بولۇشقا ئۈندەپ تۇرسىمۇ، بىر جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئىجتىمائىي ھاۋاسىنى ئىشەنمەسلىك، خەۋپسىرەش، نامەلۇم ئەندىشە كەيپىياتى قاپلاپ كەتسە، ئۇنداقتا بۇ جەمئىيەتنىڭ ئادەملىرىدە شەخسىيەتچىلىك، بىھۇدە شۈبھىلىنىش خاھىشى ئېغىرلاپ كېتىدۇ - دە، زېھىن خورايدۇ. مۇشۇنىڭ ئەھمىيەتلىك ئىشلار ئۈستىدە باش قاتۇرىدىغان ۋاقتى ئازلاپ قالىدۇ. بۇ ھال بىر مىللەتنىڭ پۈتكۈل نەزەرىيەۋى تەپەككۇر قۇۋۋىتىنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىسىز. ئەمما، مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپىنى كۆرۈش كېرەككى، ئىقتىسادىي نامراتلىق تۈگمىگەن، موھتاجلىق مەسىلىسى تەلتۆكۈس ھەل قىلىنمە-

غان، مەنىۋى ساپا ئومۇمىيۈزلۈك يۈكسىلىپ ئۇلگۇرمىگەن، كىشىنىڭ ھەققىگە كۆز سالمايدىغان پاكىز قەلب ئاۋام ئارىسىدا يىلتىز تارتالمىغان جەمئىيەتتە ئادەمنىڭ خاتىرجەملىك تۇيغۇسى ھەرگىزمۇ قانائەتلەنمەيدۇ. بۇ ھالدا ئىشەنچتىن سۆز ئېچىش تەس.

ماڭا يېڭىلىق تۇيۇلغان ئىككىنچى ئىش ھاۋايدا ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ بۆلەكچە يېقىنلىقى بولدى. ھاۋاي ئىشتاتى تىنچ ئوكيانىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغاچقىمۇ، ئادەم، ئوكيان، تەبىئەت ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي ھالدا گارمونىيەلىك بىر مۇناسىۋەت پەيدا بولۇپ، بۇ جايىنى ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق داڭلىق ساياھەت شەھىرىگە ئايلاندۇرغانىدى. ھاۋايغا كەلگىنىمىزگە بىر ھەپتە بولغان كۈنى «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى»غا ئېرىشكەن يۇقىرى يىللىقتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ يول باشلىشى بىلەن «ھاۋايدىكى بېھىشباغ» دەپ نامى چىققان گۈزەل جاي ۋايكىكى ئارىلىغا ساياھەتكە باردۇق. ۋايكىكى ئارىلى(Waikiki Beach) ـــ ئامېرىكا تېلېۋىزىيە فىلىمى «جەننەتنىڭ قەھرى» سۈرەتكە ئېلىنغان جاي ئىدى. ئۇرۇمچى ـــ دېڭىزدىن ئەڭ يىراق شەھەر، كىشىلەرنىڭ تەبىئەتتىن ھۇزۇرلىنىپ كاللىسىنى سەگىتىپ كېلىشى ئۈچۈن سائەتلەپ يول مېڭىشىغا توغرا كېلىدۇ. مەن 1995 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىدا ئوقۇۋاتقان چېغىمدا ئىچكىرىدە دېڭىزنى ئاران بىر قېتىم كۆرگەن. ئۇزاق مۇددەت بېكىك، تار مۇھىتتا ھەقىقىي كەڭ تەبىئەتتىن ئايرىلىپ ياشىغاچقىمۇ، ۋايكىكىغا بارغان كۈنى بۇ ئارالدىكى تەبىئەت گۈزەللىكىدىن ئاغزىمنى كاككۇكتەك ئېچىپ قالدىم. شەھەرنىڭ چېتىدە ـــ ئاسمان ـ پەلەك ھەيۋەت مېھمانخانىلار، رەت ـ رەت پاكىز كوچىلار يېنىدا بىزگە تېلېۋىزورىدىنلا كۆرۈشكە نېسىپ بولىدىغان گۈزەل تىنچ ئوكيان مەنزىرىسى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. ئوكيانىنىڭ قىرغاقىغا يېقىن قىسمىدا راھەتلىنىپ سۇ ئۈزۈۋاتقان، ساھىلدا سۇ كېچىپ، سۇ

چېچىشىپ ئويناۋاتقان، تېخىمۇ يىراقتا قورقماي سۇ كانكىسىدا تېيىلىپ ئويناۋاتقان كىشىلەر تىنچ ئوكيانىنىڭ سۇرىدىن ئەنسىرەيدىغاندەك ئەمەس. بىرنەچچەيلەن ئىككى - ئۈچ ياشلىق بالىلىرىنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرگىنىچە سۇغا ئەكىرىپ ئويناتماقتا. قىرغاقتا 300 مېتىر كېلىدىغان جايغا ئاگاھلاندۇرۇش بەلگىسى قويۇلغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، تەرتىپكە مەسئۇل بەرەر كىشىنى، قۇتقۇزۇش كىيىمى كىيىۋالغانلارنى ياكى جېدىلىشىش ئالامەتلىرىنى كۆرگىلى بولمايدۇ (كېيىن ئۇقسام، ئوكيانىدا دولقۇن قاتتىق كۆتۈرۈلىدىغان كۈنلىرى ئالدىن سىگنال بېرىلىپ سۇغا چۈشۈش چەكلىنىدىكەن). زۇمرەتتەك سۈزۈك ئوكيان سۈيى، قىرغاق بىلەن كوچىلارنى ئايرىپ تۇرغان ئېگىز ئارچا دەرەخلىرى، غۇر - غۇر شامال ئېلىپ كېلىۋاتقان نەمخۇش ھاۋا، سايادىكى سوزۇلۇپ ياتقان توپا رەڭ ساھىل ئادەمگە جىددىيلىكنى ئۇنتۇلدۇرۇپ، ئۇنتۇلغۇسىز تەسىرات ئاتا قىلاتتى. مەن ئۆزۈمنىڭ دۇنيادىكى گۈزەل شەھەرلەرنىڭ بىرىدە تۇرۇۋاتقانلىقىمغا ئەمدى شەكسىز ئىشەندىم ۋە سۆيۈندۈم. ئەمما جىق نەرسىلەرگە ھەيران قېلىشتىن خالىي بولالمىدىم. ئېگىز، زىلۋا قىزلارنىڭ ئىچ كىيىمى بىلەنلا كوچىلاردا مېڭىشلىرىنى، ئەر - ئايال، قىز - ئوغۇللارنىڭ يالىڭاچ دېگۈدەك بىر يەردە سۇ ئۈزۈشلىرىنى، تېخى يېقىندىلا تونۇشقان بەزى شاش ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىراپ - تېنەپ يېشىنىپ سۇغا ئۆزىنى ئېتىشلىرىنى قوبۇل قىلالمايتتىم. شۇڭا ساۋاقداشلىرىم سۇغا چۈشۈشكە دەۋەت قىلغان بولسىمۇ، ساھىل بويىدىكى ئورۇندۇقتىن قوپماي ئولتۇردۇم. خىياللىرىمنىڭ ئاخىرى چىقمىدىغاندەك ئەمەس. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، مېنىڭ بۇ يەردىكى يېرىم يالىڭاچ قىزلارنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىنى قوبۇل قىلالماسلىقىم «مەدەنىيەت ئەندىكىشى» جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقىنىمنىڭ بىر تۈرلۈك ئىسپاتى ئىدى. نېمىنى قوبۇل قىلالماسلىقىمدىن قەتئىينەزەر، بۇ يەردە ھايات داۋام قىلىۋېرىدۇ.

دۇ. بەلكىم كۆڭلۇمدىكىنى ئېيتسام، ساۋاقداشلىرىم مەندەك خىيالچان بايقۇشنىڭ ساددا كونسېرۋاتىپلىقىدىن كۈلۈشەر. «كىشىلەر نېمىشقا مۇشۇنداق قىلىدۇ؟» دېگەن سوئالنى مەركەز قىلغان باش ـ ئۇچى يوق خىياللىرىم، تەئەججۇپلىرىم ھەر-قانداق يېڭى يەرگە، يېڭى دۆلەتكە بارغاندا دۇچ كېلىدىغان «مە-دەنىيەت ئەندىكىشى» ھادىسىسىنى ماڭا ئەمەلىي ھېس قىلدۇ-رۇۋاتاتتى. خىياللار قاينىمىدىن چىقالماي ئولتۇرغان ۋاقتىمدا، ياندىكى ئورۇندۇقتىكى بىر يېڭى ئەھۋال دىققىتىمنى تارتتى. ئاق تەنلىك ياشانغان بىر كىشى سول بىلىكىگە ئىككى قۇشنى قوندۇرۇۋېلىپ دان بېرىۋاتاتتى. پەستە ـــ ھېلىقى ئادەمنىڭ ئا-يىغى ئاستىدا تۆت ـ بەش قۇش ئەتراپىتا ئولتۇرغانلارنى كۆر-مەيۋاتقاندەك چۈرۈقلاشقىنىچە دان ئىزدەپ يۈرەتتى. ئايىغىنىڭ يېنىغا بىر قۇش كەلدى. مەن ھەيران بولۇپ: «بۇ قۇشلار نې-مىشقا ئادەملەردىن قاچمايدىغاندۇ؟ قورقمايدىغاندۇ؟» دەپ ئويلا-دىم. ئۇرۇمچىدە بۇنداق مەنزىرىنى كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس ئە-دى. بىز چىرايلىق قۇشلارنى پەقەت قەپەس ئىچىدىلا كۆرەتتۇق. ئادەم بار يەرگە يېقىن جايلاردا قۇشلارنىڭ ئادەمدىن ئەيمەنمەي تۇرغىنىنى، چۈرۈقلىغىنىنى كۆرگىنىم ئېسىمدە يوق. كېيىنچە بايقىدىنمۇ چىرايلىق، تاجىسى ھەر خىل رەڭدىكى قۇشلارنى ئاش-خانىدا جىق ئۇچراتتىم. ئاشخانىمىزنىڭ بالكونى ئوچۇق بولغاچقا، چۈشلۈك ـ كەچلىك تاماقلاردىن كېيىن قۇشلار چۈرۈقلىشىپ كۆكتات ئادالايدىغان كۆلچەكلەرگە كىرىۋېلىپ ئوزۇقلۇق ئىز-دەيتتى، قوغلىمىغىچە قاچمايتتى. ھېچكىمنمۇ بۇ ئىشلاردىن ھەيران قالمايتتى ياكى قۇشلارنى قوغلىمايتتى. بۇنداق چاغلاردا مەن ئىخ-تىيارسىز ئۇرۇمچىدىكى بۇلغانغان مۇھىتنا پەيلىرى قاردىاپ قال-غان بىچارە قۇشقاچلارنى ئەسلەيتتىم. بەلكىم ئىنسان قەلبىدىكى ئازادىلىك تۇيغۇسى ئادەم ۋە تەبىئەت مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىنلىقى بىلەن تېخىمۇ بەكرەك قانائەت تاپسا كېرەك. قۇشلار ئەسلىي ئادەم-لەرنىڭ دوستى. قۇشلار قاچمايدۇ، ئەمما ئادەم قاچۇرىدۇ.

كىتاب، كۈتۈپخانا ۋە باشقىلار

كىتاب باھاسىنىڭ تەسەۋۋۇرۇمدىكىدىن نەچچە ھەسسە قىمەت بولۇشى مېنى بەكلا ھەيران قالدۇردى، ئۇرۇمچىدىن مۇناسىۋەتلىك كەسپىي كىتابلىرىمنى كۆپرەك ئەكىلىۋالمىغىنىمغا پۇشايمان قىلدىم. «ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىدا ئىستاتىستىكىلىق مېتودلار» دېگەن دەرسلىك كىتابنىڭ كونىسىنى مەكتەپ كىتابخانىسىدىن 94 دوللارغا ئالغىنىمدا يۈرىكىم بىلەن يانچۇقۇم قۇم ئارىسىدا ئۇزاققىچە تارتقۇچلاندىم. ئەمما بۇ كىتابنى ئالماسام بولمايتتى. جۇڭگو پۇلىغا سۇندۇرغاندا، مەن بىر كىتابنى 700 يۈەنگە يېقىن پۇلغا ئالغانىدىم. ئەگەر كىتابنىڭ يېڭى نۇسخىسىنى ئالسام، يەنە 40 دوللار ئوشۇق تۆلەيتتىم. «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» پۇلى ئىچىدە ھەر يىلى كىتاب ئېلىشىمىز ئۈچۈن بېرىلىدىغان 10 مىڭ دوللار بار ئىدى. مەن ياخشى كىتابلار بولسا سېتىۋېلىش مەقسىتىدە مەكتەپ كىتابخانىسىنى ئايلاندىم. بۇ بىر ئۇنىۋېرسىتېت كىتابخانىسى بولسىمۇ، كىتاب تۈرى خېلىلا جىق ئىدى. يېرىم ئايدىن كېيىن ھونولۇلۇدىكى چوڭ كىتابخانىلارنىڭ بىرى بولغان ئالمونا كىتابخانىسىغا باردىم. ئامېرىكىدا كىتابلارنىڭ تۈرلىرى ھەقىقەتەن كۆپ ئىدى ھەم بەكلا نەپىس ئىشلىنەتتى. چىرايلىق كىتابلارنى كۆرگەن كىشى ئىختىيارسىز ئۇنى ئۆيگە ئاپىرىپ زىننەت بۇيۇمى قاتارىدا تىزىپ قويغۇسى كېلەتتى. كىتاب باھاسىنىڭ قىممەت بولۇشى ئەملىي بىر مەسىلە. ئەمما، ئامېرىكىدا مۇقىم خىزمەت تاپقانلارغا كىتاب باھاسىمۇ قىممەت تۇيۇلمايدۇ. شۇ كۈنى كىتابخانىدا توپتوغرا 5 سائەت ئايلىنىپتىمەن. كەچتە كىتابخانىدىن قورساقلىرىم ئېچىپ تارتىشقان، ھارغىن ھالەتتە ياتقىمغا قايتتىم. ئۇرۇمچىدە بىكار بولسام كىتابخانىلارنى ئايلىنىش، كىتابخانىلاردا يېڭى ئۇچۇرلارنى ئىزدەش ئۇزۇندىن بۇيان بىر

خىل ئارام ئېلىش ئادىتىمگە ئايلانغانىدى. ھايات تەشۋىشلىرى مېڭەمنى تالجىتقاندا، رېئاللىقنىڭ ئەسلىدىن تالىق بولماسلىققا تېگىشلىك سوئال ـ تۇگۈنلىرى كاللامنى ئوچاق قىلغاندا كىتابخانىغا بارسام بىر خىل ئۆزگىچە راھەت تۇيغۇسىغا، ھۇزۇرغا ئېرىشەتتىم. يارىغان كىتابلارنى، ساقلاش قىممىتى بار دەپ قارىلىدىغان كىتابلارنى ئايماي ئالاتتىم. ئەمما، مەن ھازىر ئامېرىكىدا ـــ يۇقىرى ئىستېمال ۋە كىتاب باھاسى ۋەتەندىكىدىن نەچچە ھەسسە قىممەت بولغان بىر تۇپراقتا ياشاۋاتقانلىقىم ئۈچۈن ئىقتىسادچىل بولمىسام بولمايتتى. «مەن ھازىر ئوقۇغۇچى، ئەمەلىيەتچىل بولۇشۇم كېرەك» دەپ ئۆزۈمگە جېكىلەپ تۇرسامۇ، ئىچىمدىكى نامەلۇم بىر كۈچ مېنى كىتابخانىغا ـــ كىتاب جاھازلىرىدىكى ئۆزۈم كۆرۈپ قويغان كىتابلارنى سېتىۋېلىشقا ئۈندەيتتى. ئاخىرىدا كىتابنى ئەرزانراق ئالىدىغان ئامالمۇ تېپىلدى. بۇنىڭغا «سېلىشتۇرما مەدەنىيەتشۇناسلىق» (Comparative Cultural Studies) دەرسىدە بىللە ساۋاق ئالىدىغان فىرانسىيەلىك قىز ساۋاقدىشىم يۇكانىڭ ئەسكەرتىشى سەۋەبچى بولدى. بىر كۈنى تەنەپپۇس ئارىلىقىدا يۇكانىڭ قولىدا ئاجايىپ چىرايلىق ئىشلەنگەن بىر ئىنگلىزچە كىتابنى كۆرۈپ قالدىم.

ـــ نېمە كىتاب كۆرۈۋاتىسىز؟ ـــ دېدىم ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ.

ـــ «قار دۆلىتى»، ـــ دېدى ئۇ كىتابتىن بېشىنى كۆتۈرۈپ.

ـــ ياپونىيە يازغۇچىسى كاۋاباتا ياسۇنارىنىڭ «قار دۆلىتى» دېگەن ئەسىرىمۇ؟ ـــ سورىدىم مەن قىزىقسىنىپ، ـــ سىزمۇ ئەدەبىي ئەسەرگە قىزىقىدىكەنسىز ـ دە ! كاۋاباتا ياسۇنارىنىڭ ئەسەرلىرىنى ياقتۇرۇپ ئوقۇمسىز؟

ـــ ھەئە، مەن ئەدەبىي ئەسەر ئوقۇشقا ئامراق. بولۇپمۇ كاۋاباتا ياسۇنارىنىڭ ئەسەرلىرى ماڭا شېئىرىدەك تۇيۇلىدۇ، ـــ دېدى يۇكا، ـــ مەشھۇر ئەسەرلەر ئادەمنى ئورتاقلىق تۇيغۇسىغا ئىگە قىلىدۇ.

ـــ مەن ئۇنىڭ «كۆز يامغۇرى» ناملىق ھېكايىسىنى تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلدۇرغان. «ئۇيقۇدىكى ساھىبجامال» دېگەن پوۋېس-تىنىڭ تەرجىمە تەھرىرلىكىنى ئىشلىگەنىدىم، ـــ دېدىم مەن.

ئەدەبىيات ـــ ئورتاق قىزىقىش ھەققىدىكى پاراڭ گېپىمىز-نى تەبىئىي ھالدا ئاۋۇتۇۋەتتى. مەن يۈكاغا ـــ ئالدىمدىكى چىرايلىق فىرانسۇز قىزغا قاراۋېتىپ ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىيات ھەق-قىدىكى خېلى ۋەزنى بار پاراڭلىرىنى ئاڭلاۋېتىپ ئىختىيارسىز ھالدا: «ئېسىل كىتابلارنى ئوقۇپ تۇرغان قىزلارنىڭ ئىچكى دۇنياسى ئۆزىگە ئوخشاشلا يېقىملىق بولىدىكەن» دېگەنلەرنى خىيالىمدىن ئۆتكۈزدۈم. شۇ ئارىدا ياپونىيەلىك قىز كائورى كېلىپ سۆھبىتىمىزگە قوشۇلدى.

ـــ مەن ئامېرىكىدا ئىككى چەت ئەللىكىنىڭ بىزنىڭ ياز-غۇچىمىز ھەققىدىكى پارىڭىنى ئاڭلارمەن دەپ پەقەت ئويلىماپ-تىكەنمەن. كاۋاباتا ياسۇنارى بىز ياپونىيەلىكلەرنىڭ پەخرى، ـــ دېدى كائورى ھاياجانلىنىپ.

ـــ كاۋاباتا ياسۇنارى تاگوردىن كېيىن نوبېل ئەدەبىيات مۇ-كاپاتىغا ئېرىشكەن ئاسىيالىق ئىككىنچى يازغۇچى، ـــ دېدىم مەن ۋە كائورىدىن ئۇزۇندىن بۇيان بۇ يازغۇچىغا مۇناسىۋەتلىك كاللامدا تۇگۇن بولۇپ تۇرغان بىر سوئالنى سورىدىم، ـــ ئۇ 1968 - يىلى نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشىپ بولۇپ ئىككى يىلدىن كېيىن نېمىشقا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدۇ؟ مەن ئۇ-نىڭ ئەسەرلىرىنى ياقتۇرۇپ ئوقۇيمەن. ئەمما ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانلىقىنى پەقەت قوبۇل قىلالمىدىم. بىز مۇسۇلمانلار ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشنى بەك ئېغىر ئالىمىز.

كائورى ئەستايىدىل جاۋاب بەردى:

ـــ كاۋاباتا ياسۇنارى داڭ قازىنىپ نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپا-تىغا ئېرىشكەن ۋاقىت ياپونىيە ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كې-يىنكى ۋەيرانچىلىق - خارابلىكتىن تولۇق ئەسلىگە كېلىپ بولالمىغان، ياپونىيەنىڭ ئىستىقبالى قاراڭغۇ چاغلار ئىدى.

www.uyghurkitap.com

دادامدىن ئاڭلىشىمچە، نۇرغۇن ئادەملەر ئۇ چاغدا بەك چۈشكۈنلەشكەنكەن. كاۋاباتا ياسۇناريمۇ ۋەتەننىڭ تەقدىرىدىن قايغۇرۇپ چۈشكۈنلىشىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانمىش.

دۇنياۋى شۆھرەتلىك قىرغىز يازغۇچىسى چىڭغىز ئايتماتوف: «ئەدەب ـــ دەۋرنىڭ ۋىجدانى» دېگەنىدى. گەرچە مەن كاۋاباتا ياسۇناريىنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشىنى ئۆزىنى ئىنكار قىلغانلىق دەپ قارىسامۇ، ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكىدىن تەسىرلەنەتتىم. كائورىنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە بولغاندا، يازغۇچى دەۋر ئالدىدا ئۆزىنى ئىلاجسىز ھېس قىلىپ ۋىجدان ئازابىدا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان بولاتتى. كۆڭلۈمدە بۇ جاۋابتىن دېگەندەك قانائەتلەنمىسەممۇ، جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپىدە ئوقۇيدىغان بۇ قىزنىڭ يازغۇچىنىڭ ئۆلۈمىنى ئازاب ئېچىغا باغلاپ تەھلىل قىلىشى مېنى خېلىلا قايىل قىلغانىدى.

ـــ ئۇمىد بەختسىز ئادەمنىڭ ئىككىنچى يۈرىكى، ـــ دېدىم مەن، ـــ بىز ھەممىمىز ئىنگلىز تىلىدىكى مۇنداق بىر ھېكمەتنى ئاڭلىغان: «قاراڭغۇ كېچىدىن كېيىن ھامان تاڭ ئاتىدۇ (The dawn comes after the dark)». كاۋاباتا ياسۇنارى ئۇمىد بىلەن ياشىغان بولسا، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالماس بولغىيتتى. مانا ھازىر ياپونىيەلىكلەر قەد كۆتۈردى. ئامېرىكىدەك كۈچلۈك دۆلەتتىمۇ نۇرغۇن ئادەم ياپونىيەنىڭ ماشىنىلىرىنى، ئېلېكتىر سايمانلىرىنى ئىشلىتىدۇ. ھەرقانداق مىللەت چۈشكۈنلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ئەمما، چۈشكۈنلۈككە قانداق مۇئامىلە قىلىش بىر مىللەتنىڭ پىشقان ـ پىشمىغانلىقىنى ئۆلچەيدىغان بىر ئۆلچەم. مەن ياپونىيەلىكلەرنىڭ روھىغا قايىل. چۈنكى ئۇلار چۈشكۈنلۈك مەسىلىسىنى توغرا ھەل قىلىپ، ھەمىسىز رېئاللىققا باش ئەگمىدى ۋە ئۇنى ئۆزگەرتەلىدى.

پارىخمىز تەبىئىي ھالدا كاۋاباتا ياسۇناريدىن باشقا دۇنياۋى شۆھرەتلىك يازغۇچىلارغا يۆتكەلدى. كائورىغا قارىغاندا يۇكانىڭ ئەدەبىيات چۈشەنچىسى مۇكەممەلرەك ئىدى. شۇ تاپتا ئوخشى-

مىغان مىللەتتىن بولغان ئۇچىمىزنىڭ ئارىسىدا ئىنگلىز تىلى كۆڭۈرۈك بولۇڭاتاتتى. يۇكا باكلاڭۇرلۇق ئۇنۇڭانىنى ھازىرقى زامان فىرانسىيە ئەدەبىياتىدىن ئالغانىكەن. بىز فىرانسىيەنىڭ ماشىنا ھادىسىسىگە ئۇچراپ قازا قىلغان دۇنياڭى شۆھرەتلىك يازغۇچىسى ئالبېرت كامۇس (Albert Camus , 1860 — 1913)، ڭەتىنىگە پاتماي فىرانسىيەگە مۇساپىر بولۇپ بارغان چېخ يازغۇچىسى مىلان كۇندرا (Milan Kundra)، جۇڭگونىڭ مۇساپىر يازغۇچىسى گاڭ شىڭجيەن، 2006 ـ يىلى نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن تۇركىيە يازغۇچىسى ئورخان پامۇك قاتارلىقلار ئۇستىدە پاراڭلاشتۇق. مەن ئارىلىقتا كائورىغا چاقچاق قىلدىم:

— ئىسمىڭىز «ڭاپادار ئايال كائورى» فىلىمىدىكى ھېلىقى ئېسىل ئايالنىڭكىگە ئوخشىغان بىلەن، جىق كۇلمەيدىكەنسىز. بىزنىڭ يۇرتتىكىلەر «ڭاپادار ئايال كائورى» دېگەن تېلېڭىزىيە تىياتىرىنى جىق كۆرىدۇ. ئۇ دېگەن ھەمىشە كۇلۇپلا تۇرىدىغان ئايال.

كائورى تۇرگۇنرەك قىز ئىدى. ئۇ گېپىمدىن بىرئاز ئەپسىزلىك ھېس قىلدىمۇ، ئەيتاۋۇر گەپنى بۇراپ ماڭا سوئال قويدى:

— سىز ئەدەبىيات توغرىسىدا جىق نەرسىلەرنى بىلىدىكەنسىز، نېمىشقا ماگىستىرلىقنى ئەدەبىياتتا ئەمەس، جەمئىيەتشۇناسلىقتا ئوقۇماقچى بولدىڭىز؟

— بىزدە مۇنەڭۇر يازغۇچى ـ شائىرلار بار. شۇڭا ئەدەبىيات كوچىسىنى پاخال قىلماسلىقنىمۇ بىر نەتىجە ھېسابلاپ بۇ يولىدىن چىقىڭالدىم. يەنە بىر سەۋەب، بىزنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن جاڭابىنى ئىزدەيدىغان مەسىلىلەر خېلى بار، — دېدىم مەن كۆڭلۇمدىكى گەپنى قىلىپ.

سۆھبىتىمىز قىسقا، ئەمما كۆڭۇللۇك بولدى. مەن پاراڭ ئارىلىقىدا يۇكادىن «قار دۆلىتى» دېگەن كىتابنى ئۇنۇڭبرسىتېتىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى نىمكەش كىتابلار كىتابخانىسىدىن

www.uyghurkitap.com

ئالغانلىقىنى ئاڭلاپ بەك خۇشال بولدۇم. چۈنكى، نىمكەش كىتابلار كىتابخانىسىغا بارسام، ئەرزان باھادا ياخشى كىتابلارنى سېتىۋالالىشىم مۇمكىن ئىدى. ئويلىغىنىمدەك بولدى. ئىككى كۈندىن كېيىن ئۇ كىتابخانىنى ئىزدەپ تېپىپ 30 دوللارغا بىر نەچچە كىتاب سېتىۋالدىم. ئىنگلىز تىلىدا نەشر قىلىنغان بۇ كىتابلارنىڭ قاتارىدا ئورخان پامۇكنىڭ «قار»، ياشار كامالنىڭ «مەمەت ئاۋاق»، گارسىيە ماركوز (Garcia Marquez , 1928 —?) نىڭ «خۇلپىرا دەۋرىدىكى مۇھەببەت» قاتارلىق رومانلىرى، جەمئىيەتشۇناسلىققا مۇناسىۋەتلىك كىتابلاردىن «جەمئىيەت تەرەققىياتى نەزەريىسى»، جوناتان تۇرنېر (Jonathan Turner) نىڭ «تۇيغۇ جەمئىيەتشۇناسلىقى» قاتارلىقلار بار ئىدى. كىتابلار نىمكەش بولغىنىغا قارىماي خېلىلا يېڭى ئىدى.

كىتابلارنى ئېلىپ ياتاقتا قايتقاچ كىتاب ھەققىدە بىرمۇنچە خىياللارنى سۈرۈپ كېتىپتىمەن. مەن ئۇنىۋېرسىتېتتىن ھازىرغىچە بولغان ھاياتىمدا كىتابنىڭ پايدىسىنى كۆرگەن، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشنىڭ لەززىتىنى، ھالاۋىتىنى تېتىغان ئادەم ئىدىم. شۇڭا رېئاللىق ئازابلىق سوئاللىرى بىلەن مېنى قىينىغاندا، يولۇققان مەسىلىلىرىمگە ئېسىل كىتابلاردىن جاۋاب ئىزدەشنى ئۆزۈمگە ئادەت قىلغانىدىم. نەچچە قېتىم «سەرخۇش ئىنگلىز تىلى تەربىيەلەش مەركىزى»دە لېكسىيە سۆزلىگىنىمدە ئوقۇغۇچىلاردىن: «دۇنيادىكى ئادەمگە ئەڭ پايدىسى تېگىدىغان، ئەڭ ئۆزگىچە ئۇنىۋېرسىتېت قايسى؟» دەپ سورايتتىم. ئوقۇغۇچىلىرىم بۇ سوئالنى چۈشىنەلمەي دەمالىلققا گاڭگىراپ قالاتتى. مەن ئارقىدىنلا: «ئۇ بولسىمۇ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئۇنىۋېرسىتېتى» دەپ جاۋاب بېرەتتىم. دېمىسىمۇ، ماۋارىپ بىز ئىزدىگەن نەرسىلەرنى بېرەلمىگەندە، ئارتۇقچە تىت ـ تىت بولۇپ يۈرمەي ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق سوئاللارغا جاۋاب ئىزدەش ئاقىلانە تاللاش يولى. ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئەمەلىيەتتە بىر ئادەتلىنىش جەريانى. نۇرغۇن كىشى مەكتەپتىن، مۇ-

ئەللىمدىن چوڭ ئۇمىدلەرنى كۈتىدۇ. بۇمۇ خاتا ئەمەس. ئەمما، ئاخىرقى ھېسابتا ئادەمگە ئۆزىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلدۇرالايدىغان، مۇستەقىل پىكىر قىلىش قابىلىيىتى ۋە ھېس - تۇيغۇلىرىنى تەكشاش پۇرسىتى ئاتا قىلىدىغان مائارىپ شەكلى يەنىلا ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش. مىللىي مائارىپ نۇرغۇن كىرىزىسلىق سوئاللارغا دۇچ كەلگەن ھازىرقىدەك ۋاقىتتا ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشنىڭ رولى ۋە پايدىسى تېخىمۇ زور. مەسىلىنىڭ تۈگۈنى كىتاب ئوقۇشتىن كېلىدىغان تەپەككۇر قۇۋۋىتىنى قانداق قىلىپ قىممەتكە ئايلاندۇرۇشتا. مەن ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش جەريانىدا، بۇ نۇقتىنى ۋە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشنىڭ پايدىسىنى ھەقىقىي ھېس قىلغان.

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېلىپ بىر ھەپتە ئۆتكەندە كومپىيۇتېر ئارقىلىق كۈتۈپخانىدىن كىتاب - ماتېرىيال ئىزدەشنى ئۆگىنىۋالدىم. بۇ ئۇرۇنۇشۇم مېنى يېپىيېڭى بىر خۇشاللىق دۇنياسىغا باشلاپ كىردى. مەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا نۇرغۇن ئەممىيەتلىك دەقىقىلەرنى ئۆتكۈزگەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كۈتۈپخانىدىن كىتاب ئارىيەت ئېلىپ باققان. ئەمما، ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى مەيلى كىتاب تۈرى، مەيلى كۆلەم، مەيلى مۇلازىمەت جەھەتتىن بولسۇن بىر خەلقئارالىق ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ كۈتۈپخانىسىغا خاس ھالدىكى ئارتۇقچىلىقى بىلەن مېنى ھەقىقەتەن ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى. ھەيرانلىق ئىلكىدە خەۋەر تاپتىمكى، ئۇنىۋېرسىتېت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئارىيەت ئالىدىغان كىتاب سانىغا چەك قويۇلمايدىكەن. ئوقۇپ بولالىساق بىر قېتىمدا 100 پارچە كىتاب ئارىيەت ئالساقمۇ بولىدىكەن. يەنە كېلىپ، ئارىيەت ئالماقچى بولغان كىتابنىڭ نومۇرىنى كومپيۇتېردىن ئىزدىگەندىن كېيىن ئۆزىمىز ئىزدەپ تېپىپ پەسكە ئېلىپ چۈشىدىكەنمىز. مەن ئىشەنچ مېخانىزمىنىڭ ئادەمگە ئېلىپ كېلىدىغان سۆيۈنۈش تۇيغۇسىنى كۈتۈپخانىدىمۇ ھېس قىلدىم. تاللا بازىرى

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

شەكلىدىكى كۇتۇپخانا باشقۇرۇش شەكلى ئادەمگە ئۆزىنى قەدىر-لەش، بىلىمنى قەدىرلەش ھېسسىياتى ۋە ئەركىن پىكىر بوش-لۇقى ئاتا قىلاتتى. سىزنى نازارەت قىلىدىغان ئادەمنىڭ بول-ماسلىقى ۋە ئالىدىغان كىتابلارغا چەك قويۇلماسلىقى سىزگە ئۆزىڭىزگە قاتتىق تەلەپ قويۇشنى، ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ مۇلازى-مىتىگە تۇشلۇق ئىلمىي روھ تىكلەشنى ۋە بېرىلىپ ئىلىم تەھسىل قىلىشنى جېكىلەپ تۇراتتى. مانا بۇ ئۇنسىز تەربىيە-نىڭ رولى. ئۇنسىز تەربىيە ئادەمنى قەلبىدىن ئۆزگەرتىدۇ، تە-سىرلەندۇرۇپ مېڭىنى يۇيۇپ ماڭىدۇ. تۇنجى قېتىم كۇتۇپخانىغا كىرگەن كۈنۈم بەش سائەت ئايلىنىپتىمەن. ئىشقىلىپ ئېسىڭىزگە كەلگەنلىكى كىتابنىڭ ئىنگلىزچە ماۋزۇسىدىكى ھالقى-لىق سۆزلەرنى كىرگۈزسىڭىز، ئىزدىمەكچى بولغان مەزمۇندىكى كىتاب ھامان بىر يەردىن تېپىلاتتى. مەركىزىي كونترول سىس-تېمىسى ئورنىتىلغاچقا، كۇتۇپخانىنىڭ ئىچى ھەرقانداق ۋاقىت-تا سالقىن ئىدى. رەت ـ رەت كىتاب ئىشكاپىنىڭ ئارىسىغا قو-يۇلغان ئورۇندۇقلاردا مۇكچىيىپ ئولتۇرۇپ كىتاب ۋاراقلاۋاتقان سۈرلۈك پىروفېسسورلارنى، سەپەر چامادانىنى سۆرەپ كىرىپ لىق كىتاب قاچىلاپ چۈشۈۋاتقان ئاسپىرانتلارنى كۆرگەندە، كە-شى تەبئىي ھالدا ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئوموميي كەيە-پىياتقا ئايلانغان «تەتقىقات تەلۇبلىكى»نى، شۇئارغا ئايلانغان: «تەت-قىق قىل، ئېلان قىل! بولمىسا يوقال!» (publish or perish!) دې-گەن گەپنىڭ ۋەزىنىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلاتتى. كۇتۇپخا-نىنىڭ بىرىنچى قەۋىتىگە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېتلاردىن چىقىدىغان ھەرقايسى ساھەلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەڭ يېڭى ئىلمىي ژۇرناللار قويۇلاتتى. مەن ئۇ-رۇمچىدىكى ۋاقتىمدا «ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ خەلقئارادىكى نوپۇزى توغرۇلۇق جىق ئۇچۇرلارنى كۆرگەن ۋە «ھاۋايغا بارغاندا بۇ ژۇرنالىلارنى تاپقىلى بولارمۇ؟» دەپ ئەندىشىدە بولغانىدىم. كۇتۇپخانىغا كىرىپ بۇ ئەندىشەمنىڭ

ئورۇنسىز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم. يالغۇز «جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەرىيەسى» توغرۇلۇقلا 10 خىلغا يېقىن ئىلمىي ژۇرنال بار ئىدى. ئۇنىۋېرسىتېتلار ئۆزلىرىنىڭ كۆچلۈك ساھەلىرىدە ئىلمىي ژۇرنال چىقىرىدىكەن. جۇڭگونى تەتقىق قىلىدىغان دۆلەتلىك داڭلىق ئىككى ئىلمىي ژۇرنالنىڭ بىرى، ئاۋسترالىيە دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېت تەرىپىدىن، يەنە بىرى، مەن ئوقۇۋاتقان ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن چىقىرىلاتتى. ئىلمىي ژۇرنالالار قويۇلىدىغان ئىشكاپلارنى ئارلاۋېتىپ ئېرنېست ھېمىڭۋاي (Ernest Hemingway , 1899—1961)، ۋىلىيام فولكنېر (William Faulkner , 1897—1962) ھەققىدە مەخسۇس ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ چىقىرىلىدىغانلىقىنى ئۇقۇپ بەكلا ھەيران قالدىم، ئىچىم ئاچچىقمۇ بولدى. تەرەققىي تاپقان ئەللەرنىڭ ئۆلۈپ كەتكەن مەشھۇرلىرىمۇ ئاجايىپ ئەتىۋارلىنىدىكەن ھەم بۇ خىل ئەتىۋارلاش قۇرۇق ماختىنىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدىكەن. «ساختا ۋەتەنپەرۋەرلىك ــ بىر خىل تەلۋىلىك!» دەيدۇ ئېرىخ فروم (Erich Fromm). بىز ئۆز خەلقىمىزنىڭ ئارىسىدىن چىقان بۈيۈكلەردىن ماختىنىش، پەخىرلىنىش ھېسسىياتى نۇقتىسىدىلا توختاپ قالساق بولمايدۇ. ئىلمىي روھ ئارىلاشقان مىللىي ئېتىخارلىق تۈيغۇسى ئادەمدە سوغۇققانلىق، ئاۋام ئاردىسىدا قىزىققانلىق، قۇرۇق شوئاردىن خالىي ئۇزۇكسىز ئىلگىرىلەش كەيپىياتى پەيدا قىلىدۇ. مەن ئىلمىي ژۇرناللارنى ۋاراقلاۋېتىپ ئاشۇ ئويلارنى خىيالىمدىن ئۆتكۈزدۈم. كىتابخانىنىڭ تۆتىنچى قەۋىتىدە جۇڭگو تەتقىقاتىغا مۇناسىۋەتلىك كىتاب ــ ماتېرىياللار تولۇق تېپىلاتتى. مەن «شىنجاڭ ھەققىدە قانداق ماتېرىياللار باردۇر؟» دېگەن قىزىقىش بىلەن كومپيۇتېرنىڭ ئېكرانىغا «شىنجاڭ تەتقىقاتى» دېگەن خەتلەرنى كىرگۈزدۈم. 50 نەچچە خىلغا يېقىن تۈر كاتالوگى ئېچىلدى. ئەپسۇسلىنارلىقى، كىتابلارنىڭ تەڭدىن تولىسى ئىنگلىزچە، خەنزۇچە ئىدى. مەن ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ تېپىلماسلىقىدىكى سەۋەبىنى توغرا چۈ-

www.uyghurkitap.com

شەندىم. ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە ئۆزىمىزنىڭ ئاۋازىنى خەلقئارادا ياڭرىتالمىغۇدەك پىشقان، تەسىرى چوڭ ئالىملىرىمىز يوقنىڭ ئورنىدا بولغاچقا، ئۆزىمىز ھەققىدىكى تەتقىقاتنى باشقىلار قىلىۋېتىپتۇ. مەن ئەپسۇسلۇق ئىلكىدە خېلى ئۇزاق ئولتۇرۇپ كەتتىم. يۇرتىمىزدىكى ئاز بىر قىسىم زىيالىيلار ئاردىسىدا خېلىلا ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلانغان «ئۆزىگە مەپتۇن بوپكېتىش كېسىلى»، «ماغزاپ بىلىم» تەتقىقاتى ۋە ئىلىم ساختىپەزلىكى ھەققىدە ئازابلىق خىياللارغا چۆمدۇم. موڭغۇللار، زاڭزۇلار ھەققىدىكى تەتقىقات بىزنىڭكىگە قارىغاندا خېلى كۆپ ئىدى. ھەتتا خەلقئارادا نوپۇسى بىزدىن نەچچە ھەسسە ئاز بولغان مياۋزۇلار ھەققىدىكى تەتقىقاتمۇ بىر يەرگە بېرىپتۇ. بىزدىكى زىيالىيلار قاچانغىچە «قۇدۇق ئىچىدىكى پاقا» بولۇپ ئۆتەر! تىل ئۆتكىلى قاچانغىچە زىيالىيلارنىڭ ئۆزىنى بەزلەشتىكى باھانىسى بولار! ئىنگلىز تىلى بىلىدىغانلار بولسا قاچانغىچە ئۆزىنىڭ بۇ تىلنى بىلىدىغانلىقىدىن پەخىرلىنىپ ئۆتەر! ــ ئەجىمدە شۇنداق سادالار ياڭرايتتى، ــ بىز بەزىدە ئىجتىمائىي پەننىڭ رولىنى چۆكۈرىدىغان سادالارنى پات ـ پات ئاڭلاپ قالىمىز. ئەمەلىيەتتە، بىر مىللەتنىڭ روھى، دەرد ـ ھەسرىتى، خۇشاللىقلىرى، مەۋجۇتلۇقىنى باشقىلارغا تونۇشتۇرۇش ئىجتىمائىي پەننىڭ ۋەزىپىسى. بىز ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە خەلقئارادا تەسىرى بار بىر تۈركۈم ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرىغا ھەقىقەتەنمۇ موھتاجمىز! ئۇيغۇرلار ئىجتىمائىي پەننىڭ ھەقىقىي قەسىرىگە تېخى چىن مەنىسىدىن، ھەقىقىي كىرمىدى! ئۇيغۇرلاردا ئىجتىمائىي پەننىڭ ۋاقتى ئۆتمىدى ھەم ئۆتمەيدۇ!

ئىچىمدە ئاشۇنداق سادالار دەۋرەپ تۇراتتى، ئۇ گەپلەرنى كىملەرگىدۇر ۋارقىراپ تۇرۇپ دېگۈم كېلەتتى. لېكىن ئەتراپىمدا بىرمۇ ئۇيغۇر يوق ئىدى.

خىيالدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئورنۇمدىن تۇرۇپ كەتتىم. ئەمدى

دى كىتابخانىلاردىن كىتاب ئېلىپ يۈرمىسەممۇ بولاتتى، ئەمما ئالدىمغا يېڭى بىر مەسىلە قويۇلغانىدى. بىر - بىرىدىن ئېسىل، يېڭى ئىدىيە ۋە تەنقىدىي ئويلار بىلەن يېزىلغان كىتابلارنى قانداق ئوقۇش، قانداق ھەزىم قىلىپ ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاش، ۋاقىتنى قانداق ئورۇنلاشتۇرۇش، قايسى نۇقتىدىن پىكىر قىلىش، بۈگۈننى قانداق ئۆتكۈزۈش قاتارلىق مەسىلىلەر مەندىن سەنئەت، ماھارەت تەلەپ قىلىۋاتاتتى. كىتاب ئېلىش، ئەمما ئوقۇماسلىق، ئوقۇش، ئەمما ھەزىم قىلماسلىق، ھەزىم قىلىش، ئەمما ئوقۇغانلىرىدىن يېرىم - يارتا خۇلاسە چىقىرىشقا ئالدىراش بىر خىل ئەخمەقلىق، تەتقىقاتتىكى ئۆزىنى كۆرسىتىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. تۇزۇكرەك ئىش قىلىشىم كېرەك. بۇ ئاخىرىدا ۋاقىت مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلاتتى. مەن ئامېرىكانلارنىڭ يىللىق، پەسىللىك، ئايلىق، ھەپتىلىك ۋە كۈنلۈك پىلان تۇزۇۋاتقىنىنى، ھەتتا ۋاقىتنىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئۈچۈن «ۋاقىت ئىگىلەش كۇرسى»غا قاتنىشىۋاتقىنىنى ھەققىدىكى گەپلەرنى ئاڭلىغانىدىم. ئەمدى ئۆزۈم بۇنى ئەتراپىمدىكى ئامېرىكانلارنىڭ ھاياتىدىن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈۋاتاتتىم. ئامېرىكانلار بەكمۇ ئەمەلىيەتچىل ئىدى. كۈندىلىك پىلانىنى تۇزسە، شۇنىڭغا ئەمەل قىلماي قالمايتتى. كۈندۈزنىڭ ھەربىر سائىتىدە قانداقلا بولمىسۇن بىر خىل ئىشنى (ئاددىي بولسىمۇ) بېجىرەتتى. بىركۈنى بىزنىڭ «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» پىروگراممىمىزغا مەسئۇل بولغان دوكتور كىم سىمول ئەپەندى ماڭا ئەتىسى ئەتىگەندە ئىشقا چىقىشى بىلەن ئىشخانىسىغا كىرىشىمنى، پاراڭلىشىدىغان ئىش بارلىقىنى تاپىلىدى. ئەتىسى ئەتىگەندە ئۆزۈمچە: «ئۇ ئىشخانىسىغا سائەت سەككىزدە كىرسە، يېرىم سائەت تازىلىق قىلىش، بىر كۈنلۈك ئىشىنى پىلانلاش بىلەن ئۆتىدۇ، ۋاقچىراق كىرەي» دەپ ئويلاپ سائەت سەككىز يېرىمدا ئىشخانىسىغا كىردىم. كىم سىمول ئەپەندى ئەپسۇسلانغان قىياپەتتە ئەپۇ سورىدى:

— مەن سىزنى سائەت سەككىزدە كىرسە پاراڭلىشارمىز دەپ ئويلىغانىدىم. ئەپسۇس، ھازىر سەككىز يېرىم بولدى. باشقا بىرى بىلەن كۆرۈشۈشكە دېيىشىپ قويغان، ۋاقىت توشۇپ قالدى. كەچۈرۈڭ، — ئۇ ۋاقىت جەدۋىلىنى بىر قۇر كۆزىتىۋەتكەندىن كېيىن قوشۇپ قويدى، — ئەتە سائەت 11 دە كىرىڭ، شۇ چاغدا تاللايدىغان تېمىڭىز ۋە مۇناسىۋەتلىك ئىشلار توغرىسىدا پاراڭلىشايلى.

خىجىلچىلىقتا ئۇنىڭ ئىشخانىسىدىن چىقتىم. ئۇنىڭدىن ئاغرىنىشقا ھەققىم يوق ئىدى. ئەمما، بۇ ئىش مېنى ۋاقىت ۋە ئامېرىكانلارنىڭ ۋاقىت جەدۋىلى ھەققىدە يەنە بىر قېتىم ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلدى. ئامېرىكىنىڭ قۇدرەتلىك ئىقتىسادىي كۈچىنى، ئىلىم ـ پەن، مائارىپ جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن بۈيۈك مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئىككى نۇقتىدىن ئەملىيەتچانلىق بىلەن كۆچلۈك ۋاقىت ئېڭىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايتتى. ئەملىيەتچىلىك پەلسەپىسى (Pragmatism) نىڭ ئاساسچىسى، ئامېرىكىنىڭ مەشھۇر پەيلاسوپى ۋىليام جامېس (William James , 1842—1910) ۋە ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى، يەنە بىر گىگانت پەيلاسوپ جون دېۋى (John Dewy, 1859 — 1952) لارنىڭ تەسىرى، پەلسەپىنى رېئال تۇرمۇشقا يېقىنلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان تىرىشچانلىقلىرى نەتىجىسىدە ئەملىيەتچانلىق، رېئاللىققا يۈزلىنىش روھى ئاۋام ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ۋە ئاز كەم بىر ئەسىرگە يېقىن تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئامېرىكانلارنىڭ ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئىلگىرىلەش ھاسىل قىلىشىغا تۈرتكە بولغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى رېئاللىققا نىسبەتەن ئەملىيەتچىلىك پەلسەپىسىنى بېرىلىپ ئۆگىنىش، ۋىليام جامېس بىلەن جون دېۋىينىڭ مائارىپ، ئىنسان ۋە رېئاللىقنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى جانغا ئەسقاتىدىغان بايانلىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنى تۇرمۇشقا تەتبىقلاش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بولۇپمۇ

رېئاللىقنىڭ تاشقى پوستىدىن تېخى ئىچىگە نەزەر سېلىشقا قۇربىتى يەتمەيۋاتقان، رېئاللىق بىلەن خىيالىي‌دەسلىك ئارىسىدا ئۆزلۈكسىزلا يېتىتۇرۇپ قويۇۋاتقانلار ئۇچۇن بۇنداق قىلىش تېخمۇ زۆرۈر ئىدى. ياپونىيەلىكلەرنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى تەرەققىياتىنى ئۇلارنىڭ باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئۆگىنىش روھىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمىسا كېرەك. ئەنئەنىۋى ئەخلاق ۋە قىممەت قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان، ئۇنى ساقلاپ قالغان ئاساستا تەرەققىياتتا ئالدىغا كەتكەن مىللەتلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئۆگىنىش ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى ساپاسىنى ئۆستۇرۇش، نەزەريەۋى تەپەككۇر قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش جەھەتتە تاشلىغان ئەھمىيەتلىك قەدەم. ئەمما، ئامېرىكىنىڭ ئافغانىستان، ئىراق ئۇرۇشلىرىنى قوزغاپ نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆلۈشى ۋە نارازىلىقىغا سەۋەبچى بولۇشى نەتىجىسىدە يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان بىر قىسىم كىشىلەرمىز، ھەتتا بەزى زىيالىيلار ئارىسىدا ئامېرىكانلارنىڭ گېپىنى چىقسىلا بېشى ئاغرىيدىغان، غەربنىڭ نەرسىلىرىنى زەھەرلىك دەپ قارايدىغان خاھىش باش كۆتۇرۇپ قالدى. بۇ، تەنقىدىي ئويلىنىشنىڭ كەم بولۇشى تۈپەيلى كېلىپ چىقىۋاتقان بىر تەرەپلىمىلىك، ئەلۋەتتە. ئامېرىكىنىڭ ھەممە نەرسىسى زەھەرلىك بولسا، ئامېرىكانلار ئىجاد قىلغان تۇك، تېلېفون، يۇمشاق دېتاللار ۋە باشقا كەشپىياتلارنى ئىشلەتمەسلىك بولمىدۇ. لېكىن، بۇ مۇمكىن ئەمەس. ئادەمنىڭ پىكىر قىلىش، تەنقىدىي ئويلىنىش قابىلىيىتى سىياسىي تەشۋىقاتنىڭ ياكى بىر تەرەپلىمە كۆزقاراشنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كەتسە، بۇ بەكمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىش بولىدۇ.

دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر تەرەپ ئامېرىكانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا سىڭىپ كەتكەن ۋاقىت ئېڭى. بىز ئادەتتە «ھايات قىممەتلىك» دېگەن گەپنى كۆپ ئاڭلايمىز. ئەمما ھايات

بىر ئابستراكت ئۇقۇم، ئەمەلىيەتتە ئۇ كونكرېت ۋاقىتتىن تەركىب تاپىدۇ. كونكرېت ۋاقىت نۇقتىسىدىن يىللار ئەسىرنى، ئايلار يىلنى، ھەپتىلەر ئاينى، كۈنلەر ھەپتىنى، سائەتلەر كۈنى... تەشكىل قىلىدۇ. ئامېرىكانلار بىر كۈنلۈك ئىشنى سائەتلەرگە تەقسىملەيدۇ. مەلۇم بىر ئىشنى مەلۇم بىر مەزگىل ئىچىدە تۈگىتىشنى كۆڭلىگە پۈككەن بولسا، شۇنىڭ پېيىدە يۈرۈپ باشقا ئىشلارغا دىققىتىنى چاچمايدۇ. رىچارد لېۋىس (Richard Lewis) «ۋاقىتتىن پايدىلىنىش» (The Use of Time) (لوندون بىرىلىي نەشرىياتى 1996 ـ يىلى نەشرى) دېگەن كىتابىدا ئامېرىكانلارنىڭ ۋاقىت باشقۇرۇش ئېڭىنى باشقا مىللەتلەرنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، دۇنيادىكى ئوچ خىل ۋاقىت باشقۇرۇش ئادىتىنى تىلغا ئالىدۇ. بىرىنچىسى، ئامېرىكانلارنى مەركەز قىلغان، گېرمانلار ۋە شۋېتسارىيەلىكلەرگە ئورتاق بولغان تۈز سىزىقلىق ۋاقىت (Linear time). بۇ خىل ۋاقىت باشقۇرۇش شەكلىدىكى كىشىلەر ئېنىق نىشان بىلەن ۋاقىتنى كونكرېت تەقسىملەپ، تۈز سىزىق شەكلىدە ئىلگىرىلەيدۇ، بىر ۋاقىتتا بىرلا ئىشنى قىلىدۇ، كۈندىلىك ۋاقىت جەدۋىلىدىكى پىلانغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ھەرقانداق يېڭى ئىشقا ۋاقىت ئاجراتمايدۇ. ئىككىنچىسى، جەنۇبىي ياۋروپادىكى ئىسپان، ئىتالىيانلارنى مەركەز قىلغان كۆپ مەزمۇنلۇق ۋاقىت (Multi-actives). بۇ خىل ۋاقىت باشقۇرۇش شەكلىدە كىشىلەر كۈندىلىك پىلان تۈزىدۇ، ئەمما ئورۇنلانمىسا ياكى يېڭى ئىش چىقىپ قالسا پىلاننى كەينىگە سۈرىدۇ. بىر ۋاقىتتا نەچچە خىل ئىشنى تەڭ قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۈچىنچىسى، ئاسىيادىكى كۆپ قىسىم دۆلەتلەرنى مەركەز قىلغان دەۋرىيلىك ۋاقىت (Cyclic time). بۇ خىل ۋاقىت باشقۇرۇش شەكلىدە كىشىلەر «تاڭ ئاتسا يەنە كەچ بولىدۇ، چىققان قۇياش يەنە ئولتۇرىدۇ. ۋاقىت ئادەمنىڭ ئىلكىدە ئەمەس، دەۋرىي قىلىپ مېڭىۋېرىدۇ»

دېگەن ئويغا ئادەتلەنگەن. مۇقىم ۋاقىت جەدۋىلىمۇ تۈزمەيدۇ. ۋاقىتنى ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىدۇ.

راست گەپنى قىلغاندا، ئۈزۈندىن بېرى پىلان بويىچە ۋاقىت تەقسىملەپ كېلىۋاتقان بولساممۇ، ئامېرىكىغا كەلگەندىن كېيىن بۇ يەردىكى ۋاقىت ئېقىغا پەقەتلا ماسلىشالمىدىم. ئامېرىكانلار-نىڭ ياخشى ئادىتىنى قوبۇل قىلماقچى بولۇپ ئايلىق پىلاننى كۈنگە، كۈنلۈك پىلاننى سائەتكە تەقسىملەپ ۋاقىت جەدۋىلى تۈزۈشكە تىرىشساممۇ، پىلانىم ھە دېگەندە بۇزۇلۇپ تۇردى. پىلان بويىچە ئىش قىلىشقا تىرىشاتتىم، ئەمما ھامان ۋاقىت جەدۋىلىمدىكىدىن سىرت يېڭى ئىشلار كۈندە دېگۈدەك چىقىپ تۇراتتى. ئاخىر كۈندىلىك پىلان تۈزۈشتىن ۋاز كەچتىم. قارىغاندا، بۇ خىل ۋاقىت باشقۇرۇش ئېڭى ئادەمدىن يۈكسەك چىدام، مەشىق ۋە ئۇزاق جەريان تەلەپ قىلىدىغاندەك قىلاتتى. ھالبۇكى، شۇنىسى ئېنىق ئىدىكى، ۋاقىت باشقۇرۇش ئۇسۇلۇمنى كەسكىن بىر ئىسلاھ قىلمىسام بولمايتتى. بولمىسا، ئوقۇماقچى بولغان كىتابلىرىم، قىلماقچى بولغان تەتقىقاتلىرىم، جاۋاب تاپماقچى بولغان سوئاللىرىم شۇ پېتى تاشلىنىپ قالاتتى. مەن بۇنداق بولۇشنى خالىمايتتىم. ئامېرىكانلارنىڭ يىللىق، ئايلىق، ھەپتىلىك ۋە كۈندىلىك پىلانلارنى تۈزۈش ئۇچۇن ئىشلىتىدىغان كالېندارلىرى ئاجايىپ نەپىسلىكى بىلەن مېنى قاتتىق جەلپ قىلدى. بەزى كالېندارلار يېنىدا ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولسۇن ئۇچۇن خاتىرە شەكلىدە ئىشلىنەتتى. مەن يىللىق پىلان كالېندارىدىن بىرنى قىممەت بولۇشىغا قارىماي سېتىۋالدىم - ده، ئۆزۈمنى ھەمىشە ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرۇش ئۇچۇن خاتىرىنىڭ باش بېتىگە ئىنگلىز ۋە ئۇيغۇر تىلىدا مۇنۇ قۇرلارنى يازدىم: «خىيال ئارزۇغا تەڭ ئەمەس، ئارزۇ نەتىجىگە تەڭ ئەمەس. بۇگۈن ۋاقىتنى خارلىشىڭ ئەتە ئۆزۈڭنىڭ خارلىقىغا قېلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ.»

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئىنگلىز تىلىنى نېمە ئۈچۈن ئۆگىنىمىز ؟

ژاك مېك ئۆزىنىڭ «مەن ۋە ئۇيغۇر تىلى» دېگەن ماقالىسىدە: «مەن ئۇيغۇر تىلى بىلگىنىم ئۈچۈن قاتتىق پەخىرلىنەتتىم. ئۇيغۇر تىلىنى ئىشلىتىدىغان ھەرقانداق پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويۇشنى خالىمايتتىم. ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش داۋامىدا شۇنى ھېس قىلدىمكى، يېڭى بىر تىل ئادەمگە يېڭى بىر جۇپ كۆز، يېڭى بىر جۇپ قۇلاق، يېڭى بىر مېڭە، يېڭى بىر قەلب ئاتا قىلىدىكەن» دەپ يازىدۇ. بۇ بايانىدا تىل ئۆگىنىشنىڭ ئەھمىيىتى، ئۇنۇمى ھەقىقىدە جايىدا باھا بېرىلگەن. يېڭى بىر تىلنى مۇكەممەل ئۆگىنىشنىڭ ئادەمنىڭ قەلبىدىكى تاقاق بىر دەرۋازىنى ئاچىدىغانلىقى، تەپەككۇرىنى قاناتلاندۇرىدىغانلىقى ئېنىق. چۈنكى، يېڭى بىر تىلنى ئۆگىنىش يېڭى بىر خىل تەپەككۇر شەكلىنى ئۆگىنىشتۇر. ئەمما، سەممىيلىك بىلەن ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش مەقسىتى، ئۇسۇلىدا ئويلىنىشقا تېگىشلىك بىرمۇنچە مەسىلىلەر بار ئىدى. مەن بۇ مەسىلىلەرنى خېلى بۇرۇن ھېس قىلغان ۋە ئۇنى تۇزىتىشكە ئازراق بولسىمۇ پايدىسى يېتەر دېگەن مەقسەتتە «سەرخۇش ئىنگلىز تىلى» دەرسلىكىنى باشقىچىراق مېتودتا تۇزۇشكە تىرىشقانىدىم. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىشىدە ساقلانغان مەسىلىلەر ھەققىدە تەبئىي ھالدا يەنە ئويلىنىشقا مەجبۇر بولدۇم. بۇنىڭغا بىرقانچە ئىش سەۋەب بولدى.

مەن ئامېرىكا شەرق ـ غەرب تەتقىقات مەركىزىنىڭ ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى 12 قەۋەتلىك بىناسىنىڭ 12 ـ قەۋىتىدە تۇراتتىم. بىزنىڭ قەۋەتتە ئاز ساندىكى ياۋروپالىق ۋە ئامېرىكىلىق ئوقۇغۇچىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاسىيادىن كەلگەن ئوقۇ-

غۇچىلار ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيتتى. بىر ئاشخانىدا 20 گە يېقىن ئادەم بولغاندىن كېيىن كىرىپ - چىقىش، تاماق ئېتىش داۋامىدا تەبىئىي ھالدا دوستانە پاراڭلار بولۇپ ئۆتەتتى. دەسلەپكى كۈنى بىر ۋېيېتنامىلىق ئاسپىرانتنىڭ يەنە بىر ھىندىستانلىق ئوقۇغۇچى بىلەن قىلىشقان پارىڭنى ئاڭلاپ قالدىم. ئۇلار ئىنگلىز تىلىنى تولىمۇ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىۋاتاتتى، بەزىدە مەقسەتلىرىنى بىر - بىرىگە ئۇقتۇرالماي تامغا يېزىشقا مەجبۇر بولاتتى. ئۇلارنىڭ تەلەپپۇزى ئۆلچەملىك بولمىغاچقا، نېمە دېيىشۋاتقانلىقىنى بەكمۇ تەستە ئاڭقىرالىدىم. ئەسلىي ئۇلار يېڭى مەۋسۇمدا تاللىماقچى بولغان دەرسلىرى ھەققىدە سۆزلىشىۋاتقانىكەن. كېيىنچە مەن خېلى كۆپ ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىنگلىز تىلىنى بۇزۇپ سۆزلەيدىغانلىقىنى بىلىپ ھەيران قالدىم. ئۇلارنىڭ ئوقۇش، يېزىش، سۆزلۈك سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرىلىقىدا گەپ يوق. بولمىسا ئۇنىۋېرسىتېتقا تالىلىنالمايدۇ. لېكىن، ئۇلار ئۆلچەمسىز تەلەپپۇزدا ئىنگلىزچە سۆزلەشتىن خالىي بولالمايتتى، تەلەپپۇزنى ئۆزگەرتىشكىمۇ ئامالسىز ئىدى. مەن ۋەتەندىكى چېغىمدا «سەرخۇش ئىنگلىز تىلى تەربىيەلەش مەركىزى» ۋە بىر قىسىم ئۇنىۋېرسىتېتلاردا نەچچە قېتىم ئىنگلىزچە لېكسىيە سۆزلىگەن، يۇقىرى سەۋىيەلىك ئىنگلىزچە ئېغىز تىلى كۇرسلىرىنى ئاچقان، چەت ئەللىك يوق شارائىتتا تامغا، ئەينەككە قاراپ سۆزلەش، ئۆز ئاۋازىنى ئۇنىڭلىغۇغا ئېلىش ئارقىلىق ئېغىز تىلى قابىلىيىتىنى ئۆستۈرگەنىدىم. ھازىر ئۇنىۋېرسىتېتتا بۇ تىرىشچانلىقلىرىمنىڭ پايدىسىنى كۆردۈم، ئۆزۈمنى ئىپادىلەش جەھەتتە ئەۋزەللىك تۇيغۇسىغا ئېرىشتىم. ۋېيېتنامىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىلى ئىنگلىزچىغا تەستە كېلەتتى، بەزىدە ئۇلارنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى ئۇققىلى بولمايتتى. تايلاندلىق، فىلىپپىنلىق ئوقۇغۇچىلار ئۆز دۆلىتىدە ئىنگلىز تىلى ئىككىنچى ھۆكۈمەت تىلى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەچكىمۇ، ئىنگلىز تىلىنى نىسبەتەن راۋان

www.uyghurkitap.com

سۆزلەيتتى. ھىندىستانلىق پاكىستانلىق ئوقۇغۇچىلار راۋان سۆزلىگەندەك قىلغان بىلەن، گېپىدە ئۆز ئانا تىللىرىنىڭ پۇرىقى كۆچلۈك ئىدى. ۋەتەندە نەچچە قېتىم بىرقانچە ئوقۇغۇچى: «ئىنگلىز تىلىڭىز ياخشىكەن، چەت ئەلدە نەچچە يىل تۇرغان؟» دەپ سورىدى. مەن چەت ئەلگە چىقىپ باقمىغانلىقىمنى، ئىنگلىز تىلىنى پۈتۈنلەي ئۆزلۈكۈمدىن ئۆگەنگەنلىكىمنى ئېيتقىنىمدا ئۇلار ھەيران قېلىشاتتى. كېيىن بۇ سوئالغا نەچچە قېتىم دۇچ كەلدىم. بىر كۈنى ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىقتىسادشۇناسلىق كەسپىدە ماگىستىرلىقنى تۈگىتىپ ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا دوكتورلۇق ئوقۇشىنى باشلىغان جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچى جاڭ خاۋ مەن بىلەن پاراڭلىشىۋېتىپ مۇنداق دېدى:

— سىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ چەت ئەل تىلى ئۆگىنىشتە ھەقىقەتەن ئارتۇقچىلىقىڭلار بار. مەن ۋەتەندىكى ۋاقتىمدىمۇ ئىنگلىز تىلىنى ياخشى سۆزلەيدىغان بىرنەچچە ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى بىلەن ياخشى ئۆتەتتىم.

جاڭ خاۋ دەۋاتقان بۇ گەپنى مەن ئۇرۇمچىدە تۇرغان ۋاقتىمدا بىر قىسىم خەنزۇ بۇرادەرلەردىن، چەت ئەللىكلەردىن ئاڭلىغان. بۇ گەپنىڭ مەلۇم دەرىجىدە ئاساسى بار ئىدى. ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىلى ئەۋرىشىم، يېپىشقاق بولغاچقىمۇ، ئەيتاۋۇر ئىنگلىز تىلىنىڭ تەلەپپۇزىغا ئوڭايلا ئاغزى كېلەتتى. ياپونىيەلىك، كورىيەلىكلەرگە تەلەپپۇز قىلىش تەس كېلىدىغان گېرمان تىلىدىكى «ئۆ، ئۈ»، ئەرەب تىلىدىكى «ق»، رۇس تىلىدىكى «ژ»، فىرانسۇز تىلىدىكى «غ» تاۋۇشى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى. ئەمما بۇ بىر خىل ھېسسىي كۆزىتىش. ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەلەپپۇزى ئىتتىك چىققىنى بىلەن ئىزچىللىقى، چىدامچانلىقى ۋە يۈكسەك غايىسى كەم. تېز قىزىپ تېز سوۋۇيدۇ. ھەر خىل مەقسەتلەردە ۋە باشقىلارنى دوراپ كۆرسىتا قاتنىشىدىغانلارمۇ يوق ئەمەس. ئەمەلدە

يەتتە، ئېنىق مەقسەت، سىجىللىق، جەڭگىۋارلىقىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلمىغان ھەرقانداق ئوقۇغۇچىنىڭ تىل ئۆگىنىشى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ئۆزاق مۇددەتلىك چۈشكۈنلۈك، ئىنگلىز تىلىدىن سوۋۇش، قورقۇش كەيپىياتى پەيدا بولىدۇ. چەت ئەل تىلىنى ئۆگىنىشكە كىرىشۋاتقان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلاردا ئىككى قۇتۇپقا چىقىپ كېتىش ئەھۋالى مەۋجۇت. يەنى بىرىنچى قۇتۇپتىكىلەر خېلى جىق ۋاقىت ۋە زېھىن سەرپ قىلىپمۇ ئىنگلىز تىلى ئۆگىنەلمەي چېكىنگەنلەر. بۇنداقلار خېلى ئۆزاق ھەپىلىشىپمۇ بىرەر ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەي بۇ تىلدىن سوۋۇپ كېتىدۇ ۋە كېيىنچە تىل ئۆگىنىشكە قىزىقماسلا بولىدۇ، ھەتتا بەزىلەرنىڭ سوۋۇشى ئۇلارنىڭ باشقا جەھەتتىكى ئىنتىلىشلىرىگىمۇ سەلبىي تەسىر كۆرسىتىشى، مىجەزىدىكى تۇتامسىزلىقتا، ئۆزىگە ئىشەنمەسلىك تۇيغۇسىغا سەۋەب بولۇشى مۇمكىن. بۇ بەكمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىش. بەلكىم ئۆگىنەلمىگەنلەر نېمە ئۈچۈن ئۆگىنەلمىگەنلىكىنىڭ سەۋەبى ھەققىدە، تىل ئۆگىنىشتىكى غايە، ئۇسۇل ۋە جەريان مەسىلىلىرى ھەققىدە ئويلانغان بولسا، بۇنداقمۇ نەتىجە كېلىپ چىقماس بولغىيدى. ئىككىنچى قۇتۇپتىكىلەر دەل بۇلارنىڭ ئەكسىچە. ئىنگلىز تىلىغا خېلى تىلى كېلىپ قالغان، مەلۇم سەۋىيەگە يەتكەنلەر ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇنداق ئوقۇغۇچىلاردا ئۆزىگە ئىشىنىش ھېسسىياتى بەكمۇ كۈچىيىپ كېتىدۇ. ھەتتا ئىنگلىز تىلىنى سۆزلىيەلىگىنى ئۈچۈن ئۆزىنى ھېچكىمگە تەڭ قىلمايدۇ، ھاكاۋۇرلىشىدۇ، خەلقئارالىق تىلنى بىلگەنلىكىدىن كېلىپ چىقىدىغان ھاياجان ئۇلارنى ئۇزۇنغىچە پەپلەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئۇزاق داۋاملاشقان بۇنداق ھاياجان بىر خىل بىنورمال لىقنىڭ ئىپادىسى. ئۇ تەبىئىي ھالدا «ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش ئاخىرقى مەقسەتمۇ؟ ئىنگلىز تىلىنى بىلىش ھەممىگە باراۋەرمۇ؟» دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. توغرا، ئىنگلىز تىلىنى ياخشى

سۆزلەش جەلپكار ئىش، ئەمما ھەممىگە باراۋەر ئەمەس. ئىنگلىز تىلى ــ نىشانغا يېتىش داۋامىدا بېسىپ ئۆتىدىغان بىر كۆۋرۈك، ئەمما ئاخىرقى نىشان ئەمەس، ئاخىرقى توچكىمۇ ئەمەس. ئىنگلىز تىلىنى قورال قىلىپ تۇرۇپ قىلىدىغان ئىشلار بەكمۇ جىق. ئىنگلىز تىلىنى سۆزلىۋاتقىنى ئۈچۈن پەخىرلىنىپ يۈرگەنلەر بۇ سۆزنىڭ ۋەزنى ئوستىدە چوڭقۇرراق ئويلانغان بولسا، بەلكىم قاتتىقىيدىغان يېڭىچە بىر نىشاننى تېپىشقا يار-دەمى بولغان بولاتتى. 2002 ـ يىلى مەن « ۋىسال تېز تاماقخانىسى»دىكى ئىنگلىز تىلى ئەنجۈمەنلىرىگە خېلى كۆپ بارغانىدىم. كېيىنچە پەقەت بارماس بولدۇم. سەۋەبى، بۇ يەردىكى بەزى ناتونۇرا كەيپىياتتىن ئىچىم پۇشقانىدى. ئىنگلىز تىلىنى ياخشى سۆزلەيمەن دەپ ئويلايدىغانلار ئۆزىنى كۆرسىتىشكە بەك كۈچەيتتى. ئاددىي تېمىلاردا ھەر قېتىم سۆزلىشىشكە رازى ئىدىكى، مۇلاھىزە قىلىدىغان چوڭقۇرراق تېما چىقىپ قالسا، دەرھال ئۆزىنى چەتكە ئالاتتى. ھەر قېتىم بارغىنىمدا نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىم، ئىنگلىز تىلىنى قانداق ئۆگەنگەنلىكىم ھەققىدىكى ئوخشاش سوئالغا جاۋاب بېرىشكە مەجبۇر بولاتتىم. ئەمىيەتلىك تېمىلاردا مۇنازىرە قىلىشنى خالايدىغان يۇقىرى سەۋىيەلىك سۆھبەتداشلارنى تاپماق بەكمۇ مۇشكۇل ئىش ئىدى. مانا، مېنىڭ ئاشۇنداق ئىنگلىز تىلىدا سۆزلىشىش سورۇنلىرىغا بارمىغىنىمغا ھەش ـ پەش دېگۈچە بەش يىل بولۇپ قاپتۇ. بەلكىم ھازىر «ۋىسال تېز تاماقخانىسى» دا بولىدىغان پاراڭنىڭ شەكلى ۋە مۇددىئاسىدا، كەيپىياتىدا ئۆزگىرىش بولغاندۇ. ناۋادا ئىنگلىز تىلىدا سۆزلىشىش سورۇنلىرىغا بېرىش پەقەت يېڭى چىرايلار بىلەن تونۇشۇش، بىر قەپەس ئۆزىنى كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلغان بولسا، ئۇنداقتا بۇ خاھىش ئادەمنىڭ سۆزۈك قەلبىگە چۈشكەن مىتە، ۋاقىت ۋە زېھنىغا چۈشكەن قۇرت.

ياشلىرىمىزنىڭ ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىشى ھەققىدە ئويلىنىشىمغا سەۋەب بولغان يەنە بىر ئامىلمۇ بار. مەن ۋەتەندىكى

چېغىمدا ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئويغانغان زېمىن»، «ئىز» قاتارلىق رومانلىرى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپتۇ، دەپ ئاڭلىغانىدىم. ۋەتەندە بۇ كىتابنىڭ ئىنگلىزچىسىنى تاپالمىغاندىن كېيىن، ھاۋايغا كېلىپ كىتابخانىدىن، كۈتۈپخانىدىن، گۈگۈل، ئامازۇن قاتارلىق خەلقئارالىق تور كىتابخانىلىرىدىن دېرېكتىنى قىلدىم. ئەمما ھېچقانداق نەتىجە بولمىدى. بەلكىم مەن ئاڭلىغان ئۇچۇر ئەينەن بولماسلىقى ياكى تەرجىمە قىلىنغان بولسا مەن تاپالمايۋاتقان بولۇشۇم مۇمكىن ئىدى. بۇ ئۇرۇنۇش داۋامىدا يېڭى بىر نۇقتىنى ھېس قىلدىم. ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەر تېخى خەلقئارادا تونۇشتۇرۇلمىغان ھالەتتە ئىكەن. بىزدە تەرجىمە قىلىشقا تېگىشلىك، چەت ئەللىك ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىيالايدىغان رومان، شېئىر ۋە ماقالىلەردىن ئازراق بولسىمۇ بار. ئەمما ئۇنى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلالايدىغان تەرجىمانلار يوق. چەت ئەلدە ماگىستىرلىق، دوكتورلۇقنى ئىنگلىز تىلىدا ئوقۇش ئەسەر تەرجىمە قىلالايدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. تېخى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلغان تەقدىردىمۇ، ئۇ تەرجىمە كىتابلارنى نەشر قىلىشنى خالايدىغان نەشر سودىگەرلىرىنى تېپىش بەسى مۇشكۈل. ئىنگلىز تىلى ئۆگەنگۈچىلەر ئارىسىدا ئۆزىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىنى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدە ئويلانغانلار باردۇر. ئەمما بۇ ھەقتە قاتتىق مېھنەت قىلىۋاتقان ياكى بىرەر ئەمگەكنى رويابقا چىقارغانلارنى بىز تېخى ئۇچراتمىدۇق. چۈنكى، چەت ئەلدە يېزىقچىلىق قىلىش بەكمۇ تەس ئىش. ئوڭاي ئىشقا كۆنۈپ كەتكەن تەبىئەت بىلەن بۇ نىشانغا يەتكىلى بولمايدۇ. ئەنگلىيەنىڭ مەشھۇر جەمئىيەتشۇناسى زىگمۇند باۋمەن (Zygmund Baoman): «مەسلىنى ئوتتۇرىغا قويماسلىق ئۈنىڭغا جاۋاب بېرەلمەسلىكتىن، ھەل قىلىش كۈنتەرتىپىگە قويۇلماسلىقتىنمۇ يامان» دەپ يازىدۇ. تىل ئۆگىنىش پوزىتسىيەمىزدە، مەقسىتىمىزدە مەسىلە بولغانكەن، ئۇنداقتا بۇ

هەقتە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش ۋە جاۋاب ئىزدەشكە ئۇرۇنۇش زۆرۈر. ئۆز نۆۋىتىدە يەنە شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈش كېرەككى، 1950 ـ يىللار-نىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ توختى باقى ئارتىشى، ئابدۇكېرىم خوجا قاتارلىق ئۇيغۇر ئەدەبىي تەرجىمىچىلىكىنىڭ پېشۋالىرى خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە تەرجىمە ئەمەلىيىتىگە يول ئېچىپ بەر-گەن، ھازىر چولتا بولسىمۇ «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نە-زەرىيەسى» بار بولدى. ئەمدى يېڭى دەۋرنىڭ پۇقرالىرى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە، ئۇيغۇرچە ـ ئىنگ-لىزچە تەرجىمە تەقەززاسىغا ۋە شۇنداق بىر دولقۇنغا مۇھتاج بولۇۋاتىمىز. بۇ ئۇرۇنۇش پۈتكۈل خەلقنى دۇنيانىڭ ئەڭ ئىلغار مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرى بىلەن خەۋەردار قىلىشتا تولىمۇ زۆرۈر ئەھمىيەتكە ئىگە. مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەر، نەشرىيات ئورۇن-لىرى ئىنگلىزچە ـ ئۇيغۇرچە، ئۇيغۇرچە ـ ئىنگلىزچە تەرجە-مىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغانلارنى تەربىيەلەشكە ئەھمىيەت بېرىشى ۋە قولايلىق يارىتىپ بېرىش جەھەتلەردە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى كېرەك.

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېلىپ قاتناشقان «سېلىشتۇرما مەدەنىيەتشۇناسلىق» دەرسىدە گۇرۇپپا مۇزاكىرىلىرى ۋە مۇنا-زىرىلەر بولۇپ تۇراتتى. مەن ئىنگلىز تىلىدا چەت ئەللىكلەر بىلەن مۇنازىرىگە چۈشۈپ نۇرغۇن يېڭى ئۇچۇرلارغا ئېرىشتىم. بۇ جەريانىدا ئېغىز تىلى ئىقتىدارىمدىن ياخشى پايدىلاندىم. ئۇ-نىۋېرسىتېتتا ئوقۇۋاتقان چېغىمدىمۇ باش مۇنازىرىچى بولۇپ خېلى جىق مۇنازىرىلەرگە قاتناشقان. شۇڭا بۇ جەھەتتىكى ئالا-ھىدىلىكىم ئىنگلىزچە مۇنازىرىلەردە خېلىلا ئەسقاتتى. ئارد-لىقتا ئۇستاز ئابدۇقادىر جالالىدىن لوندون ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ياتىقىدىن تېلېفون بېرىپ ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كەلگەنلىكىمنى تەبرىكلىدى ۋە گېپىنىڭ ئاخىرىدا ئىنگلىز تە-لىدا ئەسەر يازالايدىغان ئادەم بولۇپ چىقىشىمنى ئۈمىد قىلىدە-غانلىقىنى بىلدۈردى. مەن تىرىشىدىغانلىقىمنى بىلدۈردۇم.

ئەمما بۇ ئۇمىدنى ئاقلاش كۆپ كۈچ ۋە زېھىن تەلەپ قىلاتتى. ئابدۇقادىر جالالىدىن ئاكىنىڭ بۇ سۆزىدە پۈتكۈل ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كەلگۈسىگە بولغان ئىستىكى، ئىخلاسى ۋە ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇقىمىزنى سىرتقا ئېتىراپ قىلدۇرۇشنى ئىزدەيدىغان بۇرچ تۇيغۇسىنىڭ پۇرىقى بار ئىدى. مەدەنىيەتلەر پەقەت مانا شۇنداق ئاكتىپ، يۇزمۇ يۈز دىيالوگلىشىش ئارقىلىقلا ئۆز ئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلالايتتى، تەرەققىي قىلالايتتى. تېلېفونىنى قويۇپ خىياللار قاينىمىدا خېلى ئۇزۇنغىچە ئولتۇرۇپ كەتتىم. ھەربىر ئۇمىد، تىلەك مەن ئۈچۈن غايەت زور بېسىم ۋە قامچا ئىدى. ياخشى ئاتقىمۇ بەزىدە قامچا كۆرەكقۇ، بولۇپمۇ ئېزىلەڭگۈ، تەكرار تۇرمۇش رېتىمىغا كۆنۈپ كەتكەن بىزلەر ئۈچۈن بېسىم، قامچا تېخىمۇ كېرەك ئىدى. مەن ئاشۇ بىر خىلدىكى تەكرارلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۆزۈمدىن ھالقىشنى ئىختىيار قىلغانىدىم. رۇسىيەگە پاتماي ئەنگلىيەدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ۋە خەلقئارادا يۈكسەك ئابرۇيغا ئېرىشىپ ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۇزاق يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان مۇسا پىر پەيلاسوپ ئىسەييا بېرلىن (Isaiah Berlin , 1909—1997) «رېئاللىق تۇيغۇسى» (Senese of reality) دېگەن كىتابىدا شۇنداق يازىدۇ: «ئەسلىدىنلا ئۆزۈڭگە مەنسۇپ بولمايدىغان ۋە سېنى چىرىتىدىغان رېئاللىققا ۋە شۇ رېئاللىق ئاتا قىلغان ۋاقىتلىق مەنپەئەتكە ئالدانساڭ، ئۆزۈڭدىن ئايرىلىپ قالىسەن». ئىنگلىز تىلىنى بىلىپ كاللامدا ئىدىيە بولمىسا، ئىنگلىز تىلىدا پاراڭ قىلسام، ئەمما پاراڭىمدا مەزمۇن بولمىسا، بۇ مەن ئۈچۈن خەرلىك ئىش ئىدى. ھالبۇكى، مەن تىلغا ئېلىۋاتقان بۇ نۇقتا ئىنگلىز تىلىنى سۆزلىيەلىگىنى ئۈچۈن پەخىرلىنىپ يۈرگەن ئاز ساندىكى ياشلىرىمىز ئارىسىدا ئومۇميۈزلۈك كەيپىياتقا ئايلانغانىدى. بەزى ياشلىرىمىز ھەتتا ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش داۋامىدا يولنى قىڭغىر مېڭىپ ياتلارنىڭ دىنىغا، يولىغا كىرىشكە ئۇلگۈرگەن، ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىن زېرىكىپ

www.uyghurkitap.com

كىشكە باشلىغانىدى. بۇنداق بولسا قەتئىي بولمايتتى. تاگور: «ئۆز تىلىمىز بىلەن دېيىلگەن سەپسەتە باشقىلارنىڭ تىلى بىلەن دېيىلگەن ھېكمەتتىن ئۇلۇغ» دەيدۇ. ياشلىرىمىزنىڭ چەت ئەل تىلى ئۆگىنىشتىكى پوزىتسىيەسى، ئاز بىر قىسىملارنىڭ تىل ئۆگىنىشتە ئاينىپ كېتىشى، تىل ئۆگىنىشتىكى ئارتۇقچىلىق-لىرىمىزنى قەزىقانلىق ۋە تەنتەكلىككە يەم قىلىپ بېرىش جەمئىيەت پىسخولوگىيەسى نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىشقا، جاۋاب ئىزدەشكە ئەرزىيدىغان تەرەپلەر ئىندى. ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ چەت ئەل تىلى ئۆگىنىش مەسىلىسىنى جەمئىيەت پىسخولو-گىيەسى نۇقتىسىدىن ئويلىنىپ يۇرگەن كۇنلىرىمنىڭ بىرىدە، ئەنگلىيە دۇرھام ئۇنىۋېرسىتېتىدا دوكتورلۇقتا ئوقۇۋاتقان باقى ئابلىمىت ئاكىمىزنىڭ «ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىل ئۆگىنىش پوزىتسىيەسى توغرىسىدا» دېگەن تېمىدا دوكتورلۇق ماقالىسى يېزىۋاتقانلىقىنى ئۇقۇپ خۇشال بولدۇم. دېمەك، مەن ئويلى-نىۋاتقان بىر مەسىلىنىڭ باشقا تەتقىقاتچىلارنىڭمۇ دىققەت نە-زىرىگە ئېلىنىشى ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش جەھەتتىكى غايە، مەقسەتچانلىق قاتارلىق نۇقتىلاردا مەسىلە بارلىقىدىن ۋە ئۇنى جىددىي تۇزىتىش كېرەكلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا كۇنلەر بەكمۇ تېز ئۆتۇۋاتاتتى. ئارىلىقتا پىيۇرل خاربورغا سايامەتكە چىقتۇق. ئۇ يەرگە بارغان چېغىمدا تارىختىكى «پىيۇرل خاربور» ۋەقەسى ۋە مۇشۇ ھەقتە ئىشلەنگەن كىنوغا باغلاپ نۇرغۇن خىياللارنى سۇردۇم. كېيىن شەھەر چېتىدىكى ۋايپاخۇ ئارىلىغىمۇ باردىم. ھونولۇلۇنىڭ كوچىلىرىنى تالاي قېتىملاپ يالغۇز ئايلاندىم. كوچىلارنىڭ ھەيۋەتلىكلىكىدە، گۈزەللىكىدە گەپ يوق. ئاسمان ـ پەلەك بە-نالار ماڭدامدا بىر ئۇچراپ تۇرىدۇ. يوللار پاكىز ۋە تىنچ. مە-غىلداپ ئۆتۈشۈپ يۇرگەن ئادەملەرنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. ئەمما مېنىڭ ئويۇمچە، ئېگىز بىنا دېگەن ئۇرۇمچىدىمۇ كۇر-مىڭ، نەنسەندىكى گۈزەل تەبىئەت مەنزىرىسى بۇ يەردىكىدىن

قېلىشمايدۇ. بۇ يەرنىڭ ھەيۋىتى، پاكىزلىقى، گۈزەللىكى مەن ئۈچۈن نېمە؟ بۇ يەردىكى ئورنۇمچۇ؟ «ئۆزۈم ھەر جايدىمەن، كۆڭلۈم سەندىدۇر» دېگەندەك، پىيۇرل خاربوردا، ھونولۇلۇ كو-چىلىرىدا، ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىچىدە سۈرگەن خىيال-لىرىمنىڭ كۆپىنچىسى مەۋجۇتلۇقىمىزغا، بىز دۇچ كېلىۋاتقان يېڭى مەسىلىلەرگە ۋە باشقا ئىجتىمائىي تېمىلارغا يانداشاتتى. ھاۋاينىڭ كارىۋىتىدا يېتىپ ئۇيغۇرنىڭ چۈشىنى كۆرەتتىم... دەسلەپكى كۈنلەردە ئۇرۇمچى «يەنئەن» يولىدىكى ئاشخانىلاردا يېگەن لەڭمەنلەرنى، ئانام ئېتىپ بەرگەن پولۇ، چۆچۈرلەرنى، «يەنئەن» يولىدىن ئۇرۇمچى شەھىرى «دوستلۇق» دوختۇرخانا-سىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تۆپىلىك يولنى شۇنچىلىك سې-غىنىدىم. بارا ـ بارا ئىلمىي ئوقۇش مۇھىتىغا باشچىلاپ كىر-شىم بىلەن قورساق غېمى ئۈنچە مۇھىم بولماي قالدى. تەييار چۆپ، گاڭىپەن دېگەندەك ۋاقىت ئاز كېتىدىغان تاماقلار بىلەن قورساقنى ئالداشقا ئۇستا بوپكەتتىم. «كۆنگەن يامانمۇ، كۆيگەن-مۇ؟» دېسە، «كۆنگەن» دەپ توغرا ئېيتىپتىكەن بۇرۇنقىلار. كاللا نېمىنىڭ مۇھىملىقى ھەققىدە ھۆكۈم چىقىرىشنى ئۆگە-گەندە، مەززىلىك تاماقلارغا كۆنۈپ كەتكەن غەلۋىخور قورساقمۇ رايىش بولۇپ قالىدىكەن. ئەمما قويۇق ئىنگلىز تىلى مۇھىتىدا يۇرۇۋېرىپ ئۇيغۇر تىلىنى شۇنچىلىك سېغىنىدىم. ئالدىراشچى-لىقتا ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان كىتابلارنى ئېلىۋالمىغىنىمغا پۇشايمان قىلدىم. ئانا تىلىنىڭ مېھرى ئاجايىپ بولىدىكەن. مەن ئىنگلىز تىلىدا دەرسلەرگە، مۇنازىرىلەرگە، ئىلمىي مۇھاكىمە يېغىنىغا قاتنىشاتتىم. لېكىن، ئۇيغۇر تىلىدا تەپەككۇر قىلىش-تىن خالىي بولالمايتتىم. مېھرىلىك ئۇيغۇر تىلى تىنىقىم، خىيالىم، چۈشۈمگە ئارىلىشىپ مەنىۋىيىتىمنىڭ يادروسىنى تەشكىل قىلغانىدى.

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېلىپ بىر ئاي بولغاندا، ئۇرۇم-چىدە مەندىن ئىنگلىزچە ئۆگەنگەن بىر تىرىشچان ئوقۇغۇچۇم-

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

بەزى تەسىراتلىرىم.

ھاۋاي تاقىم ئارىلىغا تۇنجى قەدەم باسقىنىڭىزدا، كىشىلەر-نىڭ قىزغىن، تەبىئىي مۇئامىلىسىدىن سۆيۈنمەي تۇرالمايسىز. سايامەت ئورۇنلىرىدا توپ - توپ يەرلىك كىشىلەر گۈلچەمبىرەكلەرنى بويۇنلىرىدىن ئېلىپ سىزگە ئېسىپ قويغاندا، «ئالوخا (Aloha)»[1] دېگەن گەپنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەي يەرلىك مەدەنىيىتىنى بەس - بەستە تونۇشتۇرۇشقا باشلىغاندا، يۈرىكىڭىزنى ئىسسىق بىر سېزىم چۈلغايدۇ. يەرلىك ھاۋايىلىقلار ھەقىقەتەنمۇ دوستلۇققا، مېھمان - مۇھەببەتكە ئەھمىيەت بېرىدىغان خەلق. گەرچە ئامېرىكىغا مۇستەملىكە بولغان 100 نەچچە يىلدىن بۇيان نۇرغۇن ئېسىل مەدەنىيەتلىرىنى يوقاتقان ياكى ئۇنتۇپ كەتكەن بولسىمۇ، سىز چىرايلى قارامتۇل، ئاق تەنلىكلەردىن قاش - كۆزى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان كىشىلەرنىڭ سىيلىق مۇئامىلىسىدىن، سىپايە ئىش - ھەرىكەتلىرىدىن يەرلىك ھاۋايىلىقلارنىڭ مەدەنىيەت ئاساسى كۈچلۈك خەلق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ ئۇلگۇرىسىز.

2

لېكىن، ئەينى چاغدا ھاۋاي ئارىلىدىكى يەرلىك خەلق ئۆز تۇپرىقىغا قەدەم باسقان ياتلارغا ئۇنچە ئىللىق مۇئامىلە قىلىپ كەتمىگەنىدى. مىلادىيە 4 - ئەسىرلەر ئەتراپىدا بىر تۈركۈم پولىنېزىيەلىكلەر قېيىق، قولۇاقلاردا بۇ يەرگە كېلىپ بۇ ئارالغا «ئەسلىي يۇرت» دېگەن مەنىدە «ھاۋاي» دەپ نام بەرگەن. يەرلىك كىشىلەر بىلىق تۇتۇپ تىرىكچىلىك قىلىپ، يېمەك - ئىچمەكتىن غەم قىلماي ئارامخۇدا تۇرمۇش كەچۈرگەن. 1778 - يىلى ئەنگلىيە دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ پولكوۋنىكى جامېس كروك دېڭىزدا يېڭى قاتناس لىنىيەسى ئىزدەش سەپىرىدە ھاۋاي ئارىلى-

[1] ئالوخا ــ يەرلىك ھاۋاي تىلىدا «مەرھابا، قارشى ئالىمىز» دېگەن مەنىدە.

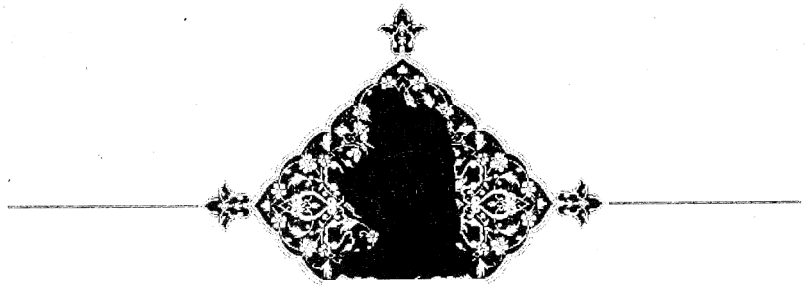

نى بايقاپ قالىدۇ. يەرلىك كىشىلەر «كۆكتىن چۈشكەن ئىلاھ» دەپ كرۇكنى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالىدۇ. بۇ ئەنگلىيەلىكلەر ئارالدىن كېتىدىغان چاغدا پول-كوۋنىك پاراخوتقا ئوغرىلىقچە چىققان بىرنەچچە يەرلىك ئادەم بىلەن سوقۇشۇپ قالىدۇ. ئارىلىقتا بىر ھاۋايىلىق پىچىقىنى چىقىرىپ جامىس كرۇكقا تىقىۋېتىدۇ. كرۇك «ۋايجان!» دەپ يەرگە يىقىلىدۇ. يەرلىكلەر: «ئۇ ئاغرىقنى سېزىدىكەن ! ئۇ ئىلاھ ئىكەنمەسكەن !» دەپ چۈرقىرىشىپ يوپۇرۇلۇپ كەلگەن پېتى ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە جەسىتىنى يەۋېتىدۇ (بۇ رىۋايەت ئەمەس، ھەقىقىي بولغان ۋەقە).

ھاۋاي تاقىم ئاراللىرى يانار تاغلارنىڭ پارتلىشىدىن ھاسىل بولغان، شۇڭا مۇتلەق كۆپ قىسىم ئوكيان ساھىلىدا قارا خادا تاش ۋە قارا قۇم كۆزگە چېلىقىدۇ. پەقەتلا ۋايكىكى(Waikiki) دېگىز ساھىلىدا يۇمشاق، ئاقۇچ قۇم يېيىلىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدا قانداق سىر بار؟ 1893 - يىلى 7 - ئايدا بىر تۈركۈم ئامېرىكا-لىق سودىگەرلەر ئامېرىكا ئەلچىسى ۋە زەمبىرەكلەرنىڭ يارد-مىدە سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، ھاۋايىنىڭ ئاياال پادىشاھى كامېخامېخانى ئاغدۇرىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ھاۋايىلىقلارنىڭ ھەممە-گە تونۇش مۇزىكىسى «ئەلۋىدا»نى ئاياال پادىشاھ ئۆزى ئىشلىگە-نىدى. پۈتكۈل ھاۋايىلىقلارنىڭ ھايات بىخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇ-تۇپ، ئاياال پادىشاھ نومۇسقا چىداپ ھاۋاينى ئامېرىكىنىڭ تېر-رىتورىيەسىگە قوشۇش كېلىشىمىگە قول قويىدۇ؛ ئەمما ئامېرى-كا ھۆكۈمىتىگە تەلەپ قويۇپ، ۋايكىكى ساھىلىغا ئۇششاق ئاق قۇم چېچىشنى ھەم بۇ ساھىلنى مەڭگۈ ھاۋاي خەلقىگە ئوچۇق قويۇشنى ئېيتىدۇ ۋە بۇ ئىش تۈگىگەندىلا ھوقۇقىنى تاپشۇرۇپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئامېرىكانلار ئاياال پادىشاھنىڭ تە-لىپىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىدۇ ھەم يۈزلىگەن پاراخوت-تا ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىن ئاقۇچ قۇم يۆتكەپ كېلىپ ۋايكىكى ساھىلىغا يېيىتىدۇ.

دىن ئېلىخەت تاپشۇرۇۋالدىم. ئۇ خېتىدە ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا ياخشى ئوقۇشۇمغا تىلەكداشلىق بىلدۈرۈپتۇ ۋە ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش جەريانىدا دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرگە مەسلىھەت بېرىشىمنى ئىلتىماس قىپتۇ. مەن ئوقۇغۇچۇمنىڭ ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش ھەققىدىكى سوئاللىرىغا مەسلىھەت بەرگەندىن كېيىن خېتىمنىڭ ئاخىرىغا مۇنۇلارنى قېتىپ قويدۇم: «ھاۋايدىكى كۇنلىرىمگە نەتىجە تىلىگەنلىكىڭىز ئۈچۈن رەھمەت. مەن مۇ ئۆتۈۋاتقان ھەربىر كۇنۇمگە مەنە، كاللامدا يېڭىدىن پەيدا بولۇۋاتقان سوئاللارغا جاۋاب ئىزدەپ يۈرۈۋاتىمەن. كۇنلەر ئالبومىنى يېڭى مەنىلەر بىلەن بېزەشكە تىرىشىمەن. چۈنكى، ماڭا تۇز بەرگەن تۇپراقنىڭ مەندە قەرزى بار.»

ئىككىنچى باب

هاۋاينىڭ هېكايىسى

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: هاۋاينىڭ مۇستەملىكە بولۇشى؛ مېڭە يۇيۇش؛ روھ ئۆلتۈرۈش؛ ئوي كونترولللۇقى؛ پىيۇرل خاربور ۋەقەسى.

1

هاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېلىپ ئىككى ئاي ئۆتكەندە، شەرق ـ غەرب تەتقىقات مەركىزىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن هاۋايدىكى مەنزىرىلىك جايلاردىن پىيۇرل خاربور پورتى، هاۋاي خانىشى ساريىي (هاۋاي تارىختا مۇستەقىل پادىشاھلىق دۆلىتى ئىدى) ۋە ئالماس تېغىغا سايامەتكە باردۇق. بوينىغا گۈلچەمبىرەك ئاسقان 35 ياشلاردىكى بىر هاۋايلىق يىگىت بىزگە سايامەت يېتەكچىسى بولۇپ راۋان ئىنگلىز تىلىدا بىزگە سايامەت رايونلىرىنى تونۇشتۇردى. مەن سايامەتكە چىقىشتىن بۇرۇنلا هاۋاينىڭ تارىخى، يەرلىك مەدەنىيىتى ھەققىدە خېلى جىق ماتېرىياللارنى كۆرگەنىدىم. بۇنداق بولغاندا ئۆزۈم بارغان سايامەت نۇقتىلىرىدا تېخىمۇ كۆپ بىلىمگە ئېرىشىشىم ۋە سايامەتتىن تېخىمۇ ياخشى هۇزۇرلىنالىشىم مۇمكىن ئىدى. تۆۋەندىكىسى مېنىڭ هونولۇلۇدا سايامەت قىلىش، ئايلىنىش داۋامىدا ھېس قىلغان

1901 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئايال پادىشاھ ۋايىكىكى ساھىلىدىكى ئاق قۇمغا دەسسەپ تۇرۇپ ھاۋاينىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئامېرىكىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ھوقۇق تاپشۇرۇش مۇراسىمدا ئايال پادىشاھ قىزىل كىمخابتىن كىيىم كىيىدۇ. مۇراسىم باشلىنىشتىن بۇرۇن پادىشاھ ئۆزىنىڭ ئايال غوجىدارىدىن سورايدۇ:

ـــ بۇ كىيىم قىزىلمىكەن؟

ـــ ھەئە، قىزىلكەن، ـــ دەپ جاۋاب بېرىدۇ ئايال غوجىدار.

ـــ قانداق قىزىلكەن؟ ـــ يەنە سورايدۇ ئايال پادىشاھ.

ـــ قىزىلگۈلدەك، كەچكى شەپەقتەك قىزىلكەن، ـــ دەيدۇ ئايال غوجىدار.

ئايال پادىشاھ بۇ جاۋابتىن قانائەت ھېس قىلماي يېشىنى چايقاپ تۇرۇپ جاۋاب بېرىدۇ:

ـــ قاندەك قىزىلكەن دېمەمسەن؟

ئايال پادىشاھ بۇ جاۋابىدا ھوقۇق ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان كۈنى يۇرىكىنىڭ قان يىغلاۋاتقانلىقىدىن بېشارەت بەرمەكچى ئىدى.

ئەمەلىيەتتە، پولكوۋنىك كرۇك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ھاۋاي تاغ ـ قىم ئاراللىرىغا قەدەم باسقان چاغدىلا يەرلىك مەدەنىيەت زەئىپلىشىش خەۋپىگە دۇچ كېلىپ، ئۆزىدىكى مەنىۋى ئاساستىن ئايرىلىشقا باشلىغانىدى. يەرلىكلەر قۇرغان ھاۋاي پادىشاھلىقىمۇ پارچە ـ پۇرات بەگلىكلەردىن تەركىب تاپقان ئاجىز دۆلەت ئىدى. كېيىن پارا ـ خوتلاردا تۇركۇم ـ تۇركۇملەپ كەلگەن خرىستىيان مىسسىيونېر ـ لىرى يەرلىكلەر باش ئۇرىدىغان تاشنى ۋە ياغاچ مەبۇدنى ۋەيران قىلىپ، يەرلىك كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى چەكلىدى. ھاۋاي ـ لىقلارنىڭ تەقدىرى ئاق تەنلىكلەرنىڭ قولىدا قالدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، مۇستەملىكىچىلەر ھاۋايلىقلارنىڭ چىغ يوپكا ئۇسسۇلىنى چەكلەش پەرمانى چۈشۈردى. سەۋەبى، بۇ خىل ئۇسسۇلدا ئۇلۇغلىنىدىغىنى ھاۋاي روھى بولۇپ، بۇ ھال خرىستىيان دىنىنىڭ دىنىي ئەمرىمەرۇپلىرى بىلەن سىغىشالمايتتى.

3

بۇ يەردە ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇگۈن دۇنيادا «دېموكراتىيە، ئەركىنلىك» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالغان ئامېرىكا مۇستەملىكىچىلىرى يەرلىك ھاۋايىلىقلارنى ئەل قىلىش، ھاۋاي مەدەنىيىتىنى ئاسسىملياتسىيە قىلىش مەقسىتىدە ئەڭ يېرگىنچلىك مۇستەملىكىچىلىك سۇيىقەستلىرىنى ئىشلەتكەن: ئۇنىڭ ئىچىدە ھاۋايىلىقلارغا نۇقتىلىق قوللانغىنى ئەينى چاغدا ئىندىيانلارغا قوللانغان مېڭە يۇيۇش (Brain washing) ۋە روھ ئۆلتۈرۈش (Menticide) ھەرىكىتىدۇر. ئەينى ۋاقىتتا فىرانسىيەنىڭ ئالجىرىيەنى مۇستەملىكە قىلىپ يەرلىك خەلقنى ئەل قىلىش ئۈچۈن قوللانغان سىياسىي ئويۇنىمۇ دەل مۇشۇنداق سۇيىقەستلىك ھەرىكەت ئىدى. مېڭە يۇيۇش ۋە روھ ئۆلتۈرۈش تاكتىكىسىنى ئەڭ ئاۋۋال غەرب مۇستەملىكىچىلىرى ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتىش، ئۆزلىرىگە بولغان قارشىلىقىنى يىلتىزىدىن قۇرۇتۇش مەقسىتىدە تېپىپ ئۆز ئەملىيىتىدە سىناق قىلغاندى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بۇ خىل سىياسىي ئويۇن ئېزىلىۋاتقان كىشىلەر ئارىسىدا ئەۋج ئېلىپ، دۇنيا مىقياسىدا پىسخىكىلىق جاراھىتى ئېغىر، روھى ۋە تۇيغۇسى ئۆزىگە تەۋە ئەمەس، ھەمىشە مەنسۇى كىشەندىن قۇتۇلالمايدىغان بىمارلارنى ئاۋۇتقانىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا ناتسىستلار يېغىۋېلىش لاگېرلىرىدىكى كىشىلەرگە جىسمانىي ئازاب سېلىپلا قالماستىن، مېڭە يۇيۇش، روھ ئۆلتۈرۈش ھەرىكىتى ئېلىپ بارغانىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ھاكىمۇتلەق دۆلەتلەر ئۆز مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن سىياسىي ئوۋ نىشانلىرىغا پىسخىكىلىق ئۇرۇش قوزغىغانىدى.

ئادەتتە، سىياسىي قورال سۈپىتىدە پىلانلىق يوسۇندا ئېلىپ

www.uyghurktap.com

بىرلىدىغان ئىدىيە تېڭىش ياكى روھنى بېسىش جەريانى ئۇيغۇر كونترولـلۇقى (Thought Controll) دەپ ئاتىلىدۇ. سىياسىي تەشۋىقاتلارنىڭ يارديمىدە بىر ئادەمنىڭ ئۆزى ۋە ئۆزىنىڭ قىممىتى ھەققىدىكى خاتا تونۇشىنى قوزغىتىش جەريانى مېڭە يۇيۇش ياكى روھ ئۆلتۈرۈش دەپ ئاتىلىدۇ. روھ ئۆلتۈرۈش ئۆز نۆۋىتىدە يەنە كىشىلەرنىڭ يوشۇرۇن ئىچكى قۇدرىتىنى، ئىجادچانلىقىنى ئۆلتۈرۈش جەريانىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. ئەينى چاغدا سىياسىي مەقسەتلىرىگە يېتىش، ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ مېڭىسىنى تولۇق كونترول قىلىش ئۈچۈن ھەممۇتلەق دۆلەتلەر ئۇيغۇر كونترولـلۇقى تاكتىكىلىرىنى، ئۇيغۇر ئىسلاھاتى ئىستراتېگىيەسىنى تۈزۈپ چىققانىدى. غەرب مۇستەملىكىچىلىرى قەدىمى تەگكەنلىكى يەردە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن مۇشۇ ئۇسۇللاردىن ئايانماي پايدىلىنىشقانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، پەن ـ تېخنىكىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى كىشىلەرنى سىياسىي ئىدىئولوگىيە ياكى ئىدىيە تاجاۋۇزچىلىقى مەنبە بولىدىغان روھ كونترولـلۇقىغا بېقىنىدىغان قىلىپ قويغانىدى. روھ ئۆلتۈرۈش ئوبيېكتىغا ئايلانغان كىشىلەر سىرتتىن كېلىۋاتقان ھەر خىل مۇراجىئەت، چاقىرىق سادالىرى ئارىسىدا ياشاپ ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ئۇنتۇيتى. ئۇ چاغلاردا مېڭە يۇيۇش ئىستراتېگىيەسىنى قوزغىغان دۆلەتلەرنىڭ مۇنداق ئىككى خىل مەقسىتى بار ئىدى: بىرى، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ روھىنى كاردىن چىقىرىش ياكى ئۇلارنى روھى يوق ئادەملەرگە ئايلاندۇرۇش؛ يەنە بىرى، بۇ باسقۇچ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، يۇيۇلغان كاللىنى يېڭى ئادەت كۈچى، يېڭى ئىدىئولوگىيە بىلەن پىروگراممىلاش. روھنى كونترول قىلماي تۇرۇپ دىكتاتورلىقىنى ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇرالمايدىغانلىقىنى غەرب مۇستەملىكىچىلىرى ناھايىتى بۇرۇنلا تونۇپ يەتكەنىدى. ئەڭ كۆلكىلىك يېرى، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان، روھى، زېھنى تالان ـ تاراج قىلىنغان كىشىلەرنىڭ

دۇچ كېلىۋاتقان رەقىبى سىياسىي سۇيىقەستلەرنى ئۇزاق مۇددەت باش قاتۇرۇپ پىلانلىغان، ھەتتا بۇ قۇرۇلۇشلارغا ئالىملىرىنى، مۇتەپەككۇرلىرىنى مەسلىھەتچىلىككە تەكلىپ قىلغان رەھىمسىز سىياسەتۋازلار ئىدى. زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان خەلق بولسا پىلانسىز، ئىستراتېگىيەسىز ھالدا ۋە تولىمۇ ئاڭقاۋلارچە ئۆزلىرىنى سىياسەتۋازلارنىڭ ئوۋ نىشانى قىلىپ تۇتۇپ بەرگەنىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى جەمىي روھ كونترولىلۇق ھەرىكەتلىرى تاكتىكا جەھەتتىن، ئېزىلگەنلەرنىڭ قىسمىتى پىلانسىزلىق، ئاڭقاۋلىق جەھەتتىن ئوخشاپ كېتەتتى. مېنىڭ يۇيۇش ۋە ئوي كونترولىلۇقنىڭ تەسىرى زىيادە كەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ ئۆزلۈكىنى، چىن ئادەمىيلىكىنى نابۇت قىلاتتى. ئەينى يىلى يىغۇۋېلىش لاگېرلىرىدىن ساق چىقىپ يۇرتىغا قايتقان نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچراشتىن بۇرۇنقى ساغلام روھىي ھالىتىگە قايتىش ئۈچۈن نەچچە ئايلاپ پىسخىكىلىق داۋالاشنى قوبۇل قىلغانىدى. روھ ئالىملىرىنىڭ ۋە پىسخولوگلار مېنىڭ يۇيۇش، روھ ئۆلتۈرۈشنىڭ ئاپەت خاراكتېرلىك ئاسارىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن ئۇزاق ئىزدىنىپ بەزى داۋالاش ئۇسۇللىرىنى تاپقانىدى. روھ ئانالىزچىسى، پىسخولوگ جوست مىرلو (Joost Meerloo) ئۆزىنىڭ «ئوي كونترولىلۇقنىڭ ئاڭلىق ۋە ئاڭسىز بېشارەتلىرى» (Some Implications of Conscious and Unconscious Thought Control) دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «مېنىڭ يۇيۇشنىڭ زەھىرى ئۇزاققىچە كەتمەي، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىنىڭ ھېسسىياتى ۋە تەپەككۇرىنى ئاسارەت ئىچىدە قالدۇرىدۇ ۋە كەلگۈسىدىكى تۇرمۇشىغا مۆلچەرلىگۈسىز تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئادەم بۇنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھەربىر نەرسىنى كۆزەتكەنىدە ئىچىدە ئۇنى ئىدىيە كۈرىشى ئەلگىكىدىن ئۆتكۈزۈشى كېرەك. ئۇنىڭ مەنىۋى دۇنياسى، روھىدىن چىقىۋاتقان يوشۇرۇن كۈچى ئۆزى ھەققىدە چەكلىمىسىز، ئەركىن بىر تونۇشنىڭ بو-

www.uyghurkitap.com

لۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە ساقايماقچى بولغان ئادەم ئۆزىنىڭ ئىنسانىي قىممىتىنى قايتىدىن تونۇشى ۋە بۇ تونۇشقا تەۋرەنمەستىن ئىشىنىشى، ئۆزىنى ياخشى كۆرىدىغان، ئارىغا ئالىدىغان توپقا بولغان تەۋەلىك چۈشەنچىسىنى قايتىدىن ئويلىنىشى، ئەركىنلىك ھەم قاتتىق ئىنتىزام ئىچىدە ئۆزىنى تەربىيەلىشى كېرەك. ئىنساندىكى ئىچكى قۇدرەتنى، مەنىۋى كۈچنى قوزغاش ئۈچۈن بىز يەنىلا مۇنداق ئاددىي بىر ھېكمەتكە مۇراجىئەت قىلمايلى تۇرالمايمىز: «ئۆزۈڭنى تونۇ، ئۆزۈڭگە ئىشەن»!

4

بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە چىغ يوپكا ئۇسسۇلىنى تاماشا قىلىش ھاۋايىغا بارغان ھەرقانداق ساياھەتچى قىزىقىدىغان كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىگە ئايلاندى. مەن ۋايكىكى دېڭىز ساھىلىدا، ئالامانوئا سودا ـ سېتىق شەھەرچىسىدە بۇ ئۇسسۇلنى نەچچە قېتىملاپ كۆردۈم. چىرايىدىن تەبەسسۇم كەتمەيدىغان، چېچىغا گۈل ئاسقان پومزەكتەك يەرلىك قىزلار مەيدىسىگە، بىلىكىگە، ئوشۇقىغا گۈل چاپلاپ، پالما ياپرىقىدىن ئىشلەنگەن يوپكىنى كىيىپ لەرزان ئۇسسۇلغا چۈشەتتى؛ ئۇسسۇل ئەۋجىگە چىققاندا «مەرھابا، قارشى ئالىمىز» دېگەن مەنىدە ھاۋاي تىلىدا «ئالوخا» دېگەن گەپنى تەكرارلايتتى. مۇزىكىنىڭ مۇڭى، قىزلارنىڭ لەرزان ئۇسسۇل ھەرىكىتى يەرلىك ھاۋايلىق كىشىلەرنىڭ كەچمىشكە باي روھىي دۇنياسىنى سۆزلەۋاتقاندەك تەسىر بېرەتتى.

ھاۋاي تاقىم ئارالىدىكى بىرنەچچە مۇھىم ئارال ئىچىدە بىز تۇرۇۋاتقان ئوئاخۇ ئارىلى يەر كۆلىمى جەھەتتە ئۈچىنچى ئورۇندا تۇرسىمۇ، ساياھەت بايلىقى ئېكى ياخشى ئېچىلغان مەنزىرىلىك جاي ئىدى. ھاۋاينىڭ مەركىزى ھونولۇلۇ، مەن ئوقۇيدىغان ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە ئامېرىكىنىڭ ھاۋايىدىكى ھەربىي بازىسى بولغان پېيۇرل خاربور پورتى مۇشۇ ئارالدا ئىدى.

هونولۇلۇ نوپۇسى نەچچە 100 مىڭ كىشىدىن چوڭ شەھەر بولۇپ، ھاۋاي تاقىم ئاراللىرىدىكى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ بەشتىن تۆت قىسمى مۇشۇ جايدا ياشايتتى. سايا‌ھەتچىلەر ئادەتتە «ھاۋايغا باردىم» دېگىنىدە ھونولۇلۇ شەھىرىنى كۆزدە تۇتاتتى. ھونولۇلۇنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى تەنشياڭشەن (檀香山) بولۇپ، بۇ نام جۇڭگولۇقلارغا ناھايىتى تونۇشلۇق. چۈنكى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى ئەينى يىلى جۇڭخۇانى گۇللەندۇرۇش جەمئىيىتىنى مۇشۇ يەردە قۇرغان. ھېلىھەم ھونولۇلۇنىڭ بىر چېتىدىكى جۇڭگو بازىرىدا سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ مىس ھەيكىلى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ھەيكەلدە سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ بوينىغا گۈلچەمبىرەك ئېسىلغان.

بۇرۇن ھاۋايدىن سەندەل ياغىچى كۆپ چىققانىدى. يەرلىك ھاۋايلىقلار سەندەل ياغىچىنى ئوتۇن ئورنىدا ئىشلەتكىنى بىلەن، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىر قىسىم شەرق دۆلەتلىرىدىكى كىشىلەر بۇ ياغاچنى بەكمۇ چوڭ بىلەتتى. 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سەندەل ياغىچى جۇڭگو بازىرىدا ھەر جىڭى 8 — 9 دوللاردىن سېتىلغانىدى. سودىگەرلەر ھاۋايدىن سەندەل ياغاچلىرىنى ئەكىلىپ سېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جۇڭگودىن چاي، يىپەك، ساپال ـ فارفۇر بۇيۇملىرىنى ئېلىپ قايتقانىدى. سەندەل ياغىچىنىڭ پۇلغا يارايدىغانلىقىنى بىلگەن ھاۋايلىقلار سەندەل دەرەخلىرىنى زور مىقداردا كەسكەن. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ سەندەل دەرىخى ھاۋايدا ئازلاشقا باشلىغان. 1880 ـ يىلىغا كەلگەندە ياۋا سەندەل دەرىخىنىڭ ئورۇقى قۇرۇپ كەتكەن. ھازىر يەرلىك ھاۋايلىقلار سەندەل دەرىخىنىڭ يوقلىش جەريانىنى پۇشايمان ئىچىدە ئەسلىشىدۇ.

ھونولۇلۇغا ساياھەتكە بارغان ئادەم يەرلىك ھاۋاي قىزلىرىنىڭ ئۇسسۇلىنى كۆرگەندىن باشقا ۋايكىكى ساھىلىغا بارماي قايتمايدۇ. كۆچلۈك قۇياش نۇرى، سۈزۈك ئاسمان، كۆۋەجەپ تۇرغان ئوكيان، ئاقۇچ قۇم يېيىتىلغان ساھىل، كۆكۈچ سۇ

سىزگە ھارغىنلىقلىرىڭىزنى ئۇنتۇلدۇرۇپ ئۆزگىچە راھەت بېغىشلايدۇ. ئەگەر سىز ئامېرىكانلارغا: «ھاۋايغا بارىدىغان ئايرو-پىلان بېلىتىنى ئالدىم» دېسىڭىز، قارشى تەرەپ ناھايىتى ھەۋەسلەنگەن ھالدا: «ھونولۇلۇغىمۇ؟ جەننەتكە بارىدىكەنسىز ـ دە!» دەيدۇ. ھالبۇكى، ۋايكىكى ساھىلىنىڭ قارشىسىدا ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا ئامېرىكانلارغا ئازابلىق ئەسلىمە قالدۇرغان پېيۇرل خاربور پورتى كۆزگە تاشلىنىدۇ. پېيۇرل خاربور دۇنيادا نامى بار تەبىئىي پورت، پەقەت بىر كىچىك ئېغىز ئارقىلىق تىنچ ئوكيان بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ. ئىلگىرى سۇيىنىڭ تەركىبىدە مەرۋايىت تېپىلغانلىقى ئۈچۈن مەرۋايىت پورتى (ئىنگلىز تىلىدا pearl «مەرۋايىت» دېگەن مەنىدە، Harbor «پورت» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتالغان. 1911 ـ يىلىدىن بۇيان بۇ جايدا ئامېرىكىنىڭ تىنچ ئوكيانىدىكى دېڭىز فىلوتى ۋە ھاۋا ئارمىيە باش ئىشتابى جايلىشىپ كېلىۋاتىدۇ.

1941 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى يەكشەنبە ئىدى. تاڭ سەھەردە پېيۇرل خاربور پورتىدا قۇياش پارلاپ، زۇمرەتتەك دېڭىز سۈيى مەيىن تەۋرىنىپ تۇراتتى. بۇ يەردىكى ئامېرىكىنىڭ دېڭىز فىلوتىدىكى كوماندىرـ جەڭچىلەر ناشتىلىق يەۋاتاتتى. بەزى ئەسكەرلەر دەم ئېلىش ئۈچۈن قىرغاققا چىقىپ كەتكەنىدى. ئۇرۇش پاراخوتلىرى پورت ئىچىگە رەتلىك تىزىلغان، پورت يېنىدىكى ھەربىي ئايروپورتقا نۇرغۇن ئايروپىلان توختىتىلغانىدى. تۈيۇقسىز ياپونىيە ئالاھىدە دېڭىز فىلوتىنىڭ 183 ئايرو-پىلانى پېيۇرل خاربور ئاسمىنىدا پەيدا بولۇپ، ئامېرىكا ئايرو-پىلانلىرىنى، پورتنى شىددەتلىك بومبارداىمان قىلدى. ئىككى سائەتكە يېقىن داۋاملاشقان دەھشەتلىك بومبارداىماندا تۆت جەڭ پاراخوتى چۆكتۈرۈۋېتىلدى، بىر پاراخوت كاردىن چىقتى، 188 ئايروپىلان ۋەيران قىلىندى، 4500 گە يېقىن ئامېرىكا ئەسكىرى چىقىم بولدى، ئامېرىكىنىڭ تىنچ ئوكيانىدىكى دېڭىز فىلوتىنىڭ ئاساسلىق كۈچى ئاساسەن دېگۈدەك يوقىتىلدى.

ياپونىيەنىڭ پىيۇرل خاربور پورتىنى بومبارداىمان قىلىشى تىنچ ئوكيان ئۇرۇشىنىڭ ئومۇميۈزلۈك پارتلىشىغا سەۋەب بولدى. 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئامېرىكا ياپونىيەگە جەڭ ئېلان قىلدى. 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى گېرمانىيە، ئىتالىيە ئارمىيەسى ئامېرىكىغا جەڭ ئېلان قىلدى. ياۋروپادىلا بولۇۋاتقان ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پىيۇرل خاربور پورتى ۋەقەسى بىلەن ئىسمى - جىسمىغا لايىق دۇنياۋى ئۇرۇشقا ئايلاندى. ئامېرىكىنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلىشىش ھارپىسىدا ياپونىيە گە ئاتوم بومبىسى تاشلىشىدا ھەم ئۇرۇشنى بالدۇرراق ئاخىرلاشتۇرۇش، ھەم ياپونىيەدىن ئىنتىقام ئېلىش ئويى بار ئىدى.

1980 - يىلى پىيۇرل خاربور ۋەقەسىدە قۇربان بولغان ئامېرىكا ئەسكەرلىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن «ئارىزونا» ناملىق ۋەيران بولغان پاراخوت نامىدا خاتىرە سارىيى قۇرۇلدى. ئەسلىدە شۇ قېتىملىق ۋەقەدە «ئارىزونا» ناملىق پاراخوت ئەڭ ئېغىر زەخىملەنگەن، پاراخوتتىكى ئوق - دورا ئۇدا ئىككى كۈن كۆيۈپ 1000 ئادەم ئۆلگەنىدى. 2007 - يىلى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى پىيۇرل خاربورغا قىلغان سەپىرىمدە مەن بۇ پاراخوتنىڭ خاتىرىگە قويۇش ئۈچۈن رېمونت قىلىنىپ تىزىپ قويۇلغان ھالىتىنى كۆرۈشكە مۇۋەپپەق بولدۇم. پاراخوتنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسى ئوكيان سۈيىگە چىلىنىپ تۇراتتى. پاراخوتنىڭ يېنىدا گىرانت تاشتىن قوپۇرۇلغان خاتىرە سارىيى بار ئىدى، خاتىرە سارىيىنىڭ تېمىغا پىيۇرل خاربور ئۇرۇشىدا قۇربان بولغان ئەسكەرلەرنىڭ ئىسمى يېزىلغانىدى. پاراخوتنىڭ ئۈستىنى بىر قۇر ئايلىنىپ بولغاندىن كېيىن خاتىرە سارىيىغا كىرىش ئۈچۈن بېلەت ئالدۇق. ماڭا 39 - نومۇرلۇق بېلەت چىققان بولۇپ، بېلەتنىڭ كەينىگە روبېرت دۇنكان ئىسىملىك ئەسكەرنىڭ سۈرىتى بېسىلغانىدى. چوڭقۇر كۆزلىرى بىلەن ئادەمگە مەنىلىك تىكىلىۋاتقاندەك كۆرۈنىدىغان بۇ يىگىت ماڭا قەيەردىدۇر ئۇچراشقان بىر ئۇيغۇر يىگىتىگە ئوخشايدىغاندەك بىلىنىدى.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

خاتىرە سارىيىغا كىردىم. 40 مىنۇتلۇق فىلىم قويۇلدى، بومبا-باردىمانىدىن كېيىن ئامېرىكا زۇڭتۇڭى روزۋېلتنىڭ ياپونىيەگە جەڭ ئېلان قىلىپ نۇتۇق سۆزلەۋاتقانىدىكى ھالىتى كۆرۈندى. خاتىرە فىلىمىنى كۆرۈۋېتىپ: «ئاساسى كۈچلۈك مىللەتنىڭ قەھرىمانلىرىنى سۆيۈش، خاتىرىلەش ئۇسۇلىمۇ ئۆزگىچە بولىدىكەن. ئۇلار قەھرىمانلىرىنى ئاغزىدا سۆيۈش باسقۇچىدىلا تۇرۇپ قالماي، كونكرېت ھەرىكەتكە ئۆتىدىكەن!» دېگەن خىيال كاللامدىن كەچتى

5

ئادەمنى ئويغا سالىدىغىنى، ھاۋايغا ساياھەتكە كېلىدىغانلار-نىڭ ئىچىدە ياپونىيەلىكلەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيتتى. «ئارد-زونا» ناملىق پاراخوتنىڭ ئەترapىدىمۇ ياپونىيەلىكلەرنى كۆپ ئۇچراتتىم. ئاڭلىسام، نۇرغۇن ياپونلىقلار ھاۋايغا ساياھەت قى-لىش ئۈچۈنلا ئەمەس، مەبلەغ سېلىش ئۈچۈنمۇ كېلىدىكەن. ھو-نولۇلۇدا ياپونىيەلىكلەر ئىگىدارچىلىقىدىكى ھەشەمەتلىك داچىلارنى، ئېسىل مېھمانخانىلارنى، گولىف توپ مەيدانلىرىنى كۆردۇم. بىر ئامېرىكىلىق ساۋاقدىشىمدىن ئاڭلىشىمچە، ھاۋايدا ياپونىيەلىكلەرنىڭ شۇنچە جىق زېمىنغا ئىگە بولغانلىقىنى كۆرگەن ئامېرىكانلار كېيىن ئۇلارنىڭ زېمىن دەۋاسى قىلىش-ىدىن ئەنسىرەپمۇ قالغان. ئامېرىكانلار ئارىسىدا تارقالغان: «ئۇ-چىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلاپ قالسا، ئامېرىكا تۇنجى بولۇپ نې-مە قىلىدۇ؟ پېيۇرل خاربورنى بومبارىدىمان قىلىدۇ» دېگەن چاقچاقتا دەل مۇشۇ خىل ئەندىشىنىڭ پۇرىقى بار.

ھاۋايدا بىز تۇرۇۋاتقان ئوئاخۇ ئارىلىدىن باشقا ساياھەت قى-لىشقا ئەرزىيدىغان ھاۋاي ۋە كائوئا ئاراللىرىمۇ بار. ھاۋاي ئا-رىلى ـــ ھاۋاي تاقىم ئاراللىرىدىكى ئەڭ چوڭ ئارال بولۇپ، يا-نار تاغ مەنزىرىسى بىلەن دۇنياغا داڭلىق. ھاۋاي ئارىلىنىڭ

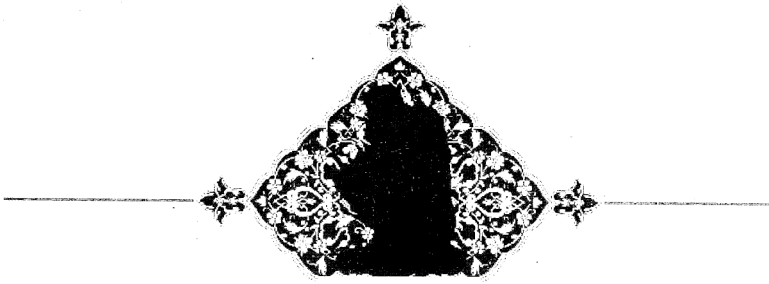
شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان كراۋئىو يانار تېغى يىل بويى توخ-تىماستىن پارتلاپ تۇرىدىغان يانار تاغ بولۇپ، ئۇنىڭدىن ھەر كۈنى لاۋا ئېتىلىپ تۇرىدۇ. ھارارەتلىك لاۋا ئېقىمى ئۇزۇنلۇقى 4 كىلومېتىر، چوڭقۇرلۇقى 130 مېتىر كېلىدىغان «ئوت كۆ-لى» نى ھاسىل قىلغان. ھەر قېتىم يانار تاغ كۈچلۈك پارتلا-غاندا ئېرىگەن قورام تاشلار تاغدىن سىيرىلىپ كۆيۈۋاتقان تاش شارقىراتمىسى پەيدا قىلىدۇ. كەچ كىرگەندە ئوت كۆلىدىن ئاسمانغا پۈركۈلۈۋاتقان لاۋا گۈزەل بايراملىق كەيپىياتى ھاسىل قىلىدۇ. كراۋئىو يانار تېغىنىڭ غەربىدە دېڭىز يۈزىدىن 4170 مېتىر ئېگىز كېلىدىغان موناروئا يانار تېغى بار. ئۇ دۇنيادىكى ئەڭ ئېگىز يانار تاغ ھېسابلىنىدۇ. موناروئا يانار تېغى 200 يىل داۋامىدا 35 قېتىم پارتلىغانىكەن. 1959 - يىلى 11 - ئايدا مو-ناروئا يانار تېغى يەنە بىر قېتىم پارتلىغان. پارتلاش ھالىتى بىر ئاي داۋام قىلغانىكەن. بۇ يانار تاغ دائىم پارتلاپ تۇرسىمۇ، پارتلاش كۈچى ئانچە يۇقىرى بولمايدىكەن. شۇڭا سایاھەت رايونى قىلىپ ئېچىۋېتىلگەنىكەن.

كائۇئا ئارىلى ـــ ھاۋاي تاقىم ئارالىلىرىدىكى ئىككىنچى چوڭ ئارال بولۇپ، دۇنيادا ھۆل - يېغىن مىقدارى ئەڭ كۆپ جاي ھېسابلىنىدۇ، «يامغۇرلۇق قۇتۇپ» دەپ نامى بار. كائۇئا ئارىلىنىڭ شەرقىي شىمال تۆپىلىكىدە ئارال بويىچە ئەڭ جىق يامغۇر ياغىدۇ. ھەر يىلىنىڭ 350 كۈنى يامغۇرلۇق كۈن بولىدۇ. قىزىق يېرى، بىر تاغ ئايرىپ تۇرغان غەربىي جەنۇب تەرەپ بولسا كەڭ كەتكەن قۇملۇق؛ بۇ يەردە يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى شەرقىي شىمالىنىڭ ئوندىن بىرىگە توغرا كەلمەيدۇ. كىشى قۇم بارخانلىرى ئۈستىدە كېتىۋاتقان چاغدا بىر خىل ئاۋاز كېلىدۇ. ساھىلدا يۈرگەندە ئادەمنىڭ قۇلىقىغا گۈلدۈرماما گۈلدۈرلىگەندەك ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ. ھاۋا قۇرغاق بولغانسېرى ئاۋاز تېخىمۇ قاتتىق ئاڭلىنىدۇ. بۇ غەلىتە ھادىسىنىڭ سىرىنى ھازىرغىچە ھېچكىم يېشىپ بېرەلىگىنى يوق.

ساياھەتچىلەر تۆت پەسىلنىڭ قايسى ۋاقتىدا ھاۋايىغا كىلىشىدىن قەتئىينەزەر، ھەمىشە ئېچىلىپ تۇرىدىغان چىرايلىق گۈللەرنى كۆرەلەيدۇ. ھاۋايدىكى گۈللەرنىڭ ئېچىدە ئەڭ چىرايلىقى جەننەت قۇشى گۈلىدۇر. بۇ گۈلنىڭ غۇنچىسى بەك يوغان بولىدۇ، تۆت تال بەرگىنىڭ تۇتىشىپ تۇرغان ھالىتى كىشىگە ئۇچۇش ئالدىدا تۇرغان قۇشنى ئەسلىتىدۇ. بۇنداق گۈزەل، چىرايلىق گۈلنى ئامېرىكانلار ھاۋايدىلا كۆرەلەيمىز دېيىشىدۇ. ھاۋاي ساياھەتچىلەر تەرىپىدىن گۈزەل جەننەتكە ئوخشىتىلغاچقا، بۇ گۈل ئوبرازلىق ئۇسۇل بىلەن «جەننەت قۇش گۈلى» دەپ ئاتىلىدۇ.

جۇغراپىيەلىك ئورنى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ھاۋاي تىنچ ئوكيانىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، شەرقتە ئامېرىكىنىڭ غەربىي دېڭىز قىرغىقىدىكى سان فىرانسىسكوغا 4000 كىلومېتىر، غەربتە ياپونىيەگە 6300 كىلومېتىر، شىمالدا ئالياسكىغا 4000 كىلومېتىر كېلىدۇ. جۇغراپىيەلىك، ئىستراتېگىيەلىك ئورنى بەك مۇھىم بولغاچقا، ئەزەلدىن «تىنچ ئوكيانىدىكى تۆت كوچا ئېغىزى» دەپ نامى بار. ھاۋاي تاقىم ئارالىرى پولىنېزىيە تاقىم ئاربلىدىكى يەر كۆلىمى ئەڭ چوڭ، ئىككىنچى دەرىجىلىك تاقىم ئارال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. غەربتىن شەرققە قاراپ ھېسابلىغاندا، پۈتكۈل تاقىم ئارالدا چوڭ ـ كىچىك بولۇپ 132 ئارال بار؛ تاقىم ئاراللارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلىقى 2400 كىلومېتىر، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 28 مىڭ 313 كۋادرات كىلومېتىر، تاقىم ئاراللارنىڭ سەككىزىدە ئادەم ياشايدۇ.

ئۇچىنچى باب

ئادەت تۇرمىسىدىن قېچىش

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئىلمىي مۇھىت؛ كىملىك تۇيغۇسى؛ مەدەنىيەت ئەندىكىشى؛ بۇلغانغان كىملىك؛ زىيالىي؛ ئىنگلىز تىلىدا ئەسەر يېزىش؛ ئادەت تۇرمىسى.

ئادەمنىڭ قەدرى

ئابدۇقادىر دامولللا: «سەپەرگە چىققۇلار، رىزىقلىق بولىسىلەر» دېگەنكەن. ئامېرىكىغا ئوقۇشقا مېڭىشتىن بۇرۇن، بۇ قېتىملىق سەپەرنىڭ روھىي دۇنياىمغا ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى ھاياتىمغا نىسبەتەن نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى خىرە – شىرە پەرەز قىلالىسامۇ، ماڭا قانداق رىزىقلارنى ئاتا قىلالايدىغانلىقىنى بىلمەيتتىم، توغرىراقى، بىلىشكىمۇ قادىر ئەمەس ئىدىم.

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېلىپ تۇنجى ھەپتىسى يېڭى مۇھىتقا بارغان چاغدا تەبىئىي ھالدا دۇچ كېلىدىغان «مەدەنىيەت ئەندىكىشى» (Culture shock) نى باشتىن كەچۈرۈش، يېتىرقاش ھەم ئازراق دېلىغۇللۇق ئارىلاشقان قىزىقسىنىش ئىچىدە ئۆتتى. دەسلىپىدە ئادەتلىنىپ قالغان راھەت ئىزدەش تۇيغۇسىنى يېڭەلمەي خېلى قىينالدىم. يېڭى مۇھىت مەندىن ئۆزۈمنى رەت

تىمى تېز هايات شەكلىگە ماسلاشتۇرۇشنى، يارىماس ئادەتلەرىمدىن ئۆزۈل - كېسىل قۇتۇلۇشنى تەلەپ قىلىۋاتاتتى. تەرىشتىم، ئەمما راھەتلىنىش پىسخىكىسىنى يەڭمەك خىيالا تەس كەلدى. فاكۇلتېتتا ئىشلىرىمنى توگىتىپ كېرىسەم، بۇرۇنقى دەك تاماق تەييار قىلىپ تۇرىدىغان ئادەم يوق. ئۇنى قىلىپ، بۇنى قىلىپ تاماق ئېتىشكىمۇ قولۇم كېلىپ قالدى. ئەمما، تاماقتىن كېيىن قاچا يۇيۇش بەك ئېغىر كېلەتتى. ئاخىر جىق تىرىشچانلىقلار بىلەن يېڭى مۇھىتقا ئاستا - ئاستا ماسلىشىشنى ئۆگەندىم. بارغانسېرى ماڭا يېڭىچە ئوي - خىيال ئاتا قىلىدىغان ئىشلار كۆپەيگىلى تۇردى.

ئادەمگە بولغان ھۆرمەت ۋە پىكىرنى ھۆرمەت قىلىش تۇنجى ھەپتە ماڭا تەسىر قىلغان مۇھىم بىر ئىش بولدى. فاكۇلتېتلاردا مېيىپ پىروفېسسورلارنىڭمۇ بولىدىغانلىقى مېنى ھەيران قالدۇردى. ھەربىر بىنا ئالدىدا، چىقىش - كىرىش ئېغىزلىرىدا چاقلىق ئورۇندۇقتا ئولتۇرىدىغانلار ئۇچۇن مەخسۇس ياسالغان يول بار ئىدى. دەسلىپىدە جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىدا مېيىپلارنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان بىر پىروفېسسورنىڭ بارلىقىنى ئۇقۇپ، بۇ بىر ئايرىم ئەھۋال ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپتىكەنمەن. ئەمما كېيىنچە كۇتۇپخانىلاردا، باشقا فاكۇلتېت بىنالىرىنىڭ ئالدىدا چاقلىق ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ كىرىپ - چىقىۋاتقانلارنى كۆپ ئۇچراتتىم. جىسمانىي جەھەتتە قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، سىزدە بىلىم بولسىلا باشقىلار ھۆرمەت قىلاتتى. يولدا كېتىۋاتقان چېغىدا بىرەر ئوقۇتقۇچى ياكى ناتونۇش بىرى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالسىڭىز، سىزگە بېشىنى لىڭشىتىپ قويىدۇ ياكى كۇلۇمسىرەيدۇ. كەلگەن كۇنۇمنىڭ ئەتىسى ياتاق بىناسىدىن خىيال بىلەن كىرىۋېتىپ ئېگىز بويلۇق بىر ئامېرىكىلىق يىگىتكە يېنىك سوقۇلۇپ كەتتىم. ئۇ يىگىت مەندىن ئاۋۋال ئەپۇ سورىۋىدى، كالانپايلىقىمدىن خىجىل بولۇپ تۇرغاندا «كەچۇ-

رۇڭ!» دېيىشىنىمۇ ئۇنتۇپتىمەن. بۇ ئىش ماڭا بىر قېتىملىق ئەمەلىي دەرس بولدى. ئاشخانىدا، كۇتۇپخانىدا، يوللاردا، كىتاب-خانىلاردا ئىللىق مۇئامىلىگە ئۇچرىغاندا ئاستا - ئاستا ئىنكاس قايتۇرۇشنى ئۆگەندىم. ئاپتوبۇسلار بېكەتكە كىرگەندە ئاپتو-بۇسقا چىقماقچى بولغانلارنىڭ ئارىسىدا ياشانغانلار بولسا، ئاپتو-بۇس پەلەمپىيى ئاپتوماتىك تۆۋەنلەيتتى. ناۋادا چاقلىق ئورۇن-دۇقتا ئولتۇرىدىغان مېيىپلار بولسا، باشقىلار چىقىپ - چۈ-شۈشىگە يارەملىشەتتى. بىر قېتىم كۇتۇپخانىدىن كىتاب ئارد-يەت ئالدىم. مۇلازىمەت پوكىيىدىكى ئايال ئالماقچى بولغان كە-تابلىرىمغا قايتۇرىدىغان چېسلا تامغىسىنى ئۇرۇپ، خالتىغا قا-چىلاپ بەردى ۋە «كىتابىمىزنى ئىشلەتكەنلىكىڭىز ئۈچۈن رەھ-مەت!» دېدى. ئەسلىي مەن ئۇنىڭغا رەھمەت ئېيتىشىم كېرەك ئىدى. مەن ئامېرىكانلارنى ياۋروپالىقلارغا قارىغاندا قىزغىن، ئوچۇق - يورۇق دەپ ئاڭلىغانىدىم. بۇ نۇقتىنى ئەمدى ئۆز تۇرمۇشۇمدىن كۆرۈۋاتاتتىم. ھاۋاي ئىشتاتىنىڭ نوپۇسى كۆپ خىل ئىرق، كۆپ خىل مىللەتتىن تەركىب تاپقانىدى. ئىجتىما-ئىي سورۇنلاردا، كۇندىلىك ئالاقە داۋامىدا ئاشكارا كەمسىتىش كەيپىياتلىرىنى كۆرگىلى بولمايتتى (بەلكىم يۇقىرى قاتلام ئا-رىسىدا، مەنپەئەت توقۇنۇشلىرىدا بۇ نۇقتىنى ھېس قىلىش مۇمكىن). ئىللىق مۇئامىلىگە ئېرىشكەنده ئادەم ئۆزى ھەققىدە تەبئىي ھالدا ئويلىنىشقا مەجبۇر بولۇپ، باشقىلارغىمۇ قىز-غىن، ئەدەپلىك بولۇشنى ئۆگىنەتتى. مانا بۇ تەربىيەنىڭ كۈچى ئىدى. ئارىلىقتا بىر كىتاب بىلەن بىر باتارىيەنى سېتىۋېلىپ بولۇپ، خاتا ئېلىپ قالغىنىمنى بايقىدىم. باتارىيەنىڭ قېپىنى چۇۋۇشقا ئولگۇرگەنىدىم. بىرەيلەندىن ئالغان نەرسىلەرنى يەتتە كۈن ئىچىدە قايتۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، سىناپ بېقىش ئويىدا باتارىيە بىلەن كىتابنى تاللا بازىرىغا قايتۇرغىلى ئاپار-دىم. مۇلازىمەت پوكىيىدىكىلەر پۇلۇمنى تولۇق قايتۇرۇپ بەر-دى. قېپى چۇۋۇلۇپ كەتكەن باتارىيەنى مال ساتقۇچىغا تەڭلەۋ-

تىپ خېلى خىجىل بولدۇم. ئەمما، مال ساتقۇچى پۇلۇمنى قايتۇرۇپ بەرگەچ تاللا بازىرىغا كىرگىنىم ئۈچۈن رەھمەت ئېيتتى. بۇنىڭدىن كۆڭلۈم ئوبدانلا كۆتۈرۈلۈپ قالدى.

كۈندە دېگۈدەك قەلبىنى ئىللىتىپ تۇرىدىغان قىزغىن مۇئامىلىلەر، مۇلازىمەت كەيپىياتىغا ئايلانغان يېقىملىق كۈلۈمسىرەشلەر كىشىنى ئادەم بولغانلىقى، بۇ تۈپراقتا ياشاۋاتقانلىقى ئۈچۈن مەمنۇنلۇق تۈيغۇسىغا ئىگە قىلاتتى. قەدىرلىنىش ھېسسىياتى ئاتا قىلىدىغان بۇنداق ئىجتىمائىي ھاۋادا كىشى تەبئىي ھالدا ئالاقىدە سىپايە، مۇئامىلىدە سەمىمىي بولۇشقا ئادەتلىنەتتى.

ھونولۇلۇ شەھىرىنىڭ بىر چېتىدە جۇڭگو بازىرى بار ئىدى. بۇ يەردە جۇڭگولۇق، ياپونىيەلىك، ۋىيېتناملىق سودىگەرلەر، تىجارەتچىلەر كۆپ ئىدى. سەي ـ كۆكتات، مېۋە ـ چېۋە ۋە باشقا كۈندىلىك بۇيۇملار نىسبەتەن ئەرزان ئىدى. ھەر ھەپتىدە دېگۈدەك بۇ بازارغا نەرسە ئالغىلى كېلەتتىم. بىر دۈشەنبە كۈنى ئەتىگەن دەرسىم يوق ۋاقتىمدىن پايدىلىنىپ بىزدىن بىر يىل بۇرۇن كەلگەن بىر جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچى بىلەن جۇڭگو بازىرىغا نەرسە ـ كېرەك سېتىۋالغىلى كەلدىم. بىر دۈكان ئالدىغا 40 ~ 50 كە يېقىن ئادەمنىڭ ئۈزۈن سەپ بولۇپ ئۆچەرەتتە تۇرغانلىقىنى كۆردۈم.

ـــ بۇلار نېمىشقا بۇنداق ئۆچەرەتتە تۇرىدۇ؟ ـــ سورىدىم مەن يېنىمدىكى جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچىدىن.

ـــ ھەر دۈشەنبە، سەيشەنبە كۈنى چۈشكىچە بۇ يەردە ھەقسىز تاماق بېرىلىدۇ. ماكانسىزلار، ئىش تاپالمىغانلار، ئىگە ـ چاقسىزلار، يېتىم ـ يېسىرلار بۇ يەرگە كېلىپ ھەقسىز تاماق يەيدۇ. بۇنى ئىشتاتلىق ھۆكۈمەت ئورۇنلاشتۇرغان، ـــ دېدى ئۇ.

ـــ ئۇنداقتا يېگۈدەك نەرسىسى تۇرۇپ ھەقسىز تاماق يېگىلى كېلىدىغان ئۇششۇق مېھمانلارمۇ يوق ئەمەستۇ ـ ھە!

ـــ بەلكىم، ـــ دېدى ئۇ.

كېيىن ئاڭلىسام، ئامېرىكا دۇنياسىدىكى باي ـ كەمبەغەللىك پەرقى ئەڭ چوڭ دۆلەت ئىكەن. بۇ دۆلەتتىكى نامراتلارنىڭ سانمۇ دۇنيا بويىچە خېلى زور نىسبەتنى ئىگىلەيدىكەن. ئەمما ھۆكۈمەتنىڭ ئۆز ئىشتاتىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا نامراتلار ئۈچۈن چىقارغان سىياسەتلىرى بولىدىكەن. ھاۋاي يىل بويى قىش بولمايدىغان، تېمپېراتۇرا ئەڭ تۆۋەن بولغاندىمۇ نۆلدىن يۇقىرى 15℃ بولىدىغان گۈزەل بىر ئىشتات، شۇڭا ئامېرىكا ھۆكۈمىتى بىر قىسىم ئۆي ـ ماكانسىزلارنى قىشتا سوغوقتا توڭلاپ قالماسلىقى ئۈچۈن ھاۋايغا ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. تىنچ ئوكيان بويىغا، گۈزەل ئوخائو، ۋايپياخو ئاراللىرىغا بارغىنىمدا بۇ نۇقتىنى روشەن ھېس قىلدىم. تىنچ ئوكيان ساھىلىنىڭ بويىغا كەپلىرىنى تىكىشىپ ئازغىنە روزغارى بىلەن تىرىكچىلىك قىلىۋاتقانلارنى ئۇچراتقىلى بولاتتى. ئىتلىرىنى يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپ پايانسىز ئوكيانغا قارىغىنىچە خىيالغا كەتكەن بۇۋايلار كىشىگە ئېرىنىست ھېمىڭۋاينىڭ «بۇۋاي ۋە دېڭىز» ناملىق ئەسىرىدىكى قەيسەر كىشىنى ئەسلىتەتتى. تۇرمۇش قانداق رېتىملىق ئۆتۈۋاتسىدىكى گارمۇنىيەلىك مۇناسىۋەت ئۇزۇلۇپ قالمايدىغانىدەك قىلاتتى.

ھاۋاي 1959 ـ يىلى ئامېرىكىنىڭ ئىشتاتى بولغان. بۇ يەردە كۆپ قىسىم يەرلىكلەر تىل جەھەتتە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۆزىگە خاس چىراي، ئەنئەنە ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرنى ساقلاپ قېلىشقانىدى. ھۆكۈمەتمۇ نوپۇسى ئاز سانىدىكى يەرلىكلەرنىڭ مەدەنىيىتى، ئۆرپ ـ ئادىتىنى ساقلاپ قېلىش، تەتقىق قىلىشقا كۈچىگەن. كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىنگلىز تىلى ئىشلىتىلگەن بىلەن، بېكەت، يول ناملىرىنىڭ كۆپىنچىسى يەرلىك ھاۋاي تىلىدا ئىدى. بىز تۇرۇۋاتقان 12 قەۋەتلىك ياتاق بىناسىغا يەرلىك ھاۋاي تىلىدا Hale Manoa دەپ يېزىلغان بولۇپ، «ھەسەن ـ ھۇسەن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. بۇ يەردە ئادەم-

لەرگە قىلىنىدىغان سىپايە مۇئامىلىلەر قاتاردا، يەرلىك ھاۋايى-لىقلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى، تىلىغا بولغان ھۆرمەت ئادەمنىڭ دىققىتىنى تارتاتتى. ئەمما، مەن ئامېرىكانلارنىڭ ئادەمنى قەدىر-لەش ئېڭىدا زىددىيەتلىك نۇقتا بارەك ھېس قىلاتتىم. يولدا-كېتىۋاتقىنىمدا ماشىنىدا ئەتىۋارلىق ھايۋانلىرىنى يېنىغا ئول-تۇرغۇزۇپ كېتىۋاتقان كىشىلەرنى ئۇچرىتاتتىم. بەزىدە قىزىل چىراغ يانغاندا، ماشىنا ئىگىسى ئەتىۋارلىق ئىتلىرىنىڭ، مۇ-شۇكلىرىنىڭ ئاغزى ـ بۇرنىغا شالاپشىتىپ سۆيۈپ كېتەتتى. مەن ئىچىمدە: «بۇلار ئىت ـ مۇشۇككە شۇنچە پۇل سەرپ قى-غۇچە ئوكيان ساھىلى بويىدىكى يېتىم ـ يېسىرلارغا كۆپرەك كۆڭۈل بۆلسە بولمامدۇ؟ ئادەم دېگەن بەربىر ھايۋاندىن ئۈستۈن تۇرىدۇ ـ دە!» دەپ ئويلايتتىم. بەلكىم بۇ گۆدەكلەرچە قويۇلغان سوئال بولۇشى، بۇ يەردە ئىنسانلار شەھەرلىشىش، رېتىمى تېز ھايات ئېلىپ كەلگەن يالغۇزلۇق، يېتىمسىراش تۇيغۇسىنى يې-ڭىش ئۈچۈن ئەتىۋارلىق ھايۋانلىرى بىلەن مەلىكە بولۇۋاتقان بولۇشى مۇمكىن. بەلكىم مېنىڭ ئۇلارنىڭ ئىت ـ مۇشۇكلەرنى ئەتىۋارلاپ كېتىشلىرىنى چۈشەنمەسلىكىم ئۇلارنىڭ بىز ئۇي-غۇرلارنىڭ كەپتەرنى بوغۇزلاپ يېيىشىمىزنى چۈشەنمىگەندەك بىر ئىشتۇر. ئىشقىلىپ، ئىنساندا ئارتىپ بېرىۋاتقان غېرىبلىق تۇيغۇسى تەرەققىيات ئىچىدە تۇرۇۋاتقان بارلىق شەھەرلىكلەرگە يېپىشقان بىر دۇنياۋى مەسىلە ئىدى.

ئىلمىي مۇھىت

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كەلگەندىن كېيىنكى ئىككىنچى ھەپتىدە مەن «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» غا مەسئۇل خادىمنىڭ تو-نۇشتۇرۇشى بىلەن ئىجتىمائىي پەنلەر ئىنستىتۇتىنىڭ جەمئى-يەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىدا يېتەكچى پروفېسسورۇم بىلەن كۆ-

رۇشتۇم. پىروفېسسورۇم ئامېرىكا ستانفورد ئۇنىۋېرسىتېتى (Standford University) دا جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغان 45 ياشلار چامىسىدىكى كىشى ئىدى. ئۇ مېنى ئىشخانىسىدا قىزغىن كۈتۈۋالدى.

ــ مەن سىزنىڭ ماتېرىيالىڭىزنى كۆرگەن، ــ دېدى ئۇ تېپىك ئامېرىكا تەلەپپۇزىدا تېز ـ تېز گەپ قىلىپ، ــ باكالاۋۇرلۇق ئۇنۋانىنى جەمئىيەتشۇناسلىقتا ئالماپتىكەنسىز. ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇش ئىلتىماسىڭىزدىكى بىرقانچە نۇقتا مېنى قىزىقتۇردى. سىز نېمە ئۈچۈن جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپىدە ئوقۇماقچى بولدىڭىز؟

ــ جەمئىيەتشۇناسلىق بىز ئۈچۈن بىر يېڭى پەن. جەمئىيەتشۇناسلىق مېتودى ۋە نەزەرىيەسى بىلەن تەتقىق قىلىدىغان، جاۋاب ئىزدەيدىغان تېمىلار بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزدە خېلى بار. ئىجتىمائىي تېمىلار ھەققىدە پوبلىستىك ماقالىلەر خېلى جىق يېزىلدى. ئەمما، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى كەسپىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن كۆزىتىدىغان ئىلمىي تەتقىقات تېخى رەسمىي باشلانمىغان يوق، ــ دېدىم مەن.

ــ مەقسىتىڭىزنى چۈشەندىم، ــ دېدى پىروفېسسور بېشىنى يېنىك لىڭشىتىپ، ــ جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ مەقسىتى كىشىلەرنىڭ ئۆزى ياشاۋاتقان رېئاللىقنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنى ۋە جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىشىگە ياردەم بېرىش. شۇڭا، تەسەۋۋۇرغا تايىنىپلا يېزىلغان ھېسسىي ماقالىلەر بىلەن چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى تېگى ـ تەكتىدىن چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىقتا لازىم بولىدىغىنى ئىلمىي مېتود. جەمئىيەت نەزەرىيەسى ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشكە مۇناسىۋەتلىك ئىستاتىستىكا بۇ خىل ئىلمىي مېتودنىڭ جېنى، ــ پىروفېسسور گېپىنىڭ ئاخىرىدا قوشۇپ قويدى، ــ سىز ئاساسلىقى قايسى نۇقتىنى تۇنۇقا قىلماقچى؟

بۇ سوئالنىڭ تۇنجى كۆرۈشۈشتىلا سورىلىدىغانلىقىنى خىيالىمغا كەلتۈرمىگەچكە، دەسلەپتە سەل جىددىيلەشتىم - يۇ، ئۆزۈمنى تېزلا ئوڭشۇۋېلىپ جاۋاب بەردىم.

— ئۇيغۇرلار شەھەرلىشىش داۋامىدا نۇرغۇن يېڭى مەسىلىگە دۇچ كەلدى. مەن ئاساسلىقى «شەھەرلىشىش ۋە ئۇيغۇرلار» دېگەن تېما بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تېمىسىنى چۆرىدەپ تۇرۇپ تەتقىقات ئېلىپ بارايمىكىن دەيمەن.

— مەسىلەن، كونكرېت قانداق مەزمۇنلارنى تەتقىق قىلماقچىسىز؟ — سورىدى پىروفېسسور تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ.

— مەن ئۇيغۇر شەھەر جەمئىيىتىدە ئەۋج ئېلىۋاتقان ئەخلاقىي گۈمرانلىق، روھىي چۈشكۈنلۈك، رەڭلىك ئولتۇرۇش، سوغۇلاردىكى سېرىق يۈمۇر ھادىسىسى، ئىنتېرنېت تورىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى قاتارلىقلارنى مەركەز قىلغان ھالدا ئۆزۈم قىزىقىدىغان نۇقتىلارنى بايان قىلدىم ۋە بۇ نۇقتىلارغا ئىزاھات بەردىم. رەڭلىك ئولتۇرۇش ھەقىقىدىكى چۈشەندۈرۈشۈم پىروفېسسورغا سەل قىزىق تۇيۇلدى.

— جەمئىيەتشۇناسلىق — بىر خىل كەڭ دائىرىلىك ئىلىم، جەمئىيەتكە مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق بىر نۇقتىنى نەزەردىن ساقىت قىلمايدۇ. قىزىقىدىغانلىرىڭىز جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ جىنس جەمئىيەتشۇناسلىقى، مەدەنىيەت جەمئىيەتشۇناسلىقى ۋە شەھەر جەمئىيەتشۇناسلىقى قاتارلىق تۈرلىرىگە چېتىلىدىكەن. جەمئىيەتشۇناس بولغان ئادەم جىق ماتېرىيال كۆرمىسە بولمايدۇ. ياخشىسى، ماگىستىرلىقتا ئوقۇش داۋامىدا كونكرېت بىر تۈرنى تۇتۇپ ئىچكىرىلەپ كىرىڭ.

بىز شۇ تەرىقىدە بىرىم سائەتكە يېقىن پاراڭلاشتۇق. بۇ قېتىملىق پاراڭنىڭ ماڭا بەرگەن ئىلھامى چوڭقۇر، ئۇچۇرى كۆپ بولدى. پىروفېسسورنىڭ قانداق ماتېرىياللارنى كۆرۈش، نېمىلەرنى قىلىش كېرەكلىكىم ھەقىقىدىكى تاپشۇرۇقلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىشخانىسىدىن قايتىپ چىقتىم. ئا-

مېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا پىروفېسسورلار ئالدىراش بولغىنى بىلەن، ئۆزى يېتەكلەۋاتقان ئوقۇغۇچىغا مۇتلەق مەسئۇل بولىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىزدىنىشىگە، تەكلىپ - پىكىر ئېلىشىغا قولاي بولسۇن ئۈچۈن، پىروفېسسورلار ھەر ھەپتىدە ئىشخانىسىدا مۇقىم ئولتۇرىدىغان ۋاقتىنى فاكۇلتېتنىڭ تور بېكىتىدە ئەسكەرتىپ قويىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنى شەخسىي ئىشىغا سالىدىغان (بەزىدە ھەق بېرىپ ھەمكارلاشما تەتقىقاتقا تەكلىپ قىلىدۇ)، دەرسنى قولىنىڭ ئۈچىدا ئۆتۈپ قويىدىغان، ئوقۇغۇچىنىڭ سوئالىدىن ئۆزىنى ئەپقاچىدىغان مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلمىشى ئامېرىكا پىروفېسسورلىرىنىڭ تەبىئىتىگە يات. ئامېرىكىنىڭ ئالىي مائارىپقا، جۈملىدىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىناتىغا ۋە ئوقۇغۇچىلار پايدىلىنىدىغان ئەسلىھەلەرگە ئاجرىتىدىغان خىراجىتى ئەنگلىيە ۋە باشقا كۆپ قىسىم ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭكىدىن كۆپ. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىقتىسادىي تەمىناتىنىڭ ياخشى بولۇشى بەلكىم ئامېرىكىنىڭ ياۋروپادىكى داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ مۇنەۋۋەر پىروفېسسورلىرىنى يۆتكەپ ئېلىپ كېتەلمىشىدىكى بىر سەۋەب بولسا كېرەك.

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي مۇھىتىدا ماڭا بەكرەك ياقىدىغان يەنە بىر تەرەپ بۇ يەردە ئىلمىي مۇھاكىمە يېغىنلىرى، سىمنارىيەلەر ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرىدىكەن. گۇرۇپپا مۇزاكىرىسى ۋە مۇنازىرە شەكلىدىكى مائارىپ ئەندىزىسى ئادەمنىڭ زېھنىنى ئېچىپ تەنقىدي ئويلىنىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىپ، كىشىگە جىق ئۇچۇر ۋە يېڭى ئىدىيە ئاتا قىلىدىكەن. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا سىمنارىيەلەرگە ۋە دەرسلەرگە قاتنىشىش داۋامىدا مەن بۇ نۇقتىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم. ئامېرىكا پارلامېنتى مەبلەغ ئاجرىتىپ ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا تەسىس قىلغان «شەرق - غەرب تەتقىقات مەركىزى» بىزگە مەسئۇل بولىدىغان ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى يەنە بىر ئورۇن. شەرق - غەرب تەتقىقات مەركىزىدىن ئېلىخەت ساندۇقۇمغا ھەر خىل مەزمۇندىكى

www.uyghurkitap.com

سىمنارىيەلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار كېلىپ تۇراتتى. مەن ھاۋايغا كېلىپ ئىككى ھەپتىچە ۋاقىت ئۆتكەندە، بىر ياپونىيە-لىك پىروفېسسورنىڭ شەرق - غەرب تەتقىقات مەركىزىدە «ئىنگلىز تىلىنىڭ دۇنياۋى تىللىق ئورنى ۋە تىل زوراۋانلىقى» دېگەن تېمىدا ئىلمىي دوكلات بېرىدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپتىم. بۇ دەل مەن قىزىقىدىغان تېما ئىدى.

ئىلمىي دوكلات بەرگۈچى ياپونىيە ئوساكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى بولۇپ، تىل زوراۋانلىقى ھەققىدە ئۇزاق مۇددەت تەتقىقات ئېلىپ بارغان ۋە خەلقئارالىق ئۇنىۋېرسىتېتلاردا كۆپ قېتىم لېكسىيە سۆزلىگەنكەن. پىروفېسسورنىڭ ئىنگلىزچە ئىپادىلەش ئىقتىدارى ئانچە ياخشى ئەمەس، تەلەپپۇزىدا ياپونچە پۇراق كۆچلۈك ئىدى؛ بەزى جۈملىلىرىنىڭ باش - ئاخىرى ئانچە ماسلاشمايتتى. ئەمما، سۆزلەۋاتقان تېمىسى ھەقىقىدىكى كۆزقاراشلىرى ئادەمنى ئويغا سالاتتى. ئانا تىلى ئىنگلىز تىلى بولغان نېى - نى سۈرلۈك پىروفېسسورلار ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپ خاتىرە قالدۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئولتۇرغانلار ئۇنىڭ ئىنگلىزچىسىگە ئەمەس، نېمە دەۋاتقانلىقىغا بەكرەك دىققەت قىلىۋاتاتتى. مەن بۇ ياپونىيەلىك پىروفېسسورنىڭ نۇقتىسىدا تۇرۇپ ئويلاندىم، ئىككىنچى بىر تىلدا مۇرەككەپ ئوي - پىكىر ئىپادىلەنگەن نۇتۇقنى سۆزلەشنىڭ ئادەمگە قانچىلىك روھىي بېسىم ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى چۈشەندىم. «راۋان ئېغىز تىلى ئىقتىدارى شۇ ئادەمنىڭ كاللىسىدا يېڭى ئىدىيە بارلىقىدىن يا-كى بىلىملىك ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئىچكى نۇتقى تەرەققىي قىلغان ئادەم مەسىلىلەر ھەققىدە چوڭقۇر ئويلىنىش، ئانالىز قىلىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، تاشقى نۇتقىنى ياخشىلاشقا كۈچىيەلمىگەن بولۇشى مۇمكىن» دېگەنلەرنى خىيالىمدىن ئۆتكۈزدۈم.

ياپونىيەلىك پىروفېسسورنىڭ چىقىش نۇقتىسى ــ ئىنگلىز تىلىنىڭ دۇنياۋى تىللىق ئورنىغا چىقىشى بىلەن، باشقا تىللار-

نىڭ ئۆزىنى ئىپادىلەش ۋە ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەرنى تونۇش-تۇرۇش پۇرسىتىدىن مەھرۇم بولۇۋاتقانلىقى، بۇنىڭ ئىنسانلار-نىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا پايدىسىز ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇش ئىدى. تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، بۇ — ئانا تىلى ئىنگلىز تىلى بولغانلارغا ئانچە خوشيېقىپ كەتمەيدىغان تېما ئىدى. لې-كىن، دوكلات يىغىندىكى پىروفېسسورلار ياپونىيەلىك پىرو-فېسسورنىڭ نۇتقىنى ئەستايىدىل ئاڭلىدى. نۇتۇق تۈگىگەندىن كېيىن، پىروفېسسور سوئالغا كۆمۈلۈپ كەتتى.

— ئىنگلىز تىلى ئۆزىنى دۇنياغا تاڭمىدى، بەلكى دۇنيا ئىنگلىز تىلىنى تاللىدى. ئۇنداق بولسا ئىنگلىز تىلىنىڭ زوراۋانلىقىغا قارشى تۇرساق، دۇنياۋى ئالاقىدە قايسى تىل يې-تەكچى ئورۇندا تۇرۇشى كېرەك؟ — دەپ سورىدى بىر پىرو-فېسسور.

— ئىسپرانتو (دۇنيا تىلى) ئۆلگەن سۇنئىي تىل. ئۇنداقتا، سىزنىڭچە بولغاندا سۇنئىي تىلدىن يەنە بىرنى ياساپ چىقىپ دۇنيا تىلى قىلىش كېرەكمۇ؟ — دەپ سورىدى بىرەيلەن.

مۇھاكىمە ناھايىتى قىزغىن بولدى. ياپونىيەلىك پىرو-فېسسور ھەرقانچە قىيىن سوئالغا دۇچ كەلگەندىمۇ ئۆزىنى تەم-كىن تۇتاتتى، پېتىنى بۇزمايتتى، كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ جاۋاب بېرەتتى. پىروفېسسورلار ئوتتۇرىسىدىكى بەس - مۇنازىرە ئىل-مىي كەيپىيات ئىچىدە داۋام قىلاتتى. بۇنداق كەيپىيات ئىچىدە قىلىنغان مۇنازىرە ئادەمنى يېڭى ئۇچۇرغا، ئۆزگىچە ئىدىيەگە ئىگە قىلىپ، بىر تەرەپلىمە خۇلاسە چىقىرىشتىن ساقلايتتى. ئەنگلىيەلىك مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس زىگمۇند باۋمەن (Zygmund Baoman) بىر ماقالىسىدە: «مېنىڭ يېڭى بىر كىتا-بىنى نەشردىن چىقارغىنىم كەسىپداشلارغا تالاش - تارتىش باغ-قى ئەۋەتكىنىم» دەپ يازىدۇ.

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

مەدەنىيەت كىملىكى ھەققىدىكى نۇتۇقۇم

كىملىك مەسىلىسى پەلسەپىۋى مەسىلىلا ئەمەس، بەلكى مەۋجۇتلۇق مەسىلىسى. ئادەمنىڭ كىملىك تۇيغۇسى ئۆزى يا-شاۋاتقان توپتىن ئايرىلغاندىن كېيىن تېخىمۇ كۈچىيىدۇ. مەن بۇ نۇقتىنى چەت ئەلگە چىقىپ ئۆز ئەمەلىيىتىمدىن ھېس قىلدىم. كىشىلەر: «جۇڭگونىڭ نەرىدىن؟» دەپ سورايتتى. «شىنجاڭدىن» دەپ جاۋاب بەرسەم ئاڭقىرالمايتتى. بەزىلەر: «جۇڭگولۇق بولغىنىڭ بىلەن خەنزۇغا ئوخشىمايدىكەنسەن» دەپ چاقچاق قىلىشاتتى. مەن ئۆزۈمنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىمنى ئېيتىپ مىللىتىمىز، مەدەنىيىتىمىز ھەققىدە بىرمۇنچە ئىزاھلار-نى بېرەتتىم. ئۆزۈمنىڭ كىملىكىنى ھەر قېتىم ناتونۇشلارغا يېڭىدىن چۈشەندۈرگىنىمدە، مەدەنىيەت كىملىكىمىز ھەققىدە بىر قېتىم ئويلىناتتىم. مەكتەپ ئورۇنلاشتۇرغان زىياپەتلەرگە، لاگېر پائالىيەتلىرىگە باراتتىم. ئەمما، بەرگەن تاماقلىرىنى يې-يەلمەيتتىم. نيۇيورك «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» ئىشخانىسى كار-تامغا ئايدا تۇرمۇش پۇلى ئۈچۈن 1100 دوللار پۇل ماڭدۇراتتى. ئەمما، يانچۇقۇمدا پۇل تۇرۇپ، قورساق ئاچقاندا كوچىدىكى ئاشخانىلاردىن تاماق يېيەلمەيتتىم. تاللا بازارلىرىدا چىرايلىق ئورۇلارغا قاچىلانغان كالا، توخۇ گۆشلىرىنى كۆرۈپ ئالغۇم كې-لەتتى ـ يۇ، قانداق ئۇسۇلدا بوغۇزلانغىنىدىن شۇبھىلىنىپ سېتىۋالالمايتتىم. ئىتالىيەنىڭ پىسا قاتلىملىرى ئۈچراپ قالاتتى، ئەمما دەرگۇمان بولۇپ يېيىشكە جۈرئەت قىلالمايتتىم. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، يېڭى مۇھىتقا كەلگىنىمدىن كېيىن كىملىك ئېھتىياجىم ئېشىپ بېرىۋاتاتتى. ئۇرۇمچىدىكى ۋاقتىمدا خىيالىمغا كەلمىگەن مەدەنىيەت كىملىكى مەسىلىسى ئۆزىنى كۆرسىتىۋاتاتتى. ۋەتەنده ئۇيغۇر تىلىدا پىكىر قىلىپ، ئۇيغۇر ئىجتىمائىي توپى ئىچىده ياشاپ راھەتلىنىش بىلەنلا بو-

لۇپ، مەدەنىيەت كىملىكىمىز ھەققىدە ئويلانماپتىكەنمەن. ئەمە-لىيەتتە، مەدەنىيەت كىملىكى ئادەمنىڭ خىيالى، ئىدىيەسى، سەزگۈسى، ھەتتا نەپسى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن بىر خىل ئۇقۇم ئىكەن. ئىنسانىنىڭ مەدەنىيەت كىملىكى گويا بىر ۋە-ھىيگە ئوخشاش يات مۇھىتتا تۇرغان ئادەمنى ئۆز تۇپرىقىغا، ئۆز توپىغا چاقىرىدىكەن، تەلپۈندۈرىدىكەن. ئادەم يات كىشىلەر بىلەن ئۆزىنى سېلىشتۇرغاندا، مەدەنىيەت كىملىكى ئېھتىياجى تېخىمۇ روشەنلىشىدىكەن. مەدەنىيەت كىملىكى ۋەتەن ۋە ئۆز-لۇك بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كېتىدىكەن.

مەدەنىيەت كىملىكى ھەققىدە ئويلىنىپ يۈرگەن كۈنلەردە، ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا كەسپىي دەرسلەر باشلىنىشتىن بۇرۇن ئېچىلىدىغان ئىلمىي تەتقىقات تەييارلىقى سىنىپىغا قاتناشتىم. مېنىڭ تاللىغىنىم «سېلىشتۇرما مەدەنىيەتشۇناسلىق» دەرسى ئىدى. دەرس 25 كۈن داۋاملاشتى. ئوقۇتقۇچىمىز ئەننى (Annie) يېڭىلا توي قىلغان چىكاگولۇق قىز بولۇپ، ئامېرىكا ئارىزونا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغانىكەن. سىنىپىمىزدا ياپونىيە، فىرانسىيە، تانزانىيە ۋە جۇڭگودىن بولۇپ 15 ئوقۇغۇچى بار ئىدى. دەرسنىڭ باشلىنىشىدىلا گۇرۇپپا مۇزاكىرىسى، مۇنازىرە شەكلىدىكى ئوقۇتۇش ئەندىزىسى مېنى جەلپ قىلىۋالدى. مەن ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇۋاتقان چېغىمدىلا مۇنازىرىگە ئامراق ئى-دىم، نۇتۇققا قىزىقاتتىم. شۇنداق بولغاچقىمىكىن، بۇ دەرستە مەندە بىر خىل ئەۋزەللىك تۇيغۇسى پەيدا بولدى. بىرنەچچە قې-تىم ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ، مەدەنىيەت توغرىسىدا ھەر خىل تېمىلاردا مۇنازىرىگە چۈشتۇق. مەن كۆپىنچە ھاللاردا ياپونىيە-دىن كەلگەن كائورى، ئايا قاتارلىق قىزلار بىلەن بىر گۇرۇپپە-غا تاللىنىپ قالاتتىم. ئۇلار تەبىئىي ھالدا باش مۇنازىرىچىلىكە-كە مېنى كۆرسىتىپ قويىاتتى. قارشى تەرەپنىڭ باش مۇنازىرە-چىسى تانزانىيەلىك قارا تەنلىك يىگىت پونسىئانو بولاتتى. ئوخشىمىغان تېمىلار ھەققىدە جىق تىركەشتۇق. پونسىئانو —

كاللىسى ئوچۇق، پىكرى ئۆتكۈر يېگىت ئىدى. قاچانلا قارىسا كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى. ئەمما، بىر كىشى ئورۇنلۇق پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويسىمۇ، قەستەن ئېڭەن تېپىپ تۇرغىنى تۇرغاندى.

بىر كۈنى ئوقۇتقۇچىمىز دەرسته «مەدەنىيەت ئەندىكىشى» دېگەن بابنى سۆزلىگەندە، بىزدىن ھاۋايغا كېلىپ قانداق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدىن ھەيران قالغانلىقىمىزنى مىسال بىلەن دەپ بېقىشىمىزنى تەلەپ قىلدى. مەن «مەدەنىيەت ئەندىكىشى»نى خېلى روشەن ھېس قىلغانلىقىم ئۈچۈن، ئۆز ئەملىيىتىمدىن چىقىش قىلىپ خېلى جىق مىساللارنى كۆرسەتتىم. ئاردىدا دېگەن ئىككى ـ ئۈچ ئېغىز گەپنىم باشقىلارنى كۈلدۈرۈۋەتتى. بەلكىم ئۇلار مەن ھېس قىلغان نەرسىلەردىن ھەيران قالمىغان بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

ـــ بۇ يەردە ئادەملەر نېمىشقا ئىت ـ مۇشۈكلەرنى ئادەمدىن ئۆتە قەدىرلەيدۇ؟ ماشىنىلارغا چىقىرىۋېلىپ شاپىلدىتىپ سۆيۈپ كېتىدىكەن، ـــ دېدىم مەن.

ـــ ئولتۇرغانلار كۈلۈپ كېتىشتى. ئوقۇتقۇچىمىز ئەننى كۈلكىسىدىن ئۆزىنى توختىتىۋېلىپ سورىدى:

ـــ يەنچۇ؟ يەنە قانداق يېڭىلىق ھېس قىلدىڭىز؟

ـــ ۋايكىكىغا باردىم. قىزلار ساھىلغا بارماي تۇرۇپلا كو-چىلاردا لىپتىك (باغرىداق)، كۈسار بىلەن يالىڭاچ ماڭىدىكەن. مەن بۇنى قوبۇل قىلالمىدىم.

ياپونىيەلىك قىزلار بەكرەك كۈلدى.

ـــ نېمىشقا قوبۇل قىلالمايسىز؟ ـــ دېدى مۇئەللىم گەپ كوچىلاپ.

ـــ يوشۇرۇنغان گۈزەللىك تېخىمۇ جەلپكار بولىدۇ، ـــ دېدىم مەن، ـــ قاراڭغۇدا سىرتتا تۇرۇپ چىراغ يورۇتۇپ تۇرغان دېرىزە تەكچىسىدىكى بىر لوقما گۈلگە قارىساق، بۇ گۈل كۆزدىمىزگە ئۇنچە گۈزەل كۆرۈنمەسلىكى مۇمكىن، ئەمما بىز ئۇ گۈلنى شايى پەردىنىڭ ئىچىدىن كۆرسەك، گۈزەللىكىنى بەك-

رەك ھېس قىلمىز. پىنھاندىكى گۈزەللىك تېخىمۇ ياخشى ئە-مەسمۇ؟

مۇئەللىم گېپىمنى ئويلىشىۋاتقاندەك بېشىنى يېنىك لىڭ-شىتىپ تۇرۇپ سورىدى:

— ئالدىنقى قېتىم سىز يۇرتىڭىز شىنجاڭغا كېلىدىغان چەت ئەللىكلەر سانىنىڭ بارغانسېرى ئاۋۇۋاتقانلىقىنى ئېيتقا-نىدىڭىز. بىرەر چەت ئەللىك سىزگە سىلەرنىڭ مەدەنىيىتىڭلار-دىن ئەندىكىش ھېس قىلغان تەرەپلىرىنى دەپ باقتىمۇ؟

— دېدى، — جاۋاب بەردىم مەن ئۆز ئەمەلىيىتىمدىن مىسال ئېلىپ، — ئىككى يىل بۇرۇن، مەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىۋاتقان بىر ئامېرىكىلىق بىلەن پاراڭلاش-قان. ئۇمۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى كەپتەر گۆشى ساتىدىغان ئاشخانىلاردىن ھەيران قاپتۇ. چۈنكى، ئۇ «كەپتەر— تىنچلىق بەلگىسى» دەپ بىلگەچكە، كەپتەرنى بوغۇزلاشنى، يېيىشنى قو-بۇل قىلالمايدىكەن. بىر قىسىم ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئۆزىنى مۇسۇلمان دەپ تۇرۇپ ھاراق ئىچىشلىرىنى، مېھمانلار يەتتىدە كېلىدىغان تويغا تۆتتە دەپ باغاق يېزىلىدىغانلىقىنى چۈشەن-مەيدىكەن.

مەن گېپىمنى دەپ بولۇپ، دېگەنلىرىمنىڭ قىسمەن ھادىسە ئىكەنلىكىنى، ھەممە ئۇيغۇرغا ئورتاق ئەمەسلىكىنى قىستۇرۇپ ئۆتتۈم.

دەرس ئاخىرلىشىشقا ئىككى ھەپتە قالغاندا، ئوقۇتقۇچىمىز دەرس ئاخىرىدا ھەربىرىمىزنىڭ مەدەنىيەتكە مۇناسىۋەتلىك خا-لىغان تېمىدا يېرىم سائەتتىن نۇتۇق سۆزلەيدىغانلىقىمىزنى، بۇنى ئاخىرقى نەتىجە باھالاشنىڭ يېرىم ئۆلچىمى قىلىدىغانلى-قىنى ئۇقتۇردى ھەم سۆزلىمەكچى بولغان نۇتۇقىمىزنىڭ ئاسا-سىي مەزمۇنى ۋە تېمىسىنى ئەتىدىن قالدۇرماي تاپشۇرۇشىمىز-نى ئېيتتى. مەن ئىككىلەنمەيلا «شەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدە-نىيەت كىملىكى» دېگەن تېمىنى تاللىدىم.

نۇتۇق سۆزلەيدىغان كۇن يېتىپ كەلگۈچە مەن كىملىك، مەدەنىيەت ئۇقۇملىرى بويىچە ئىنگلىز تىلىدا خېلى جىق كىتابلارنى كۆردۈم، ئەمما نەزەريە جەھەتتىن جىق چۈشەندۈرسەم، كىملىك ئېھتىياجىنى ئانچە روشەن ھېس قىلالمايدىغان بۇ چەت ئەللىكلەرنىڭ زېرىكىپ قالىدىغانلىقى تەبىئىي ئىدى. شۇڭا مەن بۇ تېمىنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىن مەدەنىيەت كىملىكىگە مۇناسىۋەتلىك مىساللارنى ئېلىپ يورۇتۇپ بېرىشنى، ئابستراكت گەپلەرنى ئازراق قىلىشنى قارار قىلدىم.

نۇتۇق سۆزلەيدىغان كۇن يېتىپ كەلدى. سىنىپقا كىرسەم، ئوقۇتقۇچىمىز بۇگۇن سۆزلىمەكچى بولغان ئۇچەيلەننىڭ نۇتۇقىنى باشقا سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە بىرقانچە مۇئەللىمنىڭ ئاڭلايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ۋەتەندە ئاممۇي سورۇنلاردا خېلى جىق سۆزلەپ كۆنگەچكە، ھودۇقۇپ كەتمىدىم. ئۇچەيلەن چەك تارتتۇق. ماڭا تۇنجى بولۇپ سۆزلەش نۆۋىتى چىقىپتۇ. دەرس رەسمىي باشلانغۇچە مەن ئۇرۇمچىدىكى چېغىمدا پىروفېسسور ئەسئەت سۇلايمان ئاكىدىن يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى كۆچۇق رۇۋاللغان «ئۇيغۇر مەدەنىيىتى» دېگەن دىسكىنى كومپيۇتېرغا سالدىم. باشقىلار يارەملىشىپ پىرويېكتورنى چېتىشىپ بەردى. بېشىمدا بادام دوپپام بار ئىدى، ئۇرۇمچىدە خەلقئارا چوڭ بازاردىن ئالغان ئىككى پارچە ئەتلەس ياغلىق بىلەن تەكلىماكاننىڭ سىمۇولى بولغان تۆگىنىڭ مودېلىنى دوسكىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئاستىم، شىنجاڭ خەرىتىسىنى تامغا چاپلىدىم. ياپونىيە-لىك قىزلار ئەتلەسنى «نېمانداق چىرايلىق» دەپ سىلىشىپ، ئوماق تۆگىنىڭ مودېلىنى رەسمگە تارتىپ كېتىشتى.

ۋاقتىم توشتى. مۇئەللىم نۇتۇقنى باشلىشىمنى ئېيتتى. مەن ئوتتۇرىغا چىقىپ تېمامنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى قىسقا تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، پىلاستىنكىنى قويدۇم. ئېكراندا «ئەجەم» مۇزىكىسى كىرىشتۇرۇلگەن ئۇيغۇر ھاياتىغا مۇناسىۋەتلىك كۆرۈنۈشلەر چىقىشقا باشلىدى. ئولتۇرغانلار مۇزىكىنىڭ سېھرىي

كۆچىدىنمۇ ياكى ئېكراندىكى كۆرۈنۈشلەر مەيلىنى تارتتىمۇ، ناھايىتى جىممىدە ئولتۇرۇشتى. ئارقىدىن كۆرۈنۈش ئالمىشىپ «دىل كۆيى» مۇزىكىسىنىڭ مۇڭلۇق ساداسى ياڭراشقا باشلىدى. ئولتۇرغانلارنىڭ كۆرۈنۈشلەرنى ھەۋەس بىلەن كۆرۈۋاتقانلىقى چىرايىدىن مەلۇم ئىدى. مەن تەخمىنەن ئون مىنۇتلار ئۆتكەندە ۋاقىت چەكلىمىسى تۈپەيلى پىلاستىنكىنى توختىتىپ سۆزۈمنى باشلىدىم.

— ئامېرىكا نۇرغۇن ئادەم ئۆزى خالاپ ئاسسىمىلياتسىيە بولۇش بەدىلىگە يەرلىكلىشىدىغان دۆلەت. شۇڭا، يېڭى مۇھتقا ئاسان كۆنىدىغان ئادەملەر مەدەنىيەت كىملىكى مەسلىسىنى روشەن ھېس قىلالماسلىقى مۇمكىن. ئەمما، مەن ئۆزگىچە مەدەنىيەتكە ئىگە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەزاسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن مەدەنىيەت كىملىكى ئېھتىياجىنى روشەن ھېس قىلالايمەن. ئاددىي تىل بىلەن ئېيتقاندا، مەدەنىيەت كىملىكى مەسىلىسى خاس مەدەنىيەت بەلگىسى مەسىلىسىدۇر. بۇ تۆگە ۋە ئەتلەس، شۇنداقلا بېشىمدىكى بۇ دوپپا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۆز بىلەن كۆرگىلى بولىدىغان شەكىل جەھەتتىكى بەلگىسىدۇر، — مەن دوپپا، ئەتلەس، تۆگە قاتارلىقلارنى بىر قۇر چۈشەندۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭ خەلقىدىن تەكلىماكان چۆللۈكىنىڭ ئورنىنى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى بولغان ئۈرۈمچى شەھرىنى چېنەپ كۆرسەتتىم ۋە يەر شارىلىشىش، شەھەرلىشىشىنىڭ مەدەنىيىتىمىزگە نۇرغۇن ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرەپلەرنى ئەكىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەزى يېڭى سوئاللارنى تاشلاۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈردۈم، — بىزنىڭ باشقىلار ھەقىدىكى ھۆكۈمىمىز يۈزەكى كۆزىتىش، ۋاقىتلىق تەسىرات ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. دەسلەپتە ئېرىشىكەن خاتا چۈشەنچە باشقىلارغا باھا بېرىشنىڭ دەستىكى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. بۇنى جەمئىيەتشۇناسلار «قالپاق نەزەرىيەسى»

(Lableling Theory , 标签理论) بويىچە چۈشەندۈرىدۇ. يەنى ئاز سانلىقلارنىڭ كىملىكىنى قۇربان قىلىشى باشقىلارنىڭ بىر مىللەتنىڭ ئوبرازى ھەققىدىكى خاتا چۈشەنچىسىگە دەستەك بولىدۇ. كىملىك نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بىر ئادەم بىر مىللەت دېمەكتۇر. قالپاق كىيىش بىر مىللەتنىڭ ئۆزلۈك ئېڭىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. بىر قېتىملىق قالپاق كىيىش تېخىمۇ جىق بىنورماللىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن.

يەنە بىر ـ ئىككى سوئالغا جاۋاب بەرگەندىن كېيىن نۇتۇق ئاخىرلاشتى. ئوقۇتقۇچۇم، ساۋاقداشلىرىم سۆزلىگەنلىرىمگە نائىمايىتى ياخشى باھا بەردى. مېنىڭ نۇتۇق سۆزلەشتىكى مەقسىتىم ماختاشقا ئېرىشىش ئەمەس، بەلكى مېنى ئۇزۇندىن بېرى ئويلاندۇرۇپ كېلىۋاتقان كىملىك ھەققىدىكى ئويلىرىمنى كۆپچىلىكنىڭ مۇنازىرىسىگە سۇنۇش ئىدى. دەرسلەر تەلتۆكۈس ئاخىرلىشىدىغان چاغدا ئوقۇتقۇچىمىز ھەممىمىزگە نەتىجە كۆرسەتكۈچىمىزنى بەردى، مېنىڭ نەتىجەم ۋە نۇتۇقۇم ئوخشاشلا «A» بولۇپ باھالاندى.

كۈتۈپخانىدىكى ئويلار

كۈتۈپخانا مېنىڭ ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا تالىق گۇزەل ئەسلىمىلىرىمنىڭ، ھاياجانلىرىمنىڭ ۋە چوڭقۇر ئويلىنىشلىرىمنىڭ بىر مەنبەسى. مەن مۇشۇ جايدا ئولتۇرۇپ ئۆزۈمنى يىراقتىكى خەلقىم، تۇپرىقىم باغرىغا قويۇپ تۇرۇپ چوڭقۇر ئويلىنىشلارنى قىلدىم، خاتىرە قالدۇردۇم. دەسلىپىدە كۈتۈپخانىدىن خالىغانچە كىتاب ئارىيەت ئېلىش، كىتابلارنى ئۆزىمىز ئېلىپ چۈشۈش قاتارلىق بەلگىلىمىلىرىدىن خۇرسەن بولۇپ، ئاچ كۆزلۈك قىلىپ يوغان سومكىدا لىق كىتاب ئېلىۋاپتىمەن. ئەمدى بۇ كىتابلارنى قانداق ئوقۇپ ھەزىم قىلىش بىر مەسىلە ئىدى. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى ۋە جەمئىيەت

ئەھۋالى ھەققىدە قانداق كىتابلارنىڭ بارلىقىنى بىلىپ بېقىش مەقسىتىدە كۇتۇپخانىدا جىق ئىزدەندىم. ئەمما، ئۇرۇنۇشلىرىم ئازابلىق تەسىراتلىرىم بىلەن ئاخىرلاشتى. سەۋەبى، ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى ماتېرىياللار باشقا مىللەتلەر ھەققىدىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا نىسبەتەن ئاز ئىدى. بولغاندىمۇ بىزنى خەنزۇ تىلىدا چۈشەندۈرىدىغان ئاز ساندىكى كىتابلار ئىدى. ئۇيغۇر ھەققىدە چەت ئەل تىلىدا يېزىلغان كىتابلار يوق دېيەرلىك ئىدى. ئەمەلىيەتتە ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتى كىتاب زاپىسى جەھەتتە ئۆلچەمگە يېتىدىغان خەلقئارالىق ئۇنىۋېرسىتېت بولۇپ، ھەر قانداق تۈردە نەچچە خىلدىن كىتاب تېپىلاتتى. كۆپ سانلىق جەت ئەللىكلەرنىڭ بىز توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا چولىسى يەتمىگەندەك ياكى بىزگە دېگەندەك دىققەت ـ ئېتىبارى چۈشمىگەندەك قىلاتتى. ئۇيغۇر تىلىدىكى ماتېرىياللاردىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ ھال زىيالىيلىرىمىزنىڭ قىلىۋاتقان تەتقىقاتىنىڭ رايونىمىز دائىرىسىدىن چىقىپ كېتىدىغان مەيۋاتقانلىقى، چەت ئەللەردە ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە بىز توغرىسىدا جىق ئەمگەكلەرنىڭ قىلىنمىغانلىقى، زىيالىيلارنىڭ چەت ئەل تىلى بىلمەسلىكى ياكى پىششىق بولماسلىقى نەتىجىسىدە سىرتنىڭ بىزنى چۈشىنىشتىن مەھرۇم قالغانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

مەن كۇتۇپخانىدا كىتابلارنى ماتىلاپ ئولتۇرۇپ ھازىرقى دەۋرىمىزنىڭ ئىنگلىز تىلى بىلىدىغان، بىلىش بىلەنلا قالماي، تەتقىقات، يېزىقچىلىق قىلىش سەۋىيەسىگە يەتكەن بىر تۈركۈم زىيالىيلارنى تەقەززا قىلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدىم. بۇ خىلدىكى زىيالىيلار بۇرۇن بولمىغان بولسا ئەمدى بولۇشى كېرەك ئىدى. ھەربىر دەۋرنىڭ ئۆز ئادەملىرىگە يېڭىچە سوئال ۋە قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇرۇشى تەبىئىي. دۇنيا بىزنى بىلمىگەنىكەن، قېيىداپ ئولتۇرماي ئۆزىمىزگە مەستخۇش بولۇپ كېتىشتىن بالدۇرراق قۇتۇلۇپ، ئۆزىمىزنى سىرتقا بىلدۈرۈشكە

ئۇرۇنۇشىمىز زۆرۈر ئىدى. بۇ ئۇرۇنۇشىمىزدىكى مۇھىم بىر كۆۋرۈك ھەم ۋاستە ئىنگلىز تىلى بولاتتى. تىل توسالغۇسى بىزنىڭ ئۆزىمىزنى پەپلىشىمىزگە، تۈگۈلۈۋېلىشىمىزغا، داجىشىمىزغا باھانە بولسا بولمايتتى. مەن شۇلارنى ئويلاۋېتىپ ئىنگلىز تىلى ئانا تىلى بولمىغان، ئەمما ئىنگلىز تىلىنى ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ دۇنياۋى شۆھرەتلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان رۇسىيەلىك ۋىلادىمىر ناباكوف (Vladimir Nabokov , 1899 — 1977)، بروددسكىي (Josep Brodsky , 1940 — 1996)، پولشالىق جوسىف كونراد (Joseph Conrad , 1857 — 1924) ۋە سىزبسلاۋ مىلوش (2004 — 1911 ، Czeslaw Milosz) قاتارلىق ئەدىبلەرنى ئەسلىدىم. ۋىلادىمىر ناباكوف (1899 — 1977) رۇسىيەلىك مەشھۇر ئەدىب، كامبرىج ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات كەسپىدە ئوقۇغان، ئىنگلىز تىلىنى ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ «لولىتا» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى ئىنگلىزچە يازغان، 1940 ـ يىلى ئامېرىكا دۆلىتە تەۋەلىكىگە ئۆتكەن، ئەدەبىيات ساھەسىدە دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە. بروددسكىي (1991 — 1940) نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن مەشھۇر شائىر، ئىنگلىز تىلىدا ئەسەر يېزىپ دۇنيادا شۆھرەت قازانغان. جوسىف كونراد «زۇلمەتلىك يۈرەك» دېگەن مەشھۇر ئەسەرنىڭ ئاپتورى. ئۇ 21 يېشىغىچە ئىنگلىزچە بىلمەيتتى، ئىنگلىز تىلىنى ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ يېزىقچىلىق قىلىش سەۋىيەسىگە يەتكەن. مىلوش (? — 1928) پولشالىق مەشھۇر شائىر، 1980 ـ يىلى نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. ئامېرىكا كالىفورنىيە بېركلىي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات پەنلىرى پروفېسسورى بولغان. شېئىرلىرىنى پولشالىچە يېزىپ ئۆزى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

ئىنگلىز تىلىنى كېيىن ئۆگىنىپ دۇنياۋى تەسىر قوزغىغان باشقا نۇرغۇن ئالىملارنى، ئەدىبلەرنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن. پىسخولوگلار بىر ئادەم قىلالىغان ئىشنى يەنە بىر ئادەم ئىگىمۇ قىلالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. دېمەك، ئىنگلىز

تىلىنى ئۆگىنىپ ئەسەر يېزىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. ئەمما، بۇنىڭغا نۇرغۇن ۋاقىت ۋە زېھىن كېتىدۇ. ياش ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئەمدى تىلنى باھانە قىلىپ ئۆز ئىزىغا سەكرەمەسلىكى كېرەك. كۆز يۇمغىلى بولمايدىغان بىر پاكىت شۇكى، دۇنياغا ئۆزىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇشنىڭ، تونۇلۇشنىڭ بىر ۋاسىتىسى ئىنگلىز تىلىدا يېزىقچىلىق قىلىش بولۇپ قالدى. بۇ يالغۇز بىزلا دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلە ئەمەس، باشقا مىللەت زىيالىيلىرىمۇ دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلە. ھەتتا ھازىر گېرمان، فىرانسۇز تىللىرىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتقان ئالىملارمۇ ئۆز تەتقىقات مېۋىلىرىنى ئىنگلىز تىلىدا ئېلان قىلمىسا دۇنياۋى تەسىر قوزغىغىلى بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتمەكتە.

ئىنگلىز تىلىنى ئاخىرقى مەقسەت قىلىشقا بولمايتتى. ئىنگلىز تىلىنى ھەرقانچە مۇكەممەل ئۆگىنىپ چىققان تەقدىردىمۇ، كاللىدا يېڭى ئىدىيە، يېڭى بىلىم، يېڭى پىكىر بولمىغاندا، خەلقىگە پايدىلىق بىرەر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىققىلى بولمايتتى. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بۇ نۇقتىدا قىزغارلىق بىر زىددىيەت مەۋجۇت ئىدى. پىكرى تېرەن ئۇمىدلىك ياش زىيالىيلار ئىنگلىزچە بىلمەيتتى ياكى بۇ تىلدا چالا ئىدى. ئىنگلىزچە بىلىدىغان بىر تۈركۈم ياشلاردا بولسا تېرەن پىكىردىن، مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئويلىنىشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايتتى.

كۈتۈپخانىدا ئىزدىنىش داۋامىدا ماڭا تەسىر قىلغان يەنە بىر نۇقتا بار. ئۇ بولسىمۇ بىر تەتقىقات ئەمگىكىنىڭ نۇرغۇن ماتېرىياللارنى كۆزىتىشتىن كېيىن يورۇقلۇقتا چىقىدىغانلىقى. 100 بەتلىك بىر كىتابتا 30 بەتكە يېقىن پايدىلانمىلارنىڭ تىزىملىكىنى كۆرۈش مۇمكىن. ئامېرىكىدا ئىلمىي كىتاب چىقىرىش ئۈچۈن شۇ ساھەدىكى ئەڭ يېڭى ئۇچۇر ۋە ئەڭ يېڭى كىتابلارنى كۆرۈپ ھەزىم قىلىش، كىتابقا تەتبىقلاش زۆرۈر. كىتاب ئاخىرىغا تەبىئىي ھالدا پايدىلانغان ماتېرىياللارنىڭ مەنبەسى

سى ئەسكەرتىلىدۇ. بىزدىمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بىر قەدەم تەتقىقاتچىلىرىمىز ئىستاتىتىلىق ئىلمىي ئەمگەكنىڭ ئۇلۇغلىنى تىكلەپ بەردى. ئۆزىمىزنىڭ مەلۇم مەسىلە ھەققىدىكى قارىشىمىز ھەرقانچە پىشقان تەقدىردىمۇ، يۇزەكىلىكتىن خالىي بولالماسلىقىمىز، ھاياجانلانغان چېغىمىزدا بىر تەرەپلىمە ھۆكۈملەرنى چىقىرىشتىن ساقلىنالماسلىقىمىز مۇمكىن. باشقىلارنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن تەنقىدىي پايدىلىنىش، ھۆكۈم ۋە نۇقتىئىنەزەرگە دەلىل ـ ئىسپات تېپىپ بېرىش، سۈبيېكتىپ قاراشلارنى بازارغا سالماسلىق ـــ ئاللىبۇرۇن خەلقئارالىق مۇھاكىمە يېغىنلىرىنىڭ، دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە ئىلمىي ژۇرناللارنىڭ ئاساسىي ئېقىمىغا ئايلاندى. بىزدە مۇناسىۋەتلىك تېمىلاردا ئىجادىي مۇھاكىمە ماقالىلىرى جىق يېزىلدى. ھەتتا بەزىدە ئىجتىمائىي تېمىلاردا تېما تەكرارلىقىدىن خالىي بولغىلى بولمىدى. مېنىڭچە، بىزنىڭ ئىجتىمائىي تېمىلار ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىمىز ئەمدى ئىلمىي تەتقىقات پەللىسىگە كۆتۈرۈلۈشى كېرەك. توغرىراقى، جىق كىتاب كۆرۈپ ئىستاتا ئېلىشىمىز، زۆرۈر تېپىلغاندا ئىستاتىستىكىلىق سان ـ سىپىرلاردىن پايدىلىنىشىمىز كېرەك. بىر ئىلمىي ئەمگەكنىڭ قىممىتىگە قانداق ماتېرىياللارنى كۆرگەنلىكىمىز، مەسىلىنى قايسى نۇقتىدا تۇرۇپ كۆزەتكىنىمىز بۇاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ھايجان ۋە بىردەملىك ئىلھام بىلەن يېزىلغان ماقالىلەردە ئۆزىمىزمۇ سەزمەي گەپ ئوينىتىپ قېلىشىمىز، يۇزەكى خۇلاسە چىقىرىشقا ئالدىراپ قېلىشىمىز مۇمكىن. تەتقىقات ئەخلاقى نۇقتىسىدىن ھەربىر نۇقتىئىنەزەرگە دەلىل تېپىش، كۆرمەگەن، بىلمىگەن نەرسىنى كۆردۇم، بىلدىم دېمەسلىك ھەربىر ئىلىم ئىگىسىگە قويۇلىدىغان ئەقەللىي تەلەپ.

مەن ئۇرۇمچىدىكى چېغىمدا ئۆزىگە بېسىم قىلماي تۇرۇپ ئىلگىرىلەش، پىكىر قىلىش خاھىشىنى تەشەببۇس قىلاتتىم ھەم ئۆزۈم شۇنىڭغا ئەمەل قىلىپ خېلى ياخشى ئۇنۇمگە ئې-

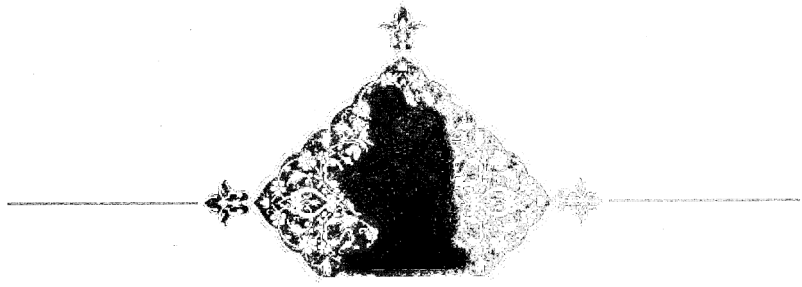

ېرىشكەنىدىم. ئەمدى ئادەتتىمنى ئۆزگەرتىپ، مەلۇم ۋاقىت ئۈچىدە قىلىنىدىغان ئىشلارنى بېسىم بىلەن ئۆزۈمگە يۈكلىسەم بولىدىغاندەك قىلاتتى. بۇ ئۇرۇنۇشلار ۋە ئويلىنىشلار داۋامىدا مەن ئادەتنىڭ بىر ئادەمنىڭ ئىدىيەسىگە ۋە ئىش ئۇنۇمىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى، كىشىنىڭ پائالىيەت يۆنىلىشىنى قېلىپقا سېلىپ قويىدىغانلىقىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەگەن ھالدا ھېس قىلدىم. ئۇنۇملۇق ئادەت ئادەمنى مۇكەممەللىككە، غەلىبىگە باشلايدىغان ئوربىتا. ئۇنۇمسىز ئادەت ئادەم ئاسانلىقچە چىقالمايدىغان تۇرمە. ئوربىتا ئىچىدە مەزمۇت قەدەم تاشلاپ ماڭامسىز ياكى تۇرمە ئىچىدە بۇرۇقتۇرما بولۇپ ياشامسىز، بۇ ئۆزىڭىزنىڭ خاھىشىدىكى ئىش. ئەمما، قانداق ئادەتنى يېتىلدۈرۈش پوزىتسىيەڭىزگە، ھەتتا تەقدىرىڭىزگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

مەن ئۆزۈم كىرىۋالغان ئادەت تۇرمىسىدىن قاچماقچى بولىدۇم. پىكىر قىلىش، خۇلاسە چىقىرىش، كىتاب ئوقۇش، ھەتتا بەزى ئۇششاق ئىشلارغىچە ئادەت تۇرمىسىدىن قۇتۇلالماي كېلىۋاتقان بولۇشۇم تەبىئىي ئىدى. ئادەت تۇرمىسىدىن قۇتۇلۇش ئۇچۇن مەن كۇندىلىك پىلان تۈزۈشتە ئەمەلىيەتچىل، تەبىئىتىم ۋە ئىجرا قىلىش داۋامىدا رەھىمسىز بولۇشۇم كېرەك ئىدى. ئاستا ـ ئاستا تىرىشچانلىقىمنىڭ نەتىجىسىنى كۆرگىلى تۇردۇم. قىلىۋاتقان مەشغۇلاتلىرىمنىڭ سۈپىتى ۋە نەتىجىسىدە ئۆزگىرىش بولۇۋاتاتتى، ئىشلىرىم ئېقىۋاتاتتى. مەن ئويلاندىم، زىيالىيلىرىمىزدىكى مەنمەنچىلىك، بىر يەرگە كېلەلمەسلىك خاھىشى ئۇيغۇرچە مۇھىتتا يېتىلدۈرگەن ئادەتنىڭ مەھسۇلى ئىدى ھەم بۇنى ئۆزگەرتىشكىمۇ بولاتتى. گەپ شۇ كىشىنىڭ ئۆزىنىڭ ئادەت تۇرمىسىنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىشىدا ۋە ھەربىرىكتە ئۆتۈشىدە ئىدى. باشقىلارغا خىتاب قىلىش ۋە بۇ ھەقتە كۆرسەتمە بېرىش مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدۇ.

ىدىغان ئىش بولمىغاچقا، ئۆزۈمنى ئادەت تۇرمىسىدىن قۇتۇلۇشقا ئالدىراتتىم ۋە كۈتۈپخانىدىكى ھەسرەتلىك ئويلىرىمغا خاتىمە بېرىپ مۇنداق دەپ پىچىرلىدىم: «قاچ ! بىر تۇرمە سېنىڭ كاللاڭنى، يۈرىكىڭنى، ھەتتا قېنىڭنى ئىسكەنجىسىگە ئالماقتا. تېرەن ھېسلىرىڭ، ئوتلۇق ئارمانلىرىڭ، ساغلام سەزگۈلىرىڭ شۇ تۇرمە ئىچىدە ئۆن ـ تىنسىز غايىب بولۇش ئالدىدا تۇرىدۇ. ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭدىن قۇتقۇزغىن، تۇرمىنى پاچاقلاپ تاشلا! بۇ تۇرمە سېنى پاسسىپلىققا، ئەبگارلىققا، چۈشكۈنلۈككە ۋە نامراتلىققا چىللاۋاتقان ئادەت تۇرمىسى !»

تۆتىنچى باب

مەدەنىيەت ئەندىكشى داۋاملاشماقتا

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: مەدەنىيەت ئەندىكشى؛ مەدەنىيەت؛ ياشاش ئۇسۇلى ۋە مەدەنىيەت.

1

مەدەنىيەت ئەندىكشى ـــ يېڭى، يات بىر مۇھىتقا بېرىپ ئۇزاق مۇددەت تۇرغاندىن كېيىن ھېس قىلغىلى بولمىدىغان؛ يۇ-رۇش - تۇرۇش، گەپ - سۆز، پىكىر قىلىش، ياشاش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردىكى پەرق تۇپەيلى كېلىپ چىقمىدىغان ھەيران قېلىش، چۈشىنەلمەسلىك كەيپىياتىدىن ئىبارەت. ئاددىي بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئېيتقاندا، مەدەنىيەت ئەندىكشى يات بىر مۇھىتتىكى روھىي بىئارامچىلىقنى كۆرسىتىدۇ. سايادەت ئۇ-چۇن مەلۇم بىر يەردە قىسقا مۇددەت تۇرغان ئادەم مەدەنىيەت ئەندىكشىنى ھېس قىلالمايدۇ. ئەمما، يات مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئۇزاقراق ياشاپ باققان ئادەم مەدەنىيەت ئەندىكشىدىن خالىي بولالمايدۇ. چۈنكى، ھەرقانداق ئادەم يات بىر مۇھىتقا بارغانغا قەدەر قېلىپلىشىپ قالغان ئۆرپ - ئادەت ئەندىزىسىگە، ئۆز مىللىتى، ئۆز مەدەنىيىتىگە خاس ياشاش ئۇسۇلىغا كۆنگەن بو-

لۇپ، ئۆزى كۆنگەننى ئەڭ توغرا دەپ قارىۋالىدۇ. «ئەگەر دۇنيا-دىكى جىمى ئادەمنى جاھاندا بار بارلىق ئۆرپ ـ ئادەت ئىچىدىن بىرنى تاللىغىلى قويسا، ئېنىقكى، ھەرقانداق ئادەم دەڭسەپ كۆر-گەندىن كېيىن ئۆز قوۋمىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى تاللايدۇ.» بۇ ـــ يۇنان تارىخشۇناسى ھېردوتۇس (Herodotus) نىڭ 25 ئەسىر ئىلگىرىلا مەدەنىيەت ئەندىكىشى ھەققىدە ئېيتقان بايانى. ۋاھا-لەنكى، مەدەنىيەت جەھەتتىكى كۆزىتىش ئىقتىدارى ئاجىز بول-غانلىقى ئۈچۈن نۇرغۇن ئادەم ئۆزىنى باشقىلاردىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرغان ئامىلنىڭ مەدەنىيەت پەرقى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلال-مايدۇ. بىز ئۆزىمىزنىڭ ياشاش ئۇسۇلىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئىجتە-مائىيلىشىشنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى، ياشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ شەكىللەنگەنلىكىنى بىلمەيمىز؛ باشقىلارنىڭكى كۆزە-مىزگە سىغمايدۇ؛ ئۆزىمىزنىڭكىنى ھەممىدىن توغرا دەپ قا-رىۋالىمىز. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، تۇرۇۋاتقان بۇ جاي ھەققىدە ھەر خىل قاقشاش سادالىرى ئاڭلىنىدۇ. مەنمۇ ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئامېرىكانلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ ياشاش ئۇسۇلى توغرىسىدا ئېيتقان باھالىرىنى، ھەتتا نارازىلىق سادالىرىنى ئاڭلىدىم.

ـــ بۇ ئامېرىكانلار خىزمەت تەلۈبلىرى ئىكەن، ـــ دېدى بىر بىرازلىيەلىك.

ـــ ئەركىنلىك دەپ بەك ئاشۇرۇۋېتىدىكەن، ـــ دېدى بىر يا-پونىيەلىك.

ـــ بەك شەخسىيەتچىكەن، ـــ دېدى بىر خەنزۇ ساۋاقدىشىم.

ـــ ئامېرىكانلار ئاچ كۆز كېلىدۇ، ـــ دېدى بىر مېكسىكىلىق.

ـــ ئوچۇق ـ يورۇقلۇقنى چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىدۇ، ـــ دېدى بىر ئەنگلىيەلىك.

ـــ يالغان كۆلىدۇ، ساختىپەز، ـــ دېدى بىر ئەرەب.

ئادەمنىڭ ياشاش ئۇسۇلىنى مەدەنىيەت كىملىكى جەھەتتىكى قىممەت قارىشى بەلگىلەيدۇ. گەرچە ئامېرىكانلارنىڭ نۇرغۇن

قىممەت قاراشلىرى، ياشاش ئۇسۇلى جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىك-لەر كۆزىمىزگە سىغمىسىمۇ، ئۇلارنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى، گەپ - سۆزىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى ھېس قىلالىساق، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بىزدىكى مەدەنىيەت ئەندىكىشى ئۇنچە كۈچلۈك بولمايدۇ. مەن ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا تۇرغان ۋاقتىمنىڭ ئۇزىرىشىغا ئەگىشىپ، ئامېرىكىلىق ساۋاقداشلىرىم بىلەن ئۇچرىشىش، خىزمەت قىلىدىغان چوڭ ياشلىق كىشىلەر بىلەن ئالاقە قىلىش ۋە مېھمان بولۇش جەريانىدا نۇرغۇن ئىشلاردىن ھەيران قالدىم. نۇرغۇن ئىشلارنى چۈشىنەلمىدىم، ھەتتا قوبۇل قىلالمىدىم.

— كېلەر ھەپتە قىز دوستۇم تۇغىدۇ ! مەن دادا بولىدىغان بولدۇم، — دېدى ساۋاقدىشىم دانىل بىر كۈنى تەنەپپۇس ئارىلىقىدا.

خاتا ئاڭلاپ قالدىممۇ نېمە، دەپ قايتىلاپ سورىدىم:

— قىز دوستۇم تۇغىدۇ؟

— ھەئە، — دېدى دانىل.

بىز جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەريەسى دەرسىدە بىر سىنىپتا ئوقۇيتتۇق. گېپىنىڭ ئۇرانىدىن قارىسام، ئۇ ئۆزىنىڭ دادا بولۇش ئالدىدا تۇرغىنىدىن ناھايىتى خۇشالكەن. غەرب دۆلەتلىرىدىن كەلگەن باشقا ساۋاقداشلار ئۇنىڭ گېپىدىن ھەيران قېلىپ كەتمىدى، ھەتتا «مۇبارەك بولسۇن !» دەپ ئۇنى تەبرىكلەشتى. ئەمما مەن ھەيران قالماي تۇرالمىدىم: «ساراڭمۇ بۇ! تېخى ئەمرىگە ئۆتمىگەن قىزدىن بالىلىق بولۇش، يەنە كېلىپ ئۇنى ئاشكارا سورۇندا جاكارلاش !»

— بالىڭىز ئوغۇلمىكەن، قىزمىكەن؟— دەپ سورىدى چىكاگولۇق قىز پەتتى.

— سورىمىدىم، تۇغۇلغاندىلا بىلەي دەپ، — دېدى دانىل.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئامېرىكىدا ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ تويدىن بۇرۇن يات جىنستىكىلەر بىلەن بىللە بولۇپ

بالىلىق بولۇش ھادىسىسىگە قارىتا نارازىلىق، چەكلەش سادالىرى كۆچىيىپ كەتتى. ھەتتا بەزى تەنقىدچىلەر: «ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ، ھەتتا ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇۋېتىپ تۇرۇپ يات جىنسىتكىلەر بىلەن بىللە تۇرۇشى ئامېرىكا مائارىپىدىكى بىر داغ» دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرۈشتى.

تەنەپپۇس ئارىلىقىدا دانىل بىلەن بولغان شۇ قېتىملىق پاراڭدىن كېيىن باشقا ئامېرىكىلىق ئوقۇغۇچىلاردىن ئوقۇۋېتىپ تۇرۇپ نىكاھسىز بالىلىق بولۇش ھادىسىسىگە قانداق قارايدىغانلىقىنى سورىدىم. يەنە نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار بۇ ھادىسىنى قوبۇل قىلالمايدىكەن.

ـــ بۇ بىر قىسمەن ئەھۋال، ـــ دېدى ئاشخانىمىزدىكى دروۇ، ـــ ئەقلى بار ئادەم نىكاھسىز بالىلىق بولۇشنىڭ ئۆزىنىڭ كېيىنكى تۇرمۇشىغا قانداق تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى چۈشىنىدۇ، بۇنداق ئەخمەقلىقنى ھەرگىز قىلمايدۇ. گەرچە قانۇندا، مەكتەپ بەلگىلىمىسىدە بۇنى چەكلىمىسىمۇ، نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار يەنىلا قوبۇل قىلالمايدۇ.

بىركۈنى ياتاقتىن كۈتۈپخانىغا قاراپ كېتىۋاتقىنىمدا ئۇدۇل تەرىپىمدىن بىر جۈپ قىز ـ ئوغۇل بوۋاقلار ھارۋىسىنى ئىتتىرىگىنىچە چىقىپ كەلدى، تۇرقىدىن ئۇلار مەكتەپنىڭ تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىدەك قىلاتتى. ھەر ئىككىلىسى كۆپ بولسا 23 ياشلاردا باردەك قىلاتتى. ھەيرانلىق بىلەن يېقىنلاپ كېلىشىمگە، قىز زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ، ھارۋىنىڭ سايىۋىنىنى كۆتۈرۈۋېتىپ بوۋىقىغا سۈت پاراشوكى ئىچۈردى؛ يىگىت ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ بالىسىنى ئەركىلىتىشكە باشلىدى.

ـــ بۇ بوۋاق بەك ئوماقكەن ! ـــ دېدىم ئۇلارنىڭ يېنىدا توختاپ ئەدەپ يۇزىسىدىن، ـــ سىلەرنىڭ بالاڭلارمۇ؟

ـــ ھەئە، بىزنىڭ بالىمىز، ـــ دېدى يىگىت ئورنىدىن تۇرغاچ پەخىرلىنىش ھېسسىياتى بىلەن. قىز ماڭا قاراپ كۈلۈمـ

سىرەپ قويدى. ئامېرىكانلار ئوچۇق - يورۇق، سەممىي يو-سۇندا گەپ قىلسا قارشى ئالاتتى. ئۇلارنىڭ چىرايىدىن ئور-نۇمدا توختاپ بالىسىنى ماختاپ قويغىنىمدىن خۇشال بولغانلى-قى چىقىپ تۇراتتى. يىگىت ئېگىز، كېلىشكەن يىگىت ئىدى. قىزمۇ چىرايلىق، خۇشپىچىم ئىدى.

— نەچچە ئايلىق بولدى؟

— بەش ئايلىق بولدى، — بۇ قېتىم قىز جاۋاب بەردى. ئۇلارنىڭ بوۋىقى ئوغۇل بولۇپ، بەكلا ئوماق ئىدى.

— ۋەتەندە قالغان بالامنى ئەسلەپ قالدىم، مېنىڭ ئوغلۇم يەتتە ئايلىق بولدى، — دېدىم مەن.

— قانچە سېغىنغانسىز - ھە! بالىڭىزنىڭ يېنىدىن ئايرىلى-غىلى قانچە ئاي بولدى؟ — سورىدى يىگىت.

— بەك سېغىندىم. تۆت ئاي بولدى، — دېدىم مەن.

بۇ، 2007 - يىل ئۆكتەبىر ئايلىرىنىڭ بېشى ئىدى. ئۇلار-نىڭ بوۋىقىنىڭ سۈت پاراشوكىنى غۇرتۇلدىتىپ ئىچىشى بالا-نىڭ ۋەتەندىكى چېغىمدا قۇچقىمدا تۇرۇپ كۆزۈمدىن كۆزىنى ئۇزمەي سۈت ئىچىۋاتقان ھالىتىنى ئەسلەتتى.

— سىلەر مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇمسىلەر؟

— ھەئە، — دېدى يىگىت، — مەن ئېلېكتىر ئىنژېنېرلىقى كەسپىدە ئوقۇيمەن. قىز دوستۇم خىمىيە كەسپىدە.

يىگىتنىڭ «قىز دوستۇم» دېگىنى قىزنىڭ ئاڭلاندى. ئەمدى ئارتۇق گەپ قىلىش ئەپسىز ئىدى.

— سىلەرگە بەخت تىلەيمەن ! بوۋىقىڭلار راستىنلا بەك ئو-ماقكەن ! — دېدىم قەدىمىمنى يۆتكىگەچ.

— رەھمەت ! — دېدى قىز - يىگىت تەڭلا.

كۇتۇپخانىغا كىرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىنمۇ قىز - يىگىت-نىڭ قىياپىتى كۆز ئالدىمدىن كەتمىدى. بولۇپمۇ ھېلىقى قىز-نىڭ بىر پىشقان ئانىدەك مېھرىبانلىق ھېسسىياتى بىلەن بو-ۋىقىغا سۈت پاراشوكى ئىچكۈزۈپ تۇرغان ھالىتى مېنى ئازابلىق

ئەسلىمىلەر قوينىغا غەرق قىلدى. «بالا ـــ قەلبىنى پاكىزلايدىغان سۆيۈن؛ بالا ـــ بىر خىل مەسئۇلىيەت!» دېگەن خىياللار كاللامدىن ئۆتتى. بايىقى قىز ـ يىگىت ئۆزلىرىنىڭ بالىلىق بولغانلىقىنى باشقىلارغا كۆرسىتىش ئۈچۈن ئەتەي ئادەم كۆپ ماڭىدىغان يولدا ماڭغاندەك قىلاتتى؛ تۇرقىدىن ئۆزلىرى بۇنىڭ دىن كېيىن دۇچ كېلىدىغان قىيىنچىلىقلارنى، مەسئۇلىيەتنى تۆۋەن مۆلچەرلەپ قالغاندەك قىلاتتى. ئەسلىدە بالىلىق بولۇش تەنتەكلىك، بالىلىقنىڭ بىر ئۇلۇش كېمىيىپ، مەسئۇلىيەت، مەجبۇرىيەتنىڭ بىر ئۇلۇش ئېشىشىدىن دېرەك بېرەتتى. بالىلىق بولغاندىن كېيىن ئۇنى قانداق قىلىپ يارامسىز ئادەم قىلىپ تەربىيەلەش كۈچ تەلەپ قىلىدىغان قىيىن ئىش ئىدى.

ئۇرۇمچىدىكى چېغىمدا، كەلگۈسىدىكى تەتقىقاتىم ئۈچۈن خام ماتېرىيال ئىزدەپ يۈرگەن كۈنلىرىمدە، «شىنجاڭ قانۇنچىلىق گېزىتى» دىن ئۇنىۋېرسىتېتنى پۈتكۈزۈپلا يىگىتى تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن بىر قىزنىڭ ھەدىسىنىڭ ئۆيىدىكى ھاجەتخانىدا نىكاھسىز تۇغۇلغان بالىنى كۆزدىن يوق قىلىش ئۈچۈن ئالتىنچى قەۋەتتىن تاشلىۋەتكەنلىكى، يەنە بىر قىزنىڭ كۈندۈزدە تەپ تارتماستىن ئۆلۈك بوۋىقىنى ئەخلەت ساندۇقىغا تاشلىۋېتىپ خاتىرجەم كېتىپ قالغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى كۆرۈپ ھاڭ ـ تاڭ قالغانىدىم. ھەر خىل چىرىتكۈچى ئالىملارنىڭ تەسىرىدە ئۇيغۇر قىز ـ يىگىتلىرى ئارىسىدىمۇ نەكاھتىن بۇرۇن بالىلىق بولۇپ قېلىپ يېغىشتۇرالمايلا ھەر خىل ۋەھشىي قىلىقلارنى قىلغان ناكەسلەرمۇ ئۇچراپ تۇراتتى. بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قىممەت قارىشىغا، نوموس مەدەنىيىتىگە، ئەخلاق مىزانلىرىغا كېلىۋاتقان خىرىس ۋە خەۋپىنىڭ مۆلچەرىمىزدىن ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى دەللىلەپ تۇراتتى. بولۇپمۇ «شىنجاڭ قانۇنچىلىق گېزىتى»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»دە پات ـ پات بېرىلىدىغان ئەمەلىي دېلو مىساللىرى ئىنسان قېلىپىدىن چىققان بۇنداق ۋەھشىيلىكنىڭ ئۇيغۇر

جەمئىيەتتىدە قىسمەن بولسىمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايتتى. جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىدە بۇنداق تاپتىن چىقىش قىلمىشى ئىجتىمائىي بىنورماللىق «Social Deviant,越轨行为» دەپ ئاتىلاتتى. بايىقى قىز - يىگىتنىڭ نىكاھسىز تۇرۇپ بالىلىق بولۇشىنى قەتئىي قوللىمىسامۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ بۇۋىقىنى مېھرىبانلىق، پەخىرلىنىش ھېسسىياتى بىلەن پەپىلەپ ئولتۇرغان ھالىتى نىكاھسىز تۇغۇلغان بۇۋىقىنى تاشلىۋەتكەن، ھەر خىل ئۇسۇلدا ئۆلتۈرگەن نائەھلىلەر بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ كۆز ئالدىمدا گەۋدىلەندى. مەن ئىختىيارسىز ھالدا داغىستان شائىرى رەسول ھەمزەتوفنىڭ: «سەن ئۆتمۈشكە تاپاڭ چىدىن ئوق ئاتساڭ، كېلەچەكنى سېنى زەمبىرەك بىلەن ئاتىدۇ» دېگەن بايانىنى ئەسلەپ قالدىم.

2

مەن ھېس قىلىۋاتقان مەدەنىيەت ئەندىكىشى يەنىلا داۋاملىشۇاتاتتى. ئۇنىۋېرسىتېت كوچىلىرىدا ئاپپاق، ئۇزۇن پاچاقلىرىنى ئالماشتۇرۇپ تاماكا چېكىۋاتقان ئېگىز قىزلارنى (بۇلار نىڭ ئىچىدە ياپونىيەلىكلەر كۆپرەك ئىدى)، ئوقۇتۇش بىنالىرىنىڭ كارىدورلىرىدا مەيدىسىنى سوغۇق سېمونت يەرگە چاپلاپ ياتقان قىزلارنى كۆرگىنىمدە ھەيران قالاتتىم. مەن قوبۇل قىلالمايدىغان، چۈشىنىلمەيدىغان ئىشلار ھە دېگەندە چىقىپ تۇراتتى. بىرنەچچە ئىش پەقەت ئېسىمدىن چىقمايدۇ.

بىركۈنى باشقا بىر ئىنستىتۇتتا ئۇسسۇل دەرسى بېرىدىغان مۇنىرە ئابلىزنىڭ تەكلىپ قىلىشى بىلەن ئۇ ئىشلەيدىغان مەكتەپكە كونسېرت كۆرگىلى باردىم. بۇ كونسېرتتا نۇرغۇن ئېسىل نومۇرلار قاتاردا مۇنىرە ئابلىز دەرس بەرگەن ئوقۇغۇچىلار بىر نەچچە مەيدان ئۇسسۇل ئويناندى. كونسېرت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، مۇنىرەنىڭ دوستلىرى ئۇنى تەبرىكلەپ يېنىغا كېلىشى-

تى، بەزىلەر بوينىغا گۈلچەمبىرەك ئېسىشتى. شۇ ئارىلىقتا زالنىڭ ئوتتۇرا رېتىدە ئولتۇرغان ئوتتۇرا ياش، ئېگىز، ئاق تەنلىك بىر ئايال: «ئۈرۈمچى ! ئۈرۈمچى ! مەن ئۈرۈمچىنى سۆ-يىمەن!» (Urumqi! Urumqi! I love Urumqi!) دېگىنىچە تاكاسلاپ كېلىپ مۇنىرەنى قۇچاقلاپ، ئوڭ ـ سول مەڭزىگە چوكۇلدىتىپ سۆيۈپ كەتتى. ئۇنىڭ هاياجانلىق قىياپىتى ۋە «ئۈرۈمچى» دەپ توۋلاشلىرى مېنى هەيران قالدۇردى. بىرئازدىن كېيىن، مۇنىرە مېنى كۆرسىتىپ: «بۇياق ئۇرۇمچىدىن ـــ مېنىڭ يۇرتۇمدىن كەلگەن ئۇيغۇر بولىدۇ، هاۋاي ئۇنۇڤېرسىتېتىدا ئوقۇيدۇ» دەپ تونۇشتۇردى. بايىقى ئايال يەنىلا شۇنداق هاياجانلىق كەيپىياتى بىلەن كېلىپ مەن بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى:

ـــ ئۈرۈمچى قالتىس جاي ! (Urumqi is a gorgeous place!)، ئۇيغۇرلار قالتىس خەلق ! مەن ئۈرۈمچىنى، ئۇيغۇرلارنى ئونتۇ-يالمايمەن ! مۇنىرە بىزنى ئۈرۈمچىگە ئاپارغان ! مەن ئۇيغۇرلانى سۆيىمەن ! مەن ئۈرۈمچىنى سۆيىمەن !

ئۇ بەكلا هاياجان ئايال ئىدى: بەدەنلىرىنى هەربىرتلەندۈرۈپ، چىرايىنى هەر خىل تۈسكە كىرگۈزۈپ قىزىپ سۆزلەيتتى. قا-رىماققا مۇنىرە بىلەن بەك يېقىنلىشىپ قالاتتى. كېيىن ئۇقسام، مۇنىرە 2007 ـ يىلى ئىيۇلدا ئۆزى ئىشلەۋاتقان مەكتەپتىكى بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلانى ئۈرۈمچىگە ئاپىرىپ ئو-يۇن قويغان، مۇنىرەنىڭ دادىسى ئابلىز ئاكا بىلەن خۇرشىدە هەدە ئۇلارنى نەچچە قېتىملاپ قىزغىن كۈتكەن، مېهمان قىلغا-نىكەن. بارغانلار قاتاردا بايىقى ئايالمۇ باركەن. مېنى هەيران قالدۇرغان، ماڭا مەدەنىيەت ئەندىكىشى هېس قىلدۇرغان نۇقتا شۇ بولدىكى، ئۇ ئايال چىرايىنى ئىنتايىن تېز ئۆزگەرتەلەيتتى، هەممىلا ئادەمگە ئەنە شۇنداق هاياجان بىلەن گەپ قىلاتتى، كۈ-لۈمسىرەيتتى، هەر گېپىنىڭ ئارىلىقىدا I love ... (مەن سۆيە-مەن...) دېگەن جۈملىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى. مۇنىرەگە ئۆزىنى يېقىن تۇتقان بۇ ئايال يەنە بىرمۇنچە ئادەمگە ناهايىتى

هایاجان قىياپەتتە كۈلۈپ تۇرۇپ بىرمۇنچە گەپ قىلىۋەتتى ـ دە، ئون مىنۇتلاردىن كېيىن «bye!» (خوش) دەپ يولغا راۋان بولدى. ماڭمدىغان چاغدىكى ئالدىراش قىياپىتىدە بايىقى هايا ـ جىنىدىن ئەسەرمۇ قالمىدى.

ـــ نېمانداق هاياجان ئايال بۇ ! كۈلۈشلىرىمۇ، يېقىنچىلىق ـ لىرىمۇ يالغاندەك قىلامدۇ نېمە ! چىرايىنى بەك تېز ئۆزگەرتە ـ لەيدىكەن ! يۈزىنىڭ تېرىسى چارچىمامدىغاندۇ؟ ـــ دېدىم مۇنـ ـرەگە هەيرانلىقىمنى يوشۇرالماي. مۇنىرە كۈلۈپ كەتتى:

ـــ مەن كۆنۈپ كەتتىم. بۇ يەردە كىشىلەر ئەدەپ يۈزىسىدىن شۇنداق قىزغىن بولىدۇ.

ئامېرىكانلار پاراڭلاشقانلىكى ئادەمگە ناهايىتى قىزغىن مۇ ـ ئامىلە قىلاتتى، گاهىدا سىزنى ناهايىتى چۈشەنگەن قىياپەتكە كىرىۋالاتتى. چۈشەنمىگەن ئادەم قارشى تەرەپنىڭ قىزغىن مۇ ـ ئامىلىسىنى «بۇ ئادەم مېنى ياقتۇرۇپ قاپتۇ» دەپ خاتا چۈشـ ـنىشى تۇرغان گەپ ئىدى. لېكىن، سىزگە قاراپ قىزغىن كۇ ـ لۇمسىرىگەن، سىزنى چۈشەنگەندەك قىياپەتكە كىرىۋالغان ئادەم هايال ئۆتمەي باشقىلارغىمۇ ئەنە شۇ قىلىقلىرىنى كۆرسىتەتتى: توختىماي ماختايتتى. «سىلىشتۇرما مەدەنىيەتشۇناسلىق» دەر ـ سىدە، ئوقۇتقۇچىمىز ئەننى ئامېرىكانلارنىڭ مىجەزى، ئىجتىما ـ ئىي ئالاقە جەهەتتە مەدەنىيەت ئەندىكىشى هېس قىلغان نۇق ـ تىلارنى دەپ بېقىشىمىزنى ئېيتقاندا، مەن: «بۇ ئامېرىكانلارنىڭ چىرايى بەك تېز ئۆزگىرىدىكەن ! هەممىلا ئادەمنى ماختايدىكەن! شەرق دۆلەتلىرىدىن كەلگەنلەر يېڭى كەلگەندە هەيران قالماي تۇرالمايدۇ. ئۇلارنىڭ يۈز تېرىسى تالمامدىغاندۇ؟» دېۋېدىم، ساۋاقداشلىرىم كۈلۈشۈپ كەتتى. مەن ئۇرۇمچىدىكى چېغىمدە ـ مۇ قارشى تەرەپنى چۈشەنگەن قىياپەتكە كىرىۋېلىپ پۈلنى خەجلىگەن، تامىقىنى يېگەن، قارشى تەرەپتىن پايدىلانغان جىق ئامېرىكىلىقنى كۆرگەنىدىم. بولۇپمۇ يېڭى تىل ئۆگىنىۋاتقان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار «ئىنگلىز تىلىمنى مەشىق قىلىۋالاي،

دوست بولۇۋالاي» دېگەن مەقسەتتە ئامېرىكانلارغا يېقىنلىشىپ، تەستە يىغقان پۇللىرى بىلەن ئۇلارنى مېھمان قىلىپ تاشلايتى. لېكىن، قارشى تەرەپ ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ تامىقىنى يەپ، ئۇۋ نىشانلىرىنى پات ـ پات ئالماشتۇرۇپ، ھالقىلىق پەيتتە ئەسقاتماي يۇرۇۋېرەتتى.

ئامېرىكانلارنىڭ قىزغىن مۇئامىلىسىنى دۇنيادىكى ھەر قانداق مىللەت دوراپ بولالمايدۇ. مەن گاھىدا: «ئامېرىكانلار دۇشمىنىگىمۇ مۇشۇنداق قىزغىن مۇئامىلە قىلامدىغاندۇ؟» دەپ ئويلاپ قالاتتىم. ئەلۋەتتە، ئامېرىكانلارنىڭ ھەر ۋاقىت ئوچۇق ـ يورۇق، قىزغىن تۇرالىشى ياخشى بولغان پىسخىك ساپاسى ۋە دوستانىلىك، كىشىنىڭ ھەققىگە قارا سانماسلىق كەيپىياتى ئومۇمىي ئاتموسفېراغا ئايلانغان ئىجتىمائىي مېخانىزم بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت تاۋارغا ئايلانغان ۋە نوپۇز، ئىمتىيازنى چوڭ بىلىش پىسخىكىسى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان جەمئىيەتتە قىزغىن، دوستانە مۇئامىلىنى ھەممىلا جايدا كۆرگىلى بولمايتتى.

مېنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئىشلار چىقىپ تۇراتتى. ئامېرىكانلارنى تاماققا تەكلىپ قىلسام، ئۇلارنىڭ قورساققا بەكلا ئامراق ئىكەنلىكىنى بايقايتتىم. مېنىڭ بىل ئىسسىلىك بىر ساۋاقدىشىم بار ئىدى. تاماققا تەكلىپ قىلغىنىمدا «ئۇنى يەپ باقامسىز؟» دېسەمۇ ھە دەيتتى، «بۇنى يەپ باقامسىز؟» دېسەمۇ ھە دەيتتى، قەتئىي تارتىنمايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئامېرىكىدا ئېلېكتىر ئىسراپچىلىقى ئېغىر ئىدى. ھەرقانداق ئاممىۋى سورۇنغا مەركىزىي بىر تەرەپ قىلغۇچ سىستېما ئورنىتىلاتتى. باشقا يەرلەردە ئەھۋال قانداق بولىدۇ، بۇنىسى ماڭا نامەلۇم. ئەمما مەن تۇرىدىغان بىنانىڭ كارىدور، ھاجەتخانا چىراغلىرى، شەرق ـ غەرب تەقسىمات مەركىزىنىڭ ئوقۇتۇش بىنالىرىنىڭ چىرىغى 24 سائەت ئۆچۈرۈلمەيتتى؛ ھاۋا تەڭشىگۈچ بولغاچقا، كۈتۈپخانىمۇ، سىنېمىمۇ شۇنداق سالقىن ئىدى. ئەلۋەتتە ئامېـ

ېرىكىنىڭ كىشىنى سۆيۈندۈرىدىغان تەرەپلىرىمۇ جىق ئىدى. مەن ئامېرىكىدا پىراۋنىنى ئون كۈن ئىچىدىلا ئالدىم. رەسمىيەت بې-جىرىش هالقىسىنىڭ ئاددىيلىقى، ئىش سۈپىتىنىڭ يۇقىرىلى-قى، دۆلەت مەمۇرلىرىنىڭ هەممىلا ئادەمگە ئۆز تۇغقىنىدەك قىزغىن مۇئامىلە قىلىشى جۇڭگو تۇپرىقىدىن بارغان مەندەك بىر ئادەمگە يېڭىلىق تۇيۇلاتتى.

3

ماڭا مەدەنىيەت ئەندىكىشى هېس قىلدۇرغان يەنە بىر نۇقتا شۇ بولدىكى، ئامېرىكانلار ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى هەمە-دىن توغرا دەپ قارىۋالاتتى: چەت ئەل مەدەنىيىتىدىكى هەر-قانداق تۇرمۇش ئەندىزىسى تەجرىبىدىن ئۆتكەن ۋە توغرا بولۇ-شىدىن قەتئىينەزەر ئۆزىنىڭ ئالىملىرى پاكىتلىق خۇلاسە چە-قارمىغۇچە ئۇنى قوبۇل قىلمايتتى. ئىلمىي تەكشۈرۈشتىن ئۆتە-مىگەن هەرقانداق نەرسىنى خاتا دەپ قارايتتى. بىز ئۇيغۇرلار مۇزدەك سوغۇق سۇ ئىچىشنى بەدەنگە زىيانلىق دەپ قاراپ چاي ئىچەتتۇق. مېنى هەيران قالدۇرغىنى، نۇرغۇن ئامېرىكىلىق سۇنى مۇز قېتىپ ئىچىدىكەن؛ تاماق ۋاقتىدىمۇ سۇ ئىچىدىكەن. مەن بۇنى چۈشىنەلمىدىم، هەتتا بىر قېتىم مۇنىرە ئابلىزىنىڭ ئۆيىدە مېهمان بولغاندا، ئۇنىڭ ئېرى جون (ئۇيغۇرچە ئىسمى جەسۇر) بىلەن «سوغۇق سۇ ئىچىش پايدىلىقمۇ ـ زىيانلىق؟» دېگەن تېمىدا تالىشىپ قالدۇق.

ـــ سەن سۇنى بەك جىق ئىچىدىكەنسەن، سوغۇق سۇ ئادەم-نى لەقۋا قىلۋېتىدۇ. سۇ ئىچمەي چاي ئىچ، ـــ دېدىم بىركۈنى تاماقتىن كېيىن. جون سۇنى هەددىدىن زىيادە جىق ئىچەتتى: هەر قېتىمدا مەخسۇس مۇز ساقلايدىغان توڭلاتقۇدىن مۇز پار-چىلىرىنى تورۇكشىتىپ چۈشۈرۈپ سۇنى مۇزلىتىپ ئىچەتتى.

ـــ سۇنى كىچىكىمدىن تارتىپ ئىچىۋاتىمەن. سۇنىڭ هېچ-

قانداق زىيىننى كۆرمىدىم، ــ دېدى جون كۇلۇپ تۇرۇپ.

ــ ئۇيغۇر تېبابەتتىدە مۇزدەك سۇ ئىچىشنى ئەرلەرگە زىيادە لىق دەپ قارايدۇ، ــ دېدىم مەن، ــ سوغۇق سۇ ئەر كىشىگە ياقمايدۇ.

جون كۇلۇپ كەتتى، مۇنىرەمۇ كۇلۇپ كەتتى.

ــ زىيانلىق بولۇشى ناتايىن. بەلكىم ئىككى جايىنىڭ كىلىماتىنىڭ ئوخشىماسلىقى، ئادەت كۇچى سەۋەبىدىن شۇنداق بولۇشى مۇمكىن، ــ دېدى جون.

ئۇنىڭ كېيىنكى گېپى مېنى ئويلاندۇرۇپ قويياتتى. بىز ئادەتتە باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى خاسلىقلىرىنى چۇشىنەلمەيمىز، ھەتتا ئۆزىمىزنىڭكىنى توغرا دەپ قارىۋالىمىز. ئەمەلىيەتتە بىر مەسىلىگە بولغان كۆزقاراشمۇ مەدەنىيەتنىڭ مەھسۇلى. مەسىلەن، بىز قولىنى يۇيۇپ بولۇپ سىلكىش قىلمىشىنى ئېغىر ئالىمىز. ئەمما، نۇرغۇن غەربلىكنىڭ نەزىرىدە بۇ ئىنتايىن نورمال ئىش. بىز كالا گۆشى يەيمىز، ئەمما نۇرغۇن ھىندىلار كالا گۆشى يېيىشنى قوبۇل قىلالمايدۇ. بىز كەپتەر گۆشى يەيمىز، ئەمما نۇرغۇن چەت ئەللىكلەرنىڭ نەزىرىدە تىنچلىقنىڭ سىمۋولى بولغان كەپتەرنى يېيىش ياۋۇزلۇق. بىزنىڭ ئەنئەنىمىزدە ئاياللار تۇغۇتتىن كېيىن كەم دېگەندە 40 كۈن دەم ئېلىشى، سوغۇق سۇغا قولىنى تەگمەسلىقى كېرەك. ئەمما، مۇنىرە ئىككىنچى بالىسىنى تۇغقاندىن كېيىن ئۇچ كۈندىلا دوختۇرنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە دوختۇرخانىدىن چىقتى. ئاپىسى خۇرشىدە ھەدە قىزىنىڭ تۇغۇپ ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىنلا مۇنچىغا چۈشكەنلىكىنى، ھەتتا ھاۋا تەڭشىگۈچ سۇۋۇتۇپ تۇرغان مۇزدەك بالىنىستقا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقىنى چۈشەنمىگەنىدى.

ــ بۇلار بەك قىزىقكەن، ــ دېدى خۇرشىدە ھەدە، ــ بالىنىسىت ئىچى شۇنچە سوغۇق. بۇ بالىنى ئاغرىپ قالامدىكىن دەپ بەك ئەنسىرىدىم. مۇنچىغا چۈشۈشىچۇ تېخى ! نېمە ئىشكىن ـ

تاڭ، ھېچ بىلمىدىم. بىزنىڭ ۋەتەندە تۇغۇتتىكى ئاياللار ھەر-گىز بۇنداق قىلمايدۇ.

ئابلىز ئاكا بىلەن خوشلاشقاندا ئۇ ئالدى - كەينىدە قىزىنى يالغۇزلۇق تارتىپ قالمىسۇن دەپ 2008 - يىلى مارت ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدا ھاۋايغا بارغانىدى.

جون بىلەن سوغۇق سۇ ئىچىشنىڭ پايدا - زىيىنى توغرۇ-لۇق قىلغان پاراڭدىن كېيىن، مەن نۇرغۇن ئامېرىكىلىقنىڭ مۇزدەك سۇ ئىچىدىغانلىقىنى بايقىدىم. ئۆزۈمنىڭكىنى توغرا دەپ قاراپ يۇرگەن چېغىمدا دوكتور باتماننىڭ «سۇ ئەڭ ياخشى دورا» (Your Bodies Cries for Water) دېگەن كىتابىنى كۆرۈپ قالدىم. ئاپتور كىتابىدا نۇرغۇن كېسەللەرنىڭ سۇسىزلىنىش سەۋەبىدىن كېلىپ چىقىدىغانلىقى، ئۆزىنىڭ نۇرغۇن بىمارنىڭ كېسىلىنى قەرەللىك سۇ ئىچىشكە بۇيرۇپ ساقايتقانلىقى: قەھ-ۋەمۇ، چايمۇ ئەمەس، پەقەت سۇنىڭلا سۇسىزلىنىش تۈپەيلى كېـ-لىپ چىقىدىغان كېسەللەرنىڭ ئالدىنى ئالىدىغانلىقىنى ئېيتقا-نىدى. كېيىن مەن بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچىسىنى ئۇرۇمچىدىكى كىتابخانىلاردا كۆردۈم. ئويلىنىپ قالدىم، ئۇرۇمچىدىكى چې-غىمدا دېمىسىمۇ سوغۇق سۇ ئىچىشنىڭ زىيىنىنى ئۆز ئەمەلـ-يىتىمىدە ھېس قىلغانىدىم. ئاخشاملىرى سۇ ئىچىپ ياتسام، ئە-تىسى قاپاقلىرىم ئىششىغان ھالەتتە ئېغىر قوپاتتىم. قارىغاندا، بۇ بەلكىم بىز ياشايدىغان زېمىندىكى كىلىمات سەۋەبىدىن بو-لۇۋاتقان ئىش بولسا كېرەك.

سوغۇق سۇ ھەققىدىكى مەدەنىيەت ئەندىكىشى مۇنداق بىر نۇقتىنى ھېس قىلدۇردى: ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ ئوخشاش ئىش، ئوخشاش ھادىسە ھەققىدىكى ئوخشىمىغان قارىشى ئۇلار ياشاۋاتقان ئوخشىمىغان مەدەنىيەت مۇھىتىنىڭ مەھسۇلى. ئەمە-لىيەتتە ياشاش ئۇسۇلىمۇ بىر خىل مەدەنىيەت. مەن مەدەنىيەت ھەققىدىكى تونۇشۇمنىڭ تولىمۇ يۇزەكى ۋە بىر تەرەپلىمە ئى-كەنلىكىنى ھېس قىلىپ نۇرغۇن ماتېرىياللارنى كۆردۈم. بىز

ئەسلىدە «مەدەنىيەت» دېگەن ئۇقۇمنى تولىمۇ تار دائىرىدە چۈ-شىنىدىكەنمىز.

1950 ـ يىللاردا ئەنگلىيە بېرمىنگخام ئۇنىۋېرسىتېتىدا «مەدە-نىيەت تەتقىقاتى» دولقۇنى قوزغاپ داڭ چىقارغان داڭلىق مەدەنىيەت-شۇناس رىچارد خوگگارت (Richard Hoggart) 1957 ـ يىلى نەشر قىد-لىنغان «ساۋاتلىق بولۇشنىڭ پايدىسى» (The Use of Literacy) دې-گەن كىتابىدا «مەدەنىيەت» (Culture) ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «مە-دەنىيەت تولىمۇ مۇھىم بىر ئۇقۇم. ئۇ بىزگە ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش ئەملىيىتىنىڭ قۇرۇقتىن ـ قۇرۇق، سەۋەبسىز پەيدا بولۇپ قالماستىن، بەلكى جەمئىيەتنىڭ يوغان قۇرۇلمىسى ئى-چىدە خىزمەت، ئائىلە تۇرمۇشى قاتارلىق نۇرغۇن تەرەپلەرنىڭ يۇغۇرۇلۇشىدىن پۈتىدىغانلىقىنى ئېسىمىزگە سالىدۇ.» يەنە بىر ئەنگلىيەلىك مەدەنىيەتشۇناس، داڭلىق ئالىم رايموند ۋىليا-مىس (Raymond Williams , 1921 — 1988) ئۆزىنىڭ «مەدەنىيەت ۋە جەمئىيەت» («Culture And Society») دېگەن كىتابىدا مەدەنى-يەتكە بارلىق تۇرمۇش شەكلى دەپ تەبىر بېرىدۇ. ئانتونى گى-دېنس (Anthony Giddens) ئۆزىنىڭ «جەمئىيەتشۇناسلىق» دېگەن مەشھۇر كىتابىدا: «بىزنىڭ كۈندىلىك ھەرىكىتىمىز ياكى ئادە-تىمىزدە مەدەنىيەت ئاملى ئەكس ئېتىدۇ. مەدەنىيەت ياشاش ئۇسۇلىنى بەلگىلەيدۇ. قىممەت قاراش ياشاش ئۇسۇلىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ.

مېنى ھەممىدىن بەك ھەيران قالدۇرغان ھەم خۇشال قىلغان ئىش ئامېرىكىدا ئاممىۋى سورۇندا تاماكا چېكىشنىڭ قانۇن تە-رىپىدىن چەكلەنگەنلىكى بولدى. ئاپتوبۇسلاردا: «ئاممىۋى سو-رۇنلاردا تاماكا چېكىش قانۇنغا خىلاپ» دېگەن خەت كۆزگە چې-لىققۇدەك يەرگە چاپلاقلىق تۇراتتى. ھەر قېتىم شەرق ـ غەرب تەتقىقات مەركىزىنىڭ تۆت قەۋەتلىك بىناسى ئالدىدىن ئۆتكە-نىمدە، خىزمەتچىلەرنىڭ پەستەكى گۈللۈك ئالدىدا ـــ مەخسۇس بېكىتىلگەن جايدا تاماكا چېكىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتىم. بولۇپمۇ

ئاممۇی سورۇندا تاماکا چېکىشنىڭ زىيىنىنى قانۇن دەرىجە-سىگە كۆتۈرۈپ مۇئامىلە قىلىش تاماکا چېكىش تۈگۈل تاماکە-نىڭ ئىسىدىنمۇ نېرى قاچىدىغان مەندەك بايقۇشنى ھەقىقەتەن تەسىرلەندۈردى. ئاشخانىلاردا، رېستورانلاردا نۇرغۇن زىيانپەتلەر-گە قاتناشتىم (ھەر قېتىم زىيانپەتكە تاماق يەپ باراتتىم، بارغان يېرىمدە تاماق يېمەي ئولتۇراتتىم)، ھېچقانداق ئادەمنىڭ تاماق يەۋېتىپ تاماکا چەككىنىنى كۆرمىدىم. ئەمما، قىشلىق تەتىلدە يۇرتقا قايتىپ، ئامېرىكىغا كېلىشتىن غەيرىي تۇيۇلمىغان بىر ئىشتىن قاتتىق ھەيران قالدىم: دوست ـ بۇرادەرلەر ئىززىتىمە-نى قىلىپ سورۇنلارغا باشلىدى، مېھمان قىلدى. ئەمما، مەن خۇشال بولالمىدىم. سەۋەبى، تارغىنە ئايرىمخانىلارغا ئورۇنلاش-تۇرۇلغان زىيانپەتلەردە نەچچە ئادەم تاماق يەۋېتىپ تاماکا چې-كەتتى، مېنىڭ بۇرنۇم تاماکا ئىسىغا بەك سەزگۈر ئىدى؛ شۇڭا تاماکا چەككۈچىگە نارازىلىقىمنى بىلدۈرەلمىگەن بىلەن كۆڭ-لۈمدە قاتتىق بىئارام بولاتتىم. «ئۆيدە چەكسۇن، يولدا چەك-سۇن، ئىشخانىدا چەكسۇن، ئەمدى ئۆتەپ ـ تېشىپ تاماق يەۋې-تىپمۇ چېكەمدۇ؟ نېمىشقا باشقىلارنى ئويلىمايدىغاندۇ بۇلار؟» دەپ ئويلايتتىم. ئەلۋەتتە، بۇ مېنىڭ ئامېرىكىغا بېرىۋېلىپلا ئۆزۈمدىكى بەزى كىشىلەر ئادەتلەنگەن تۇرمۇش ئادىتىگە دىماغ قاققانلىقىم ئەمەس ئىدى. تاماق يەۋېتىپ تاماکا چېكىش ـــ زە-يانلىق ھەم قوبۇل قىلغىلى بولمايدىغان ئەخلاقسىزلىق ئىدى. خاتا ياشاش ئۇسۇلىنى، زىيانلىق ئادەتلەرنى جەمئىيەتتە قانچە-لىك ئومۇملىشىشىدىن قەتئىينەزەر تۇگىتىش كېرەك. ھېلىمۇ ياخشى، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇرۇمچى ۋە باشقا ۋىلايەتلەردە تاماکا چېكىشكە رۇخسەت قىلمايدىغان تېز تاماقخانىلار بارلىققا كەلدى. بۇ بىر ياخشى باشلىنىش ھەم ئۆزىمىزگە خاس ئەسلى-يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىمىزنى داۋاملاشتۇرۇش يولىدا بې-سىلغان مۇھىم قەدەم ئىدى. ئادەتتە، مەدەنىيەت ئەندىكىشى بىر مەزگىل سىرتتا تۇرغان ئادەمگە قايتىلانما ئىنكاس سۇپىتىدە

مەلۇم بولىدۇ. سىرتتىن كەلگەنىدە ئادەم يۇرتىدىكى نۇرغۇن تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ھەيران قالارلىق ئىكەنلىكىنى بايقايدۇ. مەنمۇ قىشلىق، يازلىق تەتىلدە ئۇرۇمچىگە كەلگىنىمدە، تەبىئىي ھالدا ئىلگىرى ھەيران قالمايدىغان ئىشلاردىن ئەندىكىش ھېس قىلدىم. ئادەم بىر سورۇندا ئېھتىيات يۇزىسىدىن ياكى قارشى تەرەپنىڭ خاتا چۈشىنىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ مەسىلىلەر ھەققىدىكى قارىشىنى ئەينەن بايان قىلالمايدىكەن، كىشىلەردىكى شۆھرەتپەرەسلىك ئادەم ھەيران قالمىغان دەرىجىگە بېرىپتۇ، كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە ئىشەنگەن، كۆرەڭ قىياپىتىنى تېز تاماق-خانىلاردا ئاسان بايقىغىلى بولىدىكەن؛ ئادەملەر ئۆزىنىڭ تۇر-مۇش ئۇسۇلى، پىكىر ئەندىزىسى بويىچە باشقىلارغا باھا بېرە-دىكەن.

4

ئامېرىكىدا قانچىلىك ئۇزاق تۇرغان بولۇشىدىن قەتئىينە-زەر، ئادەم ئۇ يەرگە بارغاندىكى تۇنجى تەسىراتىنى ئۇنتۇيالماي-دۇ. مېنىڭ ئامېرىكىغا چۈشكەندىكى تۇنجى تەسىراتىممۇ بۇ-نىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. بىزنىڭ ئامېرىكا ھەققىدىكى تە-سىراتلىرىمىز كىنو، تېلېۋىزوردا كۆرگەنلىرىمىز بويىچە تە-سەۋۋۇرىمىزدا يېتىلىدۇ. مەن كۆرگەن كىنولاردا ئايرودۇرۇملار شۇنچىلىك چوڭ كۆرۈنەتتى. ئەمما، ھاۋايغا چۈشكىنىمدە ھونو-لۇلۇ خەلقئارا ئايرودۇرۇمنىڭ ئۇنچە چوڭ، ھەيۋەتلىك ئەمەسلە-كى، كۆلەم جەھەتتە ئۇرۇمچى ئايرودۇرۇمىدىن پەرقلەنمەيدىغا-لىقىنى بىلىپ ھەيران قالدىم.

بىزنى «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» غا مەسئۇل خادىم كىم سە-مول ئايرودۇرۇمدا كۈتۈۋالدى. ئۇنىۋېرسىتېتقا كېتىۋاتقاچ، ماشىنا دېرىزىسىدىن سىرتقا سەپسالدىم. كوچىلار بەكمۇ كەڭ ۋە پاكىز ئىدى، ھەربىر چوڭ كوچىدا كەم دېگەندە بەشتىن ئال-

تىگىچە ماشىنا يولى بولاتتى. قىزىقارلىق يېرى، ياغاچتىن ياسالغان داچا ئۆيلەر كۆپ ئىدى؛ ئېگىز، ئاسمان ـ پەلەك بىنالارنى جىق كۆرگىلى بولمايتتى، قەھۋەخانىلار ماڭدامدا بىر ئۇچرايتتى. كۇنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھونولۇلۇنىڭ جۇڭگو بازىرىدىكى ساھىل بويىدا مۇساپىرلارنىڭ جىق بولىدىغانلىقىنى كۆردۇم. ئۇلار يول بويىدا ئولتۇرۇپ تىلەمچىلىك قىلاتتى. بۇ ھال كوچىدا قاتارلىشىپ كېتىۋاتقان ئېسىل، ھەشەمەتلىك پەكاپلاردىكى ئېسىلزادىلەرنىڭ تۇرقى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولغانىدى. ھەر خىل دۆلەتلەردىن كەلگەن چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلار بۇ جايې ھەققىدە ھەر خىل باھالارنى بېرەتتى.

ـــ ئامېرىكانلار يۇرۇش ـ تۇرۇشىغا، كىيىمىگە دىققەت قىلمايدىكەن، مودا كىيىملەرنى جىق كىيمەيدىكەن، ئاياللىرى ئېگىز پاشنىلىق ئاياغ كىيمەيدىكەن، ـــ دېدى بىر بىرازلىيەلىك ئوقۇغۇچى.

ـــ ئۇلار راھەت كىيىملەرنى جىق كىيىدىكەن، ئەمما پاكىزلىققا بەك ئەھمىيەت بېرىدىكەن، ـــ دېدى بىر مېكسىكلىق ئوقۇغۇچى، ـــ بۇ يەردە نېمىلا كىيىپ يۇرسە بولۇۋېرىدىكەن.

ـــ مەن بۇ يەردە ئازادلىك تۇيغۇسى ھېس قىلىمەن، ـــ دېدى بىر مالايسىيالىق ئوقۇغۇچى، ـــ بۇ يەردە ئۆيلەرنىڭ ئىشكى ئوچۇق بولىدىكەن، قوشنا ئۆيلەرنىڭ ئارىلىقىغا پاسىل تام سېلىنمايدىكەن.

ـــ ۋەتەندىن ئۇن ـ سىن پىلاستىنكىلىرىنى جىقراق ئەكىلىۋېلىش كېرەككەن، بولمىسا بۇ يەر بەك زېرىكىشلىككەن، ـــ دېدى خېبىيدىن كەلگەن بىر خەنزۇ ئوقۇغۇچى.

ـــ بۇ يەردە قۇشلارنىڭ جىقلىقى ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىكەن. جۇڭگودا بولسا بۇ قۇشلار بوغۇزلىنىپ، قورۇما قاتارىدا زىياپەت ئۈستىلىگە چىققان بولاتتى، ـــ دېدى فۇجيەندىن كەلگەن يەنە بىر خەنزۇ ئوقۇغۇچى.

ـــ چېركاۋ نېمانداق جىق، ھەممە ئەرلەر ئۆزىنى باشقىلار

دىن پەرقلەندۇرۇش ئۇچۇن قۇلىقىغا ھالقا ئېسىۋالىدىكەن، ــ دېدى بۇتانلىق بىر ئوقۇغۇچى.

ــ ئامېرىكانلار ناھايىتى سىپايە، ئەدەپلىك كېلىدىكەن. ئادەمگە يېقىملىق كۇلۇمسىرەيدىكەن، يول بېرىدىكەن، بىنالارنىڭ كىرىش ئېغىزىدا دوقۇرۇشۇپ قالغاندا ئىشىك ئېچىپ بېرىدىكەن، ــ دېدى بېنگاللىق ساۋاقدېشىم جاھانگىر.

ــ ئامېرىكانلار ئادەمنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارايدىكەن، بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە باشقىلارغا تىكىلىپ قاراش ئەدەپسىزلىك بولىدۇ. شۇڭا بۇ يەرگە يېڭى كەلگەندە سەل ماسلىشالمىدىم، ــ دېدى ھىندونېزىيەلىك ئاگۇ.

ــ بۇ يەردە ساقچىلاردىن، ئەرلەردىن ئېھتىيات قىلىشنىڭ ھاجىتى يوقكەن. ئاياللارغا جىنسىي پاراكەندىچىلىك (Sexual Harrassment,扰骚性) سېلىش قانۇندا قاتتىق چەكلىنىدىكەن. بىزدىكى ئەرلەرگە يولۇققاندا ئاياللار ساقچىغا مەلۇم قىلسا بولىدىكەن، ــ دېدى سالۋادورلۇق بىر قىز.

ــ ھەيرانمەن، بۇ يەردە ئادەملەر كوچىغا چىقىپ ئۇرۇشقا قارشى نامايىش قىلالايدىكەن. بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە بۇنداق قىلىش مۇمكىن ئەمەس، ــ دېدى بىر بېرمىلىق يىگىت.

مەن مەدەنىيەت ئەندىكىشى تېمىسىنى نۇقتا قىلىپ تۇرۇپ، ئاشخانىلاردا، كۇتۇپخانىلاردا، سىنېمىلاردا چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلارنى زىيارەت قىلغانىدىم. يۇقىرىقىلار ئوخشىمىغان دۆلەتلەردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئامېرىكا، جۇملىدىن ھاۋاي ھەققىدىكى پەرقلىق تەسىراتلىرى ئىدى. مەن ئۆزۇممۇ كىشىگە مەدەنىيەت ئەندىكىشى ھېس قىلدۇرغان ئىشلارنى كۆزىتىشنى توختاتمىدىم. ھەيران قالىدىغان ئىشلار ئۇچراپ تۇراتتى. مۇنەرەنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغىنىمدا، بىرنەچچە سالاپەتلىك ئادەمنىڭ گىلەم سېلىنغان يەرگە ئاياغ سالماي كىرگىنىنى كۆرۈپ ھەيران قالدىم (جىق ئامېرىكانلار ئىشىكتىن كىرگەندە ئاياغ سالمايتتى). دەرسخانىلاردا قىزلارمۇ سېغىز چاينap، ئەينەككە

قاراپ ئولتۇرۇۋېرەتتى. ئوقۇغۇچىلار دەرس ئارىلىقىدا مۇئەللىمگە دەپ قويماي سىرتقا چىقىۋېرەتتى، ئوقۇتقۇچىمۇ ھەيران قالمايتتى. نۇرغۇن ئامېرىكىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاغزىدىن سەت گەپنىڭ چىقىدىغانلىقىنى ئۇقۇپ ھەيران بولماي تۇرالمىدىم. باشقىلار مۇلازىمەت قىلسىلا چاي پۇلى بېرىش كېرەككەن. 2008 - يىلى 12 - يانۋار، ۋەتەندىن قايتىپ ھونولۇلۇ ئايرودۇرۇمىدىن تاكسىغا ئولتۇردۇم. مەكتەپكىچە كىرا ھەققى 29 دوللار چىقتى، مەن بىر دوللار قوشۇپ شوپۇرغا 30 دوللار بەردىم. شوپۇر خۇشاللىق بىلەن ئېغىر چامادانلىرىمنى ماشىنىدىن ئېلىپ ياتاق بىناسى ئالدىدىكى پەلەمپەيگە قويۇپ بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا، كەچ سائەت توققۇزدىن كېيىن بارلىق تىجارەت سورۇنلىرى تاقىلىدىكەن. تەسەۋۋۇرۇمدا ئامېرىكانلارنى يېنىدا قورال ئېلىپ يۈرىدۇ دەپ ئويلايتتىم، ئۇنداق ئەمەسكەن. بۇ، ھاۋاينىڭ پۇقرالارنىڭ يېنىدا قورال ئېلىپ يۈرۈشىنى چەكلىگەن ئىشتات بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتەكمۇ قىلاتتى.

ئامېرىكانلار بەك تۇز، ئوچۇق - يورۇق كېلەتتى. ئىجتىمائىي ئالاقىدە ئارتۇقچە قورۇنۇپ كېتىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. ئەگەر بىر ئادەم تاماق يەۋېتىپ ۋېلىكىنى خاتا تۇتۇۋالسا ياكى كۆك رەڭلىك پادىچىلار ئىشتىنى كىيىپ كوكتېيىل ھارىقى زىياپىتىگە قاتناشسا ھېچكىم ھەيران قالمايتتى. ئادەم ئامېرىكانلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى چۈشەنگەندىن كېيىن، ئۇششاق ئىشلارغا ئېسىلىۋالماي تېخىمۇ مۇھىم بولغان ئىشلاردا ئورتاقلىق تۇيغۇسى ھېس قىلىشنى ئۆگىنەتتى.

بەشىنچى باب

ھونولۇلۇ ــ قىش بولمايدىغان شەھەر

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئامېرىكىنىڭ مائارىپ تۈزۈمى؛ گۈرۈپپا مۇ-نازىرىسى؛ تىل توسالغۇسى؛ ئادەمنىڭ قەدىر ــ قىممىتى.

مەن كۆرگەن دۇنيا

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا يېرىم يىل ئوقۇپ يازلىق ۋە كۈز-لۈك مەۋسۈملارنى تۈگەتكەندىن كېيىن، قىشلىق تەتىلدە ئۇ-رۇمچىگە قايىتتىم. دوستلىرىم، ئۇرۇق ــ تۇغقانلىرىم: «ھاۋاي چىرايلىقمىكەن؟ ئۇ يەردىكى تۇرمۇشقا كۆنۈپ قالدىڭمۇ ؟» دەپ سوراشتى. مەن بۇ سوئاللاردىن بىر خىل دوستانىلىك ھېس قىلاتتىم ــ يۇ، ئىچىمدە نېمە ئۆگەنگىنىم، ئىدىيەمدە ئىل-گىرىلەش بولغان ــ بولمىغانلىقى ھەققىدىكى قاراشلىرىمنى سۆزلەپ بېرىشنى بەكرەك خالايتتىم. مەندىن سورالغان سو-ئاللارنىڭ كۆپىنچىسى مەنزىرە، ئادەملەرنىڭ چىرايى، ئىستېمال سەۋىيەسى، تاماق دېگەندەك تېمىلار ئۈستىدە بولاتتى. دوست ــ بۇرادەرلەر بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولغاندا: «ھاۋاي خەلقئارالىق سايياھەت شەھىرى بولغاندىكىن، چىرايلىق قىزلار جىقتۇ؟» دېگەنگە ئوخشاش چاقچاق ئارىلاش گەپلەرمۇ چىقىپ قالاتتى. ئا-

مېرىكا دۇنيادىكى ئەڭ جەلپكار دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولغىنى ئۈچۈن دوست ـ بۇرادەرلىرىمنىڭ كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىمنى قەزىقسىنىپ سوربشى تەبىئىي ئەھۋال ئىدى. قېرىنداشلىرىمنىڭ بۇ سوئاللىرىغا چەت ئەلگە ئوقۇش ۋە ساياھەتكە چىقىش تەس بولغانلىقى سەۋەبلىك پەيدا بولغان بىر خىل قىزىقسىنىش كەيپىياتى ئارىلىشىپ كەتكەندەكمۇ قىلاتتى. پاراڭلىرىدا رېئاللىقىمىز ۋە تۇرمۇش ئەندىزىمىزدىن بېشارەت بېرىپ ئۆتىدىغان چاقچاقچى دوستلىرىمىزنى چۈشىنىشكە بولاتتى. لېكىن، مەن ئۇلارغا ئۇيغۇر جەمئىيىتى ھەققىدە نېمىلەرنى ئويلىغانلىقىم، قانداق يېڭى ھېس ـ تۇيغۇلاردا بولغانلىقىم توغرىسىدا كۆپرەك سۆزلەپ بېرىشنى ئارزۇ قىلاتتىم. ئەلۋەتتە، مەن چەت ئەلگە چىقىۋېلىپلا قېرىنداشلىرىمنى تەنقىد قىلىدىغان، مەدەنىيەت ئاساسى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان ئىككى دۆلەتنى بىر نۇقتىدا قويۇپ سېلىشتۇرىدىغان يەڭگىلىتەكلىككە قارشى ئىدىم. قېرىنداشلىرىمغا روھىنى كۆتۈرىدىغان، يېڭىچە پىكىر، يېڭىچە تۇيغۇ، ئىلھام ئاتا قىلىدىغان گەپ ـ سۆزلەرنى دەپ بېرىشنى خالايتتىم. ئىچىمدە «يەر شارىنى خۇشخۇي ئادەملەر چۆرگىلىتىدۇ» دېگەن ئامېرىكلىقلارچە ھېكمەت بىزگىمۇ ماس كېلىدۇ، دەپ ئويلايتتىم. بۇ دېگەنلىك ـــ كۆرەشچانلىقىنى، ئېنىق بىر مەۋقەنى تەلەپ قىلىدىغان جەمئىيەتتە ھەممىلا ئادەمگە ھەجىيىپ ياشاش، سۈنئىڭ ئېقىشىغا، تۆكىنىڭ يېتىشىغا بېقىپ ئىش كۆرۈش دېگەنلىك ئەمەس. بىز ئازابلارنىڭ يىلتىزىنى، كېلىۋاتقان خىرىسلارنى ئۇنتۇپ قالمىغان ئاساستا ئۈمىدۋار ياشىساق، چۈشكۈنلۈك ئاسارىتىدە قالغان روھىمىزنى، پىكىر قىلىشقا ھۆرۈنلۈق قىلىۋاتقان كاللىمىزنى، شەھەرلىشىش ۋە يېڭىچە ئىستېمال قوغلىشىش داۋامىدا ئۆزىگە خاس سېزىملىرى يوقالغىلى تۇرغان يۈرەكلىرىمىزنى يېڭىچە بىر نۇقتىدىن تونۇپ ئەملي ھەرىكەتكە ئۆتسەك، بىز ماڭىدىغان يول تېخىمۇ ئېچىلىدۇ، كۆزىمىز يېڭىچە بىر نۇرنى كۆرىدۇ.

مەن ئەنە شۇنداق ئويلارنىڭ تۇرتكىسىدە سۆھبەت ئارىلىقىدا باشقىلارغا ھونولۇلۇدا كۆرگەن گۈزەل مەنزىرە ۋە ھەيۋەت كوچا مەنزىرىلىرىدىن كۆرە، ئامېرىكانلارنىڭ ماشىنىپ ئەندىزىسى ۋە پىكىر قىلىش ئۇسۇلى توغرىسىدا كۆپرەك پاراڭ قىلىپ بەردىم. پاراڭلىرىمدا ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۆزۈم قاتناشقان گۈرۈپپا مۇنازىرىسى، دەرسخانا كەيپىياتى ھەققىدىكى مەزمۇنلار كۆپرەك ئىدى. ئۇ يەردە دەرسلەرنى ئۆزىمىز ئەركىن تاللايدىغانلىقىمىز، ئاسپىرانتلىق ئوقۇشىدا ئىمتىھان ئېلىنماي، ئۆگەنگەنلىرىمىز يازغان ماقالىمىزنىڭ سۈپىتى ئارقىلىق ئۆلچىنىدىغانلىقى، ئەڭ مۇھىمى، ئاسپىرانت ۋە تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىنى باشقۇرىدىغان سىنىپ مەسئۇلىنىڭ بولماسلىقى مېنى ئەڭ خۇش قىلىدىغان ئىشلار ئىدى.

بىركۈنى ئەتىيازلىق مەۋسۇمدا تاللىماقچى بولغان دەرسلىرىم توغرۇلۇق پىكىر ئېلىش مەقسىتىدە يېتەكچى پروفېسسور رۇم بىلەن كۆرۈشتۇم.

ـــ قانداق دەرسلەرنى تاللىشىم كېرەكلىكى ھەققىدە مەسلىھەت بەرگەن بولسىڭىز، ـــ دېدىم مەن پروفېسسورۇمغا.

پروفېسسورۇم كومپيۇتېردىكى ئەتىيازلىق مەۋسۇمدا ئۆتۈلىدىغان دەرسلەرنىڭ تىزىملىكىگە بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈۋەتكەندىن كېيىن:

ـــ بىز يەنىلا سىزنىڭ قىزىقىشىڭىزنى ئاساس قىلايلى، ـــ دېدى.

مەن پروفېسسورنىڭ ئىشخانىسىغا كىرىشتىن بۇرۇنلا جۇڭگو جەمئىيەتشۇناسلىقى، مىللەت جەمئىيەتشۇناسلىقى ۋە شەھەر جەمئىيەتشۇناسلىقى قاتارلىق ئۇچ خىل دەرسنى تاللاش ھەققىدە ئويلىنىپ قويغانىدىم. مەن ئويلىغانلىرىمنى ئېيتتىم.

ـــ بولىدۇ، ـــ دېدى پروفېسسور، ـــ ئۇچتىن ئارتۇق دەرس تاللىسىڭىز جاپا تارتىپ قالىسىز. بىر دەرس ئۇچۇن كەم دېگەندە تۆت ـ بەش پارچە كىتابنى ئوقۇپ ھەزىم قىلىشقا

توغرا كېلىدۇ. بىراق، مەن ئويلايمەن، ــ پىروفېسسور بىر پەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن قوشۇپ قويدى، ــ جەمئىيەت نەزەرىدىيەسى جەمئىيەتشۇناسلىق پېنىنىڭ جېنى. جەمئىيەت نەزەرىيەسىنى تەتبىقلىماي تۇرۇپ ئىجتىمائىي تېمىلارنى نېگىزىدىن يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ. مۇمكىن بولسا، مەن سىزگە بۇ مەۋسۇم بۇگۈنكى زامان جەمئىيەت نەزەرىيەسى دەرسىنى تاللاش تەكلىپىنى بېرىمەن. لېكىن، سىز ئۇچ دەرسنى تاللاپ بوپسىز. تۆت خىل دەرس ئوقۇسىڭىز بەكلا ئالدىراش بولۇپ قېلىشىڭىز مۇمكىن. قانداق قىلساق بولار؟

پىروفېسسور ھەربىر ئېغىز گېپىدە مېنىڭ ئەمەلىيىتىمنى، قىزىقىشىمنى ئاساس قىلىۋاتاتتى؛ ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرىنى مەسلىھەت تەرىقىسىدە، سىلىق ئاھاڭدا ئېيتاتتى. مەن ئۇنىڭ پىكرىنى توغرا كۆرۈپ شەھەر جەمئىيەتشۇناسلىقى دەرسىنى كېلەر مەۋسۇمغا قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا جەمئىيەت نەزەرىدىيەسى دەرسىنى تاللايدىغانلىقىمنى بىلدۈردۈم، پىروفېسسورۇم قوشۇلدى. مەن بۇ سۆھبەتتىن ناھايىتى راھەتلەندىم. دەرسلەرنى ئۆز خاھىشىم بويىچە تاللىيالىغانلىقىم، پىروفېسسورۇمنىڭ باشتىن ـ ئاياغ مېنىڭ ئورنۇمدا تۇرۇپ پىكىر قىلىشى مېنى خۇرسەن قىلدى.

ماگىستىر ۋە دوكتور ئاسپىرانتلىرىغا ھەپتىدە بىر قېتىم دەرس ئۆتۈلەتتى. قالغان چاغلاردا ئۆزىمىز مۇناسىۋەتلىك كىتابلارنى كۆرۈپ، كېلەر قېتىملىق گۇرۇپپا مۇنازىرىسىگە تەييارلىق قىلاتتۇق. كۆپىنچە ۋاقتىمىز ئۆز ئىلكىمىزدە بولاتتى. دەرسخانىلاردا يوقلىما قىلىنمايتتى (ئەمما پىروفېسسورلار كېلىپ ـ كېتىش ئەھۋالىمىزنى بىلىپ تۇراتتى ۋە بۇنى مەۋسۇم ئاخىرىدا نەتىجە چىقارغاندا كىچىك بىر ئۆلچەم قىلاتتى). ئەمما، بۇ بوش ۋاقىتلاردا بىكار يۈرۈشتىن، خىيالىغا نېمە كەلسە شۇنى قىلىشتىن دېرەك بەرمەيتتى. گۇرۇپپا مۇزاكىرىسىدە ۋە مەۋسۇم ئاخىرىدا ھەربىر ئوقۇغۇچى بېرىشكە تېگىشلىك ھا-

سىلاتنامە (presentation، ئۆگەنگەنلىرىدىن مەلۇمات بېرىش خاراكتېرىدىكى بىر خىل نۇتۇق) تەييارلاش داۋامىدا ئىپادىسى ياخشى بولمىسا، تۆۋەن نومۇر ئالىدىغان گەپ ئىدى. جۇڭگو ما-ئارىپىدىكىدەك 100 نومۇرلۇق سىستېما قوللىنىلمايتتى. C دىن تۆۋەن نەتىجە لاياقەتسىز ھېسابلىناتتى. ئاسپىرانتلارغا C ئېلىشقىمۇ بولمايتتى. بەزى پروفېسسورلار نومۇر قويغاندا تېخىمۇ ئىنچىكە بولۇپ، A دەرىجىنى يەنە A^+ ، A^- ، A دەپ ئۇچىكە، B دەرىجىنىمۇ يەنە B^+، B^-، B دەپ ئۇچكە بۆلەتتى. قوشۇش بەلگىسى قويۇلغان ھەرپ شۇ دەرىجىنىڭ يۇقىرىلىقىنى؛ ئېلىش بەلگىسى قويۇلغان ھەرپ تۆۋەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ تولىسىدا A^- تىن يۇقىرى نەتىجە ئېلىش تەلەپ قىلىناتتى. بولمىسا APG ئومۇمىي نەتىجە كۆرسەتكۈچى چۈشۈپ كېتىپ، ئوقۇش پۈتكۈزۈش نەتىجىسىگە تەسىر يېتەتتى. ھەر بىر دەرسكە ئۇچ نومۇر (توغرىراقى ئۇچ كىرېدىت، credit) بېرىلەتتى. ئاسپىرانتلىق ئوقۇشى ھاياتىدا 30 ئەتراپىدا (بەزى پەنلەرنىڭ بۇنىڭدىن سەل يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشى مۇمكىن) نومۇر ئېلىش تەلەپ قىلىناتتى. بىزنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىدا ماقالىگە بېرىلىدىغان 6 نومۇر ئومۇمىي نومۇرنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئاسپىرانتلىق ئوقۇتۇشى تۈزۈمىدىكى دەرس تاللىغاندا ئەركىن بولۇش، ھەركىمنىڭ تەتقىقات قىزىقىشىغا ھۆرمەت قىلىش ۋە شۇ قىزىقىشىغا ئۇدۇل كېلىدىغان تېمىلارنى تەتقىق قىلىدىغان پروفېسسورنى تالىلاش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر كىشىنى راھەتبەخش تۇيغۇ ئىچىدە ئۆگىنىشكە، ئۆزىنى سوراشقا ۋە ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇشقا ئۈندەيتتى.

يات دۆلەتتىن، بولۇپمۇ جۇڭگودىن بارغان ئوقۇغۇچىلار پىكىر قىلىش ئۇسۇلى ۋە ئىلمىي تەتقىقات مېتودى مەسىلىسىدە مۇقەررەر قىينىچىلىققا دۇچ كېلەتتى. ئەلۋەتتە، مەنمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدىم. ئامېرىكانلارنىڭ تۈز سىزىق بويىچە پىكىر قىلىش ئۇسۇلى ئىلمىي تەتقىقاتلاردىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى

تاپاتتى. يەنى بىر تېمىنى تاللىسا باشقا تېمىلارغا زېھنىنى چاچماي، شۇ دائىرىدە ئىچكىرىلەپ كىرىش، شۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك بۇرۇنقى تەتقىقات نەتىجىلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىگىسىنىڭ ئىسمىنى چوقۇم ئەسلەپ ئۆتۈش تەلەپ قىلىناتتى. ئەمما، يۇقىرىقى تىمىزدا كۆپ ئىستاتا ئېلىنغان، ئىلمىي دەللىلەر كۆپرەك كۆرسىتىلگەن ماقالىلەرنى زور كۆپ قىسىم ئوقۇرمەن، ياقتۇرمايتتى، ئوقۇمايتتى، «ئىجادىيلىقى يوق، كۆچۈرمىكەش» دەپ ئەيىبلەشتىن يانمايتتى. مەن ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا بارغاندىن كېيىن بۇ نۇقتىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، پىكىر قىلىش ئۇسۇلۇمدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى تۈزىتىپ، سۆز ئويناتماي پاكىتنى ئاساس قىلىش، باشقىلارنىڭ گېپىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىش خاھىشىدىن ساقلىنىشقا تىرىشتىم.

ھەربىر سائەتلىك دەرسته گۇرۇپپا مۇنازىرىسى بولاتتى. مۇنازىرە داۋامىدا ئوخشىمىغان پىكىرلەرگە ھۆرمەت قىلىناتتى. گۇرۇپپا مۇنازىرىسى شەكلىدىكى ئوقۇتۇشنىڭ ئۇنۇمىنى كېيىنچە ئۆز ئەھمىيىتىمدىن ئېنىق ھېس قىلدىم. بۇ خىل ئەدەبىزە ئىچىدە ئادەم يېڭى ئۇچۇرغا، يېڭى پىكىرگە، تەنقىدىي ئويلىنىشلارغا ئېرىشەتتى ھەم يۇزەكى خۇلاسە چىقىرىشقا ئالدىراش، ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇۋېلىش، گەپ يورغىلىتىش قاتارلىق ئىلمىي تەتقىقات پىرىنسىپلىرىغا يات خاھىشلاردىن قانداق ساقلىنىشنى ئۆگىنىۋالاتتى. مۇزاكىرە ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ھەربىر گۇرۇپپىدىن بىر ئادەم دەرس ئارىلىقىدا ئۆز گۇرۇپپىسىدا بولۇنغان مۇلاھىزىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ دەپ ئۆتەتتى. بۇنىڭدا ئالدىنغان ھاسىلات ۋە يېڭى ئۇچۇر تېخىمۇ كۆپ بولاتتى. 2007 ـ يىلى ئىيۇل، يازلىق مەۋسۇمدا «سېلىشتۇرما مەدەنىيەت» دەرسىدە تانزانىيەلىك نېگىر ساۋاقدىشىم پونسىئانو بىلەن گۇرۇپپا مۇنازىرىسىگە قاتنىشىۋېتىپ بولۇنغان تالاش ـ تارتىش ئېسىمدىن چىقمايدۇ. تالاش ـ تارتىشىمىز «ھەمجىنسىلار(homesexuality,同性恋)نى قانۇن ئېتىراپ قىلىشى

كېرەكمۇ ـ يوق؟» دېگەن تېمىدا بولدى. مەن «ھەمجىنسىلىقنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ، دۆلەت ئۇنى چەكلىشى كېرەك، ئۇ ئەخلاققا قىلىنغان ھاقارەت» دېگەن قارىشىمدا چىڭ تۇردۇم. پونسىئانو باشقىلارنىڭ گېپىدىن پۇتاق چىقىرىشقا ئامراق، ئويلىمىغان نۇقتىدىن پىكىر قىلىدىغان يېگىت ئىدى. ئېنگلىز تىلىنى بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلسىمۇ، راۋان سۆزلەيتتى. تازا دىققەت قىلمىسا، نېمە دەۋاتقانلىقىنى ئاڭقىرغىلى بولمايتتى. كۆپىنچە ھالدا گۇرۇپپا مۇنازىرىسىدە ئىككىمىز دوقۇرۇشۇپ قالاتتۇق. شۇ كۈنىمۇ ئۇ كىشىلىك ھوقۇق نۇقتىسىدىن چىقىپ، ھەمجىنسىلارنىڭ توي قىلىشى شەخسىنىڭ ئەركىنلىكىدىكى ئىش ئىكەنلىكى، دۆلەتنىڭ ئۇنى چەكلەش ھوقۇقىنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، مېنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىمگە قارشى چىقتى. ئاخىر بولماي مەن ئۇنىڭغا مۇنداق سوئال قويۇشقا مەجبۇر بولدۇم :

ـــ تانزانىيەدىمۇ مۇسۇلمانلار كۆپ، ئەمىسە تانزانىيەمۇ ھەمجىنسىلارنى قوللىشى كېرەكمۇ؟ سەن بېجىرىم بىر يېگىت، ئۇنداقتا سەن ئۆزۈڭ دېمەتلىك يەنە بىر يېگىت بىلەن توي قىلىشنى خالامسەن ؟

ـــ خالىمايمەن، ـــ دېدى پونسىئانو كۈلۈپ تۇرۇپ، ـــ ئەما مېنىڭ خالىماسلىقىم تانزانىيە ھۆكۈمەت سىياسىتىدە ھەمجىنسىلارغا قارشى تۇرۇشى كېرەك دېگەنلىكىم ئەمەس. بىز ياشاۋاتقان بۇ دەۋر دېموكراتىيە، ئەركىنلىك دەۋرى. قانداق ياشاش شەكلىنى تاللاش شەخسىنىڭ ئۆز ئەركىنلىكىدىكى ئىش.

ـــ مەن سەن دەۋاتقان دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ئۇقۇملىرىغا قارشى ئەمەس. ئەمما، ياراتقۇچىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ بولغان ھەمجىنسىلار مۇناسىۋىتى ئىنسانىيەتنىڭ قىممەت قاراشلىرىنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىپ، ئەخلاق مىزانلىرىنى بىتچىت قىلىپ تاشلايدۇ. ئەركىنلىكنى زىيادە تەكتىلەيدىغان غەرب جەمئىيىتىمۇ مانا بۇگۈن ئەخلاقسىزلىقنىڭ، جىنسىي ئەركىنلىكنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتتى. ئەيدىز قاتارلىق ساقايماس

جنسي كېسەللەر سەن دەۋاتقان ئاتالمىش جنسىي ئەركىنلىك، ئەخلاقسىزلىققا بېرىلگەن مۇكاپات. سەن ھەمجنسلارنىڭ دۆلەتكە، جەمئىيەتكە، ئۆلادلارغا كەلتۈرىدىغان زەھەرى، زىيىنىنى سەل چاغلاپ قېلىۋاتسەن.

پونسىئانو يەنىلا ئۆزىنىڭ گېپىنى راست قىلاتتى. ئاخىر ئىككىلىمىز ئۆز پىكرىمىزنى ساقلاپ قالدۇق. ئەمەلىيەتتە ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىش ئوخشىمىغان ئىككى خىل قىممەت قارىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپنىڭ ئىنكاسى ئىدى. مەن ئامېرىكا مائارىپىدىكى ئوخشىمىغان پىكىرگە ھۆرمەت قىلىش پىرىنسىپىنى بۇ يەردە ھەققىي ھېس قىلدىم. مۇئەللىم خۇلاسە قىلغاندا، قايسىمىزنىڭ پىكرىنىڭ توغرىلىقىنى ئايرىپ ئولتۇرمىدى. ئەمەلىيەتتە پونسىئانو بىلەن ئىككىمىزنىڭ ئىدىيە ئىختىلاپى ئىككى خىل بىلىش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ ئىدى. «بىزنىڭ بىلىشىمىز بىز باشتىن كەچۈرگەن تارىخ ۋە ياشاۋاتقان مەدەنىيەت مۇھىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ» دەيدۇ كېننىس ئاللان.[1]

ئىچىمدە پونسىئانونىڭ گەپلىرىگە قايىل ئەمەس ئىدىم، مۇئەللىمنىڭ كىمنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئايرىمىغانلىقىنىمۇ چۈشىنىشكە بولاتتى. مەن ئىدىيەمدىن ئۆتكۈزەلمىگەن، قوبۇل قىلالمىغان نۇرغۇن ئىش بۇ يەردە ئۆز يوسۇنىدا داۋام قىلىۋېرەتتى. ئادەمگە مەدەنىيەت ئەندىكىشى ھېس قىلدۇرىدىغان بۇنداق ئىشلار بۇ يەردە كۆپ ئۇچرايتتى. كېيىن بىلسەم، ئامېرىكا جەمئىيىتى ئېچىۋېتىلگەن، ئەركىن بىر جەمئىيەت بولۇشىغا قارىماي، ھەمجنسلارنىڭ دۆلەت مىقياسىدا قانۇنلىشىشىغا قارشى تۇرغانىكەن. كالىفورنىيە، ماسساچۇستىس قاتارلىق بىرقانچە ئىشتات ئۆز ئىشتاتلىرىنىڭ بەلگىلىمىسىدە ھەمجنسلارنىڭ توي قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى بېكىتكەندىن

[1] كېننىس ئاللان: «جەمئىيەتنى چۈشىنىش»، چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى ئىنگلىزچە نەشرى، 2 ـ بەت.

باشقا، قالغان ئىشتاتلار ھەمجىنسلىقنى قانۇنلاشتۇرۇشقا قارشى ئىكەن. ھوللىۋود جايلاشقان لوس ئانجىلىس شەھىرى ھەمجىنسلار بىرقەدەر كۆپرەك جايلاشقان شەھەر ئىكەن. ھەمجىنسلىقلار ئىچىدە كىرىمى يۇقىرىلار ــ كىيىم لايىھىلىگۈچىلەر، گىرىمچىلار، رىياسەتچىلەرمۇ خېلى كۆپ ئىكەن. ئالايلۇق، «تېخنىكا ۋە جەمئىيەت» تېلېۋىزىيە پىروگراممىسىنىڭ داڭلىق ئايال رىياسەتچىسى ئېللېن دېگېنېرېس (Ellen Degeneres) ھەمجىنس تائىپىسىدىكىلەردىن بولۇپ، ھەمجىنسلارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىزچىل كۈرەش قىلغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ھازىر كىشىلەر بىر خىل تەنقىدىي نەزەر بىلەن مېنىڭ جىنس ئالاھىدىلىكىمگە بەكرەك دىققەت قىلىدۇ. ئەمما، كەلگۈسىدىكى 30 يىلدا مەن يەنىلا ھەمجىنسلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىمەن.» ھوللىۋودتىكى جۈڭگولۇق داڭلىق رېژىسسور لى ئەن مۇنداق دەيدۇ: «جۈڭگولۇقلار ھەمجىنسلارغا توغرا قارايدۇ، ئۇلارنى باسىدىغان ئىشنى قىلمايدۇ. ئامېرىكىدا پۈتۈنلەي بۇنىڭ ئەكسىچە. ئامېرىكىدىكى كونسېرۋاتىپلار ئارىسىدا ھەمجىنسلارغا قارشى تۇرۇش كەيپىياتى ئېغىر. ھەتتا بەزىلەر ھەمجىنسلارغا قارشى ھۇجۇم قوزغىغان.» لى ئەن «جۈڭگولۇقلار ھەمجىنسلارغا توغرا قارايدۇ» دېگەندە، جۈڭگودا ياشايدىغان ئۇيغۇر قاتارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ بۇ ھادىسىگە ھەرگىزمۇ توغرا قارىيالمايدىغانلىقىنى ئېسىدىن چىقارغان بولسا كېرەك. جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن كۆزىتكەندە، ھەمجىنسلىق ھادىسىسىنى تەرەققىيات، زامانىۋىلىق ۋە ئالدىراش تۇرمۇش رېتىمى ئىچىدە يۈكسەك دەرىجىدە سانائەتلەشكەن جەمئىيەتتە ياشىغۇچى كىشىلەرنىڭ پسىخىكىسىدا كۆرۈلگەن غېرىبلىق، يېتىملىكنىڭ ئىپادىسى دېيىشكىمۇ بولاتتى.

شۇنداق قىلىپ، ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى گۇرۇپپا مۇنازىرىلىرىدە نۇرغۇن يېڭى ئۇچۇر، يېڭى پىكىرگە ئېرىشتىم. ئىدىيەمدىن ئۆتىمەيدىغان يۇقىرىقىدەك گەپلەرنى ئاڭلىغاندا سەۋر قىلىشىنمۇ ئۆگەندىم. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ،

كاللامدا پەيدا بولغان تەتقىقات مېتودى ۋە ئۆز كەسپىمگە مۇنا-سىۋەتلىك سوئاللارنى پىروفېسسورلارنىڭ ئىشخانىسىدا ئولتۇر-غان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ سورايدىغان بولدۇم. ئامېرىكا ماۋارد-پىدا، دەرس ئۆتكەن ئوقۇتقۇچى ھەر ھەپتىدە بىر - ئىككى قې-تىم ئىشخانىسىدا ئولتۇرۇشى كېرەك. بۇ ۋاقىت دەرس پىلانىغا ئېنىق يېزىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تېخىرقىغان، بىلەلمىگەن يەرلىرىنى سورۇشۇلىشىغا قولايلىق يارىتىلىدۇ. ئاسپىرانتلىق ئوقۇشى ئۆزىمىزنىڭ ئىزدىنىشىنى تەلەپ قىلىدىغان بولغاچقا، ئامېرىكا ماۋارپىدىكى بۇ ئۆزگىچىلىك ماڭا ياردى. قىزىق يې-رى، يالغۇز قالغاندا، كىتاب - ماتېرىيال كۆرگەندە كاللىغا كې-لىدىغان پىكىر ۋە سوئاللار مۇئەللىمنى كۆرگەندە ئەستىن كۆ-تۈرۈلۈپ كېتەتتى. مەن بۇ خىل ئەھۋالىنى تۈگىتىش ئۈچۈن مەخسۇس سوئال خاتىرىسى تۈتۈپ، ئۆزۈم جاۋابىنى تاپالماي قالغان سوئاللارنى، تېگىگە يېتەلمىگەن مەسىلىلەرنى يېزىپ ماڭدىم. ئۆز نۆۋىتىدە يەنە شۇنىمۇ دەپ ئۆتەي، بىزدە شەكىللە-نىپ قالغان چەت ئەللىكنى چوڭ بىلىش پىسخىكىسىنىڭ تە-سىرىدىنمۇ ياكى دادىل پىكىر قىلمەن دەپ مازاقتا قېلىشتىن ئەنسىرىدىممۇ، ئەيتاۋۇر «جەمئىيەت نەزەريەسىدىن ئومۇمىي با-يان» دېگەن دەرسكە يېڭى قاتناشقاندا، ئۆزۈم پىكىر قىلالايدىغان تېمىلار توغرۇلۇق گەپ قىلىشتىن خىجىل بولدۇم. ئېنىقراقى، ئېغىر روھىي بېسىم ھېس قىلدىم. مەن تولۇق كۇرستا جەمئى-يەتشۇناسلىق كەسپىدە ئوقۇمىغاچقا، نەزەريە دەرسىنى تولۇق كۇرسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يىللىق ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئوقۇشۇمغا توغرا كەلدى. سىنىپتا 50 نەچچە ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە مېنى قوشقاندا ئۈچ نەپەر چەت ئەللىك بار ئى-دۇق. تۇنجى سائەتلىك دەرستە كانادا تورونتو ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزگەن ئايال پىروفېسسور ناندىتا شارما «نەزەريە دېگەن نېمە؟» دەپ سوئال قويدى. سىنىپ ئىچى جىمىپ كەتتى. مەن ئەسلىي ئامېرىكىلىق ئوقۇغۇچىلار بۇ سوئالغا ئويلانمايلا جاۋاب

بىرنۆبەتتىدىغىۇ دەپ ئويلىغانىدىم، ئۇنداق بولمىدى. مەن شۇ چاغدا تىل بىلىش بىلەن پىكىر قىلىشنىڭ پۈتۈنلەي ئىككى ئىش ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ھېس قىلدىم. ئامېرىكىلىق ئوقۇغۇچىلار ئۆز ئانا تىلى بولسىمۇ، ئىنگلىز تىلىدا قانداق پىكىر قىلىش مەسىلىسىگە دۇچ كېلىۋاتاتتى، قىينىلىۋاتاتتى. مەن ئۆزۈمنى ئىپادىلەشتە ھۆرلۈك ھېس قىلسامۇ، نېمىشقىدۇر قولۇمنى كۆتۈرۈشكە جۈرئەت قىلالمىدىم. ئاخىر ئىككى ئوقۇغۇچى ئوخشىمىغان نۇقتىدىن «نەزەرىيە» دېگەن ئۇقۇمغا جاۋاب بېرىپ ئۆتتى. «ئوخشىمىغان پىكىر بارمۇ ؟» دەپ سورىدى مۇئەللىم. مەن بايىقى ئىككى ئوقۇغۇچى دەپ بولغان نۇقتىلارنى تەكرارلاپ سالماسلىق ئۈچۈن بىر پەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، غەيرىتىمگە كېلىپ قولۇمنى كۆتۈردۈم ۋە ئادىيلاشتۇرۇپ: «نەزەرىيە دېگىنىمىز، ئوخشاش بولمىغان ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىزاھلاپ بېرىدىغان بايان» دېدىم. گەرچە يۈقىرىقى گەپلەرنى ئۆزۈمەي، راۋان ئېيتالمىسامۇ بەكلا جىددىيلەشتىم. قارىغاندا، ئامېرىكانلارنى چوڭ بىلىش ھېسسىياتى، «ئۇلار جىق نەرسە بىلىدۇ» دېگەن قاراش ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلەپ ماڭا بېسىم پەيدا قىلىۋاتقاندەك قىلاتتى. مۇئەللىم جاۋابىمنى مۇئەييەنلەشتۈردى. دېمىسىمۇ «نەزەرىيە دېگەن نېمە؟» دېگەن سوئالغا ئوخشىمىغان نۇقتىدىن چېقىپ ھەر خىل جاۋاب بېرىشكە بولاتتى. شۇ كۈنى مەن ئۆزۈمگە ئىشەنمىسەم، چەت ئەللىكنى جىق نەرسە بىلىدۇ دەيدىغان پىسخىكىنى ئۆزۈمدىن نېرى قىلمىسام، زېيان تارتىدىغانلىقىمنى يەنە بىر قېتىم ھېس قىلدىم. ئۆزىمىزگە نىسبەتەن ئىشەنچىنى يوقاتساق، ھەممە نېمىنى يوقىتىشىمىز مۇمكىن. لېكىن نېمىلا دېگەنبىلەن، ئابستراكت ئۇقۇملار ھەققىدە يات بىر تىلدا تەپەككۇر قىلىش ئادەمگە ئانا تىلىدىكىدەك ھۆرلۈك تۇيغۇسى بېرەلمەيتتى. نەزەرىيە دەرسىدىكى بىر قېتىملىق كەچۈرمىش بۇ قارىشىمىنىڭ توغرىلىقىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىدى. جەمئىيەت نەزەرىيە-

سى دەرسىمىزدە ئاساسلىقى دۇنيادىكى مەشھۇر جەمئىيەتشۇ-ناسلارنىڭ ھاياتى، ئىدىيەسى ۋە مۇھىم نەزەريە سىستېمىلىرى تونۇشتۇرۇلاتتى. فرانسىيەنىڭ بۇگۈنكى زامان جەمئىيەتشۇنا-سى پېئېر بوردىئۇ(2003 — 1930 ,Pierre Bourdieu)نىڭ ئىدد-يەسى تونۇشتۇرۇلىدىغان كۇنى مۇئەللىمىمىز دەرس ئۆتمەي پد-ئېر بوردىئۇنىڭ نەق مەيداندا لېكسىيە سۆزلىگەن كۆرۈنۈشى ئېلىنغان VCD پىلاستىنكىسىنى قويۇپ بەردى. مەن بەكمۇ خۇشال بولدۇم. سەۋەبى، ۋەتەندىكى چېغىمدا مەن پېئېر بوردد-ئۇنىڭ «مەدەنىيەت ۋە ھوقۇق»، «تىل نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟» دېگەن كىتابلىرىنى سېتىۋالغان ۋە ئۇنىڭ كاپىتال، ھوقۇق ھەققىدىكى بايانلىرىغا قايىل بولغانىدىم. پېئېر بوردىئۇ ياۋرو-پادىلا ئەمەس، ئامېرىكىدىمۇ يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە بولۇپ، ئېد-مىل دۇركېم(1918 — 1858, Emile Durkheim) دىن كېيىنكى فرانسىيەلىك ئەڭ ئۇلۇغ جەمئىيەتشۇناس دەپ تەرىپلىنەتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ سىمۇول، كاپىتال ھەققىدىكى نەزەريەلىرى بەكمۇ قايىل قىلارلىق ۋە يېڭىچە ئىدى. ئەسلىي بۇ بوردىئۇنىڭ فرانسىيەدە تۇرۇپ سىملىق تېلېۋىزىيە ئارقىلىق نەق مەيداندا ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناسلارغا سۆزلىگەن نۇتقى ھەققىدىكى پىلاستىنكا ئىكەن. نۇتۇق باشلىنىشتىن ئىلگىرى، سۇرەتكە ئېلىش ئۆيىدە بوردىئۇنى مۇخبىرلار ئورىۋېلىشتى ۋە ئىمزا قو-يۇپ بېرىشنى ئۆتۈندى، ھەتتا بىر - ئىككى دادىلراق فرانسۇز قىز بوردىئۇنىڭ مەڭزىگە سۆيۇپ قويدى. مەن بىر جەمئىيەتشۇ-ناسنىڭ بۇنچىلىك تەسىر ۋە ئابرۇيغا ئىگە بولالايدىغانلىقىنى، جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەريەسىدىن ئىبارەت تولىمۇ ئابستراكت بىر ئۇقۇمدا مۇخبىرلارنىڭ بۇنچە سەۋىيەلىك سوئاللارنى سورد-يالايدىغانلىقىنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتاتتىم. ئېكراندا كۆرۈنۈش ئالمىشىپ، ئامېرىكىدىكى جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ بوردىئۇنىڭ نۇتقىنى ساقلاۋاتقان مەنزىرە پەيدا بولدى. ئامېرىكىلىق جەمئىد-يەتشۇناس ۋاللېر ستەيىن(? — 1929، Waller Stein) ئورنىدىن

تۇرۇپ ئىنگلىز تىلىدا بوردىئۇغا سالام بەردى ۋە كۆپچىلىكنىڭ يىغىلىپ بولغانلىقىنى، بوردىئۇنىڭ نۇتۇقنى باشلىسا بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئېكراندا بوردىئۇنىڭ قاتتىق جىددىيلەشكەن كۆرۈنۈشى پەيدا بولدى. سۇرەتكە ئېلىش ئۆيىدە بوردىئۇ جىددىيلەشكىنىدىن بىردەم تەرلىرىنى سۇرتەتتى، بىر دەم ئالدىدىكى چايىنى ئىچەتتى. «فىرانسۇز تىلىدا سۆزلىگەن بولسام نېمىدېگەن ياخشى بولاتتى ـ هە! ـــ دېدى بوردىئۇ تەرلىرىنى سۇرتكەچ يېنىدىكى مۇخبىرغا، ـــ تىل توسالغۇسى (Language Barrier) بېسىم پەيدا قىلىۋاتىدۇ.» يېنىدىكى مۇخبىر ئۇنى توختىماي رىغبەتلەندۈرۈپ تۇراتتى. مەن بەكلا ھەيران قالدىم ۋە چوڭقۇر بىر ھېكمەتنى يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ ھېس قىلغاندەك بولدۇم. ئانا تىلىنىڭ ھۇزۇرى ئادەمنىڭ تىنىقى، نەپىسى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كېتىدىكەن. يات تىلغا ھەرقانچە ئۇستا ئادەممۇ ئانا تىلىدىكىدەك پىكىر ئەركىنلىكىگە ئېرىشەلمەيدىكەن. بوردىئۇنىڭ ئىنگلىز تىلى سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرىلىقىدا گەپ يوق. ئەمما ئىنگلىز تىلىدا ئامېرىكانلارغا نۇتۇق سۆزلەش ئۇنى خىجىلا تەرلىتىۋاتاتتى. تىل توسالغۇسى تۇپەيلىدىن كىشىنىڭ چىقىدىغان بۇ خىل ئوڭايسىزلىق ماڭا يىغىن سورۇنلىرىمىزدا سۆزلەۋاتقان رەھبەرلىرىمىزنى، دەرس مۇنبەرلىرىدە خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈۋاتقان ئوقۇتقۇچىلىرىمىزنى ئەسلەتتى؛ ئۇلارنىڭ قىينىلىدىغان يەرلىرىنى چۈشەنگەندەك بولدۇم. ئورۇمچىدە بىر دوستۇم ماڭا ئىدارىسىنىڭ ئۇيغۇر رەھبىرى چوڭ يىغىندا خەنزۇچە سۆزلىگەن ھامان ئۇنىڭ تەلەپپۇز ۋە سۆزدە قېيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ ئۆزىنىڭ جىددىيلىشىپ يەرگە قارىۋالىدىغانلىقى، باشلىقىنىڭ خاتا سۆزلەپ قويۇپ يۈزى چۈشۈپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى. قارىغاندا، تىل توسالغۇسىدىن كىشىنىڭ چىقىدىغان بېسىم ۋە ئوڭايسىزلىق رايون خاراكتېرلىك مەسىلە بولمىسا كېرەك.

كۈنلەر ئۆتمەكتە. مەن ئامېرىكا مائارىپىنىڭ ئىلغار، يارقىن

نۇقتىلىرىنى ھېس قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەزى سەلبىي، كىشىنىڭ دىتىغا ياقمايدىغان تەرەپلەردىن خالىي ئەمەسلىكىنى تونۇپ يەتتىم. ئۇقۇتۇش بىنالىرىدا قوڭغۇراق چېلىنمايتتى. دەرستىن چۈشۈش ۋاقىتلىرى بىردەك بولمىغاچقا، دەرس ئاڭلاۋاتقاندا دەرستىن چۈشكەن باشقا سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭى ئاڭلىنىپ بىنانى بىر ئالاتتى. «ئوقۇتۇش رايونىغا ماشىنا كىرىشكە بولمايدۇ» دېگەن بەلگىلىمە يوقمۇ، ئەيتاۋۇر دەرس ئارىلىقىدا سىرتتىن موتوسىكلىتلارنىڭ يۇقىرى ئاۋازدا غارقىراشلىرى ۋە ماشىنا ئاۋازلىرى كىرىپ دەرسخانا كەيپىياتىغا تەسىر يەتكۈزەتتى. «سېلىشتۇرما مەدەنىيەت» دەر ـ سىمىزنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، چىكاگولۇق ياش قىز ئەننى (Annie) دەرس ئارىلىقىدا ئامېرىكا تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپىدا نۇرغۇن مەسىلە بارلىقىنى، تولۇق كۇرس مائارىپىدىمۇ جىنسىي ئەركىنلىك تۇپەيلى بىللە تۇرغان ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا نىكاھ ـ سىز بالا تېپىپ باشقىلارغا بېرىۋېتىش قىلمىشلىرىنىڭ بارلـ ـقىنى دەپ ئۆتتى. ئامېرىكا «ئالما» كومپيۇتېر شىركىتىنىڭ باش ئىجرائىيە ئەمەلدارى ستېۋ جوب (Steve Job) نىكاھسىز تۇغۇلغان. ئۇ ستانفورد ئۇنىۋېرسىتېتىدا سۆزلىگەن «دۆت بولسىڭ ئاچ قالىسەن»(stay hungry , stay foolish) دېگەن نۇتـ ـقىدا ئۆزىنىڭ نىكاھسىز تۇغۇلغانلىقىنى ئاشكارا تىلغا ئالىدۇ. مەن ۋەتەندىكى چېغىمدا: «جۇڭگونىڭ تولۇق كۇرس مائارىپى يا ـ مان ئەمەس. چەت ئەلگە ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇشقا چىقسا مۇۋاپىق بولىدۇ» دەپ ئاڭلىغانىدىم. بۇ گەپنىڭ مەلۇم نۇقتىدىن توغرا ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم. ھازىر ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر قىسىم باي ئاتا ـ ئانىلار بالىلىرىنىڭ چەت ئەلگە چىقىشتـ ـكى شەرتلەرنى ھازىرلىغان ـ ھازىرلىمىغان، ئوقۇيالايدىغان ـ ئوقۇيالمايدىغانلىقى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرماي چەتكە چـ ـقىرىۋېتىش كويىدا يۇرىدۇ. ھەتتا بەزىلەر چەت ئەللەرنى چوڭ بىلىش پىسخىكىسىنىڭ زىيىنى تۇپەيلى مائارىپى ۋە تەرەققىيات

ئەھۋالى جۈڭگونىڭكىدىن كۆپ تۈۋەن تۇرىدىغان دۆلەتلەرگە چەقىپ پۇشايمان قىلىشتى، نۇرغۇن سەرسانچىلىقنى باشتىن كەچۈردى. شۇڭا چەت ئەلگە ئوقۇشقا چىقىقان كىشى قارىغۇلارچە مودا قوغلىشىشتىن ساقلىنىشى، ئۆزىنىڭ چەت ئەلگە نېمە ئۈچۈن چىقماقچى بولغانلىقى ھەققىدە ئەقلىي بىر مۇددىئا بىلەن ئويلىنىشى كېرەك.

كىشىلەر ئامېرىكىغا نېمە ئۈچۈن تەلپۈنىدۇ ؟

ئادەمگە بولغان ھۆرمەت، ئىنسانىيەتنىڭ قەدىر ـ قىممىتى ۋە ھوقۇق ئېھتىمال كىشىلەرنى ئامېرىكىغا تەلپۈندۈرۈۋاتقان ئامىللارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم ئامىل بولسا كېرەك. ئامېرىكا مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىپ بولغان دۆلەت. نېگىرلار ھوقۇقى رەھبەرلىرىدىن دۇبئۇس، مارتىن لۇتىر كىڭ، مەلكۇن قاتارلىقلارنىڭ كۈرەش قىلىشى بىلەن ئەمدىلىكتە نېگىرلارنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن، ئىرق مەسىلىسى مەسىلە بولۇشتىن قالغانىدى. ئاپتوبۇسلاردا: «ھەرقانداق ئادەمنىڭ باشقىلارنىڭ ئىرقى، جىنسى، فىزىيولوگىيەلىك كەمتۈكلۈكىنى باھانە قىلىپ كەمسىتىشى قانۇن تەرىپىدىن چەكلىنىدۇ» دېگەن مەزمۇندىكى جۈملىلەر كۆزگە چېلىقىدىغان يەرگە يېزىلغان بولاتتى. ئىقتىدارى بار ھەرقانداق ئادەم بۇ يەردە قارشى ئېلىناتتى ھەم تىرىشسا مۇقەررەر تەرەققىيات پۇرسىتىگە ئېرىشەلەيتتى.

خىزمەتچى خادىملارنىڭ خىزمەتتە بۆلەكچە قىزغىن بولۇشى، رەسمىيەت بېجىرىشنىڭ ئاددىيلىقى مېنى تەسىرلەندۈرگەن يەنە بىر ئىش بولدى. ئۇرۇمچىدىكى چېغىمدا ئامېرىكىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇماقچى بولغانلار چوقۇم بېرىشكە تېگىشلىك GRE ئىمتىھانىنىڭ ماتېماتىكىلىق ئانالىز قىسمىنى بېرىشكە ئۇلگۈرەلمىگەنىدىم. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كەلگەندىن كېيىن، «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» ئىشخانىسىنىڭ خادىمى كىم

سىمول GRE ئىمتىھانىغا تىزىملىتىشىم كېرەكلىكىنى، ئىمتىھانغا تىزىملىتىش پۇلىنى كېيىنچە شەرق ـ غەرب تەتقىقات مەركىزىنىڭ ئاتچوت قىلىپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەن 140 دوللار تۆلەپ بۇ ئىمتىھانغا قاتناشتىم. بىركۈنى كىم سىمول شەرق ـ غەرب تەتقىقات مەركىزىگە كىرىپ ئىمتىھان پۇلىنى ئاتچوت قىلىۋېلىشنى ئېيتىپ ئېلخەت يېزىپتۇ. مەن ھايالشىمايلا شەرق ـ غەرب تەتقىقات مەركىزىگە كىردىم. كىردىم ـ يۇ، پاسپورتۇمنى ئېلىۋالمىغانلىقىمنى ئېسىمگە ئالدىم. «پۇلنى بېرىشتىن بۇرۇن ئۇلار ھېچبولمىغاندا كىملىكىمنى ئىسپاتلايدىغان بىرەر گۇۋاھنامىنى كۆرسىتىشىمنى تەلەپ قىلار» دېگەن خىيال كاللامدىن ئۆتتى. ئاخىر نېمىلا بولسۇن مالىيە ئىشخانىسىغا ئاۋۇال كىرىپ بېقىش، پۇلنى ئېلىش ئۈچۈن نېمە رەسمىيەتلەرنى ئۆتىشىم كېرەكلىكىنى سورىۋېلىش نىيىتىگە كەلدىم.

مالىيە ئىشخانىسىدىكى ئايال كاسسىر مېنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. مەن كېلىشتىكى مەقسىتىمنى ئېيتتىم. كاسسىر ئايال فامىلەمنىڭ قانداق يېزىلىدىغانلىقىنى سورىغاچ بىر جەدۋەلگە كۆز يۈگۈرتتى. مەن فامىلەمدىكى ھەرپلەرنى ھەجىلەپ بەردىم. ئۇ ئايال جەدۋەلگە بىرنېمىلەرنى يازدى ۋە 140 دوللار پۇلنى ئېلىپ ئالدىمغا قويۇۋېتىپ ئىمزا قويۇپ بېرىشىمنى ئېيتتى. مەن ئىمزا قويۇپ بولۇپ پۇلنى ئالدىم:

ـــ رەسمىيەتلەر تۈگىدىمۇ؟ ـــ دەپ سورىدىم مەن ھەيرانلىق ئىچىدە.

ـــ تۈگىدى، ـــ دېدى كاسسىر ئايال كۈلۈپ تۇرۇپ، ـــ خۇشۇاق بولۇڭ.

كاسسىر ئايال پاسپورتۇمنى چىقىرىشنى تەلەپ قىلمىدى، پۇلنى ئېلىشقا ئۇچ مىنۇتمۇ ۋاقىت كەتمىدى. راست گەپنى قىلسام، ئۇ ئايالنىڭ ئاغزىمدىن چىققان گەپكە ئىشىنىپ ماڭا بۇ پۇلنى شۇنچە تېز بېرىۋەتكىنىگە ھازىرغىچە ھەيرانمەن. شۇ كۈنى ئىشەنچ مېخانىزمىنىڭ ئادەمگە ئېلىپ كېلىدىغان ھۇزۇ-

رىنى يەنە بىر قېتىم ھېس قىلدىم. ئىجتىمائىي ئالاقىدىكى سىپايىلىك، خىزمەتچى خادىملارنىڭ قىزغىنلىقى تەبىئىي ھالدا كىشىگە ئىللىق بىر سېزىم ئاتا قىلاتتى.

مەن ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كەلگەندىن كېيىن، ئامېرىكىنىڭ بىرقانچە ئىشتاتىدا قوراللىق ئېتىشىش ۋەقەسى يۈز بەردى. لېكىن ھاۋايدا مەن خاتىرجەمسىزلىك ھېس قىلمىدىم، كىشىلەرنىڭ قورال ئېلىپ يۈرگىنىنىمۇ كۆرمىدىم. كېيىن ئۇقسام، ھەرقايسى ئىشتاتنىڭ پۇقرالارنىڭ قورالغا ئىگە بولۇشى ھەققىدىكى بەلگىلىمىسى ئوخشىمايدىكەن. مەن تۇرۇۋاتقان ھاۋاي ئىشتاتى قوراللارنى ئەركىن ئېلىپ يۈرۈشنى چەكلىگەن ئىشتاتلارنىڭ بىرى ئىكەن. بۇ يەردە كىشىلىك ھوقۇق ئالاھىدە كاپالەتكە ئىگە ئىكەن. بىر كۈنى ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئامانلىق قوغداش تارمىقىدىن بىخەتەرلىككە دەققەت قىلىش ھەققىدە ئېلخەت تاپشۇرۇۋالدىم (بۇ خىلدىكى ئېلخەتلەر ئادەتتە ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ھەممە ئىشچى ـ خىزمەتچىسىگە، ئوقۇغۇچىسىغا ئەۋەتىلەتتى). ئېلخەتنىڭ مەزمۇنى مېنى ھەيران قالدۇردى. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، ئالدىنقى كۈنى چۈشتىن كېيىن بىر ئاسىرانت قىز ئۇنىۋېرسىتېت يولىدا كېتىۋاتسا، ياش بىر بالا ئارقىسىغا كىرىۋاپتۇ. قىزنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى، بىردەم پاراڭلاشقۇسى بارلىقىنى ئېيتىپتۇ. قىز رەت قىلىپتۇ. يىگىت قىزنىڭ ئالدىنى توسۇۋاپتۇ. قىز يانداپ ئۆتمەكچى بولغانىكەن، يىگىت ئۇنىڭ بىلىكىدىن تۇتۇۋاپتۇ. قىز ۋارقىراپ يارىمىگە ئاي دەم چاقىرىپتۇ. يىگىت قېچىپ كېتىپتۇ. قىز ساقچىغا تېلېفون قىپتۇ. مەكتەپنىڭ ئامانلىق ساقلاش ئاپپاراتى ئىشنىڭ جەريانىنى، يىگىتنىڭ چىراي ئالاھىدىلىكىنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئۇ يىگىتنى ئىزدەۋاتقانلىقىنى، كۆرگۈچىلەرنىڭ ۋاقتىدا مەلۇم قىلىشىنى ئەسكەرتكەنىدى. «ئۇ يىگىتنى نەس بېسىپتۇ ـ دە» دەپ ئويلىدىم مەن. ۋەتەندە بۇنداق ئىشلار ساقچىلار ئارىلىشىدىغان دائىرىدە ئەمەس ئىدى. كىشىلىك ھو-

قۇققا دەخلى ـ تەرۇز قىلىدىغان ئىشمۇ ئەمەس ئىدى. شۇڭا بەكلا ھەيران قالدىم. ئۇرۇمچىدە مەن كۆڭلى چۈشۈپ قالغان قىزلارغا تەھدىت سالىدىغان، قورقىتىدىغان يىگىتلەرنى كۆپ كۆرگەن، بۇنداق ئىشلارنى جىق ئاڭلىغانىدىم. بۇنداق ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن قىزلار دەردىنى ئىچىگە يۇتۇشقا مەجبۇر بولاتتى، ساقچىغا مەلۇم قىلىشنىمۇ ئويلاشمايتتى. ھالبۇكى، ئامېرىكىدا بۇ كىشىلىك ھوقۇققا دەخلى ـ تەرۇز قىلىش ھېسابلىناتتى. ۋەقە سادىر قىلغۇچىنىڭ ئارخىپىغا بۇ ئىشلىرى يېزىلىپ ئۇ-نىڭ خىزمەت تېپىش، بانكىدىن قەرز ئېلىش ئىشلىرى توسال-غۇغا ئۇچرايتتى. شۇڭا، ئامېرىكىدا بىراۋغا پىچاق تىقىۋېتىش، ئۆچى بار ئادەمنى ئادەم توپلاپ ئۇرۇۋېتىش ئەمەس، قۇرۇق تەھ-دىت سېلىشمۇ قانۇنغا خىلاپ قىلمىش ھېسابلىناتتى. جەمئىيەت ئامانلىقى، شەخسنىڭ كىشىلىك ھوقۇقى كۇچلۇك كاپالەتكە ئىگە ئىدى.

خىزمەت پۇرسىتىنىڭ كۆپ بولۇشى بەلكىم كۆچمەنلەرنى ئامېرىكىغا كېلىشكە تەلپۇندۇرىدىغان يەنە بىر ئامىل بولسا كېرەك. بىزگە بېرىلىدىغان ۋىزا J – 1 (زىيارەتچى ئىلمىگەر-لەرگە بېرىلىدىغان ۋىزا) بولغاچقا، ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلاردا ئىشلىشىمىزگە رۇخسەت قىلىنمايتتى. بىزدەك «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» غا ئېرىشكۇچىلەرگە ئايدا بېرىلىدىغان 1100 دوللار پۇل تۇرمۇشقا يېتىمپ ئاشاتتى. لېكىن مۇكاپاتقا ئېرىشكۇچى ئا-يال بولسا ئېرى، ئەر بولسا ئايالى ئىشلەپ پۇل تاپسا بولاتتى. مەندىن بىر يىل بۇرۇن «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى»غا ئېرىشكەن شىزاڭلىق زاڭزۇ قىز نىما بۇچى ئىككىنچى ئوقۇش مەۋسۇمى-دىلا ئېرىنى ئەكىلىپ ئىككى يەردىن ئىش تېپىپ بەردى. ئەر ـ ئايال ئېيىغا 2200 دوللار كىرىم قىلاتتى. خەلق پۇلىغا سۇ-دۇرغاندا بۇ ناھايىتى ئوبدان كىرىم ئىدى. مىسىردىن كەلگەن ئەرەب خۇسامنىڭ ئايالى يەسلىدە بالىلارغا تاماق يېگۈزىدىغان ئىشنى قىلىپ ئېيىغا 1800 دوللار مائاش ئالاتتى. ئايلىق كى-

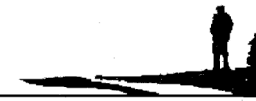
ىرمگە قارىغاندا نەرسە ـ كېرەكلەرنى ئۇنچە قىممەت دېيىشكە بولمايتتى. 200 دوللار بىلەن ئوقۇغۇچىلار ھاۋايدا بىر ئايدا يا-مان ئەمەس تۇرمۇش كەچۈرەلەيتتى (ئەلۋەتتە راھەت، ئەيش ـ ئىشرەت قوغلىشىدىغانلار بۇنىڭ سىرتىدا)، ئەمما ھونولۇلۇ خەلقئارالىق ساياھەت شەھىرى بولغاچقا ئۇي باھاسى، ئىجارە ھەققى زىيادە قىممەت ئىدى. ياتىدىغان يەردىن غەم قىلمىسا، تاماقنى ئۆزى ئېتىپ يېسە، ھاۋايدا ئاددىيراق ياشاش ئۇچۇن جىقمۇ پۇل كەتمەيتتى.

قىش بولمايدىغان شەھەر

ھونولۇلۇ ـــ ھاۋاي ئىشتاتىنىڭ مەركىزى، خەلقئارالىق سا-ياھەت شەھىرى. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتى مۇشۇ شەھەردە. بۇ يەر-گە كېلىدىغان ساياھەتچىلەرنىڭ ئايىغى يىل بويى ئۇزۇلمەيدۇ. گۈزەل ۋايكىكى ئارىلى، ئالماس مۇنارى، يانار تاغ، پىيۇرل خار-بور خاتىرە سارىيى، پولىنىزىيە مەدەنىيەت (تىنچ ئوكيانىدىكى سامۇئا، تاختى، ھاۋاي قاتارلىق ئاراللاردا ياشىغۇچى كىشىلەر-نىڭ ئارىلاشما مەدەنىيىتى) سارىيى قاتارلىقلار ھونولۇلۇنىڭ ساياھەتچىلىكىدىكى ئەڭ جەلپكار، يارقىن نۇقتىلاردۇر. ئامېرد-كا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا قىش بولغان چاغلاردىمۇ ھاۋايدا دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلار يىل بويى كۆكىرىپ تۇرىدۇ، ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا قىش ـ ياز 25℃ ئەتراپىدا بولىدۇ. شۇڭلاشقىمۇ ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن ۋە باشقا دۆلەتلەردىن ھونولۇلۇغا ئۇچىدىغان ئايروپىلانلارنىڭ بېلىتى قىس، كېلىدىغان ساياھەت-چىلەرنىڭ سانى كۆپ. بىر كۈنى سودا سارايدا جۇڭگو چوڭ قۇ-رۇقلۇقىدىن 1980 ـ يىللارنىڭ بېشىدا ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېلىپ ئوقۇغان ھەم ھازىرغىچە مۇشۇ ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇت-قۇچىلىق قىلىۋاتقان لیۇ پىروفېسسور بىلەن پاراڭلىشىپ قال-

ىدىم. ئۇ گەپ ئارىلىقىدا ھاياجانلىنىپ تۇرۇپ: «ھاۋاسىنى ۋە مۇھىتىنى ئويلاشقاندا دۇنيادا ھاۋايەك ياخشى جاي يوق» دېدى. دېمىسىمۇ، ئۇنىڭ بۇنداق دېيىشى ئاساسسىز ئەمەس ئىدى. نۇرغۇن كىشىگە تېلېۋىزور ـ كىنولاردىلا كۆرۈشكە نېسىپ بو ـ لىدىغان دېڭىز ساھىلى، ئوكيان شاۋقۇنى، ئىس ـ تۇتەكسىز، بۇلغىنىشتىن خالىي پاكىز مۇھىت، ۋاڭ ـ چۈڭسىز، ئاھالىسى شالاڭ گۈزەل شەھەر ساياھەتچىلەردە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىراتلارنى قالدۇراتتى. ھونولۇلۇدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان، ساياھەت قى ـ لىۋاتقان كىشىلەر ئارىسىدا ياپونىيەلىكلەر زور سالماقنى ئىگە ـ لەيتتى. شەھەرنى ئايلىنىپ چىقىدىغان ساياھەت ئاپتوبۇسىدا لىقىدە ئولتۇرغان ياپونىيەلىكلەرنى كۆپ ئۇچرىتاتتىم ۋە «ھاۋاي نوپۇسىنىڭ 40% ى ياپونىيەلىك» دېگەن گەپكە چىنپۇ ـ تەتتىم. ياپونىيەدە بېيىغان بايلار ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا پۇتكۇل جەمەتى بىلەن ھاۋايغا كېلىپ ياشاشنى خالايدىكەن. كۆپ قىسىم ئولتۇراق ئۆينىڭ، ئىجارە ئۆيلىرىنىڭ ئىگىسى ياپونىيەلىك بو ـ لۇپ چىقىدىكەن. كېيىن ئاڭلىسام، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ياپون ـ يەلىكلەرنىڭ كېيىنچە زېمىن دەۋاسى قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، 1992 ـ يىلدىن كېيىن ياپونىيەلىكلەرگە زېمىن سېتىپ بې ـ رىشنى توختىتىپتۇ. ياپونىيەلىكلەردىن باشقا، جۇڭگو، كورىيە، تايلاند، فىلىپپىن، ۋىيېتنام، مالايسىيا قاتارلىق ئاسىيا ئەلله ـ رىدىن كەلگەن كۆچمەنلەرمۇ ھاۋايدا خېلى بار ئىدى. شەھەرنىڭ بىر چېتىدە «جۇڭگو بازىرى» دەپ بىر جاي بولۇپ، ئاسىيا ـ لىقلار ئاساسەن مۇشۇ جايغا يىغىلىپ سودا ـ تىجارەت قىلاتتى. «جۇڭگو بازىرى»دا كۆكتات، مېۋە ـ چېۋە ۋە باشقا كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ھونولۇلۇنىڭ باشقا جايلىرىدە ـ كىگە قارىغاندا ئەرزانراق ئىدى. بىز باھادا ئۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئۇلگۇرەلمەك مەكتەپ ئورۇنلاشتۇرغان مىنبۇسلاردا (ھەر يەك ـ شەنبە كۈنى شەرق ـ غەرب تەتقىقات مەركىزى مۇكاپاتقا ئې ـ

رىشكەن چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ نەرسە ـ كېرەك سېتىـ ۋېلىشى ئۈچۈن جۈڭگو بازىرىغا قاتنايدىغان ئاپتوبۇس ئوـ رۇنلاشتۇراتتى)، بولمىسا ئاممىۋى ئاپتوبۇسلاردا «جۈڭگو بازىـ رى»غا كېلىپ بىر ھەپتىلىك لازىمەتلىكلەرنى ئېلىپ قايتاتتۇق.

«جۈڭگو بازىرى»دا روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ قالغان بىر نۇقتا شۇ ئىدىكى، نامراتلار، ئۇششاق ئېلىپساتارلار، ئاسىيالىق سودا ـ سېتىقچىلار بۇ يەردە بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، ئاق تەنـ لىكلەر، بايلار كۆپرەك ئولتۇراقلاشقان يەرلەرگە قارىغاندا پەرقـ لىق ھالەتتە كۆزگە چېلىقاتتى: قاتناش قائىدىسىگە، جەمئىيەت ئامانلىقىغا خىلاپ ئىشلار نىسبەتەن كۆپرەك بولغاچقا، ساقـ چىلارنىڭ بۇ يەرگە قاراتقان نازارىتىمۇ قاتتىق ئىدى. تىلەمچىـ لەرنىڭ، مۇساپىرلارنىڭ كۆپ بولۇشى «جۈڭگو بازىرى»دا دىققـ تىمنى تارتقان، مېنى نامراتلار بىلەن بايلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ھەققىدە كۆپرەك ئويلاندۇرغان بىر ئىش بولدى. بىز ئا ـ دەتتە ئامېرىكىنى باي دۆلەت دەپ ئويلايمىز. شۇڭا بۇ يەردە ئۇنچە جىق تىلەمچىنىڭ بولۇشى تەبىئىي ھالدا ھەيرانلىقىمنى قوزغىدى. دېڭىز ساھىلىغا يېقىن چۆپلۈكلەردە ئوڭدىسىغا ياتـ قان، ئازغىنە روزغارىنى قول ھارۋىسىغا سېلىپ كېتىۋاتقان، چىرايىدىن چۈشكۈنلۈكى، مىسكىنلىكى چىقىپ تۇرىدىغان تىـ لەمچىلەرنى، مۇساپىرلارنى ئۇچرىتىش تەس ئەمەس ئىدى. بۇنداق چاغلاردا مەن: «ئامېرىكا ـــ دۇنيا بويىچە بايلار بىلەن كەمبەغەللەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئەڭ چوڭ دۆلەت» دېگەن گەپنىڭ تېگىگە يەتكەندەك بولاتتىم. نامراتلىق ئۇقۇمىغا ناھايىـ تى ياخشى جاۋاب بەرگەن ئامېرىكىلىق ئانتروپولوگ ئوسكار لېۋىس(Oscar Lewis) ئۆزىنىڭ «نامراتلىق مەدەنىيىتى» (Culture of Poverty) دېگەن ئەسىرىدە: «نامراتلىق بىر ئىقتىسادىي مەـ سىلە بولماستىن، يەنە ئۆز نۆۋىتىدە كاللىدىكى، ئىدىيەدىكى مەسىلە. نامراتلىقمۇ بىر مەدەنىيەت. يامان يېرى، بۇ مەدەنىيەتـ

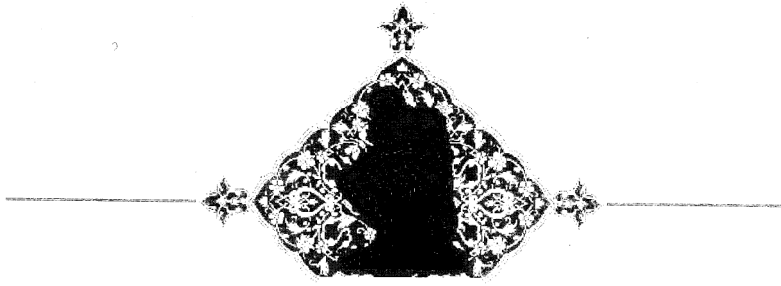
نىڭ كاللىسىنى ئازاد قىلمىغانلارغا مىراس قىلىش مۇمكىنچىلىقى زور» دەپ يازىدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ھۆكۈمەتنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى، ئىجتىمائىي تۈزۈمدىكى ئىمكانىيەت ئامىللىرىدىن باشقا، شەخسنىڭ ئېڭىدىكى، كاللىسىدىكى ئويغىنىش، سىلكىنىش ئاملىمۇ نامراتلىقنى يوقىتىشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ. باي، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە نامراتلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئەھۋال. چۈنكى، كاپىتالىستىك تۈزۈم ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكىلىق تەرەققىياتنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرسىمۇ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تەڭسىزلىككە ھامىلدار.[1] ئادام سمىس (Adam Smith) ئۆزىنىڭ «دۆلەت بايلىقى نەزەرىيەسى» (Wealth of Nations) دېگەن كىتابىدا: «كاپىتالىستىك دۆلەتتىكى نامراتلىق تۈزۈم بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئەمما، كاپىتالىستىك تۈزۈمدىكى ئەڭ نامرات ئادەممۇ باشقا ھەرقانداق ئىقتىسادىي تۈزۈمدىكى نامراتلاردىن ياخشىراق بولىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. «جۇڭگو بازىرى» دىكى تىلەمچىلەر، نامرات مۇساپىرلار ئامېرىكانلارنىڭ: «بۇ دۆلەت ھەرگىزمۇ نامرات كەلگۈندىلەر، ئىقتىدارسىزلارنىڭ جەننىتى ئەمەس. جەمئىيەت داشقالىرى توپلانسا بولىدىغان ئارقا ھويلا ئەمەس» دېگەن قارىشىنى كىشىگە ئۇقتۇرۇپ تۇراتتى. ئامېرىكىدا بايلار بىلەن نامراتلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق زور بولسىمۇ، چەت ئەللەردىن ھەتتا ياۋروپادىكى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردىن كەلگەنلەرمۇ بۇ دۆلەتتە ئولتۇراقلىشىپ قېلىشنى خالايتتى. ھەتتا نۇرغۇن كىشى ئۆزى خالاپ ئامېرىكا مەدەنىيىتىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولاتتى، ئامېرىكىلىق بولغىنىدىن پەخىرلىنەتتى، بۇ دۆلەتتە كۆچمەن بولۇش ئۈچۈن تارتىدىغان روھىي بېسىملارغا چىدايتتى. بۇ ھال كىشىگە مايكېل نوۋاكنىڭ: «ئامېرىكا مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش

[1] رېئوم بىندى باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «21 ـ ئەسىرنىڭ ئاچقۇچى»، ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى نەشرى، 424 ـ بەت.

غان كۆچمەنلەر غايەت زور پىسخىكىلىق زۇلۇم جەريانىنى باشـ
تىن كەچۈرۈشى كېرەك»[1] دېگەن گېپىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسـ
پاتلاپ بېرەتتى. يەرلىك ھاۋايىلىقلار دەل مۇشۇنداق ئامېرىكىلىق
بولغىنىدىن پەخىرلىنىدىغان، ئۆزى خالاپ ئاسسىمىلياتسىيە
بولغان كىشىلەردىن ئىدى. بۇ ھال دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى
ئاسسىمىلياتسىيە بولۇشقا قارشى كۈرەش قىلىۋاتقان كىشىلەر
بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ئىدى ھەم كىشىنى ئامېرىكىدا
كۆچمەنلەرنىڭ نېمىشقا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇشنى خالايدىغانـ
لىقى ھەققىدە ئويلاندۇراتتى. بۇنىڭ بىر سەۋەبىنى سامۇئېل
خانتىڭتوننىڭ «بىز كىم؟» ناملىق كىتابىدىكى مۇنۇ جۈملىـ
لەرگە باغلاپ چۈشىنىشكە بولاتتى: «ئامېرىكىنىڭ كۆچمەنلەرنى
قوبۇل قىلىشى مۇنداق ئۇچ باسقۇچلۇق بولىدۇ: ئاۋۋال كەمسـ
تىشنى يوق قىلىش، ئاندىن خاتا چۈشىنىشنى، ئۆچمەنلىكنى
يوقىتىش، ئەڭ ئاخىرىدا قىممەت قارىشىدىكى زىددىيەتلىك
نۇقتىلارنى يوقىتىش.»[2]

① ② سامۇئېل خانتىڭتون: «بىز كىم»، شىنخۇا نەشرىياتى، 2005ـ يىل نەشرى، 152 ـ، 153 ـ بەتلەر.

ئالتىنچى باب

ئامېرىكا پىروفېسسورلىرىنىڭ سېھرىي كۈچى

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: نەزەريە ئەسلەش؛ پائالىيەت ئەخلاقى؛ ئىملم ئىگىلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى؛ زىيالىينىڭ ئورنى ھەم قىممىتى؛ ماغزاپ بىلىم؛ ئەخلەت تەتقىقات.

1

ئۆزىمىز تونۇش بىر ئۆيگە كىرسەك، ئۆيدە يېڭىدىن پەيدا بولۇپ قالغان چىراغ، رەسىم، سائەت دېگەندەك نەرسىلەرنى ئو-ڭايلا بايقىۋالىمىز. ئەمما، ئۆزىمىزگە تونۇش ئۆيدىن يېتكەن نەرسىلەرنى بايقاش ئۇنچىلىك ئاسان ئەمەس. كۆزلىرىمىز، قۇ-لىقىمىز يېڭىدىن پەيدا بولغان ئادەملەرگە، نەرسىلەرگە سەز-گۈر؛ لېكىن ئارىمىزدىن يېتكەن ئادەملەرنى، نەرسىلەرنى دەر-ھال ھېس قىلماق ئاسان ئەمەس. بەزىدە مەلۇم ئاتاقلىق ئادەم ياكى قىممەتلىك نەرسە ئارىمىزدىن يېتىپ نەچچە ھەپتە، نەچچە ئاي، ھەتتا نەچچە يىل ئۆتكەندىمۇ بىز ئۇلارنىڭ يوقلۇقىنىڭ قانچىلىك بوشلۇق پەيدا قىلغانلىقىنى ھېس قىلىپ ئولگۈرەل-مەيمىز. بۇگۈن ئۇيغۇرلار قىممىتىنى دەرھال ھېس قىلالمايۋات-قان، ئەمما يوقلۇقى بىر دەۋر كىشىلىرىنىڭ تەپەككۇرىنىڭ چوڭقۇر ـ تېيىزلىقىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان بىر ئىجتىمائىي

توپ بار. بۇ ئىجتىمائىي توپ دەل ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن، شەرىپىدىن ئۆمەر، خەمىت تۆمۇر، تۇرسۇن ئايۇپ قاتارلىقلارنىڭ ۋاپاتى بىلەن ھەم مۇنبەردە، ھەم مەتبۇئاتتا زور يوقىتىش پەيدا قىلغان كىلاسسىك زىيالىيلار توپىدۇر. ئۇنىۋېرسىتېت ئوقۇتۇ-قۇچىلىرىنىڭ، جۇملىدىن ئىلىم ھەم پەزىلەت بابىدا يېتىلگەن پىروفېسسورلارنىڭ، زىيالىيلارنىڭ رولىنى سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا قوبۇل قىلىنغان ۋاقتىم دەل زىيالىيلارنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى ۋە ئورنى ھەققىدە ئويلى-نىۋاتقان چاغلىرىم بولغاچقا، مەكتەپتە مۇناسىۋەتلىك رەسمى-يەتلەرنى بېجىرىپ بولۇپلا يېتەكچى ئوقۇتقۇچۇم ۋە جەمئىيەت-شۇناسلىق فاكۇلتېتىنىڭ باشقا پىروفېسسورلىرى بىلەن كۆ-رۈشۈشكە ئالدىرىدىم.

تۇنجى بولۇپ يېتەكچى ئوقۇتقۇچۇم (Advisor)، ھاۋاي ئۇنى-ۋېرسىتېتى جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتى ئاسپىرانت ئوقۇ-غۇچىلار يېتەكچىسى (Graduate Chair) دوكتور سۇن كىچەي (Sun-ki Chai) بىلەن كۆرۈشتۇم. ئۇ ئامېرىكىدىكى ئەڭ داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ بىرى بولغان ستانفورد ئۇنىۋېر-سىتېتى (Stanrford University)دا جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغان، چىرايىدىن ھەمىشە يېقىم-لىق تەبەسسۇم كەتمەيدىغان 45 ياشلار چامىسىدىكى سالاپەتلىك ئادەم ئىدى. مەن ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا بېرىشتىن بۇرۇن ئا-مېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئىشلەيدىغان پىروفېسسورلارنىڭ سېھرىي كۈچى، پەزىلىتى، بىلىم قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەللە-كى ھەققىدە نۇرغۇن ئىجابىي باھالارنى، تەرىپلەرنى ئاڭلىغان-ىدىم. كورىيە قان سىستېمىسىدىن بولغان، باشلانغۇچتىن تارتىپ ئالىي مەكتەپكىچە پۈتۈنلەي ئامېرىكا مائارىپىنى قوبۇل قىلغان يېتەكچى پىروفېسسورۇم سۇن كىچەيدە تەسەۋۋۇرۇمدىكى پىرو-فېسسورلارنىڭ جىمى ئالاھىدىلىكلىرى تېپىلاتتى. پەقەتلا ئۆڭى ۋە كورىيە فىلىملىرىدە جىق كۆرگەن مۇلايىم، ئېغىر - بې-

سىق، كىنو چولپانلىرىغا خاس سالاپىتى ئۇنى خىيالىمدىكى ئاق تەنلىك پىروفېسسورلاردىن سەل پەرقلەندۈرۈپ تۇراتتى.

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېلىپ ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى»غا مەسئۇل خادىم تېپىپ بەرگەن ئېلخەت ئادرېسى بويىچە دوكتور سۇن كىچىگە خەت يازدىم. پىروفېسسور ئەتىسى ئەتىگەندىلا جاۋاب قايتۇرۇپتۇ. جاۋاب خەتتە شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 1 دە ئۆزى بىلەن كۆرۈشۈشكە ۋاقتىمنىڭ بار - يوقلۇقىنى سوراپتۇ. ۋاقتىم بارلىقىنى بىلدۈرۈپ خەت يېزىۋەتتىم. چۈشكە يېقىن سىم - سىم يامغۇر يېغىشقا باشلىدى. مەن بالكونى ئوچۇق ئاشخانىمىزغا بالدۇرراق چىقتىم - دە، چۈشلۈك تاماقنى تەييارلىق قىلغاچ پىروفېسسور مەندىن سوراپ قېلىش ئېھتىمالى بار سوئاللارنى پەرەز قىلىپ خىيالىمدىن ئۆتكۈزدۈم. ئەمما سەل - پەل جىددىيلىشىشكە باشلىدىم. سەۋەبى: بىرى، مېنى ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا تالالىغىنى دەل مۇشۇ پىروفېسسور بولۇپ، سوئالىغا لايىقىدا جاۋاب بېرەلمەي قالسام سەت بولارمۇ دەپ ئەندىشە قىلاتتىم. يەنە بىرى، تۇنجى ئۇچرىشىش مەن ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، سۆھبەت داۋامىدا ئۆزۈمنى قانچىلىك دەرىجىدە كۆرسىتىپ ئىپادە قىلالىشىم ۋە ئۆزۈم تالالىغان «كىملىك ۋە شەھرلەشىش» تېمىسى ھەققىدە قانچىلىك تونۇش ھاسىل قىلغانلىقىم پىروفېسسورنىڭ ماڭا بولغان چۈشەنچىسىدە مۇھىم رول ئويناйتتى. يەنە كېلىپ، جىددىيلىشىشىمگە ئۈرۈمچىدىكى چېغىمدا پىسخىكامدا تەبىئىي ھالدا يىلتىز تارتقان ئامېرىكا پىروفېسسورلىرىنى چوڭ بىلىش ھېسسىياتىمۇ سەۋەب بولۇۋاتاتتى.

يېتەكچى پىروفېسسورۇم بىلەن ئۆتكۈزگەن تۇنجى قېتىملىق سۆھبىتىمىز ئۆزۈم ئويلىغاندىنمۇ بەكرەك تەبىئىي ۋە ئوڭۇشلۇق بولدى. پىروفېسسورنىڭ مېنى قىزغىنلىق بىلەن ئىشخانىسىغا باشلىشى جىددىيلىكىمنى سەل پەسەيتكەندەك قىلدى. مېنى ھەيران قالدۇرغان نۇقتا شۇ بولدىكى، مۇلايىملىق ۋە سە-

لىقلىق ئاياللارنىلا ئەمەس، ئەرلەرنىمۇ ئاجايىپ زور سېھرىي كۈچكە ئىگە قىلىدىكەن. پىروفېسسور سۇن كىچەينىڭ چىرايىدىكى تەبىئىي كۈلۈمسىرەش، گەپ قىلغان ئاھاڭىدىكى، يۇرۇش - تۇرۇشىدىكى سىپايىلىك تۇنجى قېتىملىق ئۇچرىشىشتىلا ماڭا بۆلەكچە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى ھەم جىددىيلىكىمنى سەل - پەل بولسىمۇ يەڭگىللەتتى.

— ئاۋۋال بىر ئىستاكاندىن قەھۋە ئىچەيلى، — پىروفېسسور بىرەمدىلا ئىككى ئىستاكان قەھۋە دەملەپ بىرىنى ئۆزىنىڭ ئالدىغا، بىرىنى ئالدىمدىكى ئۇستەلگە قويدى.

— سىز تولۇق كۇرستا جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپىدە ئوقۇماپتىكەنسىز، — دېدى پىروفېسسورۇم قەھۋەدىن ئوتلىغاچ، — ئەمما شەخسىي بايان(Personal Statement)[1] ىڭىزدىكى بەزى قاراشلىرىڭىز ۋە خىزمەتكە چىققاندىن كېيىن قىلغان ئىشلىرىڭىز مېنى قىزىقتۇردى. بەلكىم، «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى»غا مەسئۇل دوكتور كىم سىمول سىزگە دېگەن بولۇشى مۇمكىن، سىزنى مەن تاللىغان.

— رەھمەت، — دېدىم مەن تەمى قىرتاق، ئەمما باھاسى قىممەت قەھۋەنى (باھاسىنىڭ قىممەتلىكىنى كېيىن ئۇقتۇم. ئۇرۇمچىدىكى چېغىمدا ھەرقانچە قىلىپمۇ قەھۋە ئىچىشكە كۆنەلمىگەنىدىم) بايقىماستىن گۇپپىدە ئىچىپ سېلىپ، — مېنى سىزنىڭ تاللىغانلىقىڭىزنى كىم سىمول ماڭا ئېيتقان.

— «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» غا ئېرىشىش ئاسان قولغا كەلمىدىغان پۇرسەت ئەمەس. سىزنىڭ بۇ پۇرسەتنى قەدىرلەپ ياشىشى ئوقۇيدىغانلىقىڭىزغا ئىشىنىمەن.

— رەھمەت، — دېدىم پىروفېسسورنىڭ گېپىدىن ئىلھاملىنىپ، — جەمئىيەتشۇناسلىق بىزدە بىر بوشلۇق. بىزدە جەمئى-

[1] ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرى ئىلتماس قىلغۇچىلارنىڭ ئۆزى ھەققىدە ئىككى - ئۈچ بەت ئەتراپىدا بايان يېزىپ ئەۋەتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ بايان كۆپىنچە ھاللاردا پىروفېسسورلارنىڭ شۇ ئوقۇغۇچىنى چۈشىنىشتىكى ئاساسى بولۇپ قالىدۇ.

يەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن جاۋاب ئىزدەيدىغان تېمىلار بەك جىق. بۇرۇن جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپىدە ئوقۇمىغان بولساممۇ، «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» نامزاتلىقىغا تاللانغاندىن كېيىن بۇ ھەقتە خېلى ئىزدەندىم، تىرىشىپ ئوقۇيمەن.

جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدىكى كىملىك تەتقىقاتىغا قىزىقىدىغانلىقىمدىن پىروفېسسورنىڭ خەۋىرى بار ئىكەن. ئۇ گەپ ئارىلىقىدا قايسى نۇقتىنى تۇتقا قىلىدىغانلىقىمنى سورىدى. مەن «شەھەر ئۇيغۇرلىرى ۋە كىملىك» دېگەن تېمىدا ئىزدىنىشنى پىلانلاۋاتقانلىقىمنى ئېيتتىم. ئەسلىي پىروفېسسورمۇ كىملىك تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن ۋە بۇ ساھەدە «كىملىكنى تاللاش» (Choosing Identity) دېگەن كىتابنى نەشر قىلدۇرغاندىكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا ھازىر بەرھەر تۇغقىنى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدىكى بەرھەر مىللەتتىن بولۇپ قالسا، ئۆزىنىڭ ۋە پەرزەنتلىرىنىڭ مىللىي كىملىكىنى شۇ مىللەتنىڭكىگە ئۆزگەرتىۋېتىدىغان، ھەتتا ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر بولۇپ قالغىنىدىن پۇشايمان قىلىدىغان كىشىلەرمۇ يوق ئەمەس. ئەمەلىيەتتە، بۇ بۇگۈنكى تۇرلۇك جىددىي كىرىزىس ئالدىدا تەمتىرەپ قېلىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ كىملىك كاپىتالى نۇقتىسىدىن ئاجىز كېلىۋاتقانلىقىنىڭ ۋە بۇ ھادىسىنىڭ شەخسىنىڭ سۇبيېكتىدا سىنىپىزلاشتىن ئۆتۈپ ئىجتىمائىي رېئاللىققا ئايلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. بۇ ھەقتىكى بايانلار پىروفېسسور سۇن كىچەينىڭ يۇقىرىقى كىتابىدا بار بولۇپ، ئامېرىكىغا كەلگەنلىكى كىشىلەرنىڭ ئامېرىكىلىق بولۇشقا نېمە ئۈچۈن كۈچەيدىغانلىقى، ئەمما ئامېرىكانلارنىڭ دۇنيانىڭ قايسى جايىغا بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆز كىملىكىدىن پەخىرلىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت كىملىك ھادىسىسىنىڭ چوڭقۇر سەۋەبلىرى تەھلىل قىلىنغاندىكەن. كىملىكنى تاللاش ئەمەلىيەتتە ھوقۇق بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك مەسىلە ئىدى.

پىروفېسسور سۇن كىچەي بىلەن يېرىم سائەتكە يېقىن

پاراڭلاشتوق. ئونىڭدىكى چوڭقۇر پىكىردىن كۆرە ئادەمگە ئوخشاش تەربىيە بېرىدىغان سىپايىلىكى ۋە كۆڭۈلچەكلىكى مەنىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. بىرەر نۇقتىدا نېمە دېيىشىمنى بىلمەي تۇرۇپ قالغىنىمدا ياكى ئۆزۈمگە تازا تونۇشلۇق بولمىغان تېمىلاردا ئويلىنىپ قالغىنىمدا، پىروفېسسور مېنى خىجىللىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈنمۇ، ئەيتاۋۇر ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن گەپنىڭ تېمىسىنى مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر مەزمۇنغا يۆتكەيتتى. بۇ ھالدا مەنمۇ ئۆزۈمنى دەرھال ئوڭشىۋالاتتىم ـ دە، يەنە بىر تېمىنى چۆرىدەپ بولۇۋاتقان پاراڭغا دەرھال كىرىشەلەيتتىم. ئارىلىقتا ئائىلە ئەھۋالىم، قىزىقىشىم، ئونۇبرىسىتېتقا كەلگەندىن كېيىنكى تۇرمۇشۇم خۇسۇسىدا پاراڭلار بولۇندى. سۆھبىتىمىز ئاخىرلىشىدىغان چاغدا مەن ئۇرۇمچىدىن ئېلىپ كەلگەن بىر داپ بىلەن بىر ئايالچە دوپپىنى خاتىرە بۇيۇمى سۈپىتىدە پىروفېسسورغا سۇندۇم:

ـــ ئاددىي بولسىمۇ قوبۇل قىلىڭ. بۇ چالغۇنىڭ ئىسمى داپ، ئۇيغۇر سەنئىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان چالغۇ. بۇ باش كىيىمنىڭ ئىسمى دوپپا، ئۇنى ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۆز قولى بىلەن تىككەن. بۇ دوپپىنى ئايالىڭىزغا ئاتاپ ئېلىپ كەلگىنىدىم.

پىروفېسسور «نېمىدېگەن چىرايلىق!» دەپ دوپپىنى سىلاپ كەتتى ۋە ماڭا قايتا ـ قايتا رەھمەت ئېيتقاچ داپنى تاراڭشىتىپ باقتى. پىروفېسسور دوپپىنى سىلاۋاتقان شۇ دەقىقىدە ئابدۇقادىر جالالىدىنىنىڭ «ئۆزىنى ئىزدەش بوسۇغىسىدا» ناملىق كىتابىدىكى دوپپىلارنىڭ ياپونىيەگە كەلگۈچە بويىقى چىقىپ ئادەمگە بەرگۈسىز بولۇپ قالغانلىقى ھەققىدىكى بايانلار ئېسىمدىن كېچىپ ئولگۈردى. پىروفېسسور دوپپىنى كىتاب جاۋۇنىگە تىزىدى، داپنى ئىشخانىسىنىڭ تېمىغا ئاستى ۋە ھېسسىياتلىق قىلىپ: «مەن ئۇيغۇرلارنى بىلىمەن! سىز جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىدا ھەم مېنىڭ قولۇمدا تەربىيەلىنىدىغان تۇنجى ئۇيغۇر بولدىڭىز. سىز بەرگەن بۇ يادنامىلەر ماڭا ئۇيغۇرلارنى ئەسلەش

تىپ تۇرىدۇ!» دېدى. ئامېرىكىلىقلار ئادەمنى گەپ ئارقىلىق خۇش قىلىشنى بىلەتتى. يېتەكچى پىروفېسسورنىڭ يۇقىرىقى گېپى مېنى خۇشال قىلدى.

خوشلىشىش ئۇچۇن ئورنۇمدىن تۇردۇم، پروفېسسور ئىشىك تۇۋىگىچە ئۇزىتىپ چىقتاچ نېمە ئىش بولسا تارتىنماي ئۆزىگە دېيىشىمنى تاپىلىدى ۋە گېپىنىڭ خۇلاسىسى سۇپىتىدە ئۆزۇم قىزىققان «شەھەرلىشىش ۋە كىملىك» دېگەن تېما ھەققىدە قورقماي ئىزدىنىشىمنى ئېيتتى. پىروفېسسورۇمنىڭ ئىشخانىسىدىن جىددىيلىكىم يوقالغان، ئىلھام ۋە كۇچكە تولغان ھالدا روھلۇق يېنىپ چىقتىم. قايتقۇچە بىر پىروفېسسوردىكى پەزىلەت ۋە سېھرىي كۇچنىڭمۇ ئوقۇغۇچىغا تەسىر قىلىدىغانلىقى ھەققىدە ئويلاندىم. پىروفېسسور پەزىلەتنىڭ ئۇنىسىز تەربىيەدىكى رولىنى ماڭا ئوخشىمىغان نۇقتىلاردا ھېس قىلدۇرۇپ تۇرىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ 2008 - يىلى ماينىڭ ئاخىرىدا ۋەتەنگە قايتىش ئالدىدا قىلغان ياخشىلىقى مەندە يەنە بىر قېتىم چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانىدى.

2008 - يىلى 22 - ماي، مەن يازلىق تەتىلدە ئائىلەمدىكىلەرنى يوقلاش ئۇچۇن ۋەتەنگە قايتىدىغان كۇن ئىدى. ئايروپىلان ھونولۇلۇ ۋاقتى سائەت بىردە ئۇچاتتى. يۇك - تاقلىرىمنى ئېلىپ كېتىدىغان ماتېرىياللىرىمنى تەكشۇرۇۋېتىپ تۇيۇقسىز يېتەكچى ئوقۇتقۇچۇمدىن خەت ئېلىۋالمىغانلىقىمنى بايقىدىم. ئادەتتە ئامېرىكا ئەلچىخانىسىنىڭ زىيارەتتىكى ئىلىم ئىگىلىرى (Visiting Scholar, 访问学者) گە بېرىلىدىغان J-1 تىپلىق ۋىزىسى يىلدا بىر بېرىلىدىغان بولۇپ، قايتىشىمدا يەنە ۋىزا ئىلتىماس قىلىشىم كېرەك ئىدى. ۋىزا ئىلتىماس قىلىش ئۇچۇن تاپشۇرىدىغان ھۆججەتلەر قاتارىدا فاكۇلتېتنىڭ خېتىنى ئېلىۋېلىشىم كېرەك ئىدى. جىددىيلەشتىم، بۇ چاغدا ئەتىگەن سائەت توققۇز بولغان بولۇپ، ئايروپىلان ئۇچۇشقا يەنە تۆت سائەت ۋاقىت قالغانىدى. قانداق قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە

جددي ئويلاندىم. ئېلخەت يازسام ئولگۈرمەيتتى. نائىلاج پىرو-فېسسورنىڭ يانفونىغا تېلېفون بېرىشكە مەجبۇر بولدۇم.

— تىنچلىقمۇ پىروفېسسور؟ — دېدىم تېلېفون ئۇلانغاندىن كېيىن، — سىز بىلەن كۆرۈشىدىغان جددي ئىشىم بار ئىدى.

— مەن ئىشخانىدا ئەمەس، — قارشى تەرەپتىن جاۋاب كەلدى، — نېمە ئىشتى؟

— قايتىشىمدا بېيجىڭدىكى ئامېرىكا ئەلچىخانىسىغا كىرىپ قايتىدىن بىر يىللىق ۋىزا ئېلىشىم كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن فاكۇلتېتىنىڭ مېنىڭ بۇ يەردە ئوقۇۋاتقانلىقىم ھەققىدە تونۇشتۇرۇش خېتىگە موھتاج ئىدىم.

— نېمىشقا بۇرۇنراق ئالاقە قىلمىدىڭىز؟ — دېدى پىرو-فېسسور تېلېفوندا ئەستايىدىل تەلەپپۇزدا.

— ئالدىراشلىقتا ئۇنتۇپتىمەن، — دېدىم مەن ئوڭايسىزلىنىپ ۋە ئۇنتۇغانلىقىم ئۈچۈن ئىچىمدە ئۆزۈمگە كايىپ، — كەچۈرۈڭ پىروفېسسور، بۇنداق قىلمىسام بولاتتى.

— مەن ھازىر ئۆيدە، — دېدى پىروفېسسور، — ئۆيۈمدىن مەكتەپكىچە 15 مىنۇتلۇق يول، ئىشخانىغا بېرىڭ، مەن تونۇشتۇرۇش خېتىنى چىقىرىپ بېرەي.

«رەھمەت» دەپ تېلېفون تۇرۇپكىسىنى قويدۇم. پىروفېسسورنىڭ ئىشخانىسىدىن كومپيۇتېردا ئۇرۇلۇپ تامغا بېسىلغان خەتنى ئېلىپ ياتقىمغا قايتقۇچە پەزىلەتنىڭ ھەقىقەتەنمۇ كەشىگە ئۇنسىز تەربىيە بېرەلەيدىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم ھېس قىلدىم. ئۇرۇمچىدىكى بەزى كەچمىشلىرىم ئېسىمدىن كەچتى. ئىجتىمائىي ئالاقىدە ئالدانغانلىرىمدا، خاتا چۈشىنىلگىنىمدە ياكى ئادالەتسىز مۇئامىلىگە ئۇچرىغىنىمدا ئەتراپىمدىكى ئاز بىر قىسىم ئادەملەردىن ئۇمىدسىزلەنگەنىدىم ۋە تەبىئىي ھالدا: «ئەسكى ئادەملەر ئارىسىدا ياخشى پۇقرا بولۇش ئەخمەقلىقمۇ نېمە!» دېگەندەك ئويلاردىنمۇ خالىي بولالمىغانىدىم. شۇ تاپتا پىروفېسسور ئاددىي ھەربىكەتلىرى بىلەن بۇ ئويۇمنىڭ تەلتۆ-

كۈس خاتا ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ، پەزىلەتنىڭ كۈچى ھەققىدە ئۇنىسىز دەرس ئۆتۈۋاتاتتى. بۇ قېتىملىق كەچۈرمىش ماڭا ئەسكىگە ئەگىشىپ ئەسكى بولۇشنىڭ ياكى جەمئىيەتتىن قاقشاپ ئۆز ھەرىكىتىنى مەيلىگە قويۇۋېتىشنىڭ ئۆزلۈكىگە قايتىش، چىن تۇيغۇلىرىنى تېپىۋېلىش يولىدا ئىزدىنىۋاتقان بىر ئادەم ئۈچۈن ئۈزۈل ـ كېسىل مەغلۇبىيەتتىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇردى.

2

مەن بىۋاستە ئۇچرىشىش پۈرسىتىگە ئېرىشكەن، دەرسنى ئاڭلىغان ئىككىنچى پىروفېسسور ماڭا كۈزلۈك مەۋسۈمدا «جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەريىەسىدىن ئومۇمىي بايان» دېگەن دەرسنى ئۆتكەن ئايال پىروفېسسور، دوكتور ناندىتا شارما(Nandita Sharma). ئىسمىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، ئۇ ھىندى قان سىستېمىسىدىن بولۇپ، 40 ياشلار چامىسىدىكى ۋېجىك، پاكار ئايال ئىدى. ئۇ دۇنيادىكى مەشھۇر 100 ئۇنىۋېرسىتېت تىزىملىكىدە(2006 ـ يىلىدىكى ئىستاتىستىكا) 19 ـ ئورۇندا تۇرغان كانادا تورونتو ئۇنىۋېرسىتېتىدا جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپىدە دوكتورلۇق ئۇنۋانىنى ئالغان بولۇپ، ھازاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېلىشتىن بۇرۇن كانادا يورك ئۇنىۋېرسىتېتى (York University) دا نەچچە يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، «دۆلەت ئىچى ئىگىلىكى» (Home Economics) دېگەن كىتابنى نەشر قىلدۇرغانىدى. دوكتور ناندىتا شارمانىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭ بالىلىق چاغلىرىدا كانادىغا كۆچمەن بولۇپ كەلگەن بولۇپ، ئوقۇتقۇچىمىزنىڭ چىرايىدىن ھىندىلارنىڭ تىپىك چىراي ئالاھىدىلىكى تېپىلاتتى. تۇرقىدىن قارىسا ھېچكىمنىڭ پىروفېسسور دېگۈسى كەلمەيدىغان بۇ ۋېجىك ئايال چاققان كىيىنىشلىرى، ياغاق يۈزى ۋە ئەرلەردەك كۆڭلەك، ئىشتان كىيىپ يۈرۈشلىرى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە چېلىقاتتى.

تۇنجى قېتىم دەرس تىزىملىكىدە Sharma دېگەن ھېسىنچە ئىسمىنى كۆرۈپ سەل ئۇمىدسىزلەندىم. سەۋەبى، ھېسىنلارنىڭ ئىنگلىز تىلىدا ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇرىقى كۆچلۈك بولۇپ، ئاسان ئاڭلىغىلى بولمايتتى؛ يەنە كېلىپ مەن ئاق تەنلىك پىروفېسسورلاردىن دەرس ئاڭلاشنى بەكمۇ خالايتتىم. ئۇنىڭ بىرىنچى سائەتلىك دەرسىنى ئاڭلاپلا بايىقى ئەندىشەمنىڭ ئورۇنسىز ۋە ئارتۇقچە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم. دوكتور ناندىتا شارما ئىنگلىز تىلىنى ساپ ئامېرىكا تەلەپپۇزىدا ناھايىتى ئوچۇق ھەم چىرايلىق سۆزلەيتتى؛ پات ـ پاتلا قىلىۋاتقان گېپىدە ئادەمنىڭ ئېسىگە كەلمەيدىغان تېرەن پىكىرلەر بىلەن كاللامنى ئېچىپ مېنى خىياللار قوينىغا غەرق قىلاتتى. كېيىن بىلسەم، بۇ ئوقۇتقۇچىمىز كانادالىق مەشھۇر ئايال جەمئىيەتشۇناس، تورونتو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ داڭلىق پىروفېسسورى، ئايالار نەزەريىسىدە يېڭى يول ئاچقان دوروسى سمىس (Dorothy Smith) نىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىكەن. دوروسى سمىس ئايالارنىڭ بەدىنى بىلەن سىياسىي ھوقۇقىنى باغلاپ ئۆز ئالدىغا نەزەريە سىستېمىسى تۈرغۇزۇپ چىققان بولۇپ، 1996ـ يىلى «ئايالار نەزەريەسى (Feminism Theory) بىلەن جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەريەسىگە ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلدى» دېگەن باھا بىلەن ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مۇكاپاتىغا نائىل بولغانىدى. دوكتور ناندىتا شارما دەرس ئاردىلىقىدا ئۇستازى دوروسى سمىسنىڭ بايانلىرىدىن نەقىل ئالاتتى. ئىنتوناتسىيەسىدىن ئۇنىڭ ئۇستازىدىن قانچىلىك پەخىرلىنىدىغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. دوكتور ناندىتا شارمانىڭ ۋۇجۇدىدىن ئۆتكۇر پىكىر ئىگىلىرىنىڭ، ئىلغار زىيالىيلارنىڭ تەلىمىنى ئالغان ئادەمنىڭ ھامان ئىدىيەدە چاقنايدىغانلىقىدىن ئىبارەت بىر پاكىت مەلۇم بولۇپ تۇراتتى.

ناندىتا شارمانىڭ ماڭا كۆرسەتكەن تەسىرى بىر مەسىلىگە بولغان قارىشىنىڭ چوڭقۇرلۇقىدا ۋە كۈتمىگەن نۇقتىدىن پەي

كىر قىلىشىدا ئىپادىلىنەتتى. ئۇ 2007 ـ يىلى باھار مەۋسۇمى (Spring Semester) دە تەشكىللىگەن «مىللەت، ئىرق، سىنىپ» (Nation, Race, Class) دېگەن سېمىناريەسى[1] (Seminar) دە، ئۆزىنىڭ يېڭىچە، قايىل قىلارلىق قاراشلىرىدىن بىرنى خەۋەردار قىلدى. ئارىلىقتا ئۇنىڭ مىللەتپەرۋەرلىك ھەققىدە ئېيتقان بەزى قاراشلىرى مېنى ھەيران قالدۇردى. ئادەتتە مەن مۇۋاپىق ئۇسۇلدا ئۆز مىللىتىگە مۇھەببەت باغلاشنىڭ زىيىنى يوق دەپ ئويلايتتىم. ئەمما، دوكتور ناندىتا شارما مىللەتپەرۋەرلىك (Nationalism) نى پۈتۈنلەي زىيانلىق پىسخىكا دەپ قارايدىغانلىقىنى ئېيتتى.

ــ پىروفېسسور، سىزنىڭ زىيانلىق دەپ قارىۋالغىنىڭىز مىللەتپەرۋەرلىك ئەمەس، مىللەتچىلىك (Ethnocenterism) بولسا كېرەك، ــ دېدىم مەن چۈشىنەلمەي. چۈنكى، ئۇيغۇر تىلىمىزدا «مىللەتچىلىك» سۆزى سەلبىي مەنىدە، «مىللەتپەرۋەرلىك» سۆزى ئىجابىي مەنىدە ماڭاتتى.

ــ ياق، مىللەتپەرۋەرلىك، ــ دېدى ناندىتا شارما، ــ ھازىرقىدەك ھەمكارلىق تەكتلىنىۋاتقان بىر دەۋردە ئۆز مىللىتىنىڭ ھەممە نەرسىسىنى باشقا مىللەتلەرنىڭكىدىن ئۈستۈن كۆرۈش بىر چاكىنىلىق ھەم زىيىنى كۆپ پىسخىكا. ئىككىنچى دۇنيا بالايىئاپەتلىرى ۋە فاشىزمنىڭ دۇنياغا كەلتۈرگەن زىيانلىرى چاكىنا مىللەتپەرۋەرلىكنىڭ نەتىجىسى. مىللەتپەرۋەرلىكنىڭ ماھىيىتىنى تونۇش ئۈچۈن مىللەت ئۇقۇمىنىڭ مېغىزىنى چۈشىنىش كېرەك. بۇ نۇقتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ چۈشەنمەكچى بولسىڭىز، بېندىكت ئاندېرسون (Bendict Anderson) نىڭ «تەسەۋۋۇردىكى جامائەتچىلىك»(Imagined Communities) دېگەن كىتابىنى كۆرۈپ بېقىڭ.

---

[1] سېمىنار ـ گۇرۇپپا مۇنازىرىسى ئاساسىدا تەشكىللىنىدىغان، ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلار قاتنىشىپ پىكىر قىلىدىغان دەرس. تىلىمىزدا «سېمىنار» دېگەن سۆز ھازىر مەنىسىنى كېڭەيتىپ كۆچمە مەنىدە ئىستېمال قىلىنىدىغان بولدى.

ۋاقىت چەكلىمىسى تۇپەيلى قايىل بولمىغان يەرلىرىم خۇ-سۇسىدا پىروفېسسور بىلەن ئۇزاقراق پىكىرلىشىشكە مۇمكىن بولمىدى. ئەمما، دوكتور نانىدىتا شارمانىڭ تەۋسىيەسى بويىچە ئەتىسى كۇتۇپخانىدىن بېنىدىكت ئاندېرسوننىڭ «تەسەۋۋۇرىدىكى جامائەتچىلىك» دېگەن كىتابىنى ئالىرىيەت ئىلىپ ئوقۇدۇم. بۇ كىتابتىكى نۇرغۇن يېڭى قاراشلار مېنى ئۆزىگە رام قىلىۋالدى. بېنىدىكت ئاندېرسوننىڭ بۇ كىتابى 1983 - يىلى نەشر قىلىنىغاندىن بۇيان قايتا - قايتا بېسىلىپ مىللەت ھەققىدە يېزىلغان ئەڭ نوپۇزلۇق ھەم ئەڭ جىق ئىستاتا ئېلىنىدىغان كىتابلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغانىدى. كىتابنىڭ قوشۇمچە ماۋزۇسى «مىللەت-پەرۋەرلىكنىڭ مەنبەسى ھەققىدە ئويلىنىش» دەپ قويۇلغانىدى. كىتابنىڭ مەركىزىي ئىدىيەسى ــ «مىللەت ــ تەسەۋۋۇرىدىكى جامائەتچىلىك» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بېنىدىكت ئاندېرسون ئۆز كىتابىدا قاراشلىرىنى مۇنداق شەرھىلەيدۇ: «مىللەت شۇنىڭ ئۈچۈن تەسەۋۋۇرىدىكى جامائەتچىلىك ئىكەنكى، ھەممە مىللەت ئەزالىرى ئۆزئارا ئۇچرىشىپ، بىر - بىرىنى تونۇپ بولالمايدۇ. لېكىن، ئۇلار خىيالىدا ئۆزلىرىنى مەلۇم بىر توپنىڭ ئەزالىرى دەپ تونۇيدۇ. مىللەتپەرۋەرلەر ئادەتتە ئۆزلىرىنىڭ مىللىتىنى ئەزەلدىن مەۋجۇت دەپ قاراشسىمۇ، ئەمەلىيەتتە مىللەت ــ ھا-زىرقى زامانىدىكى ئىنقىلابلارنىڭ نەتىجىسى. يېزىق، مەتبەئە مە-دەنىيىتىنىڭ ئومۇملىشىشىغا، ساۋاتلىقلارنىڭ دۇنيا مىقياسىدا كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ھازىر كىشىلەر ئۆزلىرىنى مەلۇم بىر سىياسىي جامائەتچىلىكنىڭ ئەزالىرى دەپ قارايدىغان بولدى.»

نانىدىتا شارمانىڭ ئۆزگىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇللىرىنىڭ بىرى شۇ ئىدىكى، ئۇ ئۆز كۆزقاراشلىرىنى دەپ بولغاندىن كېيىن شۇ تېمىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىنى تېخىمۇ ياخشى يورۇتۇپ بېرىدىغان نادىر كىتابلارنى تونۇشتۇراتتى ۋە ئوقۇپ كېلىشىمىزنى تا-پىلايتتى. مەن بۇ جەريانىدا دوكتور نانىدىتا شارمانىڭ تەۋسىيەسى بىلەن ئامېرىكا يالى ئۇنىۋېرسىتېتى (Yale University) نىڭ

مەشھۇر پىروفېسسورى جەمىس سكوت (James Scote)نىڭ «دۆ-لەتكە ئوخشاپمۇ تۇرىدۇ» (Seeing Like a state)، فىرانسىيە مۇ-تەپەككۇرى ئېتېيىن بالىبار (Etein Balibar) بىلەن ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى ۋاللېر ستېيىننىڭ «مەۋھۇم كىملىك» (Ambiguous Identity) دېگەن كىتابلىرى بىلەن ئۇچراشتىم ۋە بۇ كىتابلار بىلەن ئۇچرىشىش داۋامىدا دوكتور ناندىتا شارمانىڭ توغرا قىلىۋاتقانلىقىنى — تەييار بىلىمنى سۆزلەش ئەمەس، مەلۇم تېمىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان كەڭ ئۇچۇر زاپىسىنى تونۇشتۇرۇشنىڭ ئوقۇغۇچىنىڭ كاللىسىنى ئېچىشىغا، مۇستە-قىل پىكىر قىلىشىغا تېخىمۇ پايدىسى تېگىدىغانلىقىنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ ھېس قىلدىم. ئەپسۇس، 2007 - يىلى قىشلىق تە-تىلدە يۇرتقا قايتىپ ئۆزۈم تونۇيدىغان بەزى ئۇيغۇر زىيالىيلە-رىنىڭ ھەتتا ئۆزى ئېگىلىگەن ئىلمىي ئۇچۇرنىمۇ باشقىلاردىن قىزغىنىدىغانلىقىنى، ئارامبەخش ئىلمىي سۆھبەتلەرنىڭ يېقىن ئۆتىدىغان ئىلىم ئېگىلىرى ئارىسىدىمۇ مەنىۋى كەيپىياتقا ئايلانمىغانلىقىنى ئۇقۇپ بىئارام بولدۇم. ئەپسۇسلۇق خىيالىلار ئىلكىدە قايسىبىر دانانىڭ: «مىللەتنى ئاغزىدا سۆيىدىغانلار كۆپ ھاللاردا قورقۇنچاق زىيالىيلار بولىدۇ» دېگەن گېپىنى، فىراز-سىيە جەمئىيەتشۇناسى پېئېر بوردىئۇنىڭ «زىيالىيلار ئورتاق ئىلمىي مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئاۋۋال پائالىيەت ئەخلاقىنى ئۆگىنىشى كېرەك» دېگەن گېپىنى ئەسلىدىم ۋە مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ قايسىبىر ھېكايىسىدە «سارا»ڭ نىڭ تە-لىدىن بېرىلگەن: «بەزىلەر مىللەتنى سۆكۈپ داڭ چىقىرىشنى كەسىپ قىلىۋاپتۇ» دېگەن كىنايىنى چۈشەنگەندەك، قايسىبىر تورداشنىڭ: «ئۆزلىرىدە بار ئىللەتنى مىللەتكە ئارتىپ قويۇپ مىللەتنى سۆككەن ئەدەب بىچارىدۇر» دېگەن گېپىدىكى دارت-مىلارنى ھېس قىلغاندەك بولدۇم. دوكتور ناندىتا شارمانىڭ لو-گىكىسى بويىچە بولغاندا — بىر زىيالىيغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىلمىي مۇلاھىزىلەردە باشقىلاردىن ئۆزى ئېگىلىگەن نەرسىلەر-

نى يوشۇرۇش، ئىلمىي ئۇچۇرلارنى بېسىۋېلىش ئەخلاقسىزلىق ھېسابلىناتتى. بۇ ۋېجىك ئايال ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق بىر ئىلىم ئىگىسىدە پائالىيەت ئەخلاقىنىڭ بولۇشى زۆرۈر ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ تۇراتتى.

مەۋسۇم ئاخىرلىشىپ ئەڭ ئاخىرقى سائەت دەرس ئۆتۈلۈپ بولغاندا، نادىتا شارما بىزنى ــ ئۆزى دەرس بەرگەن يەتتە ئوقۇغۇچىنى مەكتەپ قەھۋەخانىسىدا مېھمان قىلدى. ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا، بۇنى ھەيران قالارلىق ئەھۋال دېيىشكە بولاتتى. بىرى، ئامېرىكانلار بىراۋنى ئالدىراپ مېھمان قىلمايتتى، مېھمان قىلغان تەقدىردىمۇ چاقىرىلغۇچى مېھمان چىقىمىنىڭ ئۆزىگە تەۋە قىسمىنى تۆلىشى كېرەك ئىدى. يەنە بىرى، ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئالاھىدە كۇنلەردە ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىلىرىنى مېھمان قىلاتتى. ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارنى مېھمان قىلىدىغان ئەھۋال كۆپ ئۇچرىمايتتى.

ــ پۇڭا ئىچىدىغانلار بىر چەتكە، ئىچمەيدىغانلار بىر چەتكە تىزىلىڭلار! ــ دېدى نادىتا شارما چاقچاق ئارىلاش تەلەپپۇزدا بۇيرۇق قىلىپ، ــ مەن بىرىنچى بولۇپ پۇڭا ئىچىدىغانلار قاتارغا تىزىلىمەن!

سىنىپىمىزدا مېنى قوشقاندا ئۇچ ئوغۇل بار ئىدى، قالغان تۆتەيلەن قىزلار ئىدى. ئۆچرەتتە تۇرۇشقا توغرا كەلگەچكە، نادىتا شارمانىڭ كەينىدىن ئىتالىيەلىك ئوغۇل ساۋاقدىشىم پرانو، ئامېرىكىلىق ئوغۇل ساۋاقدىشىم ھېنرى ۋە ئامېرىكىنىڭ چىكاگو شەھىرىدىن كەلگەن پەتتى ئىسىملىك قىز پۇڭا ئىچىدىغانلار قاتارغا تىزىلدى. مەن پۇڭا ئىچمەيدىغانلار قاتارغا تىزىلدىم. ئارقامدا ياپونىيەلىك ئىككى قىز ۋە كورىيەلىك بىر قىز بار ئىدى.

ــ سىز نېمىشقا پۇڭا ئىچمەيسىز؟ ــ دېدى نادىتا شارما ئۇنىمىغىنىمغا قويماي قولۇمغا 50 دوللار پۇل تۇتقۇزۇپ، ــ

ئۆزىگىزگە ۋە كەينىگىزدىكى ئوچ قىز ساۋاقدىشىگىزغا خالىغان نەرسىنى ئېلىڭلار.

قىزلار كولا، مېۋە سۇيى، تورت، پىشلاق دېگەندەك نەرسىلەرنى ئالدى. مەن سودا سۇيىدىن باشقا نەرسە ئالمىدىم. سەۋەبى، مەن ئاشۇ پىشلاق، تورت دېگەن يېمەكلىكلەرنىڭ تەركىبىگە زادى نېمىلەر قېتىلىدىغانلىقىنى بىلمەيتتىم. مەن بۇنداق ئەھۋاللارغا جىق يولۇقتۇم. يېنىمدا پۇلۇم بولسىمۇ، نۇرغۇن يېمەكلىكلەرنى شۇبھىلىنىپ ئالالمايتتىم. بۇنداق چاغلاردا ئېرىق فرومنىڭ «ئادەمدىكى كىملىك ئېھتىياجى ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي توپتىن ئايرىلغاندىن كېيىن باشلىنىدۇ» دېگەن گېپى ئېسىمگە كېلەتتى.

مەن ئاشقان پۇلنى نانىدىتا شارماغا قايتۇرۇپ بەردىم. بىز ئۇستەلنى چۆرىدەپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، نانىدىتا شارما لىق پىۋا قۇيۇلغان ئىستاكاننى سوقۇشتۇرۇش ئۇچۇن كۆتۇردى:

— دەرسىمىزنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاخىرلاشقانلىقى ئۇچۇن خوشە !

— خوشە ! — ھەممەيلەن بىر ئېغىزدىن شۇنداق دېيىشتى. مەنمۇ قولۇمدىكى سودا سۇيىنىڭ قۇتىسىنى باشقىلارنىڭكىگە سوقۇشتۇرۇپ قويدۇم. نانىدىتا شارما بىر تىنىقتا ئىستاكانىدىكى پىۋىنى خېلىلا يېرىملاتتى. ھەيران قالماي تۇرالمىدىم. ئۇنىڭ رومكا سوقۇشتۇرۇۋاتقان ھالىتى يىغىلىشلاردا، زىياپەتلەردە ھاراق ئىچىۋاتقان ئاز سانىدىكى ئۇيغۇر قىز ـ چوكانلارنى ئەسلەتتى. مەن ئۇرۇمچىدىكى چېغىمدا ئىدارىدە كوللېكتىپ زىيارەت بولغاندا، بىرەرسىنىڭ ھاراق زورلاپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ئىمكانقەدەر بۇنداق سورۇنلاردىن ئۆزۇمنى قاچۇراتتىم. شۇ تاپتا بۇ يەردە مېنى پىۋىغا زورلايدىغان ھېچكىم يوق ئىدى. نانىدىتا شارمانىڭ بۇ سورۇندىكى ئەركىن قىياپىتى دەرسخانىدىكىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇراتتى. مەن ئىچىمدە «بۇ يەرنىڭ پىرو ـ فېسسورلىرى ياشاشقىمۇ نەقەدەر ئۇستا ـ ھە !» دەپ ئويلىدىم.

قايسىدۇر بىر دانانىڭ: «خىزمەتتە جەڭچىمەن، تۇرمۇشتا ئادەمەمەن!» دېگەن گېپى ئېسىمدىن كەچتى.

3

بۇ سالاپەتلىك مويسېپتنىڭ ئىسمى پېتىر مانكاس (Peter Maniacs)، ئۆزى 60 ياشتىن هالقىپ پىنسىيەگە چىققان، ئىتالىيان قان سىستېمىسىدىن بولغان بۇ ئادەم فاكۇلتېتىمىزنىڭ پەخرىي پروفېسسورى، هاۋايدا، هەتتا ئامېرىكىدا داڭقى بار مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس بولۇپ، هازىرغىچە «ئۇرۇش ۋە دېموكراتىيە» (War and Democracy)، «ئەمەلىيەتچىلەرنىڭ جەمئىيەت پەلسەپىسى» (The Realists Social Philosophy) قاتارلىق 11 كىتابى نەشر قىلىنغان. ئۇ 2008 ـ يىللىق باھار مەۋسۇمىدا «بۈگۈنكى زامان جەمئىيەت نەزەريىسى» (The Contemporary Sociological Theory) دىن دەرس بەردى. كېيىن ئۇقسام، فاكۇلتېتىمىزدا پېتىر مانكاس جەمئىيەتشۇناسلىق پېنسىنىڭ جېنى بولغان جەمئىيەت نەزەريىسىگە ئېڭ پىشقان، نەزەريىە ساهەسىدە ئېڭ ئۇزاق ئىزدەنگەن پروفېسسورى ئىكەن، شۇڭا پېنسىيەگە چىققىنىغا نەچچە يىل بولغىنىغا قارىماي تەكلىپ بىلەن داۋاملىق دەرس ئۆتۈۋېتىپتۇ.

پېتىر مانكاس مەن ئامېرىكىغا كېلىشتىن بۇرۇن خېلىلا تەسەۋۋۇر قىلغان سالاپەتلىك پروفېسسورلارغا هەقمۇ تەنمۇ ئوخشايتتى. ئېگىز بوي، ئاقارغان چاچلىرى، كۆزەينەكى ئاستىدىكى ئادەمگە ئەستايىدىللىق بىلەن تىكىلىدىغان كۆزلىرى تېرەن پىكىرلىرىگە قېتىلىپ ئۇنىڭ سالاپىتىنى، مويسېپىتلارغا خاس جەلپكارلىقىنى ئاشۇرغانىدى.

ـــ نېمە بۇ؟ ـــ دېدى ئۇ مەن خاتىرە بۇيۇمى سۇپىتىدە تەقدىم قىلغان قامچىنى هاۋادا پۇلاڭلاتقاچ. ئەمەلىيەتتە ئۇ مەن سوۋغا قىلغان نەرسىنىڭ نېمىلىكىنى بىلەتتى. مەن ئۇنىڭ

گېپىنى بۇ سوۋغاتنىڭ مەنىسىگە قىزىققانلىق دەپ چۈشىنىپ:

— قامچا — ئۇيغۇرلارنىڭ ئات ئۈستى مەدەنىيىتىنىڭ بەلگىسى. ئۇيغۇرلار ئات ئۈستى مەدەنىيىتى ياراتقان خەلقلەرنىڭ بىرى، — دېدىم.

— مەن ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق ئاڭلىغان، لېكىن جۈڭگونىڭ قايسى تەرىپىدە ياشايدىغانلىقىنى ئۇقمايدىكەنمەن، — دېدى پروفېسسور.

مەن تامغا ئېسىلغان خەرىتە يېنىغا كېلىپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلاشقان جايىنى قولۇمدا چېنەپ كۆرسەتتىم. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يەر كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى، شۇنچە جىق دۆلەت بىلەن چېگرالىنىدىغانلىقى ئۇنى ھەيران قالدۇردى. ئۇ بىرەر جەمئىيەتشۇناسنىڭ ئۆزگىچە قاراشلىرىنى سۆزلەۋاتقانلىرىدا، ئۆزى دەۋاتقان گەپتىن بىرەرى ئارىدا ئولتۇرغانلارنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىغاندا، ھاياجانلىنىپ ئالدىدىكى ئۈستەلنى ئالقىنى بىلەن پاقىلدىتىپ ئۇرۇپ قويۇاتتى؛ گاھىدا قانداقتۇر بىر پىكىردىن چەكسىز ھۆزۈر ئالغانلىرىدا پۇتلىرىنى لىككاڭشىتىپ بىر چەتكە ياڭداپ قويۇاتتى ياكى لەۋلىرىنى يوغان ئېچىپ چىشلىرىنى چىڭگىدە چىشلەيتتى. گاھىدا تازا قىزىق سۆزلەۋاتقاندا سىدۇر بىر جەمئىيەتشۇناسنىڭ قاراشلىرىنى ياقتۇرمىغانلىرىدا «بىكار گەپ! جۆيلۈپتۇ!» (No way! Nonsense!) دەپ ۋارقىراپ كېتەتتى. پىكىر قىلىشنىڭ ھۆزۈرىنى چۈشەنمەيدىغان ئادەم ئۇنى ساراڭغا چىقىرىۋېتىشى تۇرغان گەپ ئىدى. بەزىدە ئۇ ئاجايىپ غەلىتە قىلىقلارنى قىلىپ ھەممىمىزنى كۈلدۈرۈۋېتەتتى. دەسلىپىدە ئۇنى تازا چۈشەنمەپتىمەن. كېيىن ئۇنىڭ پۈتكۈل ھاياتىنى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ئاتىغان، قەلبى قەغەزدىنمۇ ئاق كىشى ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتىم. مەن ئۇنىڭ دەرسىدە جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئۇچ يول ئاچقۇچىسى بولغان فىرانسىيەلىك ئېمىل دۈركىم (Emile Durkheim)، گېرمانىيەلىك ماكس ۋېبېر (Max Wiber) ۋە كارل ماركسنىڭ ئىدىيەلىرى بىلەن تو-

نۇشتۇم؛ جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى ئۇچ غول نەزەريە بولغان «فۇنكسىيىزم نەزەريەسى» (Functionalism Theory)، «توقۇنۇش نەزەريەسى» (Conflict Theory)، «سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەريە-سى» (Symbolic Interactionism)دىن خەۋەر تاپتىم: جەمئىيەتشۇ-ناسلىقنىڭ بىر خىل نەزەريە مودېلى يەنە بىر خىلى نەزەريەنى ئاغدۇرۇش ئاساسىدا هازىرغىچە تەرەققىي قىلىپ كېلىۋاتقان، جەمئىيەتكە ئائىت يېڭى تېما، يېڭى مەسىلە بايقالغانسېرى يېڭى نەزەريە تېپىلىپ بېيىپ ماڭىدىغان پەن ئىكەنلىكىنى چۈشەن-دىم. بۇ جەريانداا پىروفېسسور پېتىر مانىكاسنىڭ مەندە قال-دۇرغان تەسىرى چوڭقۇر بولدى.

ئىلمىي تەتقىقاتتا، بولۇپمۇ جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىدا «نەزەريە ئەسلەش» نىڭ تولىمۇ مۇهىم بىر هالقا ئىكەنلىكىنى مەن پىروفېسسور پېتىر مانىكاستىن ئۇقتۇم. خەلقئارا تەتقىقات ساهەسىدە مەلۇم بىر تېما ئۇستىدە ئىزدەنمەكچى بولغان تەتقە-قاتچى بۇ ساهەدە بۇرۇن ئىزدەنگەن نوپۇزلۇق كىشىلەرنىڭ قاراشلىرىنى ئاددىيلاشتۇرۇپ ئەسلەپ ئۆتۈشى، ئاندىن ئۆزىنىڭ ئاشۇ قاراشلىرىنىڭ قايسى تەرىپىگە يېڭى بىر نۇقتىنى ئېلىپ كىرمەكچى بولغانلىقىنى شەرهلىشى لازىمكەن. شۇ ساهەدىكى كلاسسىكلاردىن ياكى نەتىجىسى گەۋدىلىك بولغانلاردىن مەنپە-ئەتلىنىپ، ئۇلارنىڭ قاراشلىرىنى قىسقارتىپ ئەسلەپ چىقىش جەريانى «نەزەريە ئەسلەش» (Literature Review) دەپ ئاتىلىدۇ-كەن؛ بۇ هالقىسى ئورۇنلانمىغان تەتقىقات ئىلمىي تەتقىقات هېسابلانمايدىكەن. ئۇرۇمچىدىكى چېغىمدا ئىجتىمائىي پەنگە ئا-ئىت خېلى جىق كىتابلارنى ئوقۇغان بولساممۇ، ئىلمىي تەتقە-قاتتىكى «نەزەريە ئەسلەش» جەريانى هەققىدە هېچكىمدىن، هېچ يەردە بىرەر ئۇچۇر ئاڭلىمىغانىكەنمەن. شۇڭا پۈتۈنلەي يېڭى ساهە بولغان «نەزەريە ئەسلەش» هالقىسى مېنى هاۋاي ئۇنى-ۋېرسىتېتىدىكى تەتقىقاتىمدا خېلىلا تەرلەتتى. «زامانىۋىلىق» هەققىدە يازغان قىسقا ماقالەمنى پىروفېسسور قايتۇرۇۋېتىپ قا-

تا يېزىشىمنى تەلەپ قىلدى. سەۋەبىنى سۈرۈشتۇرسەم، يازمامدا باشتىن - ئاخىر دېگۈدەك ئۇزۇمنىڭ شەخسىي قاراشلىرىمنى گەۋدىلەندۈرۈپتىمەن؛ خېلى جىق بايانلارنىڭ مەنبەسىنى ئەسكەرتمەپ-تىمەن. پىروفېسسورنىڭ تەلىپى بويىچە ماقالەمنى قايتا ئۆزگەر-تىش داۋامدا ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى دانىل بېل (Daniel Bell)، گېرمانىيە جەمئىيەتشۇناسى ئۇلچ بېك (Ulich Beck)، ئەنگلىيە جەمئىيەتشۇناسى ئانتونى گىددېنسلارنىڭ زامانىۋىلىق مەقسەد-كى قاراشلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقتىم. يەنە بىر چوڭقۇر تە-سىراتىم شۇ بولدىكى، ئۇيغۇرلانىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسىنىڭ تۆ-ۋەن بولۇشى، «نەزەرىيەدىن قورقۇش كېسىلى» ياكى نەزەرىيەنى چۈشەنمەي مەنسىتمەسلىك خاھىشى بىزدىكى پىكىر تېيىزلىقد-نىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى ئىكەن. نەزەرىيەۋى تەپەككۇردا قىينالغانلىرىمدا «بىزنى نەزەرىيىگە ئۆچ قىلىۋەتكەن نەرسە نې-مىدۇر؟» دەپ ئويلىغان چاغلىرىمۇ بولدى. بىز ئۇيغۇرلار «نە-زەرىيە ساتمىغىنا، نەزەرىيەچى» دېگەندەك گەپلەر بىلەن ئۆزۈد-مىزنىڭ نەزەرىيە ھەققىدىكى قاراشلىرىمىزنى پاراڭلىرىمىزدا مەنسىتمەسلىك بىلەن ئاشكارىلاپ ئۆتەتتۇق. ئىككى خىل مۇ-ھىتتىكى نەزەرىيەگە تۇتۇلغان قارىمۇقارشى ئىككى خىل پو-زىتسىيە مېنى ئويلاندۇراتتى. بىزنىڭ كىشىلىرىمىز ناھايىتى ئادالەتسىزلىك بىلەن قۇرۇق گەپ ساتقانلارنى «نەزەرىيەچى» دې-گەن نام بىلەن، مەنسىز، چۈشىنىكسىز، ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان گەپلەرنى قىلىشنى «نەزەرىيە سېتىش» دېگەن گەپ بىلەن ئاتايدۇ. ئەمەلىيەتتە، نەزەرىيە دېگىنىمىز، ئوخشىمىغان ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى شەرھلەپ بېرىدىغان، مۇتەپەككۇرلارنىڭ پىكىر ئېلگەكلىرىدىن ئۆتۈپ مەلۇم مەسىلە، مەلۇم تېمىنىڭ ئىجتىمائىي نېگىزىنى سىستېمىلىق تەھلىل قىلغان ئىدىيە مودېلى بولىدىكەن. بىز نەزەرىيەنى چۈشەنمەس-لىكنى مەنسىتمەسلىكىمىز بىلەن يوپۇتماقچى بولۇپ كەتتىمىز. كىمنىڭ دېگەنلىكى ئېسىمدە يوق، بىرى ئۇيغۇرلارنىڭ

ئابستراکت بایانلارنی چۈشەنمەي تىللىغىنىنى «بىلىمگەن نەرسىنى تىللاشنىڭ لەززىتى بىلگەن نەرسىنى تىللاشقا قارىغاندا شېرىن بولىدۇ» دەپ كىنايە قىلغانىكەن. ھازىر بۇ گەپ ماڭا ئۇيغۇرلارنىڭ «نەزەرىيەدىن قورقۇش كېسىلى»گە قارىتىپ ئېيتىلغاندەك تۇيۇلىدۇ.

پېتىر مانكاسنىڭ سۆزلىگەن دەرسلىرى ئىچىدە بىلىمنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى ھەققىدە ئېيتقانلىرى ۋە بىلىم جەمئىيەتنىڭ ئاساسچىسى، ۋېنگىرىيەلىك مەشھۇر جەمئىيەتشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىسى كارل مەنخايىم[1] ھەققىدىكى قاراشلىرى مەندە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىر قالدۇردى.

ـــ كىشىلەرنىڭ ئېڭى ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇقنى ئەمەس، ئىجتىمائىي مەۋجۇتلۇق كىشىلەرنىڭ قانداق ئاڭدا بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ، ـــ دەپ قاراشلىرىنى ئېيتىشقا باشلىدى پىروفېسسور پېتىر مانكاس بىر قېتىملىق دەرسىدە، ـــ بۇ ئەمەلىيەتتە كارل ماركسنىڭ قارىشى. ماركسنىڭ قارىشچە بولغاندا، بىر خىل ئىدىيە سىستېمىسى شۇ خىل ئىدىيەنىى ھىمايە قىلغۇچىلارنىڭ ئىجتىمائىي رولى، ئورنى، توغرىراقى سىنىپىي ئورنىغا باغلىق بولىدۇ. كارل مەنخايىم بولسا باشقىچە قاراشتا. ئۇنىڭ دېيىشىچە، بارلىق كۆزقاراش ۋە ئىدىيە شۇ كۆزقاراش، ئىدىيە بارلىققا كېلىۋاتقان تارىخىي، ئىجتىمائىي شارائىتلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەم شۇ ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ھەر قانداق مۇتەپەككۇر ئالاھىدە بىر ئىجتىمائىي مەزھەپكە تەۋە بولىدۇ ھەم مەلۇم دەرىجىدە ئىجتىمائىي ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي رول ئويناىدۇ. شۇڭا مۇتەپەككۇرنىڭ ئىجتىمائىي رولى ۋە ئورنى ئۇنىڭ دۇنيانى كۆزىتىشىگە، مۇھا-

[1] كارل مەنخايىم (Karl Mannheim , 1893 — 1947) — ۋېنگىرىيەدە تۇغۇلغان، 1919 ـ يىلى بۇداپېشتتا پارتلىغان ئىنقلاب مەغلۇپ بولغاندا گېرمانىيەگە قېچىپ كەتكەن. گېرمانىيەدە فاشىزم تەرىلگەندىن كېيىن، 1933 ـ يىلى لوندونغا بېرىپ لوندون ئىقتىساد پەنلىرى ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى بولغان.

كىمە ئاساسىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ھەرقانداق تەپەككۇر پائالىيىتى ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. بۇ گۈنكى دۇنيا سەھنىسىدىكى توقۇنۇشۇۋاتقان ھەر خىل نۇقتىئەزەرلەر ئەمەلىيەتتە شۇ نۇقتىئەزەرلەرنى ئوتتۇرىغا چىقارغان ئىجتىمائىي توپنىڭ ئارزۇسى ۋە ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. كارل مەنخايمنىڭ «مەۋجۇدىيەت ئىدىيەنى بەلگىلەيدۇ» دېگەن قارىشى ئۇنىڭ پۈتكۈل ھاياتىدىكى ئىدىيە سىستېمىسىغا سىڭىپ كەتكەن.

پىروفېسسور پېتىر مانكاس گېپىنىڭ ئاخىرىنى ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى رولىنى مۇھاكىمە قىلىش بىلەن چۈشۈردى ۋە يەنە بىر بىلىم جەمئىيەتشۇناسى، پولەك مۇتەپەككۇرى فلورىيان زنانىك[1] نىڭ يادرولۇق قاراشلىرىنى ئۆز مۇھاكىمىسىگە يانداشتۇرغان ھالدا مۇنداق چۈشەندۈردى:

— بىلىم بىلەن ئىجتىمائىي تۈرمۇش بىر - بىرىگە چەمبەرچاس باغلانغان. ئاۋۋال ئىنسانلارنىڭ مەلۇم بىر خىل ئىجتىمائىي سىستېمىغا قاتنىشىشى ۋە شۇ ئىجتىمائىي سىستېمىنىڭ چەكلىمىسى ئىچىدە ھەرىكەتكە ئۆتۈشى ئۇلارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە بىلىم سىستېمىسىغا ئىگە بولغانلىقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. فلورىيان زنانىكنىڭ قارىشىچە، بىرىنچىدىن، پەقەت تەربىيە كۆرگەن ياكى نەزەرىيەلەرگە پىششىق ئادەملەرلا ئالاھىدە ئىجتىمائىي رول ئۆتەش سالاھىيىتىگە ئىگە بولۇپ، ئالاھىدە ئىجتىمائىي شارائىتتا مەلۇم ئىجتىمائىي توپنىڭ يادرولۇق ئەزاسىغا ئايلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، شەخس ۋە بىلىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئېھتىياج ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلارغا قاتنىشىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

[1] فلورىيان زنانىك (Florian Znanieck , 1882 — 1958) — پولشادا تۇغۇلغان ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس، شائىر. 1953 - يىلى ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسلار جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولغان. ئۇ: «مەدەنىي دۇنيا — قىممەت قاراش دۇنياسىدۇر، ھەرگىز مۇ ماددىي دۇنيا ئەمەس» دەپ قارايدۇ ۋە بىلىمنىڭ، ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى رولىغا يۇكسەك باھا بېرىدۇ.

تۇرىسىدىكى باغلىنىشنى ماسلاشتۇرۇش مەقسىتىگە تەربىيە قىلىش، ئىلھام بېرىش، كونترول قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق يەتكىلى بولىدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئىجتىمائىي رول ئويۇناۋاتقان بىلىم ئىگىسى ئۆزى ۋەكىللىك قىلىۋاتقان ئىجتىمائىي توپ ئەزالىرىنىڭ نەزىرىدە بىر خىل مەنىۋى تۇۋرۇك. ئىلىم ئىگىسى ئويناۋاتقان ئىجتىمائىي رول بىلەن ئۇ ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي توپ ئارىسىدا ئومۇم ھۇزۇرلىنالايدىغان قىممەتنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئورتاق ئويۇشۇشچانلىق مەۋجۇت. مەسىلەن، پادىشاھ بىلەن ئۇنىڭ پۇقرالىرىنى ئويۇشتۇرۇۋاتقىنى سىياسىي قىممەتتۇر. سەنئەتكار ۋە ئۇنىڭ مۇخلىسلىرى ياكى تەنقىدچىلىرىنى مەركەز قىلغان ئىجتىمائىي چەمبىرەكتىكى ئويۇشۇشچانلىق بولسا ئەمەلىيەتتە ئىستېتىك قىممەتتۇر. ئىلىم ئىگىلىرى ئۆتەۋاتقان ھەربىر خىل ئالاھىدە ئىجتىمائىي رولدا بىر خىل ئىستەك ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولىدۇ. تۆتىنچىدىن، زىنانىكنىڭ قارىشچە، ئىلىم ئىگىلىرى بىر جەمئىيەتتە ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدىن ھەر خىل ئىجتىمائىي رول ئۆتىشى مۇمكىن. مەسىلەن[11] تېخنىكىلىق مەسلىھەتچىلەر (Technological Advisorss)[12] دانىشمەنلەر (Sages) ــ يەنى ئاۋامنى ئورتاق مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن مەلۇم ئىدېئولوگىيەگە باشلايدىغان ياكى قامچىلاپ تۇرىدىغان كىشىلەر؛[13] دىنىي ۋە ئىلمىي ئالىملار (Sacred and Secular scholars). بۇلار ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ھەقىقەت بايقىغۇچى (Discoverer of Truth)،[14] ئىلىم تارقاتقۇچى (Disseminators of Knowledge)،[15] تەشكىللىگۈچى (Systematizers)،[16] بېغىشلىغۇچى (Contributors)،[17] ھەقىقەت جەڭچىلىرى (Fighters for Truth)،[18] ئىلىم ياراتقۇچى (Creators of Knowledge)،[19] ھەقىقەت بايقىغۇچى (Fact-finders)،[20] مەسىلە بايقىغۇچى (Discoverer) قاتارلىق كونكرېت ئىجتىمائىي روللارنى ئۆتەيدۇ. بەشىنچىدىن، ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ كۆزقاراش-تا توقۇنۇشۇپ قېلىشى قورقۇنچلۇق ئىش ئەمەس. مۇنازىرە ۋە

ئوخشىمىغان قاراش بىلىم يولىدا ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ روھىدىكى مەنىۋى كىشىلەرنى بالدۇرراق پاچاقلاشقا پايدىلىق.

پىروفېسسور پېتىر مانكاسنىڭ شۇ قېتىملىق دەرسى مەزمۇنىدا ئۇنتۇلغۇسىز تەسىر قالدۇردى. مەن ئۇنىڭ بىلىم ۋە جەمئىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئاڭلاش، لېكسىيەسىدىن خاتىرە قالدۇرۇش، خاتىرىلىرىمنى كۆرۈپ ئانالىز قىلىش داۋامىدا ئۆزىمىزنىڭ زىيالىيلىرى ھەققىدە شۇنى ھېس قىلدىمكى، نۇرغۇن ئىلىم ئىگىلىرى تارىيىۋاتقان ئىمكانىيەتلەرنى باھانە قىلىپ بالدۇر چۈشكۈنلىشىۋاپتۇ. ئەلۋەتتە، بىر زىيالىينىڭ مەلۇم بىر ئىجتىمائىي دەۋردە چۈشكۈنلىشىشى، ئىدىيەدە كېرىزىسقا پېتىشى نورمال ئەھۋال. چۈنكى، چۈشكۈنلۈك ــ ئۈمىد بىلەن قوشكېزەك، توغرىراقى ئۈمىدنىڭ كۆپۈكىكە ئايلىنىشىدۇر. زىيالىيلارنىڭ چۈشكۈنلۈكى ئۆز نۆۋىتىدە ئۆزلىرى ئۆتەۋاتقان ئالاھىدە ئىجتىمائىي رولىنى سەل چاغلىغانلىق ياكى ئۆزىنىڭ خەلقىنىڭ نەزىرىدىكى مەنىۋى گەۋدە ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالغانلىق. بىزدە دەۋر «ھەقىقەت جەڭچىلىرى» بولۇشقا يول قويمىسا «مەسىلە بايقىغۇچى» بولالايدىغان، ئىلىم تارقىتىش ئىمكانىيىتى تارايسا ئۆز ئىجتىمائىي توپىغا مەسئۇلىيەتچى بولالايدىغان، ئىشقىلىپ مەلۇم بىر يول ئېتىلىسە يەنە بىر يوقۇتىن شۇڭغۇپ كىرەلەيدىغان روھ، چېچەنلىك ۋە پىداكارلىق بولۇشى كېرەك. چۈنكى، بىر مۇنەۋۋەر زىيالىينىڭ شەخسىي تۇرمۇشى ئۆزىگە تەۋە بولغىنى بىلەن، مەنىۋىيىتى ئۆزىگە ھەم ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي توپقا مەنسۇپ بولىدۇ. ئاجىز، ئورنى تۆۋەن مىللەت زىيالىيلىرىنىڭ پېشانىسىگە «دەردمەنلىك» پۈتۈلگەن. ھەقىقىي زىيالىيلار ئۆزى خالاپ تۇرۇپ بۇنداق سۈيۇملۇك دەردمەنلەردىن بولۇشى كېرەك. قىينىچىلىقنى، تارتىمىۋاتقان ئىمكانىيەتلەرنى باھانە قىلىپ كەينىگە داجىغان، چۈشكۈنلەشكەن زىيالىي ئۆزىنى ئۆزى ئىنكار قىلغان، پىشمانغان زىيالىيدۇر.

4

هاۋاي ئۇنۇۋېرسىتېتىدا ئۆتكەن كۇنلىرىمدە، پېتەكچى پروفېسسورۇم، دوكتور سۇن كىچەي، دوكتور ناندىتا شارما، دوكتور پېتىر مانىكاسلار بىلەن ئۇچرىشىش داۋامىدا ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى تۆۋەن چاغلاشقا بولمايدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن ئىدىيەمنى زەرەتلەۋاتقانلىقىنى، ماڭا تەسىر كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى بايقىدىم. سۇن كىچەيدىن پەزىلەتنىڭ ئۇنسىز تەربىيەدىكى رولىنى ۋە پىروفېسسورنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنىڭ ئوقۇغۇچىسىغا يوشۇرۇن بىلىم بېرىدىغانلىقىنى، دوكتور ناندىتا شارمادىن ئۆزۇمنىڭكىگە قارشى قويۇلغان پىكىرنىڭ ئۇنچىلىك قورقۇنچلۇق ئەمەسلىكىنى، دوكتور پېتىر مانىكاستىن بىر مۇتەپەككۇرنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنىڭ شاگىرتلىرى ئۈچۈن تۆگىمەس بايلىق ئىكەنلىكىنى، زىيالىيلارنىڭ رولىنى سەل چاغلاشقا بولمايدىغانلىقىنى ئۆگەندىم. ھالبۇكى، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كىلاسسىك زىيالىيلارنىڭ بارغانسېرى ئازلاۋاتقانلىقى، زىيالىيلاردىكى ئېغىر چۈشكۈنلۈك ئويغاق پىكىرلىك كىشىلىرىمىزگە ئايان رېئاللىق ئىدى. ئەلۋەتتە زىيالىيلارنىڭ چۈشكۈنلىشىشى، سۈكۈتكە چۆمۈشى نۇرغۇن ئىجتىمائىي ئامىللارغا مۇناسىۋەتلىك ھادىسە. مەن ئۆزۈم كۆرگەن پىروفېسسورلار ھەققىدىكى خىياللىرىمغا يانداشقان ھالدا چىن زىيالىيلارنىڭ نېمە ئۈچۈن يوقاپ كېتىۋاتقانلىقى، زىيالىيلارنىڭ بازار ئىگىلىكى دەۋرىدىكى مەنىۋى دۇنياسى ۋە قىيىنچىلىق، تاربىيۋاتقان ئىمكانىيەتلەر ئالدىدىكى ئىپادىسى قاتارلىق نۇقتىلار ھەققىدە ئويلاندىم.

ئەمەلىيەتتە ئۆتكۈر زىيالىيلارنىڭ ئازلاپ كېتىشى يالغۇز ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ھادىسە بولماستىن، ئالاھىدە بىر ئىجتىمائىي دەۋردە مۇقەررەر يوسۇندا مەۋجۇت بولىدىغان ھادىسىدۇر.

تارىخشۇناس خارولد ستېرنس (Harold Stearns, 1891 — 1943) بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى چۈشكۈن ئامېرىكا زىيالىيلىرىنى باش تېما قىلغان «ئامېرىكا ۋە ياش زىيالىيلار» ناملىق كىتابىدا «بىزنىڭ زىيالىيلىرىمىز نەگە كەتتى؟» دەپ سوئال قويىدۇ. ئامېرىكىلىق مۇتەپەككۇر رۇسسېل جاكوبى (Russel Jacoby) ئۆزىنىڭ «ئاخىرقى زىيالىيلار» (The Last Intellectuals) ناملىق كىتابىدا يۇقىرىقى سوئال بىلەن كىتابنى باشلايدۇ ۋە چىن زىيالىيلار قاتلىمىنىڭ يوقاۋاتقانلىقى دۇنياۋى مەسىلە ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «سودا مەدەنىيىتى زىيالىيلارنى خېرىسقا دۇچار قىلدى. سانائەتلىشىش تەرەققىياتى ۋە شەھەرلىشىشنىڭ زەربىسى زىيالىيلارنىڭ ئىجادچانلىقىنى بوغۇپ قويدى. ھازىر بىزنىڭ كۆزىمىزگە چېلىقىدىغىنى سايىسى مەكتەپنىڭ سىرتىغا چىقمايدىغان، تەتقىقات قۇلچىلىقىغا بەند بولغان زىيالىيلاردۇر. روھىيىتى چۈشكۈر بولمىغان بۇنداق زىيالىيلار يېڭىۋاتقان تېمىسىنى چۈشكۈر پىكىر ئەلگىكىدىن، تاسقاشتىن ئۆتكۈزمەيدۇ. تەتقىقات نەتىجىسىنىڭ سانىغا كۆچۈش ئېھتىياجى ئۇلارنىڭ ئوقۇيدىغان كىتابلىرىنىڭ دائىرىسىنى بەلگىلەپ قويغان.» رۇسسېل جاكوبى يەنە «زىيالىيلار نېمە ئۈچۈن ئىش قىلىشى كېرەك؟» دېگەن سوئالغا ئۆز قاراشلىرىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «زىيالىيلارنىڭ تۇرمۇشى بىلەن كۆزقارىشى ئوخشىمايدىغان ئىككى ئۇقۇم. زىيالىينىڭ كەچۈرمىشى ئىدىيەسىگە ۋەكىللىك قىلمايدۇ. ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ھاياتىنى ئادىيلاشتۇرۇپ كەسپىي ھايات دېيىشكە بولمايدۇ. ئۇلاردىكى روھ تېخىمۇ قىممەتتۇر. قانداق تەقدىرگە دۇچار بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىش قىلىدىغان زىيالىيلار ماددىي ئىستەكتىن باشقا ئىنتىلىشى يوق تىرىك مۇرىدىلارغا قارىغاندا ئەھمىيەتلىك ياشىغانلاردۇر.»

ئۇنداقتا، جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ نەزىرىدە زىيالىي دېگەن نېمە؟ ھازىرغىچە جەمئىيەتشۇناسلار بۇ ئۇقۇمغا ئوخشىمىغان

نۇقتىدىن چىقىپ تەبىر بەرگەن. ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس لېۋىس كوسېر (Lewis Coser, 1913 — 2003): «زىيالىي پىكىرگە تايىنىپ ئەمەس، پىكىر ئۇچۇن ياشايدىغان ئادەمدۇر» دېسە، رون ئېيىرمەن (Ron Eyerman): «ئەقلىي ئەمگەكچىلەرنىڭ ھەممىسى زىيالىي ئەمەس، زىيالىينى پەرقلەندۇرىدىغىنى ئۇنىڭ نېمىلەرنى قىلغانلىقى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ھەربىرىدە مودېلى، ئۆزىگە قاراشتىكى ئۇسۇلى ۋە ھىمايە قىلغان قىممەت قارىشى» دەپ كۆرسىتىدۇ. فرانسىيە مۇتەپەككۇرى، جەمئىيەتشۇناس پېئېر بوردىئۇ بولسا: «زىيالىي دېگەن قالپاقنى كىيمەكچى بولغانلار چوقۇم ئالاھىدە مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئارتۇقچىلىقىنى ئۆز ساھەدىن باشقا ئىجتىمائىي ساھەلەردىمۇ جارى قىلدۇرالايدىغان ئادەم بولۇشى كېرەك» دەيدۇ. ئەنگلىيە جەمئىيەتشۇناسى زىگمۇند باۋمەن (Zygmunt Baoman , 1925 — ?) بولسا: «زىيالىينىڭ مەنىۋى تۇۋرۇكى — ئۆزىنىڭ يانماس ئىرادىسىدىن پەخىرلىنىش تۇيغۇسىدۇر. بىر زىيالىي بولۇش — جەمئىيەتكە تەنقىدىي ۋە گۇمانلىق نەزەر بىلەن قاراشتىن ۋاز كەچمەسلىك دېگەنلىكتۇر. زىيالىي ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ساپ، دەرمانسىز ئىدىيە بىلەن كۆچلۈك سىياسىي نوپۇزنى تەنقىد قىلىدىغان، ئىككى تاش ئارىسىغا قىسىلىدىغان ئادەمدۇر. زىيالىيلارنىڭ تەسىرىدە ئاقارتىش ھەرىكىتى ئەۋج ئالغان جەمئىيەت تېخىرقاپ ئازاب چەككەنلەرگە ئەقىل نۇرىنى تارقىتىپ بېرىدىغان جەمئىيەتتۇر. زىيالىيلار سىياسىي ھوقۇققا قاتناشسا، ئۇنداقتا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل تەپەككۇر ئىقتىدارى ۋە تەنقىدىي ئويلىنىش روھىنى ساقلاپ قالالمايدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. پېئېر بوردىئۇ بولسا تېخمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا: «زىيالىي دېگەن تامغا ئەسلىدىنلا كۇرەش قىلىش ئوبيېكتى بىلەن باراۋەر ئۇقۇمدۇر. زىيالىينىڭ ئىدىيەسى ئۇنىڭ كۇرەشلىرىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىدۇر. ھالبۇكى، زىيالىي ھەم ھۆكۈمران، ھەم ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىدىن ئىبارەت ئىككى زىددىيەتلىك نۇقتىنىڭ ئارىسىدا تۇ-

رىدۇ. زىيالىيلارنىڭ مۇستەقىللىقىغا كىلىدىغان ئەڭ چوڭ خەۋپ — ئۆز چەمبىرىكىدىكى جان باقتى ئالدامچىلاردىن كېلىدۇ» دەيدۇ ۋە زىيالىيلاردىكى ھەمكارلىق روھىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ: «بىلىم چەمبىرىكىنىڭ ئەزالىرى، بىلىمنىڭ مۇستەقىللىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلايلى!» دەپ چاقىرىق قىلىدۇ.

بىر جەمئىيەتتە مەنىۋى تۈرمۇشنىڭ چاكىنىلىشىۋاتقانلىقىنىڭ ئەڭ چوڭ بەلگىسى — زىيالىيلارنىڭ ئەرزىمەس ئادەملەر گە ئايلىنىپ قېلىشىدۇر. رېئال مەسىلىلەردىن ئۆزىنى قاچۇرغان ھالدا تەتقىقات قۇلچىلىقىغا بەند بولغان زىيالىيلار بىيۇروكراتلارنىڭ قولىدىكى تېخنىكلارغا ئوخشايدۇ. ماغزاپ بىلىم تەتقىقاتى، ئىلىم ساختىپەزلىكى، ئەخلەت تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش ھەرگىزمۇ چىن زىيالىينىڭ قىلىدىغان ئىشى ئەمەس. ئەمما، زىيالىينى جان باقتى قىلىۋېتىدىغىنى يەنە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ماددىي مەئىشەتتىن باشقا ئىنتىلىشى يوق، تۇيغۇسى ماشىنىلىشىپ كەتكەن پۇچەك ئادەملەردۇر. يامان بولغىنى، بۇنداق پۇچەك ئادەملەر مائارىپ ۋە مەدەنىيەت ساھەسىگە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن، بىر ئىجتىمائىي مۇھىتتا پۇچەكلىكىنىڭ جەمئىيەتلىشىشىگە پارىنىڭ بولۇپ بېرىدۇ.

يەتتىنچى باب

جەمئىيەتشۇناسلىق نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: جەمئىيەتشۇسلىق؛ جەمئىيەتشۇناس؛ ئىجتىمائىي پەن؛ جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەريىسى؛ قوللىنىشچان جەمئىيەتشۇناسلىق.

1

2006 ـ يىلى 6 ـ دېكابىر، مەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتوتى جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىغا جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ رولى توغرىسىدا لېكسىيە سۆزلىگەندە تۇنجى جۈملىنى مۇنداق باشلىدىم :

ـــ ساۋاقداشلار، بىرەر ئوقۇغۇچى شۇ تاپتا ئۇنىۋېرسىتېت كوچىسىدا ئېشەككە مىنىپ كېتىۋاتسا قانداق ئويلايسىلەر؟

تۇنجى ئېغىز گېپىمنى بۇنداق باشلىشىمنى كۈتمىگەن چېغى، بەزى ئوقۇغۇچىلار ھەيران قېلىشتى، بەزىلەر كۈلۈشۈپ كەتتى، يەنە بەزىلەر كۆسۈرلىشىپ نېمىدۇر بىرنەرسىلەرنى مۇلاھىزە قىلىشقا باشلىدى.

ـــ توغرا، بىز ھەممىمىز ئۇنىۋېرسىتېت كوچىسىدا بىراۋنىڭ ئېشەك مىنىپ مېڭىشىنى ئويلاپ باقمىغان ھەم بۇنى قوبۇلمۇ قىلالمايمىز. ئۇنداقتا ئۇنىۋېرسىتېت كوچىسىدا ئېشەك مىنىپ يۈرۈش قانۇنغا خىلاپمۇ ياكى مەكتەپنىڭ قائىدە ـ تۈ-

زۇملىرىدە چەكلەنگەنمۇ؟

— ياق، — بىر ئېغىزدىن جاۋاب بېرىشتى ئوقۇغۇچىلار.

داڭقان پۇتى سوئال سوراۋاتقانلىقىمنى بىلەتتىم. شۇنداقتىمۇ جەمئىيەتشۇناسلىقتىن ئىبارەت ئابستراكتلىقى يۇقىرى پەنلەك رولىنى ئاممىباب تىل بىلەن چۈشەندۈرۈش، ئوقۇغۇچىلار-نىڭ قىزىقىشىنى قوزغاش ئۈچۈن مۇشۇنداق سوئال بىلەن نۇقتىنى باشلاشقا مەجبۇر بولۇۋاتاتتىم.

— ئۇرۇمچىدە ئېگىز بىنالاردىن، يۇقىرى قەۋەتتىكى ئۆيلەردىن سىرتقا ئەخلەت تاشلايدىغان ئادەملەرمۇ يوق ئەمەس. «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» دە بۇ ھەقتە خەۋەر بېرىلدى. ئۇنداقتا، سىلەردىن سوراپ باقاي: ئېگىز بىنالاردىن ئەخلەت تاشلاش قانۇنغا خىلاپمۇ؟

— ياق، — دەپ جاۋاب بېرىشتى ئوقۇغۇچىلار. ئارىنى ئېغىر جىمجىتلىق باستى.

— توغرا، بىر ئوقۇغۇچى ئېشەك مىنىپ ئۇنىۋېرسىتېت كوچىسىدا كېتىۋاتقان بولسا ياكى بىر ئايال يۇقىرى قەۋەتتىن ئەخلەت تاشلىسا، بۇ ساقچى ئارىلىشىدىغان دېلو قاتارىغا كىرەمدۇ. قانۇندىمۇ ئۇنداق بەلگىلىمە يوق. ئەمما، ئۇلارنى باشقىلار ئەيىبلەيدۇ. بەلكىم «مەدەنىيەتسىز، قىلىقسىز، سارالىڭ بوپتۇ!» دەپ تىللاپ ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ قانۇنغا خىلاپ ئىشلارنى قىلمىغىنى راست. ئەمما ئۇلار ئومۇم ئورتاق ئېتىراپ قىلغان بىر نۇقتىغا خىلاپلىق قىلغان. ئۇلارنىڭ خىلاپلىق قىلىۋاتقىنى دەل ئىجتىمائىي مىزان. بىر ئىجتىمائىي توپ، بىر جامائەتچىلىك ئارىسىدا ھەممە ئادەم ئىش — ھەرىكەت، گەپ — سۆز، قائىدە — يوسۇن قاتارلىق جەھەتلەردە ئورتاق ئېتىايە قىلىدىغان، ئېتىايە قىلمىسا شەخس ھەرىكىتى بىلەن ئومۇم ئوتتۇرىسىدا جىددىيلىك پەيدا قىلىدىغان ئورتاق تونۇش بولىدۇ، بۇ ماھىيەتتە ئىجتىمائىي مىزاندۇر. قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان بىر ئادەمنى ساقچى ئىزدەپ كېلىشى مۇمكىن، ئەمما

ئىجتىمائىي مىزانغا خىلاپلىق قىلغان ئادەمنى ساقچى ئىزدەيدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق — دەل مۇشۇنداق ئىككى ئىش ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرقكە ۋە بۇ پەرقنىڭ قانداق، نېمە ئۈچۈن پەيدا بولغانلىقىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان پەن. ئاددىيلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، جەمئىيەتشۇناسلىق جەمئىيەتنىڭ، شەخسنىڭ پوزىتسىيەسى ۋە ھەرىكىتىگە بولغان تەسىرىنى، كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتنى قانداق يارىتىدىغانلىقىنى، ئادەم بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ قانداق يۈرۈشىدىغانلىقىنى ئىلمىي نۇقتىدىن كۆزىتىدىغان پەن؛ شۇنداقلا ئۆز رېئاللىقىنى خاتا تونۇۋالغانلارنىڭ ئۆزىنى ۋە جەمئىيەتنى تونۇشىغا يارىدەم بېرىدىغان پەن. مەسىلەن، قەھۋە — جەمئىيەت قوبۇل قىلالايدىغان زەھەر. يەنى دېمەكچى بولغىنىم — قەھۋەنىڭ تەركىبىدە روھنى ئۇرغۇتىدىغان، نېرۋىنى غىدىقلايدىغان زەھەرلىك تەركىب بولىدۇ. ئەمما، قەھۋەنىڭ تەركىبىدىكى زەھەرنى مەخسۇس تەجاربىخانىدىكى ئىشلەتسە ئۇ چاغدا ئۇ زەھەر جىنايىتى بولىدۇ. قەھۋە ياساش ئۈچۈن ئاز مىقداردا ئىشلەتسە جىنايەت بولمايدۇ. جەمئىيەت بىلەن قەھۋە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى جەمئىيەتشۇناسلارغا خاس كۆز بىلەن كۆزىتكەندە مۇنداق (كۆپىنچە ھاللاردا كىشىلەرگە غەيرىي تۇيۇلمايدىغان) ئەھۋال نامايان بولىدۇ. يەنى ئەتىگەندە ئىشقا مېڭىشتىن بۇرۇن سىز بىر ئىستاكان قەھۋە ئىچىسىڭىز، ئۇ سىزنىڭ شەخسىي ھەرىكىتىڭىز. ئەمما، كۈندە ئەتىگەندە سىزگە ئوخشاش مىڭلىغان، مىليونلىغان ئادەم قەھۋە ئىچسە ۋە بۇ ئادەتنى داۋاملاشتۇرسا، ئۇنداقتا بۇ قەھۋە سودىسىنىڭ ئوبوروتىنىڭ تېز بولۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. قەھۋەنىڭ ئاساسلىق ماتېرىياللىرى مۇستەملىكە بولغان دۆلەتلەردىن چىقىپ خام ئەشيا سۈپىتىدە شۇ دۆلەتلەرنى بېسىۋالغان ئىقتىسادى كۈچلۈك دۆلەتلەرگە ئەۋەتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىش ئارىلىقىدا ئىككى ئادەم قەھۋە ئىچكەچ پاراڭلاشسا، ئۇلار ئارىسىدا ئادەتتىكىچە، كىچىك بىر مۇراسىم شەكىللىنىدۇ. ئىككى

ئادەمنىڭ قەھۋە ئىچىۋاتقان چاغدىكى يۈرۈش - تۇرۇشى، چىراي ئىپادىسى، گەپ - سۆزى ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي رېئال-لىقتىن دېرەك بېرىدۇ. دېمەك، جەمئىيەتشۇناسلىق قەھۋە بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئوخشىمىغان نۇقتىدىن كۆزىتىدۇ. بۇ بىر ئاددىي مىسال. جەمئىيەتشۇناسنىڭ بىر ۋەزىپىسى بولسا، ئۆز رېئاللىقىنى خاتا چۈشىنىۋالغان كىشىلەرگە رېئاللىقنىڭ نىقابلانغان ھالىتىنى ئېچىپ بېرىش، مەسىلىنىڭ ماھىيىتىنى ئاشكارىلاش. بىز ھەممىمىز جەمئىيەتنى بەك چۈشىنىمىز دەپ ئويلايمىز. ئەمەلىيەتتە بىزنىڭ جەمئىيەت ھەققىدىكى چۈشەنچىمىز ھېسسىي بىلىش باسقۇچىدىلا توختاپ قالغان ۋە ئىجتىمائىي كېسەللەرنى يوشۇرۇپ تۇرغان نارکوزلارنىڭ دەخلى-سىگە ئۇچرىغان بولىدۇ. ئامېرىكىلىق مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس رايت مىللس (Wright Mills, 1916 — 1961) ئۆزىنىڭ «جەمئى-يەتشۇناسلارچە تەسەۋۋۇر» (Sociological Emagination) دېگەن نادىر كىتابىدا: «شەخسنىڭ دەردى نېگىزىدىن جەمئىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ تەسىرىدىن مۇستەسنا ئىنسان بەختسىزلىكى بولمايدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. جەمئىيەتتە بىر ئادەم ئىشسىز قالسا، ئۇ يالغۇز شۇ ئادەمنىڭ مەسىلىسى. ناۋادا بىر جەمئىيەتتە مىڭلىغان، مىليونلىغان ئا-دەم ئىشسىز قالسا ئۇنداقتا ئۇ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ مەسىلىسى بولىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق پەقەتلا جەمئىيەت ھەققىدىكىلا ئە-مەس، يەنە دۇنيا ھەققىدىكىمۇ ئىلىم.

— جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تارىخ، پىسخولوگىيە قاتارلىق باشقا پەنلەر بىلەن بولغان پەرقى نەدە؟ — دەپ سوردى بىر ئوقۇغۇچى.

— بۇنى ئاددىي بىر مىسال بىلەن چۈشەندۈرەي. مەسىلەن، ئۆلۈم جازاسىغا مۇناسىۋەتلىك بىر تېمىنى مىسالغا ئالساق، تا-رىخشۇناسلار مۇستەملىكە دەۋرىدىن ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كې-لىۋاتقان ئۆلۈم جازاسىغا مۇناسىۋەتلىك تۈرلۈملەردىكى ئۆزگە-رىش جەريانىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئىقتىسادشۇناسلار بولسا مۇد-

دەتسىز قاماق جازاسى بىلەن ئۆلۈم جازاسىنىڭ تەننەرخى ۋە ئۇ-
نۇمىنى باھالايدۇ. پىسخولوگلار بولسا ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم
قىلىنغان ئادەمنىڭ روھىيىتىگە بۇ ئىشنىڭ قانداق تەسىر
كۆرسەتكەنلىكىنى كۆزىتىدۇ. سىياسىيشۇناسلار بولسا ھۆكۈمەت
ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۆلۈم جازاسىغا تۇتقان پوزىتسىيەسىنىڭ
سايلامدا ئۇتۇپ چىقىشىغا قانداق تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى
تەھلىل قىلىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلار بولسا بىر ئادەمنىڭ مىللە-
تى، ئىرقى ئۇنىڭ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىش - قىلىن-
ماسلىقىغا قانداق تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى تەھلىل قىلىدۇ.
يەنە ئالايلۇق، بىر قىز سودا سارىيىدىن بىر كۆچىلەك سېتىۋالدى
دەيلى، ئىقتىسادشۇناسلار تەمىنلەش ۋە ئېھتىياج، باھادىكى پە-
سىل خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش، ئائىلە خامچوتى قاتارلىق نۇق-
تىلاردىن چىقىپ بۇ نۇقتىنى كۆزىتىدۇ. پىسخولوگلار بولسا ئۇ
قىزنىڭ كۆچىلەكنى سېتىۋېلىشى بىردەملىك هاياجاندىن بولغان -
بولمىغانلىقى، سېتىۋالغۇچىنىڭ مىجەز - خۇلقى كۆچىلەكنى
تاللىشىغا قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكى، ئۇنىڭ شۇ پاسونىنى
تاللاشتا ئۆزىنىڭ جەلپكارلىقىنى نامايان قىلىشىنى ئويلاشقان -
ئويلاشمىغانلىقى قاتارلىق نۇقتىلارنى نەزەرگە ئالىدۇ. جەمئى-
يەتشۇناسلار بولسا ئوخشىمىغان ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇنا-
سىۋەتنى تەتقىق قىلىدۇ. مەسىلەن، ئىجتىمائىي تەبىقە بىلەن
قانداق تاۋارنى سېتىۋېلىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئابرۇي-
پەرەسلىك بىلەن ئۆزىنى نامايان قىلىدىغان ھەربىر ئوتتۇرا-
سىدىكى مۇناسىۋەت، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى قانداق ئۇ-
سۇلدا نامايان قىلىش بىلەن قانداق مەقسەتكە يېتىش ئوتتۇرا-
سىدىكى مۇناسىۋەت قاتارلىقلار.

شۇ كۆنكى لېكسىيەدە مەن خېلى جىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ
جەمئىيەتشۇناسلىقىنىڭ زادى قانداق رولى بارلىقى ھەققىدە
ھېچنېمىنى بىلمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. يەنە بىر قىسىم
ئوقۇغۇچىلار جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ بۇ

كەسىپكە ئۆتكەنىكەن. ئەمەلىيەتتە بۇ جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى ياش بىر ئىلىم ئىكەنلىكى ۋە جۇڭگوغا كېچىكىپ كىرگەنلىكى، شۇنجاڭدىلا ئەمەس پۈتكۈل جۇڭگودا جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئەمدىلەتىن گۈللىنىۋاتقانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. فىرانسىيە مۇتەپەككۇرى ئاۋگۇست كومت (Angnste Comte , 1857 ~ 1798) تۇنجى بولۇپ «جەمئىيەتشۇناسلىق» ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويغان چاغدىن باشلاپ ھېسابلانغاندىمۇ، جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ پەلسەپىدىن شاخ ئايرىپ چىقىپ ئايرىم بىر ئىلىم سۈپىتىدە شەكىللەنگىنىگە 200 يىل بولمىغانىدى. جۇڭگودا بولسا يەنفۇ، گې شۆبۇ قاتارلىق مۇتەپەككۇرلارنىڭ تەسىرىدە، 1914 ـ يىلى شاڭخەيدىكى لوجياڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتى تەسىس قىلىنغان. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس پەن گۇاڭدەنىڭ يېتەكلىشىدە فېي شياۋتوڭ قاتارلىق كىشىلەر يېتىشىپ چىققان. ئۇلار ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان جۇڭگو جەمئىيىتىگە، توغرىراقى «پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى» قاتارلىق ئىجتىمائىي تۈزۈملەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن. يامان بولغىنى، جۇڭگو ئازاد بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەي جەمئىيەتشۇناسلىق «زەھەرلىك، غەربنىڭ پېنى» دېگەن پەتۋا بىلەن جۇڭگودا مەنئى قىلىنغان. 1989 ـ يىلىغا كەلگەندە مەنئى بۇيرۇقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ئۇنىۋېرسىتېتلاردا جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىغان. جەمئىيەتشۇناسلىق جۇڭگودا شەكىللىنىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بىر پەن. راست گەپنى ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلانىڭ ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە جەمئىيەتشۇناسلىق پەلسەپە، پىسخولوگىيە، ئېتنىكا، ئىنسانشۇناسلىق، سىياسىي قاتارلىق پەنلەرگە ئوخشاشلا ئېچىلمىغان بوز يەر. بۇنداق بولۇشنى مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئورنىمىز، جەمئىيەت تۈزۈمى ۋە مائارىپ ئەندىزىسى بەلگىلەپ قويغان. لېكىن، بۇ سەۋەبلەر يۇقىرىدىكى پەنلەر-

نىڭ ۋە بۇ ساھەدىكى ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بارلىققا كەلمەيدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئەلۋەتتە، مەن پات ـ پات ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ رولىنى چۆكتۈرىدىغان سادالارنى ئاڭلاپ ئازابلىنىمەن، ئۇيغۇرلار تېخى ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ھەقىقىي قەسرىگە كىرمىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن كۆپ قىرلىق ساھەدە قەلەم تەۋرەتكەن بولسىمۇ، ھەقىقىي جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئەسەر يېزىشقا ئۇلگۈرمىگەن. ئەمدى بىزدە كۆپ قىرلىق يېتىلگەن ئادەملەرلا ئەمەس، كونكرېت ساھەلەر بويىچە ئىچكىرىلەپ كىرگەن ئىختىساس ئىگىلىرى چىقىشى كېرەك. جەمئىيەتشۇناسلار ـــ ئۇيغۇر جەمئىيىتى نۆۋەتتە تەلەپ قىلىۋاتقانلار دەل شۇ خىلدىكى كىشىلەردۇر.

2

قىسقىسى، جەمئىيەتشۇناسلىق (Sociology) ـــ ئىجتىمائىي ھەرىكەت بىلەن ئىنسانلار جەمئىيىتىنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىدىغان پەن. ئۇ ئاساسلىقى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ كىشىلەرنىڭ پوزىتسىيەسى ۋە ھەرىكىتىگە قانداق تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقى، جەمئىيەتنىڭ قانداق بەرپا بولۇپ قانداق ئۆزگىرىدىغانلىقىنى نۇقتىلىق تەھلىل قىلىدۇ. ئىجتىمائىي ھەرىكەتنى چۈشىنىش ئۈچۈن جەمئىيەتشۇناسلاردا ئالاھىدە بىر خىل ئىجادىي تەپەككۇر بولۇشى كېرەك. ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس رايىت مىللىس (Wright Mills) بۇ خىل تەپەككۇر ئۇسۇلىنى «جەمئىيەتشۇناسلارچە تەسەۋۋۇر» (Sociological imagination) دەپ ئاتىغان. جەمئىيەتشۇناسلارچە تەسەۋۋۇر ئەملىيەتتە جەمئىيەت بىلەن شەخس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى نەزەرگە ئالىدىغان ئۆتكۈر كۆزىتىش كۈچى. بۇنداق كۆزىتىش كۈچى بىزنى ئۆزىمىز

ممزنىڭ ۋە ئەتراپىمىزدىكىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تەجرىبىلىرىنى چۈشىنىش، بىزگە يىراقتىن تەسىر كۆرسىتىۋاتقان دۇنيانىڭ بىز بىلەن نېمە ئالاقىسى بارلىقىنى ھېس قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلار دۇنيانى ئوخشىمىغان نۇقتىدىن كۆزىتىدۇ. بەزىلەر بۇ دۇنيانى مۇقىملىق ئىچىدە يۇرۇشىدىغان مۇستەقىل گەۋدە سۈپىتىدە چۈشىنىپ ئائىلە، دىن ۋە ئىجتىمائىي مېخانىزمنىڭ رولىنى يۇقىرى باھالايدۇ. بەزى جەمئىيەتشۇناسلار بولسا جەمئىيەتنى توقۇنۇشۇۋاتقان گۇرۇھلار-دىن تەركىب تاپقان دەپ قارايدۇ. ھالبۇكى، يەنە بىر قىسىم جەمئىيەتشۇناسلار بولسا بىز ھېچقانچە ھەيران قالمايدىغان كىشىلەر ئارىسىدىكى يۇزتۇرا ئالاقىنى جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ياخشى ئەينىكى دەپ قارايدۇ. بۇ ئۇچ خىل كۆزقاراش جەمئىيەتشۇناسلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «فۇنكسىيىزم نەزەريىسى» (Functionalism , 功能论)، «توقۇنۇش نەزەريىسى» (Conflict Theory,突冲论理)، «سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەريىسى» (Symbolic Interactionism Theory,互动论) قاتارلىق ئۇچ غول نەزەريە بارلىققا كەلگەن. تۆۋەندىكىسى بۇ ئۇچ خىل نەزەريەنىڭ ئىسخېمىلىق چۈشەندۈرۈلۈشى:

	سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەريىسى	توقۇنۇش نەزەريىسى	فۇنكسىيىزم نەزەريىسى
جەمئىيەت ھەققىدىكى قارىشى	جەمئىيەت كىشىلىك تۇرمۇشتىكى ئىجتىمائىي ئالاقىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ	جەمئىيەت ئىجتىمائىي تۈرلىرى ئارىسىدىكى جىددىيلىك ۋە توقۇنۇشنىڭ بىلەن تولغان	جەمئىيەت مۇقىم، مۇكەممەل بولىدۇ
تەكىتلەيدىغان تەھلىل قاتلىمى	شەخسنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق پۈتكۈل جەمئىيەتتىكى ھادىسىلەرنى كۆزىتىدۇ	جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى	جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى
ئاچقۇچلۇق ئۇقۇملار	سىمۋول، تىلسىز ئالاقە، يۈزتۇرا ئالاقە	تەڭسىزلىك، كاپىتالىزم، ئىجتىمائىي قاتلام	ئۇچۇق فۇنكسىيە، جەمئىيەتنىڭ يېپىق فۇنكسىيەسى

	سىمۇوللۇق ئالاقە نەزەريىسى	توقۇنۇش نەزەريىسى	فۇنكسىيىزم نەزەريىسى
شەخس ھەققىدىكى قارىشى	ئادەم ئىجتىمائىي ئالاقىدە سىمۇوللاردىن پايدىلىنىپ ئۆزىگە تەۋە دۇنيانى يارىتىدۇ	ئادەمنى ھوقۇق، مەجبۇرىيلىق سىستېمىسى ۋە نوپۇز كونترول قىلىپ تۇرىدۇ	ئادەم ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن ئىجتىمائىي فۇنكسىيەنى ئامايان قىلىدۇ
ئىجتىمائىي تەرتىپ ھەققىدىكى قارىشى	كۇندىلىك تۇرمۇشتىكى ھەربىر ھەرىكەتلەر ھەققىدىكى ئورتاق تونۇش ئارقىلىق قوغدىلىدۇ	مەجبۇرىيەت ۋە تەھدىت ئارقىلىق قوغدىلىدۇ	ئىجتىمائىي تەرتىپ ھەمكارلىق ۋە ئورتاق تونۇش ئارقىلىق قوغدىلىدۇ
ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش قارىشى	ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش، ئىجتىمائىي ئورۇن ۋە باشقا ئالاقىسى داۋامدا، سىمۇوللۇق ھەرىكەتلەرنىڭ يارىتىلىدىغان ئۆزگىرىشنى پەيدا قىلىدۇ	ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش توختاپ قالمايدۇ، ئىجابىي پايدىسى بولۇشى مۇمكىن	ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ پايدىسى بار
مىسال	ئادەم ئىلگىرىكى تەجرىبىسىگە ئاساسەن قانۇنغا بويسۇنۇش - بويسۇنماسلىقنى قارار قىلىدۇ	قانۇن مەنپەئەتكە ئېرىشكۈچىلەرنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملەيدۇ	جىنايى جازا ئارقىلىق ئىجتىمائىي تەرتىپنى قوغدىغىلى بولىدۇ
شۇ خىل نەزەريىەنىڭ غوللۇق ۋەكىللىرى	Georg Herbert Mead (1863—1931) Erving Goffman (1922—1982)	Karl Max (1818—1883) Du Bois (1868—1963) Dahrendorf (1928—?)	Emile Durkheim (1858—1917) Talcott Pansons (1902—1979) Robert Merton (1910—2003)

تۆۋەندە بىز تەنھەرىكەتنى يۇقىرىقى ئۈچ خىل نەزەريىدىن پايدىلىنىپ ئوخشىمىغان نۇقتىدىن كۆزىتىپ باقايلى:

تەنھەرىكەتنى فۇنكسىيىزم نەزەريىەسى بويىچە كۆزىتىش:

جەمئىيەتنىڭ ھەرقانداق بىر ھالقىسىنى تەھلىل قىلغاندا، فۇنكسىيىزم نەزەريىەچىلىرى شۇ بىر ھالقىنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا تۆھپە قوشالايدىغان - قوشالمايدىغانلىقىنى بەكرەك كۆزىتىدۇ. توقۇنۇش نەزەريىەچىلىرىنىڭ قارىشىچە، تەنھەرىكەت دىنغا ئوخشاش ئىجتىمائىي مېخانىزم بولۇپ، ھەر خىل مۇراسىم ۋە پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئورتاق قىممەت قارىشىنى كۈچەيتىدۇ:

(1) تەنھەرىكەت ياشلارنى رىقابەتنى قوبۇل قىلالايدىغان ۋە-تەنپەرۋەرلەردىن قىلىپ تەربىيەلەيدۇ؛

(2) تەنھەرىكەت كىشىلەرنىڭ ساقلىقىنى ساقلىشىغا ياردەم بېرىدۇ؛

(3) تەنھەرىكەتچى ۋە تاماشىبىنلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تەنھەرىكەت بىر خىل بىخەتەرلىك كىلاپىنى رولىنى ئويناپدۇ. جىددىيلىك كەيپىياتىنى يوقىتىپ، رىقابەتنى جەمئىيەت قوبۇل قىلالايدىغان شەكىلدە ئىپادىلەيدۇ؛

(4) تەنھەرىكەت بىر ئىجتىمائىي توپنى، ھەتتا بىر دۆلەتنى (دۇنيا پۇتبول مۇسابىقىسى، ئولىمپىك مۇسابىقىسى مەزگىلىدە) ئىتتىپاقلاشتۇرالايدۇ.

تەنھەرىكەتنى توقۇنۇش نەزەريىسى بويىچە كۆزىتىش:

توقۇنۇش نەزەريىچىلىرىنىڭ قارىشىچە، ئىجتىمائىي تەرتىپ دىكتاتۇرا، ھاكىمىيەت ۋە ئېكسپلاتاتسىيە ئاساسىغا قۇرۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، تەنھەرىكەت پەقەتلا ئەسلىدە بار بولغان ئىجتىمائىي قاتلامنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ھەم كۈچەيتىدۇ:

(1) تەنھەرىكەت نۇرغۇن ساھەنىڭ بىرلىشىشىدىن تۇزۇلىدىغان پائالىيەت. ئۇنىڭدا پايدا تۆۋەن تەبىقىدىكىلەرنىڭ سالامەتلىكى ۋە بىخەتەرلىكىدىن مۇھىم؛

(2) تەنھەرىكەت كىشىلەرنى «تىرىشسامىلا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىمەن» دەيدىغان خاتا قاراشقا يېتەكلەيدۇ. تەنھەرىكەت ئەپيۇنگە ئوخشاش كىشىلەرگە دەرد ـ ھەسرىتىنى ۋاقىتلىق ئۇنۇتۇلدۇرۇپ ئۆتكۈنچى خۇشاللىق ئاتا قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۆزىنىڭ شەخسىي مەسىلىلىرىنى ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا ئامالسىز قالىدۇ.

تەنھەرىكەتنى سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەريىسى بويىچە كۆزىتىش:

ئىجتىمائىي تەرتىپنى نەزەرگە ئالغاندا، سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەريىچىلىرى ئىنسانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ھەرىكەت

هەققىدە قانداق ئورتاق تونۇش ھاسىل قىلغانلىقىغا بەكرەك قىزىقىدۇ؛ تەنھەرىكەتنى بولسا شەخس نۇقتىسىدىن كۆزىتىدۇ. كۆزىتىش نۇقتىسى بولسا تەنھەرىكەت ساھەسىدىكى ئالاھىدە مىزان، قىممەت قارىشى ۋە ئېھتىياجىنىڭ بىرىنىڭ كۈندىلىك ئىجتىمائىي ھەرىكىتىمىزنى قانداق لايىھەلەيدىغانلىقىغا مەركەزلىشىدۇ:

(1) تەنھەرىكەت كۆپ ھاللاردا ئاتا ـ ئانا بىلەن بالىلارنى بىرلىكتە كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، ئاتا ـ ئانىلاردا پەرزەنتلىرى قاتنىشىدىغان مۇسابىقىدە ئالاھىدە جىددىيلىشىدىغان، پەرزەنتلىرىنىڭ غەلىبىسىگە زور ئۇمىد باغلىۋېتىدىغان ئەھۋال كۆرۈلىدۇ؛

(2) بىر كوماندىدىكى سەپداشلار ئارىسىدا تەبىقە، ئىرق، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە پەرق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار كوماندىسى ئۈچۈن ئورتاق كۈرەش قىلىپ ئىلگىرىكى ئۆچمەنلىكىنى ۋە بىر ـ بىرى ھەققىدىكى قاتمال تەسىراتلارنى ئۇنتۇپ كېتىشى مۇمكىن؛

(3) تەنھەرىكەت ساھەسىدە ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، يەنى تەنھەرىكەتچى، تىرېنىر، رېپېر ۋە ئۇلارنىڭ شەخسىي ئىپادىسىنىڭ ياخشى ـ يامانلىقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

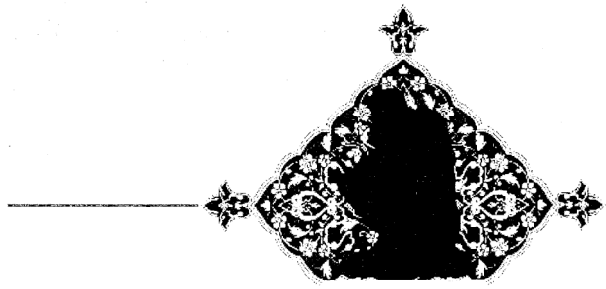
گەرچە يۇقىرىقى ئۇچ خىل نەزەرىيەنى ئايرىم ھىمايە قىلغۇچىلار ئۆزىگە خاس پىكىرگە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئورتاق ھالدا تەنھەرىكەت ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مەزمۇننىڭ بەدەننىڭ پائالىيىتى ۋە ئارام ئېلىش بىلەنلا چەكلەنمەيدىغانلىقىغا قوشۇلىدۇ. ئۇلار تەنھەرىكەتنى باشقا مەدەنىيەت فورماتسىيەلىرىگە ئوخشاشلا جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ تەتقىق قىلىشىغا ئەرزىيدۇ، دەپ قارايدۇ.

3

بۇرۇنقى جەمئىيەتشۇناسلار، مەسىلەن، جېين ئادامىس (1935—Jane Addams, 1860)، دۇبىئوس (1963—W.E.B. Du Bois, 1868)، جورج خېربېرد مىد قاتارلىقلار ئىجتىمائىي ئىسلاھاتقا كۆڭۈل بۆلگەن، ئۆزىنىڭ نەزەرىيەلىرى، بايانلىرىنىڭ سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەرگە تەسىر كۆرسىتەلىشىنى، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلىشىغا ياردەم بېرىشنى ئۈمىد قىلغان. بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى ۋە تەشكىللەشكە ئىجتىمائىي بىلىمدىن پايدىلىنىپ تەسىر كۆرسىتىدىغان تارمىقى قوللىنىشچان جەمئىيەتشۇناسلىق (Applied Sociology) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. قوللىنىشچان جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتىن ئىبارەت. مەسىلەن، شەھەر — يېزىلاردا تېز يامراۋاتقان ئەيدىز كېسىلى، ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈك دەل قوللىنىشچان جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات دائىرىسىگە كىرىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق بىلىملىرىدىن پايدىلىنىپ ئىجتىمائىي مەسىلىنى ھەل قىلىش غەرب ئەللىرىدە خېلى بۇرۇنلا ئومۇملاشقان. ئامېرىكىنىڭ 35 يىلدىن بۇيانقى سەككىز نۆۋەتلىك زۇكۇتۇكلىرى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان مەخسۇس كومىتېتلارنى قۇرۇپ، زوراۋانلىق، ئىشقىۋازلىق، جىنايەت ئۆتكۈزۈش، كۆچمەنلەر، نوپۇس قاتارلىق تەرەپلەرگە چېتىلىدىغان ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ لايىھە-سىنى تۈزۈشكە جەمئىيەتشۇناسلارنى تەكلىپ قىلغان. ياۋروپادا ھازىر قوللىنىشچان جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقات ساھەسىگە زور مىقداردا مەبلەغ سېلىنماقتا. موتورولا شىركىتى ئامېرىكىنىڭ ئىللىنوي ئىشتاتىغا 5000 ئىشچى ئىشلەيدىغان يانفون ئىشلەپ-چىقىرىش زاۋۇتى قۇرغاندىن كېيىن، چىكاگو دېپاۋل ئۇنىۋېر-

ستېتى (Depaul University) جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپىنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرىنى بۇ يېڭى زاۋۇتنىڭ شۇ جايدا پەيدا قىلغان تەسىرىنى تەتقىق قىلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغان. زاۋۇت قۇرۇلغان جاي چىكاگو شەھىرىگە 120 كىلومېتىر كېلىدىغان خارفور كەنتى بولۇپ، بۇ كەنتتە 6500 ئاھالە ياشايتى. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە بەزى ئاھالىلەرنىڭ زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشى كەنتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا پايدىلىق دەپ قارايدىغانلىقى، يەنە بەزىلەرنىڭ دۇنيادىكى 500 كۈچلۈك كارخانىنىڭ قاتاردىن ئورۇن ئالغان موتورولا شىركىتىنىڭ ئەمەلىي كۈچىدىن قورقۇپ قالغانلىقى مەلۇم بولغان. جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرى يېڭى قۇرۇلغان زاۋۇتنىڭ بۇ كەنتكە قانداق تەسىر كۆرسەتكەنلىكىگە قىزىقىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كەنت تۇرمۇشىنىڭ بۇ شىركەتكە تەسىر كۆرسەتكەن ـ كۆرسەتمىگەنلىكى ھەققىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان.

سەككىزىنچى باب

1893 ـ يىلى: ھاۋايدا سىياسىي ئۆزگىرىش

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئامېرىكىنىڭ زېمىن كېڭەيمىچىلىكى؛ ھاۋاي پادىشاھلىقى؛ سىياسىي ئۆزگىرىش؛ مۇستەملىكىچىلىك.

1

ھاۋاينىڭ ئامېرىكىغا مۇستەملىكە بولغان ۋاقتى ئامېرىكىنىڭ دۇنيا مىقياسىدا ئوۋ ئىزدەپ زېمىن كېڭەيمىچىلىكى قىلمۇاتقان ۋاقتىغا توغرا كېلەتتى. ئەسلىدە دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغاندا، ئامېرىكىنىڭ تېررىتورىيەسى شەرقىي قىسمىدىكى ئاتلانتىك ئوكيان بويىدىكى 13 ئىشتات بىلەن چەكلىنەتتى. دۆلەت بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئامېرىكا ئاستا ـ ئاستا غەربكە قاراپ زېمىن كېڭەيتىشكە باشلىدى. زېمىن كېڭەيمىچىلىكى تارىخىدا ئامېرىكا ئەڭ زور ھوسۇلغا ئېرىشكەن ۋەقە 1803 ـ يىلى لوئىزانا (Louisiana)نى سېتىۋېلىش سودىسى ئىدى. شۇ يىلى جېففېرسون ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىلدە ئامېرىكا 27 مىليون دوللارلىق باھا بىلەن فرانسىيەدىن لوئىزانا رايونىنى سېتىۋالدى. فرانسىيە ئەنگلىيەنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىدىن ۋە باشقا ئېھتىماللىقلاردىن ئەنسىرەپ، بۇ كەڭرى زېمىننى ئەرزان باھادا ئامېرىكىغا سېتىشقا مەجبۇر بولدى. لوئىزانا

رايونى 828 مىڭ كىۋادرات مىل كېلىدىغان كەڭرى زېمىن بو-لۇپ، ئامېرىكا ھەربىر كىۋادرات مىل زېمىننى ئۇچ دوللارلىق باھادا سېتىۋالغانىدى. ئامېرىكىنىڭ ھازىرقى زېمىنىدىن غەرب-تىكى شىمالىي داكوتا ئىشتاتى (North Dakota)، لوئىزانا ئىشتا-تى، كانساس ئىشتاتى (Kansas)، كولورادو ئىشتاتى (Colorado)، ۋيومىڭ ئىشتاتى (Wyoming)، مونتانا ئىشتاتى (Montana)، مىننېسوتا ئىشتاتى (Minnesota)نىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى لوئىزانا رايونىنىڭ تېررىتورىيەسىدىن بۆلۈ-نۇپ چىققان ئىشتاتلار ئىدى. 1819 - يىلى ئىسپانىيەنىڭ قو-لىدىن فىلورىدا ئىشتاتىنى ئېلىۋالدى. 1836 - يىلى تېكساس مېكسىكىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولدى. 1845 - يى-لى ئامېرىكا تېكساسنى قېتىۋالدى. 1841 - يىلى ئامېرىكا ئەنگلىيەنىڭ قولىدىن ئورېگون (Oregon) ئىشتاتىنى ئېلىۋال-دى. 1846 - يىلىدىن 1848 - يىلىغىچە بولغان ئامېرىكا - ئىسپا-نىيە ئۇرۇشىدا رەقىبىنى يېڭىپ، ئىسپانىيەنىڭ ئامېرىكىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى مۇستەملىكىلىرىنى ئىشغال قىلىۋالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئارىزونا (Arizona)، كولورادو، ئۇتاخ (Utah)، نېۋادا (Nevada) قاتارلىق ئىشتاتلار بار ئىدى. 1848 - يىلى مېكسىكا كالىفورنىيەنى ئامېرىكىغا ئۆتۈنۇپ بەردى. بۇنىڭ بى-لەن، ئامېرىكا ئوكيان ئاتلاپ زېمىن ئىگىلىگەن دۆلەت بولۇپ قالدى.

1865 - يىلى ئىچكى ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ 1877 - يىلىغا-چە بولغان دۆلەتنى قايتا قۇرۇش يىللىرىدا ئامېرىكا ئۇزۇكسىز تۇرده زېمىننى كېڭەيتىش ئۈچۈن مۇستەملىكىچىلىك قىلدى. 1898 - يىلى ئىسپانىيە بىلەن بولغان ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا ئىسپانىيەنى يەنە مەغلۇپ قىلىپ فىلىپپىن، پورتورى-كو (Porto Rico) ۋە گۇئام تاقىم ئارىلىنى قولىغا كىرگۈزۈۋال-دى. بۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا يىراق شەرقتە مۇستەملىكە زېمىنى-غا ئېرىشىپ، جۇڭگودا سودا پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشقا ئا-

ساس سالدى. جۇڭگودىكى مەنپەئىتىنى قوغداش مەقسىتىدە، ئا-مېرىكا 1899 - يىلى ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، ياپونىيە، رۇسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە «ئىشىكنى ئېچىۋېتىش ئەھدىنامىسى» (Open Door Notes)نى ئەۋەتىپ، بۇ دۆلەتلەردىن جۇڭگونىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى، جۇڭگودىن بولسا بۇ دۆلەتلەرگە ئىشىكنى ئېچىۋېتىپ ئەركىن سودا، ئىقتىسادىي پۈرسەت ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ ئىشتىن دەل بىر يىل بۇرۇن ھاۋايىنى تەسىر دائىرىسىگە قېتىۋالدى. ھاۋاي ئەسلىدە يەرلىك ھاۋايىلىقلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى مۇستەقىل ئاراڵ دۆلەت ئىدى. ئەمما، ئامېرىكا خېلى بۇرۇنلا ھاۋاي پادىشاھلىقىنى قانداق ئاغدۇرۇشنىڭ قەستىدە يۈرگەنىدى. بىز تۆۋەندە ھېكايىسىنى بايان قىلماقچى بولغان سىياسىي ئۆزگىرىش ھاۋايىنىڭ ئامېرىكىنىڭ بىر زېمىنى بولۇپ قېلىشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان ۋەقەدۇر.

2

1893 - يىل 14 - يانۋار، ھونولۇلۇ شەھىرىدىكى كىچىك قاراڭغۇلۇقتا رەتلىك كىيىنگەن ئىككى ئادەم بىر دەرۋازىنى چەكتى. بۇ دەرۋازا ھونولۇلۇ شەھىرىدىكى ئەڭ ھەيۋەت دەرۋازىلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ ئىككى كىشى شۇ يىلدىكى ئىنقىلابتا مۇھىم رول ئوينىغان بىر ئادەمدىن پىكىر ئېلىش مەقسىتىدە كەلگەنىدى. ئۇلار كۆرۈشمەكچى بولغان ئادەم ئەسكەرمۇ، مىلىتارىستمۇ ئەمەس ئىدى؛ سىياسىيون، بانكىر ياكى ئوق - دورا سودىگىرى تېخىمۇ ئەمەس ئىدى. بۇ كىشى ئامېرىكىنىڭ ھاۋايدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى جون ستۇۋېنسىن ئىدى. شۇ كېچىسى ئۇ يۇرەكلىك ھالدا تۇزۇلگەن بىر پىلانغا ـــ ھاۋاي ئايال پادىشاھ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، بۇ زېمىننى ئامېرىكا-

كىغا قوشۇۋېلىش مەسلىھەتىگە ئىشتىراك قىلدى.

ئۆزلىرى قىلماقچى بولغان ئىشنىڭ ئادەتتىكىچە تەسىر پەيدا قىلمايدىغانلىقى جون ستۇپىنسىنغمۇ، ئۇنىڭ دەرۋازىسىنى چەككەن ئىككى كىشىگىمۇ ئايدىڭ ئىدى. لېكىن، ئۇ چاغدا ئۇلار ئۆزلىرى قوزغىغان ھەربىكەتنىڭ تارىخقا قانچىلىك دەرىجىدە زور تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى بىلمەپ يەتمىگەنىدى. ئۇلار تۇنجى بولۇپ چەت ئەل ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇشنى پىلانلىغان ھەم ئۇنى ئەمەلىيلەشتۈرگەن ئامېرىكانلار ھېسابلىناتتى. شۇ كېچىسى ئۇلار بىر دۆلەتنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەپلا قالماستىن، بەلكى ئەنسىز بىر ئەسىرنىڭ ئىشىكىنى قاقتى. ئۇ چاغدا ھاۋايدا ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىق ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش كەسكىن بولۇۋاتاتتى. شېكەرچىلىك سودىسىنىڭ رونىق تېپىشىغا ئەگىشىپ ھاۋايدىكى يەرنى ئاساس قىلىپ ئايرىلغان قەبىلە مەدەنىيىتى يىمىرىلىشكە باشلىغانىدى. ئەمەلىيەتتە، ھاۋايدا ئىقتىساد ۋە ھۆكۈمەتنىڭ جان تومۇرى ئامېرىكا، ياۋروپادىن كەلگەن ئون نەچچە جەمەتنىڭ قولىدا ئىدى. ئۇلاردا ئاللىبۇرۇن قورچاقتا ئايلىنىپ بولغان يەرلىك بەگلەرنى باشقۇرۇش ھوقۇقىمۇ بار ئىدى.

بۇ خىل تۈزۈلمە يەرلىك ئاھالىلەرگە پايدىسىز، سىرتتىن كەلگەن سەرخىللار گۇرۇھىغا پايدىلىق ئىدى. نۇرغۇن ئادەم بۇ خىل ۋەزىيەتكە خاتىمە بېرىلىشىنى ئىزدەيتتى، ھەتتا ھاۋاينىڭ ئايال پادىشاھىمۇ شۇنداق ئويدا ئىدى. 1893 ـ يىلى 14 ـ يانۋار كۈندۈزدە ئۇ ئىچكى كابىنېت يىغىنى چاقىرىپ كىشىنى چۆچۈتىدىغان بىر قارارنى ئېلان قىلدى. ئۇ قارارىدا ئاساسىي قانۇننى يېڭىدىن تۈزۈش، يېڭى قانۇندا ھاۋاي خەلقىنىڭلا سايلاش ھوقۇقى بولۇشىنى بېكىتىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. كونا ئاساسىي قانۇندا ھاۋايدا مەلۇم مىقداردا مۈلكى بولغان ھەرقانداق كىشى سايلامغا قاتنىشالايتتى. يېڭى ئاساسىي قانۇن تۈزۈلسە بۇ خىل بەلگىلىمە بىكار قىلىناتتى ھەمدە سىرتتىن كەلگەن

سەرخىللار گۈرۈھىنىڭ مەنپەئىتى، ھوقۇقى زور دەرىجىدە ئا-
جىزلايتتى.

بۇ قارارنى ئاڭلاپ ئايال پادىشاھنىڭ قول ئاستىدىكى تۆت ۋەزىر بەكلا ھەيران قالدى. ئۇلار ئايال پادىشاھقا ھاۋايىدىكى ئا-
مېرىكانلارنىڭ بۇ ئاساسىي قانۇننى ھەرگىز قوبۇل قىلمايدى-
غانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتتى. ئايال پادىشاھ ئۆز ئىرادىسى بو-
يىچە ئاساسىي قانۇن جاكارلاش ھوقۇقىنىڭ بارلىقىنى ئېيتىپ ۋەزىرلىرىنىڭ تەكلىپىگە چىنپۇتمىدى. ئوردىدا دەتالاش يۈقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەندە ئارىدا ئىككى ۋەزىر باھانە تېپىپ سىرتقا چىقىۋالدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرى ئىچكى كابىنېت ۋەزىرى جون كوربىن ئىدى. ئوردىدىن چىققاندىن كېيىن، ئۇ كونا بۇرا-
دىرى رولىن سېستونغا بولغان ئىشلارنىڭ جەريانىنى ئۇقتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن قەدىمىنى ئىتتىكلەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن سوڭدىشىپ كەلگىنى ھەممىلا يەردە قۇتراتقۇلۇق تەشكىللەپ ئا-
يال پادىشاھنى ئاغدۇرۇش مەقسىتىدە يۇرۇۋاتقان بىر ئادۋوكات ئىدى.

— رولىن، — دېدى ئۇ يېنىدىكى ھەمراھىغا، — ئەمدى پۇرسەت كەلدى.

سېستون ۋە ئۇنىڭ ئاق تەنلىك بۇرادەرلىرى بىرەر باھانە تېپىپ ئايال پادىشاھنى تەختتىن چۈشۈرۈشنىڭ كويىدا يۈرەتتى. مانا، ئەمدى ياخشى بولدى. سىتۇبىنسىنمۇ ئۇلار تەرەپتە تۇراتتى. سىتۇبىنسىنىڭ ئارقا تىرىكى بولسا قۇدرەتلىك دۆلەت ئامېرىكا ئىدى. تارىختا يېڭى بىر سەھىپە ئېچىلىش ئالدىدا تۇراتتى. بۇنىڭدىن بۇرۇن ئامېرىكىنىڭ ھېچقانداق بىر دىپلو-
ماتىيە ئەمەلدارلىرى باشقىلار بىلەن ھەمكارلىشىپ چەت ئەل ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش خىيالىدا بولۇپ باقمىغانىدى. بۇ قې-
تىملىق ۋەقەدە ئامېرىكا ئەلچىسى سىتۇبىنسىن يەرلىك ھاكىمە-
يەتنى ئاغدۇرۇشقا قاتنىشىپ، ئامېرىكىنى ھاۋايغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتۇردى. ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ

چەت ئەل ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ بۇ قېتىملىق ۋەقەدىكى بەزى سىرلارمۇ ئاشكارلىنىشقا باشلىدى.

رولىن سېستون ئايال پادىشاھنىڭ يېڭى ئاساسىي قانۇن جاكارلاش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى ئۇقۇپ ئولتۇرالماي قالدى. شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن، ئۆز مەزھىپىدىكى يېقىنلىرىنى ۋە تۆت نەپەر ئىچكى كابىنېت ۋەزىرىنى بىر يەرگە يىغدى. تۆت ۋەزىر بۇ چاغدا ئاللىبۇرۇن يەرلىك ھاكىمىيەتنىڭ ئىستىقبالىدىن ئەندىشىگە چۈشكەنىدى.

ـــ ئايال پادىشاھنىڭ دۆلەتكە ئاسىلىق قىلغانلىقى سەۋەبىلىك پادىشاھلىق ئورنىنىڭ بىكار قىلىنغانلىقى، ھوقۇقىنىڭ بىلىمدانلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنلىكى ھەققىدە ئاۋامغا ئۇقتۇرۇش قىلايلى، ـــ دەپ تەكلىپ بەردى سېستون.

بۇ، قارامۇلۇق بىلەن دېيىلمۇاتقان گەپ ئىدى. ئەگەر ھاۋايىلىقلار خان جەمەتىنى قوغداش ئەتىرىتى بىلەن قوشۇلۇپ پادىشاھنى قوغدىسا قانداق قىلغۇلۇق؟ بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ چارىسى ھاۋاي ئارىلىدىن ئەمەس، يېقىن ئەتراپتىن تېپىلاتتى. پېۋرل خاربور پورتىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا 3000 تونناژلىق، «بوستون» نامىلىق چارلىغۇچى پاراخوت توختىتىلغان بولۇپ، بۇ شۇ چاغدا ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى ئەڭ زامانىۋى ئۇرۇش پاراخوتى ئىدى. بۇ پاراخوتتا 200 ئەتراپىدا دېڭىز ئەسكىرى ۋە دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ قۇرۇقلۇقتا جەڭ قىلغۇچى پىدائىيلىرى بۇيرۇق كۈتۈپ ياتاتتى. ئەگەر ئامېرىكىنىڭ ھاۋايدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بۇيرۇق چۈشۈرسىلا بۇ ئەسكەرلەر ھاۋاي ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش، يېڭى ھاكىمىيەتنى يۆلەش ۋەزىپىسىگە قاتنىشاتتى.

شۇ كۈنى كەچتە سېستون ئون نەچچە ئادەمنى يىغىپ ئەڭ يېقىن دوستى ۋىليام سمىس ئاچقان ئادۋوكاتلىق ئورنىدا يىغىن ئاچتى. يىغىندا سېستون ئامېرىكا ئىندىئانا ئىشتاتىدىن يېڭى

كەلگەن يېقىن دوستى ھېنرى كېربېرغا بىخەتەرلىك كومىتېتى قۇرۇپ نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتكە تاقابىل تۇرۇشنىڭ لايىھەسىنى تۈزۈپ چىقىش تەكلىپىنى بەردى. ئۇنىڭ تەكلىپىنى ھەممەيلەن بىردەك قوللىدى. كېربېر ئولتۇرغانلار ئارىسىدىن بىخەتەرلىك كومىتېتىنىڭ 13 ئادىمىنى تاللىۋالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇنىڭ ئۆزى ۋە سېستونمۇ بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە توققۇز ئادەم ئامېرىكىلىق ياكى ھېچبولمىغاندا، ئامېرىكىلىقنىڭ قېنى بار ئىدى. بىخەتەرلىك كومىتېتىنىڭ 13 ئادىمى ئىچىدە بىرمۇ ھاۋايلىق كىشى يوق ئىدى. بىخەتەرلىك كومىتېتى ئەزالىرى يىغىن ئېچىپ ھاۋاينى ئامېرىكىنىڭ دائىرىسىگە قېتىۋېلىش پىلانىغا بىردەك قوشۇلدى.

سېستون قوشۇن تەشكىللەش، ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن ئالدىراش بولۇۋاتقاندا، ئايال پادىشاھ ئوردىدا ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرىنىڭ پىكرىنى ئاڭلاۋاتاتتى. پىكىر بەرگۈچىلەر بىردەك: «يېڭى ئاساسىي قانۇن شۇ پېتى ئېلان قىلىنىپ كېتىپ قالسا رادىكال قانۇنغا ئايلىنىدۇ» دەپ قاراشتى. ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلار ئايال پادىشاھنى قايىل قىلدى. ئايال پادىشاھ ئاخىر مۇنداق دېيىشكە مەجبۇر بولدى:

ـــ ئەسلىي مەن بۇگۈن يېڭى ئاساسىي قانۇننى ئېلان قىلماقچىدىم. نۇرغۇن ئادەم شۇنداق قىلىشىمىزنى كۈتەتتى. لېكىن، مەن ھازىر توسقۇنلۇققا دۇچ كەلدىم. بۇگۈن قايتىپ تۇرۇڭلار، يېڭى ئاساسىي قانۇننى ئېلان قىلمىدىغان ئىش نەچچە كۈن كېچىكىپ تۇرسۇن.

ئايال پادىشاھنىڭ گېپىي سىياسىي ئۆزگىرىش پەيدا قىلماقچى بولغانلارنى تېخىمۇ غەزەپلەندۈردى. ئايال پادىشاھنىڭ گېپىدە نەچچە كۈندىن كېيىن يېڭى ئاساسىي قانۇننى يەنە ئېلان قىلىدىغاندەك بىر مەنە بار ئىدى. ئايال پادىشاھ ھاۋاي پادىشاھلىقىنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈش نىيىتىدىن يانمايدىغاندەك قىلاتتى. ئايال پادىشاھ مەۋجۇتلا بولسا، ئاق تەنلىكلەرنىڭ ھو-

قوقى كاپالەتكە ئىگە بولمايتتى.

دۇشەنبە كۈنى ئەتىگەن ھاۋايدىكى ئاق تەنلىكلەر بۆلەكچە خۇشال ئىدى. بىخەتەرلىك كومىتېتى كاسسىرنىڭ ئۆيىدە يەنە بىر قېتىم يىغىن ئېچىپ چۈشتىن كېيىنكى چوڭ يىغىن ئۈچۈن ئەڭ ئاخىرقى مەسلىھەتنى قىلىۋاتاتتى. دەل شۇ ئەسنادا ئايال پادىشاھنىڭ قول ئاستىدىكى ساقچى باشلىقى چارلىز ۋېلسون ۋە ئۇنىڭ ئاشنىسى تۈيۈقسىز يىغىن مەيدانىدا پەيدا بولۇپ، ئولتۇرغانلارنى چۆچۈتۈۋەتتى.

ساقچى باشلىقى سېستوننى ئىشىك سىرتىغا چاقىرىپ مۇنداق دېدى:

— سىلەرنىڭ نېمە قىلماقچى بولغىنىڭلاردىن خەۋىرىم بار. ياخشىسى بۇ يەردە توختاپ قېلىپ ئۆيۈڭلەرگە كەتكىنىڭلار تۈزۈكمىكىن.

سېستون بېشىنى چايقاپ جاۋاب بەردى.

— ئەمدى بىز قايتىپ كېتەلمەيمىز چارلىز. ئەمدى كەينىمىزگە يانالمايمىز.

— بوپتۇ، — دېدى چارلىز ۋېلسون، — مەن ئايال پادىشاھنى يېڭى ئاساسىي قانۇننى ئېلان قىلماسلىققا قايىل قىلاي. پەقەت بولمىسا ئۇنى سولاپ قويسامۇ بولىدۇ.

— پايدىسى يوق، چارلىز، — دېدى سېستون، — بىز بىر قارارغا كېلىپ بولدۇق، ئەمدى ھەربىرىمىزنىڭ ئۆتمىسەك بولمايدۇ.

چارلىز ۋېلسون ئاخىرقى ئاگاھلاندۇرۇشنى بېرىپ قويغاندىن كېيىن، كەينىگە بۇرۇلۇپ ئۇدۇل ئوردىغا باردى. ئىچكى كابىنېتقا ئۇسۇپ كىرىپ ۋەزىرلەرگە ھاكىمىيەتنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن سۈيقەست پىلانلىغان كىشىلەرنى قولغا ئېلىش تەكلىپىنى بەردى. ۋەزىرلەر قورقۇپ كەتتى. ئۇلار ئامېرىكانلارنى رەنجىتىشنى خالىمىدى.

چارلىزنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىغا ئاق تەنلىكلەر پىسەنت قىلماي تۇرالمىدى. بىخەتەرلىك كومىتېتىدىكى 13 ئادەم بىرلەشمە

ئىمزا قويۇپ ستۇپىنسىنغا خەت يازدى ۋە ئامېرىكا ئارمىيەسىنى ئەمدى ئىشقا سالمىسا بولمايدىغان يەرگە كەلگەنلىكىنى بىلدۈرۈشتى. 1893 - يىلى 1 - ئاينىڭ 16 - كۈنى چۈشتىن كېيىن ئامېرىكا ئەلچىسى ستۇپىنسىن «بوستون» مارکىلىق ئۇرۇش پاراخوتىنىڭ كاپىتانىغا خەت يازدى. شۇ كۈنى كەچلىكى 162 نەپەر ئامېرىكا ئەسكىرى ھونولۇلۇغا قەدەم باستى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر روتا زەمبىرەكچىلەر ئەترىتى ۋە ئىككى روتا پىيادىلەر ئەترىتى بار ئىدى. ھاۋايلىقلار ئىشىكلىرىنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋېلىپ يولدا كېتىۋاتقان ئامېرىكا ئەسكەرلىرىگە ھەيرانلىق ئىچىدە قاراپ قالدى. ئۇلار شۇ كەمگىچە بۇنداق رەتلىك كىيىنگەن ئەسكەرلەرنى كۆرۈپ باقمىغانىدى. ئاق تەنلىكلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەمدى ئەلچى ستۇپىنسىن ئوتتۇرىغا چىقىپ يېڭى بىر ھاكىمىيەتنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىسا بولاتتى. لېكىن، كىمنى يېڭى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىرىش باش قاتۇرىدىغان ئىش ئىدى. ئارىلىقتا خىرىستىيان مىسسىيونېرىنىڭ نەۋرىسى سالفىد دۇر ئىسىملىك بىر كىشى ئامېرىكانلارنىڭ نەزىرىگە ئېلىنىدى. بۇ كىشى ھاۋاي ئالىي سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ئىدى.

ساقچى باشلىقى چارلىز ۋېلسون كۆز ئالدىدا بولۇۋاتقان ئىشلارغا پەقەت چىداپ تۇرالمىدى. ئۇ خان جەمەتى مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىگە ھەربىي ھەربىكەتكە تەييارلىق قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ چاغدا ئىچكى كابىنېتتا 550 كە يېقىن ئەسكەر ۋە ساقچى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكىدە مىلتىق، يەنە 114 دانە زەمبىرەكمۇ بار ئىدى. نېمە قىلارىنى بىلمەي قالغان ئىچكى كابىنېت ئەزالىرى ھونولۇلۇدىكى چەت ئەل ئەلچىلىرىنى چاقىرىپ مەسلىھەت سوراش نىيىتىگە كەلدى. چاقىرغان ئەلچىلەر كەلدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ قاتارىدا ئامېرىكا ئەلچىسى يوق ئىدى. چەت ئەل ئەلچىلىرى قوراللىق قارشىلىق كۆرسەتمەسلىك قارارىغا كەلدى.

ئايال پادىشاھ ئىچكى كابىنېت ئەزالىرىنى ئاخىرقى تەرىشچانلىقىنى كۆرسىتىپ ئامېرىكا ئەلچىسى سىتۇپنسېن بىلەن كۆرۈشۈپ بېقىشقا بۇيرۇدى. سىتۇپنسېن پەقەت ئەدلىيە ۋەزىرى پېتسون بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇنىڭغا:

ـــ ئەگەر ئايال پادىشاھنىڭ ئەسكەرلىرى ئىسيانچىلارنى تۇتسا ياكى ئۇلارنى قولغا ئالسا، ئۇنداقتا بۇ ئىشقا ئامېرىكا ئارمىيەسى ئارىلىشىدۇ، ـــ دېدى.

بۇ گەپ ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ تىنچلىقنى قوغداش ئۈچۈن ئەمەس، سىياسىي ئۆزگىرىشنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن يارىدەمگە كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ ھونولۇلۇدا قۇرۇقلۇققا چىقىشى ھاۋاي پادىشاھلىقىنىڭ زاۋاللىق تەقدىرىنى بەلگىلەپ قويدى. قالدى ئىشلار قانداق قىلىپ سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىنكى نەتىجىلەرنى قانۇنلاشتۇرۇشتىلا قالغانىدى. شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت ئىككى ئەتراپىدا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىغانلار ھاۋاي ھاكىمىيىتىگە سمۇزول بولىدىغان ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ ئالدىغا توپلاندى. ھاۋايغا كەلگىنىگە ئەمدى ئىككى يىل بولغان ھېنرى كېربېر 60 نەپەر ئامېرىكا ئەسكىرىنىڭ قوغدىشى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ ئانچە كۆپ بولمىغان ئالامان ئالدىدا بايانات ئېلان قىلىپ مۇنداق دېدى:

ـــ ھاۋاي پادىشاھلىقى دەۋرى ئاخىرلاشتى!

شۇ قېتىملىق يىغىلىشتا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇش، ئامېرىكىغا قوشۇلۇش شەرتلىرى ھەققىدە ئامېرىكا تەرەپ بىلەن بىردەكلىك ھاسىل قىلغۇچە جىمى ئىشلارغا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت مەسئۇل بولۇش قارار قىلىندى.

بۇ خىل ۋەزىيەت ئالدىدا ئىچكى كابىنېت ۋەزىرلىرىنىڭ ئازاب بىلەن قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇشتىن باشقا ئامالى يوق ئىدى. چۈنكى، بۇ چاغدا ئامېرىكىنىڭ جەڭ پاراخوتى پورتقا كېلىپ بولغان، 162 ئامېرىكا ئەسكىرى ھونولۇلۇ شەھىرىگە

كىرىپ بولغاندى. ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئەمدى توسقىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان ۋەزىرلەر بىرىپ ئەھۋالنى ئايال پادىشاھقا مەلۇم قىلدى؛ گەپ ئارىلىقىدا ئەمدى قارشىلىشىشنىڭ ھاجىتى يوقلۇقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتتى. ئايال پادىشاھ ۋەزىرلەر كەتكەندىن كېيىن قولىغا قەلەم ئېلىپ ئۆزىنىڭ ئامېرىكىنىڭ بېسىمى بىلەن تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇر بولغانلىقى ھەققىدە تۆۋەندىكىدەك بايانات يازدى:

مەن تەخىرنىڭ ئىلتىماتى بىلەن ئاساسىي قانۇننىڭ روھى بويىچە قانۇنلۇق ھالدا بۇ ئەلگە پادىشاھ بولغانىدىم. ئەمدى باش-قىلار ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇپ بوپتۇ. مەن ئۇلارنىڭ ماڭا ۋە ھاۋاي قانۇنلۇق ھۆكۈمىتىگە قىلغان قىلمىش - ئەتمىشلىرىگە ئېتىراز بىلدۇرىمەن.

ئامېرىكا قوشما ئىشتاتلىرى ھەربىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈ-كىگە تايىنىپ بىزنى ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. ئامېرد-كىنىڭ ھوقۇقلۇق ئەلچىسى جون ستۇۋېنسىن ئامېرىكا ئارمىيە-سىنىڭ ھونولۇلۇغا كىرىشى توغرىسىدا ئاللىبۇرۇن بۇيرۇق ئېلان قىلىپ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنى قوللايدىغانلىقىنى جاكارلاپتۇ.

قورالىق توقۇنۇش ۋە قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، پۇقرالىرىمىزنىڭ جىسمانىي بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن بۇ ئېتىرازنامىنى بىلدۇرۇپ بولۇپ ھوقۇقنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى قارار قىلدىم.

باياناتقا قول قويۇپ بولغاندىن كېيىن، ئايال پادىشاھ ۋەزىر-لەرگە ساقچى ئىدارىسى ۋە ھەربىي گازارمىنى يېڭى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلدى. بىخەتەرلىك كومد-ىتېتى ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىمايلا ھوقۇقنى ئۆتكۈزۈۋالدى. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ يېڭى باشلىقى سالفىد دۇر ئامېرىكا ئەلچىسى جون ستۇۋېنسىنغا خەت يېزىپ، ئۇنىڭ يېڭى ھۆكۈ-

مەتنى بۇنچە تېز ئېتىراپ قىلغانلىقىغا رەھمەت ئېيتتى.

سېپستون 30 قا يەتمەيدىغان ئادەم بىلەن ئەتراپلىق پىلان تۈزۈپ ھاۋاي پادىشاھلىقىنى ئاغدۇردى. ئەمما، ئۇنىڭغا يارىدەم قىلىدىغان جون سىتۇبنسىن بولمىسا، ئۇلار بۇ سىياسىي ئۆزگىرىشنى قوزغاشقا جۇرئەت قىلالمىغان بولاتتى. ئەگەر كۆزقارىشى جون سىتۇبنسىننىڭكىدىن تۇپتىن پەرقلىنىدىغان يەنە بىر ئەلچى بولغان بولسا، ئېھتىمال سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىماقچى بولغانلارنى نېيتىدىن ياندۇرغانمۇ بولار ئىدى.

گەرچە ئەلچى جون سىتۇبنسىن سىياسىي ئۆزگىرىشنى قوللىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ كەينىدە پەردە ئارقىسىدا قوماندانلىق قىلىۋاتقان ئىككى ئادەم ـــ ئامېرىكا زۇڭتۇڭى خارسېن ۋە دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى رايئىن بار ئىدى. ھەر ئىككى ئادەم بۇ قېتىملىق ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئەلۋەتتە، جون سىتۇبنسىننى تەنقىد قىلغۇچىلارنىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇ ئامېرىكا ئارمىيەسىگە بۇيرۇق قىلىشتىن بۇرۇن ۋاشىنگتون دائىرىلىرىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالمىغانىدى. ۋاھالەنكى، ئامېرىكىنىڭ زۇڭتۇڭى ۋە دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى ئىشلارنىڭ تەرەققىياتىنىڭ دەل مۇشۇنداق بولۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى. مەيلى نېمە دېيىلىشىدىن قەتئىينەزەر، جون سىتۇبنسىن چەت ئەل ھاكىمىيىتىنى ئۆزى باش بولۇپ ئاغدۇرغان تۇنجى ئامېرىكىلىق بولۇپ قالدى.

3

«ئۇلارنىڭ دۇمبىسى ھەقىقەتەن ئاجىز ۋە يۇمشاق ئىدى، مۇشتۇمزورنىڭ مۇشتۇمى بولسا كۈچلۈك ۋە قاتتىق ئىدى.» مەن ھاۋاي پادىشاھلىقىنىڭ تىنچ يول بىلەن ئاغدۇرۇلغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەرنى ۋاراقلاۋېتىپ ئەنگلىيەلىك مۇتەپەككۇر كرسېن تايلېرنىڭ ئاجىزلارنىڭ كۈچلۈكلەر ئالدىدىكى بىچارە

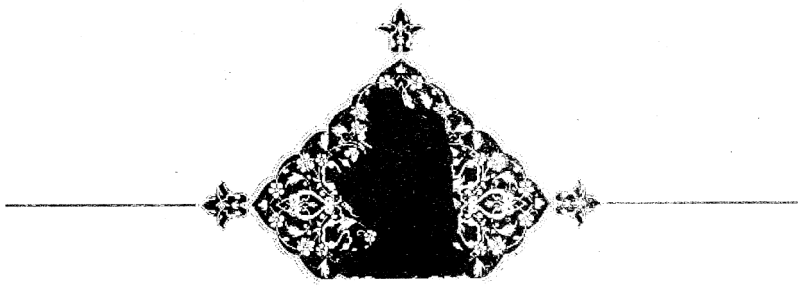

هالىتىنى تەسۋىرلەپ يازغان يۇقىرىقى جۈملىسىنى ئەسلەپ قالدىم. شۇنداق قىلىپ، ھاۋاي پادىشاھى تەختتىن چۈشتى. ئامېرىكا ئەلچىسى ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى 163 ئامېرىكا ئەسكىرىنىڭ قۇدرىتىگە ئىشىنىپلا بىر قانۇنلۇق ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرىدى. ھالبۇكى، بۇ چاغدا يەرلىك ھاۋاي خەلقى ھېچقانداق قارشىلىقسىز، پىلانسىز ھالدا كۆز ئالدىدىكى ئىشلارغا مۆلدۈرلەپ قاراپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. سېستون، جون ستۇۋېنسىن دېگەن ئادەملەر بىر دەۋر، بىر تارىخ ياراتتى: شانلىق تارىخنى يازدى. بۇ ھال ئادەمگە گېرمان پەيلاسوپى شوپېننخا ئۇئېر (Schopenhauer,1788 — 1860) نىڭ «تارىخنى كۆچلۈكلەر ئاجىزلارنىڭ دۇمبىسىگە يازىدۇ» دېگەن سۆزىنى ئەسلىتىدۇ. تارىخ ئۆتكەن كۈنلەرنىڭ ئاددىي خاتىرىسى ئەمەس، بەلكى ئۆز مەقسىتىنى ئىزدەپ يۈرگەن ئادەملەرنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيىتىدىن ئىبارەت. ھاۋاي پادىشاھلىقىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا مۇستەملىكىگە ئۆز نىشانى ئىزدەپ يۈرگەن ئامېرىكا سىياسىيونلىرىنىڭ باش قاتۇرمايلا پىلانلىغان ئاددىي بىر ئويۇنى چېكىت قويىدى. ئەمما، بۇنىڭدىن بۇرۇنلا پۇقرالىرى بىغەم، ئەلپەشى پاراسەتسىز، ئەقىلدارلىرى كەم بۇ پادىشاھلىقنىڭ ھامان غۇلاپ چۈشىدىغانلىقى بەلگىلىنىپ بولغان، مىللىي مەدەنىيەت ئېغىر خىرىسقا دۇچ كەلگەنىدى.

1893 ـ يىلى ھاۋاي ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش بىلەن تەڭ ئامېرىكىنىڭ چەت ئەل ھاكىمىيىتىگە خىرىس قىلىش نىيىتى ئاشكارىلاندى. 1893 ـ يىلى ھاۋايدا يۈز بەرگەن سىياسىي ئۆزگىرىشنى بىر كومېدىيە، مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن بىر تىراگېدىيە دېيىشكە بولاتتى. مانا بۇگۈن سىز ھونولۇلۇدا بىرمۇ ساپ ھاۋايلىقنى ئۇچرىتالمايسىز. چىرايىدىن، بەدەن شەكلىدىن ھاۋايلىق ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرسىمۇ، نۇرغۇن ھاۋايلىقلار ئۆز ئانا تىلىدا سۆزلىشەلمەيدۇ. ئۇلارنى مۇشۇ ھالەتكە ئەكىلىش ئۈچۈن ئامېرىكا ھاكىمىيىتى جىق كۈچىگەن: نۇرغۇن سىياسىي

ئويۇنلارنى ـــ مېڭە يۇيۇش، روھ ئۆلتۈرۈش ئىستراتېگىيەلىرى- نى تۈزۈپ چىققان. ئامېرىكا مۇستەملىكىچىلىكىنىڭ زەھىرىنى سىز ھەربىر يەرلىك ھاۋايىلىقنىڭ گېپىدىن، گەپ قىلىۋاتقاندا- كى ئاھاڭ ـ ئىنتوناتسىيەسىدىن ھەم يۈرۈش ـ تۇرۇشىدىن ھېس قىلالايسىز.

فرانسىيە مۇتەپەككۇرى ئېتېين بالىبار: (Eteine Balibar) «ھەربىر زامانىۋى دۆلەت مۇستەملىكىچىلىكىنىڭ مەھسۇلى» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۈگۈنكى قۇدرەتلىك ئامېرىكىنىڭ زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىدىكى يۈكسەك مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى زېمىن كېڭەيمە- چىلىكى، مۇستەملىكىچىلىك، ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتى يۈرگۈزۈش جەريانىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئامېرىكا مىللەت، ئىرق سانى جىق، مەدەنىيەت مەنبەسى كۆپ خىل بول- غان ئىجتىمائىي مۇھىتتا پۇقرالىرىنىڭ قارشىلىقسىز ياشە- شى ئۈچۈن ئۆزاق مۇددەت ئىدېئولوگىيە قۇرۇلۇشى ئېلىپ بار- غان. بۇ جەريانداا ئۆزى بېسىۋالغان، ھەققىنى يېگەن ئاجىزلار- نىڭ روھىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئاۋۋال كۆزقاراش، قىممەت قارىشى جەھەتتىكى ئىختىلاپلارنى يوق قىلغان. ئامېرىكىنىڭ باشقىلارنى ئۆزى خالاپ ئاسسىمىلياتسىيە بولۇشقا ئۇندىيەلىشى دەل ئىدېئولوگىيە كۈرىشى جەھەتتە توغرا قەدەم ئالغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ئامېرىكىنىڭ ھاۋايىلىقلارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاس- سىمىلياتسىيە قىلالىشى ئەينى چاغدا ئالجىرىيەدىكى ئاسسە- مىلياتسىيە سىياسىتى مەغلۇپ بولغان فرانسىيە بىلەن روشەن سېلىشتۇرما. فرانسىيە زۇلۇمنى كۈچەيتىپ، مەدەنىي، ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى يۈرگۈزۈپ، ئالجىرىيەدە يەرلىك خەلقنىڭ قار- شىلىقىغا، غەزەپ ـ نەپرىتىگە دۇچ كەلدى. ئەڭ كومېدىيەلىك يېرى، ئالجىرىيەنى فرانسىيىنىڭ قوللىدىن مۇستەقىل قىلغە- نى فرانسۇزچە سۆزلەيدىغان ئەرەبلەر بولدى. فرانسىيە ئۇلار- نى مەجبۇرىي فرانسۇزچە سۆزلەتكىنى بىلەن قەلبىدىكى ئۆچ- مەنلىكىنى، ئۆزلىرىگە بولغان نەپرەتنى يوقىتالمىغانىدى.

توققۇزىنچى باب

كىملىك توزۇتقان خىياللار

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: بۇلغانغان كىملىك؛ شەخسىنىڭ ھەرىكىتى ۋە مىللىي كىملىك؛ مەدەنىيەت كىملىكى؛ كىملىك ئېھتىياجى؛ كىملىك كاپىتالى؛ كىملىك كىرىزىسى.

1

«ئىسىم، تىل، مەدەنىيەت بولمىسىلا، بىز باشقىلارنىڭ ۋە ئۆزىمىزنىڭ كىملىكىنى بىلمەيمىز. بىزنىڭ باشقىلار بىلەن بولغان پەرقىمىز ئىسىملاردا، تىلدا ۋە مەدەنىيەتتە ئەكس ئېتىدۇ. ئۆزىمىز ھەققىدىكى چۈشەنچىمىز ئۆزىمىزنى قانچىلىك قازغان بولۇشىمىزدىن قەتئىينەزەر، ئاخىرقى ھېسابتا بىر خىل ئىجتىمائىي ئەندىزە، ئىجتىمائىي كونتېكىست ئىچىدە بارلىققا كېلىدۇ ۋە شۇ خىل ئىجتىمائىي ئەندىزىنىڭ، ئىجتىمائىي كونتېكىستنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ.» ئوپېچە ئاشخانىدا تاماق ئېتىۋاتقان، چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلار بىلەن پاراڭلىشىۋاتقان چاغلىرىمدا نيۇيورك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق پروفېسسورى كالخورن (Calhourn) نىڭ كىملىك ھەققىدىكى بۇ بايانىنىڭ تولىمۇ توغرا ئىكەنلىكىنى ھېس قىلاتتىم. ئوخشىمىغان دۆلەتلەردىن، ئوخشىمىغان مەدەنىيەت مۇھىتىدىن

كەلگەن چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلار ئىسمىلىرىدا، ئەتكەن تاماق-لىرىدا، سۆزلىشىۋاتقان تىللىرىدا ئوخشىمىغان مىللىي كىملەكىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى. بارا - بارا ئىسمىنى، ئېتىۋاتقان تامىقىنىڭ پۇرىقىنى، تىلىنىڭ ئاھاڭىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئاشخانىدىكى بىرەر چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى تونۇشماي تۇرۇپ هېس قىلالايدىغان بولدۇم. هىندىستانلىق ئوقۇغۇچىلار تاماق ئەتكەندە دىماغىنى ئېچىشتۇرىدىغان ئاچچىق خۇرۇجلارنى ۋە يېقىمسىز چىرقىرايدىغان يۇقىرى بېسىملىق قازاننى جىق ئىشلىتەتتى. ئۆتكۇر پۇراقلىق خۇرۇجلاردىن دىمىغىمىز ئېچىشىپ چۇشكۇرگەنلىرىمىزدە، يۇقىرى بېسىملىق قازانىنىڭ هەر بەش مىنۇتتا بىر قېتىم ئاۋاز چىقىرىشىدىن بىئارام بولغىنىمىزدا، هىندىستانلىق ئوقۇغۇچىلار «Sorry!» (كەچۈرۈڭلار) دەپ قويۇپ ئىشنى قىلىۋېرەتتى. كۆپىنچە هاللاردا مەن بېرىپ ئىشكىنى ئېچىۋېتەتتىم. ئۇلار كالا گۆشى يېمەيتتى. بىز ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنچە ئاچچىق خۇرۇجلارنى، تەم تەڭشىگۈچلەرنى ئىشلەتكىنىنى چۈشەنمىگەنىدەك، ئۇلارمۇ بىزنىڭ نېمە ئۈچۈن كالا گۆشىنى يەيدىغانلىقىمىزنى چۈشىنىپ بولالمايتتى (ئۇلارنىڭ كالا گۆشى يېمەسلىكى هىندىلاردىكى كالىنى ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى). ۋېيېتنامىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ماڭا بەرگەن تەسىرى تولىمۇ ناچار بولدى. مېنىڭ ۋېيېتنامىلىقلار هەققىدىكى ناچار تەسىراتىم ئۇلارنىڭ تىلىنىڭ بەك يېقىمسىز ئاڭلىنىدىغانلىقى (كېيىن بىلسەم، بۇ مەندىكى خاتا تۇيغۇ ئەمەسكەن، باشقا چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلارمۇ شۇنداق ئويلايدىكەن)، يۇقىرى ئاۋازدا بىر - بىرى بىلەن گەپلىشىدىغانلىقى ۋە ئىنتايىن سېسىق پۇرايدىغان تەم تەڭشىگۈچلەرنى هەر قېتىملىق تامىقىدا ئۇنتۇمايى ئىشلىتىدىغانلىقى سەۋەبىدىن ئىدى. ئاشخانىمىزدا ئۆزىنى بەك چىرايلىق هېسابلايدىغان، ئەمەلىيەتتە ۋاي دېگۈچىلىكى يوق بىر ۋېيېتنامىلىق قىز بار ئىدى. مېنىڭ ۋېيېتنامىلىقلار هەققە-

دىكى ناچار تەسىراتىمغا دەسلىپىدە شۇ قىز سەۋەبچى بولدى دېسەم ئارتۇق كەتمەيتتى. بىركۈنى كەچتە ھېرىپ - ئېچىپ تاماق ئېتىش مەقسىتىدە ئاشخانىغا كىرسەم، ئۇ قىز ئاشخانىـ مىزنىڭ ئوكيان تەرەپكە قارايدىغان بالكونىدا ئىنتايىن يۇقىرى ئاۋازدا يەنە بىر ۋىيېتنامليق ئوغۇل بالىغا گەپ قىلىۋاتقانىـ كەن. بېشىم ئاغرىپ تۇرغاندا ۋىيېتنام تىلى قۇلىقىمغا تېخىمۇ يېقىمسىز ئاڭلىنىپ كەتتى. ئاشخانىدا بايىقى ئىككى ۋىيېتنامـ لىق ئوقۇغۇچىدىن باشقا يەنە ئۈچ چەت ئەللىك ئوقۇغۇچى بار ئىدى. ئۇلارمۇ ئاۋازىنى بولۇشىغا قويۇۋېتىپ چىرقىراق ئاۋازدا سۆزلەۋاتقان ھېلىقى قىزغا نەچچە قېتىم قاراپ قويدى. ئەمما ۋىيېتنامليق قىز پەرۋاسۇ قىلماي بىردە قاقاقلاپ كۈلۈپ، بىردە چىرقىراپ دېگۈدەك گېپىنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى. «ياخشىلا، دۇنـ يادا مۇنداقمۇ سەت تىل بولىدىكەن!» دەپ ئويلىدىم ئىچىمدە. ئىچىم پۇشۇپ ئاچچىقىمدا قورۇما قورۇۋاتقىنىمدا، چىدىغۇسىز سېسىق بىر پۇراق ئاشخانىنى بىر ئالدى. ئەسلىدە ۋىيېتنامليق ئوقۇغۇچىلار قازانلىرىغا خۇرۇچ، تەم تەڭشىگۈچلەرنى سالغانىـ كەن. ۋىيېتنامليقلار ئىشلىتىدىغان تەم تەڭشىگۈچلەردىن تاپـ تىكىدەك سېسىق بىر پۇراق كېلەتتى، كۆنمىگەن ئادەم بۇ پۇراققا چىداپ بولالمايتتى ۋە ئەدەپسىزلىك بولسىمۇ ئاشخانا ئىشىكىنى ئېچىۋېتىشكە مەجبۇر بولاتتى. ئارىلىقتا بىرنەچچە چەت ئەللىك ئوقۇغۇچى بىلەن ۋىيېتنامليقلار ھەققىدە پاراڭـ لىشىپ قالدىم. ئۇلارمۇ ماڭا ئوخشاش ھېلىقى ۋىيېتنامليق قىزنىڭ چىرقىراق ئاۋازىدىن، ۋىيېتنامليقلار ئىشلىتىدىغان تەم تەڭشىگۈچلەرنىڭ پۇرىقىدىن بىزار ئىكەن؛ ۋىيېتنام تىلىنى يېقىمسىز دەپ ھېس قىلىدىكەن. كېيىنچە مەن ۋىيېتنامليق ئوقۇغۇچىلار تاماق قىلىۋاتقان بولسا ئاشخانىغا كىرمەس بولدۇم ۋە بۇ ئىشتىن مۇنداق بىر پاكىتنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلـ دىم: مىللىي ئوبراز، مىللىي كىملىك نۇقتىسىدىن بىر ئادەم بىر مىللەت دېمەكتۇر. شەخسنىڭ ھەرىكىتى بىر مىللەت

ئوبرازىنىڭ سۈزۈك ئەينىكى ۋە ئىنچام كۆرۈنۈشىدۇر... بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئوبرازىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە خۇنۇكلىشىشى ـــ ئازغىنە كىشىلەرنىڭ شەخسىي مەنپەئىتى ئۈچۈن مىللىي كىملىكنى بۇلغىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. مېنىڭ ئاشخانىدا ئوخشىمىغان مەدەنىيەت مۇھىتىدىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار بىلەن ئۇچرىشىش داۋامىدا كىملىك، مىللىي كىملىك ھەققىدە سۇرگەن خىياللىرىم ھېلى جىددىي ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش داۋامىدا خىرىسقا دۇچ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر كىملىكىگە، ھېلى مىللىي كىملىكنىڭ خەلقئارادىكى ئورنى ۋە تەسىرى مەسىلىسىگە تۇتىشاتتى.

شەخسىنىڭ ھەرىكىتى بىلەن مىللىي كىملىك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەققىدە ئويلىنىشىمغا سەۋەب بولغان يەنە بىر كەچۈرمىشىم بار. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېلىپ يەتتە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن بىر دوستۇم بىلەن بىرلىشىپ ماشىنا سېتىۋالدۇق. ئەمما ماشىنىنى قەيەردە توختىتىش باش قاتۇرىدىغان بىر مەسىلىگە ئايلاندى. ماشىنا توختىتىش ئورنىغا بىر مەۋسۇم بۇرۇن تىزىملىتىش كېرەككەن، بولمىسا كۇنىگە ئۇچ دوللار پۇل تۆلەپ ماشىنىنى مېھمانلار ماشىنا توختىتىش مەيدانىغا توختىتىشقا توغرا كېلىدىكەن. ئامالسىز دوستۇم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، كېلەر مەۋسۇمغىچە باشقىلاردىن كۇنىگە ئىككى دوللار ئارتۇق پۇل تۆلەپ ماشىنىنى مېھمانلار ماشىنىلىرىنى توختىدىغان خاس ئورۇنغا توختىتىپ تۇرۇشنى قارار قىلدۇق. بىركۇنى چۈشتىن كېيىن سائەت ئۇچ بولغاندا سىرتتىن ئوتياش سېتىۋېلىپ ماشىنىدا مەكتەپ ئىچىگە كىرىۋاتساق (ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ دەرۋازىسى يوق ئىدى، پەقەتلا سىرتتىن مەكتەپ رايونىغا كىرىدىغان ماشىنىلاردىن ھەق ئېلىش ئورنىلا كوچا بىلەن مەكتەپ قورۇسىنى ئايرىپ تۇراتتى) فىلىپپىنلىق سىمىز ئايال ماشىنىمىزنى توسۇپ ئۇچ دوللارغا ماشىنا توختىتىش بېلىتى ئېلىشىمىزنى ئېيتتى.

— بىلەتنى ئەتىگەن ئېلىپ بولغان، — دېدىم مەن ئەتىگەن يەتتىدە ئۇچ دوللارغا ئالغان ماشىنا توختىتىش بىلىتىنى چىقىرىپ، — نېمىشقا يەنە بىلەت ئالغۇدەكمىز؟ بەلگىلىمىدە ئۇچ دوللارلىق بىلەت بىلەن ماشىنىنى بىركۈن توختىتىشقا بولىدىغانلىقى دېيىلگەن تۇرسا.

— چاتىقىم يوق، سىرتتىن مەكتەپكە قانچە قېتىم كىرىسەڭلار شۇنچە قېتىم بىلەت ئالىسىلەر، — دېدى فىلىپپىنلىق ئايال. ئۇ ئېنىق يولسىزلىق قىلمۇاتاتتى. باشقىلار دىجورنىلىق قىلغاندا ئەتىگەندە ئالغان بىلىتىمىز بولسىلا كىرگۈزۈۋېرەتتى. ئۇنىڭ يولسىز تەلىپى كۆزۈمگە ئۇنى تېخىمۇ كىلەڭسىز، تېخىمۇ يوغانباش كۆرسىتىۋەتتى.

— بۇرۇن ھېچكىم بۇنداق دېمەيتتى. بىلىتىمىز بولسا كىرگۈزۈۋېتەتتى، — دېدى دوستۇم.

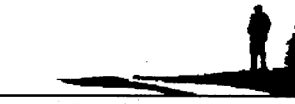
— سىزنىڭ بۇنداق قىلىشىڭىز يولسىزلىق، — دېدىم مەن، — بىلەتنىڭ كەينىدە ئۇچ دوللارغا ماشىنىنى بىر كۈن توختىتىشقا بولىدىغانلىقى يېزىلغان.

— توغرا، — دېدى فىلىپپىنلىق ئايال، — ئۇچ دوللارغا ماشىنىنى بىركۈن جايىدىن قوزغىماي توختىتىشقا بولىدۇ. لېكىن، مەكتەپ قورۇسىدىن چىقىپ ھەر قېتىم قايتا كىرگىنىڭلاردا بىلەت ئېلىشىڭلار كېرەك.

چۈشەندۇرۇشلىرىمىز، ئۆتۈنۈشلىرىمىزگە فىلىپپىنلىق ئايال قۇلاق سالمىغاندەك ئەمەس. ئاخىر بۇ جاھىل ئايال بىلەن زاكونلىشىشنى خالىمايۋاتقىدىن ماشىنا توختىتىش بىلىتى سېتىۋالدۇق. ئەمما، ماشىنىنى ئاچچىقى بىلەن قوزغاۋېتىپ دوستۇم شۇنداق دەپ سالدى:

— «ئۆزى سەتىنىڭ قىلىقى سەت» دېگەن راستكەن! نېرۋىسىدا چاتىقى بارمۇ بۇنىڭ!

— فىلىپپىنلىق دېگەن زادى مۇشۇنداق ئەسكى خەق ! — دېدىم مەن.

كېيىن ئويلىسام، بىز ھېلىقى سېمىز ئايالنىڭ قوپال مۇئامىلىسى تۈپەيلى، پۈتكۈل فىلىپپىنلىكلەرگە باھا بەرگەنكەن. مىز. بىز فىلىپپىنغا بېرىپ باقمىغان، فىلىپپىنلىقلار بىلەن ئارىلىشىپمۇ باقمىغان. ئەمما، ئۇ ئايالنىڭ يولسىزلىقى بىزدە پۈتكۈل فىلىپپىنلىقلارنىڭ ئوبرازى ھەققىدە سەلبىي تەسىر پەيدا قىلغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ ئايال ئىشلىمىگەن كۈنلەردە سىرتقا چىقىشنى پىلانلىدۇق. چۈنكى، باشقا خىزمەتچىلەر (ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەرلىك ھاۋايىلىقلار، ئاق تەنلىك ئامېرىكانلار بار ئىدى) نۆۋەتچىلىكتە تۇرغان كۈنلەردە ئەتىگەندە ئالغان بېرىلىتىمىز بولسىلا، مەكتەپ ئىچىگە ئەركىن كىرىپ چىقىۋېرەتتۇق. كېيىن ئۇقتۇمكى، ئاسپىرانت ياتاق بىناسىدا تۇرىدىغان نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار بىزگە ئوخشاشلا ھېلىقى فىلىپپىنلىق ئايالنى ياقتۇرمايدىكەن. ۋىيېتناملىق قىزنىڭ، فىلىپپىنلىق ئايالنىڭ مەندە قالدۇرغان سەلبىي تەسىراتى بۇ ئىككى مىللەتنىڭ ئادەملىرىگە قارىغۇلارچە باھا بېرىشىمگە دەستەك بولدى. ئەلۋەتتە، بۇ باھالىرىمدا بىر تەرەپلىمىلىك ئېغىر بولۇشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما، ھەممە ۋىيېتناملىق، ھەممە فىلىپپىنلىق بىلەن ئۇچرىشىش مۇمكىن بولمىغاچقا، بىر ۋىيېتناملىق قىزغا، بىر فىلىپپىنلىق ئايالغا قاراپ ئۇلارنىڭ مىللىي كىملىكىگە باھا بېرىشىم ساقلانغىلى بولمايدىغان ئىش ئىدى.

جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلغاندا، بىر مىللەتنىڭ يەنە بىر مىللەت ھەققىدىكى باھاسى بىر تەرەپلىمە قاراش، پىكىر ئاغمىچىلىقى، بىر تاياقتا ھەيدەش پىسخىكىسى ئاساسىدا يېتىلىدۇ ۋە كۆپ ھاللاردا ئادالەتسىز، بىر تەرەپلىمە بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بۇلغانغان كىملىكى (Spoiled Identity) مۇ يەنە بىر نۇقتىدىن ئالغاندا قاتمال تەسىرات، بىر تەرەپلىمە قاراشنىڭ قۇربانى. باشقىلار مەلۇم بىر شەخسنىڭ ھەرىكىتىدىن بىر مىللەتنىڭ ئوبرازىنى كۆزىدۇ ۋە ئىجتىمائىي سېزىمى ھەم ئادەتلىنىپ قالغان جامائەت پىكرى

ئاساسدا بىر مىللەتكە باھا بېرىدۇ. ئازغىنە كىشىلەرنىڭ مىللىي كىملىكىنى قوربان قىلىش بەدىلىگە نەپكە ئېرىشمەكچى بولۇشى مىللىي كىملىككە، بىر مىللەتنىڭ ئوبرازىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئامېرىكىلىق مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس راندال كولىنس (Randal Collins, ?—1942) نىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا، جەمئىيەتتىكى مەلۇم بىر تەرەپ كەلتۇرۇپ چىقارغان زىددىيەت ۋە كىرىزىس ئۆزى بىلەن كەتمەيدۇ، بەلكى تېزلىك بىلەن جەمئىيەتنىڭ باشقا ساھەلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئېرخ فروم: «ئومۇمىي خۇلاسە چىقىرىش — بىر مىللەت ئەزالىرىنىڭ پىسخىكىسىغا ھۆكۈم قىلىشتىكى ئەڭ چوڭ خاتالىق» دېسە، جوناتان پوتتېر (Jonathan Potter) ئۆزىنىڭ «جەمئىيەت پىسخولوگىيىسى ۋە ئېيتىم ئانالىزى» (Social Psychology and Discourse Analysis) دېگەن كىتابىدا: «قاتمال تەسىرات — ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇنلاشقان، ئادەتلەنگەن تونۇش جەريانىنىڭ ئاقىۋىتى. مىللىي تەسىراتتا، باشقا مىللەتلەرگە بەرگەن ھۆكۈمىمىزدە ئاساسلىنىپ قالغان قاراش مۇھىم رول ئويناپدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. جورج رىتزېر (George Ritzer) بولسا: «بىز مەڭگۈ باشقىلارنى چۈشىنىپ بولالمايمىز. باشقىلار بىز ئۈچۈن سىرلىقتۇر. باشقىلار مەۋجۇت بولغاندىلا، ئاندىن يىراقلىشىش كېلىپ چىقىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە باشقىلار ھەققىدىكى جامائەت پىكرىنىڭ ئومۇمغا ئەگىشىش، دورامچۇقلۇق نەتىجىسىدە شەكىللىنىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇنداق دەيدۇ: «جامائەت پىكرى بىر خىل تەقلىدىي بۇيۇم.»

جامائەت پىكرى ۋە قاتمال تەسىرات پوزىتسىيەنى شەكىللەندۈرىدۇ. پوزىتسىيە شەخسنىڭ كۆرگەن ـ ئاڭلىغىنى ۋە بىر تەرەپلىمە قارىشىنى ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا، كۆپىنچە ھاللاردا ئادىل بولمايدۇ. ئادەم ئۆزىنىڭ شەكىللىنىپ بولغان پوزىتسىيەسىنى ئەڭ توغرا دەپ قارىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەلۇم بىر خىل كۆزقاراش جەمئىيەت تەرەپتىن ئو-

مۇمیۇزلۇك قوبۇل قىلىنغانسېرى شۇ جەمئىيەتتىكى كىشىلەر-نىڭ تۇرمۇشىدا شۇنچە تېز بازار تاپىدۇ. ھەممە بېيجىڭلىقلار بىرەر ئۇيغۇرنىڭ ئوغرىلىق قىلغىنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆر-گەن بولۇشى ناتايىن. ئەمما ئۇلار ئاڭلىغىنىنى ۋە جامائەت پىكرى ئاساسىدا ئۇيغۇر ئوبرازى ھەققىدە بىر ئىجتىمائىي تو-نۇشقا كەلگەن ھەم پوزىتسىيە شەكىللەندۈرگەن. پوزىتسىيە شەكىللىنىپ بولغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدە ياخشى ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىنى بىلگەن تەقدىردىمۇ، ئۇلار ئۇيغۇرغا بەرگەن نامىنى ۋە باھاسىنى ئۆزگەرتمەيدۇ.

بىر مىللەتنىڭ «ياغلىق قاپاق» بولۇشىغا ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىر تەرەپلىمە قاراش (Prejudice) ۋە «ئادەت كۈچى» (stereotype) مۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىر تەرەپلىمىلىك: «بىر ئىجتىمائىي توپ ۋە ئۇنىڭ ئەزالىرىغا تۇتۇلىدىغان سەلبىي پوزىتسىيە»نى كۆرسەتسە، ئادەت كۈچى: «بىر ئىجتىمائىي توپ ھەقىقىدىكى چۈشەنچە، تەسىراتلارنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، بىر تەرەپلىمىلىك-تەك ھەمىشە سەلبىي تۈس ئالمايدۇ». بىر تەرەپلىمىلىكمۇ، ئا-دەت كۈچىمۇ بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ ئەزالىرىنى مەلۇم بىر ئىجتىمائىي كاتېگورىيەگە تەۋە قىلىش ئارقىلىق بارلىققا كې-لىدۇ. يەكلەش ۋە كەمسىتىش دەل مۇشۇنداق ئىجتىمائىي كاتې-گورىيەگە تەۋە بولۇش جەريانىنىڭ ھەرىكەت جەھەتتىكى ئاقىۋە-تى. بىر شەخس ھەرىكتىنىڭ سەلبىي نەتىجىسى باشقىلارنىڭ شۇ مىللەت ھەققىدىكى قاتمال تەسىراتىنى ۋە پوزىتسىيەسىنى شەكىللەندۈرسە، شۇ پوزىتسىيە قاتمال تەسىرات ئاساسىدا يې-تىلگەن ئادەت ھەم بىر تەرەپلىمىلىك شۇ مىللەت ئەزالىرىنىڭ يەكلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇلغانغان كىملىكنىڭ بىر مىللەتكە قانچىلىك زور سەلبىي تەسىر ئېلىپ كېلىدىغانلىقى-نى مۇشۇنىڭدىن چۈشىنىش مۇمكىن.

بىر مىللەتنىڭ بۇلغانغان كىملىكىگە شەخسنىڭ ھەرىكىتى، شۇ شەخسنى ئوراپ تۇرغان ئىجتىمائىي مۇھىتتىكى كىشىلەر-

نىڭ بىر تەرەپلىمە قارىشى، ماكرو جەھەتتىن ئىجتىمائىي قۇ-رۇلما ۋە تارىخىي ئامىل سەۋەب بولىدۇ. قالپاق كېيىش بىر مىللەتنىڭ ئۆزلۈك ئوبرازىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ؛ ھەربىرى، تۈيغۇسى ماشىنىلاشقان، خاراكتېرى چاڭلاشقان، كىملىك تۈيغۇسى ئاجىز، غۇرۇرسىز ئادەملەرنى ئاۋۇتىدۇ، ئۆزلۈكنىڭ يەمىرىلىشىنى تېزلىتىدۇ. قالپاق كېيىش بىر مىللەت ئەزالىرىنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى تۆۋەنلىتىدۇ، ھەتتا ئۆزىگە بولغان ئۆچمەنلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. نەتىجىدە، تېخىمۇ كۆپ ئىجتىمائىي بىنورماللىقلار سادىر بولۇپ، مىللەت ئوبرازىنى ياغلىق قاپاق ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ.

2

مېنىڭ ئابدۇللا ئىسىملىك بىر دوستۇم ئىسمى ئەرەبلەر-نىڭكىگە ئوخشاپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئىنگلىز تىلى ۋە كەسپىي سەۋىيەسىنىڭ ياخشى بولۇشىغا قارىماي ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلىرىغا بېرىلىدىغان تولۇق سوممىلىق ئوقۇش مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، 2002 - يىلى ئامېرىكىنىڭ ۋىزىسىنى ئالالمىغانىدى. بۇ ئامېرىكا 11 - سېنتەبىر ۋەقەسىدىن كېيىن ئافغانىستان ئۇرۇشىنى قوزغاپ پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدا تېررورىزمغا قارشى ئۇرۇشنى كەڭ قانات يايدۇرغان چاغ ئىدى. دوستۇمنىڭ ئەرەبلەر بىلەنمۇ ئالاقىسى يوق ئىدى. ئەمما، پەقەت ئىسمى ئەرەبلەر-نىڭكىگە ئوخشاپ قالغانلىقى ئۈچۈن، بېيجىڭدىكى ئامېرىكا ئەلچىخانىسىنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىغانىدى. بۇ ھال سىياسىينىڭ مىللىي كىملىككە قانچىلىك تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدىغان تېپىك مىسال ئىدى. ئۇرۇمچىدىكى ۋاقتىمدا، توغرىراقى جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپىگە ئىچكىرىلەپ كىرىشتىن بۇرۇن كىملىكنىڭ نۇرغۇن ساھەلەرگە چېتىلىدىغان

هەم بۇگۈنكى خەلقئارا ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە ئەڭ كۆپ تالاش ـ تارتىش قىلىنىدىغان بىر ئۇقۇم ئىكەنلىكىنى ۋە باشقا نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشەنمەيتتىم. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كەلگەندىن كېيىن ئۆزۈم كۆرگەن، ئاڭلىغان، بىلگەن ئىشلار ئاساسىدا كىملىك ھەققىدە نۇرغۇن تەسىراتلارغا ئېرىشتىم. سىرتتا مۇسۇلمانچە تاماق تاپالماي ياتاقتا قايتىپ كەلگىنىمدە، ھەر كۈنى تاماق ئېتىپ يېمىسەم يانچۇقۇم توم بولغان تەقدىردىمۇ سىرتتا كۆڭۈلدىكىدەك تاماق تاپالمايدىغانلىقىمنى ئويلىغىنىمدا، تاللا بازارلىرىنى ئارىلاۋېتىپ كۆزۈمگە چىرايلىق كۆرۈنگەن ئىتالىيە پىسا قاتلىملىرىنى «قانداقتۇ» دەپ گۇمان بىلەن ئالالمىغانلىرىمدا، شۇنداق بىر ھەقىقەتنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ يېتەتتىم: ئادەمنىڭ كىملىك ئېھتىياجى ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي توپتىن ئايرىلغاندىن كېيىن باشلىنىدىكەن؛ ئادەمنىڭ مەدەنىيەت كىملىكى، جۈملىدىن يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، ياشاش ئۇسۇلى جەھەتتىكى خاسلىقلىرى ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ زور قىسمىنى ئىگىلەيدىكەن؛ مەدەنىيەت كىملىكىنىڭ كېچىك روشەن ئېلېمېنتى بولغان تىل ئادەمنىڭ تىنىقى، نەپسى ۋە خىيالى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كېتىدىكەن.

كىملىكنى سىياسىي بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەندە، بىزنىڭ كىملىكىمىزنى ئىزدەش جەريانىمىز ۋە بېشىمىزغا پۈتۈلگەن قىسمەتلەر ئوربىتىسىدا باشتىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلىرىمىز بىر خىل ئاساسلىق سىياسىي كۈچكە ئايلىنىدىكەن. كىم بولۇشىمىز ۋە قانداق تەقدىرگە دۇچار بولۇشىمىز بىزنى كۆرۈنمەس يىپ ئارقىلىق باغلاپ تۇرغان سىياسىي ئىدىئولوگىيە بىلەن باغلىنىشلىق قىلىدىكەن.

بىزنىڭ ئاشخانىدا ئاپىسى جۇڭگولۇق، دادىسى ياپونىيەلىك بىر يىگىت بار بولۇپ، ئىسمى ياساشى ئىدى. ئۇ ئۆزى بىيجىڭدا تۇغۇلغان، كېيىن ئاتا ـ ئانىسى بىلەن ياپونىيەگە كۆچۈپ كەتكەنىدى. قولىدا ھەم ياپونىيەنىڭ، ھەم جۇڭگونىڭ پاسپورتى

بار ئىدى. بىز پات ـ پات ناھايىتى قىزغىن پاراڭلىشىپ قالاتتۇق.

ـــ ياپونىيەلىكلەرگە ئامېرىكىنىڭ ۋىزىسىنى ئالماق ئاسان دەپ ئاڭلىدىم. راستمۇ ياساشى؟ ـــ دەپ سورىدىم بىركۈنى ئاشخانىدا بىللە تاماق قىلىۋاتقان چېغىمىزدا.

ـــ ئۇغۇ راست، ـــ دېدى ياساشى، ـــ لېكىن، مەن ئامېرىكىغا كېلىش ئۈچۈن ۋىزىغا ئىلتىماس قىلىپ تۇنجى قېتىم رەت قىلىندىم. ئازراق مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن قايتا ئىلتىماس قىلىۋىدىم، ۋىزىنى ئوڭايلا بەردى. دۇنيانىڭ ئىشلىرى بەك قىزىق...

ـــ تۇنجى قېتىم رەت قىلىپ، ئىككىنچى قېتىم نېمىشقا بەردى؟ ـــ سورىدىم مەن.

ـــ تۇنجى قېتىم ئويلىشىپ ئولتۇرمايلا توكيودىكى ئامېرىكا ئەلچىخانىسىغا جۇڭگونىڭ پاسپورتى بىلەن بېرىپتىمەن. ئەلچىخانا خادىمى بىرمۇنچە سوئاللارنى سوراپ ئاخىر ئىلتىماسىمنى رەت قىلىۋەتتى. نېمە ئۈچۈن رەت قىلىنغانلىقىمنى ئۇقماي قالدىم.

ـ ماتېرىيالنى تولۇق ئاپارمىغانتىڭىزمۇ يا؟ ـــ سورىدىم مەن.

ـــ ئۇنداق ئەمەسكەن، ـــ دېدى ياساشى، ـــ ئۆيگە قايتىپ بېرىپ ئاپامغا ۋىزامنىڭ رەت قىلىنغانلىقىنى ئېيتتىم. ئاپام ھەيران قالدى ۋە سىزدەكلا «بىرەر نەرسە كەم قالغانمىدۇ» دەپ ئويلاپ، قايتۇرۇپ كەلگەن ماتېرىياللىرىمنى ئاختۇرۇپ كۆردى. «نېمىشقا جۇڭگو پاسپورتىنى ئىشلەتتىڭ؟ ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن رەت قىلىۋەتكەنلىكىنى چۈشەندىم. ئەتە ماتېرىياللىرىڭنى قايتىدىن تولدۇرۇپ ياپونىيە پاسپورتى بىلەن قايتا ئىلتىماس قىلىپ باققىن» دېدى ئاپام. ئون كۈندىن كېيىن ياپونىيە پاسپورتىنى كۆتۈرۈپ ئەلچىخانىغا باردىم. بۇدا ۋىزىنى ئوڭايلا ئالالىدىم. ئىشقىلىپ، مەن ۋىزا ئالغان تۇنجى قېتىم مەغلۇپ بولدۇم.

ـــ ياپونىيە پاسپورتى بىلەن ۋىزا ئالغىنىڭىز ياپونىيەلىك-

لەرنىڭ ئامېرىكانلار نەزىرىدىكى ئوبرازى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

— بەلكىم، — ياساشى مۇرىسىنى چىقىرىپ قويدى. ياساشنىڭ كەچۈرمىشى بىر مىللەتنىڭ ساپاسى، خەلقئارا- دىكى ئورنى، ئىقتىسادىي كۈچى ۋە ئوبرازى شۇ مىللەتنىڭ كىملىككە مۇھىم كۈچ سۈپىتىدە كاپىتال بولۇپ قېتىلىدىغان- لىقى ۋە ئەزالىرىنىڭ كەچۈرمىشلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان- لىقىنى، ئۇنىڭ سىياسىيغا مۇناسىۋەتلىك خىزمەت ھالقىلىرىدا تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى دەللىلەپ تۇراتتى. ۋىزا توغرۇلۇق گەپ سورىمىغان بولسام بەلكىم ياساشى بۇ كەچۈر- مىشلىرىنى سۆزلەپ بەرمەس بولغىيدى ۋە ياكى باشتىن كە- چۈرگەنلىرىنى مىللىي كىملىككە، كىملىك كاپىتالىغا باغلاپ ئويلانمىغان بولغىيدى. ئەمما، مەن بولسام پات — پات دېگۈدەك كىملىك ھەققىدە پىكىر — تەسىراتلارغا ئېرىشىپ تۇراتتىم.

— چىرايىڭىز جۇڭگولۇقنىڭكىگە ئوخشىمايدىكەن، — دەيتتى چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلار ئۆزۈمنىڭ جۇڭگودىن كەل- گەنلىكىمنى ئېيتقىنىمدا. شۇنىڭ بىلەن مەن ئادىتىم بويىچە باشقا ئوقۇغۇچىلارغا قارىغاندا مىللىي كىملىكىم ھەققىدە كۆپ- رەك ئىزاھات بېرىشكە مەجبۇر بولاتتىم.

— ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆزبېكىستانىنى، ئۆزبېكلەرنى بە- لەمسىلەر؟ — دەپ سورايتتىم، پەقەت گېپىمنى ئاڭقىرالمە- غانلاردىن. كۆپىنچە ھاللاردا قارشى تەرەپ «ھەئە» دەپ جاۋاب بېرەتتى.

— ئۇيغۇرلار ئاشۇ ئۆزبېكلەرگە ئوخشاش خەلق. تىلى، ئۆرپ — ئادىتى، چىرايى ئاساسەن ئوخشاش.

كىشىلەرنىڭ ئۆزبېكنى بىلىپ ئۇيغۇرلارنى بىلمەسلىكىنى چۈشىنىشكە بولاتتى. بىر مىللەتنىڭ مىللىي كىملىكىنىڭ باشقىلارغا تونۇلۇش دەرىجىسى شۇ مىللەتنىڭ سىياسىي، ئىج- تىمائىي ئورنى ۋە باشقا جەھەتتىكى ئەھمىلىي كۈچى تەرىپىدىن

بەلگىلىنەتتى. مىللىي كىملىكىمىزنى باشقىلارغا چۈشەندۈرۈپ بولالماي «نېمىشقا مۇشۇنداق بولىدۇ؟» دېگەن ھەسرەتلىك ئوي بىلەن خىيال سۈرگەن چاغلىرىمدا، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر تور بېكەتلىرىدە ئۇيغۇرنى دۇنياغا تونۇتۇش توغرىسىدا بولۇۋاتقان مۇلاھىزىلەرنى كۆرۈپ مېيىقىمدا كۈلۈپ قويياتتىم ۋە ھەسرەتلىك تىناتتىم. ئەڭ ياماں بولغىنى، ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقەدەر پىكىر قىلالايدىغان، ھەتتا خېلى ئېسىل شېئىرلارنى يازىدىغان ياشلىرى يىغىلغان «سۇمۇرغ» توربىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى دۇنياغا تونۇتۇش ھەققىدە گۈدەكلەرچە، ساددىلارچە مۇنازىرە بولاتتى. مۇنازىرىنىڭ ئۇرانى نۇرغۇن ياشلارنىڭ شۇنداق بىر ئاددىي ھەقىقەتتىن — بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ خەلقئارادىكى ئورنى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى بىلەن ئوڭ تاناسىپ ئىكەنلىكىدىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكى ئايان بولۇپ تۇراتتى. كېيىن ئويغاق پىكىرلىك بىر ياش بىر تور بېكىتىدە «ئۇيغۇرنى دۇنياغا تونۇتۇش نېمىگە زۆرۈر بولۇپ قالدى؟» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ بىر مىللەتنىڭ نوپۇزىنى، ئىجتىمائىي ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرمەي تۇرۇپ ئۇنى ھەرگىزمۇ دۇنياغا تونۇتقىلى بولمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت بىر رېئالىستىك قاراشنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ تەبىئىي ھالدا ئۇيغۇرنى دۇنياغا تونۇتۇش چۈشىنى كۆرۈۋاتقان گۈدەك ياشلارغا بېرىلگەن زەربە ئىدى. بىر مىللەتنى دۇنياغا تونۇتۇش ئۆزىنىڭ شەخسىي ۋە مىللىي كىملىكى ھەققىدە مۇڭاپىق، ئەينەن تونۇشقا ئىگە بولالمىغان قىزىققان ياشلار شوئار، داۋراڭ بىلەن ئىشقا ئاشۇرالايدىغان ئىش ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ نۆۋەتتىكى كىملىك كاپىتالى بىزنى تېخى دۇنياغا تونۇتۇش ئەمەس، ئىچكىرىدىكىلەرگە بەرگەن خاتا تەسراتىمىزنى ئۆزگەرتىش، ئوبراز قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش قۇدرىتىگىمۇ ئىگە ئەمەس ئىدى.

3

«جەمئىيەتشۇناسلىقتىن ئىستاتىستىكىلىق مېتودلار» دېگەن دەرسته ھاۋايىلىق بىر ساۋاقدىشىم بار ئىدى. كارىنو ئىسىملىك بۇ يىگىت ئىنگلىز تىلىدا راۋان سۆزلەيتتى. كېيىن بىلسەم، ئىنگلىز تىلى ئۇنىڭ ئانا تىلىكەن. ھاۋاي تىلىنى ئاتا ـ ئانىسىمۇ، ئۆزىمۇ بىلمەيدىكەن؛ ئۆزى ئامېرىكىلىق بولغىنىدىن بەكمۇ پەخىرلىنىدىكەن.

ـــ ھاۋاي تىلى ئانا تىلىڭىز بولغاندىكىن ئۆگەنسىڭىز بولمامدۇ؟ـــ دېدىم بىركۈنى تەنەپپۇس ئارىلىقىدا. ئەلۋەتته، بىراۋنىڭ شەخسىي تۇرمۇش ئىشلىرى ھەققىده سوئال سوراش ياخشى ئىش ئەمەس ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ ئاق تەنلىك ئامېرىكانلاردىنمۇ نەچچە ھەسسە كۆرەڭ ۋە قوپال بولۇشى ئىچىمنى پۇشۇردى. «نېمە دەپ جاۋاب بېرەركىن» دېگەن مەقسەتته شۇ سوئالنى ئەتەي سورىدىم.

ـــ ماڭا ئىنگلىز تىلى يېتىپ ئاشىدۇ. مېنىڭ باشقا تىلنى ئۆگىنىشىمنىڭ ھاجىتى يوق، ـــ ئۇ تېلېفونىنى ئوينىغاچ پەرۋاسىز جاۋاب بەردى.

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۆزلۈك تۇيغۇسى ئاجىز، شالغۇت كىملىككە ئىگە ياشلار جىق ئىدى. ئەڭ قىزىقارلىق يېرى، ئامېرىكا پۇقراسى بولغىنىدىن بەك پەخىرلىنىدىغىنى، ئىشقىلىپ شالغۇت كىملىكىكى ياشلار ئاق تەنلىك ئامېرىكانلارغا قارىغاندا بەكمۇ مەمەدان، ئۆزۈمچىل كېلەتتى. مەن بۇنداقلارنى ئۇچراتقىنىمدا «ئامېرىكىلىق بولغىنىدىن پەيدا بولغان ھاياجىنى تېخى بېسىلمىغان ئىكەن ـ دە!» دەپ ئويلاپ ئىچىمده كۈلۈپ قويياتتىم. كارىنوده‌ك ھاۋاي ياشلىرى ئۆزىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى، نەدىن كەلگەنلىكىنى ۋە كىمنىڭ ئەۋلادى ھەققىده ھېچنېمە بىلمەيدىغانده‌ك ھەم بىلىشنىمۇ خالىمايدىغانده‌ك قىلاتتى.

بۇنداقلار ئانا تىلنى بىلمىگەنلىكىدىن ھېچقانداق ھەيرانلىق ھېس قىلمايدىغان، ھەتتا پەخىرلىنىدىغان ئاز ساندىكى بەزى ياشلىرىمىزنى ئەسلىتەتتى. مېنىڭ نەزىرىمدە بىر تىلنى بىلىۋېلىش ئۇنچە پوچىلىق قىلغۇدەك ئىش ھېسابلانمايتتى. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزدىن تېخى يېقىنقى زامانداا ياشىغان مەشھۇر جاماەت ئەربابى، شائىر تەجەللى ئەرەب، پارس، ئۇيغۇر، ھىندى تىللىرىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. ئەمما، ئۇ ئالدى بىلەن ئانا تىلى ئۇيغۇر تىلىدا كامالەتكە يەتكەن تىل ئۇستىسى ئىدى. مېنىڭ قارىشىمچە، بىر يات تىلنى كۆڭۈل قويسا بەش يىلدا ئوبدان ئۆگەنگىلى بولاتتى. بىر تىلنى راۋان سۆزلىگىنىدىن ھاياجانلىنىپ ئۆزىنى چوڭ تۇتۇش، ئۆز مەدەنىيىتىنى، ئانا تىلىنى كەمسىتىش ھېسسىياتىدا بولۇش ــ زەئىپ روھنىڭ ئىنكاسى ئىدى. بۇنداق زەئىپ روھتىكى كىشىلەرنى ھاۋايىمۇ كۆپ ئۇچرىتاتتىم ۋە بۇنى يەر شارىلىشىش، زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىنىڭ مىللىي كىملىككە كۆرسىتىۋاتقان تەسىرىگە باغلاپ چۈشىنەتتىم.

4

ئۇيغۇرلار مەدەنىيلىشىش، شەھەرلىشىش داۋامىدا ۋە تارىخ-نىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرىدا ئۆز كىملىكىنى ساقلاپ قالغان، بېيىتقان، تاكامۇللاشتۇرۇپ ماڭغان بولسىمۇ، ئەمما بۈگۈنكى دەۋرىمىزدە شەھەرلىشىش مۇساپىسىدە تۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر كىم-لىكىگە قويۇلغان سوئال ۋەزىمىنلىكى ۋە ئىجتىمائىي يىلتىزى-نىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن ھېچقانداق دەۋردىكىگە ئوخشىمايدۇ. بەرھەقكى، بۈگۈنكىدەك يەر شارىلىشىش، شەھەرلىشىش قەدىمى تېزلەشكەن دەۋردە «مەن كىم؟» دېگەن سوئال يالغۇز ئۇيغۇرلار دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلە ئەمەس. بىز ھەر ماڭدامدا كىملىك ھەققىدىكى پاراڭلارنى ئاڭلاپ تۇرىمىز. ۋاھالەنكى، كىشىلەرنىڭ

مۇلاھىزە قىلىۋاتقىنى يالغۇز كىملىك مەسىلىسى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۆزگىرىشكە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىدۇر. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان ئۆزگىرىش يېڭى كىملىكنىڭ پەيدا بولۇشى، كونا كىملىكنىڭ تىرىلىشى، ھازىر بار بولغان كىملىكنىڭ يېڭىلىنىپ تۇرۇشى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

جەمئىيەتشۇناسلار كىملىك مەسىلىسىنى شەخس ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي قۇرۇلما، مۇھىت نۇقتىسىدىن كۆزەتسە، پسىخولوگلار كىملىك ئۇقۇمىنىڭ مېڭىزىنى شەخسنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى مۇرەككەپ ئۆزگىرىشلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. پسىخولوگلار كىملىك مەسىلىسىنى «يەككىنىڭ مەسىلىسى» دەپ ئىزاھلىسا، جەمئىيەتشۇناسلار ئۇنى «نورمال، ئىجتىمائىي ئالاقە داۋامىدا شەخسنى ئوراپ تۇرىدىغان مۇھىت تەرىپىدىن پىلانلىق، تاكتىكىلىق، ئىستراتېگىيەلىك يوسۇندا لايىھەلىنىدىغان، شەخسنىڭ ئۆزىنى سىرت بىلەن باغلاپ تۇرىدىغان ئۇقۇمدۇر» دەپ ئىزاھلايدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن بىرئاز ئېنىقراق قىلىپ تەبىر بەرگەندە كىملىك: «شەخس ــ يەككە ئادەم بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ئىچىدە رول ئېلىش، ئىجتىمائىي ئالاقە قىلىش داۋامىدا يۇغۇرۇپ چىققان ئۆزلۈكنى ھەم ئۆزىنىڭ ھەرىكىتى ئاساسىدا ياراتقان، باشقىلارنىڭ ئۆزىگە بولغان تەسىراتىغا بەلگە ۋە نىشان بولىدىغان جەملىمە خاراكتېر» ئېنىلىپىنتىنى كۆرسىتىدۇ.

ئادەتتىكى قەدىرلىنىش، ئېتىراپ قىلىنىش تۇيغۇسى ئۇچۇن شۇنىڭغا تۇشلۇق مۇھىت ۋە مۇئەييەنلەشتۇرۇشنى خالايدىغان ئادەملەرنىڭ بولۇشى تولىمۇ مۇھىم. ئۆزلۈكنى يۆلەيدىغان ساغلام ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە ئادەملەر توپى بولمىسا، ئۆزلۈك قىسىلىدۇ. ئۆزلۈك ئۇزاق مۇددەت قىسىلىش، يېتىمسىراش، ۋەسۋەسە ۋە ئەندىشە ئىچىدە تۇرۇۋەرگەندە، ئىنساندا ئوخشايلا كىملىك كىرىزىسى كۆرۈلىدۇ.

كىملىك كىرىزىسى دېگەن نېمە؟ كىملىك كىرىزىسى بۇ-گۈنكى دەۋرىمىزدە «ئادەمدىكى ئۆزلۈك تۇيغۇسىنىڭ، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ قىممىتى ھەققىدىكى رازىمەنلىك تۇيغۇسى، ئەھمىيەت تۇيغۇسىنىڭ ئۆلۈشىدۇر.» كىملىك نەزە-رىيەسىنىڭ ئاساسچىسى، ئامېرىكىلىق مەشھۇر پسخولوگ ئې-رىك ئېرىكسون (Erik Erikson , 1902—1994) نىڭ تىلى بوي-چە ئېيتقاندا، «ئۆزىگە ۋە ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان توپقا تەۋە بولغان تارىخىي ئوخشاشلىق، بىردەكلىك تۇيغۇسىنىڭ ئۆلۈشىدۇر.»

كىملىك كىرىزىسى ئىچىدە قالغان كىشىلەر ئۆزلۈك تۇي-غۇسى بىلەن كىملىك ۋەسۋەسىسى ئارىسىدا تېپىرلاپ، ئىككى-لىنىپ، بىر خىل پسخىكىلىق ئازابەت، روھىي يۇكتىن قۇ-تۇلالمايدۇ. «بىر ئادەمنىڭ خاس، مۇستەقىل كىملىكى تېخى مۇكەممەل قۇرۇلۇپ بولالمىغاندا، كىرىزىس ئۆزلۈكىدىن مەۋ-جۇت بولىدۇ. بۇ كىرىزىس ئاڭلىق ۋە ئاڭسىز روھىي ھالەت نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، كىملىك ۋەسۋەسىسى بىلەن باراۋەر ئۇقۇمدۇر.»

بۈگۈنكى دۇنيادا جەمئىيەتنىڭ ئۇزۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇشى بىلەن، ئىجتىمائىي پائالىيەت، ئالاقىلەر داۋامىدا كىشىلەر ئۆزلە-رىنىڭ كىملىكى ھەققىدە يېڭى چۈشەنچىلەرگە ئېرىشتى. ئۆزگە-رىپ تۇرىدىغان، ئەتە نېمە بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلغىلى بولمايدى-غان بۈگۈنكى رىتىمى تېز شەھەر جەمئىيىتىدە كىملىك ئەمەلە-يەتتە بىر خىل زامانۋىلىشىش مۇساپىسى پەيدا قىلغان ھادىسە-دۇر. زامانۋىلىققا قاراپ يۈرۈش قىلىۋاتقان جەمئىيەتتە ئىنسانىنىڭ تۇرمۇشىدا مەنە ۋە تەم ئاز قالغىلى تۇردى. ئىنسانىنىڭ كىملىكى مىسلىسىز دەرىجىدە كىرىزىسقا يولۇقتى. دەل زامانۋىلىققا يۈرۈش قىلىش مەسلىسى كىملىكنى چوقۇم ئەستايىدىل ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى. كانادالىق داڭلىق ئالىم چارلىز تايلېر (Charles Taylor , 1931—?) بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «زامانۋىلىققا يۈرۈش قىلىشتىن ئىلگىرى كىشىلەر

بىر دەكلىك، كىملىك مەسىلىلىرىنى تىلغا ئېلىشمايتتى. بۇ-نىڭدىكى سەۋەب ــ ئۇ چاغدىكى كىشىلەردە بىر دەكلىك بولمىغانلىقىدا ئەمەس، بىر دەكلىك بولۇپ كىملىككە ھاجىتى چۈشمىگەنلىكىدىنمۇ ئەمەس، بەلكى ئۇ چاغلاردا كىملىكنىڭ مەسىلە ھېسابلانمايدىغانلىقىدا ئىدى.» كىملىك كىرىزىسى بولسا كىملىك تەرەققىي قىلىپ ياكى ئۆزگىرىپ مەلۇم بىر باسقۇچقا يەتكەندە مۇقەررەر يوسۇندا دۇچ كېلىدىغان ئىنكارچىلىق خاراكتېرلىدىكى بۇرۇقتۇرمىلىق ھالەتتىن ئىبارەت. كىملىك كىرىزىسىنى ئادەتتىكى يىمىرىلىش دەپ چۈشىنىشكە بولمايدۇ. ئۇ كىملىكنىڭ يېڭى بىر تاللاشقا دۇچ كەلگەنلىكى ۋە تاللاش، سىناش ئالدىدا قايمۇقىنالىقىنىڭ نەتىجىسى. كىملىكتە يوشۇرۇن كىرىزىس ئالامىتى بولغان بولىدۇ. ئۆزگىرىشلەرگە تاقابىل تۇرالمىغان ياكى ئاجىز كېلىپ قالغان شەخسنىڭ روھىي دۇنياسىدا «ئىنكارچىلىق ئۇرۇقى» بىخلايدۇ ــ دە، كىملىك كىرىزىسى كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ.

ئادەم «مەن» دېيىلەيدىغان ھايۋاندۇر. يەنى ئادەمدە ئاڭ بار. شۇڭا، ئادەم كىملىك ۋەھىمىسىگە دۇچ كەلگەندە ئوخشاشلا «مەن» دېيىلمىسۇ، ئەمما ۋەسۋەسىدە تۇرغان چاغدا شۇ گەپنى قىلغاندىكى ئاۋازى ئۇنچە ياڭراق، ئۆزگە بولغان ئىشەنچىسى ئۇنچىلىك كۈچلۈك بولمايدۇ. كىملىك تۇيغۇسىنىڭ ئاجىزلىشىشى ئىنسانىنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى باھاسى ۋە ئۆزلۈك تەرەققىياتىغا ئەجەللىك زىيانلارنى پەيدا قىلىدۇ. ئىجتىمائىي جاراھەتى ئېغىر، ئازابلىرىنىڭ يىلتىزى كەڭ تارىخىي جەريانلار ۋە سىياسىي ئەپسۇنلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان كىشىلەردە مەنسىزلىك تۇيغۇسى بارلىق مەنىۋى تەڭپۇڭسىزلىقىنىڭ يادروسىدۇر. بۇنىڭغا كىملىك كىرىزىسىنىڭ قوش قاتلاملىق مەسىلە ئىكەنلىكىمۇ بىر سەۋەب بولىدۇ. يەنى كىملىك شەخسنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ، ئۆزى ياشاۋاتقان توپ تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىغاندا، مەرتىۋە تۇيغۇسى، قىممەت قارىشى

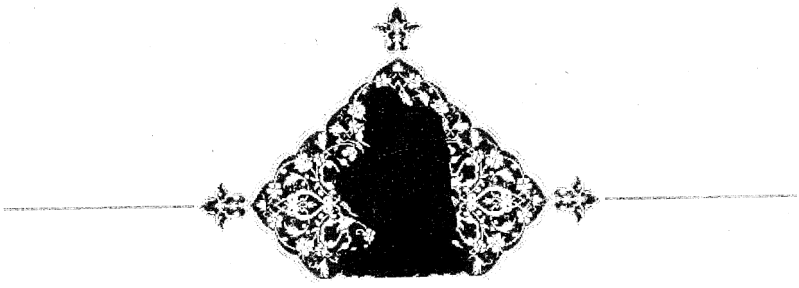

بىراقلا ئىگىسىنى ۋەھىمگە سېلىپ ئازابلاشقا باشلايدۇ.

مىللىي مەدەنىيەت ۋە مىللىي روھ بىر مىللەتنىڭ كىرىزىس دەۋرىدە پۈت دەسسەپ تۇرۇشىدىكى مۇھىم ئاساستۇر. مىللىي روھتا ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ جەۋھىرىدە دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشگە ئەگىشىپ ئاز - تولا ئۆزگىرىش بولىدۇ. ئەمما، قانداق ئۆزگىرىش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مەڭگۈ ئۆزگەرمەسلىككە تېگىشلىكى مىللىي مەدەنىيەت بولمىسا بولمايدىغان كىرىزىس ئېچىدۇر. ھەرقانداق مىللەت، ھەرقانداق دۆلەتنىڭ تارىخىي مۇساپىسى، تەرەققىيات يولى ھەمىشە ئوڭۇشلۇق بولۇۋەرمەيدۇ. كىرىزىس ئېچىدىن قىينىچىلىق ئىچىدىن پۈرسەت ئىزدىگىلى بولىدۇ. كىرىزىس ئېچىدىن ئايرىلمىغان مىللەت تارىخىنىڭ بوران - چاپقۇنلىرىدا ئۆز ئەزالىرىنى بىر يەرگە ئەكىلەلەيدۇ، كىرىزىسنى سەگەكلىك بىلەن تونۇيدۇ. كىرىزىس ئېچىدىن ئايرىلغان مىللەت ئۆزىنى تونۇش، تولۇقلاش، مۇكەممەللەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرمەي، تارىخنىڭ ئاچچىق قىسمەتلىرىنى تېتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە كىملىك كىرىزىسى — مىللىي روھنى تاۋلايدىغان ئوچاق، مىللىي ئۇيۇشۇش كۈچىنىڭ قوزغاتقۇچىسى. ئۇنىڭدىن باشقا، مەدەنىيەت كىملىكىنى قايتىدىن تونۇشمۇ كىملىك كىرىزىسىدىن قۇتۇلۇشتىكى مۇھىم بىر يول. مەدەنىيەت كىملىكى — كىشىلەرنىڭ ئۆز مەدەنىيىتى داۋامىدا يەكۈنلىگەن يادرولۇق قىممەت قاراشلىرىغا بولغان بىر-دەك تونۇشى، ئىنسانىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ مەلۇم مەدەنىيەت ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتۇر. مەدەنىيەت كىملىكى بىر مىللەت ئەزالىرىنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرىدىغان رىشتە. مەدەنىيەتتىن ۋاز كەچكەنلىك — ئۆزىمىزدىن ۋاز كەچكەنلىك. مەدەنىيەت كىملىكى جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ بىر يەرگە كېلىشىنى تەقەززا قىلىدۇ. بىر مىللەت كىشىلىرىنىڭ مەدەنىيەت كىملىكىگە سەل قاراپ بېپەرۋالىق قىلىشى تەن ۋە روھىدا سەزگۈرلۈكنى يوقاتقانلىقىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ،

ئەخلاقسىزلىقىنىڭ يامرىشىغا شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ. دۇنـ
يادا ئەركىن ياشاش ئۈچۈن ئادەم ئەقلىنىلا ئەمەس، بەدىنىنى،
تۈيغۇلىرىنى ئىشقا سېلىشى كېرەك. ھالبۇكى، بۇ ۋەزىپىنى
ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانىنىڭ بىرىنچى قەدىمى ـــ ئۆسۈپ يېتـ
لىش داۋامىدا ئىنسان ئەقلى ۋە تۈيغۇسىغا بۆشۈك بولغان مەدە
نىيەتتىن، مەدەنىيەت كىملىكىدىن ئايرىلماسلىقتۇر.

ئونىنچى باب

كىتاب ئوقۇش سەنئىتى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ھەققىدە ئويلىغانلىرىم

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: كىتاب ئوقۇش خاتىرىسى يېزىش؛ كىتاب ئوقۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىش؛ نەزەرىيەۋى تەپەككۇر؛ ئىلىم ساختىپەزلىكى.

1

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېلىپ بىرىنچى مەۋسۇمدىلا «ئىلمىي كىتابلارنى ئوقۇش» (Academic Reading) دەرسىگە قاتناشتىم. تولۇق كۇرستا جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپىدە ئوقۇمىغانلىقىم، ئىلمىي كىتابلارنى ئوقۇشنىڭ كۆچ تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى چۈشەنگىنىم، كىتاب ئوقۇش سەنئىتىگە دىققەت قىلمىسام، ئوقۇشقا تېگىشلىك نۇرغۇن مەزمۇنلارنى ئوقۇشقا ئۇلگۇرەلمەيدىغانلىقىم ياكى ھەزىم قىلالمايدىغانلىقىمنى ھېس قىلغىنىم ئۈچۈن ئىككىلەنمەيلا بۇ دەرسنى تاللىدىم. دەرسىمىز گۇرۇپپا مۇزاكىرىسى، سىنىپ ئىچىدە تېز سۈرئەتتە ئوقۇش مەشقى ئىشلەش، كۇتۇپخانىدىكى ئىلمىي كىتابلار كاتالوگىدىن قانداق پايدىلىنىش تېمىلىرىنى چۆرىدەپ قىزغىن كەيپىياتتا داۋام قىلدى. ئەگەر بۇ دەرسكە قاتناشمىغان بولسام، ئۆزۈم بۇرۇن ئا-

دەتلەنگەن كىتاب ئوقۇش ئۇسۇلىنى ئەڭ تۇغرا دەپ قارىۋالغان ياكى كىتاب ئوقۇش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئۇنۇمى ھەقـ قىمدە ھازىرقىدەك ئويلانمىغان بولاتتىم.

بىرىنچى سائەت دەرستىلا كىتاب ئوقۇيدىغان ۋاقىت ۋە ئـو ـرۇننى ياخشى تاللاشنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم. كىتابنىڭ بىرىنچى بابىدا «بىر كۈندىكى ئالتۇنـدەك ۋاقىتنىڭ، ئۆزىڭىز راھەت ھېس قىلىدىغان ئورۇنـنى ياخشـى تاللاڭ» دېگەن مەزمۇندا مۇھاكىمە قىلىنغانـكەن. مەن بـۇرۇن چۈشتىن بۇرۇن كىر يۇيۇش، تاماق ئېتىش، كۈندىلىك ئىشلار ـنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئادەتلىنىپ، چۈشتىن كېيىنلىك ۋاقىتـ ـنى كىتاب ئوقۇشقا ئاجرىتىپتىكەنمەن. بۇ ئەسلىي خاتا ئـۇ ـسۇلكەن. ئەتىگەنلىك ۋاقىتنى كۈندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئاجراتقاندا، تۇرلۇك غەم ـ ئەندىشە، ئۆزىمىز دۇچ كەلگەن مەسىلىلەر كاللىنى چارچىتىپ، ھەرخىل ئۇچۇر غـەـ ىدىقلاپ چۈشتىن كېيىن بولغۇچە ھېرىپ قالىدىغان گەپكەن. مەن قايتا ـ قايتا سىناق قىلىش ئارقىلىق كىتاب ئوقۇش ۋاقتىنى ئەتىگەن سائەت 8 دىن 12 گىچە ئورۇنلاشتۇرۇشنى، بۇ ئارىلىقتا كومپيۇتېر ئاچماسلىق، تېلېفون قوبۇل قىلماسلىق، باشقىلار بىلەن كۆرۈشمەسلىك، ئىش بېجىرمەسلىك مىزانىغا ئەمەل قىلىشنى قارار قىلدىم. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئەتىگەنده ئورۇندىن تۇرغان چاغدىكى سەگەك زېھىن ۋە روھلۇق كەيپىيات بىلەن كىتاب ئوقۇشقا كىرىشىشنىڭ ناھايىتى ئۇنۇمـ ـلۈك ئۇسۇل ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. ئۆزۈم ئۇچۇن كىتاب ئـو ـقۇشقا ئەڭ ماس كېلىدىغان ئۇسۇلنى تېپىش ئۇچۇن ئىزدەندىم. كېچە ـ كۈندۈز مەركىزي بىر تەرەپ قىلىش سىستېمىسىدا سوۋۇپ تۇرىدىغان كۆتۈپخانا ئەتىگەنلىك ئۆگىنىشىمگە تازا ماس كەلمەيدىغاندەك تۇيۇلدى؛ سىرتتا ھاۋالىق، مەنزىرىلىك جايلاردا ئۆگىنىش قىلىپمۇ باقتىم؛ ئەمما دىققىتىم چېچىلدى. ئاخىر ئەتىگەنلىك ۋاقىتنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياتاقتىن چىقماسلىق،

قالغان يېرىمىدا سىرتقا چىقىپ كىتاب ئوقۇش ئىرادىسىگە كەلدىم، كۆندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشنى بولسا چۈشەتمەن كېيىنگە قالدۇردۇم. ئۆزۈمگە ماس كېلىدىغان ۋاقىت ۋە ئورۇننى سىناق قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دىققەتنىڭ چېچىلىماسلىقى ئۈچۈن كىتاب ئوقۇشتىن بۇرۇن ناشتىنى ياخشى قىلدىم، چۈشتىن كېيىن قىلىدىغان ئىشلارنىڭ ۋاقىت جەدۋىلىنى تۈزۈپ قويدۇم؛ كىتاب ئوقۇيدىغان چاغدا ئالدىمىنىڭ پاكىز، رەتلىك بولۇشى؛ شىرە ئۈستىدە ئوقۇۋاتقان كىتابتىن باشقا ھېچقانداق نەرسە قويماسلىق ئۈچۈن ئالدىنئالا تەييارلىق قىلدىم.

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا بېرىشتىن بۇرۇن ئالغان كىتابلىرىمنى سىزماي، قاتلىماي ئوقۇيتتىم. ئوقۇتقۇچىمىز: «ئۆزىمىز سېتىۋالغان كىتاب بولسا، ئاستىغا سىزىپ، قاراشلىرىمىزنى يېزىپ ئوقۇساق بولىدۇ» دېدى. سىناپ باقتىم، راستكەن. كىتابنى ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرماي ئوقۇغاندا، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھېچقانداق ئىلھام ـ تەسىراتلار خىرەلىشىدىكەن، ھەتتا ئۇنتۇلۇپ كېتىلىدىكەن. سىناق قىلىپ ئۇنۇمىنى كۆرگەندىن كېيىن ئۆزۈم سېتىۋالغان كىتابلارنىڭ مېڭىمگە تەسىر قىلغان، يېڭىلىق بىلىنگەن يەرلىرىنىڭ ئاستىغا سىزىپ ئوقۇيدىغان، يېنىمدىن قەلەم ئايرىمايدىغان بولدۇم. كۆتۈپخانىدىن ئارىيەت ئالغان كىتابلار بولسا تېگىشلىك يەرلىرىگە ۋاقىتلىق بەلگە (مەكتەپ كىتابخانىسىدا مەخسۇس كىتاب ئوقۇشقا ئىشلىتىلىدىغان بەلگە چاپلاقلىرى سېتىلاتتى) چاپلاپ ماڭدىم. بۇنىڭ پايدىسى شۇ ئىكەنكى، كېيىنكى ئىلمىي تەتقىقاتتا ئىزدىگەن نۇقتىلانى تېز سۈرئەتتە تېپىشقا پايدىسى بار ئىكەن.

كىتاب ئوقۇش داۋامىدىكى ئۈچىنچى ھاسىلاتىم ـــ كىتاب ئوقۇش خاتىرىسىنى ئىزچىل يېزىش. بىر يىلدا 50 پارچە كىتاب ئوقۇدۇق دېسەك، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئېڭىمىزدا كىتابنىڭ ئومۇمىي تەسىراتى قالغان بىلەن، ئىلمىي پىكىر قىلىشىمىزغا،

چوڭقۇر تەپەككۇرغا تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. پەقەتلا كىتاب ئو-قۇش بىلەن خاتىرە قالدۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بارغاندىلا، ئادەم يېڭى قاراشلارنى ئۆز تەسىراتلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ ئاسان ھەزىم قىلالايدۇ. ئەمما، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزاق مۇددەتلىك مەشىق كېرەك. ناۋادا كىتاب ئوقۇۋاتقىنىڭ بەزى قاراشلىرىغا قوشۇلمىساق، شۇ يەرگە سوئال بەلگىسى قويۇپ تۇرۇپ قارشى پىكىرلىرىمىزنى كىتاب ئوقۇش خاتىرىسىگە ئايرىم خاتىرىلىسەك بولىدۇ. ئەمما، ئاپتورنىڭ قاراشلىرىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ قارشى نۇقتىدىن پىكىر قىلىش ئادەمنىڭ ھاماقەتلىكىنىڭ بېشارىتى. قارشى نۇقتىدىن پىكىر قىلىش ھەرگىزمۇ نادانلارچە قۇسۇر تېپىشقا، ئۆزىنىڭكىنى راست قىلىشقا باراۋەر ئۇقۇم ئەمەس.

دەرسلىك كىتابلىرىمىز ۋە پىروفېسسورلار ئوقۇشنى ھاۋالە قىلغان باشقا ماتېرىياللار بىر - بىرىدىن تۇم ئىدى. ئۇنى قانداق ئوقۇش، قانداق ھەزىم قىلىش بىر مەسىلە ئىدى ھەم ئادەمدىن ۋاقىتتىن پايدىلىنىش سەنئىتى تەلەپ قىلاتتى. دەسلەپىدە بەكمۇ قىينالدىم، ئىككى سائەت ئىچىدە ئاران 20 بەت ئوقۇغان چاغلىرىمۇ بولدى. ئەمما، ئۇنۇمى دېگەندەك ئەمەس ئىدى. قانداق قىلىش كېرەك؟ ئاخىر كىتابنى رەسمىي ئوقۇشتىن بۇرۇن مۇندەرىجىنى ئىنچىكە ئوقۇيدىغان، مۇقەددىمە، خاتىمە ۋە كەينى مۇقاۋىدىكى ئىزاھاتلارنى كۆرۈپ چىقىدىغان بولدۇم. بۇنىڭدا كىتابنىڭ قايسى مەزمۇنلىرىنىڭ مەن ئىزدەۋاتقىنى، جاۋابىنى تاپماقچى بولغان نۇقتىغا ماس كېلىدىغانلىقى، كىتابنىڭ يېزىلىش مۇددىئاسى مەلۇم بولاتتى، ۋاقىت تېجىلىپ ئۆزىمىز ئەڭ ئېھتىياجلىق بولغان بابلارنى چەكلىك ۋاقىت ئىچىدە ئوقۇشقا قولايلىق يارىتىلاتتى. بۇ جەريانداكى تابنى چوقۇم تەنقىدىي تەپەككۇر (Creative Thinking) بىلەن ئوقۇش كېرەكلىكىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ھېس قىلىدىم. سۈمۈرۈشچان تەپەككۇر (Absorptive Thinking) بىلەن كى-

تاب ئوقۇغاندا، ئادەم ئۆزىنىڭ مۇستەقىل پىكىر خاسلىقىنى ساقلىيالماي پىكرىنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ قالاتتى. ھەر خىل زىددىيەتلىك پىكرلەر ئادەمنىڭ مېڭىسىنى ئىدىيە تاجاۋۇزىغا ئۇچرىتىپ، تاشقى تەسىرلەرنىڭ يېغىندىسىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇاتتى.

ئىلمىي كىتابلارنى چوقۇم ئەستايىدىل، قايتا - قايتا ئوقۇش زۆرۈر. ھەتتا بەزى نوپۇزلۇق، كىلاسسىك كىتابلارنى نەچچە ئايلاپ قايتا - قايتا ئوقۇش كېرەك. ئىلمىي كىتاب ئوقۇشتا ياكى ئىلمىي ماقالىنى ھەزىم قىلىشتا ئەڭ ئاۋۋال تەتقىقات سوئالى (Research Question) نى ۋە ئاپتورنىڭ بۇ تەتقىقاتنى قىلىشتىكى مېتودى (Research Methodology) نى ئايدىڭلاشتۇرۇش لازىم. بەزى ئىلمىي ماقالىلەردە تەتقىقات سوئالى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلمىدۇ، بەزىلىرىدە قويۇلمايدۇ. بۇنداق چاغدا ئوقۇرمەن ئاۋۋال ماقالىنىڭ خۇلاسە قىسمىغا ئاۋۋال كۆز يۈگۈرتۈش، مۇقەددىمە قىسمىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئاپتورنىڭ مۇددىئاسىدىن خەۋەر تېپىشى، ئاندىن تەتقىقاتنى قايسى خىل مېتود بىلەن قىلغانلىقىنى ئۇقۇشى كېرەك. بۇ جەريانداا نۇقتىئىنەزەر (Argument)، مۇھاكىمە ئاساسى (Evidence)، خۇلاسە (Conclusion) بار جايلارغا ئۆزىمىز بىلگەن ئۇسۇلدا بەلگە قويساق بولىدۇ. بۇ ھال ئادەمنى ئىلمىي پىكىر قىلىشقا يېتەكلەپ تەپەككۇرىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا، بىر تەرەپلىمە قاراش (bias) تىن خالىي بولۇشقا، يېڭى، ئۆزگىچە قاراشلاردىن ۋاقتىدا خەۋەر تېپىشقا ياردەم بېرىدۇ. ئىلمىي ماقالىلەرنى، ئىلمىي كىتابلارنى رومان، چۆچەك ئوقۇغان پەددىدە قارىسىغا ئوقۇپ قويۇش ۋاقىت ئىسراپچىلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ۋەيد كاتلېر (Wade Cutler) ئۆزىنىڭ «ئوقۇش سۈرئىتىنى ئۈچ ھەسسە ئاشۇرۇش» (Triple Your Reading Speed) دېگەن كىتابىدا كىتابلارنى بەتمۇبەت ۋاراقلاپ چىقىشنىڭ تۈرمۇش رىتمى كۈنسايىن تېزلىشىۋاتقان ۋاقىتتا ناھايىتى ئۈنۈملۈك

ئۇسۇل ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. كىتابنى رەسمىي ئوقۇشتىن بۇرۇن بەتمۇبەت ۋاراقلاپ، تېمىلارغا، كىچىك ماۋزۇلارغا ئەستايىدىل كۆز يۈگۈرتۈش چەكلىك ۋاقىتتا جىق كىتاب ئوقۇش، ئىلمىي تەتقىقاتتا ماتېرىيال ئىزدەش خىيالىدا بولۇۋاتقانلار ئۇچۇن تولىمۇ ئۇنۇملۇك ئۇسۇل. ماۋزۇنىڭ ئادەمنى غىدىقلاش كۈچى بولىدۇ، تېز سۈرئەتتە بەت ۋاراقلاش ئادەمنىڭ تەسەۋۋۇرىنى جانلاندۇرۇپ، كىتابنىڭ ئوقۇماسلىققا ياكى ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىش-كە تېگىشلىك يەرلىرىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، كىتاب ئوقۇشتىن بۇرۇن يېرىم سائەت ۋاقىت چىقىرىپ ئۆزىمىزنىڭ شۇ تېمىدا هازىرغىچە نېمىلەرنى بىلىدىغانلىقىمىز هەققىدە ئويلىنىشىمۇ توغرا ئۇسۇل. بۇنداق بولغاندا يېڭى ئىدىيىلەرنى بۇ هەقتە ئۆزىمىز بۇرۇن بىلگەن نۇقتىلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىپ، يېڭى چۈشەنچىلەرگە ئېرىشكىلى، جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرۇۋالغان خاتا قاراشلارنى تۈزەتكىلى بولىدۇ. سىزنىڭ تۇتقان مەۋقەيىڭىز، قايسى نۇقتىدىن پىكىر قىلىشىڭىز قانداق كۆزقاراشتا بولۇشىڭىزنى بەلگىلەيدۇ. ئەمما، ئادەمنىڭ بىر پىسخىكىلىق ئاجىزلىقى شۇ يەردىكى، ئۇ ئۆزى بۇرۇن بىلمەيدىغان نەرسىنى ئەڭ توغرا دەپ قارىۋالىدۇ؛ ئادەتلىنىپ قالغان قاراشلىرىدىن ئوڭايلىقچە ۋاز كېچىشنى خالىمايدۇ. ئۆز قارىشىدا جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرۇۋېلىش ئەمەلىيەتتە ئاڭقاۋلىقنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئىلىم ئىگىلىرى بۇنىڭدىن ساقلىنىشى كېرەك. بىز ئادەتتە بىر نۇقتىدىن چىقىپ پىكىر قىلساق، يەنە بىر نۇقتىدىن، قىلىنغان پىكىرلەر توغرا بولسىمۇ كۆز يۇمۇۋالىمىز ياكى قارشىلىق قىلىمىز. ئادەمنىڭ بۇ خىل ئاجىزلىقى «ئۇچ ئەمانىڭ پىلىنى سىلىشى» دېگەن هېكايىدە ناهايىتى ياخشى ئىپادىلەنگەن: «بىر ئادەم ئۇچ ئەما كىشىگە بىر پىلنى سىلىتىپتۇ ۋە سىلىغان نەرسىنىڭ نېمىلىكىنى دەپ بېقىشنى سوراپتۇ. بىرىنچى ئەما كىشى پىلنىڭ يوغان قورسىقىنى سىلاپ بېقىپ: ‹بۇ تامكەن›،

دەپتۇ. ئىككىنچى ئەما كىشى پىلىنىڭ پاچىقىنى سىلاپ بېقىپ: «بۇ تۇۋرۇككەن» دەپتۇ. ئۇچىنچى ئەما كىشى پىلىنىڭ قۇيرۇقىنى سىلاپ بېقىپ: «بۇ ئارغامچىكەن» دەپتۇ.» ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ پىكىر قىلىشى، مەسىلىلەرگە مۇئامىلە قىلىشى ئاشۇ ئۇچ ئەمانىڭ پىلىنى سىلاپ چىقارغان ھۆكۈمىدىن جىق پەرقلەنمەيدۇ. يەنى ئۇلار ئۆزىنىڭ كۆرگەن - بىلگىنىگە، بۇرۇن ئاڭلىغىنىغا ئېسىلىۋېلىپ باشقىچە نۇقتىدىن قىلىنغان پىكىرگە كۆز يۇمىدۇ؛ بىر تەرەپلىمىلىك ئىسكەنجىسىدە تەقىب ئاستىغا ئېلىنغان كاللىسىنى ئۆزگەرتىشنى خالىمايدۇ. ئىلىم ئىگىلىرى كىتاب ئوقۇغاندا پىكىر ئاغمىچىلىقىدىن ساقلىنىشى، ئوخشىمىغان پىكىرلەر ھەققىدە ئىلمىي يوسۇندا مۇنازىرىلىشىشكە جۈرئەت قىلىشى كېرەك.

ئەپسۇسلىنارلىقى، رايونىمىزدا كىتاب ئوقۇش سەنئىتى، نېمىلەرنى ئوقۇش كېرەكلىكى ھەققىدە ھېچكىم، ھېچ يەردە بىر نەرسە دەپ بېرەلمەيدۇ. دەرسخانىلاردىمۇ بۇ ھەقتە ئۇچۇر بېرىلمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، قانداق ئۆگىنىش، نېمىنى ئوقۇش، قانداق ئوقۇش ماھارەت، كۇچ تەلەپ قىلىدىغان بىر ئىش. ئەپسۇسلىنارلىقى، بورداپ قاچىلاش شەكلىدىكى مائارىپ ئەندىزىسىگە كۆنگەن نۇرغۇن ئوقۇتقۇچىلار ئاۋۇال ئۆزى كىتاب ئوقۇمايدۇ؛ بىلىملىرىنىڭ كۇنسېرى كونىراۋاتقانلىقىنى تۇيمايدۇ يا كى تۇيسىمۇ ھەرىكەتكە ئۆتمەيدۇ. مائارىپ جەمئىيىتى ئېھتىياجىغا ماسلىشالمايۋاتقان، ئوقۇغۇچىلار كۇتكەن نەرسىسىنى بېرەلمەيۋاتقان ھازىرقىدەك شارائىتتا بىز مۇراجىئەت قىلىدىغان يەنە بىر يول — ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىش. ھالبۇكى، ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىش نېمىنى ئوقۇش كېرەكلىكىنى، كىتاب ئوقۇش سەنئىتىنى بىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. كىتاب ئوقۇيدىغان، كىتاب ئالىدىغان نۇرغۇن ئادەملىرىمىزدە بولسا كىتابنى ئىچ پۇشۇقى ئورنىدا ئوقۇپ قويىدىغان، تەسىرچانلىق باسقۇچىدا توختاپ قالىدىغان، كىتابنى ئۆلۈك ئوقۇيدىغان ئەھۋاللار ئېغىر. ئامېرىكا

پەيلاسوپى جون دېۋېي (John Dewey, 1859 — 1952) نىڭ قا-
رىشچە بولغاندا، ئىنسان بەختلىك ياشاش ئۈچۈن تونۇشنى
ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇشى كېرەك. ئوقۇغان كىتابلىرىمىزدىن پە-
كىر، تەسىراتلارغا ئېرىشىش، ئەمما ھېس قىلغانلىرىنى ئەمە-
لىيەتكە تەتبىقلىماسلىق — «تەسىرچانلىق كېسىلى» نىڭ ئە-
پادىسى. بىر ئادەم نامراتلىقنىڭ يىلتىزى ھەققىدىكى كىتابلا-
نى ئوقۇپ ھەرىكەتكە ئۆتمىسە موھتاجلىقتىن مەڭگۈ قۇتۇلال-
ماسلىقى مۇمكىن. ۋاقىتتىن ئۈنۈملۈك پايدىلانماقچى بولغان
ئادەم «ۋاقىت باشقۇرۇش» دېگەندەك كىتابلانى ئوقۇپ ھايا-
جانلانسا، ئەمما كېلىشىپ قويغان جايغا كېچىكىپ بارسا ۋە تۈ-
گىمەس باردى ـ كەلدى بىلەن ۋاقىتنى ئىسراپ قىلسا، ئۇنداق-
تا بۇ ئادەمگە ئېچىنماقتىن باشقا ئامال يوق. چۈنكى، ئۇنىڭ
تونۇشى ھەرىكەتكە ئايلانمىغان. تونۇش ھەرىكەتكە ئايلانغاندىلا،
بىز ئۆزىمىزنى ئىسلاھ قىلالايمىز، ئۆزىمىزنىڭ ئاجىزلىقىنى
توغرا تونۇپ مەنىۋى مۇكەممەللىككە قاراپ ئىلگىرىلىيەلەيمىز؛
كىتابنىڭ ئۇنۇمىدىن ۋە ئەھمىيىتىدىن ھۇزۇرلىنالايمىز.

ئۇيغۇرلار كىتاب ئوقۇشقا تۇتقان پوزىتسىيەسىنى، كىتاب
ئوقۇش دائىرىسىنىڭ ۋە ئۇسۇلىنى تەلتۆكۈس ئىسلاھ قىلماي
تۇرۇپ نادانلىقتىن قۇتۇلالمايدۇ، نەزەرىيەۋى تەپەككۇرنى ئۆس-
تۈرەلمەيدۇ. ھال ـ كۈنى ياخشى نۇرغۇن ئادەم كىتاب ئوقۇمايـ
دۇ ياكى ماددىي ئىستەك ھەممىنى بەلگىلەپ قويۇۋاتقان دەۋردە
كىتاب ئوقۇشنىڭ قىممىتىدىن گۇمانلىنىدۇ. ھەممە نەرسىنى
پۇل بىلەن ئۆلچەيدۇ، روھ ھەققىدە گەپ قىلىشنى، گەپ
ئاڭلاشنى، ھەتتا بىرنەرسىنى چۈشىنىشنى خالىمايدۇ. كىتاب
ئوقۇيدىغانلار ئىچىدە بولسا پاخال كىتابلارنى ئوقۇۋېلىپ ھەممە
نەرسىنى بىلدىم دەۋالىدىغانلار، ئۆز پىكرىگە مەپتۇن بولۇپ
كېتىپ، بىر تەرەپلىمە قاراشلىرىنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ قالىدى-
غانلار جىق.

ئۇنىڭدىن باشقا، يىغىلىشسىز، ئولتۇرۇشسىز ئۆتەلمەيدىغان

شەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاتار چايلىرىغا «ئىلىم چېيى» دېگەندەك يېڭىلىقلارنى قېتىش، پىكرى بىر يەردىن چىقىدىغانلار قەرەللىك يىغىلىپ مۇنازىرىلىشىش قاتارلىقلارمۇ ئويلىشىپ، سىناق قىلىپ بېقىشقا تېگىشلىك ئىش بولۇپ، كىتاب ئوقۇشنى، پىكىر قىلىشنى جەمئىيەت مىقياسىدا كېڭەيتىش — ئىلمىي ھاۋانى قويۇقلاشتىش يولىدا باسىدىغان مۇھىم قەدەم. مائارىپتىن چۈشكۈنلىشىپ، تۆگۈلۈۋېلىپ قاقشاشنىڭ ئورنى يوق. ھەر-كەتكە ئۆتەيلى، كىتاب ئوقۇش دولقۇنى قوزغايلى، كىتاب ئوقۇيدىغانلار بولسا كىتاب ئوقۇش ئۈسۈلىمىزنى ئىسلاھ قىلايلى، شۇندىلا خۇنۈك دىللارنى يورۇتقىلى، خىرەلىشىۋاتقان تەپەككۇر-رىمىزنىڭ بىسىنى يالتىراتقىلى، ئەتىگە يېپىيېڭى كۆز بىلەن قارىغىلى بولىدۇ.

2

كىتاب ئوقۇش، نېمىنى ئوقۇش ھەققىدە نۇرغۇن مۇتەپەككۇرلار ھازىرغىچە نۇرغۇن تەجرىبىلەرنى، پايدىلىق قاراشلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ئەنگلىيەلىك پەيلاسوپ فرانسىس بىكون (Francis Bacon, 1561 — 1626) كىتاب ئوقۇش ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «كىتاب كىشىگە خۇشاللىق، ساپا ۋە ئىقتىدار ئاتا قىلىدۇ. كىتاب ئوقۇشنىڭ لەززىتىنى يالغۇز قالغاندا، كىتاب ئوقۇش داۋامىدا يېتىلگەن ساپانى پاراكەت قىلغاندا، كىتاب ئوقۇشتىن كېلىدىغان ئىقتىدارنى بىر ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلغاندا ئەڭ ئاسان كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بىلىمسىز، ئەمما تەجرىبىلىك كىشىلەر بەزى ئىشلارنىڭ ئىنچىكە ھالقىلىرىغا توغرا ھۆكۈم قىلالىشى ياكى بىر ئىشلارنى توغرا بىر تەرەپ قىلالىشى مۇمكىن. ئەمما، ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلىش، ئومۇمىي جەھەتتىن قوماندانلىق قىلىش سىستېمىلىق تەربىيە كۆرگەن ئادەمنىڭلا قولىدىن كېلىدۇ. كىتاب ئوقۇش ئادەمنى بىلىملىك

قىلىدۇ، مۇنازىرە ئادەمنى چېچەن قىلسا، يېزىقچىلىق ئادەمگە ئەستايىدىللىقنى ئۆگىتىدۇ. ئەگەر بىر ئادەم يېزىقچىلىقنى ياقتۇرمىسا، ئۇنداقتا ئۇ ناھايىتى كۈچەپ ئەستە ساقلاش قابىلىيىتىنى ئاشۇرۇشى كېرەك. ئەگەر بىر ئادەم كەمدىن - كەم مۇنازىرىگە قاتناشسا، ئۇنداقتا ئۇ پىكىر تۇرغۇنلۇقىدىن قۇتۇلالمايدۇ. ئەگەر بىر ئادەم كىتابنى ئاز ئوقۇسا، ھېيلىگەر بولۇشقا مەجبۇر بولىدۇ - دە، بىلمىگەن نەرسىنى بىلمەن دەپ تۇرۇۋالىدۇ... تارىخ ئادەمنى چېچەن قىلسا، شېئىر ئادەمنى تەسەۋۋۇرغا مول قىلىدۇ. ماتېماتىكا ئادەمنى توغرىلىققا پىتەكلىسە، پەلسەپە ئادەمنى چوڭقۇر پىكىرگە ئۈندەيدۇ. ئېتىكا ئادەمنى دۇرۇس بولۇشقا ئۈندىسە، لوگىكا ۋە ئىستېتىكا ئادەمنى سۆزمەن قىلىدۇ. قىسقىسى، كىتاب ئوقۇش ئادەمنىڭ خاسلىقىنى تاۋلايدۇ ۋە پىسخىسىدىكى ئاجىزلىقلىرىنى ئوڭشايدۇ.»

ئەنگلىيەلىك مەشھۇر ئايال يازغۇچى، ئاڭ ئېقىمى پىروزىچىلىقىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى ۋىرگىنىيە ۋۇلف (Virginia Woolf, 1882—1941) كىتاب ئوقۇش توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ: «بىر نەرسىنى يېڭىدىن ئوقۇشقا كىرىشكەندە ھېسسىياتىڭىز بويىچە ئاپتورنى ئەيىبلەشكە ئالدىرىماڭ، ئەكسىچە ئاپتور بىلەن مۇڭدىشىپ ئۇنىڭ ئىدىيەسىنى چۈشىنىشكە تىرىشىڭ. بولمىسا، قىتىغۇرلۇق ۋە سالقىن مۇئامىلىڭىز تۈپەيلى ئوقۇغانلىرىڭىزدىن ھېچقانداق نەپ ئالالمايسىز. لېكىن، بۇ دېگەنلىك ئۆزىڭىزگە خاس پىكىر قىلىش ئۇسۇلىڭىزنى كىتابقا يەم قىلىپ بېرىڭ دېگەنلىك ئەمەس.»

گېرمانىيەلىك پەيلاسوپ شوپېنخائۇئېر كىتاب ۋە كىتاب ئوقۇش ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «كىتابقا ھېرىسمەن ئادەملەر كىتابنى تاللاپ ئوقۇشى كېرەك. ناچار كىتاب — روھقا سېلىنغان زەھەر، ئۇنداق كىتابلارنى مۇمكىنقەدەر ئوقۇماسلىق كېرەك. ئادەتتىكى ئادەملەر يېڭىدىن چىققان كىتابلارنى ئوقۇپ، ھەرقايسى دەۋرلەردە چىققان كىلاسسىك كىتابلارنى ئوقۇ-

مايدۇ. ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى بىر قېلىپتىن چىققان-دەك بىر خىللا بولىدۇ؛ مەلۇم بىر دەۋردىكى ئىدىيەسىدە زور پەرق بولمايدۇ؛ كۆزقاراشلىرى شۇنچىلىك چاكىنا بولىدۇ. چا-كىنا ئادەملەر يازغان پاخال كىتابلار نەشر قىلىنغان ھامان ئا-دەتتىكى ئادەملەر ئوقۇيدۇ. ھەقىقىي پىكىر چوڭقۇرلۇقى ئاتا قىلىدىغان كىتابلارنى ئادەتتىكى ئادەملەر ئوقۇمايدۇ. مەيلى قانداق دەۋر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ياخشى ۋە ناچار كىتابلار ھامان بولىدۇ. ياخشى كىتابلار مەخسۇس پىكىر ئۇچۇن ئۆزىنى ئاتىغان ئادەملەر تەرىپىدىن يېزىلىدۇ ھەم بارلىققا كېلىشى نا-ھايىتى ئاستا بولىدۇ. ناچار كىتابلار يېزىقچىلىقىنى، كىتاب چىقىرىشنى پۇل تېپىشنىڭ يولى قىلىۋالغانلار تەرىپىدىن يې-زىلىدۇ. قانداق كىتابنى ئوقۇش شۇ ئوقۇرمەنلىك ئومۇمىي سا-پاسىنى بەلگىلەيدۇ. كىتابنى سېتىۋالغاندىن كېيىن بېرىلىپ ئوقۇش ياخشى ئادەتتۇر؛ ئەمما ئادەتتىكى ئادەملەر كىتابنى ئې-لىپ قويۇپ ئوقۇمايدۇ، ئوقۇغان تەقدىردىمۇ ھەزىم قىلمايدۇ. ھەرقانداق مۇھىم كىتابنى قايتا ـ قايتا ئوقۇش كېرەك. چۈن-كى، كىلاسسىك كىتابلارنى سىز ھەر قېتىم يېڭىدىن ئوقۇغاندا ئۆزگىچە بىر تەسىراتقا ئېرىشىسىز... مەن شۇنداق بىر ئادەم چىقىپ مۇتەپەككۇرلانىڭ تىراگېدىيە تارىخىنى يېزىپ چىقسا دەپ ئويلايمەن. ئۇ كىشى بۇ تىراگېدىيە تارىخىدا خەلقنىڭ مۇ-تەپەككۇرىنى ماختاپ قويۇپ ئۇنىڭ پىكرىگە قۇلاق سالمىغانلى-قىنى ئاشكارىلىسا. سەۋەبى، ئاز ساندىكى تەلەيلىكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بارلىق ئۆتكۇر پىكىر ئىگىلىرى ئۆز زامانىسىدا يې-تىم قالىدۇ.»

3

ئۇيغۇرلارنىڭ نۆۋەتتە نەزەريەۋى تەپەككۇر سەۋىيەسىنىڭ ئاجىزلىقى بىر پاكىت. بۇنىڭغا مەلۇم جەھەتتىن ئىلمىي تەتقى-

قاتقا لازىم بولىدىغان ئىجتىمائىي كەپىياتنىڭ يوقلۇقى ۋە ئىلمىي ئەمگەكلەرنىڭ ئوقۇشسىز قېلىشى سەۋەب بولغان. ئىلـمىي تەتقىقات ساھەسىدە بولسا ئىلىم ساختىپەزلىكى، ماغـزاپ بىلىم تەتقىقاتى، نەزەرىيەدىن قورقۇش ياكى قېچىش، پىلانسىزلىق ھادىسىلىرى ئېغىر. ئىلىم ساختىپەزلىكى دېگىنىمىز، بىر ئادەم تىل بىلىشتەك ئارتۇقچىلىقى بىلەن باشقا تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغان نەرسىلەرنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىش، تورداش ئىزدەپ تاپقان پارچە ـ پۈرات بايانلارنى قۇراشتۇرۇپ ئىلمىي ماقالە دەپ ئېلان قىلىش ياكى باشقىلارغا ماقالە يازدۇرۇپ ئېلان قىلىش. ماغزاپ بىلىم تەتقىقاتى دېگىنىمىز، باشقىلار چاپناپ تاشلىۋەتكەن تېمىلارنى قايتىدىن قولغا ئېلىپ ھېچقانچە قىمـمىتى، ئەھمىيىتى يوق يازمىلارنى ماقالە دەپ ئېلان قىلىشقا ئالدىراش. نەزەرىيەدىن قورقۇش كېسىلى دېگىنىمىز، ھەرقايسى پەنلەردە چوقۇم بولىدىغان ئىدىيە مودېللىرىدىن خەۋەرسىز قېـلىش ۋە بۇ جەھەتتىكى بىلىمسىزلىكىنى نەزەرىيەنى سېستىش ياكى تىللاش ئارقىلىق يوشۇرۇشقا تىرىشىش. ئۇنىڭدىن باشقا، تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار ئارىسىدا خەلق ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقان تېمىلاردا ئىزدەنمەسلىك، پىلان بولماسلىق قاتارلىق خاھىشلار گەۋدىلىك. بىر ھەقىقىي ئىلىم ئىگىسى، ھەقىقىي زىيالىي يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىللەتلەردىن يىراق تۇرىدۇ؛ ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ بىر دەۋر كىشىلىرى ئۇچۇن نېمىدىن دېـرەك بېرىدىغانلىقىنى چۈشىنىدۇ.

ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتقان زىـيالىيلاردا ئىزچىللىق كەم، ئۆز ساھەسىدە نوپۇزلۇق ئەمگەكلەر ۋۇجۇدقا چىقمايۋاتىدۇ. ئۇنۇڭ ئۇچۇن ماقالە يېزىش، يازغاندىمۇ پاخال يازمىلارنى ئىلمىي ماقالە دەپ ئېلان قىلىشقا ئالدىراش ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ كۇرسىنى چۈشۇرۇۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، قاتتىق ئۆلچەم بىلەن ئېيتقاندا، ئۇنۇڭبرستېتلاردا قىلىنىۋاتقان نۇرغۇن تەتقىقاتلار ئىلمىي تەتقىقات ئۆلچىمىگە توشمايدۇ.

دوكتورلۇق، ماگىستىرلىق ئۇنۋانى ئالغان نۇرغۇن ياشلار ئۇنۋان ئېلىپ بولغاندىن كېيىن جەمئىيەتتى ياكى ئۆز ساھەسىدە خەلق، دەۋر ئېھتىياجلىق بولغان ساھەدە جىددىي ئىزدەنمەيۋاتىدۇ، دەۋرنىڭ ئەملىي تەقەززاسىنى چىقىش قىلمىغان تەقدىرىدە قاتناشقا ھېچقانچە ئەملىي قىممىتى بولمايدۇ. ئەيدىز، ياشلاردىكى ئەخلاق كىرىزىسى، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى قىممەت قارىشىنىڭ خىرىسقا ئۇچرىشى قاتارلىق تېمىلار ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ جىددىي ئىزدىنىشىنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. ئەمما، بىزدە قىلىنىۋاتقان تەتقىقاتلار رېئال ئېھتىياجدىن تولىمۇ يىراق. ئۇيغۇرلاردا ھازىر پىكىر چوڭقۇرلۇقىغا يەتكەن جەمئىيەتشۇناس، پىسخولوگ يوق، ئەخلاقشۇناسلار يوق دېيەرلىك. بىرمۇنچە ئادەم شېئىر، ھېكايە يېزىش بىلەن بەند بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تالانتى، بەدىئىي دىتى بار - يوقلۇقى بىلەن ھېسابلاشماي بۇ يولغا سىغدىلىپ كىرىۋېلىۋاتىدۇ؛ ئەدەبىيات كوچىسى پاخال بىر كوچىغا ئايلىنىپ قېلىۋاتىدۇ. بىزدە بىر تۈركۈم قۇربان بېرىش روھىغا ئىگە ياشلار، پىكىر ئۇچۇن ياشايدىغان تېرەن پىكىرلىك زىيالىيلار قوشۇنى بولۇشى ۋە شۇنىڭغا ماس ھالدىكى ئىلمىي كەيپىيات بارلىققا كېلىشى لازىم. بۇ، زىيالىيلاردىكى ھەمكارلىق روھىغا، مېھنەتسىز ئەمگەك قىلىش جاسارىتىگە، نەشرىيات ئورۇنلىرىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ بېرىشىگە باغلىق ئىش. ئۇنىڭسىز مىللەتنىڭ نەزەرىيەۋى تەپەككۇر سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش مۇمكىن ئەمەس.

ئون بىرىنچى باب

ماڭا تەسىر قىلغان ئىككى ئادەم

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش؛ ئۆمۈر بويى ئۆگىنىش؛ روھىي مېيىپلىك.

1

بىزنىڭ ئاشخانىدا 65 ياشقا كىرگەن كانادالىق بىر بۇۋاي پات ـ پات پەيدا بولۇپ قالىدۇ، ئۇ مېنىڭ قوشنام دان (Don)، ئۇ ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا گېئولوگىيە كەسپى بويىچە دوكتورلۇقتا ئوقۇۋاتىدۇ.

ئۇنى تۇنجى قېتىم ئاشخانىدا ئالدىراش تاماق ئېتىۋاتقان ھالەتتە ئۇچراتتىم. بۇ 2007 ـ يىلى ئاۋغۇست ئېيىنىڭ ئاخىرلىرى ـــ كۆزلۈك مەۋسۈم يېڭىدىن باشلانغان چاغ ئىدى. دەسلەپتە ئۇنى بىرەر ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىنىڭ دادىسى بولسا كېرەك دەپ ئويلىغانىدىم. ئەمما، مەن بىلەن ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا بىركۈندە چۈشكەن يۇننەنلىك قىز جاۋ چىڭلىيەن بۇ پەرزەنتىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

ـــ يېڭى كەلگەن بىر ئايدا يۇرتتا قالغان بالامنى كۆرگۈم كېلىپ تولا يىغلايتتىم. دان دېگەن بۇۋاينىڭ بۇ يەردە ئوقۇۋاتقانلىقىنى ئوقۇپ ئۆزۈمگە كۆپ تەسەللى بەردىم. مېنىڭ ئۇنىڭ

ۋۇجۇدىدىن ئۆگىنىدىغان يەرلىرىم كۆپكەن، — دەپ قالدى بىر كۈنى جاۋ چىڭلىيەن ئاشخانىدا.

— قايسى بوۋاينى دەيسىز؟ — سورىدىم مەن.

— بىزنىڭ ئاشخانىدىكى ھېلىقى ئۇزۇن چاچ، ئاق تەنلىك بوۋايچۇ؟ ئۇمۇ ئوقۇغۇچىكەن، — دېدى جاۋ چىڭلىيەن.

— مۇنداق دەڭ، مەن تېخى ئۇنى بىرەر ئوقۇغۇچىنىڭ دادىسىكىن دەپ ئويلاپ قاپتىمەن.

شۇنىڭدىن كېيىن مەندە بۇ بوۋاي بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇپ بېقىش ئىستىكى تۇغۇلدى. مەن ھازىرغىچە چەت ئەلدە، جۇملىدىن ئامېرىكىدا بوۋاي - مومايلارنىڭ قېرىپ قالغىنىغا قارىماي ئۆزىنى تەربىيەلەشكە، ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقى ھەققىدە نۇرغۇن مىساللارنى كۆرگەن ۋە ئاڭلىغانىدىم. جاۋ چىڭلىيەنىڭ دېگىنى بويىچە بولغاندا، مەن كۆرۈشۈشنى ئويلاۋاتقان بۇ بوۋاي ئامېرىكىغا كېلىپ ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئەڭ چوڭ ياشلىق تۇنجى ئوقۇغۇچى بولۇپ قالاتتى.

بىركۈنى ئاشخانىدا چۈشلۈك تاماق ئېتىۋاتسام، جاۋ چىڭلىيەن گېپىنى قىلغان بوۋاي كىرىپ كەلدى.

— تىنچلىقمۇ، — دېدىم مەن ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ، — سىز بىلەن تونۇشقانلىقىم ئۇچۇن خۇشالمەن.

— مەنمۇ شۇ، — دېدى بوۋاي ئەستايىدىللىق بىلەن.

مەن ئاۋۋال ئۆزۈمنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىمنى چۈشەندۈرۈۋەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلىشىش ئويۇمنىڭ بارلىقىنى ئېيتتىم.

— بولىدۇ. سىز شىرەگە بېرىپ ئولتۇرۇپ تۇرۇڭ، مەن ھازىرلا تامىقىمنى كۆتۈرۈپ بارىمەن، غىزالانغاچ پاراڭلىشايلى.

مېنىڭ تامىقىم تەييار بولۇپ قالغىنىدى. بىر چىنە گاڭپېدىنى، چاي چەينىكىنى ۋە بىر پىيالىنى كۆتۈرۈپ ئاشخانىمىزنىڭ تىنچ ئوكيان ساھىلىغا قاراپ تۇرىدىغان ئوچۇق بالكونىغا كېلىپ ئورۇن تۇتتۇم. ھايال ئۆتمەي دان تامىقىنى كۆتۈرۈپ كەل-

دى. ئۇنىڭ تەخسىسىدە ئىككى تال تۇخۇم، ئازراق سارىماي ۋە يېرىم بولكا بار ئىدى. قارىغانىدا بۇ بوۋاي ئەنە شۇنداق ئاددىي تاماقلىنىشقا كۆنۈپ كەتكەنىدەك قىلاتتى.

— سىزنىڭ يېشىڭىز چوڭايغاندىمۇ ئۆگىنىشنى توختاتماپ قويمىغانلىقىڭىزنى ئاڭلاپ بەك تەسىرلەندىم، — دېدىم مەن، — ئىش ئىزلىرىڭىز بىزگە ئىلھام بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. ماڭا ئۆزىڭىز توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرەلەرسىزمۇ؟

— بولىدۇ، — دېدى دان، — ھازىرغىچە نۇرغۇن چەت ئەل-لىك ئوقۇغۇچىلار بىلەن پاراڭلاشتىم. ئۆز ئەھۋالىم توغرۇلۇق پاراڭ قىلىشنى مەنمۇ خالايمەن. بۇ يىل 65 ياشقا كىردىم، كا-نادانىڭ مونتىرېئال شەھىرىدىن، ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا دوك-تورلۇقتا ئوقۇۋاتقىلى ئۇچ يىل بولاي دېدى. ئىككى قىزىم، بىر ئوغلۇم بار. ئوغلۇم بالىنىڭ كىچىكى، ئامېرىكىنىڭ لوس ئانجېلىس شەھىرىدە ئىشلەيدۇ. ئىككى قىزىم كانادادا. چوڭ قىزىمنىڭ ئىككى بالىسى، ئوتتۇرانچى قىزىمنىڭ بىر بالىسى بار. ئامېرىكىدىكى ئوغلۇم يېقىندا بالىلىق بولدى. روزدىبستۇا بايرىمىدا لوس ئانجېلىسقا بېرىپ يېڭى تۇغۇلغان نەۋرەمنى كۆ-رۈپ كەلمەكچى بولۇۋاتىمەن.

— ئۇنداقتا تۆت نەۋرىڭىز بارىكەن - دە؟ — دېدىم مەن چايدىن بىر يۇتۇم ئوتلىغاچ، — مېنىڭ ئىچىۋاتقىنىم يۇرتى-مىزدا ئىشلەنگەن زەرەپشان چېيى. سىزمۇ ئازراق ئىچىپ با-قامسىز؟

— بولىدۇ، — دېدى دان خۇشاللىق بىلەن.

— مەن قاچا - قومۇچ كابىنېتىمدىن بىر پىيالە ئەكىلىپ دانغا چاي قۇيۇپ بەردىم. دان «ياخشى چايكەن!» دەپ ھۆزۈرلە-نىپ ئىچىشكە باشلىدى. ئامېرىكىلىق، كانادالىقلارنىڭ پىسخە-كىسىدا قارشى تەرەپتىن گۇمانلىنىش، يېڭى تونۇشقان چاغدىكى قىزغىن مۇئامىلىدىن خۇدۇكسىرەش كەيپىياتى يوق ئىدى. جۇڭگودا بولغان بولسام، قارشى تەرەپنىڭ خاتا چۈشىنىپ قې-

لىشىدىن ئەنسىرەپ، تۇنجى قېتىم كۆرۈشكەن باشقا مىللەت كىشىلىرىگە چاي سۇنۇشنى راۋا كۆرمىگەن بولاتتىم.

— بەختلىك ئائىلىڭىز، ئوماق نەۋرىلىرىڭىز بارئىكەن. قانداق بولۇپ ياشانغاندا ئوقۇش نىيىتىگە كېلىپ قالغانلىقىڭىزنى بىلگۈم بار، — دېدىم مەن.

— نەۋرىلىرىمنى ياخشى كۆرىمەن. ئەمما ئايالىم بىلەن بەش يىل بۇرۇن ئاجرىشىپ كەتكەن. ئۆمرىمىزنىڭ ئاخىرىدا پىكىر-دە بىرلىككە كېلىپ بولالمىدۇق. ھاۋايغا ئوقۇشقا كېلىشتىن بۇرۇن پېنسىيەگە چىقتىم. ياش ۋاقتىمدىن تارتىپ ئۆگىنىشكە ھېرىسمەن ئىدىم. ماگىستىرلىقنى قۇرۇلۇش ئىنژېنېرلىقى كەسپىدە ئېلىپ خىزمەتكە چۈشكەن. مونتىرېئالدىكى بىر قۇ-رۇلۇش شىركىتىدە ئۇزۇن يىل ئىنژېنېر بولۇپ ئىشلىدىم. ئىشلەۋاتقان چاغلىرىمدا ئۆز كەسپىمدە ياكى كەسپىمگە مۇنا-سىۋەتلىك بىرەر ساھەدە چوڭقۇرلاپ ئۆگىنىشنى شۇنچىلىك ئارزۇ قىلاتتىم. خىزمەت ئالدىراشلىقى، ئائىلىدىكى قاتىلاڭچى-لىق سەۋەبىدىن داۋاملىق ئوقۇشقا پۇرسەت بولمىدى. پېنسىيە-گە چىققاندىن كېيىن ئۆيدە يالغۇز يۇرۇشنى خالىمىدىم. ئۆمۈ-رۈمنىڭ ئاخىرىدا بولسىمۇ بىر كەسىپنىڭ ئەھلى بولاي دېگەن مەقسەتتە بۇ يەرگە كەلدىم.

— قانداق بولۇپ ھاۋايدا ئوقۇشنى ئويلاپ قالدىڭىز؟ كانادا-نىڭ مەكتەپلىرىمۇ ياخشىتىغۇ؟ — سورىدىم مەن.

— مەن ھاۋاينى ياخشى كۆرىمەن. ياش ۋاقتىلىرىمدا ھونو-لۇلۇغا سايا‌ھەت قىلىپ نەچچە قېتىم كەلگەن. بۇ جاي ماڭا ئۇنتۇلغۇسىز تەسىراتلارنى قالدۇرغانىدى. مەن بۇ يەرنىڭ ھاۋا-سىنى، مۇھىتىنى ياخشى كۆرىمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئامېرىكا مائارىپىدىمۇ كانادا مائارىپىدىن پەرقلىنىدىغان تەرەپلەر بار.

— قانداق بىر كۇچ سىزنى داۋاملىق ئوقۇشقا ئۈندەيدۇ؟ — سورىدىم مەن ئىچىمدىكى ھەيرانلىقىمنى يوشۇرالماي.

— ياش ۋاقتىمدا ئۆگەنگەن بىلىملىرىمنىڭ ھەممىسى يېڭى-

كۆلىنىپ بولدى. بىزنىڭ قورۇلۇش ئىنژېنېرلىقى ساھەسىدە بىلىم، تېخنىكىنىڭ يېڭىلىنىشى بەك تېز. يەنە كېلىپ، مەن ئۆگىنىشتىن بىر خىل ئىلھام، مەدەت ئالىمەن. ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ماڭا تەنھالىقمنى ئۇنتۇلدۇرۇپ، ھاياتنى قايتىدىن تونۇتىدۇ: مەندىكى ئەھمىيەت ئىستىكىنى قاندۇرىدۇ.

داننىڭ ئاخىرقى گەپلىرى قايىللىقمنى قوزغىدى. بۇ مېنىڭ ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا يېڭى كەلگەن، «32 ياشقا كىرگەندە راھەتنى تاشلاپ ئوقۇشۇمنىڭ ئەھمىيىتى زادى قانچىلىك؟» دېگەن مەسىلىدە روھىيىتىمدە ئىدىيە كۈرىشى بولۇۋاتقان چاغلار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تاماق ئېتىش، كىر يۇيۇش دېگەندەك ئىشلارغا يېڭىدىن كۆنۈۋاتقان چاغلىرىم بولغاچقا، ئۇ-رۇمچىدە ئۆتكەن راھەت تۇرمۇشۇم پات ـ پات ئېسىمگە كېلىپ ئوقۇشۇمنىڭ ئەھمىيىتى، زۆرۈرىيىتى ھەققىدە ئويلىنىپ قالاتتىم. داننىڭ «ئۆگىنىش مەندىكى ئەھمىيەت ئىستىكىنى قاندۇرىدۇ» دېگەن گېپىدىن تەسىرلەندىم.

بىز خېلى ئۇزۇنغىچە پاراڭلاشتۇق. ئارىلىقتا ئۇ مېنىڭ تۇرمۇش، ئۆگىنىش ئەھۋالىمنى سورىدى. ئۇ ئۇيغۇرلار توغرۇ-لۇق ھېچنېمە بىلمەيدىكەن. مەن بۇنىڭدىن ھەيرانلىق ھېس قىلمىدىم، ئازابلىنىپمۇ كەتمىدىم. چۈنكى، ماڭا ئۇيغۇرلارنى بىلمەيدىغان چەت ئەللىكلەر جىق ئۇچراپ سەۋر قىلىشنى ئۆ-گەتكەنىدى. ئەمما مەن ھەربىر قېتىم ئۇيغۇرنى بىلمەيدىغان چەت ئەللىكنى ئۇچراتقىنىمدا ئۆزىمىز ۋە مەدەنىيىتىمىز ھەق-قىدە ھاياجاندىن خالىي چۈشەنچە بېرىش پۈرسىتىنى قولدىن بەرمەيتتىم. «ئۇيغۇرنى بۇرۇن بىلمىگەن بولسا مەيلى، ئەمدى مەن ئارقىلىق بولسىمۇ بىلسۇن» دەپ ئويلايتتىم ئىچىمدە. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى بۇلغانغان كىملىكى ۋە شۇ-نىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئازابلىق كەچۈرمىش بەك تەسىر قىلغاچ-قىمۇ، چەت ئەللىك بىلەن بولغان ھەر قېتىملىق ئالاقىدە «بىر ئادەم بىر مىللەت دېمەكتۇر، مەن ـــ ئۇيغۇرنىڭ يۈزى» دېگەن

ئۆلچەمنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، گەپ - سۆزدە، ئىش - ھەرىكەتتە ئالاھىدە دىققەت قىلاتتىم.

دائىملىق ژۇجۇدىدىن مەن مۇنداق ئىككى خىل نۇقتىنى چۈشىنىپ يەتتىم. بىرى، نۇرغۇن قۇربانلارنى بېرىپ ئوقۇشقا چىققىنىمنىڭ خاتا بولمىغانلىقى، مەنىلىك ياشاش ئۇچۇنمۇ جىق بەدەل تۆلەش كېرەكلىكى؛ يەنە بىرى، ئامېرىكا، كانادادىكى ئاجايىپ تەرەققىياتلارنىڭ بىر سەۋەبى پۇقرالار ئارىسىدا ئومۇلاشقان ئۆمۈر بويى ئۆگىنىش ئىستىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى. ھازىرغىچە مەنىلىك ياشاش ئىستىكىنىڭ، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشنىڭ ماڭا بەرگەنلىرى كۆپ بولدى. مەن شەخسىر - ھېكايە يېزىشنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى، ئۇيغۇر خەتتاتلىقىنى، ئەدەبىي تەرجىمىنى، تەھرىرلىك قائىدىلىرىنى، ئىنگلىز تىلىنى، نۇتۇقنى قانداق سۆزلەشنى ئۆزلۈكۈمدىن ئۆگەنگەنىدىم. ئوتتۇرا مەكتەپ، ئالىي مەكتەپتە ئۆگەنگەنلىرىمدىن ئۆزلۈكۈمدىن ئۆگەنگەنلىرىم كۆپ بولدى. مەن ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشنىڭ پايدىسىنى ـــ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى جىق كۆرگەن ئادەممەن. ھەر قېتىم تەتىلىق، سۆكۈت ئىچىدە ئۆزۈم بىلەن مۇڭدىشىپ، ئۆزۈمگە ھەيدەكچىلىك قىلىپ ئۆگەنگىنىمدە، ئەتراپىمدىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ھەققىدە پىكىر قىلغىنىمدا، چەكسىز بىر ھۇزۇرغا ئېرىشەتتىم؛ ئۆزۈمنى قۇشتەك يەڭگىل ھېس قىلاتتىم. بىر قېتىم مەندىن ئىنگلىز تىلى ئۆگەنگەن بىرنەچچە ئوغۇل ئوقۇغۇچىغا: «قىممىتىنى ھەقسىز ھېس قىلىپ يەتكەن چېغىلاردا، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشنىڭ، پىكىر قىلىشنىڭ ھۇزۇرىنى ئۆزۈڭلار ياخشى كۆرگەن قىزمۇ بېرەلمەيدىغانلىقىنى چۈشىنىپ قالسىلەر!» دېگەنىدىم. دېمىسىمۇ راست، بېشىدىن كەچۈرۈپ باقمىغان ئادەم ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشنىڭ، پىكىر قىلىشنىڭ ھۇزۇرىنى مەڭگۈ چۈشىنەلمەي ئۆتۈپ كېتىدۇ. ھەرىكىتى، تۇيغۇسى ماشىنىلاشقان، روھى ئۆلگەن، خاراكتېرى

چاڭلاشقان ئادەملەر دەل ماددىي ئىستەك ئىچىدە پۇل، ھوقۇقنى چوڭ بىلىپ ياشىغان ئادەملەر ئىچىدە كۆپ بولىدۇ. ئەڭ كومپىدىيەلىك يېرى، ئەنە شۇنداق ئادەملەر بەزىدە تېخى پىكىر ئىچىدە ياشاۋاتقان كىشىلەرگە ئېچىنىدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئىنسانىيەتنىڭ ماشىنا ئەمەسلىكى، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى تۇتۇپ تۇرغان، ئۆزىنى ئادەمدەك كۆرسىتىپ تۇرغان نەرسىنىڭ روھ ئىكەنلىكى ھەققىدە ئويلىشىپ باقمىغان. قايسىبىر دانىشمەن روھى ئۆلگەن ئاشۇنداق ئادەملەر ھەققىدە مۇنداق يازغانىكەن: «يەر يۈزىدىكى بەزى كىشىلەرنى بىز ھايات دەپ قارايمىز. ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئۆلۈكتۇر. يەر ئاستىدىكى بەزى كىشىلەرنى بىز ئۆلۈك دەپ بىلىمىز. ئەمەلىيەتتە ئۇلار ھاياتتۇر.»

2007 ـ يىلى 5 ـ دېكابىر ئەتىگەن، قىشلىق تەتىل ھارپىسىدا ئۆيگە قايتىش ئويىدا ئاشخانىدا تەييارلىق قىلىۋاتقىنىمدا دان كىرىپ كەلدى:

ـــ ۋەتەنگە قايتىدىغان بولدۇم، ـــ دېدىم مەن.

ـــ ۋاھ، نېمانداق ياخشى! ـــ دېدى دان، ـــ قانچە خۇشال بولۇپ كېتىۋاتقانسىز؟ بارسىڭىز ئوغلىڭىز تونۇيالارمۇ؟

ـــ بىلمەيمەن، ـــ دېدىم مەن، ـــ ئۇچ ئايلىق چېغىدا ئايرىلغان. بەلكىم تونۇيالماسلىقى مۇمكىن. ھە راست، نەۋرىڭىزنى كۆرگىلى لوس ئانجېلېسقا قاچان ماڭىسىز؟

ـــ كېلەر ھەپتە ماڭاي دەۋاتىمەن، ـــ دېدى دان.

ـــ بالىڭىزغا مەندىن سالام دەڭ ! نەۋرىڭىزنى مەن ئۇچۇن سۆيۈپ قويۇڭ !

ـــ رەھمەت ! سىزگە ئاقيول تىلەيمەن! ـــ دان ئادەتتىكىدەك يېقىملىق كۈلۈمسىرىشى بىلەن سەپىرىمگە ئاقيول تىلىدى ۋە قول ئېلىشىپ خوشلاشقاندىن كېيىن ئاشخانىدىن چىقىپ كەتتى.

2

ئادەم ـــ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بىر ئېقىن، ئۇنى يېتەكلەپ قايتىدىن قۇرۇپ چىققىلى بولىدۇ. ھالبۇكى، پىسخىكىلىق ئۆزگىرىشنى بىر ئادەمگە ئۆگىتەلمەيدۇ. ئادەمدە پىسخىكىلىق ئۆزگىرىشنى پەيدا قىلىدىغان ئۇسۇل دەل ئۆزلۇ-كىدىن ئۆگىنىش؛ بىزنى ھەربىرىمىزنى ئۇنداق قىلىدىغان ئامىل مىزگە تەسىر كۆرسىتىدىغان بىردىنبىر ئۆگىنىش ـــ دەل ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىش (Autonomous Learning). ئادەم ئۆزلۇ-كىدىن ئۆگىنىش ئادىتىنى ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇرغاندىن كېيىن، تەبىئىي ۋە ئاڭلىق ھالدا ئۆگىنىشنى تۇرمۇشنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە تونۇيدۇ؛ ئۆگىنىشتىن ھۇزۇر ۋە ئىل-ھام ئالىدۇ؛ بۇ ھۇزۇر ۋە ئىلھام سىجىل داۋاملاشقاندا ئىگىسىنى ھەربىرىمىزنى قىلىشقا، ئۆزىنى ئاڭلىق ئىسلاھ قىلىشقا ئۇندەيدۇ. پە-كىر قىلىشنىڭ، يېڭى بىلىمنىڭ ھۇزۇرىنى ھېس قىلغان ئادەم ھېچكىم ھەيدەكچىلىك، يېتەكچىلىك قىلمىسىمۇ ئۆگىنىشكە كىرىشىپ كېتىدۇ. ئۆمۈر بويى ئۆگىنىش (Life long Learninge) ئۇ ئۆزى خالاپ زىممىسىگە ئالغان بىر تۇرلۇك ۋەزىپىگە ئايلى-نىدۇ. بىر جەمئىيەتتە ئۆمۈر بويى ئۆگىنىشنى جاپا ئەمەس ۋە-زىپە، بۇرچ قاتارىدا كۆرگەن كىشىلەر قانچە ئاۋۇسا، بۇ جەمئى-يەتنىڭ مەنىۋى ھاۋاسى تېخىمۇ ساپلىشىپ، ئۆگىنىش تىپىدە-كى جەمئىيەتنىڭ ئاساسى شۇنچە ئوڭۇشلۇق ھازىرلىنىدۇ.

يەر شارىلىشىش دولقۇنى ۋە كۇنسېرى ئۆزگىرىۋاتقان بىلىم ئىگىلىكى دەۋرى كىشىلەردىن زامانىۋىلىق مۇساپىسىنىڭ تەل-پىگە لايىقلىشىش ئۇچۇن خىزمەت، ئۆگىنىش سورۇنلىرىدىلا ئەمەس، ئۆيلىرىدە، خۇسۇسىي ھاياتىدا ئۆزىنىڭ ئىقتىدار، ما-ھارەتلىرىنى ئۆستۇرۇپ مېڭىشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. بۇ تەلەپ ئەمەلىيەتتە ئۆمۈر بويى ئۆگىنىش ئادىتىنى يېتىلدۇرۇشنى تە-

قەززا قىلىدۇ. ئۆمۈر بويى ئۆگىنىش دېگەنلىك ــ كونكرېت ئېيتقاندا يېڭى ئىدىيە، قارار، يېڭى ماھارەتلەرگە ئۆزىنى ئېچىۋېتىش، بېكىنمىچىلىك قىلماسلىق دېگەنلىكتۇر. ئۆمۈر بويى ئۆگىنىش تەقەززاسى «قېرىدۇق، ياش بىر يەرگە بارىدى، ئەمدى بىرنەرسە ئۆگىنەلمەيمىز» دېگەندەك كونا ئىدىيەلەرنى چۆرۈپ تاشلاشنى، بىلىم ئىگىلەش، ماھارەت ئۆستۈرۈشتە جىمى ئۇمىدىنى ئۇنۇملۇق پايدىلانغا باغلاپ قويماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. بولۇپمۇ مىللىي مائارىپ كىرىزىسقا يولۇققان ۋاقىتتا پەقەتلا ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش، ئۆمۈر بويى ئۆگىنىش ئارقىلىقلا بىر مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئومۇمىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، مەكتەپلەردە چالا قالغان، ئۆگىتىلمىگەن، ھەتتا يوشۇرۇلغان يېڭى ئىدىيە، يېڭى ئۇچۇرلاردىن خەۋەر تېپىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

2006 ـ يىلى ئۆكتەبىردە ياۋروپا ئىتتىپاقى «ئۆگىنىشنى قاچانلا باشلىسا كېچىكمەيدۇ» (It is never too late to learn) دېگەن تېمىدا يىغىن ئېچىپ ئورتاق قارار ماقۇللىدى. قارارىدا ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا ھەربىر دۆلەتنىڭ ئۇزۇكسىز تۇردە ئۆگىنىش تىپىدىكى جەمئىيەت قۇرۇشى تەشەببۇس قىلىندى. شۇڭا بىر ئەسىر ئىلگىرىلا «ئۆگىنىش گۈرۈپپىسى قۇرۇش» تەشەببۇسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ھازىرغىچە چوڭلار ئارىسىدا قىزغىنلىشى بىر يەردىن چىقىدىغانلار بىرلىكتە ئۆگىنىش ئەنئەنىسى داۋاملاشماقتا. ھىندىستاندا قۇرۇلغان ئۇچىنچى ياشتىكىلەر ئۇنۇۋېرسىتېتى (University of the Thirdage) ھازىرغىچە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. ئامېرىكا، ئەنگلىيە ئۆمۈر بويى ئۆگىنىش، يىراق مۇساپىلىك ئۆگىنىشنى بالدۇرلا كۈنتەرتىپكە كىرگۈزگەن. ئەنگلىيەدىكى ئۆزگىچە ئېچىۋېتىلگەن ئۇنۇۋېرسىتېت (Open University) 1971 ـ يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، توردا ئىنتېرنېت ئارقىلىق پۈتكۈل يەر شارىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىدۇ. ئامېرىكىدا ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان سۇمۇرغ ئۇنۇۋېرسىتېتى (Phoenix University) 1989 ـ

يىلى قۇرۇلغان. بۇ ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ بىرەرمۇ سىنىپى، مۇقىم ئولتۇرۇپ دەرس ئاڭلايدىغان بىرمۇ ئوقۇغۇچىسى يوق. ئوقۇت-قۇچىلىرى داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ توردا يېتەكچىلىك قىلىشقا تەكلىپ قىلىنغان پىروفېسسورلىرى؛ ئوقۇغۇچىلىرى بولسا يەر شارىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ئىختىساسلىق بولۇشنى ئويلايدىغان كىشىلەر. ئوقۇغۇچىلار تاپشۇرۇقلارنى ئىشلەپ بولغاندىن كېيىن توردا ئوقۇتقۇچىلارغا ئەۋەتىدۇ. پوتكۇل ئوقۇ - ئوقۇتۇش جەريانى ئوقۇتقۇچى بىلەن ئوقۇغۇچى يۈزتۇرا كۆرۈشمەي تۇرۇپ توردا سۇئىسىي دۇنياسىغا تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى، ھازىرقى، بۇگۈنكى زامان ھاياتىدىن ئۆمۈر بويى ئۆگىنىش، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق ئىلىم ئىگىلىرىگە ئايلانغان نۇرغۇن ئۇلگىلەرنى ساناپ ئۆتۈش مۇمكىن. ئاشۇ جاپالىق يىللاردا مىڭبىر مۇشەققەتتە ماتېرىيال توپلاپ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخىدىن مول ئۇچۇر بېرىدىغان «تارىخى ھەمدىيە»، «تارىخى ئەمنىيە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان موللا مۇسا سايرامى، ھىندى، پارس، ئەرەب تىلىرىدا ئەسەر يازالايدىغان سەۋىيەگە يەتكەن تەجەللى ھەزرەت، 20- ئەسىردىكى مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ بايراقدارلىرىدىن ئابدۇقادىر دامولا، قۇتلۇق شەۋقى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مەمتېلى ئەپەندى، ئوت يۈرەك شائىر لوتپۇللا مۇتەللىپ، بۇگۈنكى زامانىدىكى ئالىم، مۇتەپەككۇر، تىلشۇناس، يازغۇچىلاردىن ئىبراھىم مۇتىئى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۇر، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن، خەمىت تۆمۈر، مىرسۇلتان ئوسمانوف، زوردۇن سابىر قاتارلىق قەدىردان كىشىلىرىمىز ئۆمۈر بويى ئۆگىنىشنى ئۆزىگە ئادەت قىلغان ئۇلگىلەردۇر. بىز بۇ ئۇلگىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشنىڭ قىممىتىنى، شەخسنىڭ بىلىمىنىڭ ۋاقتى كەلگەندە بىر پۈتۈن مىللەتكە مىراس، مەنىۋى بايلىق سۈپىتىدە قېلىپ، نەچچە ئەۋلاد ئادەمنىڭ ئىدىيەسىگە، روھىي دۇنياسىغا تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز.

شەھەر ئۇيغۇرلىرى دوست ـ يارەنلىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بىلەن پات ـ پات ئۇچرىشىپ يىغىلىش قىلىشقا ئادەتلەنگەن. شەھەرلىكلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقان قاتار چاي ۋە ھەر خىل زىياپەتلەرنىڭ شەكلى، مەزمۇنى مەقسىتىدە يېڭىلىنىش بولۇش كېرەك. يەنى «بىز ئىلىم چېيى»، «پىكىرلىشىش چېيى» قاتارلىق يېڭىچە قاتار چاي شەكىللىرىنى تۇرمۇشىمىزغا ئېلىپ كىرىپ، بۇنى جەمئىيەتتە بىر تۇرلۇك ساغلام بولغان مەنىۋى ھاۋاغا ئايلاندۇرۇشىمىز كېرەك. بولۇپمۇ زىيالىيلار، كۆپىرەك كىتاب ئوقۇيدىغانلار باشلامچى بولۇپ، ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىش، ئۆمۇر بويى ئۆگىنىش تەشەببۇسىنىڭ باش ئاغرىتىدىغان قۇرۇق شوئار ئەمەسلىكىنى، ئەمەلىيەتتۇرسە ئىجتىمائىي ئۇنۇم، ئىقتىسادىي ئۇنۇم ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق باشقىلارغا ئۇقتۇرۇشى كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىزدىنىشنى خالايدىغان ياشلار «ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى» تەشكىلەپ، پىكرى، قىزىقىشى بىر يەردىن چىقىدىغان (چىقمايدىغان بولسىمۇ بولۇۋېرىدۇ) نۇقتىلاردا مۇنازىرە قىلىشسا، ئوقۇغان كىتابلىرىدىن ئالغان تەسىراتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ تۇرسا ھەم ئۆزىدىكى كۇندىن ـ كۇنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان مەنىسىزلىك تۇيغۇسىغا خاتىمە بېرەلەيدۇ، ھەم كەم قالغان يەرلىرىنى تولۇقلاپ، يېڭى ئىدىيە، يېڭى ئۇچۇرلاردىن ۋاقتىدا خەۋەر تېپىپ، كۇنسېرى ئۆزگىرىۋاتقان دەۋرنىڭ تەلىپىگە ماسلىشىش ئۇچۇن ئاساس سالالايدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ئۇنچىلىك تەس ئىش ئەمەس. گەپ ـــ سېزىمىنى يوقاتقىلى تۇرغان يۇرەكلىرىمىزنى قايتىدىن تىكشاپ، بىپەرۋالىق تۇمانلىرى ئورىۋالغان كاللىمىزنى سىلكىپ، ھەربىرىكە تۆتۇش ـ ئۆتەلمەسلىكىمىزدە.

3

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا ماڭا تەسىر قىلغان ئىككىنچى ئادەم جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىمىزنىڭ چاقلىق ئورۇندۇقتا

ئولتۇرۇپ دەرس ئۆتىدىغان مېيىپ پىروفېسسورى، دوكتور ئالـ
بېرت روبىلىيارد (Albert Robillard) ئىدى. چاقلىق ئورۇندۇقتا
ئولتۇرغىنى بىلەن ئۇ سۆزلىيەلمەيدۇ، پۈت ـ قولىنى مەدەر ـ
لىتالمايدۇ. ئۇ 1995 ـ يىلى بىر قېتىملىق ھادىسىدە پالەچ بو ـ
لۇپ قالغان. ھەيران قالارلىقى، ئۇ پالەچ بېتىپ ۋە چىدىغۇسىز
روھىي ئازابنى ھېس قىلىپ تۇرۇپ «مېيىپلىكنىڭ ئەھمىيە ـ
تى» (The meaning of disability) دېگەن ماۋزۇدا بىر ئىلمىي ئە ـ
سەر يازغان. ئۇنىڭ ئەھۋالى كامبىرىج ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مېيىپ
پىروفېسسورى، «ئېينىشتېيىندىن كېيىنكى ئەڭ ئۇلۇغ فىزىك» دەپ
نام ئالغان مەشھۇر ئالىم، «قاراڭغۇ ئۆڭكۇر نەزەريىسى» نىڭ ئە ـ
جادچىسى ستېفېن خاۋكىڭ (? — Stephen W. Hawking, 1942)
دىن پەرقلەنمەيدۇ. ئۇنداقتا ئۇ مېيىپ تۇرۇپ قانداق كىتاب
يازغان؟ دەرسنى قانداق ئۆتىدۇ؟ ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىسى تەسىر ـ
لىك بىر ھېكايە.

مەن ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېلىشتىن بۇرۇن فاكۇلتېتى ـ
مىزدىكى كۆپ قىسىم پىروفېسسورلارنىڭ رەسمىنى توردىن
كۆرگەن؛ ئەمما پىروفېسسور ئالبېرت روبىلياردنىڭ يانچە كۇ ـ
لۇپ تۇرۇپ چۈشكۈن رەسمىنى كۆرگەن بولسامۇ ئۇنىڭ مې ـ
يىپ ئىكەنلىكىنى، يەنە كېلىپ پۈتۈن بەدىنى پالەچ ئىكەنلىكى ـ
نى خىيالىمغا كەلتۈرمىگەنىكەنمەن. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا
كەلگەندىن كېيىن، ھەربىر بىنا ئېغىزىدا مېيىپلارنىڭ كىرىپ ـ
چىقىش ئېغىزى بولىدىغانلىقى، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار ئە ـ
چىدە مېيىپلارنىڭمۇ خېلى بارلىقى مېنى ھەيران قالدۇرغان
ئىشلارنىڭ بىرى بولدى. شۇ قاتاردا مەن پىروفېسسور ئالبېرت
روبىلياردنىڭ مۆجىزە خاراكتېرلىك ھايات سەرگۈزەشتىلىرى
بىلەن تونۇشتۇم. پىروفېسسور ھەققىدىكى دەسلەپكى چۈشەن ـ
چەمگە چېكىخەي ئۆلكىسىدىن 2005 ـ يىللىق «فورد ئوقۇش
مۇكاپاتى»غا ئېرىشىپ فاكۇلتېتىمىزغا كەلگەن ئاسپىرانت قىز
نيۇشۇەن (دۇڭشياڭ مىللىتىدىن، مۇسۇلمان، يەنە بىر ئىسمى خە ـ

دىچە) بىلەن قىلىشقان بىر قېتىملىق پارىڭمۇ سەۋەب بولدى.

— كۆزلۈك مەۋسۇمدا قايسى دەرسلەرنى تاللىدىڭىز؟ — دەپ سورىدى خەدىچە بىركۆنى كۆتۈپخانىدا ئۇچراپ قېلىپ.

مەن تاللىغان دەرسلىرىمنىڭ ئىسمىنى دەپ بەردىم ۋە كېيىنكى مەۋسۇملاردا تاللايدىغان دەرسلەر ھەققىدە ئالدىنئالا تونۇش ھاسىل قىلىش مەقسىتىدە ئۇنىڭدىن ئادەمگە نەپ بېرىدىغان دەرس ۋە پروفېسسورلارنى تەۋسىيە قىلىپ بېرىشنى ئۆتۈندۈم.

— پروفېسسور ئالىبېرت روبىلياردنىڭ دەرسى داڭلىق. ئۇ مىكرو جەمئىيەتشۇناسلىق[1] ساھەسىدە داڭ چىقارغان، ئادەم تەتقىقاتى مېتودولوگىيەسى(常人方法学 , golodohtemonhte) نىڭ ئاساسچىسى گارفىنكلى (Harold Garfinkeli , 1917 ~ ?) نىڭ ئوقۇغۇچىسى، — دېدى خەدىچە.

— لېكىن، مەن ئۇنى پالەچ دەپ ئاڭلىغانىدىمغۇ، — دېدىم مەن، — دەرسنى قانداق ئۆتىدۇ؟ ئوقۇغۇچىلار ئۇنىڭ دەرسىنى قانداق چۈشىنىدۇ؟

— مەن ھازىر ئۇنىڭ ياردەمچىسى (Teaching assistant) بولۇپ ئىشلەۋاتىمەن. ياردەمچى بولۇشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ ئايالى ئىككى ئاي ئىچىدە بىزگە ئۇنىڭ كالپۇكىنىڭ مىدىراش ئەھۋالىغا قاراپ نېمە دەۋاتقانلىقىنى ئۆگەتتى. ئايالى بىلەن بىرنەچچە ئوقۇغۇچىسى مەن مەكتەپكە كېلىشتىن بۇرۇنلا پروفېسسور ئۇچۇن «لەۋ ھالىتىنى تەسۋىرلەش ئۇسۇلى»نى تەتقىق قىلىپ چىقىپتۇ. ئادەتتە ھەربىر مەۋسۇمدا ئۇنىڭ ئىككىدىن

---

[1] مىكرو جەمئىيەتشۇناسلىق(microsociology) — ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى يۈزتۇرا ئالاقىدىن، جۈملىدىن پاراڭ، ئىنتوناتسىيە، چىراي ئىپادىسى، بەدەن ھەرىكىتى، قول ئىشارىتى قاتارلىقلاردىن كەڭ ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈش ئىز دەيدىغان تارماق ئېقىم. غوللۇق ۋەكىللىرىدىن جورج مىد (George Mead)، خېربىد بلۇمېر(Herbid Blumer)، ئېرۋىڭ گوفمان(Erving Goffman)، خارولد گارفىنكل(Harold Garfinkle) قاتارلىقلار بار.

ئۇچكىچە ياردەمچىسى بولىدۇ. ئاشۇ ياردەمچى ئوقۇغۇچىلار دەرسكە كىرىشتىن بۇرۇن، پىروفېسسور ئالىبېرت روبىلياردنىڭ لەۋلىرىنى مىدىرلىتىش ئەھۋالىغا ئاساسەن دېمەكچى بولغانلىرىنى، شۇ سائەتتە يەتكۈزۈلىدىغان مەزمۇننى خاتىرىلەيدۇ. پىروفېسسور ئوقۇغۇچىلار تاپشۇرغان تاپشۇرۇقلارنى كۆرگەندىن كېيىن بىز ئۇنىڭ لېۋىنى مىدىرلىتىش ئەھۋالىغا قاراپ باھالايمىز. دەرس پىرويېكتورىيە ئاپپاراتىدا ئۆتۈلىدۇ. قالغان ئوقۇتۇش تەرتىپى باشقا پىروفېسسورلارنىڭكىگە ئوخشاش، ــ دېدى خەدىچە.

ــ ئوقۇغۇچىلار سوئال سورىسا قانداق قىلىدۇ؟

ــ پىروفېسسورنىڭ ئاڭلاش، كۆرۈش سېزىمىدە مەسىلە يوق. سۆزلىيەلمەيدۇ، بەدىنىنى ھەرىكەتلەندۈرەلمەيدۇ. ئوقۇغۇچىلار سوئال سورىغاندىن كېيىن، پىروفېسسور لېۋىنى مىدىرلىتىدۇ. بىز شۇنىڭغا قاراپ تۇرۇپ بەرگەن جاۋابىنى كومپيۇتېرغا ئۇرۇپ كىرگۈزگەندىن كېيىن ئېكراندا كۆرسىتىمىز.

مەن تېخىچە پىروفېسسورغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ھالقىلارنى چۈشەنمەيۋاتاتتىم.

ــ بەزىدە مەقسىتىنى خاتا چۈشىنىپمۇ قالامسىلەر؟ ــ سورىدىم مەن؟

ــ يېڭى ياردەمچى بولغان ۋاقىتىمدا بۇنداق ئەھۋال پات ــ پات كۆرۈلۈپ تۇراتتى. ھازىر كۆنۈپ كەتتىم.

ــ پىروفېسسور روبىلياردنىڭ قانداق دەرسلىرى بار؟

ــ ساغلاملىق جەمئىيەتشۇناسلىقى (Sociology of Service)، بىلىم جەمئىيەتشۇناسلىقى (Sociology of Knowledge)، تېببابەت جەمئىيەتشۇناسلىقى (Medical Sociology)، ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە شەخس (Social structure and the individual) قاتارلىق دەرسلىرى بار. ھەر مەۋسۇمدا بىردىن دەرسى بار. بىر مەۋسۇمدا ئۆتىدىغان دەرسى بىلەن يەنە بىر مەۋسۇمدا ئۆتىدىغان دەرسى ئوخشىمايدۇ.

— پروفېسسورنىڭ رەسمىنى مەن توردا كۆرگەن. سىزنىڭ گەپلىرىڭىزنى ئاڭلاپ ئۇنىڭغا تېخىمۇ قىزىقىپ قېلىۋاتىمەن. يارەمچىلىرىنىڭ ھەققىنى ئۆزى كۆتۈرەمدۇ ياكى فاكۇلتېت بېرەمدۇ؟

— يېرىمىنى فاكۇلتېت كۆتۈرىدۇ. يېرىمىنى پروفېسسور يېنىدىن چىقىرىدۇ. پروفېسسورنىڭ ئايلىق مائاشى سەككىز مىڭ دوللار ئەتراپىدا. ئايدا يارەمچىلىرىگە كېتىدىغان چىقىم 1000 دوللار ئەتراپىدا بولىدۇ. قالغان قىسمىنى فاكۇلتېت چىقىرىدۇ.

خەدىچە بىلەن بولغان شۇ قېتىملىق سۆھبەتتىن كېيىن پروفېسسورنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ بېقىشقا شۇنچىلىك ئالدىرىدىم. مېنى قىزىقتۇرۇۋاتقىنى پالەچ بىر ئادەمنىڭ زادى قانداق كىتاب يازغانلىقى، كىتابىدا نېمىلەرنى دېگەنلىكىنى بىلىش ئىستىكى ئىدى. تەلىيىمگە يارىشا، يېرىم ئايدىن كېيىن جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىدا ئوقۇتقۇچى ۋە ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلارغا ئېچىلغان بىر قېتىملىق يىغىندا (فاكۇلتېتتا تەتقىقات ۋە خىزمەت پىلانىغا مۇناسىۋەتلىك يىغىنلار ئېچىلىپ قالسا ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلارمۇ قاتنىشاتتى) پروفېسسور روبىلياردنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇم. يىغىن باشلىنىشقا ئاز قالغاندا بىر قىز ياشقا چوڭراق بىر ئايال بىلەن بىللە پروفېسسور ئولتۇرغان چاقلىق ئورۇندۇقنى ئىتتىرىپ يىغىن زالىغا كىرىپ كەلدى. پروفېسسور يانغا قىيسايغان بېشىنى چاقلىق ئورۇندۇقنىڭ يۆلەنچۈكىگە تىرىۋالغان، كۆزى بىر نۇقتىدىن ئۈزۈلمەيتتى. ئۇنى ئادەتتە يىغىنلارغا قىزى بىلەن ئايلىي ئېلىپ كېلىدىكەن. فاكۇلتېت مۇدىرى دوكتور ۋىليام ۋۇد (William Wood) گېپىنى باشلاپ بەش مىنۇت بولغاندا، تۇيۇقسىز «كۇش» قىلغان بىر ئاۋاز دىققىتىمنى بۆلدى. ئالدىمدىكى ھۆججەتتىن بېشىمنى كۆتۈرۈپ قارىسام، ئايالى پروفېسسور روبىلياردنىڭ ئاغزىغا بىر شىلانكىدا ئوكسىگېن سىلىۋاتقانىكەن.

كەن. باشقىلار بۇنداق ئەھۋالنى كۆپ كۆرگەنمۇ، ئەيتاۋۇر ھېچ ئىش بولمىغاندەك ۋىليام ۋۇدنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇۋەردى. روبىلياردنىڭ چىرايىدا يەنىلا بىر خىل خاتىرجەملىك ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. تۇرقىنى كۆرگەن ئادەم ئۇنى ھەرگىز پالەچ دەپ ئويلىمايتتى. يىغىن ئارىلىقىدا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ فاكۇلتېتقا يېڭىدىن ئالماقچى بولغان ئىككى نەپەر يارەمچى پروفېسسورغا پىكىر بېرىشى تەلەپ قىلىنىپ راي سىناش جەدۋىلى تارقىتىلدى. جەدۋەلدە تۆت ئادەمنىڭ ئىسمى، ئىلمىي تەقسىمات، ئوقۇتۇش جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى يېزىلغان بولۇپ، تۆت نامزاتنىڭ ئىككىسى تاللىناتتى. چاقلىق ئورۇندۇقتا ئولتۇرغان پىروفېسسور روبىلىيارد ۋە ئۇنىڭ ئايالىدىن كۆزۈمنى ئۇزمىدىم. ئايالى جەدۋەلنى پىروفېسسورنىڭ كۆز ئالدىغا ئەكىلىپ تۇتۇپ تۇردى. كۆرۈش قۇۋۋىتى خېلى ياخشى بولسا كېرەك، روبىلىيارد جەدۋەلدىكى خەتلەرنى خېلى ئۇزاق كۆزەتتى. ئارىدىن بەش مىنۇتلار ئۆتكەندىن كېيىن لەۋلىرىنى مىدىرلاتتى، ئايالى لەۋ ئىشارىتىگە ئاساسەن جەدۋەلگە بەلگە ئۇرۇپ، ئۇنى فاكۇلتېت مۇدىرىغا تاپشۇرۇپ بەردى. قىزى قول ياغلىقى بىلەن دادىسىنىڭ پېشانىسىدىكى تەرلەرنى، جاۋغىيىدىكى ئوكسىگېن سىلىشتىن پەيدا بولغان تۇكۇرۇك يۇقۇندىسىنى سۈرتتى. يىغىن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ چىراي ئىپادىسىدىن قارىغاندا، ھەممەيلەننىڭ پىروفېسسور روبىلياردقا بېجىرىم ئادەملەردەك مۇئامىلە قىلىدىغانلىقى چىقىپ تۇراتتى. پىروفېسسور باشقىلارنىڭ ھېسداشلىقىنى تاما قىلىش باسقۇچىدىن ئۆتۈپ كەتكەندەك قىلاتتى. فاكۇلتېت مۇدىرى گەپ ئارىلىقىدا پىكىر ئالغاندەك بىر ئەلپازدا پات ـ پات روبىلياردقا قاراپ قويۇاتتى. ۋۇجۇدۇم لەرزىگە كەلدى. پىروفېسسور روبىلياردنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈش ماڭا يېڭىچە بىر كۈچ ئاتا قىلغان؛ روھىنىڭ ئىنسانىنىڭ يوشۇرۇن قۇدرىتىنى ھېس قىلدۇرغان بولسا، يىغىن ئىشتىراكچىلىرىنىڭ روبىلياردقا ساق ئادەملەر قاتارىدا

مۇئامىلە قىلىشى ماڭا ئادەمىيلىك ھەققىدە يېڭى بىر دەرس ئۆتتى. مەن شۇ دەقىقىلەردە ئۆزۈمنى پىروفېسسور روبىلياردنىڭ قويۇپ تەسەۋۋۇر قىلدىم: «سۆزلىيەلمىسە، بەدەن-لىرىنى مىدىرلىتالمىسا... قانچىلىك ئازابلىنىدىغاندۇ؟ ئويلىغانلىرىنى ئىپادىلىيەلمىسە نېمىدېگەن ئېغىر ئىش!...» يەنىلا پىروفېسسور روبىلياردقا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن نۇقتىلارغا ئەقلىم يەتمەيتتى. ئەمما، پىروفېسسور كۆز ئالدىمدا مۆجىزە ئورنىدا ئولتۇراتتى. مەن ھەقىقەتەن تەسىرلەندىم. خەدىچەنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىنى ئاڭلىمىغان، پىروفېسسورنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرمىگەن بولسام، بەلكىم دوكتور روبىلياردنىڭ ھەققىدىكى گەپلەرگە ئانچە چىنپۈتمىگەن بولاتتىم. 2000 - يىلى ئۇيغۇرچىلىق كېسىلىنى يېڭىش داۋامىدا دالى كارنىگنىڭ «قايغۇرماڭ، باتۇرلارچە ياشاڭ!» ناملىق كىتابىنى ئوقۇغان ۋە ئۇ كىتابتا بىر پالەچ ئايالنىڭ باشقىلارنىڭ مەدىتى، روھنىڭ كۈچى بىلەن مۆجىزە يۈز بەرگەنىدەكلا ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەنلىكى ھەققىدىكى قۇرلارنى كۆرگەن ھەم بىر ئىشىنىپ، بىر ئىشەنمەي يۇرگەنىدىم. پىروفېسسور روبىلياردنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ، روھنىڭ قۇدرىتىگە ئائىت ئىنسان ئەقلى يەتمەيدىغان نۇرغۇن ئىشلارنىڭ بارلىقىنى تونۇپ يەتتىم.

كېيىن، جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىنىڭ ئەينەك تېمىدىكى پىروفېسسورلارنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى تىزىلغان تەكچىدە باشقىلارنىڭ كىتابلىرى قاتارىدا پىروفېسسور ئالىبېرت روبىلياردنىڭ «مېيىپلىكنىڭ ئەھمىيىتى» دېگەن كىتابىنى كۆرۈپ قالدىم. «مېيىپلىكنىڭ نېمە ئەھمىيىتى بولسۇن؟ پىروفېسسور كىتابىدا نېمىلەرنى دېگەندۇ؟ ئوي - پىكرىنى شۇنچە ئېغىر قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ قانداق ئىپادىلىگەندۇ؟» دېگەن ئويلار كاللامدىن كەچتى. ئەتىسى كۈتۈپخانىدىن پىروفېسسور روبىلياردنىڭ كىتابىنى ئارىيەت ئالدىم. كىتابتىكى ھەربىر بابنىڭ ماۋزۇسى شۇ بابتا دېيىلگەن نۇقتا ۋە بايانلاردىن ئۇچۇر بېرىپ

تۇراتتى. «سەن نېمىدېگەن تەلەيلىك، ئايالىڭ يېنىڭدىن ئاجرىمايدىغان بولدى»، «يۇكسەك مېھرىبانلىق ئىچىدە ئالاقە قىلىش»، «خاپىچىلىق»، «ئۆزۈمگە بەند بولۇش»، «ئۇ ئويلىيالمىغاندۇ؟» دېگەن بابلاردا پىروفېسسور ئائىلە ئەزالىرى ۋە يارەمچىلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ لەۋ ھەرىكىتىنى تەسۋىرلەش جەريانىدىكى ئالاھىدە تېپىك ھەرىكەتلىرىنى (ئادەتتە باشقىلار بۇ ھەرىكەتلەردىن ھېچقانچە يېڭىلىق ھېس قىلمايتتى) مىكرو جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن چىقىپ تەسۋىرلىگەنىدى؛ باشقىلار ئۆزىگە پاراڭ قىلىشتىن قاچقاندا، روھىيىتىدە كۆرۈنگەن ئىچ پۇشۇقىنى تەھلىل قىلىپ كېلىپ، جەمئىيەتتە مېيىپ كىشىلەرنى كەمسىتىشنىڭ مەدەنىيەت يىلتىزىدا ئورناپ كەتكەن خاتا چۈشەنچىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. ئادەمنى ئەڭ قايىل قىلىدىغان يېرى، ئاپتور بۇ كىتابىدا شەخسىي كەچۈرمىشلىرىنى بايان قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئادەم تەتقىقاتى، كۈندىلىك ئالاقە، مېيىپلىك ساھەسىگە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ئىلمىي ئەسەردىن پايدىلانغانىدى. كىتابنىڭ كەينى مۇقاۋىسىدا مۇنداق ئىزاھات بېرىلگەن: «پىروفېسسور روبىلىيارد گەپ ۋە ھەرىكەتتىن قالغاندىن كېيىن، ئىلمىي تەتقىقاتقا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كىرىشىپ، ئۆزىنىڭ باشقىلار بىلەن كۆڭۈلدىكىدەك ئالاقە قىلىشىغا يارەم بېرىدىغان ئۇسۇللار ھەققىدە ئىزدىنىدۇ. ئاپتور كىتابىدا كېسەللىكىنى يېڭىش داۋامىدىكى ھېسسىياتلىرىغا جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئۆزگىچە قاراشلىرىنى سىڭدۈرۈۋەتكەن. ئاپتورنىڭ نەزىرىدە مېيىپلىكنىڭ ئەھمىيىتى ــ مەخسۇس تەربىيەلەنگەن يارەمچىلىرىنىڭ بىر مېيىپنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى ۋە بېشارەتلىك ھەرىكەتلىرىدىن قىياس ۋە ھۆكۈملىرى ئاساسىدا ئۇچۇر بېرىش جەريانىدىن ئىبارەتتۇر.»

ئەسلىدە 2008 ـ يىللىق كۈزلۈك مەۋسۇمدا پىروفېسسور ئالبېرت روبىلياردنىڭ بىرەر دەرسىنى تاللاش ئويۇم بار ئىدى.

ئەپسۇس، پروفېسسور بۇ مەۋسۇمدا ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلارغا «تېبابەت جەمئىيەتشۇناسلىقى» دېگەن بىرلا دەرسنى ئۆتىدىكەن. ئۇنىڭ ئۆتىدىغىنى مېنىڭ قىزىقىش دائىرەمدە بولمىغىنى ئۈچۈن باشقا دەرسلەرنى تاللاشقا مەجبۇر بولدۇم. ئەمما، «بىلىم جەمئىيەتشۇناسلىقى»، «ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە شەخس» دېگەن دەرسلەرنى ئېچىپ قالسا كېلەر يىلى پروفېسسورنىڭ دەرسىگە چوقۇم قاتنىشىش ئويىنى كۆڭلۈمگە پۈكتۈم.

ۋۇجۇدىمىزدىكى كۆرۈنمەس تاغ ـــ روھنىڭ كۈچى زور بولىدىكەن؛ ئەمما بەزىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا بۇ تاغ قاقاسلىق، ۋەيرانچىلىق ۋە كىر ـ قاسماقلارغا چۆمۈلۈپ كەتسە، بەزىلەرنىڭ ۋۇجۇدىدا باراقسانلاپ مەزمۇت ھالدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىكەن ۋە ئۆز ئىگىسىنىڭ جاھاندارچىلىق مىزانىغا ماس ھالدا ئۇنى تېگىشلىك مەنزىلگە باشلايدىكەن. نوپۇزنىڭ، ماددىي ئىستەكنىڭ قۇلى بولغان ئادەم بۇ تاغنىڭ ئەھمىيىتىنى، ئۇنىڭدا نۇرغۇن بىباھا مەدەنىلەرنىڭ يوشۇرۇنغىنىنى بىلمەي ئۆتۈپ كېتىدىكەن؛ بۇنىڭ بىلەن ئۆتكۈنچى ئارزۇ ـ ھەۋەسلەرنىڭ، پۇچەك ئىنتىلىشلەرنىڭ قۇربانى بولۇپ، ئۆزىنىڭ مەنىۋى دۇنىالىرىگە ئايلىنىپ قالغانلىقىنى تۇيمايدىكەن. پروفېسسور روبىلیارد ماڭا ئۆز ئەمەلىيىتى ئارقىلىق تەسىر قىلدى؛ ئادەمنىڭ قىممىتى، روھنىڭ كۈچى ھەققىدە ئەمەلىي دەرس ئۆتتى. جالالىدىن رۇمى: «ئىنساندىكى تەن ـــ بىر ئاتتۇر، روھ بىر چەۋەندازدۇر. چەۋەنداز قاياقتا باشلىسا ئات شۇ ياقتا ماڭىدۇ» دېگەنىكەن. ئۇنىڭ تېنى كاردىن چىققان بولسىمۇ، روھىي چەۋەندازلىق مەجبۇرىيىتىنى ياخشى ئادا قىلىپ، ئۇنى قامچىلاپ، يېتىلەپ خۇش پۇراقلىق مەنزىلگە باشلىغانىدى. پروفېسسور روبىلیاردنىڭ سەرگۈزەشتىسى ۋە نۆۋەتتىكى ئەمەلىيىتى قايسىبىر دانىشمەنىڭ «ھەقىقىي مېيىپلىك تەنده ئەمەس روھتا، روھىي مېيىپلىك ئەڭ دەھشەتتۇر!» دېگەن گېپىنىڭ توغرىلىقىنى دەلىللەپ تۇراتتى. مەن پروفېسسور روبىلیاردنىڭ ئەمەلىيىتىدىن تە-

سىرلىنىپ ئۆزۈمنىڭ روھىي دۇنيايىم ھەققىدە ئويلىنىپ يۈر-
گەن كۈنلىرىمنىڭ بىرىدە، گېرمانىيەلىك مەشھۇر پەيلاسوپ،
ئىرادىچىلىك پەلسەپىسىنىڭ ئاساسچىسى شوپېنخائۇئېرنىڭ
ئىرادە ھەققىدە ئېيتقان تۆۋەندىكى بايانلىرى ئېسىمگە كەلدى:
«بەدەننىڭ پائالىيىتى باشقا نەرسە ئەمەس، دەل ئوبيېكتلاشقان،
كۆرگىلى بولىدىغان ئىرادە پائالىيىتىدۇر. ھەرقانداق بىر ساھە-
تىلىقتىن خالىي، چىن ئىرادە دەل ھەم بۇاستە ھالدا ئىگە-
سىنى ھەربىرىكەتكە ئۈندەيدۇ. بەدەننىڭ رولى — ئەمەلىيەتتە ئىرا-
دىنىڭ رولىدۇر. بىر خىل ئىرادە يەنە بىر خىل ئىرادە بىلەن تە-
كەشسە ئازابتۇر، ئۇنىڭ بىلەن بىر يەردىن چىقسا ھۇزۇر ۋە خۇشال-
لىقتۇر... ئادەم ئىرادىسىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ رەزىللىكىنى ئا-
جىزلىتالايدۇ.»

ئون ئىككىنچى باب

ئامېرىكا مائارىپى ۋە مېنىڭ كەچۈرمىشىم

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: سەرخىللار گۈرۈھى؛ مائارىپ ئىسلاھاتى؛ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ساپاسى؛ تالانتلىقلارنى جەلپ قىلىش .

1

ئامېرىكا دۇنيا بويىچە مائارىپ ئىشلىرى ئەڭ تەرەققىي قىلغان دۆلەت. 1834- يىلى پىنسىلۋانىيە ئىشتاتلىق ھۆكۈمەت مەكتەپ قانۇنى تۈزۈپ، جايلارنىڭ دۆلەت باج كىرىمىدىن پايدىلىنىپ ھەقسىز مەكتەپلەرنى ئېچىشنى تەلەپ قىلدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئامېرىكىدىكى ئىشتاتلارنىڭ تولىسى مەجبۇرىي مائارىپ قانۇنىنى تۈزۈپ چىقتى. 20 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ھەممە ئىشتات دېگۈدەك تۇققۇز يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپى تۈزۈمىنى رەسمىي ئەمەلىيلەشتۈردى. ھازىر بولسا، ئامېرىكىدا 12 يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپى تۈزۈمى يۈرگۈزۈلۈۋاتىدۇ.

ئامېرىكىدا ئالىي مائارىپ ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئىككى يىللىق تۈزۈمدىكى مەھەللە ئىنستىتۇتلار (Community College) ۋە تۆت يىللىق تۈزۈمدىكى ئۇنىۋېرسى-

تېتلار ئالىي مائارىپىنىڭ ئىككى ئاساسلىق تايانچ بازىسى. پۈ-
تۈنلەي ھۆكۈمەت ئىلكىدە بولىدىغان مەھەللە ئىنستىتۇتلىرى-
نىڭ ئوقۇتۇشتىكى يېتەكچى پىرىنسىپى ئەتراپتىكى ياشلارنى
ئەرزان ئوقۇش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش. ئوتتۇرا مەكتەپنى
پۈتكۈزۈپ شاھادەتنامە ئالالىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى مە-
ھەللە ئىنستىتۇتلىرىغا ئاسانلا كىرەلەيدۇ. مەھەللە ئىنستىتۇت-
لىرىنىڭ ئوقۇش پۇلى ئاز، ئوقۇشقا ئېلىش رەسمىيىتى ئاددىي
بولۇپ، ئاساسلىقى قاتناپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇتۇش-
نى ئاساس قىلىدۇ. نۆرغۇن ئوقۇغۇچىلار ئىشلىگەچ ئوقۇيدۇ.
بۇنداق ئىنستىتۇتلار ئاساسلىقى ئوقۇغۇچىلارنىڭ بازار تەلەپ
قىلىۋاتقان كەسىپلەر بويىچە تەربىيەلىنىشىگە ئەھمىيەت بېرد-
ۇ. بوغالتىرلىق، كومپيۇتېر، كاتىباتلىق، سېكرېتارلىق، چېش
دوختۇرلۇقى، ئادۋوكاتلىق، مانتيورلۇق، ئاپتوموبىل رېمونتچى-
لىقى قاتارلىق ئەملىي ئىشلىتىلىش قىممىتى بار كەسىپلەر
نۇقتىلىق ئۆتۈلىدۇ. ئوقۇغۇچىلار ئىككى يىللىق مەھەللە
ئىنستىتۇتلىرىنى ياخشى نەتىجە بىلەن پۈتكۈزەلىسە، غەيرى
باكالاۋۇرلۇق ئۇنۋانى (associate degreed) ئالىدۇ. بۇ ئۇنۋان
ئۇلارنىڭ خىزمەت تېپىشىغا ياكى تۆت يىللىق تۇرۇمدىكى رەس-
مىي ئۇنىۋېرسىتېتلارغا كىرىپ داۋاملىق ئوقۇشىغا ياردەم بې-
رىدۇ. ئەگەر ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىككى يىل جەريانىدىكى نەتىجە-
سى ئىزچىل ياخشى بولسا، ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ئىشتاتلىق
ئۇنىۋېرسىتېتلار ئۇلارنى ئاۋۋال قوبۇل قىلىدۇ.

ئامېرىكا ئالىي مائارىپىدا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغىنى يە-
نىلا تۆت يىللىق تۇرۇمدىكى ئۇنىۋېرسىتېتلار. ھازىر ئامېرىكا
ئالىي مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئاددىي ئاۋامغىچە سىڭدۇ-
رۇش قەدىمىنى ئورۇنلاپ بولدى. نۆرغۇن ئامېرىكىلىق ئوقۇغۇ-
چىلارنىڭ ئالىي مەكتەپتە ئوقۇشتىكى مەقسىتى بىر كەسىپ
ئۆگىنىپ چىقىپ جەمئىيەتتە ياخشىراق خىزمەت تېپىش. سانا-
ئەت، سودا، قانۇن، دوختۇرلۇق كەسىپلىرى ئالىي مەكتەپ ئو-

قۇغۇچىلىرىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىدۇ. ھەممە ئوقۇغۇچى-
نى مەدەنىيەت ۋە پەن ـ تېخنىكا ھەققىدە ئاساسىي تونۇشقا ئە-
گە قىلىش ئۈچۈن ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرى ئوقۇغۇچىلارنى
بىرىنچى، ئىككىنچى ئوقۇتۇش يىلىدا تەبىئىي پەن، تارىخ، ئەدە-
بىيات، ئىجتىمائىيەت، ماتېماتىكا، چەت ئەل تىلى كەسىپلىرى-
دىن تاللاپ ئوقۇشقا مەجبۇرلايدۇ. بۇنداق بولغاندا ئوقۇغۇچىلار
بىرقەدەر مۇكەممەل، ئەتراپلىق تەربىيەگە ئىگە بولالايدۇ. ئۇنى-
ۋېرسىتېتنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن زور كۆپ قىسىم ئوقۇغۇ-
چىلار جەمئىيەتكە قەدەم قويۇپ خىزمەت قىلىش يولىنى تاللاي-
دۇ. ئاز بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار بولسا ئاسپىرانتۇرىيە ياكى
مەخسۇس مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇيدۇ. ماگىستىرلىق ئۇنۋانى
(masters degree)ئېلىش ئۈچۈن ئىككى يىل، دوكتورلۇق ئۇنۋا-
نى (ph.D) ئېلىش ئۈچۈن تۆت يىل ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاق
ۋاقىت كېتىدۇ. ئامېرىكىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇماقچى بولغان
ھەرقانداق ئوقۇغۇچى «ئوقۇش پۈتكۈزۈش نەتىجىسى ئىمتىھانى»
(Graduate Record Examination)ياكى GRE) بېرىشى كېرەك.
سودا ـ سانائەت باشقۇرۇش كەسپىدە ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇماق-
چى بولغانلار GMAT (General Management Admission Test)،
قانۇن كەسپىدە ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇماقچى بولغانلار LSAT
(Law School Admission Test)، تېبابەت كەسپىدە ئوقۇماقچى
بولغانلار بولسا MCAT(Medical College Admission Test) ئىم-
تىھانىنى چوقۇم بېرىشى كېرەك. ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇماقچى
بولغان ئوقۇغۇچىلار بولسا GRE ئىمتىھانىنى بەرگەندىن تاشقە-
رى TOEFL(托福 , Test of English as a Foreign Language)
ئىمتىھانىنى بېرىشى كېرەك.

ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ ئۇنۋانىنى مەكتەپنىڭ لە-
دىرلار كېڭىشى تەستىقلايدۇ. ئىشتاتلانىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئو-
نىۋېرسىتېتلارنىڭ ئۇنۋانىنىمۇ ئىشتاتلىق ھۆكۈمەتنىڭ مائارىپ
تارماقلىرى تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزىدۇ. مەخسۇس مائارىپ مۇپەت-

تىش تارماقلىرى قەرەللىك ھالدا ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ ئوقۇ-
تۇش سۈپىتىنى، تارقاتقان ئۇنۋانىنىڭ ئىشەنچلىكلىك دەرىجە-
سىنى باھالاپ تۇرىدۇ. بەزى ژۇرناللار ۋە پەن - تېخنىكا ئور-
گانلىرى ھەر خىل كۆرسەتكۈچلەرنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ئۇ-
نىۋېرسىتېتلارنىڭ ئەمەلىي كۈچ جەھەتتىكى رەت تەرتىپىنى
ئېلان قىلىدۇ.

باشقۇرۇش تەۋەلىكى جەھەتتىن ئامېرىكىدىكى ئۇنىۋېرسە-
تېتلار ھۆكۈمەت ئىلكىدىكى ئۇنىۋېرسىتېت، شەخسلەر باشقۇ-
رۇشىدىكى ئۇنىۋېرسىتېت ۋە ئالاھىدە تەستىقلىنىدىغان ئۇنە-
ۋېرسىتېت دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. ئامېرىكا ئاساسىي قانۇنىدا
مائارىپ ھوقۇقىنىڭ ئىشتاتلارنىڭ ئۆزىدە بولىدىغانلىقى بەلگە-
لەنگەن. شۇڭا ھەربىي مەكتەپ ۋە ئامېرىكا پايتەختى ۋاشىنگ-
توندىكى مەخسۇس قارا تەنلىكلەر ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان،
فېدېراتسىيە ھۆكۈمىتى بىرتۇتاش باشقۇرىدىغان ئۇنىۋېرسە-
تېتلاردىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىشتاتلىق ھۆكۈمەت
نازارەت قىلىدۇ. ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ ئوقۇش پۇلى
ھەقسىز ئەمەس. ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ
ئوقۇش پۇلى تۆۋەنرەك بولىدۇ، بىر ئىشتات تەۋەلىكىدىكى
ئوخشىمىغان ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ ئالىدىغان ئوقۇش پۇلىمۇ
ئوخشىمايدۇ. ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى ئۇنىۋېرسىتېتلاردا بىر
يىل ئوقۇش ئۈچۈن ئوقۇش پۇلى، ياتاق، تاماق ۋە باشقا چە-
قىملارنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، تەخمىنەن 15 مىڭ دوللار كې-
تىدۇ. بۇ، ئامېرىكىدىكى ئادەتتىكى تۇرمۇش سەۋىيەسىدە ياشاي-
دىغان ئائىلىلەر ئۈچۈن ئاز پۇل ئەمەس. خۇسۇسىيلار باشقۇرۇ-
شىدىكى ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ ئوقۇش پۇلى تېخىمۇ قىممەت بو-
لىدۇ، ھەر يىللىق ئوقۇش پۇلى 20 مىڭ دوللاردىن يۇقىرى بو-
لىدۇ. خارۋارد، يالى قاتارلىق خۇسۇسىيلار باشقۇرۇشىدىكى ئۇ-
نىۋېرسىتېتلارنىڭ ئوقۇش پۇلى تېخىمۇ قىممەت بولۇپ، تۇر-
مۇش پۇلىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا يىلىغا 50 مىڭ دوللاردىن

ئارتۇقراق كېتىدۇ. ئامېرىكىدىكى ئوتتۇرا ھال تۇرمۇش سەۋىيەسىدىكى ئائىلىلەر بۇنداق يۇقىرى چىقىمنى كۆتۈرەلمەيدۇ. بۇنداق ئۇنۇمۇپرىستېتلار ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇش مۇكاپات پۇلى بىلەن تەمىنلىسىمۇ، يەنىلا ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدۇ. شۇڭا خۇسۇسىيلار باشقۇرۇشىدىكى داڭلىق ئۇنۇمۇپرىستېتلاردا ئامېرىكىدىكى پۇلدارلارنىڭ پەرزەنتلىرى كۆپ. داڭلىق ئۇنۇمۇپرىستېتلارنى پۈتكۈزگەنلەر ئاسانراق خىزمەت تاپالايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، مەكتەپداشلارنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرىنى تونۇشتۇرۇشى بىلەن داڭلىق ئۇنۇمۇپرىستېتلارنى پۈتكۈزگەنلەر بۇ دۆلەتتىكى سەرخىللار گۇرۇھىنى شەكىللەندۈرگەن. مەكتەپمۇ شۇ ئۇنۇمۇپرىستېتنى پۈتكۈزگەنلەرنىڭ پەرزەنتلىرىگە ئوقۇشقا كىرىش جەھەتتە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ. شۇ سەۋەبلىك، ئامېرىكىدىكى سەرخىللار قاتلىمى ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىدۇ.

دۇنيادىكى باشقا دۆلەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئامېرىكا ئۇنۇمۇپرىستېتلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقى قاتتىق دېتال قۇرۇلۇشىنىڭ مۇكەممەللىكىدە، ئوقۇتقۇچىلار ساپاسىنىڭ يۇقىرىلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئامېرىكا ئۇنۇمۇپرىستېتلىرى باغچىسىمان قورۇ، ھەشەمەتلىك بىنا ۋە گۈزەل مەنزىرىلىرى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ. ئۇنۇمۇپرىستېتلاردا كۈتۈپخانا، تەنتەربىيە ئەسلىھەلىرى ئىنتايىن مۇكەممەل، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياشاش مۇھىتى كۆڭۈلدىكىدەك بولىدۇ؛ ئوقۇتقۇچىلار بولسا ئۆز ساھەسىدە بىلىمگە توشقان مۇتەخەسسىسلەر. داڭلىق ئۇنۇمۇپرىستېتلاردا نوبېل مۇكاپاتى ساھىبلىرى، دۇنياۋى ئالىملار كۆپ ئۇچرايدۇ. بولۇپمۇ ئاسپىرانتلار ئوقۇتۇشىدا ئامېرىكا دۇنيادىكى ھەرقانداق دۆلەتنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ. تولۇق كۇرس مائارىپىنىڭ ئانچە ۋاي دەپ كەتكۈچىلىكى يوق. ئامېرىكىنىڭ ئاسپىرانتلار مائارىپى ئالاھىدە بولغاچقا، ھەر يىلى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن 100 نەچچە ئارتۇق ئوقۇغۇچى بۇ دۆلەتكە ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇش ئۈچۈن كېلىدۇ.

ئامېرىكىنىڭ پەن ـ تېخنىكا جەھەتتە دۇنيانىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرالىشىدىكى بىر سەۋەب ـــ باشقا دۆلەتلەرنىڭ يۇقىرى سەۋىيەلىك پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىنى جەلپ قىلغانلىقىدا. ئامېرىكىنىڭ دېموكراتىيە تۈزۈمى مۇكەممەل، ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان، تەتقىقات ئەسلىھەلىرى تولۇق، پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىغا بېرىلىدىغان مائاش ۋە تەمىنات باشقا نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭكىدىن يۇقىرى بولغاچقا، نۇرغۇن ئىختىساس ئىگىلىرى ئامېرىكىغا ئېقىپ، بۇ دۆلەتنىڭ سەرخىللار زاپىسىنىڭ مول بولۇشىغا ئاساس سالغان. ھازىرغىچە ئامېرىكا دۇنيانىڭ ھەر قايسى يېرىدىن نۇرغۇن مۇنەۋۋەر ئالىملارنى يىغقان. گېرمانىيىدە تۇغۇلغان ئۇلۇغ ئالىم، نىسپىلىنىك نەزەرىيەسىنىڭ ئاساسچىسى ئالبېرت ئېينىشتېين، گېرمانىيەدە تۇغۇلغان راكېتا مۇتەخەسسىسى براۋن (Wernher Braun) ئەينى ۋاقىتتا ئۆز دۆلىتىنى تاشلاپ ئامېرىكىغا كېلىشكە مەجبۇر بولغان. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە گېرمانىيەدىكى يەھۇدىي ئالىملار قىرغىنچىلىق خەۋپىگە دۇچ كېلىپ تۇرىكۇم ـ تۇركۇملەپ ئامېرىكىغا قاچقان. بۇنىڭ ئىچىدە ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرىدىن فرانكفورت تەنقىدچىلىك ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرى ۋالتېر بېنجامىن(Walter Benjamin)، تېئودور ئادورنو (Theodor Adorno)، خېربېرت ماركۇسەي (Herbert Marcues)، ئېرخ فروم، ماكس خوكخېمېر (Max Hokheimer) قاتارلىقلارنى ساناش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يۇقىرى بېسىملىق سىياسىي ھاۋاسى سىغدۇرماي ۋەتەننى تەرك ئېتىشكە مەجبۇر بولغان رۇس ئەدىبلىرىدىن 1970 ـ يىلى نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن مەشھۇر يازغۇچى ئالېكساندىر سولژېنىتسىن، 1990 ـ يىلى نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن برودىسكىي قاتارلىقلارمۇ ئامېرىكىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان.

ئامېرىكىنىڭ مائارىپى توغرۇلۇق گەپ بولغاندا، يېقىنقى 30 يىل مابەينىدە بۇ دۆلەتتە بولغان مائارىپ ئىسلاھاتى توغرۇلۇق

گەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكىدا كەڭ كۆلەملىك مائارىپ ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى. 1980 ـ يىللارغا كەلگەندە مائارىپتا كۆرۈلگەن مەسىلىلەر يەنە بىر قېتىم مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. 1983 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «خەتەر ئىچىدىكى دۆلەت» ناملىق دوكلاتتا ئامېرىكىدا چوڭلارنىڭ ساۋاتسىزلىق نىسبىتىنىڭ يۇقىرىلىقى، نۇرغۇن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ساپاسىدا مەسىلە بارلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1985 ـ يىلىغا كەلگەندە مائارىپ ئىسلاھاتى دولقۇنى پۈتكۈل مەملىكەت مىقياسىدا ئەۋج ئالدى، ھەتتا: «ئامېرىكا ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە تەربىيەلىنىۋاتقان بالىلاردا 21 ـ ئەسىردە ياشاشقا تېگىشلىك دەرىجىدە ھازىرلانمىغان» دېگەندەك تەنقىد سادالىرىمۇ ئاڭلاندى.

1991 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى شۇ ۋاقىتتىكى ئامېرىكا زۇڭتۇڭى جورجى بۇش «ئامېرىكىنىڭ 2000 ـ يىلى: مائارىپ ئىستراتېگىيەسى» پىلانىنى تەستىقلىدى. بۇ پىلاندا مۇنداق ئالتە تۈرلۈك نىشان ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى:

(1) باشلانغۇچ مەكتەپكە كىرىشتىن ئىلگىرىكى بارلىق بالىلارنى مەكتەپتىن ئىلگىرىكى تەربىيەگە ئىگە قىلىش؛

(2) تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزۈش نىسبىتىنى كەم دېگەندە 90% كە يەتكۈزۈش؛

(3) ئوقۇغۇچىلار چوقۇم ئىنگلىز تىلى، ماتېماتىكا، تارىخ، جۇغراپىيە پەنلىرىدە تەلەپكە لايىقلىشىش؛

(4) ئامېرىكىلىق ئوقۇغۇچىلارنى ماتېماتىكا ۋە باشقا تەبىئىي پەن ساھەلىرىدە دۇنيانىڭ ئالدىنقى سەۋىيەسىگە يەتكۈزۈش؛

(5) مەكتەپلەردە زەھەر چېكىش، زوراۋانلىق قىلىش قىلمىشلىرىنى تەلتۆكۈس يوقىتىش؛

(6) چوڭ ياشتىكى پۇقرالارنىڭ ساۋاتلىق بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش.

بۇ پىلاننىڭ ئەملىيلەشكىنىگە خېلى يىللار بولغان بولسىمۇ، ئامېرىكىنىڭ باشلانغۇچ، تولۇق ئوتتۇرا مائارىپىدا نۇرغۇن مەسىلىلەر ساقلانماقتا. زەھەر چېكىش، زوراۋانلىق قىلمىشلىرى ئامېرىكا مەكتەپلىرىدە تېخى توگىتىلگىنى يوق. نۇرغۇن مۇتەخەسسىسلەر، تەنقىدچىلەر ئامېرىكىنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مائارىپىدا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەردىن قايغۇرىدۇ.

2

مەن ئوقۇۋاتقان ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتى 1907 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئامېرىكىدىكى 3000 دىن ئارتۇق ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردىكى 100 مەكتەپنىڭ ئىچىگە كىرەتتى. باغچىنى ئەسلىتىدىغان گۈزەل قورۇ، ياپيېشىل چىملىق، پاكىز مۇھىت، قاينام - تاشقىنلىققا تولغان ئىلمىي كەيپىيات، پات - پات بولۇپ تۇرىدىغان خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرى، سېمىنارلار ھاۋاينىڭ سۈزۈك ئاسمىنىغا، غۇر - غۇر شامىلىغا قېتىلىپ ئادەمدە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىرات قالدۇراتتى. بۇ يەردە مەن ئۆزۈم ئىزدەۋاتقان تەنھا پىكىر قىلىش پۇرسىتىگە، روھىي جىمجىتلىققا ئېرىشتىم؛ كاللام شۇنداق ئارام تېپىپ قالدى. بولۇپمۇ ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ مەن جۇڭگودا كۆرگەن تولۇق كۇرس مائارىپىدىن تۇپتىن پەرقلىنىدىغان ئوقۇتۇش ئەندىزىسى ماڭا يوشۇرۇن تەسىر كۆرسىتىپ، پىكىرگە ھۇرۇنلۇق قىلىدىغان كاللامنى، تەپەككۇرۇمنى يېڭىلىدى، خاراكتېرىمدىكى ئاجىزلىقلارنى كۆرسىتىپ بەردى. مەن بۇ يەردە ئۆزۈمگە ياقمايدىغان پىكىر ياكى باھانى قانداق ئاڭلاشنى، ئۆزۈمنى قانداق ئوپېراتسىيە قىلىشنى، مەسخىرە قىلىشنى ئۆگەندىم؛ ئادەمنىڭ قۇلىقى ياخشى گەپلەرگە، مەدھىيەگە كۆنۈپ كەتسە بولمايدىغانلىقىنى؛ تەتقىقات ۋە مۇنازىرە ئەخلاقى يېتىلدۈرۈشنىڭ، ھەمكارلىق روھىنى تەكتىلەشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى،

ئىلمىي ئادەم بولۇش ئۈچۈن توختىماي ئىزدىنىش، پىكىر ئىچىدە ياشاش، ئىدىيە تارقىتىش ھەم ئۆزىگە قەرەللىك جەڭ ئېلان قىلىپ تۇرۇشى كېرەكلىكىنى ھېس قىلدىم. ماڭا بۇنداق يېڭى ھېس - تۇيغۇلارنى ئاتا قىلغان ئامىل جون دېۋېينىڭ پۈتكۈل ئامېرىكا مائارىپ سىستېمىسىغا سۆكۈپ كەتكەن: «مائارىپ ئادەمنىڭ دېموكراتىيە ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشى كېرەك» دېگەن ئىدىيەسىدۇر.

بىزنى ھېچقانداق ئادەمنىڭ باشقۇرمايدىغانلىقىنى ئۇقۇپ ھەيران قالماي تۇرالمىدىم. سىنىپ مەسئۇلىمىز يوق ئىدى، ئاسپىرانتلىق ئوقۇتۇشىدا ھەپتىدە ئۈچ قېتىم ئىككى سائەتتىن دەرس ئۆتۈلەتتى، تەتقىقات تېمىمىزنى، ئوقۇتقۇچىنى، دەرسنى ئۆزىمىز تاللايتتۇق. يېڭى مەۋسۇم باشلىنىپ بىرىنچى ھەپتە ئىچىدە بىرەر مۇئەللىمنىڭ دەرسى دېتمىزغا ياقمىسا، شۇ سىنىپتىن چېكىنىپ چىقىپ باشقا مۇئەللىمنى تاللىساق بولۇۋېرەتتى. ھەر مەۋسۇمدا مۇئەللىمگە دەپ قويماي ئۈچ قېتىم، دەپ قويۇپ ئالتە قېتىم دەرس قالدۇرۇش ھوقۇقىمىز بار ئىدى. گۇرۇپپا مۇنازىرىسى شەكلىدىكى دەرسلەردە ھەرقانداق تېمىدا ھەرقانچە ئەخمىقانە بولسىمۇ ئۆز كۆزقاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويساق بولۇۋېرەتتى، سۆزلەۋاتقان مۇئەللىمدىن ھەرقانداق ۋاقىتتا، ھەرقانداق شارائىتتا سوئال سورىيالايتۇق. قاراشلىرىمىز ئۆزىنىڭكىگە زىت بولۇپ قالسا مۇئەللىم رەنجىمەيتتى. مەن بۇ يەردە ئادەمنىڭ رايىغا بېقىشنىڭ ئۆزىنى سوراشنى بىلمىدىغان ئوقۇغۇچىغا ئاجايىپ زور نەپ بېرىدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. بۇنىڭ يىلتىزىنى سۈرۈشتۈرۈپ كەلگەندە يەنىلا «شەخسنىڭ مائارىپتىكى دېموكراتىيە ئېھتىياجىغا ھۆرمەت قىلىشى كېرەك» دېگەن ئىدىيەگە بېرىپ تاقىلاتتى. بۇ يەردە بىراۋ تەرىپىدىن باشقۇرۇلماسلىقنىڭ ھۆزۈرىنى، ئىختىيارىيلىقنىڭ ئادەمنىڭ ئىجادىي تەپەككۇرىنى قوزغىتىدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم.

كۇتۇپخانا ماڭا ھەم چۇشكۇنلۇك، ھەم يېڭىچە ئىلھام ئاتا قىلغان جاي بولدى. ھەر قېتىم مەلۇم بىر تېمىدا ماتېرىيال ئىزدىمەكچى بولۇپ كۇتۇپخانىدا شۇ ساھەگە ئائىت نۇرغۇن يېڭى تەتقىقاتلارنىڭ بارلىقىنى كۆرگىنىمدە، ھەربىر تېمىدا قىلىنىدىغان ئىلمىي ئەمگەكلەر سانىنىڭ تەسەۋۋۇرۇمدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كېتىدىغانلىقىنى بايقىغىنىمدا، «مەن نېمە بولغان ئادەم؟ ھازىرغىچە مەن نېمە ئىش قىلدىم؟» دەپ ئۆزۈمگە كايىيىتتىم، چۇشكۇنلىشەتتىم، ئۆزۈمنىڭ بىلىدىغانلىرى، يېزىۋاتقانلىرى ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغاندەك ھېس قىلاتتىم. زادى مۇشۇ يېشىمدا ماڭا مۇشۇنداق بىر ئۇزۇل ـ كېسىل چۇشكۇنلۇك لازىم ئىدى. مەن ئۆزۈمنى ئوبدان بىر سوراققا تارتىشىم كېرەك ئىدى. ئادەم ئۆزىنى توغرا تونۇغاندا، ئۆزىگە ئوبيېكتىپ باھا بەرگەندە، ئۆزىنى ئاڭلىق ھالدا ئىسلاھ قىلىدۇ ھەم ھەرىكەتكە ئۆتىدۇ. مەن بۇ جەريانىدا كۇتۇپخانىنى مەقسەتسىز ئايلىنىشىنىڭمۇ ئادەمگە ئاستىرىتىن تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى بايقىدىم. چۇشكۇنلىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزۈمنى مەسخىرە قىلاتتىم. بۇ ھال مېنى ئۆزۈمگە مەپتۇن بولۇپ كېتىش خاھىشىدىن ساقلايتتى. كۇتۇپخانا چۇشكۇنلۇكلا ئەمەس، يەنە ماڭا ئىلھام ۋە كۇچ ئاتا قىلاتتى. مەن ئىنسانىنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان تېما، ماۋزۇلاردا ئالىملارنىڭ، تەتقىقاتچىلارنىڭ ئاللىبۇرۇن نۇرغۇن ئەمگەكلەرنى قىلغانلىقىنى كۆرگىنىمدە، ھەيرانلىقىمنى ھەم قايىللىقىمنى يوشۇرالمايتتىم. «ئەخلاق ئىگىلىكى»، «ئالدامچىلىق ئىگىلىكى»، «خەتەرنىڭ جەمئىيەتلىشىشى»، «يۇمشاق زۇلۇم»، «نامراتلىق مەدەنىيىتى» دېگەن تېمىلاردا بۇرۇن ھېچنېمىنى بىلمەيدىكەنمەن. جەمئىيەتشۇناسلىقا ئائىت ماتېرىياللارنى كۆرۈش داۋامىدا يۇقىرىقىدەك تېمىلاردا چۇشىنىش ھاسىل قىلدىم، جايىدا قويۇلغان بىر ئاتالمىنىڭ بىز ھېس قىلىپ تېخى ئات قويمىغان بىر ھادىسىنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشى بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. ھەتتا 2007 ـ يىلى

كۆزلۈك مەۋسۈمدا ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم كۈتۈپخانىنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىققا ئائىت ماتېرىياللار قىسمىنى مەقسەتسىز ئايلىنىشنى ئۆزۈمگە ئادەت قىلدىم. ماۋزۇنىڭ ئادەم تەپەككۇرىنى قوزغىتىشى ئاجايىپ زور بولاتتى. كۈتۈپخانا تاللا بازارلىرى تۈزۈمىدە باشقۇرۇلغاچقا، كۈتۈپخانىنىڭ ھەرقانداق يېرىگە ئەركىن كىرىپ چىقالايتتۇق، ئالدىغان كىتابلىرىمىزنىڭ سانىغا چەك قويۇلمايتتى؛ ئىشكتىن كىرگەندە ھېچكىم ئارىيەت ئېلىش كىنىشكىمىزنى كۆرمەيتتى. بۇنداق چاغدا مەن: «سىرتنىڭ ئادەملىرى كىرىۋالسا بولۇۋېرىدىكەن ـ دە!» دەپ ئويلايتتىم. پەرۋىزىم توغرا ئىكەن، ئۇنىۋېرسىتېت كۈتۈپخانىسى ئوقۇغۇچىلارنىڭلا ئەمەس، جەمئىيەتتىكى ھەرقانداق ئادەمنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئېچىۋېتىلگەنىكەن. پەقەتلا كۈتۈپخانىدىن كىتاب ئارىيەت ئېلىپ چىقىدىغان چاغدىلا رەسمىيەت ئۆتەش كېرەك ئىدى. كىمكى رۇخسەتسىز كىتاب كۆتۈرۈپ ماڭسا، كۈتۈپخانىدىن چىقىدىغان جايغا قويۇلغان سەزگۈ ئەسۋابى سايراپ كېتەتتى.

2008 ـ يىلى باھار مەۋسۈمى باشلىنىش ئالدىدا كۈتۈپخانىدىن بىر كىتابنى جىددىي ئىزدەش زۆرۈر بولۇپ قالدى. قىزىق يېرى، مەن ئىزدىمەكچى بولغان كىتابنىڭ ئارىيەت ئېلىنمىغانلىقى ھەققىدە كومپيۈتېردا مەلۇمات بولسىمۇ، ئۇ كىتابنى كۆرسەتكەن يەردىن تاپالمىدىم. بۇرۇن بۇنداق ئىش بولمايتتى. شۇنىڭ بىلەن، بىرىنچى قەۋەتتىكى ياردەم سوراش ئورنىغا كېلىپ، ئېگىز، قاملاشقان كۈتۈپخانا خادىمىغا بولغان ئەھۋالنى ئېيتتىم.

ـــ سىزگە تېپىشىپ بېرەيمۇ؟ ـــ دېدى كۈتۈپخانا خادىمى.

مەن ئۇنداق دېيىشنى كۈتمىگەچكە، بەكلا ھەيران قالدىم. «بولىدۇ» دېدىم.

مەن ئىزدىمەكچى بولغان كىتاب 3 ـ قەۋەتتە ئىدى.

ـــ سىزنى ئاۋارە قىپتۇق، ۋاقتىڭىزنى ئالدۇق، كەچۈرۈڭ! ـــ دېدى كۈتۈپخانا خادىمى لىفتتا چىققۇچە، ـــ بەزىدە خىزمەت

ئالدىراشلىقىدا خىزمەتچىلەر كىتابنى جايىغا قويمايدىغان ئەھۋال بولۇپ تۇرىدۇ.

ئەپسۇسلىنارلىقى، مەن ئىزدىمەكچى بولغان كىتابنى ئۇمۇ تاپالمىدى. ئۇ پات - پات «قىزىق ئىش بولدى - دە!» دەپ تەكرارلاپ قويياتتى.

— مۇنداق قىلايلى، — دېدى ئۇ، — سىز ئىزدىگەن كىتاب چوقۇم باشقا يەردە ئارىلىشىپ قالدى. ئېلىخەت ئادرېسىڭىزنى قالدۇرۇپ قويۇڭ. بىز باشقا ئۇنىۋېرسىتېت كۇتۇپخانىلىرىدىن ئەكەلدۇرۇپ بېرەيلى.

دېگەندەك، ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن كۇتۇپخانىدىن مەن ئىزدىگەن كىتابنىڭ كەلگەنلىكى ھەققىدىكى ئېلخەتنى تاپشۇرۇۋالدىم. خۇشاللىقىمدا كومپيۇتېرىمنى ئەتمەيلا كۇتۇپخانىغا چاپتىم. مېنى ئەڭ تەسىرلەندۇرگەن يېرى شۇ بولدىكى، مەن ئىزدىگەن بۇ كىتاب سان فرانسىسكودىكى بىر ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ كۇتۇپخانىسىدىن ئەكەلدۇرۇلگەنىكەن. مەن خۇشال بولماي تۇرالمىدىم. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر قېتىم كۇتۇپخانىغا مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق قىيىنچىلىقتا يولۇققىنىمدا، ئىش سوراش ئورنىدىكى خادىملاردىن ياردەم سورايدىغان بولدۇم.

يەنە مۇشۇ باھار مەۋسۇمىنىڭ بېشىدا پىروفېسسورىمىز ناۋادىتا شارما مېنىڭ مەنپەئىتىمنى دەپ «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى»غا مەسئۇل خادىم كىم سىمول بىلەن ئېلخەتتە قاتتىق دېيىشىپ قالدى. بۇ ئىشقا مېنىڭ ۋەتەندىن قىشلىق تەتىل ئاخىرلاشقاندا مەكتەپكە كېچىكىپ كەلگەنلىكىم سەۋەب بولدى. 2008 - يىلى 13 - يانۋار قىشلىق كانىكول ۋاقتى ئاخىرلىشىپ ھاۋايغا قايتىدىغان كۈنۈم ئىدى. ئويلىمىغان يەردىن 10 ئايلىق بولغان ئوغلۇم ئۆپكە يالىلۇغى بىلەن دوختۇرخانىدا يېتىپ قالدى. پۈتۈن ئۆيدىكىلەر ئۆرتەۋېپە بولۇپ كەتتى. سەۋەبى 14 - يانۋار ھاۋايغا بېرىپ بولۇشۇم كېرەك ئىدى. ئاخىر ئىلاج

قىلالماي بۇ مەۋسۇمدا دەرسلىرىنى تاللىغان پىروفېسسورلىرىمغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، بىر ھەپتە رۇخسەت بېرىشنى سوراپ خەت يازدىم. بۇ مەۋسۇمدا مەن ئۇچ خىل دەرس تاللىغانىدىم. بىرىكۈن ئۆتۈپ ئۇچ پىروفېسسورنىڭ ھەممىسىدىن جاۋاب خەت ئالدىم. ھەممىسى خېتىدە ئوغلۇمنىڭ ئەھۋالىغا ھېسداشلىق قىلغان ۋە بىر ھەپتە كېچىكىپ كەلسەم بولۇۋېرىدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى. مەن: «پىروفېسسورۇمغا خەت يازغاندىكىن بولىدىغۇ» دەپ ئويلاپ، «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» خادىمى كىم سىمولغا خەت يېزىشنى ئېسىمدىن چىقىرىپتىمەن. ئوغلۇم بىر ھەپتىگىچە ساقىيىپ بولالمىدى. ئامالسىز كۆزۈم قىيمىغان ھالدا بىر ھەپتىدىن كېيىن ھاۋايغا قاراپ ئۇچتۇم. ئۇنۇۋېرسىتېتقا كەلگەن كۇنۇمنىڭ ئەتىسى كومپيۇتېرىمنى ئاچسام، ئېلىخەت ساندۇقۇم «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» خادىملىرىنىڭ دېرىكىمنى ئىزدەپ يازغان خەتلىرى بىلەن توشۇپ كېتىپتۇ. خەتلەرنىڭ مەزمۇنى كەسكىن، جىددىي ئاھاڭدا يېزىلغانىدى. ئەسلىدە پىروفېسسور نانىتا شارما ماڭا جاۋاب خەت يېزىپ بولىغاندىن كېيىن، رۇخسەت بەرگەنلىكى ھەققىدىكى ئېلخەتنى «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» خادىمى كىم سىمولغا يوللاپ بەرگەنىكەن. كىم سىمول ئىشنى يوغىنىتىپ، «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى»نىڭ بېيجىڭدىكى، نيۇيوركتىكى ئىشخانىسىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىپتۇ. نانىتا شارما بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن «كىچىك ئىشنى يوغىنىتىۋەتتى» دەپ كىم سىمولغا رەنجىپ خەت يېزىپتۇ. ئۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا مېنىڭ ئىشىم خۇسۇسىدا ئالتە قېتىم خەت يېزىلغانىدى ۋە ھەممە خەتلەر ماڭا قوشۇمچە ھۆججەت شەكلىدە يوللانغانىدى. نانىدىتا شارمانىڭ ئاخىرقى خېتىدىكى مېنىڭ مەنپەئىتىم ئۈچۈن يېزىلغان تۆۋەندىكى تەسىرلىك جۇملىلەر يۈرىكىمنى شۇرراندە ئېرىتىۋەتتى:

«ھۆرمەتلىك كىم سىمول ئەپەندى:

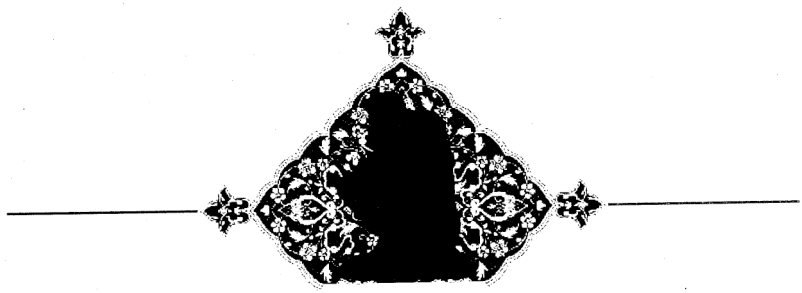
بىر ئوقۇغۇچى ئوقۇتقۇچىسى رۇخسەت بەرگەن ئەھۋالدا مەكتەپكە بىر ھەپتە كېچىكىپ كەلسە نېمە بوپتۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئامېرىكا ئۇنۇۋېرسىتېتلىرىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىرنەچچە قېتىم سەۋەبسىز دەرس قالدۇرۇش ھوقۇقى بولىدۇ. زۇلپىقار مەندىن رۇخسەت سوراپ خەت يازغان، ئەمدى مەن ئۇنىڭغا يازغان جاۋاب خېتىمنى سىزگە قوشۇمچە ھۆججەت سۈپىتىدە ئەۋەتكەن. لىكىمدىن پۇشايمان قىلىۋاتىمەن. سىز كىچىك ئىشنى يوغىنىتىپ بۇ ئىشنى بېيجىڭ، نيۇيورك ئىشخانىسىغا مەلۇم قىلىپ خاتا قىپسىز. بىز چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ قانچىلىك جاپادا ئوقۇيدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىشىمىز كېرەك. ئۇلار ئاتا ـ ئانىسىدىن، دوست ـ بۇرادەرلىرىدىن، ئائىلىسىدىن ئايرىلىش ئازابىغا چىداپ بۇ يەردە يالغۇز تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. سىز، بىز بولساق بۇ يەردە ئائىلىمىزدىكىلەر بىلەن خاتىرجەم ياشاۋاتىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە زۇلپىقارنىڭ ئاغرىپ ياتقان بالىسىنىڭ يېنىدا بىر ھەپتە ئارتۇق تۇرۇشىنىڭ نەرى خاتا؟ سىزنىڭ قىلۋاتقانلىرىڭىز ھاۋايىلىقلارنىڭ Aloha(ئادەمگە مېھرىبانلىق قىلىش) روھىغا ئويغۇنمۇ؟ بىز نېمىشقا ئوقۇغۇچىلىرىمىزنى ئاسرىمايمىز؟»

يۇقىرىقى قۇرلارنى ئوقۇۋېتىپ تولىمۇ ھاياجانلاندىم. ئاخىر كىم سىمولنىڭ ئىشخانىسىغا چىقىپ بولغان ئەھۋالنى مەلۇم قىلدىم، ئەپۇ سورىدىم. دوكتور نانىدىتا شارمادىنىمۇ ئاۋارىگەرچىلىك تېپىپ بەرگىنىم ئۈچۈن ئەپۇ سورىدىم. ئەمما، بۇ قېتىملىق كەچۈرمىش ماڭا ئامېرىكا ئۇنۇۋېرسىتېتلىرىدىكى پروفېسسورلارنىڭ پەزىلىتىنى يەنە بىر قېتىم ھېس قىلدۇردى.

ھاۋاي ئۇنۇۋېرسىتېتىدا ۋاقتىمىز، زېھنىمىز يار بەرسە باشقا مۇناسىۋەتلىك كەسىپلەرنىڭ دەرسلىرىنى خالىغان ۋاقتى-

تا كىرىپ ئاڭلىساق بولۇۋېرەتتى. بىزنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتى ئىجتىمائىي پەنلەر ئىنستىتۇتىنىڭ قارىمىقىدا بولغاچقا، پسىخولوگىيە، سىياسىيشۇناسلىق، ئىقتىسادشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق قاتارلىق قوشنا فاكۇلتېتلاردا تەسىس قىلىنغان دەرسلەرنى خالىغانچە ئاڭلىساق بولۇۋېرەتتى. مەن بۇ خىل ئەۋزەللىكنىڭ تۈرتكىسى بىلەن كۆزلۈك مەۋسۇمدا پسىخولوگىيە فاكۇلتېتىدا «غەيۋەت پسىخولوگىيەسى» (Psychology of Gossip)، ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا «ئىجادىي يېزىقچىلىق» (Creative Writing) دەرسلىرىنى تاللاشنى قارار قىلدىم. يۇقىرىقىدەك كەچۈرمىشلىرىم ماڭا ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ سېھرىي كۈچى، ئوقۇتۇش ئەندىزىسىدىكى ئۆزگىچىلىكى ھەققىدە گۈزەل ئەسلىمىلەرنى قالدۇردى.

ئون ئۇچىنچى باب

هاۋايدا ئۆتكەن تۇرمۇشۇم

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: غېرىبلىق؛ خىيالنى باشقۇرۇش؛ مېدىيە ۋاستىلىرى؛ يۇمشاق ئەرلەر.

1

2007 - يىلى دېكابىردا، 2008 - يىلى ماي ئايلىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا كانىكول مەزگىلىدىن پايدىلىنىپ يۇرتقا قايتتىم. ئۇرۇق - تۇغقانلىرىم، دوست - بۇرادەرلىرىم، تونۇش - بىلىشلىرىم هاۋايىدىكى تۇرمۇشۇم توغرۇلۇق نۇرغۇن سوئاللارنى سورىدى.

— سەۋزە بارمىكەن، پىياز بارمىكەن؟ — دېدى ئانام بىر كۈنى ئۆيدە پولۇ يەپ ئولتۇرۇپ.

— قوي گۆشى بارمىكەن؟ هاۋايىلىقلار كاۋاپ يەمدىكەن؟— دەپ سوراشتى ئاكىلىرىم بىركۈنى تېز تاماقخانىدا.

— هاۋايدا تامىقىنى ئېتىپ بېرىدىغان، كىرىكنى يۇيۇپ بېرىدىغان بىرەر ئۇيغۇر قىزىنى تاپمىدىڭمۇ؟ — دەپ چاقچاق قىلىشتى دوستلىرىم.

يۇقىرىقى سوئاللار ماڭا هاۋايدا ياشاش داۋامىدا ئادەتتىكىدەك تۇيۇلغان نۇرغۇن نەرسىلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە يۇرتتىكىلەرگە

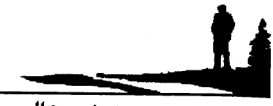
نسبەتەن يېڭىلىق بولمىغانلىقىنى ھېس قىلمۇراتتى. ئادەتتە، چەت ئەلگە چىقىش بەك تەس بولغانلىقى ئۈچۈن نۇرغۇن ئۇيغۇرلار چەت ئەللىكلەرنى، بولۇپمۇ تەرەققىي تاپقان غەرب ئەللىرىنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆز خىيالىدا ناھايىتى قالتىس دەپ تەسەۋۋۇر قىلمىدۇ. مەنمۇ چەتكە چىقىشتىن بۇرۇن بۇنداق ھېس - تۇيغۇدىن خالىي ئەمەس ئىدىم. ھونولۇلۇ ئايرودۇرۇمىغا ئايروپىلان قونۇۋاتقۇچە ۋە ئايرودۇرۇمدىن چىققۇچە بولغان ۋاقىتتا، مەن ھاۋاينىڭ تەسەۋۋۇرۇمدىكىدەك ئۇنچىۋالا ھەيۋەت ۋە گۈزەل ئەمەسلىكىنى ھېس قىلمىدىم. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، ھەرقانداق گۈزەل مەنزىرە، ھەرقانداق ساياھەت نۇقتىسى تېلېۋىزور ئېكرانىدا، كىنودا، سۈرەتتە ئەمەلىيەتتىكىدىن نەچچە ھەسسە گۈزەل كۆرۈنمىدۇ، ئادەمنى غايىبانە تەلپۈنۈش ئىچىگە غەرق قىلمىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئەسلىدىكىدىن نەچچە ھەسسە قالتىس كۆرۈنگەن ئاشۇ كۆرۈنۈشلەرنىڭ رېژىسسورلارنىڭ، فوتوگرافلارنىڭ ئىش قوشۇشى، جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈشى نەتىجىسىدە ئېستېتىك كۈچى ئاشقانلىقى ئېنىق. ئادەم تېلېۋىزور، كىنو، سۈرەتلەردە كۆرگەن مەنزىرىلەرنى ئەمەلىيەتتە كۆرگەندە، شۇ يەردىكى ھەر خىل سىياقتىكى ئادەملەر بىلەن ئۇچراشقاندا كۆرگەن - بىلگەنلىرىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكىدەك ئۇنچىۋالا غايىۋانە ئەمەسلىكىنى بايقايدۇ. ئادەمنىڭ غايىسى بىلەن رېئاللىق ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى زور ھاڭ بار. يەنە كېلىپ، سەنئەت تۇرمۇشتىن بىر دەرىجە ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئادەم بولسا سەنئەت ئاتا قىلىۋاتقان ئېستېتىك تۇستىن چۈش كۆرۈشنى ئۆگىنىدۇ. بۇ ھال ئادەمنى تەلپۈنۈشلۈك خىياللارغا غەرق قىلمىدۇ.

نېمىشقىدۇر، گۈزەل مەنزىرىلەرگە ئانچە بەك ۋاي دەپ كەتمەيتتىم. بۇ مېنىڭ مەتۇلۇقۇمدىن، ھېسسىياتسىزلىقىمدىن ئەمەس، سەنئەتلىك كۆرۈنۈشلەردىن، تەبىئىي مەنزىرىلەردىن ھۇزۇرلىنالمايدىغانلىقىمدىن ئەمەس، بەلكى ھەربىر يېڭى مەنزىرە، يېڭى ئىشقا يولۇققىنىمدا ئىختىيارسىز ئۆزۈم ۋە قوۋمۇمنىڭ

نۆۋەتتىكى ھالىتى ھەققىدىكى ئايىغى چىقماس خىيالغا چۆكۈپ كېتىۋىغانلىقىم سەۋەبىدىن ئىدى. بەلكىم تەبىئىتىم ئاددىي بولۇغاچقا، يالتىراق نەرسىلەرگە، كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئۆتكۈنچى كۆرۈنۈشلەرگە ۋاي دەپ كەتمەيدىغاندىمەن. 1995 - يىلى 7 - ئايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىدا ئوقۇۋاتقان چېغىمدا، فاكۇلتېتتىن 60 نەچچە ئوقۇغۇچىنى پىراكتىكا قىلدۇرۇش ئۈچۈن بېيجىڭ، تىيەنجىن قاتارلىق جايلارغا ئاپاردى. تىيەنجىندىكى تاڭگۇ پورتىغا كەلگەندە دېڭىزدىن ئەڭ يىراق زېمىندا ياشاپ ئادەتلەنگەن ساۋاقداشلىرىم پاراخوتنى، پورتتا دەۋرەپ مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان دېڭىز سۈيىنى كۆرۈپ ھاياجىنىنى باسالماي قېلىشقانىدى. قىزلار چىرقىرىدى، شوخراق ئوغۇللار پاراخوت پالوبلىرىدا يۈگۈرۈپ ئويناشتى، تەلۈلەرچە رەسىمگە چۈشۈشتى، ھەتتا بەزىلەر ئىككى قولىنى ھاۋاغا يېيىپ ھاياجان بىلەن: «ئاھ خۇدا، مەن ئاخىر دېڭىزنى كۆردۈم!» دەپ ۋارقىراشتى. مەن بولسام نېمىشقىدۇر بىر چەتتە خىيال بىلەن تۇرۇپ كەتكەنىدىم، نېمە ئۈيلاۋاتقانلىقىمنى ئۆزۈمۇ دەپ بېرەلمەيتتىم. 2004 - يىلى ئىدارىدىن بېيجىڭ، چىڭداۋ، شاڭخەي، جېڭجۇ، كەيفىڭ، چاڭبەيشەن تېغى قاتارلىق جايلارغا سایاھەتكە ئاپارغاندا، مەن ھۆزۈرلىنىشنىڭ ئەكسىچە بەكلا زېرىكتىم. تاماقتىن قېينالغىنىم، باج سىستېمىسىدىكىلەر كۈتۈۋالىدىغان ھەربىر ئورۇندا «مېھمانىڭ ئىززىتى» دەپ ھاراق زورلىنىدىغانلىقى سەۋەبلىك سایاھەت باشلىنىپ ئالتىنچى كۈنىگە قەدەم قويغاندا، پەقەتلا چىدىمىدىم. ھەرقانداق گۈزەل مەنزىرە كۆزۈمگە كۆرۈنمىدى، ھەرقانداق گەپ قۇلاققا خۇشیاقمىدى. چىڭداۋدىكى بوخەي دېڭىزى بويىدا سایاھەت قىلىۋاتقان كۈنى ئاخىر غەيرەتكە كېلىپ باشلىقىمدىن رۇخسەت سورىدىم.

— ئەتە دالىيەنگە، ئۆگۈنلۈككە شەرقىي شىمالدىكى چاڭبەيشەن تېغىغا بارىمىز. ئۇ يەرلەرنى كۆرمىسەڭ بىر ئۆمۈر ئارمانىدا قالىسەن. بەك گۈزەل جايلار ئۇ! — دېدى باشلىقىمىز

رۇخسەت بېرىش ئالدىدا.

ـــ بولدى رەھمەت، ـــ دېدىم مەن، ـــ ئەتە ئۇرۇمچىدە جىددىي بېجىرىدىغان ئىشىم چىقىپ قالدى، ماڭا رۇخسەت بېرىڭ.

باشلىقىم رايىمغا بېقىپ، كاسسىر ئايالغا دەپ ماڭا شۇ كۈنى كەچتە ئۇرۇمچىگە ئۇچىدىغان ئايروپىلانىنىڭ بېلىتىنى زاكاز قىلدۇرۇپ بەردى. شۇ ئىشتىن كېيىن تالاي قېتىملاپ سايادەت پۇرسىتى چىقتى. ئەمما، مەن بارمىدىم. بۇ كونسېرۋاتىپلىقىمىدىنمۇ ئەمەس، ياشاشنى بىلمەيدىغانلىقىدىنمۇ ئەمەس، بەلكى تاماقتىن قېينالسام كۆزۈمگە ھېچنېمە كۆرۈنمەيدىغانلىقىدىن ئىدى. «ياشاڭ، ئوينىڭ، كۈلۈڭ!» دەيتتى خىزمەتداشلىرىم بېرىشقا دەۋەت قىلىپ. ئەمما، مەن كۈلۈپ قويۇپ ئۆزۈمنىڭ قارارىدا قېلىۋېرەتتىم. بەزىدە ئۆزۈمدىن: «مەن شۇنداق ھېسسىياتسىزمۇ؟ ياشاشنى بىلمەيمەنمۇ؟» دەپ سوراپ قالاتتىم. ئەمەلىيەتتە، ئۇنداق ئەمەسلىكىم كۆڭلۈمگە ئايان ئىدى. ھاراق سورۇنلىرىدىن، سايادەتتىن قېچىپ ياۋايىلىق قىلغىنىم بىلەن، كۈنلىرىم ئۆگىنىش، خاتىرە يېزىش، كىتابخانا ئايلىنىش، ئۆتكۈر پىكىر ئىگىلىرى بىلەن ئۇچرىشىش داۋامىدا مەنىلىك ئۆتەتتى. ئەزەلدىن تاماكا چەكمەيتتىم، ئىدارىگە يېڭى خىزمەتكە ئورۇنلاشقان ۋاقىتلاردا باشلىقلارنىڭ زورى بىلەن ھاراق ئىچىپ سالغىنىمنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھاراق ئىچمەيتتىم. چۈنكى، مەن زېھنىمنى، روھىمنى پاكىز ساقلىشىم، ئۆزۈمگە خاس ياشاش ئۇسۇلۇمدىن ۋاز كەچمەي ياشىشىم كېرەك ئىدى. دوست ـ يارانلەر سورۇنلىرىدا ھاراق قۇيۇلۇپ قالسا ئىچمەي ئولتۇراتتىم، ئاز گەپ قىلاتتىم، ھېچقانداق ئادەمنىڭ «كۆڭلۈم!» دېگەنىدەك قاملاشمىغان باھانىلىرى، سالالىرى بىلەن ھاراق زورلىشىغا ئۇنمايتتىم. چۈنكى، كۈندە كەچتە ئۇخلاشتىن بۇرۇن بىرەر ساەت ئەتراپىدا كىتاب كۆرۈش مېنىڭ ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئادىتىم ئىدى. بىركۈنى بىر تويغا باردىم. ناتونۇش مېھمانلار بىلەن ئولتۇرۇپ قاپتىمەن. ئارىدا

ئۆزىنى ناھايىتى قالتىس ھېسابلايدىغان مەمەدان بىرى (ئازراق ئەملى بولسا كېرەك) ماڭا ھاراق زورلىدى. ئىچمىدىم. ھەر خىل گەپنى قىلىپ باقتى، يەنە ئىچمىدىم. ئاخىر ئۇ يېنىدىن بىر تال تاماكىنى چىقىرىپ ماڭا سۇندى ۋە قوشۇپ قويدى :

ــ تاماكا چېكمىدىغانسىز ھەرقانچە بولسا ! ــ دېدى.

ــ ياق، ــ دېدىم پېتمىنى بۇزماي، ــ مەن ئەزەلدىن تاماكا چەكمەيمەن.

ــ توۋا خۇدايىم، ــ دېدى ئۇ سۇنغان تاماكىسىنى قايتۇرۇۋېلىپ ئۆزى چەككەچ، ــ بۇنداقلارمۇ ئۆزىنى ئەر كىشى ھېسابلايدىكەنە؟ ھاراق ئىچمىگەن، تاماكا چەكمىگەن ئادەمنىڭ نەرى ئەر كىشىگە ئوخشىسۇن؟ ئىسىت، سىزنىڭ ئۆمرىڭىز!

مىيىقىمدا كۈلۈپ قويدۇم. ئۇنىڭ دەۋاتقىنى جەمئىيەتلىشۈاتقان پۇچەكلىك تەسىرىدىكى قىسمەن ئادەملەر، ھەتتا بەزى ئەقىلسىز قىزلار ئارىسىدا قوبۇل قىلىنغان ئەرلەر ھەقىقىدىكى ئىنتايىن پۇچەك ئۆلچەمنىڭ نەتىجىسى ئىدى. خىيالىدا ئۇ ماڭا ئېچىنىۋاتاتتى.

ــ ئىسىت دېمەڭ ! ــ دېدىم مەن ئاخىر، ــ بۇ شۇنداق بىر ــ بىرىمىزگە ئېچىنىپ ئۆتۈپ كېتىدىغان زامان. سىز ماڭا ئېچىنىسىز، مەن سىزگە ئېچىنىمەن! ئەڭ ئاخىرىدا ھايات ۋەۋاقىت بىزگە ئېچىنىدۇ!

يەنە بىر قېتىم مىيىقىمدا كۈلۈپ قويۇپ ئورنۇمدىن تۇردۇم ــ ده، توي ئىگىسىگە ئاتىغان يارىشىقمىنى قويۇۋەتكەندىن كېيىن زالدىن چىقىپ كەتتىم. مەن بىراۋنىڭ سالا ــ سۇلھىسىگە بوشاپ ھاراق ئىچىدىغان ئادەم ئەمەس ئىدىم. سورۇنلاردا جىم ئولتۇراتتىم. ئەمما، مۇنبەرلەردە، لېكسىيە سورۇنلىرىدا جانلىنىپ كېتەتتىم، تەنھالىق ئىچىدە ئىزدىنىشلىرىمدىن ھۇزۇرلىناتتىم. ئۆزۈمگە خاس بولغان «سەرخۇش ئىنگلىز تىلى» ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە «ئۆلۈم كۆلەڭگىسى»، «مۇسۇلمانلارنىڭ ئاخىرەتلىكى»(2 ــ قىسمى) قاتارلىق تەرجىمە رومانلىرىم ئاشۇ

جەمجىتلىقنىڭ، ئۆز ۋاقتىمغا ئىگە بولالىغىنىمنىڭ، زېھنىمـ
نى، روھىي دۇنيايىمنى ئاسرىغىنىمنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

2007 ـ يىلى مارت ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدا ھاۋايدا ئېچىلغان خەلقئارالىق مېخانىكىلىق ئىنژېنېرلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلدى. يىغىنغا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماشىنىسازلىق قۇرۇلۇشى ئىنستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ياپونىيەدە ئوقۇغان دوكتور، ھۆرمەتكە سازاۋەر پىروفېسسور مەمتىمىن غېنى ماقالە ئوقۇش ئۈچۈن كەلدى. مەن يىغىندا يارەمچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ تىزىملاش ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى قىلىۋاتقانىدىم. مەمتىمىن ئاكىنى كۆرۈپ بەكمۇ ھاياجانلاندىم ۋە بېرىپ سالام بەردىم. مەمتىمىن دوكتورمۇ بۇ يىغىندا بىر ئۈيغۇرنىڭ بارلىقىدىن ھەيران قالدى ھەم خۇشال بولدى. مەن مەمتىمىن دوكتورنى ئەتىسى كەچتە ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ياتقىمغا مېھمان بولۇپ كېتىشكە چاقىردىم. مەمتىمىن ئاكا كەلگۈچە يېرىم كۈن تەييارلىق قىلىپ تۇخۇ قوردىقى ئەتتىم: دۇخوپكىدا توخۇ پاچىقى ۋە كاۋاپ پىشۇردۇم. مەمتىمىن ئاكا ئەتكەن تاماقلىرىمنى «ئوخشاپتۇ» دەپ ماختاپ تۇرۇپ يېدى. ئۇ ۋەتەندىن تۇرپاننىڭ ئەلا سۈپەتلىك قىزىل ھارىقىنى «بىللە ئىچىمىز» دېگەن مەقسەتتە ئېلىپ كەپتىكەن. ئىچمەيدىغانلىقىمنى بىلدۇردۇم. مەمتىمىن ئاكىمۇ توغرا چۈشەندى ۋە مېنى رىغبەتلەندۇرۇپ شۇنداق دېدى:

ـــ توغرا قىپسىز ئۇكام. ئۆزىڭىزنىڭ يولىدا مېڭىڭ. ئەمىسە بۇ قىزىل ھاراقنى بىرەر ساۋاقدىشىڭىزغا بېرىۋېتەرسىز، ـــ دېدى ئۇ. كوللېكتىپ ئاشخانىمىزنىڭ كەڭرى بالكونىغا قويۇلغان تاماق شىرەلىرىدە پات ـ پات ئولتۇرۇشلار، زىياپەتلەر بولۇپ تۇراتتى. مەن زۆرۈر تېپىلغاندا، مۆرىتى كەلگەندە بۇنداق سورۇنلارغا ئىشتىراك قىلسامۇ باشقىلارنىڭ تەڭلىگەن ھاراقلىرىنى ئىچمەيتتىم. مېنىڭ قارىشىم شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدىكى، ھاياتنى بىزگە باشقىلار ياشىشىپ بەرمەيدۇ. ئۆز ئىمانىـ

مىزنى، ئۆز روھىمىزنى، ئۆز زېھنىمىزنى ئۆزىمىز قوغدىشى-مىز كېرەك. باشقىلارنىڭ پىكىر ئەندىزىسىدە ياشاش، ئۆز خاس-لىقىنى ساقلىيالماي ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ قۇربانىغا ئاي-لىنىپ كېتىش ئادەمنى پۇچەك، داغۋاز قىلىپ قويىدۇ. بىر ئا-دەمنىڭ ئۆز ئالدىغا مەۋقەسى ۋە تۇرمۇش نىشانى بولۇشى كېرەك.

ھاۋايغا كەلگىنىمدىن كېيىنمۇ ئۆزۈمگە خاس تۇرمۇش مىزا-نىم بىلەن ياشىدىم، ئامېرىكىدا ئوقۇش پۈرسىتىگە ئېرىشكە-نىم ئۈچۈن ھاياجانلىنىپ ئايىنىپمۇ كەتمىدىم. نۇرغۇن سايا‌ھەت ئورۇنلىرىغا باردىم، زىيا‌پەتلەردە بولدۇم، ئەمما ئېلان قىلغان سايا‌ھەت خاتىرىمدە نەگە بارغانلىقىم، نېمە ئىچكەنلىكىم، ئۇ يەرلەردىكى يالتىراق بېزەكلەر ھەققىدىكى بايانلار ئەمەس، كۆز-گەن يېرىمنى ئۆز مەۋجۇتلۇقىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى رېئاللىقىغا باغلاپ سۈرگەن رېئاللىقىمىزنىڭ ئىزنالىرى كۆپرەك ئىدى. مەن بۇرۇندىن خىيالچان ئىدىم، ئۆزۈم بىلەن ئۆزۈم مۇڭدىشاتتىم. جەمئىيەتشۇناسلىققا ئىچكىرىلەپ كىرگەندىن بېرى مەن تېخى-مۇ بەكرەك تەنھالىقنى خالايدىغان، ئۆزۈم بىلەن ئۇنسىز مۇڭ-دىشىدىغان بولۇپ قالدىم.

2

كونىلار «ھەممە يەردە قازانىنىڭ قۇلىقى تۆت» دەپ بەكلا توغرا ئېيتقانكەن. بۇ يەردە يۈرتتىكى ھەرقانداق كۆكتات، تۇ-خۇم ۋە گۆش تېپىلاتتى؛ ئامېرىكىنىڭ مېۋىلىرى تېخىمۇ كۆر-كەم، تەملىك بولاتتى. ھاۋايغا نۇرغۇن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلا-لىرى كالىفورنىيە ئىشتاتىدىن كەلتۈرۈلىدىكەن؛ ئامېرىكا يې-مەك ـ ئىچمەككە مۇناسىۋەتلىك تاۋارنى ئاساسەن سىرتتىن كىرگۈزمەيدىكەن. ئەمما، ھونولۇلۇ شەھىرىنىڭ چېتىدىكى جۇڭگو بازىرىدا كورلا نەشپۈتىنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ بەكلا ھاياجانلاندىم، نەشپۈتتىن نەچچە كىلوگىرام سېتىۋالدىم. سې-

تىۋالغىنىم كورلا نەشپۈتنىڭ نەق ئۆزى ئىدى، ھەتتا «كورلا نەشپۈتى» دەپ يېزىلغان ماركىسىمۇ سويۇۋېتىلمىگەنىدى. پەرقلىق يېرى، بۇ نەشپۈتنىڭ باھاسى ۋەتەندىكىدىن نەچچە ھەسسە قىممەت ئىدى. شۇ قاتاردا باشقا مېۋىلەرمۇ قىممەت ئىدى. مەن ئالمىغا ئامراق ئىدىم، ھەر ھەپتىسىگە جۈڭگو بازىرىدىن ئالما ۋە ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلەرنى ئېلىپ قايتاتتىم.

ئوتياشلارنىڭ باھاسى جۈڭگو بازىرىدا باشقا يەردىكىگە قارىغاندا نىسبەتەن ئەرزان ئىدى. 2007 ـ يىلى رامىزان ھارپىسىدا مەكتىپىمىزگە يېقىن جايدىكى «يۇلتۇز تاللا بازىرى» دىن بىر مۇنچە نەرسە سېتىۋالدىم. ئىككى تال قىزىل مۇچىنى ئالتە دوللارغا ئالغان چېغىمدا، بۇ باھا شۇنداق قىممەت بىلىنىدى. ئەمما، ئامال يوق ئىدى. مۇچ، پەمىدۇر، پىدىگەن، سامساق، يېسىۋېلەك قاتارلىق ھەممە ئوتياشلارنىڭ شەكلى، چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋەتەندىكىگە ئوخشايتتى. مەن تاماققا كۆپرەك لەڭمەننىڭ قورۇمىسىنى قورۇيتتىم. توغرالغان كۆكتاتلارنىڭ ئىچىدە ئاق، يېشىل، قىزىل قاتارلىق ھەر خىل رەڭلەرنى كۆرگەن چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلار: «ۋاھ! قورۇمىڭىزنىڭ رەڭگى نېمانداق چىرايلىق!» دەپ ماختاپ كېتەتتى. ھەر قېتىم قازاندىكى ماينى چۈچۈتۇپ قويۇ گۆشىدىن كېيىن پىيازنى سالغىنىمدا، بىر خىل مەززىلىك پۇراق ئاشخانا ئىچىنى بىر ئالاتتى. نۇرغۇن چەت ئەللىكلەر: «نېمە قورۇۋاتىسىز؟ نېمانداق مەززىلىك پۇراق!» دەپ يېنىمغا كېلىپ قورۇمىغا قاراپ كېتەتتى. دوستۇم تۇرسۇن (مەندىن بىر يىل بۇرۇن كەلگەن تۇرسۇن دەپ بىر بالا بولۇپ، مائارىپ ئىنستىتۇتىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇيتتى) بىلەن ھەپتىدە بىر قېتىم پولۇ ئېتەتتۇق، توخۇ قوردىقى قىلاتتۇق. پولۇ دۇملىنىپ زىرىنىڭ خۇش پۇرىقى ئاشخانا ئىچىنى بىر ئالغانلاردا، ئاشخانىغا كىرگەن ئوقۇغۇچىلار: «سىلەر ئىشلىتىدىغان خۇرۇجلار نېمانداق مەززىلىك پۇرايدۇ!» دەپ ماختاپ كېتەتتى. مەن بۇنداق چاغدا: «ھەرنېمە بولسا ئۇيغۇرلار ئىشلىتىدىغان تەم

تېتىقۇلار ۋىيېتنامليقلارنىڭكىدەك ئادەمنى بىزار قىلمايدىكەن ـ دە!» دەپ ئويلايتتىم.

ھاۋاينىڭ ئۇنى قارىراق بولغىنى ئۈچۈن دەسلەپكى ئىككى ئايدا لەگمەننىڭ خېمىرىنى يۇغۇرۇپ پەقەت ئوخشىتالمىدىم. شۇنىڭ بىلەن ئامالسىز تەيۋەننىڭ ئالىي دەرىجىلىك تەييار چۆ- پىگە كۆنۈشكە مەجبۇر بولدۇم. ئىنچىكە سوزۇلغان ياپىلاق لەگ- مەندەك كۆرۈنىدىغان تەيۋەن چۆپىدە خېمىر تەمى بار ئىدى. بارا ـ بارا تاماق ئېتىش سۈرئىتىم تېزلىشىپ، قورۇما قورۇپ شىرە ئالدىغا ئېلىپ كەلگۈچە يېرىم سائەتلا ۋاقىت كېتىدىغان بولـ- دى. دەرستىن ھېرىپ ـ ئېچىپ كەلگىنىمدە ياكى كىتاب كۆ- رۈۋېتىپ قورساق ئاچقاندا، لەگمەن ھېسابىدا تەيۋەننىڭ چۆپىگە قورۇما قورۇيتتىم. ئەگ مۇھىمى، بۇنداق بولغاندا نۇرغۇن ۋاقتىمنى تېجىيەلەيتتىم. قىشلىق تەتىل توشۇپ ھاۋايغا قايتـ- دىغان چېغىمدا، ئانام ئۇرۇمچىنىڭ ئۇنىدىن بەش كىلوگىرام «زەللە» قىلىپ بەردى. باھار مەۋسۇمىدا يۇرتىنىڭ لەگمىنىنى سېغىنىغان چېغىمىزدا، دوستۇم تۇرسۇن بىلەن ئىككى سائەت ۋاقىت سەرپ قىلىپ لەگمەن ئېتىپ يەيتتۇق.

ئارىدا مەكتەپكە ئانچە يىراق بولمىغان جايدىكى ئىسپانىلار ئاچقان «دونكىخوت» تاللا بازىرىدا ياپونلارنىڭ تۇگرە (بەنشىر)، چۆچۇرىلەرگە ئىشلىتىدىغان تەييار جىلىتىسىنىڭ بارلىقىنى ئۇقۇپ سېتىۋېلىپ كەلدۇق. مەن بۇنداق تاماقلارنى قىلالمايـ- تىم، تۇرسۇننىڭ قولى تۇگرە تۇگۈشكە ئەپلىك ئىدى. بىر كۈ- نى تۇرسۇن بىلەن تۇگرە يەپ ئولتۇرساق، ئاشخانىغا يېگىدىن كەلگەن بىر چەت ئەللىك قىز بىزگە قاراپ:

What language are you speaking?[①]، ـــ دەپ سوراپ قالدى.

ـــ ئۇيغۇر تىلىدا، ـــ دېدۇق بىز، ـــ بۇنى سوراپ قالدىـ- گىزغۇ؟

ـــ قۇلاققا چىرايلىق ئاڭلىنىدىكەن. مەن تېخى پورتۇگال

① «قايسى تىلدا سۆزلىشۋاتسىلەر؟» دېگەن مەنىدە.

ياكى فرانسۇز تىلى بولسا كېرەك دەپ ئويلىغانىدىم.

ئۇنىڭ گېپىدىن «ھەرھالدا ئۇيغۇر تىلى چىرايلىق ئاڭلىنىدىكەن، ۋىيېتناملىقلارنىڭ تىلىدەك سەت ئاڭلانسا نېمە دېگۈلۈك؟» دەپ ئويلىدىم. ئۇنىڭ گېپى ھەر ئىككىمىزنى خۇشال قىلدى. پارىژىمىزدا «غ» تاۋۇشىنىڭ كۆپلۈكىگە قاراپ ئۇ قىز سۆزلىگىنىمىزنى فرانسۇز تىلىغا ئوخشىتىپ قالغان بولسا كېرەك. بۇ مېنىڭ چەت ئەللىكلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى «يېقىملىق ئاڭلىنىدىكەن» دەپ ماختىغىنىنى تۇنجى قېتىم ئاڭلىشىم ئەمەس ئىدى.

قوي گۆشىنى ئۇنۇۋېرسىتېتقا يېقىن جايغا جايلاشقان «ھىندىستان تاللا بازىرى» (India Market)دىن سېتىۋالاتتىم. نامدا «ھىندىستان بازىرى» بولغىنى بىلەن، ئۇ تاللا بازىرىغا ئوخشاپ (ئوخشاندىكى بىر ئارال دۆلەت بولۇپ، ئاساسلىق ئاھالىسى مۇسۇلمان)دىن كەلگەن بىر مۇسۇلمان كىشى ئېگىدارچىلىق قىلاتتى؛ ئۇ دۇكانغا سېلىنغان قوي گۆشى ۋە باشقا تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىشەنچلىك ئىدى. يەتتە دوللارغا بىر يېرىم كىلوگىرام پاقلان گۆشى سېتىۋالغىلى بولاتتى. دۇكان غوجايىنى پاقلان گۆشىنى ھەر ھەپتىدە ئوخشىدىن كەلتۈرەتتى. ھىندىستان تاللا بازىرىدىن باشقا جايلاردىكى تاللا بازارلىرىدىمۇ قوي، كالا ۋە توخۇ گۆشلىرى تېپىلاتتى. ئەمما، مەن ھالال ياكى ئەمەسلىكىگە ئىشەنچ قىلالماي باشقا يەرلەردىن گۆش ئالمايتتىم. ئالدىرىغاندا ياكى تاماق ئېتىش خۇشياقمىغان چاغلاردا، ھىندىستان تاللا بازىرىدىن سېتىۋېلىپ كەلگەن پاقلان گۆشىنى، قارىمۇچ، زىرىلىرىنى تېتىتىپ دۇخوپكىدا بىر سائەت قويسام، شۇنداق مەززىلىك كاۋاپ پىشىپ چىقاتتى. بالامنى، ۋەتەننى سېغىنغان چېغىمدا ياكى غېرىبلىق ھېس قىلغان چاغلىرىمدا، كاۋاپ پىشۇرۇپ يەپ پىسخىكامنى تەڭشەيتتىم.

بەزىدە ھېچنېمە تېتىمايدىغان، ھېچنېمە خۇشياقمايدىغان چاغلارمۇ بولاتتى. چەكسىز غېرىبلىق ئىچىدە كارىۋىتىمدا تو-

رۇسقا قاراپ يېتىپ كېتەتتىم. يېتىشتىن زېرىككەندە تۇرۇپ كېتىپ توردىن «تاشۇاي»، «دىلخاراج» قاتارلىق مۇزىكىلارنى ئاڭلايتتىم. ئىنگلىز تىلى ناخشىلىرىنى، چەت ئەل مۇزىكىلىرىنى ئانچە ئاڭلىمايتتىم. ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىۋاتقان چاغلىرىمدىمۇ ئىنگلىزچە ناخشىلارنى بەك ئاڭلاپ كەتمەيتتىم. بەزىدە ئۆز كۆڭلۈمنى ئاۋۇتۇش ئۈچۈن ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ناخشىلىرىنى قويۇپ بىر - ئىككى پەدە ئۇسسۇل ئويناپ قويىاتتىم. غېرىبلىق باسقاندا ۋەتەننى سېغىنىش تۇيغۇسى كۈچەيىپ كېتەتتى، بۇنداق چاغلاردا ئۆز ئانا تىلىدا بىر كىمگە ئىچىدىكىلەرنى دەپ بېرىشنىڭ، ئانا تىلىدا پاراڭلىشىشنىڭ بىر ئادەم ئۈچۈن قانچىلىك مۇھىم ئىكەنلىكىنى ھېس قىلاتتىم. پۈتكۈل ھاۋايىدا بەشلا ئۇيغۇر بار ئىدۇق، بۇنىڭ ئىچىدە ياشلاردىن تۇرسۇن، ئادىلە ئۈچىمىزلا بار ئىدۇق. ناخشىچى ئادىلە ئابلىز ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار ئىشخانىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ھاۋايغا 10 ئايلىق ئوقۇشقا كەلگەنىدى. تۇرسۇن، ئادىلە ئۈچەيلەن گاھىدا بازار چۆرگىلەيتتۇق. بۇنداق چاغلاردا ئۆزىمىزنى خۇددى ئورۇمچىگە كېلىپ قالغاندەك ھېس قىلىپ ۋۇجۇدىمىز يايراپ كېتەتتى. ئۆيدىكىلەر بىلەن گاھىدا Skype (ئالاھىدىلىكى QQ، يەنى مۇڭداشقۇنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان، توردا ئالاقىلىشىشكە ئىشلىتىلىدىغان يۇمشاق دېتال) دا، گاھىدا تېلېفوندا كۆرۈشۈپ تۇراتتۇق. ئوغلۇم ئالتە ئايلىق بولغان كۈنى ئۆيدىكىلەر بىلەن Skype دا پاراڭلاشتىم. ئوغلۇمنىڭ چىرايىنى كامېرادا كۆردۈم. دەسسەپ تۇرغۇدەك بولغان ئوغلۇم تۇرغان جايىدا ھەدەپ تېپىچەكلەيتتى، يۇلقۇناتتى، كامېراغا قولىنى ئۇزىتاتتى. بۇنداق چاغلاردا، ماڭا تازا موھتاج ۋاقىتلىرىدا بالامنىڭ يېنىدا بولالمىغىنىم ئۈچۈن كۆڭلۈم يېرىم بولاتتى. ئەمما، سۆزلىشىپ بولغاندىن كېيىن مەن قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ ئۆزۈمگە تەسەللى بېرەتتىم.

يېڭى بارغان چاغلىرىمدا كىر يۇيۇش بەك تەس كەلدى. چۈنكى، ئۇنىۋېرسىتېت ھاياتىمدىن باشقا چاغلاردا كىرلىرىمنى باشقىلار يۇيۇپ بېرىپ، ياكى ئۆگىتىپ قويغانىدى. بارا ـ بارا كۆنۈپ كەتتىم. 25 سېنت تاشلىساقلا كىرلىرىمنى پاكىز يۇيۇپ چىقىرىپ بېرىدىغان زامانىۋى كىرئالغۇلار بار ئىدى. ئەمما مەن كىرنى قولدا يۇيۇشقا ئادەتلەنىدىم. بۇنداق بولۇش تېجەشلىك بولغىنىمدىن ئەمەس، بەلكى ئۆزۈمنى چېنىقتۇرۇش، ئۆزۈمنىڭ ئىشىنى ئۆزۈم قىلىش ئىرادىسىگە كەلگىنىمدىن ئىدى. بۇرۇن راھەت كىيىملەرنى ئانچە كىيىپ كەتمەيتتىم، ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىن ئېشىغا ئەگىشىپ راھەت كىيىملەرنى كۆپ كىيىدىغان بولدۇم. راھەت كىيىملەر ئازادە، كىر كۆتۈرۈشلۈك ئىدى. ئەڭ مۇھىمى، ئامېرىكانلار باشقىلارنىڭ قانداق كىيىنگەنلىكى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرمايدىغان، ئۆزىمۇ ناھايىتى راھەت، ئاددىي ـ سادىدا كىيىنىدىغان خەق ئىدى.

مەكتىپىمىزنىڭ بىر چېتىدە چىرايلىق بىر كۆل بار ئىدى. مەن پات ـ پات مۇشۇ كۆل بويىغا كېلىپ، ئەدىيالنى چىملىققا سېلىپ ئاسمانغا قاراپ خىيال سۈرۈپ ياتاتتىم. مەن ئازابنى ئۆزۈمگە تېپىۋالغان ئادەم. ئويلىنىدىغان بىر ئادەم ھامان ئازابتىن قۇتۇلالمايدۇ. ھەرھالدا ئازابلىنىشنى بىلىش ـــ تۇيغۇسى ئۆلگەن پۇچەكلەرنىڭ ھاياجىنىدىن مەڭ ئەۋزەل. ئاللا مېنى مۇشۇنداق تەقدىر ـ قىسمەت بىلەن مۇشۇنداق بىر دەۋردە يارىتىشقا نېسىپ قىلغانىكەن، مەن چوقۇم دەۋرنىڭ دولقۇنلىرى بىلەن چېلىشىپ ياشىشىم كېرەك. شۇنداق چاغلىرىمدا، خىيالىم قاناتلىنىپ ئۇرۇمچىنىڭ قاينام ـ تاشقىنلىق كوچىلىرىغا كېتەتتى. مەن ئۆزۈم بىلەن مۇڭدىشىپ ئەزەلدىن ئۆزۈم ۋە ھاياتنىڭ قىممىتى ھەققىدە بۇنداق جىق ئويلانغان ئەمەس ئىدىم. شۇڭا كاللام خىيالدىن نېرى بولمايتتى. بارا ـ بارا مەن خىيالىنى باشقۇرغىلى بولمىدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم، كاللامدا پاسسىپ ئويغا قارىغاندا ئاكتىپ ئوي كۆپەيگىلى، ئىشلىرىم ئاققىنىچە

لى تۇردى. گاھىدا: «دۇنيادا ـــ خيال قىلىش ئەڭ دەخلىسىز ھوقۇق ! كۆنلەرنىڭ بىرىدە پەن ـ تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ھەتتا ئادەملەرنىڭ نېمە خىيال قىلىۋاتقىنىنى بىلىۋالغۇدەك ئەسۋابلارنى بارلىققا كەلتۈرەلەرمۇ؟ ئەگەر راستتىنلا شۇنداق بولسا، ئۇنداقتا بۇ ئىنسانىنىڭ ئەڭ كاتتا ھوقۇقىغا دەخلى ـ تەرۇز قىلىدىغان ئەسۋاب بولىدۇ» دەپ ئويلاپمۇ قالاتتىم.

ئۇنىۋېرسىتېتقا ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا «سېھىرـ لىك ئارال» (Magic Island) دەپ ئاتىلىدىغان چىرايلىق بىر ئوكيان ساھىلى بار ئىدى. مەنزىرىسى جۇڭگو بازىرى يېنىدىكى ۋايكىكى ئارلىنىڭكىدىن گۈزەل ئىدى. مەن ئاشۇ ساھىل بويىـ غا بېرىپ كىتاب ئوقۇشقا ئامراق ئىدىم. زېھىن تەلەپ قىلىدىـ غان، ئابستراكتلىقى يۇقىرى، كۆڭۈل قويۇپ ئوقۇمىسا بولمايـ دىغان كىتابلارنى مۇشۇ يەرگە كېلىپ ئوقۇيتتىم. جىمجىتلىق، غۇر ـ غۇر شامال ۋە قىرغاقتا يېنىك ئۇرۇلۇپ تۇرغان دېڭىز سۈيى ئادەمنىڭ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇپ خىيالىنى ئالاتتى. مەن ۋەتەندە نۇرغۇن قېرىنداشلىرىمنىڭ دېڭىز ـ ئوكيان كۆرۈش پۇرسىتىدىن مەھرۇم ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە، ئوكيان بويىدا ئۆتكەن ۋاقىتلىرىمنى ناھايىتى قەدىرلەيتتىم، خىلمۇخىل دۆـ لەتتىن كەلگەن سایاھەتچىلەر بىلەن پاراڭلىشاتتىم. گاھىدا يـا ـ تاقتىن سۇ ئۈزۈش كىيىملىرىنى كىيىپ كەلگەن چاغلىرىمدا، سۇ ئۈزۈپ ھاردۇقۇمنى چىقىراتتىم. كەچلىكى، ئوكيان بويىدا مەنىلىك بىر كۈننى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ئاپتوبۇسقا ئولتۇرۇپ مەكتەپكە قايتىپ كېتەتتىم (ئاپتوبۇس بېلىتى قانچە بېكەت مېڭىشىمىزدىن قەتئىينەزەر ئىككى دوللار ئىدى). بۇ ھال تاكى شەخسىي ماشىنا ئالغانغا قەدەر داۋاملاشتى.

ھاۋايدا ئۆتكەن كۈنلىرىمدە ئاجايىپ قىزىق بىر ئىشنى بايـ قاپ قالدىم: ھاۋايدا مەن كۆرگەن ئەڭ چىرايلىق قىزلار ئۇيغۇر قىزلىرىغا ئوخشايتتى. دەسلىپىدە «بۇ مەندىكى خاتا سېزىمىمۇ نېمە» دەپ ئويلىدىم. ئەمما، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بۇ

ئويۇمنىڭ خاتا ئەمەسلىكىنى بايقىدىم. ھاۋايدا قاش ـ كۆزلىرى جايىدا، كىرپىكلىرى ئۇزۇن، قوش قاپاق قىزلار جىق ئىدى. لېكىن، ئېچىمنى سىقىدىغان يېرى، دېموكراتىيە ھەددىدىن زىيادە تەكىتلىنىدىغان بۇ دۆلەتتە كۆكسىنى خېلى يەرگىچە ئېچۇپلىپ كىيىدىغان قىزلار جىق ئىدى. بەزى قىزلارنىڭ ئوغۇللار بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكىنىنى كۆرۈپ ھەيران قالاتتىم. «سېلىشتۇرما مەدەنىيەتشۇناسلىق» دەرسى ئاخىرلىشىدىغان چاغدا، 26 ياشلىق ئايال ئوقۇتقۇچىمىز ئەننى ھەممەيلەن بىلەن قۇچاقلىشىپ كېلىپ مېنىمۇ قۇچاقلىدى. مەن ئۇڭايسىزلانغىنىمدىن قىزىرىپ كەتتىم. كېيىن بىلسەم، ھاۋايدا كىشىلەر ئۆيگە كەلگەن مېھمانلار بىلەن، ئۆزى چوڭ كۆرگەن كىشىلەر بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشىدىكەن. مەن قىز ساۋاقداشلىرىم بىلەن قىزغىن پاراڭلىشاتتىم، پىكىر ئالماشتۇراتتىم، ئەمما زىيادە يېقىنلىشىپ كېتىشتىن ساقلىناتتىم.

ئاشخانىمىزنىڭ يېنىدا مەخسۇس ئارام ئالىدىغان ئۆي بولۇپ، تېلېۋىزور بار ئىدى. مەن CNN نىڭ دۇنيا خەۋەرلىرىنىلا كۆرەتتىم، باشقا پىروگراممىلارنى جىق كۆرمەيتتىم. ئەزەلدىن تېلېۋىزورنى ياخشى كۆرۈپ كەتمەيتتىم. پىكىر قىلىشنى ياخشى كۆرىدىغان ئادەمگە تېلېۋىزورنىڭ زىيىنى كۆپ ئىدى، دىققەتنى چاچاتتى، ئىدىيەگە تاجاۋۇز قىلاتتى، كاللىنى تۇرغۇنلۇقتا باشلايتتى. شۇڭا مەن ئاساسەن دېگۈدەك تېلېۋىزور كۆرمەيتتىم. بولمىسا تېلېۋىزوردا قىزىقارلىق تېلېۋىزىيە تىياتىرلىرى، ۋەھىمىلىك كىنولار، ھەر خىل مۇنازىرىلەر قويۇلۇپ تۇراتتى. تېلېۋىزورنى يېرىم كېچىدە ئاچسىمۇ نومۇرلارنى كۆرگىلى بولاتتى. ئارىلىقتا بىر چەت ئەللىك ساۋاقدىشىم كۆچمەكچى بولۇپ تېلېۋىزورنى بەرمەكچى بولغاندا، مەن ئالمىدىم.

سەۋەبى ياتقىمدا قويغۇدەك جايمۇ يوق ئىدى. يەنە كېلىپ، تېلېۋىزور دېگەن ئىدىئولوگىيەنىڭ شىكارى بولۇپ، دائىم تېلېۋىزور كۆرىدىغانلارنىڭ روھىي دۇنياسى يوشۇرۇن ھالدا ماكـ

رولۇق كونترولللۇقنىڭ ئوۋ نىشانىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇڭا، مەن كاللامنى پىكىر قىلىشقا ئادەتلەندۈرۈش ئۈچۈن تېلېۋىزور كۆرمەيتتىم. شۇنىسى ئېنىقكى، زىيادە ئۇچۇر ئادەمنى دۆتلەشتۈرۈپ تەپەككۇرنى گاللاشتۇرىدۇ، ئادەمنى ئەخلەت ئىدىيەلەرنىڭ، پۇچەكلىكنىڭ قۇربانىغا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. تېلېۋىزور — دەل مۇشۇنداق زىيادە ئۇچۇر تارقىتىدىغان مېدىيە ۋاستىسى. ئەنگلىيە جەمئىيەتشۇناسى زىگمۇند باۋمەننىڭ: «بۇ گۇنكى دەۋر ئادەملىرى ئۇچۇرغا كۆمۈلۈپ قالغان ئادەملەر!» دېگىنى بىكار ئەمەس.

تارقىتىش ۋاستىلىرىنىڭ رولى توغرىسىدا جەمئىيەتشۇناسلار ھەر خىل قاراشتا بولۇپ، گېرمانىيە جەمئىيەتشۇناسى خابېرماس(? — Jurgen Habermas , 1929): «مەدەنىيەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ تىجارەت خاراكتېرىدە ئېكرانلاردا يامرىشى، ئۆلچەملىك ۋە پاخال مەھسۇلاتلارنىڭ تارقىلىشى كىشىلەرنىڭ مۇستەقىل پىكىر قىلىش، تەنقىدىي ئويلىنىش ئىقتىدارىنى تۆۋەنلىتىۋەتتى. ھەقىقىي سەنئەت ـ مەدەنىيەت بازىرىدىكى تىجارەت دولقۇنىدا تۇنجۇقۇپ قالدى» دېسە، فرانسىيە كېيىنكى مودېرنىزم جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەرىيەسىنىڭ غوللۇق ۋەكىللىرىدىن بولغان بوردىلىيارد (Baurdilliard): «تارقىتىش ۋاستىلىرىنىڭ تەسىرىدە كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى بىلەن ئېكراندىكى كۆرۈنۈشلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تەركىب تاپقان يېڭىچە رېئاللىق پەيدا بولدى. كىشىلەرنى مايىل قىلىۋاتقان بۇ رېئاللىق ئەمەلىيەتتە ساختا رېئاللىقتۇر» دەپ كۆرسەتىدۇ. جون تومپسون (John Thompson) بولسا: «كىشىلەر تېلېۋىزوردا بېرىلگەن ئۇچۇرلارنى مۇلاھىزە قىلىشۋاتقان چاغدا، ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ ئۇچۇرلارنى پاسسىپ ھالەتتە قوبۇل قىلىۋاتقانلىقى ۋە ئۇنىڭغا بويسۇنۇۋاتقانلىقىنى تۇيمايدۇ» دەيدۇ. ئاخبارات ۋاستىلىرىنىڭ تەسىرى ئىدېئولوگىيەنىڭ تەسىرى بىلەن بىرىككەندە، ئۇنىڭ نەتىجىسى مۆلچەرلىگۈسىز بولىدۇ. ئاددىي تىل بىلەن ئېيتقاندا،

قاندا، ئىدىئولوگىيە دېگىنىمىز «مەۋقە ۋە كۆزقاراشنىڭ ئىزسانىنىڭ ئەقىدىسى، ھەربىكىتىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى» دېن ئىبارەت. جەمئىيەتشۇناسلار: «كىشىلەرنىڭ رېئاللىقنى خاتا ياكى بۇرمىلاپ چۈشىنىۋېلىشىغا ئىدىئولوگىيە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئاجىزلارنىڭ ئۆز رېئاللىقىنى ھەقىقىي تونۇۋېلىشىغا يارەم بېرىش ئۈچۈن ئىدىئولوگىيەنىڭ ئاقىۋەتلىرى ئېچىپ بېرىلىشى كېرەك» دەپ قارايدۇ.

زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىنىڭ ئىنسان روھىنى زەھەرلىگەن تەرەپلىرىنى ئىنچىكە تەھلىل قىلغان مەشھۇر روھىي ئانالىز تەلىماتچىسى ئېرىخ فروم «ساغلام جەمئىيەت» (The Sane Cociety) دېگەن كىتابىدا: «ئاخبارات ۋاستىلىرى قەلبىمىزنى چىرىتىمەكتە. بىر ئادەمنىڭ قەلبى زەھەرلەنگەندە، ئۇ ئېكراندا «ئەخلاقسىزلىق» دېگەن گەپنىڭ چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرمەيدىغان بولىدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ئەندىشىسىنى يەنمۇ ئىچكىرىلەپ مۇنداق بايان قىلىدۇ: «دورا، كىنو، ئېلان كىشىلەرنى جىنسىي ئەركىنلىك ۋە ئويغاق تۇرۇپ چۈش كۆرۈشكە يېتەكلەپ، ئۆزىنىڭ مەۋجۇت رېئاللىقىغا ئىتائەتمەن قىلىۋېتىدۇ.» شەھەردە ئۇيغۇر ياشلىرى غەربنىڭ، هوللىۋۇدنىڭ كىنو-لىرىنى كۆرۈشكە ئامراق. ئەمما زوراۋانلىق ۋە ئىشق ـ مۇھەببەت بۇگۈنكى كىنولارنىڭ ئەڭ چوڭ ئىككى تېمىسى. ئېرىخ فروم كىشىلەرنىڭ كىنو ۋە باشقا كۆڭۈل ئېچىش ۋاستىلىرىنىڭ نەتىجىسىدە قانداق ئۆزگەرگەنلىكىنى مۇنداق سۈرەتلەيدۇ: «ئەگەر كىنو، تېلېۋىزور قاتارلىق جەمئىيەت فورمىسىدىكى ئاغرىقلارنى پەسەيتىپ تۇرىدىغان نارکوزلار يوقالسا، جەمئىيەتتىكى كېسەللەر مانا مەن دەپ ئاشكارىلىنىدۇ. بۇگۈن بىزگە ئۇچراپ تۇرىدىغىنى ھەربىكىتى ۋە تۇيغۇسى ماشىنىلىشىپ كەتكەن ئادەملەر. ھەتتا ئۇلارنىڭ كۈلكىسىمۇ ئۆزىگە تەۋە ئەمەس.» بىر ئادەم ئويغاق تۇرۇپ چۈش كۆرگەندە دۇنياغا ئوبيېكتىپ نەزەردە قارايدىغان كۆزدىن ئايرىلىپ قالىدۇ؛ ئۆزىگە ئوخشىمايلا

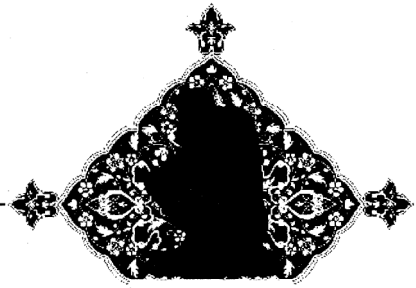

قالىدۇ؛ ئەخلاق، ۋىجدانىنىڭ چاقىرىقلىرىنى ئاڭلىيالمايدۇ؛ رو-هىي دۇنياسىدا بىر خىل ۋەسۋەسە تۇغىمەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا كىشىلەر ئەتراپىدا نېمە بولۇۋاتقانلىقىغا كۆڭۈل بۆلمەيدۇ. ر-ئاللىق تۇيغۇسى ئاجىزلايدۇ؛ ۋۇجۇدىدا بىخۇدلۇق، مەسئۇلىيەتسىزلىك يامرايدۇ. ئاشۇ مەسئۇلىيەتسىزلىكلەر ئىچىدە ئەڭ ئېغىرى — ئۆز ئېلىنىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلمەسلىك. جوناتان رۇتېرفورد (Jonathan Rutterford) ئاۋام مەدەنىيىتىنىڭ مېدىيە ۋاستىلىرىنىڭ تەسىرىدە، توغرىراقى ئېلان، مودا ئۇچۇرلىرى-نىڭ غىدىقلىشىدا پەيدا بولغان ياسانچۇق، ئەرلىك خاراكتېرى سۈسلاشقان ئەرنى «يۇمشاق ئەرلەر» دەپ ئاتاپ، بۇ ھەقتىكى قا-رىشىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: «بۇ خىل يېڭى ئەرلەر بىر خىل قىسىلغان ئەرلىك خاراكتېرىنى نامايان قىلىدۇ، ئاياللار ۋە ئۆ-زىنىڭ ھېسسىي تۇيغۇلىرىغا سەزگۈرلۈك بىلەن مۇئامىلە قى-لىدۇ. ئۇنىڭدىكى ئەركەكلىك جەلپكار بولۇشى ئۈچۈن مۇلايىم-لىشىشقا مەجبۇر بولىدۇ.»

ئاممىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرى شەھەر تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئويناپدۇ؛ گېزىت ـ ژۇرنال، تېلېۋىزور، رادىيو، كىنو، سىنئالغۇ، DVD، VCD قاتارلىقلار ئارقىلىق ئاڭغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. كۆڭۈل ئېچىش خاراكتېرىدىكى مەزمۇنلارنىلا ئە-مەس، كىشىلەر كۈندە پايدىلىنىدىغان تۇرلۇك ـ تۈمەن ئۇچۇر تارقىتىدۇ. تارقىتىش ۋاستىلىرى ناھايىتى زور كۆلەمدىكى ئاۋامنى — تاماشىبىن، كۆرۈرمەن، ئاڭلىغۇچىلارنى ئۆزىنىڭ ئۇچۇر تارقىتىش ئوبيېكتى قىلغاچقا، ئاممىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئاممىۋى تارقىتىش ۋاستىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەر ھاياتىدا كۆڭۈل ئېچىش ساھەسىدىن باشقا تەرەپلىرىگىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. تې-لېۋىزور، گېزىت، تورلاردا ئېلان قىلىنغان ئۇچۇرلار شەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىيەسى، جامائەت پىكرىنى زەرەتلىدى. سەۋە-بى، ئۇ، شەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ نۇرغۇن ئىجتىمائىي پائالىيەت-

تىن خەۋەر تېپىشىدىكى زۆرۈر ۋاستە بولۇپ قالدى. تېلېۋىزور لاردا قويۇلۇۋاتقان ئېتۈت، كۆلدۈرگە، ئېلان، خەۋەرلەر خىلمۇخىل شەكىلدە شەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىنى غىدىقلىدى. ھەتتا بۇ خىل تەسىر شەھەرلىكلەرنىڭ پاراڭلىرىدىمۇ ئەكس ئەتتى.

ئون تۆتىنچى باب

ئامېرىكانلارنىڭ قىممەت قارىشى

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: باراۋەرلىك؛ كەلگۈسىگە تەلپۈنۈش؛ كەلگۈسىنىڭ ئەندىكتۇرۇشى؛ مۇستەقىللىق؛ نوپۇز؛ خەير ـ ساخاۋەت قىلىش؛ ۋاقىت ۋە ئۇنۇم.

ئامېرىكىلىق بىر مەسلىھەتچى تەرەققىي تاپقان بىر دۆلەتكە مەلۇم بىر تۈرنى ئېچىشقا تەكلىپ قىلىنغان. ئەمما، ئۇنىڭ جاپا تارتىپ بۇ دۆلەت ئۇچۇن تۆزگەن لايىھىلىرىنىڭ، پىلانلىرىنىڭ بىرىمۇ ئەمەلىيلەشمىگەن. ئۇ ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە ئامېرىكىغا قايتقاندىن كېيىن دوستلىرىغا: «بەزى دۆلەتلەر گەپنى يوغان قىلغان بىلەن پىلاننى ئەمەلىيلەشتۈرمەيدىكەن؛ خەلقنىڭ تۈرمۇشىنى ياخشىلاشنى ئويلىمايدىكەن. مەن ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى ئۆستۈرۈشنى خالىمايدىغان كىشىلەرنىڭ ئۇ يەردە شۇنچە كۆپلۈكىنى كۆرۈپ ھەيران قالدىم. بىز ئۆزىمىزنىڭ ئامېرىكىلىق بولۇپ قالغىنىمىزدىن پەخىرلەنسەك بولغۇدەك» دېگەن. ئۇنىڭ بۇ سۆزىدە ئامېرىكىنىڭ قىممەت قارىشىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ پەرقلىق، ئۆزگىچە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر بېشارەت بار ئىدى. ئۇ ئادەم ھاياتىي كۈچىكە تولغان ياش بىر دۆلەتنىڭلا ئامېرىكىچە قىممەت قارىشىغا ئىگە بولالايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتمىگەنىدى. ئامېرىكانلار ئاساـ

سەن دېگۈدەك كۆچمەن خەلق بولغاچقا، «قابىلىيىتىم بولمسا جەمئىيەتتە پۈت دەسسەپ تۇرالمايمەن» دېگەن قاراش ئاۋام ئا-رىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. شۇڭا نۇرغۇن ئامېرىكانلار كې-سەلچان ئاپىسىنى يوقلاشنى دەپ بىرەر قۇرۇلۇشنى ئۆز پېتى تاشلاپ قويىدىغان ئىشلارنى ھەرگىز چۈشەنمەيدۇ.

نېگىزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئامېرىكا مەدەنىيىتى ئامېرى-كىنىڭ 1607 - يىلى ئەنگلىيەنىڭ تۇنجى مۇستەملىكە بازىسى بولغان ۋاقتىدىن باشلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى نەچچە يۈز يىل ئىچىدە ئامېرىكا بىر قاقاسلىقتىن ھازىرقى گۈللەنگەن دۆلەتكە ئايلاندى. ئامېرىكانلار يەرلىك خەلقنى بويسۇندۇردى، ئەنگلىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، غەربىي رايونلارنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىپ ئېگىز بىنالارنى سالدى، ئىك-كىلا قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدا پايدا ئالدى، ئۆزلىرىمۇ راھەت تۇرمۇشقا ئېرىشتى. بۇ دۆلەتنىڭ شۇنچە زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىشىدىكى سىرنى قىزغىنلىققا، ھاياتىي كۈچكە تولغان ئا-مېرىكا پۇقرالىرىنىڭ توختاۋسىز گۈزەل تۇرمۇشقا ئىنتىلىش-تەك روھىي ھالىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. 21 - ئە-سىردىن باشلاپ بەزى ئەمەلىي مەسىلىلەر ئامېرىكانلارنىڭ كەل-گۈسى ھەققىدىكى گۈزەل ئارمانلىرىغا سايە تاشلىدى. ئامېرىكا كىشىلەرنىڭ پاراۋانلىقى جەھەتتە دۇنيادا بىرىنچىلىكنى تارتقۇ-زۇپ قويدى، نۇرغۇن ياشلار ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن ياخ-شى ياشىيالايدىغانلىقىغا گۇمان بىلەن قارايدىغان بولدى. تېر-رورچىلارنىڭ ھۇجۇمى نۇرغۇن ئامېرىكىلىقنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى سۇندۇردى. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، قىممەت قا-رىشىغا سىلىشتۇرغاندا، ئامېرىكانلارنىڭ رېئال ھالىتى تېزرەك ئۆزگىرىۋاتىدۇ دېيىشكە بولىدۇ. ئامېرىكانلارنىڭ قىممەت قارا-شىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە يادرولۇق ئۇقۇمدىن چۈشىنىشكە بو-لىدۇ.

باراۋەرلىك. ئامېرىكانلار ئارىسىدا: «جىمى ئادەم باراۋەر ھا-

لەتتە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىش پۇرسىتىگە ئىگە» دېگەن قاراش چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. پۇرسەتنىڭ كۆپلۈكى بىلەن دېموكرا-تىيە ئامېرىكىنى ئەركىن ماكان (Land of the free) غا ئايلاندۇر-غان. ئەگەر ئامېرىكىنىڭ بايلىق مەنبەلىرى كەمچىل، پۇرسەت چەكلىك بولغان بولسا، ئامېرىكانلار بۇگۈنكىدەك تۇرمۇشقا ئېر-ىشەلمىگەن بولاتتى. ئىئان برۇما ئامېرىكا ۋە ئامېرىكانلار ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئامېرىكىنىڭمۇ ئۆزىگە خاس مىللىي ئەنئەنىسى، ئۆرپ - ئادىتى بار. لېكىن، ئاشۇ ئۆرپ - ئادەت، ئاشۇ ئەنئەنىنىڭ چوڭقۇر يىلتىزى، ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى يارىتىش ئەركىنلىكى بار، كونا دۇنيانىڭ ھېچقانداق بىر ئىجتىمائىي ئاسارىتى ئادەمنى چەكلەش كۈچىگە ئىگە ئە-مەس» دېگەن قاراشتىن ئىبارەت. 1782 - يىلى فرانسىيەلىك جون كرېكوۋېر «بىر ئادەمنىڭ قۇلدىن غوجايىنغا ئايلىنىش جەريانى ئامېرىكىلىق بولۇش جەريانىدۇر» دېگەنىدى. ئەلۋەتتە نۇرغۇن كۆچمەن ئامېرىكىدا پىسخىكىلىق زۇلۇمغا ئۇچراپ تۇ-رىدۇ. ئەمما باراۋەر ئورۇندا تۇرۇپ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىش ئامېرىكانلارنىڭ قىممەت قارىشىغا سىڭىپ كەتكەن. ئامېرىكىدا ھەربىر ئادەم يەڭگۈچى بولالمىسىمۇ سالاھىيەت رىقابىتىگە قاتـ-نىشىدۇ. بۇ دۆلەتتە ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغىنى ئىجتىما-ئىي مۇناسىۋەت ئەمەس، بەلكى تىرىشچانلىق، ئەقىل - پاراسەت ۋە تەسەۋۋۇر. ئامېرىكانلارنىڭ نەزىرىدە، باي بولۇش باشقىلارنىڭ مال - مۈلكىنى قۇربان قىلىش دېگەنلىك ئەمەس؛ ئۇلار پۇلدارلارغا بولغان زوقمەنلىكىنى يوشۇرۇپ ئولتۇرمايدۇ. پۇلدارلارنى باشقىلار ئۈچۈن خىزمەت پۇرسىتى ئاتا قىلىدى دەپ چوڭ بىلىدۇ. ئامېرىكىنىڭ ئەنئەنىۋى تۈزۈلمىسى كىشىنى ھەركىم ئوخشاش بىر پىرىنسىپقا ئەمەل قىلىشى كېرەككەن، دېگەن ھېسسىياتقا كەلتۈرىدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ رولى بولسا ئادىل-لىقنى قوغداپ، ھەربىر ئادەمنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى كاپا-لەتكە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت. كىشى ئۆزىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە

ئېرىشىشىدىن ئۈمىد كۈتەلمىگەن چاغدىلا تېرىشىپ ھەرىكەتكە ئۆتۈشنى خالايدۇ. ئەگەر ئادەمنىڭ قەلبىدە «پەقەت ئەۋزەللىكى بار ئادەملا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلەيدۇ» دېگەن پەسخەكلىق چۆكمە يىلتىز تارتسا، كىشى ھاياتىي كۈچىنى يوقىتىدۇ، ئالغا ئىلگىرىلگۈسى كەلمەيدۇ. ئامېرىكانلار بولسا ھەرقانداق ئادەمنىڭ ئامېرىكىغا زۇڭتۇڭ بولۇپ قېلىش ئېھتىماللىقىنى چەتكە قاقمايدۇ.

كەلگۈسىگە تەلپۈنۈش. باشقا نۇرغۇن دۆلەتلەردىكى كىشىلەر بۇرۇنقى كەچمىشلىرىدىن تەجرىبە ئىزدىسە، ئامېرىكانلار كەلگۈسىگە بەكرەك كۆڭۈل بۆلىدۇ؛ كەلگۈسىگە ئۈمىد بىلەن قارايدۇ. دەل مۇشۇنداق ئىدىيە ئامېرىكانلاردا ئۈمىدۋارلىق خىسلىتىنى يېتىلدۈرگەن. نۇرغۇن ئادەملەر تارىخنى كەلگۈسىدىكى تەرەققىياتنى ئالغا سىلجىتىش تارىخى دەپ چۈشىنىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە رەزىللىك تەقدىرنىڭ ئىرادىسى ئەمەس، ئۇنىڭغا چىداپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇشقا بولمايدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئېلان قىلىنىۋاتقان سانلىق مەلۇماتلار بايلار بىلەن كەمبەغەللەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ ئامېرىكىدا زورىيىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلىغان بولسا، مۇھىت بۇلغىنىش، ئىشسىزلىق، ئىجتىمائىي جامائەتچىلىكنىڭ يىمىرىلىشى قاتارلىق مەسىلىلەر ھەممىلا ئىلگىرىلەشنىڭ ئىجابىي بولمايدىغانلىقىنى ئامېرىكانلارنىڭ سەمىگە سالدى. شۇنداقتىمۇ، ئامېرىكانلار «ھەرقانداق مەسىلىنىڭ مۇۋاپىق ھەل قىلىنىش چارىسى بولىدۇ، قىينىچىلىقنى يېڭىشىم ئۈچۈن ئۆزۈمنى ئۆزگەرتىشىم كېرەك» دېگەن قاراشقا ئىشىنىدۇ. «تۇرمۇشنى تېخىمۇ ياخشى ئۆتكۈزگىلى بولىدۇ» دېگەن ئىشەنچ ئامېرىكانلارنى ئەنە شۇنداق ئالدىراش قىلىۋەتكەن. سۈكۈت ئىچىدە پىكىر قىلىشقا ئامراق ئادەم مەۋجۇت رېئاللىقنى قوبۇل قىلىدۇ، ھەرىكەتكە

خۇشتار ئادەم بولسا بۇ خىل رېئاللىقىنى ئۆزگەرتىدۇ. ئامېرىكانلار ھاياتىدا ھامان ئۆزگىرىش بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. شۇڭا بىر ئادەم باشقىلارنىڭ ئۆزىنى «ناھايىتى جۇشقۇن ئىكەن» دېگەن باھاسىنى ئاڭلىسا بەك خۇشال بولىدۇ. چۈنكى بۇ ئامېرىكانلارغا نىسبەتەن ئەڭ ياخشى ماختاش سۆزىدۇر.

كەلگۈسىنىڭ ئەندىكتۇرۇشى. جەمئىيەتتىكى ئۆزگىرىش بەك تېز بولغاچقا، ئامېرىكانلارنىڭ «توختىماي سەكرەۋاتقانلار» (the constantly jumping men) دېگەن نامى بار. يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، ئامېرىكىنىڭ تەرەققىيات قەدىمى بەك تېز بولدى. بۇ تەرەققىيات ئىجتىمائىي ئەنئەنىدىكى ئۆزگىرىش، مېخانىكىلىق مەھسۇلاتلارنىڭ كەشپ قىلىنىشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئەكس ئەتتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، سۈيۇق ئىكرانلىق تېلېۋىزور، ياندا ئېلىپ يۈرىدىغان ipod ئاڭلىغۇچى، قارا بۆلجۇرگەن (Blackberries) ماركىلىق كومپيۇتېر، يانفون، سىمسىز تور، ئەرمەك ھايۋانلارنىڭ بەدىنىدىكى پىت ـ بۇرگىلەرنى يىلتىزىدىن قۇرۇتىدىغان دورا قاتارلىقلار كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ئادەتتىكى نەرسىگە ئايلاندى. ئالۋىن توفلېر (Alvin Toffler) 1970ـ يىلى نەشر قىلىنغان «كەلگۈسىدىكى ئەندىكىش» ناملىق كىتابىدا: «تۇرمۇش رىتىمىزدا ئۆزگىرىش بەك تېز بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەممە ئامېرىكانلار بىر خىل ئەندىكتۇرۇلگەندەك ھېسسىياتتا بولىدۇ. كەلگۈسىنىڭ ئەندىكتۇرۇشى مەدەنىيەت ئەندىكىشىدىنمۇ زور بولىدۇ. چۈنكى، كەلگۈسىدىكى ئەندىكىشكە ئالدىن تاقابىل تۇرغىلى بولمايدۇ. بىردىنبىر ئامال ـــ ئادەم ئۆزىنىڭ ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ياخشىلاپ، خاسلىقىنى ئىمكانقەدەر ساقلىشى كېرەك» دەپ يازىدۇ.

مۇستەقىللىق. پادىچىلار ئامېرىكا نوپۇسىدا ئەزەلدىن زور سالماقنى ئىگىلىمىگەن، ھازىر بولسا تېخىمۇ ئاز ئۇچرايدۇ. ئەمما، ئۇلار نۇرغۇن تەرەپلەردە ئامېرىكانلارنىڭ مۇستەقىللىق، چىدامچانلىق، تەۋەككۈلچىلىك، تەندۇرۇسلۇق ئالاھىدىلىكىگە

ۋەكىللىك قىلغان. نۇرغۇن دۆلەتلەردە كىشىلەر ئائىلىسى ۋە ئۆزى تەۋە بولغان توپتىن ئايرىلسا نېمە قىلارىنى بىلمەي گاڭگىراپ قالىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، كوللېكتىپ جامائەتچىلىك قارىشى ئۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. ئەمما، ئىمپېرىكىدا مۇستەقىللىق ئەڭ مۇھىم پەزىلەتتۇر. بۇ دۆلەتتە ھەربىر ئادەم مۇستەقىل ياشايدۇ، مۇستەقىل خىزمەت قىلىدۇ. مۇستەقىللىق ــ ھەربىر بالىنىڭ تۇغۇلۇشىدىلا بەھرىمەن بولىدىغان ھوقۇقى دەپ قارىلىدۇ. ئامېرىكانلارنىڭ ئەڭ يۇكسەك نىشانى ــ ئۆزىنى نامايان قىلىش. ھالبۇكى، ئۆزىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن ئادەم چەكلىمىدىن خالى بولۇش كېرەك. نۇرغۇن دۆلەتلەردە كىشىلەر ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ياكى كوللېكتىپنىڭ قارارىنى ئاساس قىلىدۇ. لېكىن، بۇ دۆلەتلەردە ھەركىم ئۆزىگە ئۆزى قارار چىقىرىشى كېرەك.

ئامېرىكىغا يېڭى كەلگەن ئادەم، بولۇپمۇ قويۇق، ئىناق ئائىلە مۇھىتىدا چوڭ بولغان ئادەم ئامېرىكىدا بالىلارنىڭ 18 ياشقا توشقاندا ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يېنىدىن كېتىدىغانلىقىنى ئۇقۇپ ھەيران قالىدۇ. شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇر-مۇشىدا ئاتا ـ ئانىسىنىڭ مەسلىھەتىنى ئالماي تۇرۇپ مۇستەقىل قارار چىقىرىدۇ. ئامېرىكىلىق بالىلار 10 ياشقا كىرگەندىلا مۇستەقىل ياشاش روھىنى ئۆزىدە ھازىرلاپ بولىدۇ. بالىلارنىڭ قۇرامىغا يەتكەندىمۇ ئۆيدە ئولتۇرۇپ قېلىشى ئامېرىكانلارنى بەك ئەنسىرىتىدۇ. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە، بالىنىڭ ۋەزىپىسى ــ بوسۇغا ئاتلاپ جەمئىيەتكە قەدەم قويۇش ۋە ئۇتۇققا ئېرىشىش. ئاتا ـ ئانىنىڭ ۋەزىپىسى بولسا بالىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى ئۈچۈن شەرت ـ شارائىت ھازىرلاپ بەرگەندىن كېيىن ئۇنى جەمئىيەت قوينىغا ئۇزىتىپ قويۇشتۇر. گەرچە ھازىرقى ياشلار بۇ رۇنقىلاردەك جىق پۇرسەتلەرگە ئېرىشەلمىسىمۇ ياكى ئىشسىز لىق نىسبىتى ئارتىپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ، ئامېرىكانلار يەنىلا ئۆزىگە خاس تۇرمۇش ئۇسۇلىدىن گۇمانلانمايدۇ، مۇۋەپپەقىيەتكە

ئېرىشىش پۈرسىتىنىڭ ھامان تېپىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. ھەتتا باي ئاتا ـ ئانىلارمۇ ھۆرۈنلۇق قىلىشىدىن ئەنسىرەپ بالىلىرىغا تەييار نەرسىلەرنى بەرمەيدۇ. ئاتا ـ ئانىلار چوقۇم يار-دەم بەرمىسە بولمايدىغان ئەھۋالدا پەرزەنتلىرىگە ئۆزىنىڭ يار-دىمى ئانچە مۇھىم ئەمەستەك تەسىراتنى بېرىشكە تىرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە، باشقىلارنىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشىش بالىلارنىڭ پىسخىكىلىق يۈكىنى ئېغىرلىتىۋېتىدۇ.

ئاسىيادىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار ئۆز تىرىشچانلىقىغا تايىنىپ ئامېرىكىدا ئۆزىگە تەۋە ئۆيگە ئېرىشەلەيدۇ. ئۇلار ئامېرىكىلىق ئاتا ـ ئانىلارنىڭ بالىلىرى توي قىلغاندا قەرز بىلەن ئالغان ئۆي پۇلىنى تۆلىشىپ بەرمىگەنلىكىگە ھەيران قالىدۇ. ئامېرىكىلىق بالىلارمۇ مۇستەقىل ياشىيالىغانلىقى ۋە ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يار-دىمىگە تايانمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆزىدىن پەخىرلىنىدۇ. مەسىلىگە ئەركىن بولۇش پىرىنسىپى بويىچە قارىغاندا، ئامېرىكانلارنىڭ چەت ئەللىكلەرنى ھەيران قالدۇرىدىغان نۇرغۇن قىممەت قاراش-لىرى يېڭىلىق تۇيۇلمايدۇ. ياشانغان ئاتا ـ ئانىلارمۇ، بالىلارمۇ مۇستەقىل ياشايدۇ. ئۆز غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرالىغان ئادەملەر-نى باشقىلار ھۆرمەتلەيدۇ.

ئامېرىكانلارنىڭ نەزىرىدە، ئۆيدىن نېرى بارالماسلىق شۇ ئا-دەمدىكى غەيرەت ـ شىجائەتنىڭ، تەسەۋۋۇر كۈچىنىڭ ۋە باتۇر-لۇقنىڭ كەملىكى. پىسخولوگلار ئائىلە ئەزالىرى جۇغلىشىپ ياشايدىغان ئائىلە ئەمەس، خاسلىقنى تەكىتلەيدىغان ئائىلە مۇ-ھىتى بالىلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە پايدىلىق دەپ قارايدۇ. ئامېرىكا پىسخولوگلىرىنىڭ نەزىرىدە كۆپ قىسىم چەت ئەللىكلەر ئائىلە ئەزالىرى جۇغلىشىدىغان ئائىلە مۇ-ھىتىدا ياشايدۇ.

ئامېرىكانلار شەخسىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويىدۇ ۋە بۇنى شەخسىيەتچىلىك دەپ قارىمايدۇ؛ «بىر ئادەم ئۆزىنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى قېزىش ئارقىلىق جەمئىيەتكە مۇلازىمەت قىلىشى كې-

رەك» دېگەن قارىشىدا چىقىپ تۇرىدۇ. ئامېرىكا ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان خاككېلىبېر فىننىڭ «خاككېلىبېر فىننىڭ خەتلىرىك سەرگۈزەشتىلىرى»، «ۋالدىن كۆلى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ۋە ئامېرىكىلىق داڭلىق ناخشىچى فرانك سىناتارانىڭ «رايمغا قويۇپ بەر» دېگەن ناخشىسىدا دەل تەۋەككۈلچىلىك، مۇستەقىللىق روھى مەدھىيەلەنگەن. نوپۇز، مۇستەقىللىق ۋە تەرەققىيات بەكرەك تەكىتلىنىدىغان جەمئىيەتتە باشقىلارنى قارىقويۇق چوڭ بىلىش پىسخىكىسى يىلتىز تارتمايدۇ. نوپۇزلۇق زاتلار ئامېرىكىدا يېشى، تەجرىبىسى، ئورنى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئەمەلىي ئىقتىدارى بىلەن يۇز تاپىدۇ. ئامېرىكىدا كىشىلەر چوڭلارنى دەۋرىنىڭ كەينىدە قالغان دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ياشلارنىڭ ئالاھىدە كۆزىتىش كۈچى بولىدۇ، ئىستىقبالى زور بولىدۇ.

ئامېرىكا ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىكىدىن ئازاد بولغان دۆلەت بولغاچقا، نوپۇزدىن گۇمانلىنىش ئامېرىكانلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپىغا ئايلانغان. مۇشۇ پىرىنسىپ تۈپەيلىدىن دۇنيادىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم كەشپىيات ۋە بايقاش ئامېرىكىدا بارلىققا كېلىدۇ. ياخشىراق بىر ئۇسۇل تېپىلسا، كىشىلەر ئىككىلەنمەي كونا ئۇسۇللاردىن ۋاز كېچىدۇ. تېز سۈرئەتتە ئۆزگىرىۋاتقان بۇنداق بىر دۆلەتتە تەجرىبە ئەنئەنىۋى جەمئىيەتتىكىدەك قىممەتكە ئىگە ئەمەس. ئەمما، خىزمەتتە ئامېرىكانلارنىڭ مۇستەقىل بولالمايدىغان ۋاقىتلىرىمۇ بولىدۇ. زور كۆپ قىسىم شىركەتلەر دىكتاتۇرچە باشقۇرۇش شەكلىنى قوللىنىدۇ؛ ھېچقانداق خىزمەتچى شىركەتنىڭ بىرەر ئىشىنى ھەل قىلىپ بېرىشىنى كۈتمەيدۇ. ئەگەر تۈيۈقسىز بىرەر ئىش بىلەن شىركەتنىڭ ئىجرائىيە ئەمەلدارى كامالىدىروپكىغا چىقماقچى بولسا ئائىلىدە جىددىي ئىش يۇز بەرگەن تەقدىردىمۇ يولغا چىقىشىنى كەينىگە سۈرمەيدۇ. خىزمەت نورمىسىدىن ئاشۇرۇپ ئىشلەش دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئىش. كۆپ قىسىم

خىزمەتچىلەرنىڭ نەزىرىدە غوجايىنىنىڭ نورمىدىن ئارتۇق ئىشـ
لەشنى تەلەپ قىلىشى يوللۇق.

زىيادە ئەركىن جەمئىيەت. بىر ئادەمنىڭ مۇۋەپپەقىيەت يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى يەنە بىر ئادەمنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ئامېرىكانلارنىڭ نەزىرىدە ئۇلارنىڭ ھوقۇقىغا قىلىنغان ھەرقانداق چەكلىمە ماھىيەتتە ئامېرىكىچە تۇرمۇش شەكلىگە قىلىنغان ھۇجۇمدىن باشقا نەرسە ئەمەس. نۇرغۇن چەت ئەللىكلەر ئامېرىكانلارنىڭ زىيادە ئەركىن ئىكەنلىكىدىن ھەيران قالىدۇ. باشقىلارنىڭ ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۇرگەن بىر سەنئەت ئەسىرى باشقىلارنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشەلمەسلىكى مۇمكىن. ئەمما سەنئەتكارنىڭ ئۆز ئىدىيەسى ۋە رەسىم ئۇسلۇبىنى نامايان قىلىشى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئەركىنلىكى. ھەتتا بەزىلەر ئۆزىنىڭ باشقىلارنىڭ سەتلەشتۇرۇپ سىزغان رەسىملىرىنىمۇ «مەن ئۆزۈمنىڭ قارىشىنى ئەكس ئەتتۇردۇم» دېگەن قاراش بىلەن ئاقلايدۇ. ئامېرىكا جەمئىيىتى قائىدە ـ تۈزۈم ياكى تەشكىلاتنى ئاساس قىلىدىغان جەمئىيەت ئەمەس، بەلكى كىشىلىك ھوقۇقنى ئاساس قىلىدىغان جەمئىيەتتۇر. ئامېرىكانلار قائىدە ـ تۈزۈمگە رىئايە قىلىشقا قارشى ئەمەس، ئەمما ئاشۇ قائىدە ـ تۈزۈملەرنىڭ ھەربىر ئادەم ئۈچۈن ئادىل بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. باللارغا كىچىكىدىن باشلاپلا «ئۆزۈڭنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئىتىڭنى قاتتىق قوغدا» دېگەن قاراش سىڭدۈرۈلىدۇ. ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى مارگارت مىد (Margaret Mead): «ئامېرىكانلارنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار ھەممىلا نەرسىگە سەۋر قىلىدىغان، چىدايدىغان ئادەملەرنىڭ قىلىقىنى قوبۇل قىلالمايدۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئامېرىكىنىڭ «ھەرقانداق ئادەم تۇغۇلۇشىدىنلا باراۋەر» دېگەن قاراشنى ئاۋام ئارىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقۇزالمىشىدىكى سەۋەب ھەركىمنىڭ باراۋەر ھوقۇقىنىڭ بولغانلىقىدا.

خەير ـ ساخاۋەت قىلىش. ئامېرىكىدا ھەممىلا ئادەم ئۆ-زىنىلا ئويلىمايدۇ. ئامېرىكىدا ھەر يىلى شەخسىلەر ئىئانە قىلغان پۇل 100 مىليارد دولىلاردىن ئاشىدۇ. نۇرغۇن ئادەم نۇرغۇن ۋاقىتنى ئاجرىتىپ خەير ـ ساخاۋەت ئىشلىرىغا قاتنىشىدۇ. كىچىك جايلاردىكى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى مائاش ئالمايدىغان پۇقرالار باشقۇرىدۇ. ھەرقانداق خەير ـ ساخاۋەت ئورگىنىدا پىدائىيلار بولىدۇ. نۇرغۇن چېركاۋلاردا كىشىلەرگە ياردەم قى-لىش، خەير ـ ساخاۋەت قىلىش، بالىلارنى يېتەكلەش ھەققىدە ۋەز ـ نەسىھەتلەر بولۇپ تۇرىدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى، 20 ـ ئە-سىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئامېرىكا پۇقرالىرىنىڭ ھەرقايسى ھالقىلارغا سىڭىپ كىرىشى ئاجىزلىدى. بۇنداق بو-لۇشىغا تېلېۋىزور، سىنئالغۇ، ئىنتېرنېت، خىزمەت ۋاقتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى قاتارلىق ئامىللار سەۋەب بولدى. تېلېۋىزوردا قويۇ-لىدىغان سۆھبەت پىروگراممىلاردا كىشىلەرنىڭ ئۆزىنى جەمئى-يەتتىن ئايرىلىپ قالغاندەك ھېس قىلىدىغانلىقى، ئۆتمۈشتىكى ھەممە ئادەم تونۇشىدىغان دەۋرنى سېغىنىدىغانلىقى ھەققىدىكى سادالار ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇنۇم: ۋاقىت ئالتۇن دېمەكتۇر. ئامېرىكانلارنى بىرلا ئىش ھاياجانلاندۇرالايدۇ. ئۇ بولسىمۇ ئىشىنىڭ ئۇنۇمى. «ۋاقىت ئالتۇن دېمەكتۇر» دېگەن قاراش ئامېرىكىدىكى تاللا بازارلىرىدا ئىپادىسىنى تاپقان. گۆشلەر، ئوتياشلار ئوراپ سېتىلىدۇ، بۇنداق بولغاندا پىرىكازچىكنى ئىزدەپ جىڭلىتىش ئاۋارىچىلى-كىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. بۇنداق تىجارەت ئېڭى تاۋارنىڭ تە-نەرخىنى تۆۋەنلىتىپ مال سېتىۋېلىش ۋاقتىنى تېجەيدۇ. تېز تاماقخانىلار خېرىدارلارنى مۇمكىنقەدەر جىق ساقلاتماسلىققا تى-رىشىدۇ. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، ئامېرىكانلارنىڭ ئوروۇ-سىز كۈتۈشكە تاقەت قىلالمايدىغانلىقىدا ئەمەس، تاماق يېيىشكە ئاجرىتىلىدىغان ۋاقتىنىڭ ئۇزاق بولمايدىغانلىقىدا. ئاتا ـ ئانىلار كەچلىرى بالىلىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يەسلىگە ۋاقچە بېرىپ

قالسا ئوشۇق پۇل تۆلەيدۇ. ماشىنا توختىتىش مەيدانىدا بېكەتلىگەن ۋاقىتتىن ئۇزاق تۇرغان ماشىنىلارنىڭ ئىگىسى جەرىمانە تۆلەيدۇ. ئامېرىكانلار يەنە دەم ئالغان چاغلىرىدىمۇ توختىماي سائەتكە قاراپ تۇرىدۇ.

ۋاقىت ساقلاپ تۇرمايدۇ. ئىنسانشۇناس ئېدۋارد خال: (Edward Hall) «ئامېرىكانلارنىڭ مەدەنىيىتى ــ بىر ۋاقىتتا بىر ئىشنى قىلىش روھى ئاساسىدا يېتىلگەن» دەپ كۆرسىتىدۇ. يەنى ئامېرىكانلار پىلان بويىچە، بىر قېتىمدا بىرلا ئىش قىلىدۇ. پىلان بويىچە ئىش قىلىش ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن پىلاننى بۇزۇشتىنمۇ مۇھىم. قوڭغۇراق چېلىنغاندىن كېيىن دەرسخانىدىكى مۇلاھىزە قانچە قىزغىن بولۇۋاتقان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر چوقۇم دەرستىن چۈشۈش كېرەك. نۇرغۇن دۆلەتلەردىن كەلگەن كىشىلەر ئامېرىكانلارنىڭ ۋاقىت قارىشىنى چۈشەنمەيدۇ. نۇرغۇن ئامېرىكىلىق «بىز توختىماي يۆتكىلىپ تۇرىمىز، ئەتە بۈگۈنگە ئوخشىمايدۇ، ئەتە ھايات يولىدا يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگۈمىز بار، پەقەت سۈرئەتلا بىزنى مەنزىلىمىزگە تېزرەك يەتكۈزىدۇ. قۇرۇق پاراڭ سېلىپ مەنزىلگە ھەرگىز يەتكىلى بولمايدۇ» دېگەن قاراشقا ئىشىنىدۇ. شۇڭا بۇ دۆلەتتە ئەمەلىي ئۇنۇمگە ئىگە پائالىيەتلا ھەقىقىي قىممەتلىك. ئامېرىكانلار چەت ئەللىكلەرگە ئۆز مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ھۇزۇرلىنالمايدىغاندەك تەسىر بېرىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئۆز ئۇتۇقلىرىدىن كېيىنكى قانائەتتىن ئەڭ ھۇزۇرلىنىدۇ. شۇڭا نۇرغۇن ئامېرىكىلىق بىر يەردە ئۇزاق تۇرۇشنى خالىمايدۇ.

ئون بەشىنچى باب

ئامېرىكىنىڭ بۈگۈنى ۋە ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسى

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئەمەلىيەتچىلىك پەلسەپىسى؛ ئەمەلىيەتچى پەيلاسوپلار؛ ئەمەلىيەتچىلىك مەدەنىيىتى.

1

ئامېرىكىدا پۈتكۈل مائارىپ سىستېمىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان، ئامېرىكىنى 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدا ياۋروپالىقلارنىڭ پەلسەپە ئېقىمىغا ۋە ئىدېئولوگىيەسىگە تايانماس قىلغان ۋە بۈگۈنگە ئۇلاشتۇرغان بىر ئىدىيە سىستېمىسى بار. ئۇ بولسىمۇ ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىدۇر (实用主义 ,Pragmatism). ئادەتتىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىنى تۇرمۇشقا يېقىنلاشقان پەلسەپە دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئامېرىكىنىڭ بۈگۈنكى قۇدرەتلىك ئىقتىسادىي كۈچى، ئىلىم - پەن، مائارىپ جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايتتى. ئەمەلىيەتچانلىق پەلسەپىسىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن چارلىس پېرس (1839 — 1914 , Charles Speirce)، ۋىليام جامېس، جون دېۋېيلارنىڭ تەسىرى، پەلسەپىنى رېئال تۇرمۇشقا يېقىنلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان

تىرىشچانلىقلىرىنىڭ نەتىجىسىدە ئەمەلىيەتچانلىق، رېئاللىققا يۈزلىنىش روھى ئاۋام ئاربىسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ۋە ئاز كەم بىر ئەسىرگە يېقىن تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا ئامبىرد-كانلارنىڭ ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئىلگىرىلەش ھاسىل قىلىشىغا تۈرتكە بولغانىدى. ئۇيغۇرلانىڭ ھازىرقى رېئاللىقىغا نىسبەتەن ئەمەلىيەتچىلىك پەلسەپىسىنى بېرىلىپ ئۆگىنىش ۋە ۋىليام جامېس، جون دېۋېيلارنىڭ مائارىپ، ئىنسان، رېئاللىق-نىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى جانغا ئەسقاتىدىغان بايانلىرىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنى تۈرمۇشقا تەتبىقلاش بۇگۈنكى كۈندە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بولۇپمۇ ھادىسىدىن تېخى ماھىيەتكە نەزەر سېلىشقا قۇربىتى يەتمەيۋاتقان، رېئاللىق بىلەن خىيالىپە-رەسلىك ئارىسىدا ئۆزىنى ۋە ئەسلىدىن ئۆزىگە مەنسۇپ بولۇشقا تېگىشلىك دۇنياسىنى يېتىتۇرۇپ قويۇۋاتقانلار ئۇچۇن بۇنداق قىلىش تېخىمۇ زۆرۈر. ياپونىيەلىكلەرنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇ-رۇشىدىن كېيىنكى تەرەققىياتىنى ئۇلارنىڭ باشقىلارنىڭ ئار-تۇقچىلىقىنى ئۆگىنىش روھىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمىسا كېرەك. ئەنئەنىۋى ئەخلاق ۋە قىممەت قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان، ئۇنى ساقلاپ قالغان ئاساستا تەرەققىياتتا ئالدىغا كەت-كەن مىللەتلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئۆگىنىش — ئۇيغۇرلار-نىڭ مەنىۋى ساپاسىنى ئۆستۇرۇش، نەزەرىيەۋى تەپەككۇر قۇۋ-ۋىتىنى ئاشۇرۇش جەھەتتە تاشلىنىدىغان ئەھمىيەتلىك قەدەم.

2

19 ـ ئەسىردىكى پەلسەپە ئىدىيەسى دۇنيانىڭ ئۇزۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقى ھەققىدىكى مۇھىم مۇھاكىمە تېمىسى-نى ئۆزىگە مەنبە قىلغانىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى پەلسەپە ئېقىمىدا ئۆزگىرىش ھەققىدىكى نۇقتىئىنەزەرلەر مۇتە-پەككۇرلارنىڭ بايانلىرىدا زور سالماقنى ئىگىلىگەنىدى. ئەمەلى-

يەتچىلىك پەلسەپىسى دەل مۇشۇنداق ئۆزگىرىشكە كۆپرەك نە-زىرىنى ئاغدۇرىدىغان مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئىدىيەسى بولۇپ، مەڭ-گۈ ئۆزگەرمەس ھەقىقەتلەرنىڭ بارلىقىنى ئىنكار قىلاتتى: «بىز ئۆزگىرىشلەر داۋامىدىكى تەجرىبىلىرىمىزگە تايىنىپ شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى چۈشىنىشىمىز كېرەك» دېگەن قاراش بۇ خىل ئى-دىيە سىستېمىسىنىڭ يادروسى ئىدى.

ئەمەلىيەتچىلىك ئامېرىكانلارنىڭ پەلسەپىگە قوشقان ئىجادىي خاراكتېرلىك تۆھپىسى سۈپىتىدە 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلە-رىدا بارلىققا كەلدى. بۇ خىل پەلسەپە ئىدىيەسى ئەڭ دەسلەپ چارلىس پېرسنىڭ نەزەريەۋى بايانلىرىدا تونۇشتۇرۇلدى، ئان-دىن ۋىليام جامېسنىڭ ئىخچام، تەسىر كۈچى زور ماقالىلىرى ئارقىلىق مۇتەپەككۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقالدى. ئەڭ ئاخىرىدا جون دېۋېينىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئامېرىكانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىردى. يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئۈچ پەيلاسوپنىڭ: «پەلسەپىۋى نەزىريەلەر كۈندىلىك تۇرمۇشقا تە-سىر كۆرسىتەلمىسە ئەھمىيەتسىزدۇر. ئەمەلىيەتچىلىك ـــ مە-سىلە ھەل قىلىشتىكى بىر تۈرلۈك ئۇسۇلكى، ھەرگىزمۇ دۇنيا ھەققىدىكى مېتافىزىكىلىق سىستېما ئەمەس» دېگەن نۇقتىنە-نەزىرى ھەققىدە تونۇشى بىردەك ئىدى. ئەمەلىيەتچىلىك 19 ـ ئەسىر پەلسەپىسىدىكى ئوخشىمىغان ئىككى خىل ئىدىيە ئوتتۇ-رىسىدا كۆۋرۈك بولۇپ، يېڭى بىر خىل پەلسەپە ھەرىكىتى سۇ-پىتىدە بارلىققا كەلدى. پەرقلىق ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ بە-رىنچىسى تەجرىبىچىلىك، كوللېكتىۋىزم ئىدىيەسى بولۇپ، شۇ يىللاردا تەسىرى كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىۋاتاتتى. بۇ خىل ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى ـــ ئىنسان تەبىئىتى ۋە دۇنيا ـــ مېخانىكىلىق، بىيولوگىيەلىك جەريانىنىڭ ئاددىي ھالدە-كى تارمىقى دېگەن قاراش ئىدى. 19 ـ ئەسىردىكى يەنە بىر خىل پەرقلىق ئىدىيە سىستېمىسى دېكارتنىڭ ئەقلىيلىك پەلسەپىسىنى مەنبە قىلغان كانت (Immanuel Kant , 1724 — 1804)، گېگىل

ۋە گېرمانىيە ئىدېئالىزمچىلىرىنىڭ ئىدىيەسىدىكى ئادەمنى مەركەز قىلىش ئەنئەنىسى ئىدى. بۇ ئىككى خىل ئىدىيە سىستېمىسى ئوتتۇرىسىدا بارا - بار بىر ھالڭ پەيدا بولدى. تەجرىدىي ئالىملار ئەقلىيلىك پەلسەپىسىگە ۋە ئىدېئالىزمغا قارشى ئىدى؛ ئۇنىڭدا ئوبيېكتىپ پاكىت كەمچىل دەپ قارايتى. ۋاھالەنكى، ئەقلىيلىك پەلسەپىسى ۋە ئىدېئالىزم نۇقتىسىدىن قارىغاندا، پەن ئەخلاق، دىنىي ئەقىدىلەر، ئىنسانىيەتنىڭ مەقسەتچانلىق ئېڭى ئۈچۈن تەھدىت ھېسابلىناتتى.

ئەمەلىيەتچىلىك پەلسەپىسى بۇ ئىككى خىل ئىدىيە سىستېمىسى ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناندى؛ ئىككى خىل ئىدىيە سىستېمىسىدىكى ئەڭ مۇھىم نەرسىلەرنى بىرىكتۈردى. ئەمەلىيەتچىلەر تەجرىبىچى مۇتەپەككۇرلار (مەسىلەن، چارلېز داروېن)غا ئوخشاشلا: «بىزنىڭ مەۋجۇتلۇق ھەققىدە مۇپەسسەل تونۇشقا ئىگە بولالىشىمىز مۇمكىن ئەمەس» دەپ قارايتتى ۋە «بىز شەيئىلەرنى خىلمۇخىل نۇقتىدىن كۆزىتىشىمىز، بىلىمگە ئېرىشتۈرىدىغان ھەر خىل مېتودلارنى قوبۇل قىلىشىمىز كېرەك» دەپ كۆرسىتەتتى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەقلىيلىك پەلسەپىسىگە يانداشقان ھالدا: «ئەخلاق، دىن ۋە ئىنسان مەقسىتى بىزنىڭ تەجرىبىلىرىمىزنىڭ مۇھىم بىر تارمىقىنى ئىگىلەيدۇ» دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ جەرياندا چارلېس پېرس، ۋىليام جامېس، جون دېۋېي ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن چىقىپ ئەمەلىيەتچىلىك پەلسەپىسىنى بېيىتتى.

چارلېس پېرس 1893 - يىلى ماساچۇستىس ئىشتاتىدىكى كامبىرىج بازىرىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ داڭلىق ماتېماتىكا پەنلىرى پروفېسسورى ئىدى. دادىسىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن ئۇ ئاۋۋال ئائىلىدە ماتېماتىكا، ، پەلسەپە تەربىيەسىنى ئالدى، 16 ياشتىن 20 ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىغا كىرىپ ئوقۇدى. ماتېماتىكا ۋە خىمىيىدە ماگىستىرلىق ئۇنۋانى ئالغاندىن كېيىن، خارۋارد

ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئاسترونومىيەلىك كۆزىتىش ئورنىدا ئۇچ يىل خىزمەت قىلدى، 1878 ـ يىلى ئۆزىنىڭ ئوپتىكا ئىلمى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىسىنى ئېلان قىلدى. 1861 ـ يىلدىن 1891 ـ يىلىغىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە گېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئىدارىلىرىدە خىزمەت قىلدى. جون خوپكىنس ئۇنىۋېرسىتېتىدا قىسقا مۇددەت ئىشلىگەنىنى ھېسابقا ئالماغاندا، ئۇ ھېچقانداق بىر ئۇنىۋېرسىتېتتا پىروفېسسور سۈپىتىدە ئىشلەپ باقمىغانىدى. چوڭراق ئىلمىي ئۇنۋانى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇ ھەمىشە نەشرىيات سودىگەرلىرىنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرايتتى. شۇڭا ئۇ پۈتكۈل ئۆمرىدە يازغان نەرسىلىرىنىڭ ئاز بىر قىسمىنىلا نەشر قىلدۇرالىغانىدى ھەم تېگىشلىك شان ـ شۆھرەتكىمۇ ئېرىشەلمىگەنىدى. ئۇ ۋاپات بولۇپ نەچچە ئون يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى رەتلىنىپ نەچچە توم بولۇپ نەشر قىلىنىدى. ئۇنىڭ كىتابلىرىدا ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئىجادىي قاراشلار بار ئىدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا پېرس ئىقتىسادىي قىينىچىلىق، سالامەتلىكىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە ناچارلىشىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ يەكلىشى بىلەن ئېغىر كۈندە قالغاندا، سادىق دوستى ۋىليام جامېس ئۇنىڭغا يارىدەم بەرگەنىدى. پېرسنىڭ ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا تۈرتكە بولغان ئادەم ۋىليام جامېس ئىدى. پېرس ئۆزىنىڭ ئەھمىيەت نەزەرىيەسى（the theory of meaning , 意义理论）دە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بىزنىڭ ھەرقانداق شەيئى ھەققىدىكى قارىشىمىز دەل ئۇلارنىڭ ئۇنۇمى ھەققىدىكى قاراشتۇر. تەپەككۇر مۇھىتتىن مۇستەسنا نەرسە ئەمەس، بەلكى مەلۇم بىر مۇھىتتا بارلىققا كېلىدىغان پىكىردۇر. بىز بىر نەرسىنىڭ ئەھمىيەتلىك ياكى ئەمەسلىكىنى بىلىشتە تەجرىبىگە ئەمەس، بۇۋاستە سېزىمىمىزگە تايىنىمىز. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا ئەھمىيەت شەخسنىڭ خاس تۇيغۇسى ئەمەس، بەلكى جەمئىيەت ۋە ئومۇم ئاتا قىلىدىغان تۇيغۇدۇر. ئومۇمنى ھەرىكەتكە ئۇندىيەلىگەن

مىگەن ھەرقانداق نۇقتىئىنەزەر ئەھمىيەتسىزدۇر.»

چارلىس پېرس مۇنداق قارايدۇ: «ئىشەنچ ــ ئىدىيە بىلەن ھەربىرىكەت ئوتتۇرىسىدىكى تۇغۇرۇك. ئىشەنچ بىزنىڭ ئارزۇ - ھەۋەسلىرىمىزنى يېتەكلەيدۇ، قانداق ھەربىرىكەتكە ئۆتۈشىمىزنى بەلگىلەيدۇ. لېكىن، گۇمان پەيدا بولۇپ قالغاندا، ئىشەنچ تەۋرەنمەي قالمايدۇ. گۇماننىڭ غىدىقلىشى بىزنى ئىشەنچ ئۇچۇن كۈرەش قىلىشقا ئۇندىگەندە تەپەككۇر پائالىيىتى بارلىققا كېلىدۇ. بىز ھەربىرىكىتىمىزگە مايىل ئىزدەش ئۇچۇن ئىدىيە ئارقىلىق ئۆزىمىز ئىشەنگەن نەرسىنى مۇقىملايمىز. بىزنىڭ ئىشەنگەن نەرسىلىرىمىزدە چىڭ تۇرۇش ئۇسۇلىمىز بىرقانچە خىل بولىدۇ. بىرىنچى، جاھىللىق قىلىش. كىشىلەر ئۆزىنى شۇبھىلەندۇرگەن ياكى بىر نۇقتىدىن چىقىقان قاراشلارنى رەت قىلىدۇ. ئىككىنچى، نوپۇزغا ئەگىشىش. نوپۇزى بار ئادەم يوشۇرۇن تەھدىت ئارقىلىق كىشىلەرنى مەلۇم بىر خىل نۇقتىئىنەزەرنى قوبۇل قىلىشقا قىستايدۇ. ئۈچىنچى، دىكارت، گېگىل قاتارلىق مۇتەپەككۇرلار قوللانغان ئۇسۇل بولۇپ، ئىشەنچ مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا بۇ خىل ئۇسۇل ئەينى بىر ئۇقۇمدا ئەقلىيلىك ئېلىپمېنتلىرىنىڭ بار - يوقلۇقىغا قارايدۇ. چارلىس پېرس يۇقىرىقى ئۈچ خىل ئۇسۇلنى ئۆزىنىڭكى بىلەن قارشى دەپ قارايدۇ. پېرسنىڭ قارىشىچە، يۇقىرىقى ئۇسۇللار پەقەت ئادەمنىڭ ئۆزى ئىشەنگەن نەرسىگە ئېسىلىۋېلىشىغىلا تۇرتكە بولىدۇ، ئۇلاردىن تەجرىبە بىلەن ھەربىرىكەت ئوتتۇرىسىدىكى زەنجىرنى تاپقىلى بولمايدۇ.»

شۇ تۇپەيلى، پېرس مەسىلىگە قاراشنىڭ تۆتىنچى خىل ئۇسۇلىنى، يەنى ئىلمىي مېتودولوگىيەنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ خىل ئۇسۇل تەجرىبە ئەمەلىيىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان جاھىللىق قىلىش، نوپۇزغا ئەگىشىش، ئەقلىيلىككە بېرىلىش خاھىشلىرى تەپەككۇرىمىزنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە ئۆز مېڭىمىزدە بىر تەرەپ قىلغان ئوي پائالىيىتىنىڭ

نەتىجىسى ئىدى. ئىلمىي مېتودولوگىيە بويىچە قارىغاندا، دۇنـ
ياداۋ بىزنىڭ قاراشلىرىمىز پەقەت چۈشەيدىغان رېئال شەيئىلەر
بولىدۇ. بۇ رېئال شەيئىلەر مەلۇم قائىدە ـ تەرتىپ بويىچە بىز ـ
نىڭ سەزگۈ ئورگانلىرىمىزغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. رېئال شەيئـ
لەر ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىشەنچ مەسلىسىنى ئىسپاتلىغىلى بو ـ
لىدۇ. ھالبۇكى، بۇ ئىشەنچ شەخسىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئومـۇ ـ
نىڭ. جاھىللىق قىلىش ئەقلىي تاللاش ئەمەس. نوپۇزغا ئەگـ ـ
شىش دەتالاشقا قارشى چىقىدۇ.

چارلىز پېرسنىڭ ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىنى كېڭەيتكەن، چوڭقۇرلاشتۇرغان كىشى ۋىليام جامېس ئىدى. ئۇ مەشھۇر يازـ غۇچى ھېنرى جامېس (Henry James, 1843 – 1916)نىڭ ئاكـ ـ سى ئىدى. ۋىليام جامېس ئۆزىنىڭ «ئەمەلىيەتچىلىك: كونا ئىدىيە مودىللىرىنىڭ يېڭىچە ئىسمى» دېگەن كىتابىدا چارلىس پېرسنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ۋىليام جامېس پېرسنىڭ قاراشلىرىنى يۇغۇرۇپ مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «پەلسەپە ـــ تۇرمۇشنىڭ ئۆزى. پەلسەپە تۇرمۇشقا قايتىپ كېلىشى كېرەك. پەلسەپە ھەرـ بىر ئادەم تەرىپىدىن چۈشىنىلىشى كېرەك. بىز خەلق خۇلقىغا ئىگە ئادەم يەنە بىر خۇلقىتىكى ئادەمگە خۇشامەت قىلماسلىقى كېرەك. چۈنكى، ئىككى خەل خۇلق ئوتتۇرىسىدا ھامان كېـ ـ لىشتۇرگىلى بولمايدىغان زىددىيەت بولىدۇ. بۇ ئىككى خەل خۇلقنىڭ بىرى ‹قاتتىق›، بىرى ‹يۇمشاق› بولىدۇ.

قاتتىق خۇلقتىكىلەر	**يۇمشاق خۇلقتىكىلەر**
تەجرىبىدە چىڭ تۇرىدۇ	ئەقلىيلىكتە چىڭ تۇرىدۇ
چۈشكۈن كېلىدۇ	ئۈمىدۋار بولىدۇ
دىنىي ئېتىقادى بولمايدۇ	دىنىي ئېتىقادى بولىدۇ
قىسمەتكە ئىشىنىدۇ	ئەركىن ئىرادىگە ئىشىنىدۇ
كۆپ خىل ئېقىمغا ئەگىشىدۇ	خاسلىقى بولىدۇ
ماتېرىيالىزمچى كېلىدۇ	
بىر نەرسىدىن ئاسان گۇمانلىنىدۇ.»	

كىشىلەرنىڭ دۇنيانىڭ ئۆزگىرىش ئىچىدە قانداق تەرەققىي قىلىدىغانلىقىغا بولغان دىققىتىنى جەلپ قىلىش ئۈچۈن ۋىليام جامېس ئىنسانلاردىكى خۇلقنى مۇشۇنداق تۇرگە بۆلگەنىدى. ۋىليام جامېس يەنە پەلسەپىنىڭ ئەمەلىيەتچىلىكىنى ئاساس قىلىشىنى تەكىتلەپ مۇنداق دېگەنىدى: «ئەمەلىيەتچى مۇتەپەككۇرلار كەسپىي پەيلاسوپلارنىڭ نۇرغۇن نەزەرىيەۋى قاراشلىرىنى رەت قىلىدۇ. بۇنداق قاراشلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئابستراكت بولىدۇ، قېلىپقا چۈشۈۋالىدۇ. ئەمەلىيەتچىلىك بولسا پاكىتقا، ھەرنەرسىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئىدىيەنىڭ كونكرېت ۋە مۇۋاپىق بولۇشىنى ئىستەيدۇ. مېتافىزىكا بولسا ھەددىدىن زىيادە يوغان ئۇقۇملارغا ئېسىلىۋالىدۇ. مەسىلەن، ماددا، مۇتلەقچىلىك دېگەندەك.» لېكىن، بۇ يوغان ئۇقۇملار ئۇلارنى ئەھمىيىتى بار دەپ قارىۋالغان ئىدىيە ساھەلىرىدىن باشقا يەرلەردە ئىشلىمەيدۇ. ئابستراكت، چۈۋالچاق ئىدىيەلەرنىڭ ئىنسانلارنىڭ بەختلىك ياشىشىغا نېمە پايدىسى بار؟ نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەمەلىي قىممىتى بولسىلا، تۇرمۇش ئۇسۇلىمىزغا ئەمەلىي تەسىر كۆرسەتسىلا، ئۇنىڭ ئۆزى ھەقىقەت. مەيلى ئۆتمۈشتە بولسۇن ياكى ھازىر بولسۇن، ھەقىقەت مۇتلەق بولمايدۇ. ھەقىقەت ئەمەلىي قىممىتى بولسىلا گۈزەل نەرسە، ئەمما بۇ دېگەنلىك ئۇ مەڭگۈلۈك بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەس.

جون دېۋېي ــ چارلېز پېرس، ۋىليام جامېستىن كېيىنكى ئۈچىنچى ئەمەلىيەتچى پەيلاسوپ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىنى ۋايىگە يەتكۈزگەن ھەم تۇرمۇشقا تەتبىقلىغان ئادەمدۇر. جون دېۋېي ۋىليام جامېسقا ئوخشاشلا مۇنداق قارايدۇ: «پەلسەپە ئادەملەرنىڭ بەختلىك ياشىشىغا ياردەم بېرىشى، شەيئىلەرنى چۈشىنىشتىكى ئىلمىي ئۇسۇل تۇرمۇشقا سىڭىپ كىرىشى، ئىلمىي بايقاشلار بالىلار مائارىپىغا لايىقلاشتۇرۇلۇپ قايتىدىن سىنتېزلاشتىن ئۆتۈشى كېرەك.» جون دې-

ژېينىك قارىشىچە، بۇگۈنگىچە بولغان مائارىپ ئەندىزىلىرى، ھەتتا ياۋروپادىكىگە قارىغاندا بالىلارغا تېخىمۇ جىق ئەركىنلىك بېرىدىغان ئامېرىكىنىك مائارىپ ئەندىزىسى ئوقۇتقۇچىنىڭ رولىنى يۇكسەك ئورۇنغا چىقىرىپ قويىدى. ئوقۇتقۇچىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ــ ئوقۇغۇچىغا ھەقىقەتنى بايقاشنى ئۆگىتىش. جون دېۋېي يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «مائارىپ ئادەملەرنىڭ دېموكراتىيە ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشى ۋە بالىلاردا ئىقتىدار، قىزىقىش جەھەتتە زور پەرقلەرنىڭ بولىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىشى كېرەك. بالىلارنى جەمئىيەتكە تۆھپە قوشالايدىغان يارامليق ئادەملەردىن قىلىپ تەربىيەلەش ئۈچۈن ئوقۇتقۇچىلار چىڭگىدە ئېسىلىۋالمىدىغان پاكىتلارنى تەكىتلەشنىڭ ئورنىغا، بالىلارنىڭ يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى قېزىش كېرەك. قىسقىسى، ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىنى مائارىپقا تەتبىقلاش لازىم.»

جون دېۋېينىڭ مائارىپتا تەتبىقلانماقچى بولغان ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسى 1896 ـ يىلى قۇرغان «تەجرىبە مەكتىپى»دە ئۇنۇمىنى كۆرسەتكەن. جون دېۋېينىڭ قارىشىچە، مەيلى ئاتا ـ ئانا بولسۇن ياكى ئوقۇتقۇچى بولسۇن، بالىنىڭ قىزىقىشى ۋە يوشۇرۇن كۈچىنى ئىمكانقەدەر قېزىشى ۋە بالىنى شۇ قىزىقىش بويىچە يېتەكلىشى كېرەك. 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى «بالىلارنى قىلىش مائارىپى» نىڭ تەشەببۇسچىلىرى بۇنداق ئىدىيەنى ناھايىتى ئۇلۇغلايتتى. جون دېۋېي يەنە مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «بىلىمنى ھىمايە قىلغۇچىلار ئەمەلىي قىممىتى بار بىلىملەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشى كېرەك. تەبىقىگە ئايرىيدىغان مائارىپقا خاتىمە بەرمەي بولمايدۇ. مائارىپقا تەبىقە كۆزقارىشىنى سىڭدۈرۈش دېموكراتىيە، ئىلمىيلىك ۋە دەۋرنىڭ تەلىپىگە زىت.»

جون دېۋېي ئادەت ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «ھەممىمىزدە ئادەت كۈچى بولىدۇ. لېكىن بۇ دېگەنلىك ئادەت كۈچىنى ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ دېگەنلىك ئەمەس. بىرەر قېتىملىق قاتتىق ھاياجانلى-

نىش ياكى غىدىقلىنىش ئادەت كۈچىگە تەسىر كۆرسىتىشىمۇ مۇمكىن. ئادەت ھەرگىزمۇ ئادەمنىڭ ئۆزگەرمەس ھەرىكەت مو-دېلىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. بىز «بۇ ئادىتىم تۇرمۇشۇمنى ياخشىلىشىمغا، مۇھىتقا ماسلىشىشىمغا ياردەم بېرەلەمدۇ؟» دېگەنلەر-نى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ئۆزىمىزنىڭ ئادەتلىرىنى تاسقاشتىن ئۆتكۈزۈشىمىز كېرەك.»

جون دېۋېي رەزىللىك ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «رەزىللىك ئىنسان تەبىئىتىدىكى ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان نەرسە ئەمەس، مەڭگۈلۈك نەرسىمۇ ئەمەس. رەزىللىك ــ مەلۇم مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىدە بارلىققا كېلىدىغان، كىشىلەرنىڭ غىدىقلىنىشىنى كونترول قىلىدىغان ئالاھىدە ئۇسۇللارنىڭ مەھسۇلى. رەزىللىك ــ يېتىلىپ بولغان ئادەتتىكى مايىللىق-نىڭ نەتىجىسى. ئادەت ھەرىكەت بىلەن باراۋەر ئۇقۇم بولمىغان-لىقى ئۈچۈن، يەككە ئىنساندىكى ۋە ئىجتىمائىي رەزىللىكلەرنى جەمئىيەتنىڭ ئادىتىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق يوقاتقىلى بولىدۇ. جەمئىيەتتە ئىسلاھ قىلىشقا تېگىشلىك ئىككى ئادەت بولىدۇ. بىرى، ئىنكاس قايتۇرۇش ئادىتى، يەنە بىرى، ئويلاش ئادىتى.»

جون دېۋېي جەمئىيەتلەشكەن ناچار ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىشتە تەربىيەنىڭ ئەھمىيىتى توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بىر جەمئىيەتنى ساغلاملاشتۇرۇشتا تەربىيەنىڭ رولى ئىنتايىن مۇھىم. ئىنسانىنى ئادەتنىڭ مەھسۇلى دېسەك، ئۇنداقتا تەربىيە تەرەققىيات ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر بولغان ئىجادچانلىق ئادىتىنى ۋە شەرت ـ شارائىتلارنى يېتىلدۈرۈپ بېرىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ھا-زىرغىچە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى بالايىئاپەت ياكى چوڭ ئىجتىمائىي داۋالغۇشلار داۋامىدا ئۆزىنىڭ رەزىل، جاھىل ئادەتىگە جەڭ ئېلان قىلغاندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن. ئىجتىما-ئىي ئۆزگىرىشتە كونترول قىلىش سالمىقىنى ئاشۇرۇش كې-رەك. ھالبۇكى، بىلىمدىن ئۆزگە ئەڭ ياخشى كونترول قورالى بولمايدۇ. ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنى ئىسلاھات ئارقىلىق ئەمەس،

ئادەملەرنى تەربىيەلەپ ناچار ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق رويابقا چىقىرىش كېرەك. بۇزۇلغان ئىجتىمائىي ھاۋانى ئۆزگەر-تىشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى ـــ ياشلارنى تەربىيەلەش ئارقىلىق ئادەتلىنىپ قالغان ئىدىيە ۋە ئارزۇ ـ ئىستەك مودىلىرىنى كۆزدىن يوقىتىشتۇر.»

ئەسلىدە گېگىلىزمغا مايىل جون دېۋېي ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىگە نەزىرىنى ئاغدۇرغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىنى تارقىتىش ئۈچۈن نۇر-غۇن ئەمەلىي ئىشلارنى قىلدى: چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۆزى-نىڭ مائارىپ ئەندىزى بويىچە «تەجرىبە مەكتىپى» قۇردى؛ ئىلمىي جەمئىيەتكە، سىياسىي تەشكىلاتلارغا قاتناشتى. دىققەتكە ئەرزىيدىغان يېرى شۇكى، جون دېۋېي ئىسمى ـ جىسمىغا خاس ئەمەلىيەتچى پەيلاسوپ بولۇش سۈپىتى بىلەن 1933 ـ يىلى ئا-مېرىكىدا سەرگەردانلار ئۇنىۋېرسىتېتى قۇرۇشقا قاتناشتىپ، پۈتكۈل دۇنيادىكى دىكتاتۇرا ھاكىمىيەتلەرنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراۋاتقان ئالىملارغا ياردەم بەردى؛ ئامېرىكىدا كىشىلىك ھو-قۇقنى قوغداش ئىشخانىسى قۇردى. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، جون دېۋېينى ئەمەلىي پائالىيەتچىنى، كۇرەشلىرىنى ئىدىيەسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى دەپ تونۇغان ھەقىقىي زىيالىي دېيىشكە بولىدۇ. جون دېۋېي بۇنىڭلىق بىلەنلا توختاپ قالماي، زور مىقداردا نەشر ئەپكارلىرىنى چىقاردى، يېتۈك ئەسەرلەرنى يا-زىدى. بۇ تىرىشچانلىقى ئۇنىڭ پۈتكۈل يەر شارى مىقياسىدىكى تەسىرىنى كۇچەيتتى. جون دېۋېي 1919 ـ يىلى 30 ـ ئاپرېلدىن 1922 ـ يىلى 11 ـ ئىيۇلغىچە جۇڭگودا ئىلمىي زىيارەتتە بول-دى: بېيجىڭ، نەنجىڭ قاتارلىق شەھەرلەردە جەمئىيەت ۋە سە-ياسىي پەلسەپە، مائارىپ پەلسەپىسى، ئېتىكا تېمىلىرىنى چۆرى-دەپ لېكسىيە سۆزلىدى. جۇڭگو ھازىرقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر مۇتەپەككۇر خۇشى (胡适, 1891—1962) جون دېۋېينىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. جون دېۋېي يەنە تۈركىيەدە ئىلمىي زىيا-

رەتتە بولدى، ئۇ يەردە مۇستاپا كامالنىڭ مائارىپ ئىسلاھاتىغا يۇقىرى باھا بەردى. ئۇ يەنە مېكسىكا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا تەكلىپ بىلەن بېرىپ ئۇ دۆلەتلەرنىڭ مائارىپ ئەندىزىسىنى كۆزدىن كەچۈردى. 78 ياشقا كىرگەن يىلى ئۇ موسكۋا سوتىنىڭ مەشھۇر رۇس مۇتەپەككۇرى تروتسكىغا قارىتا قىلىنغان شىكايىتى ئۈستىدىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ گۇناھسىز دەپ جاكارلىنىشىغا ياردەم بەردى. ئەنگلىيەلىك مەشھۇر پەيلاسوپ بېرتراند رۇسسېل (Bertrand Russel, 1872 — 1970) 1946 - يىلى نەشر قىلىنغان «غەرب پەلسەپە تارىخى» (History of Western Philosophy) ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە پەقەتلا بىر نەپەر ھايات پەيلاسوپ ئۈستىدە قەلەم تەۋرەتكەن. ئۇ جون دېۋېي ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «مەن ئۇنىڭ ئامېرىكا تارىخىدا ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان پەيلاسوپ ئىكەنلىكىگە شەكسىز ئىشىنىمەن. ئۇ پەلسەپە ساھەسىدە قالتىس ئىش قىلىپلا قالماستىن، مائارىپشۇناسلىق، ئېتىكا، سىياسىي نەزەرىيە ساھەلىرىگىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇ كىشىلىك تۇرمۇشتا ئىنتايىن چىقىشقاق بىر پەزىلەت ئىگىسى، خىزمەتتە توختىماي ئىشلەيدىغان، ئەركىنلىك نەزەرىيەسىنى ياقىلايدىغان زىيالىي ئىدى. مەن ئۇنى چەكسىز ھۆرمەت قىلىمەن، «ھەقىقەت» ئۈچۈمىدىن باشقا نۇقتىلار ھەققىدىكى پەلسەپىۋى قاراشلىرىغا قوشۇلمەن.»

جون دېۋېي: «لوگىكا: ئىزدىنىش يولى» (1891 - يىلى، چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى) ناملىق ئەسىرىدە ئۆزىنىڭ يادرولۇق قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر بولغان «مەكتەپ ۋە جەمئىيەت» (1900 - يىلى، چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى)، «پەلسەپىنى قايتىدىن قۇرۇش»، «لوگىكا نەزەرىيەلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش»، «ئېنىقلىقنى ئىزدەپ» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

جون دېۋېينىڭ تونۇشنى ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇش ھەققىدىكى قاراشلىرى دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق

دەيدۇ: «باشقا ساھەدىكىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئىلمىي بىلىم تېخنىكا ئىشەنچلىك، تېخنىكا قىممەتلىك. چۈنكى، ئىلمىي بىلىم ئىنسانلارنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىنى كۆپ خىللىققا ئىگە قىلالايدۇ. ھەرقانداق تونۇش پائالىيىتى ئەمەلىيەتتە ھەرىكەت پائالىيىتى. بىز ھەر خىل ئىشلاردا قىينىچىلىققا ئۇچراپ تۇرىمىز. قىينىچىلىق ئالدىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلە ئۇنى قانداق ھەل قىلىش، يەنى قىينىچىلىقنى يېڭىشنىڭ لايىھەسى. لايىھە تۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن سىناقتىن ئۆتكۈزۈپ قىينىچىلىقنى يېڭىشمىزگە ياردىمى بار ـ يوقلۇقىنى بايقاش كېرەك. ئەگەر سىناق داۋامىدا بۇ خىل لايىھەنىڭ مۇۋاپىق ئەمەسلىكى بايقالسا، باشقا چارە تېپىش كېرەك. ئەگەر سىناق داۋامىدا بۇ خىل لايىھەنىڭ ئاقىدىغانلىقى بايقالسا، ئۇنى داۋاملىق قوللىنىش كېرەك.»

جون دېۋېينىڭ قارىشىچە، بارلىق ئىزدىنىش پائالىيىتى يۇقىرىقى ئەندىزە ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. دەل مۇشۇنداق سىناق ئەندىزىسى ئارقىلىق كىشىلەر ئۆز ساھەسىدىكى بىلىمى ۋە ماھارىتىنى ئەمەلىيەتتە ئىشلىتەلەيدۇ. بەزىدە بىز قوللىنىدىغان ئالاھىدە قەدەم ـ باسقۇچ، دەلىل ـ نۇقتىئىنەزەرنىڭ تېپى، سىناق ئۇسۇلى ئوخشىمىغان ساھەدە ئۆزگىرىپ تۇرۇشى كېرەك. جون دېۋېي ئىزدىنىش پائالىيىتىدە تەنقىدنىڭ رولىنى يۇقىرى باھالاپ: «تەنقىد ـــ جەمئىيەتتە كەم بولسا بولمايدىغان ئىجتىمائىي پائالىيەتتۇر» دەپ ئىزاھلايدۇ. ئۇ تونۇشنى ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇش دېگەن قارىشىدا بالىلارنىڭ ئەمەلىيەت داۋامىدا، كۈندىلىك تۇرمۇشتا تەسەۋۋۇرىنى ئىشقا سېلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، بۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تېخنىكا جىق نەرسىلەرنى ئۆگىنەلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. قىسقىسى، جون دېۋېينى ھازىرقى زامان مائارىپ نەزەرىيەسىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ تەشەببۇسچىسى ھەم ئەڭ غوللۇق ئاساسچىسى دېيىشكە بولىدۇ. جون دېۋېينىڭ ئۆزىنى چۈشەندۈرۈش ۋە تونۇش ھەققىدىكى تۆ-

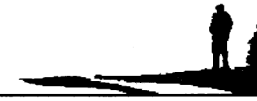
ۋەندىكى قاراشلىرى كىشىنى ئويلاندۇرىدۇ:

— ئاتالمىش ئۆزىنى چۈشەندۈرۈش ھەرىكىتىنى ئۆزىنى كۆرسىتىش دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئۆزىنى چۈشەندۈرۈش باشقىلارغا شۇ ئادەمنىڭ خاراكتېرىدىكى ئاجىزلىقلارنى كۆرسىتىپ قويىدۇ. ئاددىيسى، ئۆزىنى چۈشەندۈرۈش — ئۆزى ھەققىدە تۇكۇرۈك چاچرىتىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

— شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەسىر كۆرسىتىش رولىنى قانچىكى جىق بايقىساق، بىزنىڭ بىلىمەكچى بولغان ئوبيېكت ھەققىدىكى تونۇشىمىز شۇنچە چوڭقۇرلىشىدۇ.

3

قىسقىسى، ئەمەلىيەتچىلىك پەلسەپىسى مېتافىزىكىلىق تۈس ئالغان بارلىق نەزەرىيەلەرنى ۋە ئابستراكت بايانىنى مەسىلە ھەل قىلىشنىڭ چارىسىدىن ئۈستۈن بىلىدىغان بارلىق ئېتىكىلىق، ئىجتىمائىيەت قاراشلىرىنى رەت قىلىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدە نۇرغۇن جەمئىيەتشۇناسلار ئەمەلىيەتچىلىك پەلسەپىسىنىڭ ئاساسچىسى چارلىس پېرستىن ئىلھام ئالغان. جەمئىيەتشۇناس چارلىس خورتون كۇلى (Charles Horton Cooley) ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىدىن پايدىلىنىپ جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدىكى ئىدىيە سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەرىيەسىنىڭ پىشۋاسى جورج خېربېرت مىد ئەمەلىيەتچىلىك پەلسەپىسى بىلەن جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسى ئارىسىدا كۆۋرۈك سالغان؛ جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدە ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىنىڭ تارقىلىشىغا تۆھپە قوشقان. كېيىن ئۇنىڭ قاراشلىرى ئوقۇغۇچىسى خېربېرت بلۇمېر (Herbert Blumer) ئارقىلىق جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدە كەڭ تارقالغان. «چىكاگو سىمۋوللۇق ئالاقە ئىدىيە ئېقىمى» دەل بلۇمېرنىڭ يول ئېچىشى بىلەن شەكىللەنگەن.

هالبۇكى، ئەمەلىيەتچىلىك پەلسەپىسىنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىقتا كۆرسەتكەن تەسىرى سىمۇللۇق ئالاقە نەزەريىسى سالاھەسىدىلا چەكلەنمەيدۇ. ئاۋستىرىيەلىك مۇتەپەككۇر ئالفرىد شۇتىس(Alfred Schutz) ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ھادىسەشۇناسلىق (Social Phenomenology) ھەققىدىكى قاراشلىرىدا جون دېۋىينىڭ ئىدىيەلىرىدىن پايدىلانغان ۋە ۋىليام جامېس پسىخولوگىيە ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. كالىفورنىيە بېركلى ئۇنىۋېرسىتېتى جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى رۇسسېل خوچچايلىد (Russel Hochschild) ئۆزىنىڭ ئادەمنى قايىل قىلىدىغان «تۇيغۇ ئەمگىكى» (emotion work) ھەققىدىكى بايانلىرىدا جورج مىدنىڭ ئەمەلىيەتچىلىك ھەققىدىكى شەرھلىرىدىن پايدىلانغان. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ۋىليام جامېستىن باشقا ئىككى ئەمەلىيەتچى پەيلاسوپ تونۇش (cognition) نى ھېسسىياتنىڭ ئۇستىگە قويۇاتتى. تېخىمۇ چوڭقۇر يىلتىزىنى سۈرۈشتۇرگەندە، جورج مىدنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكەت ھەققىدىكى ئەمەلىيەتچىلىك تۈسىنى ئالغان تەھلىللىرى گېرمانىيەلىك بۇيۇك جەمئىيەتشۇناس يۈرگېن خابېرماس (Jurgen Habermas) نىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە ھەرىكىتى مودېلى (Model of Communicative Action) ھەققىدىكى ئاجايىپ ئىزدىنىشلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانىدى.

گەرچە جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدە جورج مىد ئەڭ جىق نەقىل ئېلىنىدىغان مۇتەپەككۇر بولسىمۇ، جون دېۋىينىڭ ئىنسان تەبىئىتى ۋە ھەرىكەت ھەققىدىكى ئانالىزى ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەريىسىدە تەتبىقلىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان؛ ئىجتىمائىي ھەرىكەت ھەققىدىكى نەزەريىسى ئەنگلىيە جەمئىيەتشۇناسى ئانتونى گىددىنىسنىڭ «قۇرۇلمىچىلىق نەزەريىسى» (Structuration Theory) ۋە فرانسىيە جەمئىيەتشۇناسى پىئېر بوردىئونىڭ «خۇلق ۋە ساھە» (Habitus and Field) ھەققىدىكى ئۆتكۈر قاراشلىرىدا سىڭىپ كەتكەن. جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدە جون دېۋىينىڭ تەسىرى

بىلەن قوبۇل قىلىنغان قاراش شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، كۇندىلىك تۇرمۇشتىكى زور كۆپچىلىك ھەربىر ئادەت كۇچىنىڭ تەسىرىدە يېتىلگەن ئائىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن بولىدۇ. جەمئىيەت شۇنداق تەرىپىدىن كەڭ قوبۇل قىلىنغان بۇ قاراش ئەمەلىيەتچىلىكتىن شاخ ئايرىپ چىقمىغان بولسىمۇ، جون دېۋېي ئەمەلىيەتچىلىك نۇقتىسىدىن پىكىر قىلىپ: «ئادەت كۇچى توسالغۇغا دۇچ كەلگەندە، خاس ئوي پائالىيىتى ئۇ توسالغۇنى ئىجادىي يېڭىلىق ئارقىلىق ياكى پۈتۈنلەي تۇگىتىش ئۇسۇلى بىلەن سۇپۇرۇشكە كۇچەيدۇ. ئىنسانىي غىدىقلايدىغان نۇرغۇن نەرسە ئادەت كۇچىنىڭ تەسىرىدىن بولىدۇ. ئادەت كۇچىنىڭ تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدە ئۆزىگە مەغلۇبىيەت ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ھېس قىلغاندىن كېيىن، ھەربىر ئىگىسى ئائىلىق پىكىر قىلىشقا ئۆتىدۇ. ئەمما شەخسىنىڭ بۇ تىرىشچانلىقلىرى كۆپ ھاللاردا ئۆزىنى مەيلىگە قويۇۋەتكەنلىكى تۇپەيلى مەغلۇپ بولىدۇ. زەھرلىك چېكىملىككە، شەھۋەت ـ بۇزۇقچىلىققا بېرىلىش، خىيالپەرەسلىك، پىسخىكىلىق بېسىم ئادەمنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىپ مەسىلىلەرنى ھەل قىلالماس قىلىپ قويىدۇ ۋە ئوڭۇشسىزلىقلارغا ئۇچرىتىدۇ. ئىلمىي ئەمگەكنىڭ مەقسىتى ـــ شۇ ئىنسانىنى قىينىۋاتقان ئاشۇ توسالغۇلارغا خاتىمە بېرىشتۇر» دەپ كۆرسىتىدۇ. ھالبۇكى، جون دېۋېي ھاكىمىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئادەت ۋە مەغلۇبىيەتلىك ئوي پائالىيىتىدىكى رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەپ قالغان. ئۇنىڭ «جەمئىيەت پىسخولوگىيەسى»دە ئىجتىمائىي ھەربىر تەنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلما ئىچىدە بولىدىغانلىقى نەزەرگە ئېلىنمىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جون دېۋېي چارلېز پېيرس ۋە مىدىنىڭ ئەكسىچە، ئالاقىنىڭ رولىغا سەل قارىغان. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ ھەربىر تەنىڭ مەغلۇبىيىتىنى قېلىپلىشىپ قالغان ئەندىزە كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت نەزەريىسىدە ئىجتىمائىي ھەربىر ھەققىدىكى ئەمەلىيەتچىلىك تۇسىنى ئالغان قاراشلىرى مەركەزلىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تەدبىقلاشقا، كېڭەيتىشكە تېگىشلىك تەرەپلىرى كۆپ. ئەمما، بۇ خىل پىكىر ئېقىمىغا تەنقىدىي، ئوبيېكتىپ يوسۇندا مۇئامىلە قىلىپ ئىجادىي يوسۇندا پايدىلىنىش زۆرۈر؛ ئۇنى قارىقويۇق كۆچۈرۈپ كېلىشكە بولمايدۇ. چارلېز پېرسىنىڭ ئىشەنچىنىڭ كۈچى ھەققىدىكى قاراشلىرى، ۋىليام جامېسنىڭ خۇلق ۋە پەلسەپىنىڭ تۈرمۇشقا يېقىنلىشىشى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى، جون دېۋېينىڭ ئىنسان تەبىئىتى ۋە ھەرىكەت، مەغلۇبىيەت ۋە ئادەت كۈچى، مائارىپ ۋە ئىنساندىكى يوشۇرۇن ئىقتىدار ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئۆگىنىشكە، تەتبىقلاشقا بولىدۇ. ئەمما ئەمەلىيەتچى پەيلاسوپلارنىڭ «ئادەمگە ئەسقاتىدىغان ھەممە نەرسە پەلسەپىدۇر ۋە قىممەتلىكتۇر» دېگەن قارىشىغا جەزىملىنىپ قول قىلىپ شاكىلىنى چىقىرىۋېتىش پىرىنسىپى بويىچە مۇئامىلە قىلىش كېرەك.

4

ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىنى 1908 ـ يىلى ئەمەلىيەتكە تەدبىقلاپ ئوقۇتۇشقا سىناق قىلغان بىر ئىلىم يۇرتى بار. ئۇ بولسىمۇ ئامېرىكىدىكى خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سودا باشقۇرۇش ئىنستىتۇتى ئىدى. ئاسپىرانتلار نۇقتىلىق تەربىيەلىنىدىغان بۇ ئىنستىتۇتتا 19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن باشلاپ كارخانا باشقۇرۇش ساھەسىدىكى ئاجايىپ تالانت ئىگىلىرى تەربىيەلەنگەن. خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى يېڭىدىن قۇرۇلغان چاغدا دىپلوماتىيە، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ساھەسىدىكى ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەشنى ئاساس قىلغانىدى. لېكىن، 1907 ـ يىلى ئامېرىكا پاي بازىرىدا كۆرۈلگەن ئالاقزەدىلىك ھۆكۈمەتكە بىر تۈركۈم تەربىيە كۆرگەن، ساپالىق كارخانىچىلارنى جىددىي يېتىشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس

قىلدۇرغانىدى. بۇ قەدەمنى ئالدى بىلەن خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سودا باشقۇرۇش ئىنستىتۇتى ئەملىيەتچىلىك ئىدىيەسىنى ئوقۇتۇشتا تەتبىقلاش ئارقىلىق باسقانىدى.

خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى 1908 - يىلى يېڭىدىن قۇرۇلغان چاغدا سودا - سانائەت باشقۇرۇش كەسپى بويىچە 59 نەپەر ئاسپىرانت ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغانىدى. ئۇ چاغدا سودا باشقۇرۇش ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئاساسدا ئوقۇتۇش مېتودى جەھەتتە ئېغىر ئىختىلاپ بار ئىدى. بوغالتىرلىق، تىرانسپورت، سۇغۇرتا، بانكا مۇئامىلىسى قاتارلىق دەرسلەرنى باشقا مەكتەپلەر ئاچقان بولۇپ، خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى ئۆزىنىڭ سودا - سانائەت باشقۇرۇش ھەققىدىكى يېتەكچى تونۇشنى «نورمال يول بىلەن سېتىشنى، پايدىنى ئىلگىرى سۈرۈش» دەپ بېكىتكەن ۋە شۇ ئاساستا ئىشلەپچىقىرىش ماركېتىنىڭ (Marketing,销售学) دەرسلىرىنى ئېچىشنى قارار قىلغانىدى. لېكىن، ئۇ چاغدا بۇ سا-ھەدە دەرسلىك يوق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىنستىتۇتنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىق پروفېسسورلىرى سودىگەر ۋە سودا پائالىيىتىنى ئەملىي دەرسلىك سۈپىتىدە تونۇدى. بۇ خىل تونۇش خارۋاردنىڭ دۇنياغا مەشھۇر بولغان سودا ئانالىزى مودېلىنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى. بۇنىڭدا ۋ. تايلور (W. Taylor)نىڭ «ئىلمىي باشقۇرۇش پرىنسىپلىرى» (The Principles of Scientific Management) دېگەن دەرسلىكى مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

ۋ. تايلور ئەسلىدە سىستېمىلىق تەربىيە كۆرگەن ئىنژېنېر بولۇپ، يېڭى بىلىملەرنى ئىگىلەشكە خۇشتار ئىدى. ئۇ پىرېزىدېنت روزۋېلتنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئاقسارايدا لېكسىيە سۆزلەپ زور تەسىر قوزغىغانىدى. ئۇ شۇ قېتىملىق لېكسىيەسىدە: «ئامېرىكانلارنىڭ تۇرمۇشى نۇرغۇن جەھەتتىن ئېيتقاندا ئۇنۇمسىزدۇر. بۇ بىر ئىسراپچىلىق» دېگەنىدى. تايلورنىڭ نەزىرىدە، باشقۇرۇشنى چوقۇم ئىلمىي قېلىپقا چۈشۈرۈش كېرەك ئىدى. ئۇ باشقۇرۇشنىڭمۇ بىر ئىلىم ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن،

ئەمەلىي تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇن چوڭ شىركەتلەر-نىڭ خىزمەت ئۇنۇمىنى ئۆستۈردى، نۇرغۇن شىركەتلەر ئۈچۈن يېڭىچە ئىستراتېگىيەلەرنى تۈزۈپ بەردى. بۇ ئىستراتېگىيەلەر كارخانىنىڭ ئىشچىلارنىڭ مائاشىنى ئۆستۈرۈپ پايدىنى ئاشۇرۇشىغا تۈرتكە بولىدىغان ئىستراتېگىيەلەر ئىدى. ئۇنىڭ تەكلىپى بىلەن، پولات ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىدا ئىشچىلارنىڭ كۈندىلىك مائاشى 1.15 دوللاردىن 1.85 دوللارغا، كۈندىلىك ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 12.5 تونىدىن 47 تونىغا ئۆستۈرۈلگەنىدى. خارۋارد سودا ئىنستىتۇتىدىكى يەنە بىر ئۆزگىچىلىك شۇ ئىدىكى، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇتقۇچىلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ باراتتى. ئاياغ سېتىش ساھەسى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدىغان بىرىنچى كەسىپ ئىدى. تەتىل مەزگىللىرىدە ئوقۇغۇچىلار كىچىك گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ شىركەتلەردە پىراكتىكا قىلاتتى. بۇ ئامىللارنىڭ ئۇنۇمى كېيىن كۆرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، خارۋاردنىڭ كارخانا باشقۇرۇش مائارىپى ئەندىزى سودا ساھەسىدە دېلو ئانالىزىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. كېيىن سودا ئىنستىتۇتىدا تەدبىقلانغان ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسى خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مېدىتسىنا، قانۇن ئىنستىتۇتلىرىدا 1929 - يىلىغا كەلگەندە ئامېرىكا پاي بازارىدا يەنە بىر قېتىم داۋالغۇش بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 59 دىن 872 گە ئاۋۇدى. ئۇلارنىڭ قاتارىدا 14 دۆلەتتىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلار بار ئىدى. خارۋارد سودا ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن 1922 - يىلى نەشر قىلىنغان «خارۋارد كارخانا ئوبزورى» دا ئېقتىسادشۇناسلىق پىرىنسىپلىرى بىلەن سودا - سانائەت باشقۇرۇشتىكى كۈندىلىك تەجرىبىلەرنى بىرلەشتۈرۈش يېتەكچى پىرىنسىپ قىلىنغانىدى. بۇ ئەمەلىيەتچىلىك ئىدىيەسىنىڭ ئامېرىكا ئوقۇتۇشىدا رەسمىي يوسۇندا تۇنجى قېتىم تەتبىقلىنىشى بولۇپ ھېسابلىناتتى.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئامېرىكىنىڭ باشقا ئۇنى-ۋېرسىتېتلىرىدىكى سودا - سانائەت باشقۇرۇش ئىنستىتۇتلىرى خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى سودا ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇسۇلىنى دوراشقا باشلىدى. بۇنداق يۇزلىنىشنى ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى خاۋىتارت «ئەملىيەتچىلىك مەدەنىيىتى» دەپ ئاتىغانىدى. ئۇ يەنە يېزا ئىگىلىكى، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ئەنئەنىسى ۋە دىنىي ئۆزىنىڭ كۆزىتىش دائىرىسىگە كىرگۈزگەن، دىنىنىڭ جەمئىيەتتىكى رولىنى يۇقىرى باھالىغان، ئەسەرلىرىدە دىنشۇناس نېپولىنىڭ گېپىنى نەقىل كەلتۈرۈپ: «دىنىنىڭ تەبىرىنى ‹خۇدا بار› دېگەن نۇقتىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ بېرىش كېرەك، بەدەن بىر قوبۇللىغۇچ، خۇدانىڭ ۋەھىسىنى قوبۇل قىلىدىغان قوبۇللىغۇچ. ئەڭ ئۇلۇغ ئىنژېنېرىسىزنىڭ سۈكۈت ئىچىدىكى روھىڭىزدۇر» دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئامېرىكىدا بۈگۈنكى زامانىدا دىنىي ئەقىدىنىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائىي يىلتىزىغا ئىگە بولۇشى دەل ئەملىيەتچىلىك ئىدىيەسىنىڭ تۇرمۇشقا سىڭىپ كەتكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

ئون ئالتىنچى باب

غېرىبلىق ۋە سۈكۈتنىڭ ماڭا ئېيتقانلىرى

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: غېرىبلىق؛ ئۆزىنى تونۇش؛ سۈكۈت.

1

غېرىبلىق دېگىنى مېنى ئېقىتىپ ماڭدى. مەن سورىدىم :

— مېنى نەگە ئاپىرىسەن؟

ئۇ ئېيتتى:

— ئۆزۈڭگە قايتىشىڭ ئۈچۈن ئازاب دېگىنىغا.

كاتەكچىلىك ياتقىمدا غېرىبلىقىم ئىچىگە بەند بولدۇم. چىراغ ئۆچۈرۈلگەن. ياتقىمنىڭ كوللېكتىپ ئاشخانا تەرەپكە قارايدىغان دېرىزىسىدىن تەقدىر ـ قىسمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن بىر ئاشخانىغا تەقسىم قىلىنغان، تىلى، مەدەنىيىتى پەرقلىق نەچچە دۆلەتتىن كەلگەن چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۇقىرى ئاۋازدا كۈلۈشلىرى، ئىنگلىز تىلىنى ھەر خىل پۇراقتا سۆزلەشلىرى ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مېنىڭمۇ يېقىنلىرىم بار، چىقىپ پارىڭغا جور بولسام بولۇۋېرىدۇ. ئەمـما، مەن تەنھالىقنى، سۈكۈتنى خالاپ قالدىم، چىققۇم كەلمىدى. چىقماسلىقىم بىرەر نەرسىدىن، بىرەر ئىشتىن قورققىنىمدىن ئەمەس، ياۋايىلىقىمدىنمۇ ئەمەس، بەلكى مۇشۇ كۈنلەردە غېرىبـ

لىقنىڭ جۇشقۇن ھاياتتىن بەكرەك ھاياتنىڭ ئەھمىيىتى، ئۆ-زۇم توغرىسىدا مېنى ئويلاندۇرۇۋاتقانلىقىدىن ئىدى. ئارىلاپ ـ ئارىلاپ چىقىۋاتقان رومكا ئاۋازلىرىغا قارىغاندا، ئۇلار ئىچى-شىۋاتسا كېرەك.

قىيانىغا پاتمايۋاتقان روھىم ئۆزىگە سۇكۇت تىلەۋاتاتتى. سۇكۇت ماڭا سۆزلەۋاتاتتى. مەن تەنھالىق، غېرىبلىق ئىچىدىلا ئۆزۈمگە قايتالايدىغانلىقىمنى، ئۆزۈمنى تېخىمۇ ياخشى تونۇ-يالايدىغانلىقىمنى ھېس قىلىۋاتاتتىم. چۈنكى، غېرىب ھالىتىم-دە چىنلىق كۆپرەك، جۇشقۇن ھالىتىمدە جاھانسازلىقنىڭ كۆ-لەڭگىسى كۆپرەك ئەكس ئېتەتتى. شۇ تاپتا مېنىڭ ئاشخانىغا چىقىپ كىمدۇ بىرىگە يالغان ھىجايغۇم يوق، ماڭا غېرىبلىق كېرەك. مېنىڭ شۇ تاپتىكى غېرىبلىقىم يات ئەلدىكى بىرەر مۇساپىر ئۇيغۇرنىڭ غېرىبلىقىدىن، ۋەتەنىدە سۈرۈك روھىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كىشىلەر ئارىسىدىن سۈغۇرۇلۇپ چىق-قان، ئەمما يالغۇزلۇقىدا خىياللىرى پەيمانىغا پاتمايدىغان مۇڭداشلىرىنىڭ غېرىبلىقىدىن پەرقلەنمەيدۇ. ئەما بىر پەر-قى، شۇ تاپتا غېرىبلىق مېنى ئەمەس، مەن غېرىبلىقنى چىللاۋاتاتتىم.

قاياق، رەڭدار ھاياتقا كۆنگەن ئادەم ئۆزىنىڭ ساختىپەزلە-شىپ كېتىۋاتقانلىقىنى، ئۆزى بىلەن مۇڭدىشىش ئۈچۈن ۋاقتى قالمايۋاتقانلىقىنى، ئاستا ـ ئاستا چىرىۋاتقانلىقىنى ھېس قىل-ماي ئۆتۈپ كېتىدۇ؛ ئۆزىنىڭ قىلىۋاتقانلىرىغا ئاساسمۇ تېپىپ بېرەلەيدۇ. ۋاقتى كەلسە بىر پاھىشمۇ ئۆزىنىڭ تېنىنى ساتقە-نىغا باشقىلارنى قايىل قىلالايدىغان ئاساس تېپىپ بېرەلىشى مۇمكىن. ئادەم ئۆزى بىلەن مۇڭدىشىشى كېرەك، بۇنىڭ ئۈچۈن تەنھالىق كېرەك. تەنھالىق يوقاپ كېتىۋاتقان تۇيغۇلىرىنى ئە-گىسىگە قايتۇرۇپ بېرىدۇ.

ـــ ئۇيغۇر دېگەننى ئاڭلاپ باقماپتىكەنمەن!

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا يېڭى كەلگەندە بۇنداق گەپلەرنى

ئاڭلىغىنىمدا ئىچ ـ ئىچىمدىن ئۆرتىنىپ كېتەتتىم. «نېمە ئۈچۈن خەق بىزنى بىلمەيدۇ!» دەپ ئازابلىناتتىم. غېرىبلىق ماڭا بۇنداق ئىشلارغا ئازابلانماسلىق كېرەكلىكىنى ئۆگەتتى. ئازابلىنىش بىلەن ئىش پۈتمەيتتى. باشقىلارنىڭ بىزنى بىلمەسلىكى بەرھەق. چۈنكى، نۇرغۇنلىرىمىز ئەجدادلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ كېتىۋاتقان ئەۋلادلارمىز. تىكەن ئۈنگەن زېمىندىن چىقىقان سەييياھنىڭ قەدىمى ئۇزاققا بارالمايدۇ. مەن غېرىبلىق ئىچىدە شۇلارنى ئويلىدىم.

ــ پاھ، ئۇيغۇرلار نېمىدېگەن قالتىس!

ئاندا ـ ساندا ئاشخانىلاردا پولۇ، لەڭمەنلەرنى قىلىۋاتقىنىمدا، قىزىقسىنىپ يېنىمغا كەلگەن چەت ئەللىكلەر ئەنە شۇنداق ماختاپ قويياتتى. پارىژ ئارىلىقلىرىدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك يارقىن تەرەپلەرنى ئۇقتۇرغىنىمدا چەت ئەللىكلەر ئەنە شۇنداق دەپ قويياتتى. ئەمما، مەن بۇنداق گەپلەرگە ئالدانماس بولغانىدىم. بۇنى ماڭا غېرىبلىق ئىچىدە ئۆزىمىزنىڭ ئورنى ھەققىدە سۈرگەن ئازابلىق خىياللىرىم ئۆگەتكەنىدى. چەت ئەللىكلەر ئادەم ماختايدىغان گەپلەر (great fantastic ــ قالتىس، كارامەت) نى ئايماي دەۋېرەتتى. ئۇرۇمچىدىكى چېغىمدا چەت ئەللىكلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى شۇنداق باھالىرىنى ئاڭلاپ ھاياجانلىنىپتىكەنمەن: «ئۇيغۇر نى دۇنيا تونۇيدىغان بولدى» دېگەن ھېسسىياتتا پەخىرلىنىپتىكەنمەن. ئەمدى ئويلاپ باقسام، باشقىلارنى يالغاندىن ماختاشقا تەڭنەرخ كەتمەيدىغانلىقىنى بۇ چەت ئەللىكلەر ئوبدان بىلىدىكەن. مەن بۇنداق گەپلەرگە ھاياجانلانماس بولدۇم. بۇنى ماڭا تەنھالىق، سۈكۈت ئىچىدىكى كۆزىتىشلىرىم ئۆگەتتى.

بىز ھاياتلىقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىپ بولغۇچە ئۇنىڭ تېگىنى زايە قىلىپ بولىدىكەنمىز. ئۆمرۈمنىڭ تەڭدىن تولىسىنى ياشاپ بولغاندىمەن. ئەمما كەينىمگە بۇرۇلۇپ قاراپ شۇنى ھېس قىلدىمكى، مېھرى ئىسسىق ئۇرۇمچىدە ئۆتكەن كۈنلىرىم مېنى جۇشقۇن ھاياتقا كۆندۈرۈپ قويۇپتىكەن، يالغۇزلۇقتىن قاچىدىغان قىلىپ قويۇپتىكەن. ئەمدى ئويلاپ باقسام، غېرىبلىق

لىق، يالغۇزلۇق ئۇنچىۋالا قورقۇنچلۇق نەرسىمۇ ئەمەسكەن. ئۇ بىزگە ئۆزىمىزنىڭ، ھاياتنىڭ، باشقىلارنىڭ ئەڭ سەمىمىي تەرەپلىرىنى دەپ بېرىدىكەن. ئۆزىدىن قاچقىشنى ئادەت قىلغان روھ غېرىبلىق ۋە مەنىلىك، تېگى چوڭقۇر سۇكۇت ئىچىدە تاۋلىنىدىكەن؛ ئۆزىنى تېخىمۇ ياخشى تونۇيدىكەن.

غېرىبلىق ئىچىدە يۈمشاق كارىۋات پاتقاندەك قىلدى. ئۇيان - بۇيان ئۆرۈلدۇم. سىرتتىن كىرىۋاتقان ئاۋازلارمۇ جىمىدى. ئۇخلايدىغان ۋاقىت بولغان بولسا كېرەك. سائەتكە قارىغۇم يوق. بەلكىم ئاللىبۇرۇن ئۇخلايدىغان ۋاقىت بولغاندۇ. مەن قاراڭغۇلۇققا ئايلىنىپ كەتتىممۇ ياكى قاراڭغۇلۇق ماڭا ئايلىنىپ كەتتىمۇ، ئىشقىلىپ ياتقىمنىڭ تورۇسىدىن ئۆزۈمنى كۆرگەندەك بولدۇم. سۇكۇتنىڭ تىلى بارەدەك قىلىدۇ. ئۇ مېنىڭ روھىمنى ئەللەيلەۋاتقاندەك، ئادىل تۇنىيازنىڭ «غېرىبلىق» دېگەن شېئىرىدىكى مۇنۇ مىسرالار ئېسىمدىن كەچتى:

غازاڭلار تۆكۈلەمدۇ
تۆكۈلگەنمىدۇ؟
دەرەخلەر مېنىڭدەك يالغۇز قالامدۇ؟
ھاياتنىڭ مەن سالغان چېغىر يولىدا،
مەن ئۆزۈم ماڭمىسام ئادەم ماڭامدۇ؟

ئۆمۈچۈك توربەدەك غېرىبسىنىشنى،
قاراڭغۇ ئۆيلەردەك يالغۇز قېلىشنى.
ئۇمىدسىز شېئىرەدەك يىغلامسىراشنى،
ئۆگەنگۈم يوق ئىدى، يوق ئىدى زادى.

يەپ كېتەرمۇ تاملار توساتتىن،
تاۋۇتقا ئايلىنىپ قالارمۇ كارىۋات!
جان كىرىپ قالارمۇ بۇ رەسىملەرگە،
ھەمىسى دۈشمىنىم، كۆزىتەر پات - پات!

كارىۋىتىم يېنىدىكى تامغا ئېسىلغان رامكىدىكى سۇرەتتە ئالتە ئايلىق ئوغلۇم ماڭا سۆزلەۋاتقاندەك، ھېلىلا جان كىرىپ گۈڭراپ سۆزلەيدىغاندەك. ۋەتەننى، بالامنى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىمنى سېغىنغىنىمدا غېرىبلىقىم بەكرەك جانغا پاتاتتى. بۇنداق چاغلاردا مەندە يۇرتنى سېغىنىش ھېسسىياتى كۈچىيىپ كېتەتتى. ئابلىز ھېزىمنىڭ: «دېگىز بوپ يىراقلاپ كەتكۈچە ئەلدىن، بۇلاق بوپ قوينىدا يۇرگەن ياخشىكەن!» دېگەن مىسرالىرى خىيالىمدىن كەچتى. ئابلىز ھېزىم چەت ئەلگە چىقىپ باققاندىن كېيىن ھىجران ئازابىدا بۇ مىسرالارنى پۈتتىمۇ، بۇنىسى ماڭا نامەلۇم. ئەمما، ئۇ بۇ مىسرالاردا مېنىڭ مۇشۇ كۈنلەردىكى روھىي ھالىتىمنى يازغاندەك قىلىدۇ. يۇرتۇمنى، مېھرى ئىسسىق قېرىنداشلىرىمنى ئەسلەۋېتىپ چەت ئەل مەدەنىيىتىدىكى يالتىراقلارغا مەست بولۇپ، چەت ئەل چۈشى دولقۇنىنىڭ نادان ئەگەشكۈچىلىرىگە ئايلانغان بەزى ياشلارنى ئويلىدىم. ئادەمنىڭ كىملىك ئېھتىياجى ئۆزى ياشاۋاتقان توپتىن ئايرىلغاندىن كېيىن باشلىنىدۇ. ئۇلار ئۆز ۋەتىنىدىكى شەكىلسىز كىملىك بايلىقلىرىنىڭ ــ قان ـ قېرىنداش، دوستلۇق مېھرى، ئېغىزغا تېتىغۇدەك تاماق، تونۇش كوچا قاتارلىقلارنىڭ ئۆزىگە نىسبەتەن نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى يۇرتىدىكى چېغىدا چۈشەنمەيدۇ. چۈنكى ئۇلار مۇساپىر بولۇپ باقمىغان. ئادەم چەت ئەلگە چىقىپ باقمىغىچە ئۆزىنىڭ چەت ئەل ھەققىدىكى تۇتۇرۇقسىز ئارزۇسىنىڭ رېئاللىقتىن ئايرىلغان خىيالىپەرەسلىكىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى ئۇقمايدۇ.

ئادەم ــ ئادەم بىلەن ئادەم. شاۋقۇنلۇق، جۇشقۇن ھايات رېتىمىغا ئادەتلەنگەن كىشىلەر ئارىسىدا ئۆزىگە بەند بولۇپ ياشىغان ئادەم تاشلىۋېتىلىش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ. ئەمما، ھەددىدىن ئارتۇق ئىجتىمائىي ئالاقە، سورۇندارچىلىق ئادەمنىڭ خاسلىقىنى، ئىجادچانلىقىنى ئۆلتۈرىدۇ؛ ئادەمنى ئۆزىنىڭ ياشاش ئۇسۇلىدا ئەمەس، باشقىلارنىڭ پىكىر، باھا ئەندىزىسىدە كۈن

ئالىدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. خاراكتېر مانا مۇشۇ جەر-ياندا چاڭلىشىدۇ؛ ساپ تۈيغۇلار مانا مۇشۇ جەريانىدا كىرلىشىدۇ. ئادەمىيلىكىگە قايتماقچى، خاسلىقىنى ساقلىماقچى، ئۆزىنى ھەقىقىي تونۇماقچى بولغان ئادەم غېرىبلىققا باتۇرلۇق بىلەن يۈز-لىنەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. ئادەم سۈكۈت ئىچىدە ئۆز روھىي دۇنياسىدىكى بېكىك دەرۋازىلارنىڭ ۋە بوز بۇلۇڭلارنىڭ ئېچىلغاد-لىقىنى بايقىغىنىدا، غېرىبلىقنىڭ ئۇنچە دەھشەتلىك نەرسە ئە-مەسلىكىنى ھېس قىلىدۇ. بۈگۈنكى ئادەملەر ئىدىيەسى ھەر ۋاقىت تالان ـ تاراجغا ئۇچراش خەۋپىگە دۇچ كېلىپ ياشايدۇ. تۇشمۇ ـ تۇشتىن كېلىۋاتقان ئۇچۇرلار ئادەمنىڭ نېرۋىسىنى چارچىتىپ ئۆزىگە تەۋە پىكىرلىرىنى، خاس تۈيغۇلىرىنى يوقىتىدۇ. ئەنگلىيە جەمئىيەتشۇناسى زىگمۇند باۋمەننىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا، «بۈگۈنكى دەۋر ئادەملىرى ئۇچۇرغا كۆمۈلۈپ قالغان ئادەملەر!» ئەھمىيەتسىز، كېرەكسىز ئۇچۇرلار قورشاۋىدا ياشاۋاتقان ئادەم ئۆزىنىڭ تىنچلىقىغا دەخلى ـ تەرۇز قىلىۋاتقان بىر سەۋەبنىڭ زىيادە ئۇچۇر ئىكەنلىكىنى، سۈكۈت ئىچىدە تەنھا پىكىر يۈر-گۈزۈشنىڭ ئادەمنىڭ ئۆزىگە ئايلىنىشىدىكى مۇھىم قەدەم ئە-كەنلىكىنى ھېس قىلىشى كېرەك.

2

ئۇسساپ كېتىپ ئورنۇمدىن تۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇم. ئاس-تىنقى قەۋەتكە چۈشۈپ مۇز ئېلىپ چىقىش خۇشياقماي چايداد-دىن پىيالىگە قايناقسۇ قۇيۇپ ئۇستىگە چاي سالدىم. كەچتە سوغۇق سۇ ئىچىش بىلەن خوشۇم يوق ئىدى. قاراڭغۇلۇققا كۆ-نۈپ قالدىمۇ، ئەيتاۋۇر چىراغنى يەنە ئۆچۈرۈۋەتتىم. ۋەتەن بە-لەن مۇڭدىشىدىغان بىردىنبىر ۋاستە مەن ئۇچۇن ئىنتېرنېت ئىدى. كومپيۇتېرىمنى قوزغاتتىم. ھەر قېتىم غېرىبلىق ئە-چىدە ئۆزۈمنى تاشلاپ يېتىپ خېلى ئۇزاق ۋاقىت ئۆتكەندىن

كېيىن ئورنۇمدىن تۇرغىنىمدا، تۇنجى بولۇپ قىلىدىغان ئىشىم تورغا چىقىش ئىدى.

«لۇكچەكلەر، قېنى سىلەر!» ناملىق بىر يازمىغا كۆزۈم چۈشتى. ئۇ يازمىدا ئۆزى ئالىقاپ بولسىمۇ گاڭگۇڭلۇق، نوچىلىقنى تاشلىمىغان ئەرلەرگە بولغان سېغىنىش ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەنىكەن. يازمىنىڭ چىقىش نۇقتىسى توغرا بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئاپتور بۇگۈنكى جەمئىيەتتە ئۇنداق گاڭگۇڭ لۇكچەكلەرگە ئورۇن يوقلۇقىنى ئېسىدىن چىقارغان بولسا كېرەك. ئاپتور بەلكىم بۇنى ئويلىمىغاندۇ. بۇ نوچىلىق، گاڭگۇڭلۇقنى كۆتۈرمەيدىغان دەۋر ئىدى. زامان ئەۋرىشىم، ئادەملەرنى تەلەپ قىلىۋاتقاندا، ئۇنداق گاڭگۇڭ لۇكچەكلەرنىڭ قۇيرۇقىنى ئەلۋەتتە قۇم باسىدۇ. قاراڭغۇلۇق ئىچىدە ئولتۇرۇپ، يازمىنىڭ چىقىش نۇقتىسىغا يانداش ھالدا سۇرگەن خىياللىرىم ناگات ئەلىنىڭ:

«دۇنيانىڭ سىرتىدىن ناخشا ئاڭلايمەن،
ئەي كېچە، باغرىڭغا لۇكچەك چىللايمەن!»

دېگەن مىسرالىرىنى ئېسىمگە سالدى.

تورداكى ئىنكاسلار شۇنچىلىك تۇتۇرۇقسىز ئىدى. پات ـ پات مىللەتنى ئاغزىدا سۆيىدىغان قىزىققان ياشلارنىڭ ئادەمنىڭ غدىقى كەلگۈدەك يوغان گەپلىرى كۆزۈمگە چېلىقاتتى. بەزى ياشلار بولسا ئۆزىدىكى ئىللەتنى مىللەتكە ئارتىپ قويۇپ، سۆكۈش ـ شىكايەت بىلەن ئۆزىنى كۆرسىتىشكە تىرىشاتتى. يەنە بىر تېمىغا كىرسەم، بىر توپ ئىنكاسچى كىمدۇر بىرىنىڭ تەرىپىنى قىلىپ، يەنە بىر كىملەرگە ئەپسانە گەپلەر بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتكىلى تۇرۇپتۇ. ھېچكىم ھېچكىمنىڭ گېپىنى ئاڭلىمايتتى. يوغان گەپلەرنى قىلغانلار ھالقىلىق پەيتلەردە ھەمكارلىشىشنى خالىمايتتى. يەنە بىر يەردە ئۇيغۇر تىلىنىڭ كۇرسىنى

چۇشۇرىدىغان، مۇشائىرە دېگەن نام ئاستىدا يېزىلغان پاخپاق يازمىلارنى كۆرۈپ جۇدۇنۇم تۇتتى. ساختىپەز ياشلار، تومۇرىدا قىزىق قاندىن باشقا ھېچنېمە يوق، ئۆزىدىن باشقا ئادەمنى ئۇخلاۋاتقاندەك ھېس قىلىدىغان پۇچەك يازارمەنلەر ھەققىدە سۆكۈت ئىچىدە ئازابلىنىپ ئويلانغاچ قەشقەرلىك شائىر سادا-قەتجان ھاجىنىڭ مۇنۇ جۇملىلىرىنى ئەسلىدىم: «ئويغاندىم دې-مە، كۆزلىرىڭدىن نۇر چاقناپ تۇرغىنى بىلەن روھىڭ مەست-تۇر. دەردىم بار دېمە، كۆزلىرىڭدىن ياش تۆكۈلۈۋاتقىنى بىلەن باغرىڭ قان ئەمەستۇر... ئەي سورۇن ئەھلى، توختىتات ئالقىشىڭنى! مەن شېئىر ئوقۇمايمەن. چۈنكى، مەن ھاراقكەشلەرنىڭ شائىرى ئەمەس، بەلكى غاپىللىقتىن قول ئۈزگەن ئويغاقلارنىڭ شائىرىمەن... ھارامغا بولغان نەپرىتىمىزنى قاتتىق، ھالالغا بولغان مۇھەببىتىمىزنى چوڭقۇر قىلسۇن.»

ئىنكاس، يازمىلار قاتاردا ئۇيغۇرنى دۇنياغا تونۇتۇش ھەق-قىدىكى چوڭ گەپلەرنى ئۇچرىتىپ قالاتتىم. مىللەتنى قۇرۇق ھاياجان بىلەن سۆيۈش نېمىدېگەن ئاسان ـ ھەا! مەن ئۇرۇمچى-دىكى چېغىمدا رەڭلىك سورۇنلاردا ئولتۇرۇپ، رومكىلارنى ئايلاندۇرۇپ، يۇزلىرىنى پوكاندەك قىزارتىپ تۇرۇپ مىللەتنىڭ «غېمىنى قىلىۋاتقان» كىشىلەرنى كۆپ كۆرگەن. ئەمدى تۇردا مىللەتنى بىر ـ بىرىنى غاجاپ تۇرۇپ «سۆيىدىغان»، ئۇيغۇرنى بىر ـ بىرىدىن قىزغىنىپ تۇرۇپ «سۆيىدىغان» «ئەنئەنە» نىڭ پەيدا بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ مېيىقىدا كۈلۈپ قويدۇم.

ئېينىشتېين ئۆزىنىڭ «مېنىڭ قارىشىم» ناملىق ماقالىسىدە: «ئاۋام ئىدىيە جەھەتتە ئومۇمەن قاشاڭ بولىدۇ» دەپ يازىدۇ. ئۇلۇغ بوۋىمىز يۈسۈف خاس ھاجىب بولسا: «خەلق قارا بولۇر، نەگە ھەيدىسەڭ شۇ ياقىقا ماڭۇر» دەپ كۆرسىتىدۇ. ئاۋامنىڭ روھىدىكى خۇنۇك تەرەپلەر ئۇيغۇر تور مۇنبەرلىرىدە مانا مەن دەپ ئاشكارىلىنىپ تۇراتتى. نۇرغۇن تورداشلار چوڭ گەپ قىلغىنى بىلەن، ئومۇملۇقنى كۆزلەش جەھەتتە ھەرىكىتى بىلەن

ئىدىيەسى بىر يەردىن چىقمايتتى؛ ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىگە مۇ-ناسىۋەتلىك مۇنازىرىلەردە بىرەر تەنتەك ياشىنىڭ جۆيلۇپ سال-غاندەك بىرەر ئېغىز گەپنى پوسۇققىدە دەپ تاشلىشى بىلەن مۇلاھىزىنىڭ يۆنىلىشى بۇرۇلۇپ قورساق ئۇرۇشى، گۇپپاڭچىلىق باشلىنىپ كېتەتتى. بۇنداق ئىنكاسلارنى ياندىن كۆزەتكەن كىشى پائالىيەت ئەخلاقى، ھەمكارلىق روھىدىن خەۋىرى يوق ھەم ئۇنى بىلىشنىمۇ خالىمايدىغان ئاز ساندىكى ئاڭقاۋلارنىڭ مىللەتنى، خەلقنى سۆيىدىغان قىياپەتكە كىرىۋالغىنىغا ئېچىنماي تۇرالمايتتى. بۇنداق چاغلاردا مەن ئۆزۈمنى تېخىمۇ غېرىب ھېس قىلاتتىم، روھىم چۈشەتتى. ئۇيغۇر تور مۇنبەرلىرى نىشانى يۆكسەك، ئەمما كونكرېت ھەرىكەتلەردە ئومۇمغا پايدىلىق ئىستراتېگىيەلىك پىلانلارنى تۈزەلمەيدىغان، تورنى قىزىتىشنى ئاخىرقى مەقسەت قىلىۋالغان ئاز ساندىكى باشقۇرغۇچىلارنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكى سەۋەبىدىن ئاۋام روھىنى كۆزىتىدىغان خۇنۇك دېرىزىگە ئايلىنىپ قېلىۋاتقاندەك قىلاتتى. بۇ ھال تېت ـ تېتىلىقمىنى يەنمۇ كۈچەيتىپ، مېنى كومپيۇتېر ئالدىدىن تۇ-رۇپ كېتىشكە ئۈندەيتتى. غېرىبلىق قايتىدىن مېنى باغاشلايتى، قاراڭغۇلۇق مېنى سۈكۈت ئىچىدە خىياللار دۇنياسىغا باشلايتتى.

«مەن ھىجراندىن چىقىپ كېتىشنى ئىستەيمەن، قاراڭغۇ-لۇقتا مەن بىلمىگەن نۇرغۇن نەرسىنىڭ بارلىقىنى بىلدىم.» «غېرىب ۋە سەنەم» داستانىدىكى يۈرىكىمگە ئورناپ كەتكەن يۇ-قىرىقى جۈملە ماڭا ھىجران بىلەن قاراڭغۇلۇق ئوتتۇرىسىدا تىل بىلەن ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدىغان يوشۇرۇن بىر باغلىنىش بارەدكلا تۇيۇلاتتى. قاراڭغۇلۇقتا روھىمنى ئۆز قەپىسىگە ئالغان غېرىبلىقىم قوشۇلۇپ مېنى مەۋجۇتلۇقىمىزدىكى كونكرېت رې-ئال مەسىلىلەر ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي نېگىزى، جەمئىيەتلەشكەن بىخەستەلىكىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە ئازابلىق خىياللارنى سۈرۈشكە مەجبۇر قىلاتتى. جىمجىتلىق، چىدىغۇسىز جىمجىت-

لىق. لېكىن، مېنىڭ يۈرىكىم جىم ئەمەس.

يۈپيۇمىلاق جىمجىتلىق،
تورۇس رەڭلىك جىمجىتلىق.
كارىۋاتتا ۋە پولنىڭ ئۈستىدە،
دولقۇنلىغان جىمجىتلىق.

شېئىرسىراپ كەتتىم شۇقەدەر،
كەل شېئىرىم كارىۋىتىمغا كەل!
ئېتىكىڭگە قويۇپ بېشىمنى ،
يېتىۋالاي جىمجىت بىرمەھەل.

ئادەل تۇنىيازنىڭ جىمجىتلىق ھەققىدە پىچىرلاشلىرى سۇ-كۇتنىڭ تىلىغا ئايلىنىپ ئىچىمدە تەۋرىمەكتە. ئادىلنىڭ پې-چىرلاشلىرىنى يۈرىكىم تۇيۇۋاتىدۇ. تۇيغۇداش ئادەملەرنىڭ ئۆزى يېنىڭىزدا بولمىسىمۇ نەپىسى، تىنىقلىرىنى جۇملىلىرىدىن، مىسرالىرىدىن ھېس قىلىسىز؛ ئورتاقلىق سىزگە تەسەللى بې-غىشلايدۇ. ئادىلنىڭ مىسرالىرى ماڭا جىمجىتلىقنىڭ ئەقىل بىلەن ھېس قىلىپ يەتكىلى بولمايدىغان قاتلاملىرىنى ئاشكارا قىلىپ بېرىۋاتاتتى. مەن بارا ـ بارا بۇنداق مەنىلىك جىمجىت-لىقنى، مېنى قوينىغا چىللاشقا ئامراق غېرىبلىقنى ياخشى كۆ-رۈپ قېلىۋاتاتتىم.

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا يېڭى كەلگەن چاغلىرىمدا، غېرىب-لىقىم، سۇكۇت ئىچىدە سۇرگەن خىياللىرىم مېنى چۈشكۈ-لۈككە باشلايتتى. يالغۇزلۇق ئىچىدىكى پىكىرلىرىمنىڭ بېشى-مۇ، ئاخىرقى ئۇچىمۇ ئازابقا تۇتىشاتتى. مەن ئەمدى غېرىبلىق-تىن، سۇكۇت ئىچىدە خىيال سۇرۇشتىن چۈشكۈنلۈكنى ئە-مەس، بىر خىل يېڭىچە مەنزىلنى، بىر يېڭىچە نۇرنى كۆرگەن-دەك بولۇۋاتاتتىم. پىكىر ئىچىدە ياشىغان ئادەم ھامان بىر

مەزگىلگە بارغاندا چۈشكۈنلىشىدۇ. ئادەمنىڭ بىلىدىغانلىرى ئاز. ۋۇغانسېرى ئازابلىرى تەبىئىي ھالدا كۈچەيىدۇ. ئەمما مەن غېرىبلىق ئىچىدە شۇنداق بىر نۇقتىنى تونۇپ يەتتىم: پىكىر قىلىشتىن، بىر نەرسىلەرنى تۈيۈپ قېلىشتىن باشلانغان چۈشكۈنلۈك سىزدىكى ئۈمىدنى ئۆلتۈرسە، ئۇنداقتا سىز ئۆزىڭىزنىڭ بەردەم روھىڭىزنىڭ جاللىتى. بۇ، پىكىرنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس! چۈشكۈنلۈك غېرىبلىق ئىچىدە تاۋلىنىپ كۈچكە ئايلىنىشى كېرەك. بۇ كۈچ سىزگە يېڭى بىر قاتقىش نۇقتىسى ئاتا قىلسا تېخى ياخشى. ھېس - تۈيغۇسى نورمال، پىكىر قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئادەمنىڭ ھامان چۈشكۈنلىشىدىغان ۋاقتى بولىدۇ. چۈنكى، چۈشكۈنلۈك ــ ئۈمىدنىڭ كۆپۈككە ئايلىنىشىدۇر. ئەمما چۈشكۈنلەشكەنلەرگە ھېچ يەردە مۇكاپات بەرمەيدۇ، ئازابلىنىش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ.

غېرىبلىق ۋە سۈكۈت ماڭا ئۇنسىز تىلدا چۈشكۈنلۈك ھەققىدە ئەنە ئاشۇنداق پىچىرلىدى.

3

ياپونىيە ئاۋىياتسىيە ئىستانسىسىنىڭ ئىككى قەۋەتلىك قىلىپ لايىھەلەنگەن ئايروپىلاندا ھونولۇلۇدىن توكيوغا قاراپ كېتىۋاتىمەن. بۇ 2007 - يىلى 6 - دېكابىر ئىدى. مەن قىشلىق كانىكولدا ۋەتەنگە قايتىش ئۈچۈن يولغا چىققانىدىم. ھونولۇلۇدىن بېيجىڭغا بىۋاستە ئۇچىدىغان ئايروپىلان يوق ئىدى. يا كورىيەنىڭ سېئۇل شەھىرىدە، يا ياپونىيەنىڭ ئوساكا، توكيو شەھىرىدە ئايروپىلان ئالمىشىش كېرەك ئىدى. كۆزۈم ئەمدىلا ئۇيقۇغا ئىلىنىۋىدى، بىر قىزنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئاڭلانغاندەك قىلدى. كۆزۈمنى ئېچىپ قارىسام، ياپونىيەلىك كۈتكۈچى قىز يېقىملىق كۈلۈمسىرەش بىلەن ماڭا قاراپ تۇرۇپتۇ. ئۇ ماڭا ياپونچە بىرنېمىلەرنى دېدى. مېنى ياپونىيەلىك دەپ قالغان بولسا

كېرەك، ئالدىدىكى ئىتتىرىپ ماڭىدىغان ھارۋىدىكى ئىچىملىك-لەرنى كۆرسەتكىنىگە قاراپ، قىزنىڭ گېپىنى «نېمە ئىچىسىز؟» دېگەن مەنىدە چۈشەندىم.

ــ مەن ياپونچە ئۇقمايمەن، مۇمكىن بولسا ماڭا قايناقسۇ ئەكىلىپ بەرگەن بولسىڭىز، ــ دېدىم ئىنگلىز تىلىدا.

ئىنگلىزچە سۆزلىشىم كۈتمىگەن يېرىدىن چىقتىمۇ، ئەيتاۋۇر كۈتكۈچى قىز دەمال گېپىمنى ئاڭقىرالماي تۇرۇپ قالدى. قىزنىڭ ئىنگلىزچىسى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ ئاڭلاش ئىقتىدارىدا مەسىلە بارەك قىلاتتى. قىز بىردەم تۇرۇپ كېتىپ قىزارغان ھالدا:

ــ Wait a minute! (بىردەم ساقلاڭ!) ــ دېدى ۋە كېتىپ قالدى.

قىزنىڭ قىزارغان ھالىتى كۆزۈمگە باشقىچە ئىسسىق كۆرۈندى. ھونولۇلۇ ئايرودورۇمىدا يۈك ـ تاقلىرىمنى ئۆتكۈزىدىغان چاغدىلا ياپونىيەلىك كۈتكۈچى قىزلارنىڭ ئىنگلىزچىسىنىڭ ئانچە ياخشى بولمايدىغانلىقىنى بىلگەنىدىم. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدىمۇ تىل ئۆگىنىش سىنىپلىرىدا ياپونىيەلىك ئۆگەنگۈچىلەر كۆپ ئىدى. يېڭى ئۆگەنگەنلەرنىڭ تىلى ئىنگلىزچىگە تەستە كېلەتتى. مەن بۇنداق بولۇشىنى ياپون تىلىنىڭ بىر ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن بىر سوزۇق تاۋۇش ماسلىشىپ كېلىدىغانلىقى، نۇرغۇن ياپونچە سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن (مەسىلەن، توشىبا، خىتاچى، سونى) ئاخىرلىشىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكىگە باغلاپ چۈشىنەتتىم. ھەتتا بەزى ياپونىيەلىكلەرنىڭ ئىنگلىز تىلىنى ياخشى سۆزلەش ئۈچۈن تىل ئوپېراتسىيەسى قىلدۇرىدىغانلىقىنىمۇ ئاڭلىغانىدىم.

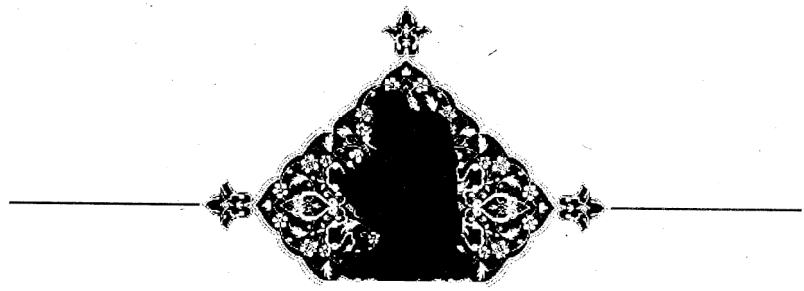
ــ ئەپەندىم، مەرھەمەت ! ــ ياپونىيەلىك كۈتكۈچى قىز بىر ئىستاكان قايناقسۇنى ماڭا سۇندى ۋە دانە ـ دانە قىلىپ ياپونچە پۇراق كۈچلۈك تەلەپپۇزدا قوشۇپ قويدى، ــ بايا ئۇخلاپ قاپتىكەنسىز، ئويغاتمىغانتۇق. بىرنەرسە يەمسىز؟

— ياق، رەھمەت، — دېدىم مەن قاياقسۇ قويۇلغان ئىستاكاننى ئالدىمدىكى تەگلىككە ئاۋايلاپ قويغاچ.

قىز كەتتى. مەن قاياقسۇنى ئاستا ئىچكەچ ئۇنسىز خىيالغا پاتتىم. بايىقى قىز «سېلىشتۇرما مەدەنىيەتشۇناسلىق» دەرسىدە بىللە ئوقۇغان كائورى، ئاتىزۇسا قاتارلىق ياپونىيەلىك ساۋاقداشلىرىمنى ئەسلەتتى. ئۇ قىزلار ھازىر ياپونىيەنىڭ نەردىدىكىن؟ مەن ئۇلار بىلەن ئىيۇلدىن ئاۋغۇستقىچە بىللە ئوقۇغانىدىم، ئىككىلا قىز سېنتەبىردە ياپونىيەگە قايتىپ كېتىدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى.

خەلقئارالىق مۇھىتلاردا ئىنگلىزچە ئالاقە قىلىش ئادەمگە بىر خىل قەدىرلىنىش تۇيغۇسى ئاتا قىلاتتى؛ كەمىستىشتىن، سوغۇق كۆزدىن خالىي ھالدا دىيالوگلىشىش كىشىنى خەلقئارالىق ئادەمگە ئايلانغاندەك ھېسسىياتقا كەلتۈرەتتى. بولۇپمۇ ئىنگلىز تىلىنى دېگەندەك راۋان سۆزلىيەلمەيدىغانلارنىڭ قىزىرىپ - تاتىرىپ تۇرۇپ جاۋاب قايتۇرۇشى ئىنگلىز تىلىدا راۋان، مەزمۇنلۇق سۆزلەشنىڭ بىر كاپىتال ئىكەنلىكىنى ئۇقۇتۇرۇپ تۇراتتى.

ئون يەتتىنچى باب

خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىدىن سېمىنارلارغىچە

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: شەھەرلىشىش؛ كىملىك كىرىزىسى؛ ئاۋام مەدەنىيىتى؛ سېمىنارنىڭ رولى؛ ئىلمىي ماقالە ھەققىدە.

1

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرى، سېمىنالار ئۆتكۈزۈلۈپ تۇراتتى. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا بېرىشتىن بۇرۇن: «ئۇ يەردىكى مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتناشقىلى بولارمۇ؟ خەلقئارالىق ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى بىلەن يۈزتۇرا كۆرۈشكىلى بولارمۇ؟» دەپ ئەندىشىدە بولغانىدىم. «تىلىسەك تاپارسەن» دېگەندەك، بۇ ئارزۇيۇمغىمۇ يەتتىم. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئىجتىمائىي پەنگە مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىنىڭ تۇرى كۆپ بولغاچقا، گاھىدا يا ئېسىل، مەزمۇنلۇق نۇتۇقلارنى ئاڭلىيالمايا قالاتتىم. يا يىغىن ۋاقتىغا دەرس ۋاقتىم ئۇدۇل كېلىپ قالاتتى-

تى، يا بولمسا بىرەر ئىشنى ئۇقۇشماي ئورۇنلاشتۇرۇپ قالغان بولاتتىم. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ توربىدا ئالدىنئالا ئېلان قىلىنىدىغان ئۇقتۇرۇشلارغا قاراپ تۇرۇپ، بۇنداق ئەنجۈمەنلەرگە تاللاپ تۇرۇپ قاتنىشىدىغان بولدۇم. مەنىڭ قارىشىمچە، شارائىت يار بەرگەن ئەھۋالدا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا، سىمىنالارغا قاتنىشىپ تۇرۇشنىڭ پايدىسى كۆپ ئىدى؛ ئادەمنىڭ نەزەر دائىرىسى ئېچىلاتتى، بىلىم زاپىسى جۇغلىناتتى، مەسىلىگە قاراشتىكى نۇقتىسىدا ئۆزگىرىش بولاتتى. بىر تېمىدا لېكسىيە سۆزلىگۈچى ياكى ئىلمىي دوكلات بەرگۈچى ئۆزىنىڭ شۇ تېما ھەققىدىكى بارلىق ئىزدىنىشلىرىنىڭ جەۋھىرىنى، ئۆزگىچە، يېڭى قاراشلىرىنى ئەنە شۇنداق سورۇنلاردا ئوتتۇرىغا تاشلايتتى. ئېسىل بىر لېكسىيەگە قاتنىشىش نەچچە پارچە نادىر كىتابنى ئوقۇش بىلەن باراۋەر ئىدى.

خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرى ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى (تەبىئىي پەن ساھەسىدە قانداق بولۇۋاتىدۇ، بۇنىسى ماڭا نامەلۇم) ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ، ياش زىيالىيلىرىنىڭ ئىشتىراك قىلىشى پىتەرسىز بولۇۋاتقان، ئىلىم ئىگىلىرىدىكى كەسپىي ساپا يېتىشمەسلىك، چەت ئەل تىلى بىلىمەسلىك، قىلغان تەتقىقاتى ئۆلچەمگە توشماسلىق، خەلقئارادىكى يېڭى تەتقىقات يۇزلىنىشىدىن خەۋەرسىز قېلىش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى بىزگە ئاجايىپ ھەيۋەت كۆرۈنىدىغان ئىلمىي كۆرەك ئىدى. ئەلۋەتتە، ھازىرقى، بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر تارىخىدا ئۇيغۇر ئالىملىرى خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتنىشىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىدى دېسەك يالغان بولمىز. 1990 ـ يىللارنىڭ بېشىدا مەرھۇم ئۆتكۈر ئەپەندى ۋە پىشقەدەم تەتقىقاتچى، مەرھۇم مەمتىمىن يۈسۈپ ئامېرىكىدا «قۇتادغۇبىلىك» تېمىسى بويىچە ئېچىلغان خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتناشقانىدى. يەنە مەرھۇم مۇتەپەككۇر ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ياپونىيەدە ئىلمىي لېكسىيەلەردە بولغانىدى.

يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان بەزى ياش ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ياپونىيە، شۋېتسىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا، سىمىنارلارغا قاتناشتى. بۇ ئەلۋەتتە قەدىرلەشكە، خۇشال بولۇشقا تېگىشلىك ئىش. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئاشۇ ئىلىم سورۇنلىرىدا تارقىتىۋاتقىنى ئۇيغۇرنىڭ ئاۋازى، ئۇلارنىڭ نەپسىدىن ئۇرۇلۇپ تۇرىدىغىنى ئۇيغۇرنىڭ تىنىقى. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، بىر مىللەت زىيالىيلىرىنىڭ خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتنىشىش - قاتنىشالماسلىقى، ئۆز ئاۋازىنى ياڭرىتىش - ياڭرىتالماسلىقى بۇ گۈنكى دۇنيادىكى خەلقئارا ئىلمىي تەتقىقات ساھەسىدە شۇ مىللەت ئالىملىرىنىڭ ئىلمىي سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى، نەزەرىيەۋى تەپەككۇرىنىڭ چوڭقۇر - تېيىزلىقىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم بولۇپ قالدى ھەم بۇنى نۆۋەتتىكى خەلقئارا ئىلىم ساھەسىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى بەلگىلىدى.

ۋاھالەنكى، خەلقئارا ئىلىم تەتقىقاتىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ئەينى يىللاردا ئالىملىرىمىزدىن ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن، ئابدۇرېھىم ئۆتكۇر، مەمتىمىن يۈسۈپ قاتارلىقلار قاتناشقان چاغدىكىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇ چاغلاردا يۇقىرىدا ئىسمىنى تىلغا ئالغان ئالىملىرىمىز تەرجىمانىنىڭ ياردىمىدە ئۆز ئىدىيەلىرىنى خەلقئارا ئىلىم سورۇنلىرىدا چەكلىك يوسۇندا ئۇقتۇرغانىدى. ئارىدىن ئون يىل ئۆتۈپ، بەزى ياش ئەدەب، تەتقىقاتچىلىرىمىز خەلقئارالىق ئالىملار قاتارىدا ئۇيغۇرنىڭ ئاۋازىنى خەلقئارالىق تىل بولغان ئىنگلىز تىلىنىڭ ياردىمىدە ئاڭلاتتى. بۇ بۈگۈنكى ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ يۈزلىنىشى تەلەپ قىلىۋاتقان رېئاللىق ئىدى. ھېلىغۇ ئۇيغۇر تىلى قاتارلىق رايون خاراكتېرلىك تىللارنىڭ ئىنگلىزى ئۇياقتا تۇرسۇن، تەرەققىياتتا ئالدىغا كەتكەن ھەم ئىلىم ساھەسىدە ئىنگلىزلار بىلەن بەيگىگە چۈشۈۋاتقان گېرمان، فىرانسۇز ئالىملىرىمۇ خەلقئارالىق يىغىنلاردا ئىنگلىزچە سۆزلىشى لازىم ئىدى. ئەپسۇسلىنارلىقى، بىزنىڭ ۋەتە-

نىمىزدىكى نۇرغۇن ئۇمىدلىك زىيالىيلار ئىنگلىز تىلى بىلەن مەيتتى ياكى بىلىسمۇ ئوتتۇرىغا چىقىپ لېكسىيە سۆزلىگۈدەك ئىقتىدارغا ئىگە ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتنىشىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەسلىكى بىزدىكى نۇرغۇن مەسىلىلەردىن دېرەك بېرىدىغان، ئادەمنى مەيۇسلەندۈرىدىغان ئىجتىمائىي پاكىت ئىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بىر بۆلۈك ئويغاق پىكىرلىك، كاللىسى ئېچىلغان، ياش ئۇيغۇر زىيالىيلىرى تۈرلۈك چەكلىمىلەر، توسالغۇلار، قىينىچىلىقلارنى يېڭىپ خەلقئارا ئىلمىي سورۇنلىرىدا ئۇيغۇر ئالىملىرى بولماسلىقتەك بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ سانى ۋە ئىلىم سورۇنلىرىدا تەسىر پەيدا قىلىش دەرىجىسى يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. نۆۋەتتىكى رېئاللىقىمىز ئۇيغۇرلارنىڭ نەزەريەۋى تەپەككۇر سەۋىيەسىنى جىددىي ئۆستۈرۈش كېرەكلىكىدىن دېرەك بېرەتتى، بۇ خىل شەرەپلىك ۋەزىپە بولسا ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكى ئىلمىي تەتقىقاتچىلارنىڭ تۈرلۈك قىسىلچاقلاردىن شۇڭغۇپ، ھەر خىل چەكلىمىلىكلەرنى يېڭىپ خەلقئارا ئىلىم ساھەسىگە يۈرۈش قىلىشىنى تەلەپ قىلاتتى. ئالدىمىزدا باسىدىغان يول ئۇزۇن، ۋەزىپە مۇشكۇل ئىدى.

2

2008 ـ يىلى 28 ـ فېۋرال ھونولۇلۇدا ھاۋاي سوتسىئولوگىيە جەمئىيىتىنىڭ 2008 ـ يىللىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلىدى. مەن بۇ قېتىملىق پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ يىغىنغا قاتناشتىم ۋە «شەھەرلىشىش ۋە شەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىملىك كىرىزىسى» دېگەن تېمىدا نۇتۇق سۆزلىدىم. يىغىنغا قاتنىشىشتىن بۇرۇن فاكۇلتېتىمىزنىڭ كاتىپى ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلارغا ئىلمىي مۇھاكىمە

يغىنىغا ماقاله تاپشۇرۇش توغرىسىدا ئېلخەت يازغانىدى. مەن «شەھەرلىشىش ۋە شەھەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىملىك كىرىزىسى» (Urbanization and the Urban Uyghurs Identity Crisis) دېگەن مەزمۇندا خېلى ۋاقىتتىن بېرى ئىزدىنىۋاتقان بولغاچقا، ئىككىلەنمەيلا ماقالەمنىڭ قىسقىچە مەزمۇننى قوشۇمچە ھۆججەت قىلىپ ئەۋەتتىم. ئىككى كۈن ئۆتۈپ ماقالەمنىڭ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى تەييارلىق كومىتېتى تەرىپىدىن تەستىقلانغانلىق خەۋىرى كەلدى. مەن جىددىيلىك ئىچىدە تەييارلىققا كىرىشىپ كەتتىم. بۇ مەن ئۇچۇن ھەم ئۇيغۇرنىڭ ئاۋازىنى يەتكۇزىدىغان، ھەم نۇرغۇن نەرسىنى ئۆگىنىدىغان ياخشى پۇرسەت ئىدى. ئەمما، ھە دېگەندە قىيىنچىلىققا ئۇچراپ تۇردۇم. ئەسلىدە ماقالىنى powerpoint (پىرويېكسىيە ئاپپاراتىدا ماقالىنىڭ قىسقىچە مەزمۇننى رەڭ ۋە سۈرەتلىرى بىلەن كۆرسىتىپ بېرىدىغان يۇمشاق دېتال) نىڭ ياردىمىدە ئوقۇش لازىم ئىكەن. مەن ئۇرۇمچىدىكى چېغىمدا بۇ پىروگراممىنى قانداق ئىشلىتىشنى ئۆگىنىپ قويماپتىكەنمەن. «باشقا كەلگەندە باتۇر» دەپ بىر كۈن ئېتىشىپ يۈرۈپ ئىككىنچى كۈنى powerpoint تا مەزمۇن تەييارلاشنى ئۆگەندىم ھەم بۇ ئارقىلىق ھەرقانداق قىيىنچىلىقنى يېڭىشتە پوزىتسىيە توغرىلاشنىڭ مۇھىملىقىنى، جۈرئەت، جاسارەتنىڭ بولۇشى كېرەكلىكىنى ھېس قىلدىم. خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا ئامېرىكىنىڭ باشقا ئىشتاتلىرىدىن داڭلىق جەمئىيەتشۇناسلار قاتنىشاتتى. فاكۇلتېتىمىزنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر پىروفېسسورلىرىمۇ كېلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مەن بۇ سورۇندا ئۇيغۇرنىڭ ئوبرازىغا ۋەكىللىك قىلاتتىم. گەرچە ئىنگلىزچە ئىپادىلەش ئىقتىدارىمدىن گۇمان قىلمىسامۇ، جەمئىيەتشۇناسلىقتىن ئىبارەت ئابستراكتلىقى، نەزەرىيەۋىلىكى

ئىنتايىن يۇقىرى بولغان بىر پەندە ئابستراكت تېمىلاردا ئىنگىلىزچە پاراگ قىلىش كۇچ تەلەپ قىلىدىغان ئىش ئىدى. ھەتتا مەن ئىلگىرى تاماشىبىن سۈپىتىدە قاتناشقان بەزى سىمپونارلاردا ئانا تىلى ئىنگلىزچە بولغان نەچچىلىگەن پروفېسسورنىڭ پېشانىسىدىن جىددىيلىشىپ تەر قۇيۇلغانلىقىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەنىدىم. شۇڭا بۇ قېتىم ئۆزۈمگە قاتتىق تەلەپ قويمىسام بولمايتتى.

ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى باشلىنىدىغان كۈنى مەن ئورنۇمدىن سەھەر تۇردۇم. ئەتىگەنلىك ناشتىنى ئوبدان قىلىپ تويۇنۇپ غىزالاندىم. سائەت 8 دە ياپونىيەلىك ساۋاقدىشىم كوخې ماشىنىسى بىلەن مېنى ئالغىلى كەلدى. بىز يېرىم سائەتتەك يول يۈرۈپ كاپىئولانى مەھەللە ئىنستىتۇتىغا يېتىپ كەلدۇق. يىغىن مۇشۇ جايدا سائەت 9 دا باشلىناتتى. ئاۋۋال ئۆزۈمنى تىزىمغا ئالدۇردۇم. كاتىپ قىز يىغىن ماتېرىياللىرى ۋە بويۇنۇمغا ئاسىدىغان كارتىنى قولۇمغا تۇتقۇزدى. زال ئىچى ئازادە بولۇپ، ھەر سۈرلۈك پروفېسسورلار، ھەر ئېگىز، چىرايلىق قىزلار ئولتۇراتتى. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىدىن ئالتە ئاسپىرانت ئوقۇغۇچى (شۇ قاتاردا مەنمۇ بار ئىدىم) بۇگۈنكى يىغىندا لېكسىيە بەرمەكچىدۇق. «بۇنچە جىق ئادەمنىڭ ئالدىدا قانداق سۆزلەرمەن؟ نېمىدېگەن جىق ئادەم؟» دەپ ئويلاپ سەل - پەل جىددىيلەشتىم. قارىسام، يېنىمدا ئولتۇرغان كوخېمۇ جىددىيلەشكەندەك نۇتۇق ئارگىنالىدىن كۆزىنى ئۈزمەي ئولتۇرۇپتۇ. قارىغاندا سۆزلىمەكچى بولغان مەزمۇنلارنى خىيال ئېكرانىدىن ئۆتكۈزۈۋاتسا كېرەك. ھاۋاي سوتسىئولوگىيە جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتى جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى ۋىلىيام ۋۇد ئېچىلىش نۇتقى سۆزلىدى ۋە خەلقئارادىكى جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى، يېڭى يۆزلىنىشى، يېڭىدىن بايقىلىۋاتقان قىزىق نۇقتىلار ھەققىدە ئۇچۇر بەردى؛ بۇلتۇردىن بۇيان

هاۋاي جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدە قولغا كەلگەن نەتىجىلەرنى ئەسلەپ ئۆتتى ھەمدە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئامېرىكا ھۆكۈ-مىتىنىڭ ئۇرۇش چىقمىنىڭ ئېشىپ كېتىشى تۈپەيلى ئىلمىي تەتقىقاتقا بېرىلىدىغان خىراجەتنى زور دەرىجىدە قىسقارتقانلى-قى، بۇنىڭ جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىغىمۇ سەلبىي تەسىر كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. بىرئازدىن كېيىن، نيۇيورك ئۇ-نىۋېرسىتېتى جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىنىڭ يۇقىرى ئاب-رۇيغا ئىگە بىر پروفېسسورى «جەمئىيەتشۇناس بولۇش نېمە-دىن دېرەك بېرىدۇ؟» دېگەن تېمىدا لېكسىيە سۆزلىدى ۋە ئا-ساسلىق قىلىپ زامانىۋىلىق، تەرەققىيات مۇساپىسىنىڭ ئىن-سانلارغا نۇرغۇن پۇرسەتلەرنى ئاتا قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، نۇرغۇن كۈتمىگەن ئاقىۋەتلەرنى پەيدا قىلغانلىقى، ئۆز رېئاللى-قىنى خاتا تونۇۋالغان ئادەملەرنى ئاۋۇتۇۋاتقانلىقى، زامانىۋىلىق تۈپەيلى كېلىپ چىققان غېرىبلىق ۋە بىخۇدلۇق قىلمىشىنىڭ دۇنياۋىلىشىۋاتقانلىقى، جەمئىيەتشۇناسنىڭ ۋەزىپىسى سۆكۈت ئىچىدىكى كىشىلەرگە ۋەھىي يەتكۈزۈپ، ئۇلارنى تارىخنىڭ ئىجراچىلىرىغا ئايلاندۇرۇش ئىكەنلىكى ھەققىدىكى قارىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇ كىشى سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن، يىغىن باشقۇرغۇچى ئوتتۇرىغا چىقىپ قەھۋە ئىچىپ ئازراق دەم ئالغاندىن كېيىن، يىغىن ئەھلىنىڭ 10 گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ ماقالە-لىرىنى ئوقۇپ ئۆتىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. مېنىڭ ئىسمىم 7 – گۇرۇپپىدا ئىكەن. مەن قاتناشىدىغان گۇرۇپپىدا فاكۇلتېتى-مىزنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن دوكتور ستېينخاۋ، دوكتور سىئو ناكاجىما، دوكتور جاك ۋە يەنە بىر دوكتور ئاسپىرانتى بار ئى-دى. 20 گە يەتمەيدىغان ئادەم ئارىسىدا سۆزلەيدىغانلىقىمنى ئۇ-قۇپ كۆڭلۈم ئىزىغا چۈشتى. كېيىن ئۇقسام، ئىلمىي مۇھاكە-مە يىغىنلىرىدا سوئال سوراش، دەرقەمتە ئولتۇرۇپ پىكىرلە-شىش ھالقىلىرىغا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن يىغىن ئىشتىراك-چىلىرى گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنىدىكەن. كۆپىنچە ئەھۋاللاردا، يىغە-

نىنىڭ باشلىنىش ۋاقتىدىلا لېكسىيە سۆزلەيدىغانلار بىر يەرگە يىغىلىدىكەن.

ماڭا سائەت 11 دە سۆزلەش نۆۋىتى كەلدى. مەن ئۆزۈمگە ئىشەنگەن ھالدا ئوتتۇرىغا چىقىپ نۇتۇقنى باشلىدىم، ئاڭغىچە گۇرۇپپا باشلىقى مەن سۆزلىمەكچى بولغان تېمىنىڭ powerpoint تا تەييارلانغان قىسمىنى ئېكرانغا چىقىرىپ تەييار قىلدى. مەن ئالدى بىلەن بۇگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى توغرۇلۇق قىسقىچە مەلۇمات بېرىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئاۋۋال بۇ ماقالەمدە يەتمەكچى بولغان تەتقىقات نىشانىنى، تەتقىقات سوئالىنى ۋە تەتقىقاتنىڭ زۆرۈرىيىتىنى تونۇشتۇردۇم، ئاندىن ماقالەمنىڭ يېزىلىشىغا ئاساس بولىدىغان نەزەريەۋى رامكا (Theoretical Framework) نى ئىزاھلىدىم. بۇ قىسمىدا نەزەريە ئەسلەش (Literature Review) ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ بىر قىسىم جەمئىيەتشۇناس، مۇتەپەككۇرلارنىڭ شەھەرلىشىش ۋە كىملىك ھەققىدىكى يادرولۇق، نوپۇزلۇق قاراشلىرىنى ئەسلەپ ئۆتتۈم (بۇ چوقۇم قىلىشقا تېگىشلىك ھالقا ئىدى) ۋە بۇ قاراشلارنىڭ قايسى نۇقتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرلىشىش، كىملىك كىرىزىسى ئەھۋالىغا چۈشىدىغانلىقىنى ئىزاھلاپ ئۆتتۈم، ئاندىن نۇقتىئىنەزەرلىرىمنى دەللىلەش ئۈچۈن ئۆزۈمنىڭ مۇھاكىمە نۇقتىلىرىنى تونۇشتۇردۇم. نۇتۇقنىڭ ئېكراندىكى رەسىم كىرىشتۇرۇلگەن ئاساسىي مەزمۇنى كۆزقاراشلىرىمنى ئېنىق، چۈشىنىشلىك شەرھلىشىمگە ياردەم بەردى. مەن سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن فاكۇلتېتىمىزنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ستېيىنخاۋېر ـ ئىككى سوئال سورىدى. مەن جاۋاب بەردىم. جاۋابىمدىن كېيىن ئۇ كېلەر قېتىمدا تەتقىقاتىمنىڭ قايسى تەرەپلىرىنى تولۇقلاش كېرەكلىكى ھەققىدىكى تەكلىپىنى بەردى، نۇتۇقۇمنىڭ ياخشى بولغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. بۇ قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىن مەن نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگەندىم؛ نۇتۇقنى قانداق سۆزلەش، powerpoint تىن قانداق ئۇنۇملۇق

لۇك پايدىلىنىش، ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ خەلقئارادىكى يۇزلىنىشى ھەققىدە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ چۈشەنچە، تەسىراتلارغا ئىگە بولدۇم. شۇ كۈنى نۇتۇقنى غەلىبىلىك ئاخىرلاشتۇرۇپ يىغىندىن قايتقاندىن كېيىن، ئۆز مۇۋەپپەقىيىتىمنى تەبرىكلەپ ئوخشىتىپ توخۇ قوردىقى ئېتىپ يېدىم. مەن ئەزەلدىن ئۆزۈمگە ناھايىتى مەردانە مۇئامىلە قىلاتتىم. بىرەر ئىشنى ياخشىراق ئورۇنلاپ قالسام ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئۆزۈمنى مۇكاپاتلايتتىم، بىرەر ئىشتا مەغلۇپ بولسام ياكى كۈتكەن ئۇنۇمگە ئېرىشەلمىسەم نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولغانلىقى ھەققىدە ئويلىناتتىم، تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلەيتتىم. بۈگۈنكىسى دەل مېنىڭ ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىندا ئىسپادەم ياخشى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆزۈمنى مۇكاپاتلىغىنىم ئىدى.

3

ھەپتە ئۆتۈپ، ئامېرىكا پارلامېنتى مەبلەغ سالغان شەرق ـ غەرب تەتقىقات مەركىزى (بۇ ئورۇن ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا جايلاشقان بولۇپ، ئون نەچچە خىل مۇكاپات تۇرى تەسىس قىلىنغانىدى) دە 2008 ـ يىللىق ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلار ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلدى. مەن بۇ قېتىملىق يىغىندا «ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئاۋام مەدەنىيىتى» (Pop Culture in Uyghur Society) دېگەن تېمىدا لېكسىيە سۆزلىدىم. ئاۋام مەدەنىيىتى ئۆز نۆۋىتىدە ياشلار مەدەنىيىتى دەپمۇ ئاتىلاتتى ۋە ياشلار ئارىسىدا مودا، كۆڭۈل ئېچىش تەسىرىدە ئومۇملاشقان، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتتىن پەرقلىنىدىغان ئىككىلەمچى مەدەنىيەت(sub-culture) ئىدى. 2000 ـ يىللاردا شەھەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە «توشقان ئۇسسۇلى» دەيدىغان بىر خىل ئۇسسۇل پەيدا بولۇپ، ئۇزاق ئۆتمەي يوقاپ كەتتى. بۇ ئۇسسۇل ئومۇملاشقاندا، رېستوران، قاۋاقلاردا قىز ـ ئوغۇللارنىڭ بىر ـ بىرىگە ئېسىلىشىپ يۇمىلاق چەمبەر

هاسىل قىلىشىپ «go, go, go!» دېگەن مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ ئوينىشى مودا بولغانىدى، كېيىن بۇنى قاتار چاي ئويناش دىغان چوكانلارمۇ دورىدى. هازىر يەنە تويلاردا، قاۋاقلاردا ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنى بۇزۇپ ئويناىدىغان ۋە ئۇنىڭدىن ھېچقانداق ھەيرانلىق ھېس قىلمايدىغان ياشلار توپى پەيدا بولغانىدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاۋام مەدەنىيىتى تېمىسىدا تەتقىق قىلىنىشقا تېگىشلىك نۇقتىلار ئىدى. ئاۋام مەدەنىيىتىدە كۆپ ھاللاردا ئەنئەنىۋى جەۋھەر مەدەنىيىتىگە تۇزىتىش كىرگۈزۈشنى ئويلايدىغان تەركىبلەر كۆپ، ھەقىقىي جەۋھەر مەدەنىيەت تەركىبى ئاز بولاتتى. هازىرغىچە ئاۋام مەدەنىيىتىنىڭ جەمئىيەتتىكى تەسىرى ھەققىدە جەمئىيەتشۇناسلىق، مەدەنىيەتشۇناسلىق ساھەسىدە ئوخشىمىغان ئىككى خىل ئىدىيە ئېقىمى بار ئىدى. بىرىنچى خىل پىكىر ئېقىمىدىكىلەر، گېرمانىيە فرانكفورد ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى خوكخېمىر، ئادورنو، ماركۇسەي قاتارلىق مۇتەپەككۇرلار بولۇپ، ئۇلار ئاۋام مەدەنىيىتىنىڭ جەمئىيەتتىكى رولىنى سەلبىي نۇقتىدىن كۆزىتىپ مۇنداق دەيتتى: «ئاۋام مەدەنىيىتى ياشلارنى بىخۇدلاشتۇرىدۇ، ئىدىيەسىنى زەھەرلەيدۇ. هاكىمىيەتتىكىلەر ئاۋام مەدەنىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ كونترولللۇقىنى كۈچەيتىدۇ. ئاۋام مەدەنىيىتى پۈچەك بولۇپ، كىشىلەرنىڭ مېڭىسىنى ناركوزلاش، روھىنى ئىجتىمائىي كونترولللۇقا ئىتائەت قىلغۇزۇش رولىنى ئويناىدۇ؛ ئاساسلىقى سەرخىللار گۇرۇھىنىڭ قىزىقىش ـ ھەۋەسلىرىنى گەۋدىلەندۇرىدۇ.» ئاۋام مەدەنىيىتىنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى ھەققىدە ئىككىنچى خىل كۆزقاراشنى ئوتتۇرىغا قويغانلار ئەنگلىيەلىك جەمئىيەتشۇناسلار بولۇپ، رىچارد خوگگارت قاتارلىق مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرى مۇنداق دەپ قارايتتى: «ئاۋام مەدەنىيىتى ھۆكۈمرانلارنىڭ مەدەنىيىتىگە بولغان نارازىلىق، قارشىلىق تۇيغۇسىنى بارلىققا كېلىدۇ. بىر جەمئىيەتتە تۆۋەن تەبىقىدىكىلەر، ئۆسمۈرلەر ۋە باشقۇرۇلغان ئىجتىمائىي توپ ئاۋام

مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلمايدۇ، ئەمما ئۇنىڭ تارقىلىشىدا مۇ-
ھىم رول ئويناپدۇ.»

بۇ قېتىم ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدىكى ئىپادەم ئالدىنقى قېتىمدىكىگە قارىغاندا ياخشى بولدى. نېمىلا دېگەنبىلەن، ئال-
دىنقى قېتىم ئوبدانلا چېنىققانىدىم. بۇ قېتىملىق ئىلمىي مۇ-
ھاكىمە يىغىنىغا ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئۇنىۋېرسى-
تېتلاردىن نۇرغۇن ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلار كەلگەنىدى. بۇ ماڭا نىسبەتەن يەنە بىر قېتىم نەزەر - دائىرەمنى كېڭەيتىش، ئۆز كەسپىم ھەققىدىكى چۈشەنچەمنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، خەلقئارا-
لىق ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ يېڭى يۈزلىنىشىنى ئىگىلەش پۇرسىتى ئىدى. بۇ قېتىم مەن ئوخشىمىغان گۇرۇپپىلاردا داۋاملىشىۋاتقان مۇھاكىمىلەرگە قاتناشتىم، ئوخشىمىغان سادالارنى ئاڭلىدىم ۋە ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىنىڭ ئادەمنى نەچچە كىتاب ئوقۇ-
غاندىكىدىنمۇ بەكرەك ئەتراپلىق تەربىيەلەيدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. ئارىلىقتا مېنىڭ تېمامغا قىزىققۇچىلار، سوئال سورا-
غۇچىلارمۇ بولدى. مەن سوئاللارغا جاۋاب بېرىش داۋامىدا ئۆ-
زۇمنىڭ تەتقىقاتىدا ئىلگىرى نەزەرگە ئېلىنمىغان تەرەپلەرنىڭ بارلىقىنى بايقىدىم. بۇ تونۇشۇمغا باشقىلارنىڭ ھەر خىل سو-
ئاللارنى سوراپ ئىدىيەمنى زەرەتلىشى سەۋەب بولدى. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە زور كۆپ قىسىم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئۆزىنىڭكە-
گە قارشى پىكىرلەرنى، ئۆزىگە بېرىلگەن رەددىيەلەرنى قوبۇل قىلمايدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە شۇ كىشىدە ئىلىم ھەققىدە ئەقلىي تونۇشنىڭ يوقلۇقى ھەم ئۆزىدە تېخى مۇنازىرە ئەخلاقى يېتىل-
دۇرمىگەنلىكنىڭ نەتىجىسى ئىدى. قارشى پىكىر، ئىدىيە ئىخ-
تىلاپى قورقۇنچلۇق ئەمەس. قورقۇنچلۇق يېرى، بىر زىيالىي ئۇچۇن بىر تەرەپلىمە كۆزقاراشلىرىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇ-
تۇلالماي ئۆزى ئادەتلىنىپ قالغان پىكىر رامكىسىدىن چىقال-
ماسلىق. بىر تەرەپلىمە كۆزقاراشلىرىدىن ۋاز كەچمىگەن ئادەم كاللىسى تەقىب ئاستىغا ئېلىنغان ئادەمدۇر.

شۇ قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئىككى كۈن داۋاملاشتى. بۇ ئىككى كۈن جەريانىدا ئامېرىكا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن ۋە ياپونىيە، كورېيە، جۇڭگو، تەيۋەن قاتارلىق يەرلەردىن كەلگەن ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆزى ئىزدىنىۋاتقان تېمىلار ھەققىدىكى لېكسىيەلىرىنى ئاڭلاشقا مۇۋەپپەق بولدۇم، نۇرغۇن ساھەگە چېتىلىدىغان يېڭى ئۇچۇر، يېڭى قاراشلاردىن خەۋەر تاپتىم، مۇھاكىمىلەرگە قاتناشتىم ۋە ئۆزۈمنىڭ ئىلمىي ھاۋاسى قويۇق بىر ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇش پۇرسىتىگە ئېرىشكەنلىكىمدىن چەكسىز پەخىرلەندىم. مېنىڭ نەزىرىمدە، بىر ئوقۇغۇچىنىڭ بىر ياخشى مەكتەپنىڭ ئىجتىمائىي كەيپىياتىدىن ئالىدىغانلىرى، ھېس قىلىدىغانلىرى كىتابتىن، مۇئەللىمدىن ئۆگەنگەنلىرىدىن قېلىشمايدۇ. بۇ قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى بۇ نۇقتىنى ماڭا تېخىمۇ روشەن ھېس قىلدۇردى؛ ئۇزۇمگە بولغان ئىشەنچىمنى، كەسپىمگە، ئىلمىي تەتقىقاتقا بولغان قىزىقىشىمنى كۈچەيتتى؛ خەلقئارالىق مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتنىشىش ئىرادەمنى چىڭىتتى. مەن دېنۋېر ئۇنىۋېرسىتېتى (Denver University) دىن كەلگەن بىر ئاسپىرانت ئوقۇغۇچى بىلەن مەدەنىيەت كىملىكى ھەققىدە تالىشىپ قالدىم. ئۇ «غەرب مەدەنىيىتىنىڭ جۇڭگو ياشلىرىنىڭ مەدەنىيەت كىملىكىگە بولغان تەسىرى» دېگەن تېمىدا ئىزدىنىۋاتقانىكەن. ئۇنىڭ ھە دېسىلا پۈتكۈل جۇڭگو ياشلىرىنىڭ مەدەنىيەت كىملىكىنى زىيادە چوڭ نۇقتىدىن ئومۇملاشتۇرۇپ تەھلىل قىلىشى (overgeneralize) ماڭا ياقمىدى. ئىلمىي تەتقىقاتتا، مەلۇم بىر مۇھاكىمە تېمىسى ھەققىدە بىر تاياقتا ھەيدەش، ھەددىدىن زىيادە ئومۇملاشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى بىلەن كۆڭۈلدىكىدەك ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولمايتتى. ئۇ جۇڭگودا ئوخشىمىغان مەدەنىيەت، ھەر خىل مىللەت بارلىقىنى ئېسىدىن چىقارمىغان ياكى مەقسەتلىك تاشلاپ ئۆتۈپ كەتتىمۇ، ئىشقىلىپ شاڭخەي، بېيجىڭدا خەنزۇ ياشلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بارغان ئىجتىمائىي

مائي تەكشۇرۇش نەتىجىسى ئاساسىدا پۈتكۈل جۇڭگو ياشلىرىنىڭ مەدەنىيەت كىملىكى ھەققىدە ھۆكۈم چىقىرىۋاتاتتى. ھال-بۇكى، مېنىڭ نەزىرىمدە شائخەي، بېيجىڭدىكى ياشلارنىڭ مەدەنىيەت كىملىكى پۈتكۈل جۇڭگو ياشلىرىنىڭ مەدەنىيەت كىملىكىگە ۋەكىللىك قىلالمايتتى. ۋاقىت چەكلىمىسى تۈپەيلى بىزنىڭ تالاش - تارتىشىمىز ئۇزاق داۋاملىشالمىدى. ئەمما، مەن ئۇنىڭ بىلەن قىلىشقان مۇلاھىزىدىن ئىلمىي تەتقىقاتتا زىيادە ئومۇملاشتۇرۇش، ھەممىنى بىر تاياقتا ئىزدەش ۋە تامچىدىن دېڭىزنى كۆرۈشكە ئالدىراشنىڭ ئىلمىي ئۇسۇل ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدىم.

ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق - غەرب تەتقىقات مەركىزىنىڭ ئىلمىي دوكلات بېرىلىدىغان زالىدا ھەر چارشەنبە كۈنى كەچتە سېمىنارلار ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. شەرق - غەرب تەتقىقات مەركىزىنىڭ مالىيە ياردىمىگە ئېرىشكەن ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلا بۇ كۈنى كەچتە بىر يەرگە يىغىلىپ مۇتەخەسسىسلەرنىڭ لېكسىيەسىنى ئاڭلايتتى ۋە گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ پىكىر ئالماشتۇراتتى. بۇ كۈنى كەچتە يىمەكلىك بار ئىدى. ھەتتا بەزى ھېسابچى ئوقۇغۇچىلار بىر ۋاق تاماق پۇلىنى تېجەپ قېلىش ئۈچۈن تاماق يېمەي سېمىنارغا كىرەتتى ياكى بىر سائەتلىك لېكسىيەدىن كېيىن يەيدىغانىنى يېپ بولۇپ گۇرۇپپا مۇزاكىرىسىگە قاتناشماي چىقىپ كېتەتتى. بۇنداق ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا ئاسىيالىقلار نىسبەتەن جىق ئىدى. مەن يېڭى كەلگەندە چارشەنبە كۈنىدىكى سېمىنارلارنىڭ ھەممىسىگە قاتنىشىپتىمەن. بارا - بارا چېتىلىدىغان تېمىلارنىڭ سىجىل تەرەققىيات (SustainableDevelopment)، مۇھىت ئاسراش (Envirenment Protection) قاتارلىق ساھەلەرگىمۇ چېتىلىدىغانلىقىنى بىلىپ، سېمىنارلارغا تاللاپ قاتنىشىدىغان بولدۇم. بۇ جەريانداا ئاڭلىغان ئۇچۇرلىرىم ھەقىقەتەن كۆپ بولدى. نۇرغۇن چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلار بىلەن تونۇشتۇم. چارشەنبە كۈنى كەچتىكى سېمىناردا مەدەنىيەت بايرىمىغا خاس بىر خىل كەيپ-

پىيات بار ئىدى. ھەر خىل ئىرق، ھەر خىل مەدەنىيەت كىملىكىگە ئىگە، ھەر خىل چىرايدىكى ئوقۇغۇچىلار سېمىنارغا جۇشقۇن كەيپىيات ئاتا قىلاتتى. مەن قاتناشقان سېمىنارلار ئىچىدە ماڭا ئەڭ زور نەپ بەرگىنى يېڭى زېلاندىيە ۋېللىنگتون ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ بىر پروفېسسورى (ئىسمىنى خاتىرىلىۋالمىغىنىمغا ئەپسۇسلىنىمەن) سۆزلىگەن «ئىلمىي ماقالە يېزىقچىلىقىدا نەزەريە ئەسلەش ھالقىسى» (Literature Review in Academic Writing) دېگەن لېكسىيە ۋە كولۇمبىيە ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى، پروفېسسور مورس روسابى (Moris Rosabi) نىڭ قەدىمكى يىپەك يولى بويىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ نېفت ئىستراتېگىيەسىگە تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ئامىللارنى چىقىش قىلىپ سۆزلىگەن «يىپەكتىن نېفتىچە» (From Silk to Oil) دېگەن تېمىدىكى لېكسىيە بولدى. مەن «ئىلمىي ماقالە يېزىقچىلىقىدا نەزەريە ئەسلەش ھالقىسى» دېگەن لېكسىيەدە ھەرقانداق ئىلمىي تەتقىقاتتا شۇ تېمىدا بۇرۇن مېھنەت قىلغان تەتقىقاتچىلارنىڭ قاراشلىرىنى قانداق ئەسلەپ ئۆتۈش كېرەكلىكى، بۇ ھالقىنى پۈتكۈل ماقالىنىڭ قۇرۇلمىسىغا قانداق سىڭدۈرۈۋېتىش لازىملىقىنى ھېس قىلدىم. بۇ نۇقتا مېنىڭ «شەھرلىشىش ۋە كىملىك كىرىزىسى» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2008 ـ يىلى 3 ـ سان) دېگەن ماقالەمدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانىدى. ھالبۇكى، 2008 ـ يىلى يازلىق تەتىلدە ۋەتەنگە قايتقىنىمدا، بەزى كىشىلەرنىڭ بۇ ماقالە ھەققىدىكى تەنتەك باھالىرىنى ئاڭلاپ ئەپسۇسلاندىم. مەن ئەلۋەتتە ماقالىدە ئىلگىرى سۈرۈلگەن نۇقتىلار ھەققىدە قارشى پىكىر ئاڭلاشنى، بىراۋنىڭ ئىلمىي يوسۇندا تەنقىد بېرىشىنى ئارزۇ قىلاتتىم. نۇرغۇن ئوقۇرمەنلەر «ياخشى يېزىپسىز!» دېگەن بىرلا ئېغىز گەپ بىلەن باھاسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى؛ مەن بۇنداق مەدھىيە سۆزلىرىدىن زېرىككەنىدىم. ئارىلىقتا بىرەيلەن بىلەن بولغان سۆھبەت ئېـ

سىمدىن چىقمايدۇ:

— ماقالىڭىزغۇ ياخشى يېزىلىپتۇ. لېكىن، ماقالىدە بىر-مۇنچە چەت ئەللىكنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈپسىز. بۇنىڭ زۆرۈرىيىتى بارمۇ؟

— زۆرۈرىيىتى بار، — دېدىم مەن ئىستېھزا ئىلكىدە كۈ-لۈمسىرەپ، — كىملىك كىرىزىسى ۋە شەھەرلىشىش تېمىسىدا مەن بىرىنچى بولۇپ قەلەم تەۋرەتكۈچى ئەمەس، مەندىن بۇرۇن بۇرۇنقى مۇتەپەككۇرلار بۇ ھەقتە نۇرغۇن ئەمگەكلەرنى قىلغاند-كەن. شۇلارنىڭ ئىسمىنى ئەسلەپ ئۆتۈش ئىلمىي تەتقىقات ئەخلاقىغا بىرىپ تاقىلىدۇ ھەم بۇ ئەقەللىي تەلەپ. ئىلمىي تەت-قىقاتنىڭ بۇ ھالقىسى «نەزەرىيە ئەسلەش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇ-رلارنىڭ ئىلمىي ماقالە يېزىقچىلىقىدا نۇرغۇن يېتەرسىزلىك-لەر قاتاردا بۇ ھالقا كەم.

— لېكىن، نۇرغۇن كىتابخان چەت ئەللىكنىڭ ئىسمى يې-زىلغان ماقالىلەرنى ئانچە ياقتۇرمايدۇ، — دېدى ئۇ ئۆز گېپىنى راست قىلىپ.

ئۇنىڭ بۇ گېپىگە نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى بىلمىدىم.

— ئۇنداق بولسا مېنىڭ ئامالىم يوق، — دېدىم ئاخىر، — ئىلمىي ماقالە ئوقۇش ئېچ پۇشۇقى تارتقاندا يۇمۇر، چۆچەك ئو-قۇشقا ئوخشىمايدۇ. ئىلمىي ماقالىنى نەچچە قېتىم ئوقۇش كې-رەك. مەن ئۇيغۇر كىتابخانلىرىنىڭ ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ بۇ ماقالىنى ئاممىباباللاشتۇرۇشقا تىرىشتىم، ئەمما مەن يەنە خەلقئارادىكى ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ يۇزلىنىشىنى نەزەرگە ئالمە-سام بولمايدۇ. چەت ئەللىك مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئىسمى يېزىلغان ماقالىنى ياقتۇرمىسا، بۇ شۇ كىشىدىكى «يېڭىلىقتىن قورقۇش» پسىخىكىسىنىڭ ئەكس نۇقتىسىدىن ئىپادىسىنى تېپىشى.

— نېمىدەپ ماقالىڭىزدە يۈسۇف خاس ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇ-بىلىك» نامىلىق ئەسىرىدىكى قاراشلىرىدىن پايدىلانمايسىز؟

— مېنىڭمۇ بەك پايدىلانغۇم بار ئىدى. لېكىن، يۈسۈف بو-ۋىمىزنىڭ بۇ شاھانە ئەسىرى 10 ئەسىر بۇرۇن يورۇقلۇققا چىققان. ئۇنىڭدا نۇرغۇن بىلىم بولسىمۇ، زامانىۋى جەمئىيەتكى نۇرغۇن ئىجتىمائىي تېمىلار ھەقىقىدە بايانلار يوق. بۇنى بۇ ئەسەر يېزىلغان چاغدىكى دەۋر شارائىتى بەلگىلىگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، جەمئىيەتشۇناسلىق بارلىققا كەلگىنىگە 200 يىلچە بولغان پەن، كىملىك كىرىزىسى زامانىۋىلىق مۇساپىسى كەلتۈ-رۈپ چىقارغان ھادىسە. «قۇتادغۇبىلىك» نى مەنمۇ چوڭ بىلە-مەن. ئەمما، ئۇ ھەممە نەرسە تېپىلىدىغان «ئېچىل داستىخان» ئەمەس. بىز مىللىي ھېسسىياتىمىزنى، ئۆتكۈنچى ھاياجانلارنى تەتقىقاتقا ئارىلاشتۇرۇۋالساق بولمايدۇ. ئىلمىي تەتقىقات قىلىش ئۇچۇن، ئاۋۋال شۇ پەنىنىڭ نەزەرىيىلىرىدىن خەۋەردار بولۇش كېرەك. لېكىن، ئۇيغۇرلار ئوقۇتۇشتىكى نامۇۋاپىق ئۇسۇل تۈ-پەيلى «نەزەرىيە» گە ھۆ بولۇپ كەتكەن خەلق. بۇ ھال نەزەرىيە-نى چۈشەنمەي تۇرۇپ تىللاشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. نەزەرىيە-دىن قورقۇش ياكى نەزەرىيەدىن قېچىش — ئەمەلىيەتتە مىللەتە-نىڭ تەپەككۇر قۇۋۋىتىنى ئۆستۈرۈش ئارزۇسىغا چۈشكەن مە-تە. بۇ مىتە نۇرغۇن كىتابخانلارنىڭ مېڭىسىدە قۇرتلاپ، ئۇلارنى ئىلمىي نۇقتىئىنەزەرلەرنى چۈشەنمەسلىك باھانىسى بىلەن قا-رىلاشقا ئېلىپ باردى. بۇنىڭ ئۇچۇن ئەپسۇسلانماقتىن باشقا ئا-مال يوق.

— نۇرغۇن كىتابخانلار يەنىلا سىزنىڭ «ھاۋاي ئۇنىۋېرسە-تېتىدىكى كۇنلەر» دېگەن تېمىدىكى بىر يۇرۇش ماقالىلىرىڭىز-نى ياقتۇرىدۇ، — دېدى ئۇ ئاخىرىدا.

— بۇ ئۇلارنىڭ ئىختىيارىدىكى ئىش، — دېدىم مەن، — ئەمما، مەن ئىلىم تەتقىقاتىغا بېرىلگەن بىر ئادەمنىڭ كەچكىچە ئاممىباب تەسىرات ماقالىسى يېزىپ ئۆتۈپ كېتىشىنى بىر پا-جىئە دەپ قارايمەن. كىتابخانلار تەپەككۇرىنى چوڭقۇرلاشتۇ-

روش، يېڭى بىلىملەرگە ئېرىشىش، پىكىر قىلىش ئۇسۇلىنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن نوپۇزلۇق مەتبۇئاتلاردا چىقىۋاتقان (بۇ ئەلۋەتتە ئۇيغۇر يېزىقىدىكى گېزىت ـ ژۇر ـ نالالارنىلا كۆرسەتمەيدۇ) ئىلمىي ماقالىلەرنى ئوقۇشى كېرەك.

ئۇ يەنىلا قايىل بولمىدى. مەن ئۇنىڭدىن رەنجىمىدىم، ئەكسىچە بەرگەن پىكىرلىرىدىن ئىلمىي ماقالە يېزىقچىلىقىنى ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىنىڭ ئەھۋالىنى نەزەرگە ئېلىپ مۇمكىنقەدەر ئاممىبابلاشتۇروش زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدىم.

ئون سەككىزىنچى باب

ئامېرىكىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇش ئۇچۇن

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئامېرىكىنىڭ ئاسپىرانتلىق مائارىپى؛ ئامېرىكىدا ئوقۇشقا ئىلتىماس قىلىشنىڭ قەدەم ـ باسقۇچلىرى؛ ئوقۇش مۇكاپاتى.

1

ئامېرىكىنىڭ ئاسپىرانتلار مائارىپى ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنىڭ يۇقىرىلىقى، ئوقۇغۇچىلارغا قويۇلىدىغان تەلەپنىڭ قاتتىقلىقى، رىقابەتنىڭ كەسكىنلىكى بىلەن دۇنياغا داڭلىق. نۇرغۇن ئادەم: «ئامېرىكىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇش بەك تەس» دەپ ئويلايدۇ. ئەمەلىيەتتە ئېپىنى بىلسە، قەدەمنى توغرا ئالسا، ئامېرىكىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇش ئۇنچىۋالا تەس ئەمەس. ھازىر ئامېرىكىدا ئاسپىرانتلار مائارىپى ئىنتايىن ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇرۇنقىدەك سەرخىللارنىلا ئوقۇتىدىغان مائارىپ ئەندىزىسىگە خاتىمە بېرىلدى. مەھەللە ئۇنىۋېرسىتېتى (Community College , 社区大学) دىن باشقا ئۇنىۋېرسىتېتلار بىردەك ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلىدۇ. نۇرغۇن ئۇنىۋېرسىتېتلاردا مەخسۇس ئاسپىرانتورىيەلەر بار. ئامېرىكىدا بىر ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتىگە باھا بېرىشنىڭ بىر ئۆلچىمى شۇ مەكتەپتىكى ئاس-

پىرانت ئوقۇغۇچىلار بىلەن تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ نىسبىتىگە قاراپ چىقىش. ئامېرىكىدىكى تەتقىقات خاراكتېرلىك چوڭ ئۇنىۋېرسىتېتلاردا تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى بەلەن ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلىرى 1 : 1 نىسبەت بويىچە ئوقۇيدۇ. ھەتتا بەزى داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلىرى تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىدىن جىق.

ئاسپىرانتلار ماۋارىپىنىڭ مەقسىتى ـــ يۇقىرى ساپالىق ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەش بولغاچقا، نۇرغۇن دۆلەتتىكى ئۇنىۋېرسىتېتلار ئاسپىرانت قوبۇل قىلغاندا شۇ ئوقۇغۇچىنىڭ كەسپىي بىلىمىنى قانچىلىك دەرىجىدە ئىگىلىگەنلىكىنى تەكشۈرۈپ كۆرىدۇ ۋە ئىمتىھان ئېلىنغان كەسىپلەردە نەتىجىسى گەۋدىلىك بولغانلارنىلا قوبۇل قىلىدۇ. ھالبۇكى، باشقا دۆلەتلەرنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرى ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇماقچى بولغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەسپىي بىلىمىگە بەك قاراپ كەتمەيدۇ: ماگىستىرلىقتا، دوكتورلۇقتا ئوقۇماقچى بولغان ئوقۇغۇچىلارنى ئوخشاشلا بىرتۇتاش ئىمتىھان بويىچە سىنايدۇ ھەم ئوقۇغۇچىنىڭ ئاساسىي بىلىمىنى، يوشۇرۇن كۆچىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئوبيېكتى قىلىدۇ. ئامېرىكىدا ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى يېرىدە ھەر يىلى ئامېرىكىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇش ئىمتىھانى GREئېلىنىدۇ (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا بۇ ئىمتىھانغا تىزىملىتىش نۇقتىسى تەسىس قىلىنغان). ئوقۇغۇچىلار ئۆزىگە ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان ۋاقىت ۋە ئورۇننى تاللاپ بۇ ئىمتىھاننى بەرسە بولىدۇ. نەتىجە كۆڭۈلدىكىدەك بولماي قالسا باشقا ۋاقىتتا يەنە بېرىپ باقسا بولىدۇ. ئامېرىكىنىڭ بىرتۇتاش ئىمتىھانىنى بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا نەچچە ئۇنىۋېرسىتېتقا ئىلتىماس قىلىشنى تەڭلا باشلاش كېرەك. GRE نەتىجىسى ياخشى بولسىلا نەچچە ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ چاقىرىقىنى تەڭلا تاپشۇرۇۋېلىش ئېھتىمالى بار (ئەلۋەتتە، ئىمتىھان نەتىجىسى بىلەن تەڭ باشقا كۆرسەتكۈچلەرمۇ ياخشى بو-

لۇشى كېرەك، بۇ توغرۇلۇق ئاخىرىدا توختىلىپ ئۆتىمەن.)

بەلكىم سىز: «مەن تولۇق كۆرسىنى ئىجتىمائىي پەندە ئوقۇغان، ئاسپىرانتلىقتا تەبىئىي پەندە ئوقۇسام بولامدۇ؟» دەپ سورىشىڭىز مۇمكىن. تامامەن بولىدۇ. يەنە كېلىپ بۇنداق ئەھۋال ئامېرىكىدا دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. مېنىڭ يېتەكچى پروفېسسورۇم تولۇق كۆرسىنى كومپيۇتېر ئىلمىدە ئوقۇپ، دوكتورلۇقنى جەمئىيەتشۇناسلىقتا ئالغان. ئامېرىكا ئۇنۇۋېرسىتېتلىرى ئىلتىماس قىلغۇچىنىڭ كەسپىي بىلىمىنى سىنىمايدۇ. بۇنداق ئىختىيارىيلىق پىرىنسىپى ئوقۇغۇچىلارنى ئوخشىمىغان كەسىپلەرنى ئوقۇش داۋامىدا ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقى، قىزىقىشىنى ھەقىقىي بايقاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ئامېرىكىدىكى نۇرغۇن ئۇنۇۋېرسىتېتلار: «بىلىم بىر - بىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان، ئوخشىمىغان كەسىپلەر بىر - بىرىنى تولۇقلاش، ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ» دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ پۇختا بولغان بىلىم ئاساسى، كېسىشمە پەنلەر ھەققىدىكى ئىزدىنىش، ئوخشىمىغان پەنلەرنى ئۆگىنىش ئوقۇغۇچىنىڭ ئىجادچانلىقىنى، يوشۇرۇن ئىقتىدارىنى قازىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، ئامېرىكا ئاسپىرانتورىيەلىرى ئوقۇغۇچىنىڭ كەسپىي بىلىمىنىڭ كۆپ خىل بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاسپىرانتلارغا ئۆتۈلىدىغان نۇرغۇن دەرسلىكلەر ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش تارىخىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، رەسىملەر كىرىشتۇرۇلۇپ، ئاساندىن تەسكە چوڭقۇرلاش پىرىنسىپى بويىچە تۈزۈلىدۇ. ئەگەر بىرەر كەسىپتە چوقۇم ئوقۇمىسا بولمايدىغان دەرسلەر بولسا، ئوقۇغۇچىنىڭ شۇ دەرسنى تاللاپ ئوقۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ئامېرىكىنىڭ ئاسپىرانتلار مائارىپى ۋە ئوقۇتۇش تۈزۈلمىسى ئالاھىدە، ئۆزگىچە بولغاچقا، نۇرغۇن ئادەم نەچچە يىل ئىشلەۋەتكەندىن كېيىن ئاسپىرانتورىيەلەرگە كىرىپ ئوقۇيدۇ. بەزىلەر ئىشلەۋېتىپ ئوقۇيدۇ. بەزىلەر ئىقتىسادتىن قېنىلغاندا

مەكتەپتىن چېكىنىپ پۇل تاپقاندا قايتا كېلىپ ئوقۇيدۇ. يۇقـ
رى ئۇنۋان بىلەن بىرقەدەر يۇقىرى مائاشقا ئېرىشكىلى بولىدۇ.
2004 ـ يىلىدىكى ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، 18 ياشتىن
يۇقىرى بولغان، كەسپىي ئۇنۋان ئالغان (مەسىلەن، مېدىتسىنا،
ئادۋوكاتلىق، MBA كارخانا باشقۇرۇش) ئوقۇغۇچىلارنىڭ يىللىق
ئوتتۇرىچە كىرىمى 107 مىڭ 575 دوللار، دوكتورلۇق ئۇنۋانى
ئالغانلارنىڭ يىللىق كىرىمى 87 مىڭ 948 دوللار، ماگىستىرلىق
ئۇنۋانى ئالغانلارنىڭ يىللىق كىرىمى 60 مىڭ 229 دوللار،
باكلاۋۇرلۇق ئۇنۋانى ئالغانلارنىڭ 48 مىڭ 386 دوللار بولغان.
باكلاۋۇرلۇق ئۇنۋانى ئالغان ئوقۇغۇچى بىلەن ماگىستىرلىق
ئۇنۋانى ئالغان ئوقۇغۇچىنىڭ كىرىمىدە 12 مىڭ دوللار پەرق
كۆرۈلگەن. ئامېرىكىدا تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان نۇرغۇن يەرلىك
كىشىلەر ئۇنۋېرسىتېتتا جىق ۋاقىت سەرپ قىلىشنى خالـ
مايۋ، جەمئىيەتكە يۈزلىنىپ پۇل تېپىشنى ئويلايدۇ. ئەلۋەتتە،
بىرنەچچە يىل ئىشلىۋەتكەندىن كېيىن مەكتەپكە قايتا كېلىپ
ئوقۇيدىغانلارمۇ بار. مېدىتسىنا، قانۇنشۇناسلىق، سودا ـ سانا ـ
ئەت باشقۇرۇش قاتارلىق يۇقىرى مائاشلىق كەسىپلەردىن باشقا
كەسىپلەردە ئاساسەن چەت ئەللىك ئاسپىرانت ئوقۇغۇچىلا زور
سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

مۇتلەق كۆپ قىسىم ئامېرىكا ئۇنۋېرسىتېتلىرى GRE (ئا ـ
مېرىكىنىڭ بىرتۇتاش ئاسپىرانتلىق ئىمتىھانىنىڭ ئىمتىھانىنىڭ
نەتىجىسىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئىمتىھاندا ئاساسلىقى ئوقۇغۇ ـ
چىنىڭ ئۇچ خىل ئىقتىدارى سىنىلىدۇ: ئىنگلىزچە ئىقتىدا ـ
رى، ماتېماتىكىلىق ئىقتىدارى ۋە ئانالىز ئىقتىدارى. ئىنگلىز ـ
چە ئىقتىدارى ـــ مەسىلە ھەل قىلغان چاغدا ئىنگلىزچىدىن
پايدىلىنىپ لوگىكىلىق تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىنى كۆرسـ
تىدۇ. چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلار بۇ تەلەپكە لايىقلىشىش ئۈچۈن
ئۆزىدە ئانالىز قىلىش، قىياس قىلىش ئىقتىدارى يېتىلدۇرگەـ
دىن باشقا، ئىنگلىزچىگە پىششىق بولۇشى كېرەك. ماتېماتىكـ

لىق ئىقتىدارى دېگىنىمىز، سان ـ مىقدار تەھلىلى بىلەن لو-گىكىلىق تەپەككۇرنى بىرلەشتۈرۈپ مەسىلە ھەل قىلىش ئىق-تىدارىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تارماقنىڭ ئىمتىھان سوئالى ئال-گىبرا، ھېساب، گېئومېتىرىيە قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. ئانالىز ئىقتىدارى دېگىنىمىز، ئالاھىدە بىر باغلىنىش ئىچىدىن يېڭى بىر مۇناسىۋەتنى تېپىپ چىقىش ۋە بىر نۇقتىئىنەزەرنى ئانالىز قىلىش ياكى بېكىتىش ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ. چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلار بۇ خىلدىكى سوئاللارغا جاۋاب بەرگەندە ئۆزىدە تەھلىل قابىلىيىتى يېتىلدۈرگەندىن باشقا يۇقىرى سە-ۋىيەلىك ئوقۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى كېرەك.

يېقىنقى نەچچە يىل مابەينىدە ئامېرىكا مائارىپ ئىمتىھانى مۇلازىمەت مەركىزى GRE ئىمتىھاننىڭ شەكلىنى زور دەرىجە-دە ئىسلاھ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىمتىھان ۋاقتى ئىككى يېرىم سائەتتىن تۆت سائەتكە ئۇزارتىلدى. نەتىجىنىڭ چىنلىقىغا كاپا-لەتلىك قىلىش ئۈچۈن يېڭى GRE ئىمتىھانى پەقەت بىر قې-تىملا ئىشلىتىلىدىغان بولدى. يېڭىدىن ئىسلاھ قىلىنغان GRE ئىمتىھاننىڭ ئىنگلىزچە قىسمى ئىككى پارچە ماقالە (ئالدىن-قىسى مۇھاكىمە خاراكتېرلىك ماقالە، كېيىنكىسىدە بېرىلگەن نۇقتىئىنەزەرگە باھا يېزىش تەلەپ قىلىنىدۇ) دىن تەركىب تا-پىدۇ. يېڭى ئىسلاھ قىلىنغان ئىمتىھاندا ئوقۇغۇچىنىڭ سۆز-لۈك مىقدارى ئەمەس، چۈشىنىش ئىقتىدارى بەكرەك نەزەرگە ئېلىنىدىغان بولدى. يېزىقچىلىق ئىمتىھانى قىسمىدا ئوقۇغۇ-چىدىن 45 مىنۇت ئىچىدە بىر پارچە ماقالە، 30 مىنۇت ئىچىدە يەنە بىر ماقالە يېزىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ھازىرقى يېڭى GRE ئىمتىھاندا تولۇق نومۇر 1600 نومۇر، يېزىقچىلىق قىسمىنىڭ تولۇق نومۇرى 6 نومۇر. ئاساسلىق ئىمتىھاندا 1200 دىن يۇقە-رى، يېزىقچىلىق قىسمىدا 4 تىن يۇقىرى نومۇر ئالسا ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدىن ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇش چاقىرىقى ئې-لىشقا گەپ كەتمەيدۇ. بۇ ھەم ئوقۇش مۇكاپات پۇلىغا ئىلتىماس

قىلىشىنىڭمۇ ئالدىنقى شەرتى.

ئامېرىكىدا ماگىستىرلىقتا ئوقۇش ئۈچۈن ئوقۇش پۇلى، ئۆي ئىجارىسى ۋە باشقا چىقىملار قوشۇلۇپ يىلىغا 25 مىڭ دوللاردىن ئارتۇقراق پۇل كېتىدۇ. ئائىلە ئىقتىسادى ياخشى بولمىغان ئوقۇغۇچىلار (بىز ئەلۋەتتە بۇنىڭ ئۈيغۇر جەمئىيىتىدە ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال ئىكەنلىكىنى بىلمىمىز) قەرز ئېلىش، ئوقۇش مۇكاپاتىغا ئىلتىماس قىلىش ۋە باشقا يوللار ئارقىلىق ئىزدىنىپ باقسا بولىدۇ. TOEFL ۋە GRE نەتىجىسى ياخشى بولغان، ئىنگلىزچە ئىپادىلەش ئىقتىدارى يۇقىرى ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش مۇكاپاتىغا ۋە يارەمچى ئوقۇتقۇچىلىق (Assistantship) قا ئىلتىماس قىلالايدۇ. ئوقۇتۇش يارەمچىلىرى (Teaching Assistant) ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ. پىروفېسسورلارنىڭ ئاساسلىق زېھنى ۋە ۋاقتى تەتقىقات ھەم ئاسپىرانتلارنى يېتەكلەشكە قارىتىلىدىغان بولغاچقا، نۇرغۇن ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ تولۇق كۇرس دەرسلىرى ئوقۇتۇش يارەمچىلىرى تەرىپىدىن ئۆتۈلىدۇ. شۇڭا ئاسپىرانتلىق ئوقۇشىدا يارەمچى ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىگە ئىلتىماس قىلىش ئىقتىسادىي يۇكنى يەڭگىللىتىشتىكى بىر يول. يارەمچى ئوقۇتقۇچىنىڭ خىزمىتىنى ئادەتتە شۇ فاكۇلتېتتىكى پروفېسسورلار بەلگىلەيدۇ. شۇڭا ئىلتىماس قىلغان ئوقۇغۇچىلار بالدۇرراق مۇناسىۋەتلىك پىروفېسسورلار بىلەن ئالاقىنى ياخشىلىشى، پۇرسەت تېپىپ ئۆزىنىڭ ئىقتىدارى ۋە يوشۇرۇن كۈچىنى نامايان قىلىشى كېرەك.

ئەمدى بىز تۆۋەندە ئامېرىكىدا ئاسپىرانلىقتا ئوقۇش ئۈچۈن كېتىدىغان قەدەم ـ باسقۇچلارنى كۆرۈپ باقايلى:

بىرىنچى باسقۇچ: TOEFL، GRE ئىمتىھانلىرىنى بېرىش(سودا ـ سانائەت MBA كەسپىدە ئوقۇماقچى بولغانلار يەنە چوقۇم GMAT ئىمتىھانى بېرىش كېرەك. ئۇرۇمچىدە GRE، TOEFL ئىمتىھان بېرىش نۇقتىلىرى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى-

غا تەقسىم قىلىنغان).

ئىككىنچى باسقۇچ: جەدۋەل تولدۇرۇش، مەكتەپ ۋە كەسىپ-نى تاللاش.

(1) ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرى، ئاسپىرانتورىيەلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلار، مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تونۇشۇش؛

(2) ئۆزىمىزگە بىرقەدەر ماس كېلىدىغان كەسىپ ۋە مەكتەپنى تاللاش (بىرلا ۋاقىتتا بىرنەچچە ئۇنىۋېرسىتېتقا تەڭلا ئىلتىماس قىلىشقا بولىدۇ، كونكرېت ئۇچۇرلارنى توردىن ئىزدەشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

U.S News Online (http://www.usnews.com/edu)
Study in the U.S.A (http://www.studyusa.com)
Graduateschools.com (http://www.gradschools.com)

ئۈچىنچى باسقۇچ: ئىلتىماس ماتېرىياللىرىنى تەييارلاش:

(1) چەت ئەل تىلى ئىمتىھان نەتىجىسى. ئاسپىرانتلىق ئوقۇشىغا ئىلتىماس قىلىش ئۈچۈن GRE، GMAT ئىمتىھانلىرىدىكى نەتىجىسىنى بالدۇرراق تەييارلاش؛

(2) ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇغان چاغدىكى نەتىجىنى (ئىنگلىزچە، خەنزۇچە) تەييارلاپ، مەكتەپنىڭ تامغىسىنى باستۇرۇپ كونۋېرتقا سېلىش ۋە كونۋېرتنىڭ ئاغزىنى پېچەتلەپ مەكتەپ تامغىسىنى باستۇرۇش. تولۇق كۇرستا ئوقۇشقا ئىلتىماس قىلىدىغان ئوقۇغۇچىلار تولۇق ئوتتۇرىدا ئوقۇغان چاغدىكى نەتىجىنى (ئىنگلىزچە، خەنزۇچە) تەييارلاپ تامغا باستۇرۇش؛

(3) دىپلوم، ئۇنۋان كىنىشكىلىرىنىڭ كۆپەيتىلمە نۇسخىسى (ئىنگلىزچە، خەنزۇچە) نى تەييارلاپ، مەكتەپنىڭ تامغىسىنى باستۇرغاندىن كېيىن، تولۇق كۇرس مەزگىلىدە ئوقۇغان نەتىجە بىلەن بىللە مەكتەپنىڭ كونۋېرتىغا سېلىش (جامائەت گۇۋاھلىقىدىن ئۆتكۈزۈش ھاجەتسىز)؛

(4) ئۆزىمىزنىڭ تەپسىلىي تەرجىمىھالى ۋە ئۆزىمىز ھەققىدىكى بايانىنى تەييارلاش. تەرجىمىھال (Resume) قوبۇل قىلىش

لىش- قىلىنماسلىقىمىزغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ھۆججەت. تەرجىمھال ئەينەن، تولۇق، چۈشىنىشلىك يېزىلىشى، مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى تولۇق ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. شەخسىي بايان (self-introduction) ئوقۇش مۇكاپاتى ئېلىشتا بەك مۇھىم رول ئوينايدۇ؛

(5) نېمە ئۈچۈن شۇ كەسپنى تاللىغانلىقىمىز ھەققىدىكى بايان (self-introductions) نى تەييارلاش؛

(6) پىروفېسسور ياكى ئالىملارنىڭ بىزنىڭ ئەھۋالىمىز توغرىسىدا يازغان تەۋسىيە خېتى (study objectives) نى تەييارلاش (ئۈچ پارچە). تەۋسىيە خېتىدە پىروفېسسورنىڭ تېلېفون نومۇرى، تۇرۇشلۇق فاكۇلتېتنىڭ ئادرېسى يېزىلغاندىن باشقا، يەنە مەزمۇن مەكتەپنىڭ ئىسمى يېزىلغان خاس ئىش قەغىزىدە ئۇرۇپ چىقىرىلىشى كېرەك. كونۋېرت ئۈستىگە پىروفېسسورنىڭ ئىسمىنىڭ ئىنگلىزچىسى يېزىلىپ، پىروفېسسور ئىمزا قويۇشى كېرەك. ئەگەر MBA (سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش كەسپى) غا ئىلتىماس قىلغۇچىلار بولسا، بىر پارچە تەۋسىيە خېتىنى بىرەر كارخانا مەسئۇلى يېزىشى كېرەك. ئەڭ ياخشىسى ئۈچ پارچە تەۋسىيە خېتىگە يېزىلغان مەزمۇننىڭ ئۇسلۇبى، ئىشلىتىلگەن قەغەز ۋە بەت شەكلى ئوخشىماسلىقى كېرەك؛

(7) ئىلتىماس قىلغۇچىنىڭ بانكىدا ئامانەت پۇل قويغانلىق ئىسپاتى (存款证明) نىڭ ئەسلىي نۇسخىسى؛ ئامانەت سوممىسىنىڭ جىق ـ ئازلىقى مەكتەپلەرنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئوخشىمايدۇ (ئامانەت پۇل ئىسپاتىنى بانكا چىقىرىپ بېرىدۇ)؛

(8) ئىلتىماس جەدۋىلى تەييارلاش. جەدۋەلنى تەلەپ بويىچە توغرا، ئۆلچەملىك تەييارلاش (جەدۋەلنى قولدا يېزىشقىمۇ، كومپيۇتېردا ئۇرۇپ چىقىرىشقىمۇ بولىدۇ، ئەمما جەدۋەلنىڭ ئاخىرقى بېتىگە چوقۇم ئىمزا قويۇش كېرەك).

تۆتىنچى باسقۇچ: قوبۇل قىلىنغانلىق ئۇقتۇرۇشنى كۈ-

تۇش. ئادەتتىكى ئەھۋالدا بىر - ئىككى ئاي ئىچىدە ئىلتىماس-نىڭ جاۋابى كېلىدۇ.

بەشىنچى باسقۇچ: قوبۇل قىلىنغانلىق ئۇقتۇرۇشى (录取通知书, offer) نى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن پاسپورت ئىشلەتىش.

ئالتىنچى باسقۇچ: ۋىزا ئېلىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ماتېرىياللارنى تەييارلاش:

(1) ئىناۋەتلىك پاسپورت؛

(2) ۋىزا ھەققى تاپشۇرغانلىق ئىسپاتى (100 دوللاردىن ئارتۇقراق پۇل كېتىدۇ، تالونىنىڭ ئىككىلا بېتى لازىم بولىدۇ)؛

(3) 156-5D رەسىم چاپلىنىدۇ، ۋىزا رەسىمگە ئايرىم چۈشۈش كېرەك (157-5D جەدۋەل). زىيارەتچى ئالىم (Visiting Scholar, 访问学者) لار 1209 - نومۇرلۇق جەدۋەلنى تەييارلايدۇ.

(4) چاقىرىق(admission letter ياكى offer)؛

(5) GRE،TOEFL نەتىجىلىرىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ؛

(6) دىپلوم، ئۇنۋان كىنىشكىسى ۋە تولۇق كۇرس نەتىجىسى (transcrip, 成绩单)؛

(7) تەۋسىيە خېتى (ياخشىسى بۇ خەتتە تەۋسىيە قىلغۇچىنىڭ ئىسىم كارتوچكىسى بولۇشى ھەم تەۋسىيە قىلغۇچىنىڭ خىزمىتىنىڭ خاراكتېرى ئەسكەرتىلىشى كېرەك)؛

(8) ئامانەت پۇل قويغانلىق ئىسپاتى ؛

(9) ۋىزا ئېلىشقا ياردەمى تېگىدىغان باشقا بارلىق ماتېرىياللار (توي خېتى، ئۆي - مۈلۈك كىنىشكىسى، مۇكاپاتلانغانلىق ئىسپاتى، ئەسىرى ئېلان قىلىنغانلىق ئىسپاتى ۋە باشقىلار)؛

يەتتىنچى باسقۇچ: ۋىزا ماتېرىياللىرىنى ئىنچىكە تەكشۈرۈپ رەتلەش، يۈزتۇرا كۆرۈشۈش ۋاقتىنى بېكىتىش (تور ياكى تېلېفوندا).

سەككىزىنچى باسقۇچ: ئامېرىكا ئەلچىخانىسىغا بېرىپ ۋىزا ئىلتىماس قىلىش (ئىلتىماس قىلغۇچى ئەلچىخانا خادىمى بىلەن

يۈزتۈرا كۆرۈشىدۇ).

توققۇزىنچى باسقۇچ: ۋىزا ئالغاندىن كېيىن ئايروپىلان بېـ-لىتى زاكاز قىلىش.

ئونىنچى باسقۇچ: ياتاق، ئوقۇش پۇلىنى تۆلەش ئۇسۇلى قا-تارلىقلار ھەققىدە مەكتەپ بىلەن ئالدىن ئالاقىلىشىش.

ئون بىرىنچى باسقۇچ: يولغا چىقىش.

2

مەن 1998 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئىنگلىز تىلى كۇرسىغا قورۇنۇپقىنا كىرگەن ۋاقتىمدا، ئۆزۈمنىڭ 10 يىلدىن كېيىن ئامېرىكىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇپ قېلىشىمنى خىيا-لىمغا كەلتۈرمىگەن. 10 يىل جەريانىدىكى ئەڭ چوڭقۇر تەسىرا-تىم شۇ بولدىكى، بىر ئارزۇ ئادەمنى ھەربىرىكەتكە ئۈندەيدىكەن؛ ھەربىرىكەتتىن كېيىن يېڭى ئارزۇ بارلىققا كېلىدىكەن. ئۆزىنى ئىسلاھ قىلىشنى ئويلايدىغان، تونۇشى ھەربىرىكەتكە ئايلانغان ئا-دەملەر ئۇچۇن تېخىمۇ شۇنداق بولىدىكەن. مەن ئەسلىدە ئىنگ-لىز تىلىدىن بىۋاستە ئەسەر تەرجىمە قىلىش مەقسىتىدە تىل ئۆگىنىشنى باشلىغان. سەۋەبى، ئۇ چاغلاردا مەن ئەدەبىي تەر-جىمىگە كۈچلۈك ئىشتىياق باغلىغانىدىم. ئىنگلىز تىلى ئۆگە-نىش داۋامىدا ئىزچىل ئۆزۈمگە خاس يولدا چىڭ تۇردۇم؛ بۇ-شاشماي ئۆگەنىدىم؛ باشقىلارنىڭ دېگىنى بويىچە ئەمەس، ئۆزۈمگە ماس كېلىدىغان ئۇسۇلدا تىل ئۆگىنىشنى قەتئىي داۋاملاشتۇر-دۇم. كېيىن كۇرسلارنى ئاچتىم. ئوقۇغۇچىلارنىڭ قارشى ئې-لىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن ئاۋۋال «سەرخۇش ئىنگلىز تىلى» دەرسلىكىنى، كېيىن «جانغا ئەسقاتىدىغان سەرخۇش ئىنگلىز تىلى گىرامماتىكىسى» نى تۈزۈپ چىقتىم. «سەرخۇش ئىنگلىز تىلى تەربىيەلەش مەركىزى» نى قۇردۇم. ئەمما، مەن ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ كۇرس ئېچىش بىلەنلا ئۆتۈپ كەتسەم بولـ-

مايدىغانلىقىنى، ئۆزۈمنى ئۇزۇل ـ كېسىل ئىسلاھ قىلىش كې-رەكلىكىنى ھېس قىلدىم ـ دە، ئۆزۈمنى بىر تەۋەككۇلچىلىك سەپىرىگە ئاتىدىم.

2005 ـ يىلى 12 ـ ئايدا خەلقئارالىق IELTS（雅思）ئىمتى-ھانىنى بېرىپ ئىككى ئايدىن كېيىن ئەنگلىيەنىڭ ئىككى داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېتىدىن چاقىرىق تاپشۇرۇۋالدىم. مەن ئەس-لىدە ئەنگلىيەنىڭ مەكتەپلىرىدە ئۆز پۇلۇم بىلەن ئوقۇش قارا-رىغا كېلىپ بولغانىدىم. شۇ ئارىلىقتا «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» ھەققىدە ئۇچۇر ئاڭلاپ قالدىم ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر، ئىككى ئاي ئىچىدە بۇ ئوقۇش مۇكاپات پۇلىنىڭ ئەھۋالىنى تەت-قىق قىلدىم، ئۆزۈمنى بۇ مۇكاپاتقا ماس كېلىدىغاندەك ھېس قىلىپ تەييارلىقىنى تەپسىلىي قىلدىم. 30 بەتلىك جەدۋەلنى ئىككى ئايدا تولدۇردۇم، ئۆزۈم ھەققىدىكى بايانىنى ۋە ئۆگىنىش پىلانىمنى ناھايىتى باش قاتۇرۇپ يازدىم. 2006 ـ يىلى 30 ـ ئاپرىل، يەنى ئىلتىماس ماتېرىياللىرىمنى ئەۋەتىپ ئىككى ئاي بولغاندا، يۇزتۇرا ئىمتىھانىغا تاللانغانلىقىم ھەققىدە خەۋەر كەل-دى. 7 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىن 31 ـ كۈنىگىچە چېكىدۇدا «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» نىڭ بېيجىڭدىكى ئىشخانىسى ئو-رۇنلاشتۇرغان يۇزتۇرا ئىمتىھانىغا قاتناشتىم. يۇزتۇرا سۆھبەتتە غەربتە ئوقۇپ كەلگەن، چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتى، نەنجىڭ ئۇنى-ۋېرسىتېتى قاتارلىق داڭلىق ئۇنىۋېرسىتېتلاردا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىغان ئۇچ دوكتور مەندىن سوئال سورىدى. خەنزۇچە سۆز-لىسەكمۇ بولاتتى، ئەمما مەن باشتىن ـ ئاخىر ئىنگلىزچە سۆزلىدىم. نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى يازغان كىتابلىرىمنى كۆردى: مەن تەرجىمە قىلغان «مۇسۇلمانلارنىڭ ئاخىرەتلىكى» (2 ـ قىسمى) دېگەن رومانىنىڭ نەشر نومۇرى بار بەتتىكى خەنزۇچە تېمىنى كۆرۈۋېتىپ: «ياخشى! مەن بۇ رومان-نىڭ كىنوسىنى كۆرگەن!» دېدى. شۇ قېتىملىق سۆھبەتتە مەن ئىنگلىزچەمدىن ياخشى پايدىلاندىم، كۆرگەن كىتابلىرىمنىڭ،

تەرىشىپ ئۆگەنگىنىمنىڭ پايدىسىنى كۆردۈم. سۆھبەت ئاخىرىدا ئەنگلىيە بىرمىنگخام ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىقتىساد پەنلىرى دوكتورى، ئايال پروفېسسور جاك ماڭا: «ئىنگلىزچىڭىز قالتىسكەن!» (Your English is fantastic) دېدى. مەن بۇ گەپتىن ھاياجانلىنىپ كەتمىدىم. سەۋەبى، مەن شۇ كۈنلەردە ماختاش، مەدھىيە سادالىرىنىڭ ئادەمنى چىرىتىدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىۋاتاتتىم. يۈزتۇرا ئىمتىھاندىن ئۆتسەملا بۇ مەن ئۈچۈن ئەڭ زور خۇشاللىق ئىدى. كېيىن بىلسەم، مەن يۈزتۇرا ئىمتىھانغا قاتناشقان 89 نەپەر (بۇلارنىڭ يېرىمى كېيىن شاللىنىپ كەتتى) ئادەم ئىچىدە يېرىم سائەت ئىچىدە باشتىن - ئاخىر ئىنگلىزچە گەپ قىلغان بىردىنبىر ئادەم ئىكەنمەن.

2006 - يىلى 15 - ئاۋغۇست خەلقئارالىق «فورد ساخاۋەت تەشكىلاتى»نىڭ نيۇيوركتىكى باش ئىشتابىدىن جۈڭگودىكى 43 سان ئىچىدە «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى»غا تاللانغانلىقىم ھەققىدە ئېلخەت ئادرېسىمغا خەت كەلدى. مەن ئېلخەت ساندۇقۇمنى ئېچىشتىن بۇرۇن سەل جىددىيلەشتىم ھەم بىردەم تۇرۇۋېلىپ ئۆزۈمگە: «شاللىنىپ كەتكەن بولسام كېرەك يوق، بەربىر قولۇمدا ئەنگلىيەدىكى ئىككى ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ چاقىرىقى بار» دەپ پىچىرلىدىم. تاللانغانلىقىمنى بىلىپ چەكسىز خۇشال بولدۇم. بۇ ئاسان قولغا كەلگەن پۇرسەت ئەمەس ئىدى. ئارىدىن 15 كۈن ئۆتۈپ، بېيجىڭدىكى فورد مۇكاپاتى ئىشخانىسى ماڭا خەت يېزىپتۇ. خەتتە چاقىرىق ئەۋەتكەن ئەنگلىيە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئوقۇش ياكى ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىغا قايتىدىن ئىلتىماس ئېلىش ھەققىدە بىر قارارغا كېلىشىم تەلەپ قىلىنغانىكەن. مەن ئاخىر ئەنگلىيە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ چاقىرىقىنى رەت قىلىپ ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئوقۇشنى قارار قىلدىم. سەۋەبى، ئەنگلىيە ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ ماگىستىرلىق ئوقۇشى بىر يىل بولۇپ، بۇ بىر يىل ئىچىدە جىقراق بىرنەرسىلەرنى ئۆگىنەلەيدىغىنىمغا كۆزۈم يەتمىدى. ئامېرىكىدا ما-

گىستىر ئاسپىرانتلىقىنى ئوقۇش ئۈچۈن ئىككى يىل كېتەتتى ھەم ئوقۇش پۇلىدىن، خىراجەتتىن قىينالماي ئوقۇيتتىم.

شۇنىڭدىن كېيىنكى نەچچە ئاي «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى» نىڭ بېيجىڭدىكى ئىشخانىسىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن توردا ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇش، ئىلتىماس قىلىش بىلەن ئوتتى. بۇ جەريانىدا مەن يولۇققان يېڭى قىيىنچىلىق شۇ بولدىكى، مەن ئىلتىماس قىلغان جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپى ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە پەلسەپىگە ئوخشاشلا ئەڭ تەس پەن دەپ قارىلىدىكەن، تەلەپ قاتتىقكەن: شۇڭا ئىلتىماس قىلغۇچىنىڭ كەسىپ ئارقا كۆرۈنۈشى، بۇ جەھەتتىكى ئاساسىي ئىلتىماسىنىڭ مۇۋاپىقىيەتلىك بولۇشىدا مۇھىم رول ئوينايدىكەن. ھالبۇكى، مەن تولۇق كۇرستا جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپىدە ئوقۇمىغانىدىم. ئەگەر تولۇق كۇرستا جەمئىيەتشۇناسلىق كەسپىدە ئوقۇغان بولسام، ئىشلىرىم تېخىمۇ ئاسان بولغان بولاتتى. ئىلتىماسىم مۇۋاپىقىيەتلىك بولۇپ، 2007 - يىلى 28 - فېۋرال ئەتىگەندە بېيجىڭدىكى مۇكاپات ئىشخانىسىدىن ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا تاللانغانلىقىم ھەققىدە تېلېفون كەلدى. مېنىڭ ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇپ قېلىشىمنى ھەم پۇرسەت، ھەم تاسادىپىيلىق دېيىشكە بولىدۇ.

2007 - يىلى 25 - ئاپرېل بېيجىڭ شەھىرى شيۇشۇي شىمالىي يولى (秀水北街) غا جايلاشقان ئامېرىكا ئەلچىخانىسىغا باردىم. ئەلچىخانا قورۇسى ئىچىدە مىڭ - مىڭ ئادەم بار ئىدى. ھەتتا ۋىزا ئالالمىغان بەزى قىزلار يىغلاپ چىقىۋاتاتتى. مەن ئامېرىكا ۋىزىسىنى ئېلىشنىڭ تەسلىكىنى بىلگەچكە، كۆڭلۈمدە ۋىزا ئالالايدىغانلىقىمغا تازا ئىشەنچىم يوق ئىدى. سائەت 10 دا ئىلتىماس ماتېرىيالىنى سۇنىدىغان زالغا ئاخىر كىرەلىدىم. زالدىمۇ لىققىدە ئادەم بار ئىدى. ماتېرىيال سۇنۇش، بارماق ئىزى قالدۇرۇش، ئۆچرەتتە تۇرۇش قاتارلىق ئىشلار بىلەن سائەت 11 دە ئاندىن ئالدىدا ئۆچرەتتە تۇرغانلار ئازلىدى. مېنىڭ قو-

لۇمغا يېشىل كارتا چىققانىدى. ياخشى يېرى، «فورد ئوقۇش مۇكاپاتى»غا ئېرىشكەنلەرگە ئىقتىسادىي ياردەمنىڭ كاپالەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ھەققىدىكى ئىسپات بولغان 1209 جەدۋىلى نيۇ-يوركتىن ئەۋەتىلىپ بېرىلەتتى. «بۇ جەدۋەل بولسا ئەلچىخانا خادىمى ۋىزىنى ئاسانراق بېرىدۇ» دەپ ئاڭلىغانىدىم. دېگەندەك، گالىستۇك تاقىۋالغان، ئېگىز، ئاق تەنلىك ئەلچىخانا خادىمى مەندىن ئىككىلا سوئال سورىدى :

— ھاۋايدا نېمە كەسىپ ئوقۇيسىز؟

— جەمئىيەتشۇناسلىق.

— ئائىلىدىكىلىرىڭىز سىز بىلەن بىللە بارامدۇ؟

— ياق.

ئەلچىخانا خادىمى ۋىزا ئىلتىماسىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان يېشىل قەغەزنى تۆشۈكتىن سۇنۇۋېتىپ قوشۇپ قويدى :

— سىزنى تەبرىكلەيمەن ! ۋىزا ئىلتىماسىڭىز تەستىقلاندى !

ئەلچىخانىدىن گاراژ ھالەتتە يېنىپ چىقتىم. سەۋەبى، ۋىزىنى بۇنچە ئاسان ئالالايدىغانلىقىمنى ئويلىمىغانىكەنمەن. تەر-تىپ بويىچە ئەلچىخانا يېنىدىكى پوچتىخانىغا كىرىپ، 30 يۇەن تۆلەپ ئۆزۈمنىڭ ئۇرۇمچىدىكى ئادرېسىمنى قالدۇردۇم. (ۋىزا پاسپورتقا چاپلىنىپ خەلقئارالىق تېز يوللانما شەكلىدە ئىككى كۈن ئىچىدە ئىلتىماس قىلغۇچىنىڭ قولىغا يەتكۈزۈلەتتى. ئەلچىخانىدا ئىلتىماس قىلغۇچىلار بەك جىق بولغانلىقى ئۈچۈن ۋىزىنى شۇ كۈنى ئېلىشقا مۇمكىن بولمايتتى.)

ئون توققۇزىنچى باب

قىينىچلىق ۋە تېگىرقاش ئىچىدىن يول تېپىش

ــ ياشلارنىڭ قىينىچىلىقنى يېڭىشىگە توسالغۇ بولۇۋاتقان روھىي ئامىللار

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: قىينىچلىق؛ تەسىرچانلىق كېسىلى؛ چۈشكۈنلۈك؛ بالدۇر قېرىۋېلىش؛ ئىقتىسادىي ئاڭ؛ ھېسسىياتچانلىق؛ پوزىتسىيە توغرىلاش.

ياشاش ــ مەسىلە ھەل قىلىش جەريانى، قىينىچلىق ــ ھايات يولىدىكى ھەل قىلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرغان بىر مەسىلە. قىينىچلىق ــ ئازراق، غايە بىلەن قوشكېزەك. ئازراق، غايە قانچىكى ئۇلۇغۋار بولغانسېرى يېڭىشكە تېگىشلىك مەسىلىلەر شۇنچە كۆپ بولىدۇ؛ ھەربىر ئادەمنىڭ، ھەممە مىللەت ئەزالىرىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق قىينىچلىقى بولىدۇ، باينىڭمۇ، نامراتنىڭمۇ، زۇكۇتۇڭنىڭمۇ، ئادەتتىكى پۇقرانىڭمۇ قىينىچلىقى بولىدۇ. ئەمما، قىزىقارلىق يېرى، مەسىلە ھەل قىلىش جەريانى بولغان قىينىچلىقنى تونۇش، ئۇنىڭغا قارىتا تەدبىر قوللىنىش، ئۇنىڭدىن غالىب كېلىش جەھەتلەردە تۇتقان پوزىتسىيەمىز، قىلغان ھەرىكىتىمىز قىينىچلىقنىڭ نەتىجىسىنى بەلگىلەيدۇ. تۇگۇلۇۋالغانلارنىڭ يەلكىسىنى قىينىچلىق ھامان

بېسىپ تۇرىدۇ؛ ئەقلىي تاللاش ئىچىدە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھەرىكەتكە ئۆتكەنلەر بولسا ئۇزۇكسىز تۇردە قىينچىلىقتا ئۇچراپ تۇرىدۇ- يۇ، بىر ئامالالار بىلەن ئۇنىڭدىن غالىب كېلىپ، ئۆزىگە يېڭىچە مەنزىللەرنى، نىشانلارنى بېكىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، يېڭىچە قىينچىلىق تۇغۇلىدۇ. ھايات داۋامىدا قىينچىلىقلارنى يېڭىپ ئادەمدەك ياشىشىمىز ئۈچۈن ئەقلىمىزنىلا ئەمەس، تۇيغۇلىرىمىزنى، بەدىنىمىزنى ئىشلىتىشكە، پوزىتسىيەمىزنى ھەر ۋاقىت توغرىلاپ تۇرۇشىمىزغا، ئۆزىمىزنى مەسخىرە قىلىشقا جۇرئەت قىلىشىمىزغا، ناچار ئادەتلىرىمىز ھەققىدە ئوبيېكتىپ يوسۇندا ئويلىنىپ ئۆزگەرتىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. ۋاھالەنكى، بۇ ئاسان ئىش ئەمەس، كۆنۈككەن خۇي بىلەن بۇنىڭدىن غالىب كەلمەك بەك تەس؛ بۇگۈنكى دەۋرىمىزدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇر ياشلىرىدا دەل مۇشۇ نۇقتىدا توغرا تونۇش بولمىغانلىقى سەۋەبلىك نۇرغۇن قىينچىلىقلار مۇبالىغە قىلىنىپ قورقۇنچ، ۋەھىمە ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قېلىۋاتىدۇ. بۇ ھال ئېغىر چۈشكۈنلۈكنى يامرىتىپ، ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىدا ئىزتىراپ كۆلەڭگىلىرىنى، سەرسانلىق تۇمانلىرىنى، مەغلۇبىيەتكە ھامىلىدار بولمىش بىپەرۋالىق پەردىلىرىنى پەيدا قىلىۋاتىدۇ. شۇڭا مەۋجۇت مەسىلىلەر ھەل قىلىنماقتا يوق، بارغانسېرى دۆۋىلىنىپ، ياشلىرىمىزنىڭ روھىنى غەپلەتكە چىللاۋاتىدۇ.

ياشلار ھاياتىنىڭ ئەڭ مۇھىم پەللىلىرىدە تۇرۇۋاتقىنى ئۈچۈن، ئالدىدا بېسىشقا تېگىشلىك مۇساپىلەر چوڭ ياشتىكىلەرگە قارىغاندا ئۇزاق بولغانلىقى ئۈچۈن تېخىمۇ تەخىرسىز مەسىلىلەرگە، جىددىي ھەرىكەتكە ئۆتمىسە بولمايدىغان خىرىس، قىينچىلىقلارغا دۇچ كېلىدۇ. ئوخشىمىغان دەۋردە ئوخشىمىغان مەزمۇندىكى ھەر خىل باش ئاغرىقلىرى تېپىلىپ تۇرىدۇ. ئەمما، ئادەملەردە، بولۇپمۇ مۇكەممەل قىممەت قارىشى يېتىلىپ بولالمىغان ياشلاردا ئۆتمۈشتىكىلەر ھازىرقىلاردىن ياخشى كۈن

كەچۈرگەندەك، باشقا جايدا ياشىغان بولسا ھال ـ كۈنى تېخىمۇ ياخشى بولىدىغاندەك بىر خىل تۇيغۇ پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ بىر خىل خاتا تۇيغۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن سىياسىي بوران ـ چاپقۇن، ھەربىكەتلەردە قانداق ئامان قېلىش ـــ شۇ ۋاقىتتىكى ياشلارنىڭ ئەڭ چوڭ باش قېتىنچىلىقى بولغان بولسا، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە جاننى قانداق جان ئېتىش، سولچىل سىياسەتنىڭ ئەجەللىك زەربىسىدىن قۇتۇلۇش شۇ ۋاقىتتىكى ياشلارغا نىسبەتەن يەنە بىر خىل قىينىچىلىق ئىدى. مەيلى قايسى دەۋردە بولسۇن، نامراتلىق ۋە ياشاشنىڭ تەس بولۇشى ئۇيغۇر ياشلىرىغا سوئال بەلگىسى ۋە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ كەلدى. ئەمدىلىكتە قاراپ باقىدىغان بولساق، بۈگۈنكى ياشلىرىمىزمۇ ئوخشاش ياكى ئوخشىمىغان مەزمۇندىكى قىينىچىلىقلارغا دۇچ كەلدى ھەم دۇچ كېلىۋاتىدۇ. خىزمەت تېپىشنىڭ تەس بولۇشى، موھتاجلىق، ئۆي سېتىۋېلىش، توي قىلىشقا كېتىدىغان پۇلنىڭ بولماسلىقى، ھەتتا ئىزدەي دېسە كۆڭۈلدىكىدەك لايىقمۇ چىقماسلىق قاتارلىق بىر مۇنچىلىغان مەسىلىلەر ياشلىرىمىزنىڭ يەلكىسىنى باستى، رومىي دۇنياسىنى ئېغىر دەرىجىدە مەنىۋى تەڭپۇڭسىزلىققا گىرىپتار قىلدى. ئۇنداقتا بۇ قىينىچىلىقلار تۇغمەسمۇ؟ ياشلىرىمىزنىڭ ئىستىقبالى راستىنلا بىز ئويلىغاندەك ناچار بولارمۇ؟ ياشلىرىمىزنىڭ قىينىچىلىقلارغا تۇتۇۋاتقان پوزىتسىيەسى قانداق بولۇۋاتىدۇ؟ بۇلار ـــ ياشلىرىمىز نۆۋەتتە دۇچ كېلىۋاتقان قىينىچىلىق ھەققىدە ئويلانغىنىمىزدا ئۆزىمىزنى ئەپقاچقىلى بولمايدىغان ئىزدىنىشنى تەلەپ قىلىدىغان مەسىلىلەردۇر.

سوئال يۇقىرىقىدەك قويۇلغانىكەن، تەبىئىي ھالدا «بۇ قىينىچىلىقلار ئۆزلۈكىدىن پەيدا بولۇپ قاپتىمۇ؟ ئۇنىڭ يىلتىزىنى سۈرۈشتۈرمەي تۇرۇپ قىينىچىلىقنىڭ ماھىيىتى توغرۇلۇق قانداقمۇ سۆز ئاچقىلى بولسۇن؟» دېگەندەك قارشى پىكىر قويۇلۇشى مۇمكىن. قىينىچىلىقنىڭ ئىجتىمائىي يىلتىزىنى تو-

نۇش، ھېس قىلىش بىلەن، ئازابلىنىش باسقۇچىدا تۇرۇپ قېلىش بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. قىينىچىلىقنىڭ مەۋجۇتلۇقى راست؛ مەسىلىلەرنىڭ دۆۋىلىنىپ كەتكىنىمۇ راست؛ ئەقلى بار ياشلىرىمىزنىڭ مەسلىنى يۈزەكى بولسىمۇ تونۇپ يەتكىنى راست. بۇ بابتا «قىينىچىلىقنى تونۇدۇق، ئەمدى ئۇنىڭدىن غالىب كېلىشىمىزگە نېمە توسالغۇ بولۇۋاتىدۇ؟ نېمە قىلىشىمىز كېرەك؟ شەخسىنىڭ قۇربىتى يېتىدىغان دائىرىدىكى قايسى ئىشلاردا سەۋەنلىكلەرگە يول قويۇۋاتىمىز» دېگەن نۇقتىلار بويىچە تەھلىلىمىزنى قانات يايدۇرىمىز. تەھلىلىمىز ئاۋۋال ئۇيغۇر ياشلىرىمىز تونۇپ يەتكەن، ئەمما ئۇلارنىڭ قىينىچىلىقتىن غالىب كېلىشىگە توسالغۇ بولۇۋاتقان روھىي ئامىللارنى مۇھاكىمىگە قويۇش بىلەن باشلىنىدۇ.

1. قىينىچىلىقنى مۇبالىغە قىلىۋېتىش. ھەر ماڭدامدا «ئىش تاپماق تەس، ئۆگەنگەننىڭ پايدىسى يوق، قىلغۇدەك خىزمەت يوق، پۇل چىڭ يەرگە كىرىپ كەتتى...» دېگەندەك گەپلەرنى ئاڭلاپ تۇرىمىز. زاماندىن، ۋەزىيەتتىن زارلىنىش ئومۇميۈزلۈك بىر خىل خاھىشقا ئايلىنىپ قالدى. ئۆزىمىزنى ئەڭ ئېغىر قىينىچىلىق ئىچىدە قالغاندەك، ھېچكىمنىڭ دەردىنى بىزنىڭكىگە يەتمەيدىغاندەك ھېس قىلىمىز. ئەمەلىيەتتىچۇ؟ بىردەمىز «مۇمكىن ئەمەس» دېگەن ئىشنى يەنە بىر چېچەن ياش ۋۇجۇدقا چىقىرىۋاتىدۇ؛ بىرىمىزگە يەتتە قات ئاسمانىنىڭ نېرىسىدىكى ئىشتەك بىلىنگەن قىيىن مەسىلىلەرنى يەنە بىر ئىرادىلىك ياش ھەل قىلىۋاتىدۇ. دەرد بىزنىڭ بېشىمىزغىلا كېلەمدىكىن دېسەك، پەلەستىندىكى 50 نەچچە يىلدىن بېرى مەسىلىسى ھەل بولمايۋاتقان، ھەر ۋاقىت بومبارداندا، ئوقتا ئۆلۈش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتقان ياشلارنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق دەردى بار. ھىندونېزىيە، فىلىپپىن قاتارلىق دۆلەتلەردىكى ئوكيان بويىدا ياشىغۇچى كىشىلەر ئوخشاشلا دېڭىز ئوكيان تاشقىنىنىڭ خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتىدۇ. «ئۇ يەرنىڭ دۆلەت تۈزۈمى

ئوخشمايدۇ» دەپ باھانە كۆرسىتەيلى دېسەك، دۆلىتىمىز جۇڭ-گونىڭ باشقا يېرىدە ياشاۋاتقان ياشلارمۇ بىز دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىلەردىن خالىي بولالمايۋاتىدۇ. بېيجىڭ، شاڭخەي قاتارلىق شەھەرلەردە ئۆي باھاسىنىڭ زىيادە قىممەت بولۇشى تۈپەيلى ياشلار ئېغىر قىينىچىلىق ئىچىدە قېلىۋاتىدۇ. قىينىچىلىق بىزنىلا بوزەك قىلىۋاتقىنى يوق. ئادەم بولغانكەن، تەڭسىزلىك ھامان مەۋجۇت بولىدۇ ھەم تۇگىمەيدۇ. بىز يۇكسەك دەرىجىدە دېموكراتىك دەپ تەسەۋۋۇر قىلىدىغان ئامېرىكىدىمۇ تەڭسىزلىك بار. بازار بار يەردە، كاپىتال كۈرىشى بار يەردە ھامان تەڭسىزلىك بولىدۇ ھەم بۇ تەڭسىزلىكنىڭ ماھىيىتى، خاراكتېرى، سەۋەبى ئوخشمايدۇ. بىز دەل مۇشۇ تەڭسىزلىكنى، دەل ئۆزىمىز دۇچ كېلىۋاتقان قىينىچىلىقنى مۇبالىغە قىلىۋەتكىنىمىز ئۈچۈن، روھىي ھالەتتە ئاۋۋال مەغلۇپ بولۇۋاتىمىز. ئەمەلىيەتتە يول يوقمۇ؟ بار. قىممەت يارىتالماسمۇ؟ يارىتالايمىز، ھەرىكەتكە ئۆتسەكلا، رېئاللىققا يۈزلەنسەكلا، پوزىتسىيەمىزنى ئۆزگەرتسەكلا يارىتالايمىز. ئەمما، قىينىچىلىقنى مۇبالىغە قىلىۋېتىش پىسخىكىسى تۇگۈلۈۋېلىشىمىزغا، بۇ نىشاندىن قېيىپ كېتىشىمىزگە سەۋەب بولۇۋاتىدۇ. ئەسلىي بازار بار يەردە ھامان پۇرسەت تېپىلاتتى. «ئارمان» شىركىتى، «بۇغدا» دوختۇرخانىسىدا ئىختىساس ئىگىلىرىنى قېزىش بۆلۈملىرى قۇرۇلدى. بازار بۇ شىركەتلەرنى شۇنداق قىلىشقا مەجبۇر قىلدى؛ رىقابەتتە پۇت دەسسەپ تۇرۇش ئۈچۈن ئىختىساس ئىگىلىرىنى تالىشىشقا مەجبۇر قىلدى. بىز ئۆگەنگەن كەسىپىمىز، قۇربىتىمىز يېتىدىغان ئىشلار دائىرىسىدە بۇرۇنراق ھەرىكەتكە ئۆتكەن بولساق، ئىزدەنگەن بولساق، ئۆزىمىزگە ماس كېلىدىغان خىزمەتنى بىر يەردىن تاپالايتتۇق. تۇغرىراقى، خىزمەت تاپالمىدۇق ئەمەس، قىينىچىلىقنى مۇبالىغە قىلىۋېتىپ ھەرىكەتكە ئۆتمىگەنلىكىمىز ئۈچۈن، سۈسلۇق قىلغانلىقىمىز ئۈچۈن پۇرسەتنى باشقىلارغا تارتقۇزۇپ قويدۇق. بىز بۇ ئەھۋالدا ئەپسۇسلانغان

هالدا «باتۇرلۇق تۇگىسە ھەممە نەرسە تۇگەيدۇ» دېگەن گەپنى ئەسلەشكە مەجبۇرمىز. «قاراڭغۇ گۆرنى تىللىغۇچە بىرەر تال شام بولسىمۇ ياندۇرغان ياخشى» دېگەن گەپ بىكار ئېيتىلمىغان.

2. قېيىداش پىسخىكىسى. قىينىچىلىق ئالدىدا مەغلۇپ بولغان ئادەم ئۆزىنى بەزلەش ئۈچۈن بىر باھانە تېپىشقا موھتاج. ئادەم بۇ باھانىنى ھۆكۈمەتتىن، سىياسەتتىن، ئىجتىمائىي مۇھىتتىن ۋە باشقا ھەر خىل ئىجتىمائىي ئامىللاردىن ئىزدەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن دۆڭگەپ قويۇش، قېيىداش يولى بىلەن ئۆزىدىكى ئازاب، تايانچىسىزلىق، غېرىبلىق تۇيغۇسىنى ئازراق بولسىمۇ يەڭگىللەتمەكچى بولىدۇ. ئەمەلىيەتتىچۇ؟ قېيىداش پىسخىكىسى ھېچقانداق مەسىلىنى ھەل قىلىپ بېرەلمەي رېئال تۇگۇنلەردىن ئۆزىمىزنى قاچۇرۇشقا، تەخىرسىز ۋەزىپىلەرگە سەل قاراشقا ئېلىپ بارىدۇ؛ ئېغىرراق بولغاندا، بىزنى ئېغىر مەنىۋى تەڭپۇڭسىزلىققا دۇچار قىلىدۇ. قېيىداش پىسخىكىسى ئوبدان باھانىدىن بىرنى تېپىپ بەرگەندىن كېيىن ئىلگىرىلەش يولىمىزنى ئۆزىمىز توسۇپ قويىمىز، تۇگۇلۇۋالىمىز، ئىقتىدارىمىزدىن گۇمانلىنىمىز، ئىشەنچىمىز سۇسلىشىدۇ. ئەمما، بىز قېيىداش يولى بىلەن يېڭى ـ يېڭى قىينىچىلىقلارنىڭ ئاغزىنى ئېچىۋەتكىنىمىزنى، ئالدىدىكى بىر مەسىلىنى ھەل قىلماي تۇرۇپ، كېيىنكى مەسىلىنى ھەل قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئويلاشمايمىز. بىز قاقشىغان جەمئىيەت ئۆز ئوربىتىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ، ھايات داۋام قىلىۋېرىدۇ. بىز ماكرو سىستېمىلارنى يەككە ھەرىكەت، شەخسىي تىرىشچانلىق بىلەن ئۆزگەرتەلمەيمىز؛ كۆزىمىزگە بارغانچە سىغمايۋاتقان ئادەملەرنىمۇ ئۆزگەرتەلمەيمىز. پەقەتلا ئۆزگەرتەلەيدىغىنىمىز ئۆزىمىز. ھىندىلارنىڭ داھىيسى گەندى: «سەن دۇنيادا بىرەر ئىجابىي ئۆزگىرىشنىڭ بولۇشىنى كۆرمەكچىمۇ؟ ئۇنداق بولسا ئېسىڭدە تۇتقىنكى، سەن ئاۋۋال كۆرۈشكە تېگىشلىك تۇنجى ئىش ـــ

ئۆزۈڭنى ئۆزگەرتىش!» دېگەندە ئادەمدە ئۆزىنى ئۆزگەرتىش ئىقتىدارىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئېنىق قەيت قىلغان.

3. تەسىرچانلىق كېسىلى. ياشلىرىمىزنى ئازدۇرۇسىغا يەتكۈزمەيدىغان يەنە بىر ئامىل تەسىرلىنىش كېسىلى. بىر نەرسىلەردىن ئاسان ھاياجانلانمىز، تەسىرلىنىمىز، ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي شۇ ۋاقىتتىكى ئىلھاملاردىن ئەسەرمۇ قالمايدۇ. ھەرىكەتتىن سۆز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. ئەمەلىيەتتە ئاددىي ھەقىقەتلەردىن تولىمۇ كېچىكىپ خەۋەر تېپىش ياكى سۇسلۇق، بىپەرۋالىق سەۋەبلىك خەۋەرسىز قېلىش ــ ئادەمدىكى بىر ئاجىزلىق. شۇڭا ھەرقايسى دەۋرده ھېكمەتلەر ھەر خىل شەكىللەردە قولاقتا قويۇلۇپ تۇرىدۇ. تۇم ـ تۇم كىتابلار يېزىلىپ، نەسىھەت ـ ئۇگۈتلەر ئاڭلىتىلىپ تۇرىدۇ. «ئىجتىمائىي پەنلەر دۇنياسىدا دېيىشكە تېگىشلىك گەپلەر دېيىلىپ بولدى. ئەمدىكى گەپ ئوخشاش ئىدىيەنى ئوخشىمىغان نۇقتىدىن چىقىپ ھەرىكەتكە سۇسلۇق قىلىۋاتقان ئۇنتۇغاق كىشىلەرنىڭ سەمىگە سىلىپ تۇرۇش.» تەسىرلىنىشكە توغرا كەلسە، يېڭى تېخنىكا، يېڭى ئىختىرالارنىڭ يارىدىمىده بارلىققا كېلىۋاتقان ئالەمشۇمۇل ئىشلار، بۇيۇك گىگانت شەخسلەر كۆرمىڭ. ئەمما تەسىرلەنگەن قەلب تۇيغۇغا، كاللا ھەرىكەتكە بۇيرۇق بەرمىسە، بۇنداق ھېسسىيات ئادەمگە ھېچقانداق نەپ ئېلىپ كېلەلمەيدۇ. 2005 ـ يىلى باھاردا «سەرخۇش ئىنگلىز تىلى مەكتىپى» دە سۆزلىگەن بىر نۇتۇقۇمدا مەن لېكسىيەگە قاتناشقان 150 تەك ئىستۇدېنتقا «تەسىرچانلىق كېسىلى» نىڭ نېمە ئۈچۈن زىيانلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ نەق مەيداندا تەجرىبە ئىشلەپ بەرگەنىدىم. ئاۋۋال يېرىم سائەت ئادەمنىڭ يوشۇرۇن قۇدرىتى توغرۇلۇق ئەملىي مىساللار بىلەن سۆزلىگىنىمده ئوقۇغۇچىلار ناھايىتى بېرىلىپ ئاڭلىدى. نەچچىلىگەن ئوقۇغۇچىلار نۇتۇقىنى ئۇنئىلغۇغا ئالدى. تەسىراتنى بايان قىلىش باسقۇچىدا ئۆزىنىڭ قانداق ئىرادىگە كەلگەنلىكىنى، قانداق تىرىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش-

تى. مەن 10 مىنۇتلۇق پىكىر ئالماشتۇرۇشتىن كېيىن: «سەل چارچىدىڭلار، ئارىمىزدا ناخشىنى ئاجايىپ ياخشى ئېيتىدىغان كېلىشكەن بىر يىگىت بار. ئېسىل ناخشىدىن ھۇزۇرلىنىپ لېكسىيەنى داۋاملاشتۇرىمىز. لېكىن شەرت، بىرلا ناخشا ئاڭلايمىز، بولامدۇ؟» دېدىم. ئوقۇغۇچىلار خۇشاللىق بىلەن: «بولىدۇ!» دەپ ۋارقىراشتى. مەن دەرستىن بۇرۇن شىنجاڭ تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇيدىغان بىر ئوقۇغۇچىغا تەسىرلىك، يۇرەككە تېگىدىغان ناخشىدىن ئىككىنى تەييارلاپ قويۇشنى تاپىلىغانىدىم. بۇ ئوقۇغۇچۇم بوي - تۇرقى بەكمۇ قاملاشقان، ئېگىز، گىتار بىلەن ناخشىنى ياخشى ئېيتىدىغان يىگىت ئىدى. ئۇ گىتارنى كۆتۈرۈپ ئوتتۇرىغا چىققاندا، ھەممەيلەننىڭ دىققىتى ئۇنىڭغا ئاغدى. قىزلارنىڭ روھىي دۇنياسىغا بەكرەك دىققەت قىلدىم. «سېنى سۆيەتتىم» دېگەن ناخشا ئاجايىپ مۇڭ بىلەن ئېيتىلغاندا، ئوقۇغۇچىلار شۇكلەپ كەتتى. ناخشا ھەقىقەتەن ياخشى ئېيتىلدى. ناخشا ئېيتىلىپ چاۋاك چېلىنغاندا، مەن: «گەپنىڭ ئاخىرىنى دەۋېتەي، بەك مۇھىم گەپلەر بار» دېدىم ۋە مەقسەتلىك ھالدا «يەنە بىر ناخشا ئاڭلىۋېتەمدۇق - يا!» دېگىنىمدە، ئوقۇغۇچىلار خۇشاللىق بىلەن چۇرقىرىشىپ كەتتى. مەن چاقچاق ئارىلاش: «بايىلا قالتىس ئىرادىگە كەلگەنتىڭلار، ئەمدى بىر ناخشا سىلەرنى شۇنچە ئېزىپ، ئىرادەڭلارنى سۇسلاشتۇرۇۋەتتىمۇ؟» دېدىم ۋە قوشۇپ قويدۇم: «مانا بۇ بىزدىكى تەسىرچانلىق كېسىلىنىڭ ئاددىي ئىپادىسى. ھايا جانلانغاندا ئىرادىگە ھەممە ئادەم كېلىۋېرىدۇ. ئەمما ھەرىكەتكە ئۆتۈش — ئايرىم گەپ. ھەرىكىتىمىزگە، ئويلىنىشىمىزغا تۇرتكە بولغۇدەك ھېكمەتلەر چىقىپ تۇرىدۇ. ئەمما، ھەرىكەتكە ئۆتمەي تەسىرلىنىش باسقۇچىدا تۇرۇپ قالساق، بۇ ھېكمەتلەر ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق گەپلەردۇر.» ياشلىقىنىڭ ئەڭ گۈزەل چېغىدىكى بىر يىگىت ئىرادىگە كېلىپ غايىسى ئۈچۈن ھەرىكەتكە ئۆتۈۋاتقان ۋاقتىدا چىرايلىق قىزلارنى، ئېسىل كۆرۈنۈشلەرنى ھەربىر

قېتىم كۆرۈپ غىدىقلىنىۋەرگەندە، ئۇنىڭ روھى ئىزدىنىشىنى ئەمەس، بەردەم بولسىمۇ ئۆزىنى قويۇۋېتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ھەربىر كىتىمىز توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. ھېسسىياتچانلىق، تەسىر-چانلىق باسقۇچىدا تۇرۇپ قالمىز- دە، ئارزۇيىمىز ئارزۇ پې-تى، قىينىچىلىق قىينىچىلىق پېتى قېلىۋېرىدۇ.

4. مۇھەببەتنى دالدا تام قىلىۋېلىش. قىينىچىلىق ھەل بولمىغاندا، باش سەۋادىن جالىي بولمىغاندا، يۈرەك تەشۋىش-لەرگە بەرداشلىق بېرەلمەي ئۆزىنى بەزلەش ئۈچۈن پاناھگاھ ئىزدەيدۇ. ياشلار ئۇچۇن بۇ پاناھگاھ ــ دەل مۇھەببەتتۇر. ياشلار مەسلىسى تۈگىمىگەنسېرى مۇھەببەتكە بېرىلىدىغان بو-لۇپ قالىدۇ، مۇھەببەتكە بېرىلگەنسېرى ئۆزى ئىزدىگەن چىن مۇھەببەتنىڭ رېئاللىقتا تېپىلمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ ئۇ-مىدسىزلىنىدۇ. ئۈمىدسىزلەنگەنسېرى بىر ئىشقا رايى بارمايدۇ. يېڭى قىينىچىلىق مانا مۇشۇنداق چاغدا ماراپ تۇرغان بولىدۇ. ئەلۋەتتە، مۇھەببەت توغرا يولغا يېتەكلەنسە، ئىككى تەرەپكە ئاجايىپ زور ھاياتىي كۈچ بېغىشلىشى مۇمكىن. ئەمما، كۆپىن-چە ھاللاردا ھېسسىياتى تەۋرىنىپ تۇرغان ياشلار مۇھەببەت كوچىسىدا مەستۇ - مۇستەغرەق بولۇپ كېتىدۇ. مەۋجۇت مە-سىلىلەرنى ئۇنتۇپ قالىدۇ. بىز بۇ چاغدا «قالتىس بىر ياشى-ۋەتكەندىن، بىر قېتىملىق گۈزەل ئۇچرىشىشتىن كېيىن نېمە قىلىمىز؟» دەپ سوئال قويىمىز. بىز مۇھەببەتلىشۋاتقان ۋاقىتتا باشقىلارنىڭ قولى كىتاب ۋاراقلاۋاتقان بولسىچۇ؟ بىز مۇھەببەتنىڭ قۇلىغا ئايلىنىۋاتقان چېغىمىزدا بىز بىلەن تەڭ دېمەتلىك باشقىلار ئۆز تەقدىرىنىڭ غوجايىنىغا ئايلىنىۋاتقان بولسىچۇ؟ مۇھەببەت سەۋاسى، ئاشقىلىق ئوتى باشقا كەلگەندە قىينىچىلىق كۆزىمىزگە كۆرۈنمەيدۇ، ئىلگىرىلىگىمىز كەلمەي-دۇ. ئۆزىمىزنىڭ دەردى دۇنيادىكى ئەڭ ئېغىر دەردىتەك، باشى-قىلار بىزنى چۈشەنمەيۋاتقاندەك ھېسسىياتتا بولىمىز. بىر قى-سىم ئوغۇللار بولسا ھاراقتىن، تاماكىدىن تەسەللى تاپماقچى

بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ساختا دەردەمەنلىكتۇر. قەھرىمانلىق، ئىجادچانلىققا مەنبە بولىدىغان مېڭە ھېسسىياتچانلىققا ئورۇن بوشاتقاندا، ئادەمنىڭ كۆزىگە ھېچنېمە كۆرۈنمەيدۇ. بۇ چاغدا كىرىزىس ۋە قىيىنچىلىق بىزنى پىرقىرىتىۋاتقان باخشىغا، بىز نېمە ئۈچۈن پىرقىراۋاتقانلىقىنى بىلمەي ئايلىنىۋاتقان بەچارە بايقۇشقا ئايلىنىمىز.

5. بالدۇر قېرىۋېلىش. مەن پات - پاتلا بالىچاقلىق بولغان، 30 ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان ياش ئەر - خوتۇنلارنىڭ بالىلىرى توغرۇلۇق گەپ قىلىۋېتىپ: «بىزنىڭ بولار يېرىمىز مۇشۇ بولدى. ئەمدى بالىنى ئوبدانراق تەربىيەلەرمىز» دېگىنىنى ئاڭلايمەن ھەم ھەيران قالىمەن. شەھەرلەردە خىزمەتكە چىقىپ قەرزگە ئۆي سېتىۋالغان، تۇرمۇش ئالدىغا سېلىۋالغان ياش ئەر- خوتۇنلاردا بىر ئىزىدا توختاپ قېلىش، تۇرمۇش نىشانىدىن ئادىشىش ئەھۋاللىرى گەۋدىلىك. بەزىلەر بولسا ئۆزىنى ئەمدى كارغا كەلمەيدىغاندەك ھېس قىلىدۇ. بۇ خىل روھىي ھالەت تولۇمۇ زىيانلىق. ئۆزىنى تەربىيەلەشنى توختاتقان ئادەم قانداقمۇ بالىسىنى ياخشى تەربىيەلىسۇن؟ مەن ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدا «ئەرلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدىغان - قازىنالمايدىغانلىقى 30 ياشقىچە بەلگىلىنىپ بولىدۇ» دېگەن گەپنى جىق ئاڭلايتتىم. ھازىر ئۆز ئەمەلىيىتىمدىن كۆزىتىپ باقسام، بۇ گەپ ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ رېئاللىقىغا تازا ماس كەلمەيدىكەن. ئۆزىمىزنىڭ تىلى ۋە دۆلەت تىلىنى ياخشى ئۆگىنىش ئۈچۈنلا نەچچە يىل كېتىدىكەن. ئوقۇش پۈتكۈزۈپ، تەمتىلەشتىن قۇتۇلۇپ ئەمدى ئاغزى ئاشقا تەگكۈچە ياش 30 قا بېرىپ قالىدىكەن. قارىشىمچە، ئۇيغۇر ياشلىرى 30 ياش ئەتراپىدا يېڭىچە بىر ھايات پەللىسىگە قەدەم قويىدىكەن. مېنىڭچە، ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ھاياتى بۈگۈنكى دەۋرده 30 ياشتىن كېيىن رەسمىي باشلىنىدىكەن. بالدۇر قېرىۋېلىش، نىشان بولماسلىق بىزنى روھىي، جىسمانىي جەھەتلەردىن زەئىپلەشتۈرۈش رولىنىلا ئويناىدىكەن.

30 ياش ئۆچۈرىسىدىكى ياشلاردا «ھاياتىم ئەمدى باشلانىدى» دېگەن روھىي ھالەت بولۇشى كېرەك. بولمىسا، يەلكىنى قىيىنچىلىق باسقىنى باسقان.

6. چۈشكۈنلۈك. يۇقىرىدا مۇھاكىمە قىلغان نۇقتىلاردىن قىيىنچىلىقنى مۇبالىغە قىلىۋېتىش خاھىشى قېيىداش پىسخىكىسىنى، تەسىرچانلىق، ھېسسىياتچانلىق مۇھەببەت ھەققىدىكى خاتا چۈشەنچىنى كەلتۈرۈپ چىقارسا، بالدۇر قېرىۋېلىش تۈيغۇسى بىپەرۋالىقنى، سۈسلۇقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ بەش ئامىل باشقا كىچىك نۇقتىلارغا قوشۇلۇپ قەلبىتە چۈشكۈنلۈككە ئورۇن ھازىرلايدۇ. يېڭى كىرىزىس شۇنىڭ بىلەن يېڭىدىن باشلىنىدۇ. ھەممە مىللەتنىڭ، ھەممە ئادەمنىڭ چۈشكۈنلىشىدىغان ۋاقتى بولىدۇ. چۈنكى، چۈشكۈنلۈكنىڭ مەنبەسى ــ ئۇمىدنىڭ كۆپۈككە ئايلىنىشىدۇر. ئىنسان ئۇمىدى بەربات بولغاندا، رېئاللىق ئالدىدا ئىلاجسىز قالغاندا ھامان چۈشكۈنلۈك قاينىمىدىن قۇتۇلالمايدۇ، ئەمما چۈشكۈنلۈك ــ زېھرەك ئادەملەر ئۈچۈن يېڭىچە بىر مەنزىل، يېڭىچە بىر نۇر، يېڭى بىر ھەرىكەتنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى. چۈشكۈنلىشىپ ھەرىكەتكە ئۆتمەسلىك ــ ئەمەلىيەتتە ئۆزىنى ئازاب ئوتلىرىغا تۇتۇرۇق قىلىپ بېرىشتىن باشقا ئىش ئەمەس. راست، قىيىنچىلىق مەۋجۇت، ھەل قىلالمىدۇق، شۇڭا ئازابلاندۇق. لېكىن، ئازابلىنىش بىلەن نېمە ئىش ھەل بولدى؟ ئوت ئىچىدە تۇرغان ئادەم ئۆزىنى ئۇنىڭدىن قاندىق ئەپقېچىشنى بىلىشى كېرەك. دۇنيادا چۈشكۈنلەشكەنلەرگە، ئازاب تارتقانلارغا ھېچ يەردە مۇكاپات بەرمەيدۇ.

7. ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمنى ياراتماسلىق، بىراۋغا سەۋەبسىز ئۆچ بوپقېلىش. نۇرغۇن ياشلىرىمىز ئالدىراپ بىر كىشىنى يارىتىپ كەتمەيدۇ. بىراۋ نەتىجە قازىنىش ئۈچۈن كۈچىسە ئۆزىنى كۆرسىتىۋاتقاندەك، مەنمەنچىدەك ھېس قىلىدۇ. خىيالىدا ئۆزى قىلسا تېخىمۇ ياخشى قىلىۋېتىدىغاندەك ئويلايدۇ. باشقىلارنى ياراتمايدۇ ــ يۇ، ئۆزى ھەرىكەتكە ئۆتمەيدۇ.

پسخولوگىيە نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلغاندا، ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمنى ياراتماسلىق — ئازاب چېكىۋاتقان، ئۆزىنى تايانچسىز ھېس قىلىۋاتقان زەئىپ روھنىڭ ئەكس نۇقتىدا ئۆزىنى ئاشكارلىشى. پسخىكىسى ساغلام ئادەم نەتىجە قازانغانلاردىن، بىر ئىشنى ياخشىراق قىلغانلاردىن تەجرىبە ئۆگىنىدۇ، نەتىجە قازىنىش جەريانىنى كۆزىتىدۇ. روھى زەئىپ ئادەم بولسا باشقىلارنىڭ قىلغان ئىشىنى ياراتماسلىق، مەنسىتمەسلىك ئارقىلىق سەرسانلىقتا، تىت - تىتلىقتا قېلىۋاتقان مەنۇى دۇنياسىغا تەسەللى ئىزدەيدۇ. ئەنگلىيەنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتچىسى كرستيان تايلور: «باشقىلارغا سەۋەبسىز ئۆچ بولۇپ قېلىش — ئۇيغۇرلاردىكى پسخىكىلىق ئاجىزلىقنىڭ بىرى» دەپ يازىدۇ. بۇ ھال ئۇيغۇر ياشلىرىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك. بەزى ياشلار سەھنىدە، ئېكراندا، ئاممىۋى سورۇنلاردا، خىزمەت ھالقىلىرىدا كۆرگەن ئادەملەرنى نېمىشقىدۇر ياقتۇرمايدۇ. باشقىلارغا سەۋەبسىز ئۆچ بولۇپ قېلىش — ئىلغارلارنىڭ تەجرىبىسىدىن ئۆگىنىش، ھەمكارلىققا ئەھمىيەت بېرىش تەكتىلىنىۋاتقان بۇ دەۋرده ئىنتايىن زىيانلىق بىر پسخىكا. ئۇ ئەمەلىيەتته قىسلىغان، تۇنجۇققان ئۆزلۇكنىڭ ئىپادىسى. بىر ئىشنى توغرا قىلغانلار، نەتىجە قازانغانلار ئەمەلىيەتته ئۆزلىرى دۇچ كەلگەن قىيىنچىلىقلارنى توغرا يوسۇندا ھەل قىلغانلار بولۇپ، ئۆگىنىشكە تېگىشلىك تەرەپلىرى ھامان تېپىلىدۇ. ھېچكىمنى ياراتماسلىق، باشقىلارغا سەۋەبسىز ئۆچ بوپقېلىش بىر خىل پسخىكىلىق تەڭپۇڭسىزلىق بولۇپ، ئېغىرلاشقاندا ھەسەتخورلۇقتىن ئىبارەت داۋالاش تەس بولغان كېسەلگە باشلايدۇ. ئۇ ھالدا كۆزىمىزگە يوغان كۆرۈنۈپ كېتىۋاتقان قىيىنچىلىق ۋە كىرىزىسنى يەڭمەك بەسى مۇشكۇل.

8. ئىقتىسادىي ئاڭ تۆۋەن بولۇش. بىز ھەمىشە «پۇل ھازىر چىڭ يەرگە كىرىپ كەتتى» دېگەن گەپنى ئاڭلاپ قالىمىز. مەن بۇ گەپنى «توغرىراقى، پۇل تېپىشقا قانات بولىدىغان

ئەقىل ۋە دىت چىڭ يەرگە كىرىپ كەتتى» دەپ چۈشەنمەن. تۇرمۇشنىڭ سۈپىتى قىممەت ۋە ئۇنۇم تەلەپ قىلىۋاتقان بۇ-گۈنكى كۈندە ئولتۇرۇشلاردا، توردا جىق ۋاقىت سەرپ قىلىش-نى، سائەتلەپ پاراڭ سېلىشنى ھەرگىزمۇ قوبۇل قىلغىلى بول-مايدۇ. بىزدىن كېتىۋاتقىنى ــ قىممىتى يوق نەرسە ئەمەس، بارغانسېرى قىسقىراۋاتقان ئۆمرىمىزنىڭ بىرلىكى بولغان ۋاقىت؛ ئويلىنىپ ئىزدىنىشكە سەرپ قىلساق، پۇل ۋە قىممەت ياراتقىلى بولمىدىغان ۋاقىت. ھەر قېتىم ئۈيغۇر تور مۇنبەرلە-رىدە كۈندە تورغا چىقىشنى ۋەزىپە قاتارىدا كۆرۈۋاتقان، تور ئارقىلىق ئۆزىنى بەزلەۋاتقان ياشلارنىڭ كۆپلۈكىنى سەزگىنىم-دە ئازابلىنىمەن. «ياخشى يېزىپسىز، رەھمەت!» دېگەندەك تايىنى يوق ئىنكاسلار، تەسىرات ماربلاپ يېزىلىۋاتقان پاخال يازمىلار ۋاقىت تەلەپ قىلمىدۇ. شۆھرەت تامىسىدىكى يازارمەنلەر ماختاش سادالىرىنى ئاڭلاش مەقسىتىدە كۈندە دېگۈدەك مۇنبەرلەرنى ئا-رىلايدۇ. ئىقتىسادىي ئۇنۇم بىلەن ئۆلچىگەندە بۇ ئىنتايىن خە-تەرلىك بىر ئىش. «باي دادام، نامرات دادام»، «تەپەككۇرغا تايە-نىپ ئىگىلىك تىكلەش» دېگەن كىتابلاردا پۇل تاپالمايدىغان كىشىلەردىكى بۇ خىل پاسسىپ روھىي ھالەت ياخشى تەھلىل قىلىنغان. جىق پۇل تېپىشنى ئويلاش، ئەمما شۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال لازىم بولغان پىسخىكىلىق ساپانى يېتىلدۇرمەس-لىك، پوزىتسىيەنى توغرىلىماسلىق ياشلىرىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ئېڭىنىڭ تۆۋەن بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان يەنە بىر سەۋەب. ئەلۋەتتە، ئەجدادتىن ئەۋلادقىچە مىراس قېلىۋاتقان نامراتلىق مەدەنىيىتى، ھەر خىل ئىجتىمائىي ئامىللارمۇ ئىق-تىسادىي ئاڭنىڭ تۆۋەن بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەمما، بۇ ماقالىنىڭ ئاساسىي نۇقتىسى شەخسنىڭ روھىي ھالىتىدىكى ئىپادىلەرنى تەھلىل قىلىش بولغاچقا، بۇ يەردە ئىقتىسادىي ئاڭنىڭ مەنبەسى، ماھىيىتى ھەققىدە جىق توختالمايمىز. مە-سىلە نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرگەندە، جىق پۇل تاپقانلار قىيىن-

چىلىقنى ئەڭ جىق يەڭگەنلەردۇر. كۆز ئالدىمىزدىكى قىيىنچىلىقنى يېڭىشكە جۈرئەت قىلمىساق، دېمەك، پۈل تاپالمايمىز. پۈل تاپالمىساق، رەڭگىمىز سارغىيىدۇ، قەددىمىز پۈكۈلىدۇ، ھاياتىمىزدا مەنە، تەم ئاز قالىدۇ. ئەمما، ياشلىرىمىزدا بۇنىڭ دەل ئەكسىچە بولغان يەنە بىر خاھىشىمۇ بار. يەنى ئۇ بولسىمۇ پۈلدىن باشقا ھېچنېمىنى تونۇماسلىق. بۇ بەكمۇ خەتەرلىك بولۇپ، ئاخىر روھىي خارابلىققا باشلاپ، ئالدىمىزغا ئويلاپمۇ باقمىغان يېڭى قىيىنچىلىقلارنى تاشلايدۇ. مۇناسىۋەت تاۋارغا ئايلانغاندا، بىز ئارىلىشىۋاتقان قارشى تەرەپمۇ بىز ئۈچۈن بىر تاۋارغا ئايلىنىدۇ. بۇ ھال داۋاملاشقاندا ئاچ كۆزلۈك، شۆھرەت-پەرەسلىك، داغۇازلىق كۈچىيىدۇ. نەتىجە، بەربىر ئوخشاش — روھىي گادايلىق. مەنىۋىيىتى گادای ئادەم غېرىبلىقتىن، يالغۇزلۇقتىن قاچىدىغان بولىدۇ، تۇرمۇشنى مەنىسىز ھېس قىلىدۇ، ئەقىدىدىن يىراقلايدۇ. ئاخىرىدا بۇنداقلارنىڭ ھاياتى ئوخشاشلا كىرىزىس ئىچىدە داۋام قىلىدۇ. دېمەك، شۇ نەرسە ئېنىقكى، ۋاقىتنى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئۇنۇم بىلەن ھېسابلىماسلىق ئىقتىسادىي قىيىنچىلىققا ھامىلدار بولسا، پەقەتلا پۇلنىلا ئويلاش روھىي يېتىملىككە ھامىلدار بولىدۇ. شۇڭا ھەم ئىقتىسادىي ئاڭنى يېتىلدۇرۇش، ھەم مەنىۋى كامالەتكە ئىنتىلىش — ئىنسان ھاياتىنى قىممەت ۋە مەزمۇنغا ئىگە قىلىدۇ. بۇ ھالدا قىيىنچىلىق ئادەمنى بۇرۇنقىدەك بوزەك قىلالمايدۇ.

خوش، ئۇنداقتا ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ قىيىنچىلىقنى يېڭىشىگە توسالغۇ بولۇۋاتقان روھىي ئامىللارنى شەخس ئۆز روھىي دۇنياسىدىن يوقىتىشقا قادىرمۇ؟ قادىرلىقى قادىر. ئەمما بۇ ئاسان ئىش ئەمەس. چۈنكى، ئادەمگە كاشىلا قىلىدىغان توسالغۇنىڭ مەنبەسى ئادەمنىڭ ئۆزىدىن كېلىدۇ. بۇنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئادەم ئۆزى ھەققىدە ئويلىنىشنى توختىتىپ قويماسلىقى ۋە روھىي دۇنياسىدا تۆۋەندىكى ئۇچ نۇقتىدا پىسخىكىلىق

ئىسلاھات (بۇنداق قىلىشقا ئۇزاق ۋاقىت كەتسىمۇ) ئېلىپ بارىشقى لازىمدۇر.

1. خىيالنى باشقۇرۇش. ئادەمنىڭ كاللىسى ھەر ۋاقىت خىيالدىن نېرى بولمايدۇ. خىيال ئىككى خىل بولۇپ، بىرى ئاكتىپ خىيال؛ يەنە بىرى پاسسىپ خىيال بولىدۇ. تەسەۋۋۇر، ھۆكۈم، لوگىكىلىق خۇلاسىنى ئوربىتا قىلىپ سۈرگەن خىيال ئاكتىپ بولۇپ، قىيىنچىلىقنى يېڭەلەيدىغان غالىبلار بۇنداق خىيال قىلىشقا، دۇچ كېلىدىغان مەسىلىلەرنى ئانالىز قىلىپ تۇرۇشقا كۆنگەن. غەم، ھەسەتخورلۇق، دەرد، قېيىداش نۇقتىسى بويىچە قىلىنغان خىيال پاسسىپ خىيال بولۇپ، كاللا بۇنداق خىيالغا سەرپ بولغاندا، تەپەككۇر قىلىدىغان يۆنىلىشتىن ئېزىپ ھۇرۇنلىشىدۇ، بارا - بارا ئىشلىمەس بولىدۇ. شۇڭا بىرەر دەرد، غەمگە دۇچ كەلگەندە پاسسىپ خىيالنى ئاكتىپ خىيالغا ئۆزگەرتىپ ئۇنىڭدىن قانداق قۇتۇلۇش، قۇتۇلۇشنىڭ قەدەمباسقۇچلىرى ھەققىدە ئويلىنىش لازىم. خىيال ھەققىدە ھېچكىم ھېچ يەردە دەرس ئۆتمەيدۇ، ئاتا - ئانىمىزمۇ، ئوقۇتقۇچىلىرىمىزمۇ بىرنەرسە دەپ بېرەلمەيدۇ، بۇنى پەقەت ئۆزىمىزگە ئۆزىمىزلا ئۆگىتەلەيمىز. سىز ئىجابىي خىيالنىڭ پايدىسىنى كۆرگىنىڭىزدە، خىيالنىڭ دۇنيادا بىردىنبىر دەخلىسىز ھوقۇق ئىكەنلىكىنى، ھۇزۇر بېرىدىغانلىقىنى، قىممەت يارىتالايدىغانلىقىنى بايقايسىز. لېكىن، سىز بۇنىڭ ئۈچۈن خىيالىڭىزنىمۇ باشقۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى، خىيالىڭىزنى ئەركىگە قويۇۋېتىپ يامان قىلغانلىقىڭىزنى تونۇپ يېتىشىڭىز كېرەك. خىيال توغرۇلۇق گەپ بولغاندا ئۆز نۆۋىتىدە يەنە شۇنىمۇ تەكىتلەش كېرەك: بەزى ياشلار ئارزۇ - غايىنى بەك يوغان قىلىۋالىدۇ، ئەمما شۇنىڭغا تۇشلۇق قەدەم - باسقۇچلارنى ھازىرلاشقا تېگىشلىك روھىي ساپانى تەھلىل قىلمايدۇ. كىچىك بالىلار «چوڭ بولغاندا نېمە بولىسەن؟» دېگەن سوئالغا «ئالىم بولىمەن، ئۇچقۇچى بولىمەن» دەپ ئاغزىغا كەلگەنچە جاۋاب بېرىدۇ. چۈنكى، نەتىجە

سۇرۇشتۇرۇلمىگەندىن كېيىن بۇ سوئاللارغا نېمە دەپ جاۋاب بەرسە بولۇۋېرىدۇ. خىيالپەرەس ياشلار ئەقلى يېتىلمىگەن گۆ- دەك بالىلاردەك ئارزۇ ـ خىياللاردا بولغىنىدىن نومۇس قىلىشى كېرەك. بىر غايىنى تىكلىدۇقمۇ، دېمەك، ئۇنىڭغا كېتىدىغان قەدەم ـ باسقۇچلارنى پىلان بويىچە ئايرىش، تەھلىل قىلىش، ئاندىن جىددىي ھەرىكەتكە ئۆتۈش كېرەك. بولمىسا قىينىچىلىق مەڭگۈ تۈگىمەيدۇ. ئاددىيراق تىل بىلەن ئېيتقاندا، سىز ئەگەر بەش يىلدىن كېيىن ھەشەمەتلىك ماشىنام بولىدۇ دەپ ئويلى- سىڭىز، ئاپتوبۇستا ياكى پىيادە كېتىۋېتىپ ھەيۋەت ماشىنىدا ئولتۇرغانلارنى ئۇچراتقىنىڭىزدا ئۆزىڭىزنىڭ نېمە ئۈچۈن پىيا- دە قالغانلىقىڭىز، باشقىلارنىڭ نېمە ئۈچۈن ماشىنىدا ئولتۇرا- لىغانلىقى ھەققىدە ئويلىنىشىڭىز كېرەك. ئەگەر سىز ئۇزاق مۇددەتلىك مەشىق ئارقىلىق خىيالىڭىزنى باشقۇرالىسىڭىز، نۇرغۇن نەرسىلەرگە ئىگە بولالايسىز.

2. پوزىتسىيە توغرىلاش. بىز ئۆزىمىزنى قوينىغا ئېلىپ تۇرغان ئىجتىمائىي سىستېمىنى، جەمئىيەتنى، مۇھىتنى يەككە ھەرىكىتىمىز بىلەن يالغۇز ھالدا ئۆزگەرتەلمەيمىز. پەقەتلا ئۆزگەرتەلەيدىغىنىمىز ـــ ئۆزىمىزنىڭ پوزىتسىيەسى. پىسخو- لوگلار ئادەمنىڭ مۇۋاپىقىيەت قازىنىشى 15% ى بىلىمدىن، 85% ى پوزىتسىيەدىن كېلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىققان. بىز ئۆزى بىلىملىك تۇرۇپ قىينىچىلىقتىن قۇتۇلالمىغان تالاي ئا- دەملەرنى ئۇچراتقان. پوزىتسىيە باشقا گەپ، بىلىم باشقا گەپ. يەنە ئۆز نۆۋىتىدە پوزىتسىيە پەيدا قىلىدىغان ئەقىلمۇ بىلىمگە تەڭ ئەمەس. شۇڭا، ئۇيغۇر ياشلىرى قىينىچىلىققا يولۇققاندا پوزىتسىيەنى توغرىلىشى كېرەك. پوزىتسىيەنى توغرىلاشنىڭ بىرىنچى قەدىمى تەشەببۇسكار بولۇشتۇر. مەسىلەن، سىز ئۇنۇ- ۋېرسىتېتقا يېڭى كەلگەن، بەش يىلدىن كېيىن ئۇرۇمچىدە قې- لىشنى ئويلىغان ئىستۇدېنت بولسىڭىز، قانداق ساپالارنى ھا- زىرلىغاندا ئۇرۇمچىدە بىر كىشىلىك خىزمەت تاپقىلى بولىدۇ-

غانلىقىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئويلىشىڭىز، قەدەم - باسقۇچلارنى بېكىتىشىڭىز، ئاندىن تەرتىپلىك يوسۇندا ھەرىكەتكە ئۆتۈشىڭىز كېرەك. پوزىتسىيەنى توغرىلاشنىڭ ئىككىنچى قەدىمى ئۆزىنى مەسخىرە قىلىشقا جۈرئەت قىلىش. مەسىلەن، بىز ئۆزىمىزنى ئىچىمىزدە: «مۇشۇ ھالىڭ بىلەن نەدىمۇ خىزمەت تاپالارسەن؟» دېگەندەك ئويلار بىلەن مەسخىرە قىلىپ تۇرۇشىمىز، نىشانىمىزغا يېتىش داۋامىدىكى پۈتلىكاشاڭلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاشقا تىرىشىشىمىز كېرەك. بۇ ھال بىزدىن مەلۇم تۈرگە ماھىر، پىششىق بولۇشنى، كەسىپ ئەھلى بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن، چالىلىق، ئۆز كەسپىنىڭ ئەھلى بولالماسلىق — ئۈيغۇر ياشلىرىنىڭ پوزىتسىيەسىنىڭ توغرا بولماسلىقىدىن كېلىپ چىققان، ئۇلارغا قىممەت يارىتىپ بېرەلمەيۋاتقان ئامىلدۇر. كۆپىنچە ئادەملەر باشقىلاردىن ماختاش، مەدھىيە سۆزلىرىنى ئاڭلاشقا كۆنۈك. ماختاش سادالىرى — بىزنىڭ توغرىلاشقا تېگىشلىك پوزىتسىيەمىزگە سېلىنغان ئۈيقۇ دورىسى. جۈڭگو بۇگۈنكى زامان داڭلىق يازغۇچىسى فىڭ جىسەينىڭ «پۈۋلەپ ئۇچۇرۇلغان شارلار ھامان ئېتىلىپ كېتىدۇ» دېگەن گېپى ئېسىمىزدە بولسۇن. پوزىتسىيە توغرىلانغاندا، مېڭە بەدەنگە ھەرىكەتكە ئۆتۈش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. قىيىنچىلىققا جىڭ ئېلان قىلىش داۋامىدىكى پۈتلىكاشاڭلار سۈپۈرۈپ تاشلىنىدۇ.

3. ئادەت تۈرمىسىدىن چىقىش. ئادەت — قىيىنچىلىقنى يېڭىش داۋامىدا تەسىرگە ئىڭ ئاۋال ئۇچرايدىغان، يەڭگىك تەس بولغان، ئەمما ئىزدەنسەك، مەشىق قىلساق يەنىلا توغرا يۆنىلىشكە ئېلىپ ماڭغىلى بولىدىغان بىر ئوربىتا. بىز ھەربىرىمىز ئائىلە تەربىيەسى، مەكتەپ تەربىيەسى ۋە ئىجتىمائىيلىشىش داۋامىدا ھامان بەزى ئۇنۇمسىز ئادەتلەردىن خالىي بولالمايمىز. دەل مۇشۇ ئادەتلەر بىزنىڭ نۇرغۇن گۈزەل ئارزۇ - ئارمانلىرىمىزنى بىتچىت قىلىپ تاشلايدۇ. ئۈيغۇرلاردىكى «سۈت بىلەن كىرگەن خۇي جان بىلەن چىقىدۇ» دېگەن ھېكمەت دەل

ئادەتنى ئۆزگەرتىشنىڭ تەسلىكىگە قارىتىلغان. سىز مەلۇم بىر ئىشتا ئىرادىگە كېلىپ بولغاندىن كېيىن ئادەت كۈچىنىڭ تە-سىرىگە ئۇچرايسىز. ناۋادا ئۆز ھېسسىياتىڭىزنى كونترول قە-لىشنى بىلمىسىڭىز، ئارزۇ ئارزۇ پېتى، غايە غايە پېتى قېلىۋې-رىدۇ. قىينىچىلىق تۇغىمەيدۇ. مەسىلەن، سىز كېلەر ھەپتىدىن باشلاپ ئىنگلىز تىلىنى بىر يىل ئىچىدە بېرىلىپ ئۆگەنمەكچى بولغان بولسىڭىز، ئۇ ھالدا سەھەر تۇرۇپ سۆز - جۈملىلەرنى يادلاش، كۈندە مۇقىم ۋاقىت چىقىرىش، سىجىللىقنى ساقلاش، ئىجتىمائىي ئالاقىگە كېتىدىغان ۋاقىتنى قىسقارتىش، غە-يرىقلايدىغان ئۇچۇرلارنىڭ تەسىرىگە ئاز ئۇچراش قاتارلىق بىر قاتار ۋەزىپىلەرگە دۇچ كېلىسىز. لېكىن، كۆنگەن خۇيىڭىز بۇ جەريانىدا سىزگە دەخلى قىلىپ پىلانىڭىزنى ئاقسىتىپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇنۇمسىز ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىشنى بىر كۈرەش، بىر مۇ-ھىم مەجبۇرىيەت سۈپىتىدە تونۇمايي تۇرۇپ كۆز ئالدىمىزدا دۆ-ۋىلىنىپ كەتكەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ بولغىلى بولمايدۇ. ئەلۋەتتە، ئادەت ئىجتىمائىي قۇرۇلما، ئىجتىمائىي مۇھىت، مە-دەنىيەت فورمىسى، ئىجتىمائىي ئالاقە، ئىرسىيەت ۋە كۆرگەن تەربىيە بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ئادەمنىڭ قان - قېنىغا سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. ئەمما، ئادەت پۈتۈنلەي ئۆز-گەرتكىلى بولمايدىغان نەرسىمۇ ئەمەس. مۇۋەپپەقىيەت قازان-غانلارنىڭ ئىش قىلىش ئۇسۇلىنى كۆزىتىش، مەشھۇرلارنىڭ تەرجىمىھالىنى ئوقۇش، ئۆتكۈر پىكىر ئىگىلىرىنىڭ ئىدىيەسى بىلەن پاتراق ئۇچرىشىش، كىتاب كۆرۈشنى داۋاملاشتۇرۇش قا-تارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ياخشى ئادەتلەرنى كۈنلەرنىڭ ئۆتۈ-شىگە ئەگىشىپ يېتىلدۈرگىلى بولىدۇ. ياخشى ئادەت ـــ ئادەم-نىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولىدىغان قامچا؛ ناچار ئادەت ـــ ئادەم ئۆزى خالاپ كىرىۋالمىدىغان ھەم ئالدىراپ چىقىشنى خالە-مايدىغان تۈرمە. ناچار ئادەتنى ئۆزگەرتمىگەن ئادەمگە ئەڭ ئاۋۇال خىرىس ۋە تەھدىت ئۆزىدىن كېلىدۇ؛ ئۆزى دۈشمەن بولىدۇ.

چىقىش يولى پۈتۈنلەي ئېتىلىپ كەتكىنى يوق. لېكىن، ناچار ئادەتلەرنىڭ ياشلىرىمىزنىڭ ئىلگىرىلەش يولىنى توسۇۋالغىنى راست. ياشلىرىمىز پۈتۈنلەي تۇگىشىپ كەتكىنى يوق، ئەمما ئۇنۇمسىز ئادەتلەرنىڭ ئۇلارنى بىچارىلىككە، خارلىققا باشلاۋاتقىنى راست. ئارزۇلار پۈتۈنلەي بىتچەت بولۇپ كەتكىنى يوق، ئەمما ياشلىرىمىزنىڭ غايىلەرنى تىكلەپ قويۇپ، ئادەت كۈچىنىڭ تەسىرى بىلەن نىشاندىن ئادىشىۋاتقىنى راست. مەن ئۆز ئەمەلىيىتىمدىن چىقىش قىلىپ تۇرۇپ ياشلىرىمىزغا سەھەر تۇرۇش، تەشەببۇسكار بولۇش، ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ئالدىن قىياس قىلىش، ۋاقىت تەقسىملەش، يالغۇز تۇرىدىغان ۋاقىتنى كۆپەيتىش، ئۆن ـ تىنسىز پىكىر قىلىش (قۇرۇق خىيال سۈرۈش ئەمەس)، زىيادە ئۇچۇردىن نېرى تۇرۇش قاتارلىق ئادەتلەرنى يېتىلدۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ بېقىش تەكلىپىنى بېرىمەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن ئادەتلەرنى مىسال كۆرسىتىش مۇمكىن. ئەمما ياماندىن يېرى، ياخشى ئادەتلەرنى يېتىلدۇرۇشنىڭ ئۆزى بىر گەپ. ھازىرغىچە توغرا ياشاشنى ئۆگىتىدىغان نۇرغۇن ئۇيغۇرچە كىتابلار نەشر قىلىندى. لېكىن، شۇ كىتابلارنى ئوقۇغان نۇرغۇن ياشلار يەنىلا ئۆزىنىڭ شۇ پېتى تۇرغانلىقىنى، روھىي ھالىتىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىغانلىقىنى ھېس قىلىشىدۇ. دېمەك، كىتاب ئوقۇپ ھەرىكەتكە ئۆتمەسلىك، تەسىرات باسقۇچىدا تۇرۇپ قېلىش، زەرەتلەنگەن ئىدىيەلەرنى پەرۋىش قىلىپ چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا تىرىشماسلىق بىزگە ھېچقانداق نەپ بەرمەيدۇ. مەن ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنغان شۇ خىلدىكى كىتابلاردىن «سىزنىڭ سەۋەنلىكلىرىڭىز» نى ئالىي مەكتەپ ۋاقتىمدا ئوقۇغان. «قايغۇرماڭ، باتۇرلارچە ياشاڭ» نامىلىق كىتابنى 2000 ـ يىلى ئۇيقۇسىزلىقتىن ئىبارەت مەرەز كېسىلنى يېڭىش داۋامىدا ئوقۇغان، قالغانلىرىنى ئوقۇمىدىم. ئەڭ ئاخىرىدا يەنىلا ھەرىكەتكە ئۆتكىنىم، تەشەببۇسكار بولغىنىم مېنى ئۆزۈمنى قايتا تونۇش، قېزىش پۇرسىتىگە ئىگە

قىلىدى. ئۆزۈمنى تىڭشاش، يۇرىكىمدىن كېلىۋاتقان چىن تۇيۇ-غۇلارغا بىپەرۋالىق قىلماسلىق، خاس يولۇمدا مېڭىشقا ئىلھاملاندۇردى. يۇقىرىدىكى بايانلارمۇ ئۆزۈمنىڭ قىيىنچىلىقنى يېڭىش داۋامىدا بىۋاستە ھېس قىلغانلىرىم. ئەلۋەتتە، باشقىلارنىڭ قىيىنچىلىقنى يېڭىشكە توسالغۇ بولىدىغان روھىي ئامىللار ھەققىدە ئويلىغان قىممەتلىك پىكىرلىرى ۋە خاس تەجرىبىلىرى بولۇشى مۇمكىن. قىيىنچىلىقنى يېڭىشكە دائىر ئوخشىمىغان تەجرىبىلەر تونۇشتۇرۇلسا، ئوخشىمىغان مىجەز-دىكى ياشلىرىمىزغا بىرەر تەرەپتىن بولسىمۇ پايدىسى تېگىشى مۇمكىن. مەسىلىنىڭ نېگىزىنى پىسخولوگىيە، جەمئىيەتشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئىزدەش، ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئەلۋەتتە قەدىرلەشكە تېگىشلىك ئىش. ئەمما، تەجرىبىدىن ئۆتكەن نەق گەپلەرمۇ ئورتاقلىق تۇيغۇسى ھېس قىلغان ئوقۇرمەنلەرگە نەپ بەرسە ئەجەب ئەمەس.

يىگىرمىنچى باب

ياشلىرىمىز بىلەن سۆزلىشىش

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: ئىشسىزلىق؛ پۇلسىزلىق؛ ئارتۇقچىلىقنى قەبۇل قىلىش؛ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش؛ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش

ئۆزۈمنى ياشلىرىمىزنىڭ ئالدىدا، خۇسۇسەن بۇرۇن قولۇمدا ئىنگلىز تىلى ئۆگەنگەن ئوقۇغۇچىلىرىمنىڭ ئالدىدا قەرزدارەك ھېس قىلىمەن. سەۋەبى، مەن جەمئىيەتشۇناسلىقنى ئۆگەنگىنىمگە ۋە چەت ئەلگە ئوقۇشقا چىقىشتىن بۇرۇن قىلغان ئارزۇلىرىمغا تۈشلۈق تېخىچە ياشلىرىمىز كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان مەسىلىلەر ھەققىدە تۈزۈك ئىزدىنىپ بولالمىدىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە «سەرخۇش» دېگەن ماركىنىڭ ئىلھامىنى، تىل ئوقۇتۇشتىكى يېڭى مېتودلارنى، تۈزگەن ئىنگلىز تىلى كىتابىمدىكى نۇرغۇن پىكىرلەرنى ئاشۇ ئوقۇغۇچىلارغا دەرس ئۆتۈش داۋامىدا مەن ئۇلارنىڭ سوئاللىرىدىن ھېس قىلغان، ئۇلارنىڭ ماڭا بىلدۈرگەنلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولغان. كېيىن غايەم بىلەن رېئاللىق ئارىسىدىكى پەرقنىڭ زورلۇقى تۈپەيلى نۇرغۇن پۇرسەتلەردىن، جەلپكار نەرسىلەردىن ۋاز كېچىپ مۇساپىر چىلىقتا ئوقۇش يولىنى تاللىۋالدىم. ئىزدىنىشلىرىم ۋە ئوقۇغۇچىلىرىم بىلەن دېيىشمەكچى بولغان پىكىرلەر ۋاقتىنچە تاشلىنىپ قالدى. ئەمما، مەندىكى قەرزدارلىق تۇيغۇسى ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا

كەلگەندىن كېيىن كۈچىيىپ كەتتى. بىر خەلقنىڭ رېئاللىقى ئۇچۇن تولىمۇ زۆرۈر، ئەمما چۈشىنىش قىيىن بولغان جەمئىيەت نەزەريىلىرىنى ئۆگەنگىنىمدە، پىروفېسسورلارنىڭ ئۆلچىمىگە لايىقلاشتۇرۇپ ئىنگلىزچە ماقالە يازغانلىرىمدا، ماڭا ھەمىشە بىر خىل بىئارامچىلىق تۇيغۇسى ھەمراھ بولاتتى؛ ئۆزۈمنى ئۇيغۇر مەۋجۇتلۇقىدىن چەتنەپ ئابستراكت تەپەككۇرنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كېتىۋاتقاندەك، نۆۋەتتىكى رېئاللىق تەقەززا قىلىۋاتقان تېمىلاردا ئىزدىنىلمەيۋاتقاندەك ھېس قىلاتتىم. ئەخمەتجان سوئال ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇرسامۇ، ئۆزۈمدىن پات-پات: «بۇ يازغانلىرىمنىڭ نۆۋەتتىكى تەخىرسىز مەسىلىلەرگە نېمە پايدىسى بار؟» دەپ سورايتتىم. ئەنە شۇ يوسۇندا ئۇزاق مۇددەتلىك ئويلىنىشتىن كېيىن، ئاممىباب ماقالە يېزىقچىلىقى بىلەن ئىلمىي ماقالە يېزىقچىلىقىنى ئايرىۋېتىشنى، مۇھىم دەپ قارىغان تېمىلاردا ئاممىباب ئۇسۇلىدا يېزىشنى، ئىلمىي ماقالە ئۆلچىمىنى ئۆزۈمگە ئىلمىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغان چېغىمدا قويۇشنى لايىق تاپتىم. بۇ باب ئاشۇ خىل ئويلىنىشلىرىمنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ياشلىرىمىز بىلەن پىكىرلەشمەكچى بولغان نۇقتىلارنى ئابستراكت نەزەريىلەرنى ئارىلاشتۇرمايلا ئاممىباب تىلدا يېزىپ چىقتىم. ئابستراكت تەپەككۇر بىر مىللەتنىڭ، بىر ئىنسانىنىڭ ھاياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتسىمۇ، ئۇنۇمى ئۇزاقتا كۆرۈلىدىغانلىقى ئۇچۇن رېئاللىق تەلەپ قىلىۋاتقان نەق مەسىلىلەردە ئۇنىڭ ھەل قىلالايدىغانلىرى نىسبەتەن ئاز بولىدۇ. ئاشۇ خىل ئويلىرىم ۋە بۇرچ تۇيغۇسىنىڭ تۇرتكىسىدە مەن بۇ بابتا ياشلىرىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى رېئاللىقىدىكى بەزى مەسىلىلەرگە يانداشقان ھالدا ئويلىغانلىرىمنى «پۇلسىزلىق ۋە موھتاجلىقنىڭ دەردى: ئىشسىز ۋاقتىمىزدا نېمە قىلىمىز؟»، «رېئاللىق ۋە بىزنىڭ تونۇشمىز: زېھنىمىز قانداق چېچىلغان؟»، «ھېسسىياتنى چۈشىنىش: مۇھەببەت دالدا تامۇ؟»، «ماڭاشلىقمۇ بولىمىز»، «نېمە قىلالايمىز؟» قاتارلىق تارماق مەزمۇنلارغا بۆلۈپ مۇھاكىمىگە قويىمەن.

پۈلسىزلىق ۋە موھتاجلىقنىڭ دەردى: ئىشسىز ۋاقتىمىزدا نېمە قىلىمىز؟

ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلىرىمىز شۇنى ياخشى چۈشىنىدۇكى، پۈلسىزلىق ۋە موھتاجلىقنىڭ ۋەسۋەسىسى يامان؛ ئادەمنىڭ قەددىنى ئېگىپ تەبىئىتىنى پۈچەكەشتۈرىدۇ، زېھنىنى چاچىدۇ، غۇرۇرىنى سۇندۇرىدۇ، ھەتتا مۇستەقىل دۇنياقاراش يېتىلدۈرۈپ بولالمىغان قىز ـ يىگىتلىرىمىزنى تايانچسىزلىق تۈيغۇسىغا غەرق قىلىپ، ۋاقىتلىق مەنپەئەتنىڭ قۇربانىغا ئايلاندۇرۇپمۇ قويىدۇ. مەن بىر مەزگىللىك ئىشسىزلىقنى نۇرغۇن كىشىلىرىمىز ئويلىغاندەك قاباھەتلىك ئىش دەپ ئويلىمىسامۇ(سەۋەبىنى ھېلى چۈشەندۇرىمەن)، بۇ ھادىسىنىڭ ياشلارنىڭ پىسخىكىسىغا ئەجەللىك تەسىرلەرنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى بىلىمەن. مېنىڭ بەكرەك ئەنسىرەيدىغىنىم ئىشسىزلىقنىڭ ئۆزى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ياشلارنىڭ روھىنى ئۆلتۈرۈشتەك سەلبىي ئۇنۇمىنىڭ ئۇيغۇر رېئاللىقىدا ئاشكارا بولۇشقا ئۇلگۈرگەنلىكى.

مۇناسىۋەتلىك جەمئىيەت نەزەرىيەلىرىنى ئىشسىزلىققا ئامىباب ئۇسۇلدا تەتبىقلىغاندا، بۇ ھادىسىنى مۇنداق ئامىللار كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ: مەلۇم كەسىپكە ئېھتىياجنىڭ بولماسلىقى ياكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش تۈپەيلى ئېھتىياجنىڭ تۆۋەنلىشى، بىر دۆلەتنىڭ بىر رايونىنى باشقۇرۇش داۋامىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك ماكرولۇق پىلانىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان سىياسىي ئېگىلىكى، ئەمگەك بازىرىدىكى ئاتلاپ ئۆتكىلى بولمايدىغان، ئادەم پەيدا قىلغان سۇنئىي پاسىللار، كەسىپ ئېگىسىنىڭ ماھارىتى، قابىلىيىتى، پوزىتسىيەسى، روھىي ھالىتى ئىش تەلىپىگە ماس كەلمەسلىك، ئۆزى خالاپ ئىشسىزلىق يولىنى تاللىۋېلىش... ۋەھاكازالار. لېكىن، ئىشسىزلىقنى نوقۇل ھالدا قابىلىيەت ۋە روھىي ساپانىڭ تۆۋەنلىكىگە باغلاپ چۈشەندۇرۇشمۇ، ياشاۋاتقان

ئىجتىمائىي مۇھىتقا باغلاپ قويۇشمۇ توغرا ئەمەس. ئىشسىز-لىقنى ئۆز نۆۋىتىدە ئومۇمنىڭ سىياسىتى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقى راست. ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى رايت مىللىس (C. Wright Mills , 1916 — 1961) «شەخسنىڭ مەسىلىسى ھۆكۈمەتنىڭ مەسىلىسى» دەپ ئىزاھلايدۇ. ئەمما، مېنىڭ ئەڭ ئەنسىرەيدىغىنىم — ئىشسىز ۋاقىتتا باھانە تېپىۋېلىپ تۇگۇلۇۋېلىش ۋە ھەممىنى دەۋرگە، مۇھىتقا ئارتىپ قويۇپ ئىلگىرىلەشنى خالىماسلىق: مېنىڭ يەنە ئەنسىرەيدىغىنىم — ئىشسىزلىقنىڭ بىكار يۈرۈۋاتقان ياشلارنىڭ روھىغا كۆرسىتىدىغان سەلبىي تەسىرى. چۈنكى، ئىشسىز ئادەمنىڭ نەزىرى ئەتراپىغا ئۈمىدسىزلىك ۋە كۆڭۈلسىز ھېسسىيات ئىلكىدە تىكىلىدۇ، كۈنلىرىدە مەنە يوقتەك تۇيۇلىدۇ، يوشۇرۇن كۈچى بېسىلىدۇ. ئىشسىز ئادەم كېيىن يەنە خىزمەت تاپالىشى مۇمكىن. ئەمما، شۇ ئارىلىقتىكى ۋەسۋەسە ئادەمنى ئوبدانلا كاردىن چىقىرىدۇ. زۆرۈر ئىشلارغا خەجلەي دېسە پۇل يوق، موھتاجلىق دەستىدىن ئۈمىدسىز خىياللارنىڭ چېكى يوق. بۇنداق چاغدا ئادەمنىڭ زېھنىگە ھېچنېمە چۈشمەيدۇ. بۇ نۇقتىدا نۇرغۇن ئىشسىز ياشلىرىمىز ئويلىنىشى كېرەك. سىزنىڭ ھازىر ئىشسىز قېلىشىڭىز مەڭگۈ ئىشسىز قالىدىغانلىقىدىنمۇ دېرەك بەرمەيدۇ. ئەمما سىزنىڭ ئىشسىز چاغدا سۈرگەن پاسسىپ خىياللىرىڭىز ئەقلىڭىزنى ئوبدانلا يىگلىتىدۇ. ئىشسىزلىقنىڭ بۇ خىل تەسىرىنى نۇرغۇن ياشلىرىمىزنىڭ تۇرمۇشىدىن ئېنىق كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمىز. ئەڭ يامان بولغىنى، بەزى ياشلىرىمىز ئۆزى دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىنىڭ تۇگۇنىنى ئىشسىزلىققا دۆڭگەپ قويۇپ تۇگۇلۇۋېلىپ باربدۇ. مەن ئىشسىزلىق داۋامىدا ھەممىدىن بەك خوراۋاتقان ئەقىللەرگە، چېچىلىۋاتقان زېھنىلەرگە ئېچىنىمەن.

ئىشسىزلىق شۇنچە قاباھەتلىكمۇ؟ مەن ئۇنداق قارىمايمەن. ئىشسىزلىقنىڭ ۋەسۋەسىسى يامان، ئەمما مەلۇم مەزگىللىك ئىشسىزلىق بىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن مەڭگۈ ئىشسىز قېلىشىدىن

مىزدىن، مەڭگۈ خارلىق ئىچىدە قېلىشىمىزدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئىشسىز قالغان ياشلىرىمىز بىكار ۋاقىتلىرىدا ھەسرەتلىك خىياللارنى سۈرۈۋەرمەي، ھېسسىياتقا بېرىلۈۋەرمەي، بىرنەرسىگە قاتتىق قادىلىشى ۋە بىرەر كەسپنى بېرىلىپ ئۆگىنىشى كېرەك. ۋاقىت ئۆز نۆۋىتىدە يەنە مېھنەت ۋە ئۇنۇم بىرلىكىدۇر. سىز ئىشسىز ۋاقىتىڭىزدا ئوبدان باھانىدىن بىرنى تېپىپ، ھەممە دىشۋارچىلىقنىڭ مەنبەسىنى ياشاۋاتقان مۇھىتقا، جەمئىيەتكە باغلاپ قويۇپ ئۆزىڭىزنى بەزلەۋاتقان، مېڭىڭىزنى ھەسرەتلىك خىياللارغا يەم قىلىپ بېرىۋاتقان چېغىڭىزدا زېھنىڭىزنىمۇ تۇڭەشتۇرۇۋاتقان بولىسىز. مۇشۇنداقلا تۇگىشەمسىز؟ سىزدىكى ئارزۇ ـ ئارمانلار مۇشۇنداقلا پايخان بولامدۇ؟ ياق، قەدىرلىك ئىنىم، سىڭلىم، قەددىڭىزنى كۆتۈرۈڭ، كاللىڭىزنى سىلكىڭ! ئەمىسە نېمە قىلىمەن دەمسىز؟

كاپىتال توغرۇلۇق سىز ئاڭلىغان بولۇشىڭىز ھەم ئۇنى پۇل دەپ چۈشىنىشىڭىز مۇمكىن. ماركسنىڭ نەزەريىلىرىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بۇ ئۇقۇمنى بۇنداق چۈشىنىش ئەلۋەتتە خاتا ئەمەس. ئەمما، كاپىتالنى بۇنچىلىك تار دائىرىدە چۈشىنىۋېلىش خاتا. پۇل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قىممەت يارىتىدىغان تاۋاردىن باشقىمۇ كاپىتال بار. فرانسىيەنىڭ بۈگۈنكى زامان جەمئىيەتشۇناسى پىئېر بوردىئۇ كاپىتالنىڭ تۈرىنى ماركس تەھلىل قىلغان ئىقتىسادىي كاپىتالدىن ئاۋۇتۇپ يەنە «مەدەنىيەت كاپىتالى» نى قاتىدۇ. ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى جامېس كولمان (James Coleman , 1926—1995) ئۇنىڭغا «ئىجتىمائىي كاپىتال» دېگەن تۈرنى قاتىدۇ. سىزدىكى ئېستېتىك زوق، بەھرىلىنىش سەۋىيەسى، پىكىر قىلىش ئۇسۇلى، ھەربىرىكەتكە ئۆتۈش ئۇسۇلى ـــ ئومۇمەن، سىزنىڭ خۇيىڭىزنى پەيدا قىلىشقا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللار مەدەنىيەت كاپىتالىنى تەشكىل قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ قانچىلىك بولۇشى بىر ئادەم ئېرىشىدىغان ئىقتىسادىي كاپىتالنىمۇ بەلگىلەيدۇ. سىزنىڭ ئارىلىشىۋاتقان ئىجتىمائىي

تورىڭىز بولسا ئىجتىمائىي كاپىتالىڭىزنى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر سىزنىڭ پىكىر قىلىش، ھەرىكەت قىلىش ئۇسۇلىڭىز، پوزىتسىيەڭىز، ئادىتىڭىز، دۇنيانى ھېس قىلىش ئۇسۇلىڭىزدا ئاكتىۋال تەركىبلەر بولسا ۋە يەنە قەيسەر، تىز پۈكمەس، ئۆزىگە جەلىپ ئىلان قىلالايدىغان ئادەم بولسىڭىز، سىز ھامان بىركۈنى ئىقتىسادىي كاپىتالغا ئېرىشەلەيدىغانلىقىڭىزدىن گۇمانلانماڭ. چۈنكى پىئېر بوردىئۇنىڭ نەزەريەسى بويىچە چۈشەندۈرگەندە، ئىنساندىكى ئاكتىپ بولغان مەدەنىيەت كاپىتالى ھامان ئىقتىسادىي كاپىتالغا ئىلىپ بارىدۇ. ئۇ ئىلىمىنتلار سىزدە بولسىلا سىزنىڭ ئىقتىسادىي كاپىتالغا ئېرىشىشىڭىز ۋاقىت مەسىلىسى، خالاس. سىزنىڭ ئىشسىز ۋاقتىڭىزدا ئۆزىڭىزدە بار بولۇش ئېھتىمالى بولغان مەدەنىيەت كاپىتالىنى تونۇپ يەتمەي، بالدۇر چۈشكۈنلىشۈالغىنىڭىز خاتا بولغان. رادىل ئابىلانىڭ رايونىمىزدىكى كاتتا زەردار بولالىشى دەل ئۇنىڭ ئۆزىدىكى مەدەنىيەت كاپىتالىنى ــ يەنى پۇرسەتنى تۇتۇش ئىقتىدارى، ئاكتىپ پوزىتسىيە، ئۆزىگە جەلىپ ئىلان قىلىش، ئىنتىلىش روھىنى ئىقتىسادىي كاپىتالغا ئايلاندۇرالمىغانلىقىدا. رادىل ئابىلا غايىنى تىكلەپ ھەرىكەتكە ئۆتمەيدىغان، خام خىيال ۋە ھېسسىياتىنىڭ دېپىغا ئۇسسۇل ئوينايدىغان ئادەم بولغىنىدا ئىدى، ئۇ ئۆزىدىكى ئاشۇ مەدەنىيەت كاپىتالىنى ئىقتىسادىي كاپىتالغا ئايلاندۇرالمىغان بولاتتى. پۇل تاپالمايۋاتقان، ئىشسىز قالغان چاغلىرىڭىزدا رىقابەت ئىقتىدارىڭىزنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن بېرىلىپ ئۆگىنىۋاتقان بولسىڭىز، سىز كەلگۈسىدىكى كاپىتال كۈرىشى ئۈچۈن تەييارلىق قىلىۋاتقان بولىسىز. شۇڭا دەيمەن، قەدىرلىك سىڭلىم ۋە ئىنىم، بالدۇر چۈشكۈنلەشمەڭ.

ئەمىسە ئىشسىز ۋاقتىمىزدا نېمە قىلساق بولىدۇ؟ ئىشسىز ۋاقتىمىزدا بىز قول ئىلكىمىزدىكى ۋاقىتنىڭ كاپىتال يارىتىدىغان مېھنەت بىرلىكى، سالامەتلىكىنىڭ ئاشۇ مېھنەت ئۈچۈن دەسمايە بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىشىمىز، زېھنىمىزنى قوغداپ

قىلىشىمىز كېرەك. بىزنىڭ دىققىتىمىز ھېلىمۇ بەك چېچىلىپ كەتتى. نامۇۋاپىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردە تالاڭ ـ تاراج قىلىنغان روھىمىزنى، پۈچەكلەشكەن تەبىئىتىمىزنى ئەمدى ئىشسىزلىق ۋە موھتاجلىق ۋەسۋەسىسى تۇگەشتۇرمەكتە. بىز پۈل تېپىشتا لازىم بولىدىغان ئەستە تۇتۇش ئىقتىدارى، تېز ئىنكاس قايتۇرۇش ئىقتىدارى، ئۆگىنىش ئىقتىدارى، ماسلىشىش ئىقتىدارى ۋە پىكىر يۈرگۈزۈش ئىقتىدارىمىزنى ئىشسىزلىقنىڭ ھەسرىتىگە يەم قىلىپ بەرمەسلىكىمىز لازىم. دىققەت قىلمىساق، ئىشسىزلىقنىڭ ھەسرىتى شۇنىڭغا ئاپىرىدۇ. سىز ئازابلىق خىيالىنى بەك جىق سۈرۈپ كەتتىڭىز، ئىشسىزلىقنىڭ ۋەھىمىسىنى مۇبالىغە قىلىۋەتتىڭىز. شۇنىڭ بىلەن، زېھنىڭىز بەك خۇراپ كەتتى. شۇڭا ئەمدى سىزگە ھەرقانداق ئېسىل كىتاب بولسىمۇ تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. ھەرقانداق ئىلغار ئىدىيەمۇ سىزنى ھايا-جانغا سالالمايدۇ. چۈنكى، پۈلسىزلىق، ئىشسىزلىقنىڭ ھەسرىتى ۋە ئۆزىڭىزنى بەزلەش ئۈچۈن تاپقان باھانىلىرىڭىز سىزنىڭ روھىي دۇنيايىڭىزدىكى ئاكتىپ ئېلېمېنتلارنى بىر ـ بىرلەپ نابۇت قىلىۋەتكەن. سىز شۇ تاپتا پۈلنىڭ كۈچىدىن باشقا نەرسىگە ئىشەنمەيسىز. ئەمەلىيەتتە بۇ، ئىشسىزلىق دەستىدىن دۇنيانى توغرا يوسۇندا چۈشىنىدىغان ئىقتىدارىدىن ئايرىلىپ قالغىنىڭىز-دۇر. ئىشسىز ۋاقتىڭىزدا ئۆزىڭىزنى قېزىڭ، زېھنىڭىزنى ۋە ئەقلىڭىزنى ئاسراڭ، قول ـ ئىلكىڭىزدىكى ۋاقىت ۋە سالامەتلىكىڭىڭ قەدرىگە يېتىڭ. پۈتكۈل زېھنىڭىز بىلەن پۈل ۋە قىممەت يارىتالايدۇ دەپ قارىغان كەسىپكە كىرىشىڭ، ئۆز قىزىقىشىڭىزغا ۋاقىت ئاجرىتىڭ. سىزنىڭ كەتكۈزۈپ قويغان يەرلىرىڭىز جىق بولدى. لېكىن، بۇ، ئۆزىڭىزنىڭ روھىي دۇنيايىڭىزنى بۇنىڭدىن كېيىنمۇ داۋاملىق تۇرده ھەسرەتلىك خىياللارنىڭ ئوۋ نىشانىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدىغانلىقىڭىزدىن دالالەت بەرمەيدۇ.

يېقىندا مەلۇم بىر ئۇيغۇرچە تور بېكىتىدە «كەلگۈسى 240 مىڭ يۇەنلىك قىز» دېگەن بىر يازمىنى ئۇچرىتىپ قالدىم.

ئەسلىدە يازما ئاپتورى لايىق چىقىرىش ئۈچۈن «يىگىتنىڭ ئۇ نېمىسى بولۇشى كېرەك، بۇ نېمىسى بولۇشى كېرەك...» دېگەن-دەك شەرتلەرنى قويغان بىر ئۇيغۇر قىزنىڭ لايىق تاللاشتىكى تەلەپلىرىنى پۈلغا ھېسابلاپ ئاشۇ سانىنى چىقارغانىكەن. بۇ يازمىنى كۆرۈپ ئەڭ ئاۋۋال كاللامغا كەلگەن نۇقتا شۇ بولدىكى، پۈلسىزلىق ۋە ئىشسىزلىق ئادەمنى ئەنە شۇنداق كۆزى ئاچ قىلىۋېتىدۇ. مېنىڭچە، بۇ قىز پۈلنى، مال ـ دۇنيانى چوڭ كۆرۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بۇنىڭدىن كېيىن دەردىنى تارتىشى مۇمكىن. سىز ئىشسىز ۋاقىتتا بۇنداق بولمىغۇر تاماشىلار ۋە خام خىيالىلار-نىڭ، كۆزى ئاچلىقنىڭ قۇلى بولۇشنىڭ ئورنىغا ئۆزىڭىزنىڭ رىقابەت ئىقتىدارىڭىزنى ئۆستۈرۈڭ. ۋاھالەنكى، بىر دەملىك ھاياجان ۋە ۋاقىتلىق ئىرادىگە كېلىش بىلەن رىقابەت ئىقتىدارىڭىز ئۆسۈپ كېتەمدۇ. سىز سىجىل، بوشاشماستىن تۇرۇپ مەلۇم بىر ساھەگە پۈتۈن ۋۇجۇدىڭىز بىلەن چۆكۈشىڭىز، بۇ جەريانىدا ئىچكى دۇنيايىڭىزدىن، سىرتتىن كېلىۋاتقان كاشىلىلارنىڭ دەخلىسىدىن مۇمكىنقەدەر ئۆزىڭىزنى قوغداشقا تىرىشىشىڭىز كېرەك. بۇنداق قىلالسىڭىز، ۋۇجۇدىڭىزدا سىزنى پۈچەكلىك ۋە داغۋازلىققا ئېلىپ بارىدىغان ئاچ كۆزلۈك ئەمەس، بەلكى كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان رىقابەتكە ماسلىشالايدىغان ئىقتىدار پەيدا بولىدۇ ھەم بۇ كوزىر كاپىتالغا ئېرىشىش كۈرىشىڭىزدە سىزگە ھەمراھ بولىدۇ. بۇنداق بولمىغاندا، سىز پۈتكۈل بەختىڭىزنى بىراۋغا ياكى مەلۇم يەككە ئادەملارغا باغلاپ قويۇشنىڭ ئەخمەقلىق ئىكەنلىكىنى بايقايسىز.

رىئاللىق ۋە بىزنىڭ تونۇشىمىز: زېھنىمىز قانداق خورىغان؟

ئادەمنىڭ رىئاللىقنى ئۇنىڭ سۇبيېكتىپ خىيالى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يەنى بىر ئادەم ئۇزاق مۇددەت پاسسىپ خىيال ئىلكىدە يۈرسە، شۇ خىيالغا ماس ھالدا پاسسىپ رىئاللىققا ئېرىشىدۇ. ئىشسىز ئادەمگە دۇنيا سوغۇق كۆرۈنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن

ئۇنىڭ پاسسىپ تونۇشقا شىكار بولغان كاللىسى ئۆز رېئاللىـ
قىدا يېڭى، ئىجابىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولىدىغانلىقىغا نىسبەتەن
گۇمان پەيدا قىلىدۇ. سەۋەبى، ئۇ ئىشسىزلىق داۋامىدا ئۆزى يو-
لۇقۇۋاتقان قىيىنچىلىقنى مۇبالىغە قىلىۋېتىپ ھەربىكەتكە ئۆتۈ-
مىگەن، تۇگۇلۇۋالغان. ئەمدى ئۇنىڭ پاسسىپ دۇنياسى ئۇنىڭ
پۈتكۈل قارارلىرىغا، يېڭى نەرسىلەرنى ئۆگىنىشىگە دەخلى قى-
لىدۇ. ئەگەر ياماق بولغىنى، ئۇ يەنە رېئاللىقنى پۈتۈنلەي ئۆز-
گەرتكىلى بولمايدۇ دەپ خاتا تونۇۋالغان. بۇ تولىمۇ ياماق نەتى-
جە. مەن بايا دېگەندەكلا، ئىشسىزلىقنىڭ ئۆزىدىن بەكرەك ئۇ-
نىڭ كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بۇ نەتىجىسى تېخىمۇ قورقۇنچ-
لۇق. ئىشسىز ياشلار بىكار ۋاقىتلىرىدا مۇقىم بىر كەسىپنى
تۇتۇپ ئاخىرىغىچە ئۆگىنىشى، مەزمۇنى چوڭقۇر كىتابلارنى بې-
رىلىپ ئوقۇشى، ئۆتكۈر پىكىر ئېگىلىرى بىلەن ئۇچرىشىش قا-
تارلىق ئۇسۇللار بىلەن زېھنىنى قوغداپ قېلىشى مۇمكىن.
سىز ئىشسىز يۈرۈۋاتقان ياش بولسىڭىز، ئۆزىڭىزدىن سوراڭ.
ئىشسىزلىقنىڭ ھەسرىتىنى ۋە ئۆزىڭىز دۇچ كېلىۋاتقان قى-
يىنچىلىقنى مۇبالىغە قىلىۋېتىپ زېھنىڭىزنى ئۇپراتىۋېتىپ-
سىزمۇ؟

پاسسىپ خىيال پاسسىپ تونۇشقا ئاپارسا، پاسسىپ تونۇش رېئاللىق ھەققىدىكى خاتا ھۆكۈمگە ئاپىرىدۇ. سىز بۇنىڭلىق بىلەن بۇرنىڭىزنىڭ ئۇچىنىلا كۆرىدىغان، خاتا قارار چىقىرىدى-غان بولۇپ قالىسىز. سىزدىكى «تىرىشقىنىم بەربىر بىكار، مەن نېمە قىلالايتتىم، بىز دېگەن مۇشۇنداق خەق، بىز تۇگەش-تۇق... » مانا مۇشۇنداق بىر قاتار ئويلار سىزنىڭ رېئاللىق ۋە ئۆزىڭىز ھەققىدىكى خاتا تونۇشلىرىڭىزنىڭ، پاسسىپ خىيالى-ڕىڭىزنىڭ مەھسۇلى. سىز ئەمدى يەنە ئۆزىڭىزنىڭ رېئاللىق ھەققىدىكى خاتا تونۇشىڭىزنىڭ قۇربانىغا ئايلانماقچىمۇ ۋە چۈشكۈنلۈك ۋاباسىنى باشقىلارغا تارقاتماقچىمۇ؟ سىز ئىشسىز-لىقنى باھانە قىلىپ تۇگۇلۇۋالغان ياش بولسىڭىز، ئۇنداقتا

سىز ـــ ئۆز مەنىۋى دۇنياينىڭ قۇربانلىق قوزىسى. بولسا رېئاللىقنى باشقا بىر كۆز بىلەن كۆزىتىپ بېقىڭ. بۇ يەردە سىزگە ئامېرىكىنىڭ ئەينى چاغدىكى دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى پوۋلنىڭ «بىر سەگىسەم، رېئاللىقمدا يېپىيېڭى ئۆزگىرىش بولۇشى ئېھتىمال» دېگەن گېپىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

رېئاللىق ھەققىدىكى خاتا تونۇشنىڭ سەلبىي تەسىرى بىۋاسىتە نىڭلىق بىلەنلا تۈگىمەيدۇ. ئۇ قاشاڭ پوزىتسىيە پەيدا قىلىدۇ. نەتىجىدە، سىز بىر ئىشقا تۇتقان پوزىتسىيەڭىز تۈپەيلى مەغلۇپ بولغان ئادەمگە ئايلىنىسىز. يېڭى قىيىنچىلىقلار، يېڭى ـ يېڭى مەسىلىلەر مانا مۇشۇنداق ۋاقىتتا ماراپ تۇرغان بولىدۇ. پۈتۈن زىتسىيە نۇرغۇن نەرسىنى بەلگىلىگىنى ئۈچۈن، سىز تۇرمۇشتا ئۆزىڭىزنىڭ روھىي دۇنياسىدىن كېلىۋاتقان كاشىلىلارنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىسىز. «ئادەم ئۆزىنىڭ ئەڭ چوڭ دۇشمىنى» دېگەن گەپ ئەمەلىيەتتە ئادەم ئۆزىنىڭ پاسسىپ پوزىتسىيەسىنىڭ قۇربانى دېگەنلىكتۇر. ئۆزىمىزنى قوينىغا ئېلىپ تۇرغان ئىجتىمائىي سىستېمىلارنى يەككە ھەرىكىتىمىز بىلەن ئۆزگەرتەلىشىمىز تەس، ئەمما بىزنىڭ ئۆزگەرتەلەيدىغىنىمىز ئۆزىمىزنىڭ پوزىتسىيەسى.

خاتا تونۇشىڭىز كاشىلىلارنى تۇغدۇرۇپ، پاسسىپ پوزىتسىيەڭىز بىپەرۋالىقتا ئۇندەپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن سىز ئىدىيەڭىزنى، روھىي دۇنياينىڭىزنى تېلېۋىزور، كىنو، چىركىن مۇھىت قاتارلىقلارنىڭ خالىغانچە پېتىقدىشىغا سۇكۇت ئىچىدە قاراپ تۇرىسىز. ئىدىيەڭىز تالان ـ تاراج بولغاندىن كېيىن سىزدە مۇقىم مەۋقە، ھالال ئەقىدە ۋە مەسلەك بولمايدۇ. ياخشىغىمۇ، يامانغىمۇ ئوخشاش مۇئامىلە قىلىدىغان، خۇنۇكلۇك بىلەن گۇزەللىككىمۇ ئوخشاش كۆزدە قارايدىغان ئادەمگە ئايلىنىسىز. بىر مىللەت ئىچىدە ياخشىنىمۇ، يامانىنىمۇ سۇكۇت ئىچىدە سىڭدۇرۇپ كېتىدىغان ۋە ئۇ ئىككىسىنى تەڭ قوينىغا ئالىدىغان ئادەملەر توپى ئاۋۇپ كېتىدىكەن، ئۇنداقتا بۇ مىللەتنىڭ كۇل-

لىكتىپ ئەقىدىسى ۋە قىممەت قارىشى خىرىستىئان دۇنياسىغا كىرىدۇ. بۇ ھال بىر مىللەتنىڭ كەلگۈسىدىكى مەنپەئىتى ئۈچۈن بىر ئاپەتتۇر.

مەن دېمەكچى، پۈلسىزلىق، ئىشسىزلىقنىڭ ھەسرىتى زىيادە مۇبالىغە قىلىۋېتىلسە، پاسسىپ خىيالنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، پاسسىپ خىيال خاتا تونۇشنى، خاتا تونۇش قاشاڭ پوزىتسىيەنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلۇپ ئۆلۈك خاراكتېرگە ئۆزگە ھازىرلايدۇ. ياشلىرىمىز دۇچ كېلىۋاتقان نۇرغۇن بەختسىزلىكلەرنىڭ مەنبەسىنى ئىجتىمائىي مۇھىت پارىنك بولغان ئۆلۈك خاراكتېردىن ئىزدەش مۇمكىن. مېنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى شۇكى، ئاجىز خاراكتېر ئوقۇش پۈتكۈزگەن ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ بەختسىزلىكلىرىنى مىسلىسىز دەردجىدە ئاۋۇتۇپ، ناھايىتى مۇشكۇل بىر رېئاللىق پەيدا قىلىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تېمىلارغا قىزىقىدىغان ئەدەبىلىرى ئىجتىمائىي تەنقىدنى توختىتىپ قويماسلىقى كېرەك. ئۆلگەن خاراكتېر، قاشاڭ پوزىتسىيە ۋە رېئاللىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى شەرھلەش يەنە ئۆز نۆۋىتىدە جەمئىيەت پىسخولوگلىرىنىڭ زىممىسىدىكى ۋەزىپە. ئەپسۇس، ئۇيغۇرلاردا ھازىرغىچە جەمئىيەت پىسخولوگىيەسىنى كەسىپ قىلىپ ئوقۇغان بىرمۇ ئادەم چىقمىدى. بۇ، بىر مىللەتنىڭ نەزەرىيەۋى ساپاسى ئۈچۈن باش قاتۇرىدىغانلارغا نىسبەتەن بىر سوئال بەلگىسىدۇر.

مۇھەببەت دالدا تاممۇ؟

مۇھەببەت بىلەن ئىجتىمائىي بېسىم ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەت بار. ئادەم چۈشكۈنلەشكەنسىرى ئۆزىنىڭ روھىي دۇنياسىدىن ئەمىس، بەلكى سىرتقى ئاممىلاردىن بەكرەك خۇشالىق ئىزدەيدىغان بولۇپ قالىدۇ. بېسىمغا دۇچ كەلگەن ۋە ئۇنى ۋاقتىنچە يېڭەلمىگەن ئادەم ئازابلىرىنى ئازراق بولسىمۇ يەڭ-

گىللىتىش ئۇچۇن ئۆزىگە تەسەللى ئىزدەيدۇ. بۇ تەسەللىنى نۇرغۇن ياشلار مۇھەببەتتىن تاپىدۇ. مۇھەببەت ئولۇغ، ئەمما نۇرغۇن ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ مۇھەببەتكە تۇتقان پوزىتسىيەسى خاتا. بۇنداق بولۇشىنى ئۇلارنىڭ تۇرۇۋاتقان رېئاللىقى بەلگىلەيدۇ. ئىلاجسىزلىق ئىچىدە تۇرۇۋاتقان نۇرغۇن ياشلار مۇھەببەت قارىشىنى خاتا مۆلچەرلەيدۇ ياكى ئۇنى كىنولاردىن، باشقىلاردىن دورايدۇ. مەلۇم نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ پۈرسىتىت ھاياتىدا يا-شاۋاتقان ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ رېئاللىقىدىكى مۇھەببەت — دورامچۇقلۇقنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭدا ۋاقىتنىڭ سىنىقىغا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان نۇرغۇن ساختا تەركىبلەر بار. سەۋە-بى، بۇنداق مۇھەببەت كىنو قاتارلىق ئاممىۋى تارقىتىش ۋاسى-تىلىرىدىن نۇسخىلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇلى ئاجىز بولىدۇ. ناۋادا ھەقىقىي زېھنىنى ئىگىلىيەلەيدىغان باشقا بىر ئىش ياكى قانائەت، خۇشاللىق تۇيغۇسى ئاتا قىلىدىغان بىر ئىش بولسا، ئادەم مۇھەببەتكە ئانچە بېرىلمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ. رومانتىك-لىق — ئەمەلىيەتتە ئىجتىمائىي بېسىمدىن قېچىش ئۇچۇن قىلىنغان بىر ئۇرۇنۇشتۇر.

چىركىن مۇھىت ساختا مۇھەببەت پەيدا قىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا بىر ئادەمنىڭ چىرايى، ئورنى، ئائىلە كېلىپ چىقىشى قارشى تەرەپ ئۇچۇن تاۋارغا ئايلىنىدۇ، سەمىمىيەت بويۇن قى-سىدۇ. پۈلسىزلىق ۋە ئىلاجسىزلىق ساختا مۇھەببەت قاينىمى-غا ئاقىدىغان ياشلارنىڭ سانىنى ئاۋۇتىدۇ. رەقابەتلىشىش جەمئىيە-تلەشكەن، سۈيۇقلۇق جەمئىيەت مىقياسىدا قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن شاللاق ئادەملەر ئاۋۇيدۇ ۋە ھەددىدىن ئاشىدۇ. بۇ ئۆزى-نىڭ خاس ئۆلچەملىرى بىلەن ياشاۋاتقان ئادەملەرنى يېتىم قال-دۇرىدۇ. پەزىلەت ئىگىلىرى بويۇن قىسىدىغان، جەمئىيەتتە چەتكە قېقىلىدىغان، زىيان تارتىدىغان ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. غە-دىقلىنىۋېرىپ شاللاقلىقنى ھەقلىق دەپ قارايدىغان ئادەم سە-گەك زېھىندىن ۋە ئۆتكۇر پىكىردىن ئايرىلىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر

ياشلىرىنىڭ ئارىسىدا مۇھەببەتنىڭ رولىنى ئارتۇقچە مۇبالىغە قىلىۋېتىش ئەمەلىيەتتە ئۇلارغا ئۇيقۇ دورىسى بەرگەنلىك بىلەن باراۋەر. مەن بەزى ياش ناخشىچىلارنىڭ سىنبار(VCD)لىرىدىكى مۇھەببەت كۆرۈنۈشلىرىدىن بەك ھەيران قالىمەن. ناھايىتى رومانتىك، چەت ئەلنىڭكىدىن ئەنداز ئېلىنغان ئۇ كۆرۈنۈشلەردە ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ رېئاللىقى بۇرمىلانغان. يەنى ئۇ ناخشىلاردىكى رېئاللىقتىن ھالقىغان، ناھايىتى رومانتىك تەسىر بېرىدىغان كۆرۈنۈشلەر ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ رېئاللىقىنى سوغۇققان يوسۇندا تونۇشى ئۇچۇن خاتا سىگنال تارقىتىدۇ. مەن ئويلايمەن، ئىشسىز ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ بېشىدا ئوت كۆيۈۋاتىدۇ. نۇرغۇن ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ كۆڭلى ئۇ دەربجىدە خاتىرجەم ئەمەس. موھتاجلىق قىيناۋاتقان ئۇيغۇر ياشلىرى ئۇنچىلىك بېيىپ كەتكىنى يوق. رومانتىك بولۇش ئۇچۇنمۇ پۇل كېتىدۇ. بۇ پۇل ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ يانچۇقىدا بارمۇ؟ بۇنىڭدىن بىز موھتاجلىق ھالىتىدىكى ئۇيغۇر ياشلىرى مۇھەببەت دەپ چۇشىنىۋالغان تۇيغۇنىڭ ئەمەلىيەتتە رېئاللىقتىكى تۇگۇنلەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇشتىكى بىر ئۇرۇنۇشى ئىكەنلىكىگە جەزم قىلىمىز. خاتا چۇشىنىلگەن مۇھەببەت قارىشى ھېسسىياتچان، تۇيغۇلىرى غىلدىرلاپ تۇرىدىغان ياشلارنى ئاۋۇتۇۋەتتى ۋە نۇرغۇن ئىشسىز ياشلىرىمىزنىڭ ئەقلىنى يىگلەتتى. مۇھەببەتتىن باشقىمۇ ئادەمگە خۇشاللىق ئاتا قىلىدىغان ساغلام ئىش ـ پائالىيەت بار ئىدى. لېكىن، نۇرغۇن ياشلىرىمىز ئۆز رېئاللىقىنى ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ، مۇھەببەتكە سەۋدايىلارچە بېرىلىپ، كۆز ئالدىدىكى دۆۋىلىنىپ تۇرغان مەسىلىلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلدى.

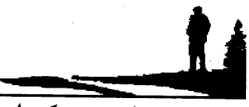
ئۇيغۇر ياشلىرى ئارىسىدا رولى مۇبالىغە قىلىۋېتىلگەن، بېسىمدىن، رېئاللىقتىن قېچىش پاناھگاھىغا ئايلانغان مۇھەببەت ياشلىرىمىزنىڭ كىرىزىسكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى تۆۋەنلىتىۋەتتى، مۇھەببەتنىڭ تۇرمۇشقا پۈتۈنلەي باراۋەر ئۇقۇم ئەمەس

مەسلىكىگە بەزى ياشلىرىمىز سەل قارىدى. بۇنىڭ بىلەن ھەقىقىي توي قىلىش يېشىغا يەتكۈچە نۇرغۇن قىز - يىگىتلىرىمىزنىڭ ھېسسىياتى قېرىپ قالدى. بۇ ھال بىر ئۆيگە كىرگەندىن كېيىنمۇ خۇشاللىقنى تالادىن ئىزدەش خاھىشىغا يوچۇق ئاچتى. رېئاللىق نەدە؟ بىز چوڭ بولۇپ كېتىۋاتقان مۇھەببەت نەدە؟ رېئاللىق قۇرۇق ھاياجان بىلەن، رومانتىك ئەسلىمىلەر بىلەن ئۆزگىرىپ قالمايدۇ، بەلكى سەل قارالغان مەسىلىلەرنى ئاۋۇتۇۋېتىدۇ. ناۋادا سىز ئىش تاپالمايۋاتقان ياكى ئەھمىيەتلىك ئىشقا تۇتۇنمايۋاتقان مۇھەببەت قاينىمىغا چۆكۈپ كەتكەن، ۋاقىتىڭىزنى، زېھنىڭىزنى ۋە ئۆيىڭىزدىكىلەر بەرگەن پۇلىنى نوقۇل ھالدا مۇھەببەتكە سەرپ قىلىۋاتقان بولسىڭىز، ئۆزىڭىزنىڭ مۇھەببەت ۋە رېئاللىقنىڭ مۇناسىۋىتىگە تۇتقان پوزىتسىيەڭىزنىڭ قانداقلىقىدىن گۇمانلىنىڭ. سىز يېڭى - يېڭى مەسىلىلەرنىڭ ئاغزىنى ئېچىۋەتتىڭىزمۇ - قانداق؟ مۇھەببەتلىشىپ بولغاندىن كېيىن، قالتىس بىر ياشۇەتكەندىن كېيىن نېمە قىلماقچىسىز؟

مائاشلىقمۇ بولىمىز

ئىشسىز ياشلىرىمىزنىڭ دائىم ئويلايدىغىنى مۇقىم مائاشلىق بىرەر خىزمەتكە ئېرىشىش. بۇ ئارزۇنى ئەلۋەتتە چۈشىنىش مۇمكىن. ئەمما، ياشلىرىمىزنىڭ مائاشلىق خىزمەتكە شۇنچە چوڭ ئۇمىد باغلاپ كېتىشى ۋە خىزمەتنى مۇقىم ئىدارىدە ئىشلەش دەپ چۈشىنىۋېلىشى خاتا. بىر كۈنلەر كېلىپ مائاشلىقمۇ بولىمىز. ئەمما، مائاشلىق بولۇش ھەممە مەسىلىنىڭ ھەل بولغىنى ئەمەس. پۇلسىزلىق دەردى ۋە خىزمەتكە ئېرىشكۈچە بولغان ئارىلىقتىكى مەنسىزلىك تۇيغۇسى مائاشنى نۇرغۇن ياشلار چوڭ بىلىدىغان بىر نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ قويغان. ئەمەلىيەتتە، مائاش — ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسى. مائاش بىلەن سېرىقتال

تۇرمۇش كەچۈرگىلى بولىدۇ. ئەمما، سىز كۈتكىنىڭىزدەك، ئار-زۇيىڭىزدەك ياشىشىڭىز ئۈچۈن ھەسسىلەپ تىرىشچانلىق كۆر-سىتىشىڭىز ۋە مائاشقا ئېرىشىشنى ھەممىنىڭ ئاساسى دەيدىغان خام خىيالدىن ۋاز كېچىشىڭىز كېرەك.

سىز ئىشسىز ۋاقىتتا بىرەر كەسىپنى پۈتكۈل ۋۇجۇدىڭىز بىلەن ئۆگەنسىڭىز، ئۆزىڭىزنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى يارىتىشقا تىرىشسىڭىز، ۋاقىتنى ئۈنۈم بىرلىكى بىلىپ ئاكتىپ ھەرە-كەتكە ئۆتسىڭىز، سىز ھامان خىزمەت تاپالايسىز (بۇ يەردىكى خىزمەت نوقۇل مەمۇرىي خىزمەتنى كۆرسەتمەيدۇ، بىز خىزمەت ھەققىدىكى تونۇشىمىزنى ئۆزگەرتىشىمىز كېرەك). ئەمما، ما-ئاشلىق بولۇش پۈتكۈل ئارزۇنىڭ ئاخىرقى پەللىسى بولماسلىقى كېرەك. ئۆزۈمنىڭ تەجرىبەمدىن قارىغاندا، خىزمەتكە يېڭى چىققان چاغدىكى ھاياجان ئاخىرلاشقاندىن كېيىن كۈنلەر بىر خىل قىلىپتا، گاھىدا ئەندىشە، گاھىدا ئۈمىد بىلەن توختام سۈرەك ئۆتىدۇ. ئوتتەك قەلبلەر مۇشۇ جەريانداا سوۋۇيدۇ. ئۆي سېتىۋېلىش، توي قىلىشنىڭ غەملىرى، ئەمما مائاشنىڭ خەج – خىراجەتكە يېتىشمەسلىكى بارا – بارا سىزنىڭ ئارزۇ – ئارماڭ-لىرىڭىز ھەققىدە ئويلىنىشىڭىزغا، ئىزدىنىشىڭىزگە يول قوي-مايدۇ. سىز مۇشۇنداقلا چىرىپ كەتمەكچىمۇ؟ شۇڭا مەن سىز-نىڭ ئۆزىڭىزنى داۋاملىق تەربىيەلىشىڭىزنى، ئارزۇيىڭىز ئۈچۈن ئىشسىز ۋاقىتىڭىزدىمۇ، مائاشلىق ۋاقىتتىمۇ كۈرەش قىلىشنى توختىتىپ قويماسلىقىڭىزنى تەشەببۇس قىلىمەن. سىز قەلبى-ڭىزدىكى ئارزۇ – ئۈمىد مەشئىلىنى ئۆچۈرۈپ قويماڭ. مائاش سىزنىڭ خاسلىقىڭىزنى نابۇت قىلمىسۇن. ۋاقتى كەلسە، سىز-نى ئالداۋاتقان جەلپكار نەرسىلەردىن ئىككىلەنمەي ۋاز كېچىڭ. ۋاز كېچىش مەغلۇبىيەت ئەمەس، بەلكى سىزدە شۇنىڭغا تۇشلۇق تەييارلىق، روھ ۋە ئىشەنچىنىڭ بولغانلىقى. بۇنىڭ ئۆزى قەدىر-لەشكە تېگىشلىك روھ. ئاجىزلار ھالقىلىق پەيتتە ۋاز كېچىش-نىڭ ۋە تەۋەككۈلچىلىك قىلىشنىڭ تەمىنى مەڭگۈ تېتىماي ئۆ-تۈپ كېتىدۇ.

نېمە قىلىش كېرەك ؟

خوش، يۇقىرىدا ئۆزىمىزنىڭ قاراشلىرىنى ياشلىرىمىزنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئىگىلەپ تۇرغان بىرقانچە نۇقتىغا بىرلەشتۈرۈپ ئوتتۇرىغا قويدۇق. ئۇنداقتا، قانداق قىلىش كېرەك؟ بۇ ھەقتە قارىشىمنى بايان قىلىشتىن ئاۋۋال شۇنى ئېنىق ئېيتىشىم كېرەككى، ھالال پۇل تېپىش ۋە بەختلىك ياشاش ئاۋۋال پۈتۈنلەي مەنىۋى دۇنيا بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. روھىي دۇنياسى ئاجىز، ھېسسىياتچان، خام خىيالغا بېرىلىدىغان بىر ياش ھامان پېشكەلچىلىككە ئۇچراپلا تۇرىدۇ. شۇڭا ئۆز مەنىۋىيىتىمىزنى تەربىيەلىمەي تۇرۇپ، ئۇزۇكسىز تەربىيەنى داۋاملاشتۇرماي تۇرۇپ، بەختلىك ياشاش ۋە پۇل تېپىشنى ئويلاش خام خىيال. سىز ئاۋۋال بەختلىك ياشاش ۋە پۇل تېپىشنىڭ ئاساسى بولغان روھ ئۆزىگىزدە بارمۇ ـ يوق، ئويلىنىشىگىز كېرەك.

ئۆز مەنىۋى دۇنيايىگىزنى پەيدا قىلىشقا تىرىشىڭ. سىزنىڭ باشقىلاردىن پەرقىگىز نېمە؟ سىز تۇرمۇشنىڭ شاۋقۇن ـ سۈرەنلىرى ۋە زىيادە ئۇچۇر قاينىمىدا ئۆزىگىزنى يىتىتۇرۇپ قويۇۋاتامسىز ـ يوق؟ بىز ئۆزىمىزنىڭ مەنىۋى دۇنيايىمىزنى قانداق يارىتىمىز؟ بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىگىزدىن ئاۋۋال «مەن نېمىگە قىزىقىمەن» دەپ سوراڭ. ئەگەر نېمىگە قىزىقىدىغانلىقىگىزنى ھازىرغىچە بايقىمىغان بولسىگىز، بۇ بەكمۇ يامان بولغىنى. بىراق، ھېچقىسى يوق. سىز يەنە ئۇلگۈرەلەيسىز. ساغلام قىزىقىش يېتىلدۈرۈڭ. مەسىلەن، ئۆزۈمنى ئالسام، مەن ئۆزۈمگە خاس مەنىۋى دۇنيا يارىتىش ئۈچۈن مۇنداق قىلىمەن: ئۆز كەسپىمگە ئائىت دۇنيادا نېمە يېڭى گەپلەر بولۇۋاتقانلىقى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنىڭ پېيىدە يۈرىمەن، زېھنىمنى ئېچىش ئۈچۈن ناھايىتى پىشقان مۇتەپەككۇرلارنىڭ چوڭقۇر يېزىلغان كىتابلىرىنى ئوقۇيمەن ۋە ئۇ كىتابلاردىن ئالغان تەسىراتلىرىمنى رېئال

تۇرمۇشقا تەتبىقلاپ مۇلاھىزە قىلىشقا تىرىشىمەن. بۇ جەريانىدا پىكىرنىڭ ماڭا بېرىدىغان ھۇزۇرىغا ھېچنېمە يەتمەيدۇ. چارچىسام، يېنىك، ئېسىل مۇزىكىلارنى ئاڭلايمەن (دىققەتسىزلىك چاچىماسلىق ئۈچۈن ناخشا ئاڭلىمايمەن)، بىكار بولغان ۋاقىتلاردا جىمجىت، مەنزىرىلىك جايلارغا بېرىپ ئېسىل رومانلارنى ئوقۇيمەن (ئادەتتىكى يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى، چاپ - چاپ بازارغا ئولگۇرتۇش ئۈچۈن يېزىلغان ئەسەرلەرنى ئوقۇمايمەن)، خىيال سۈرىمەن، بۇنىڭدىن كېيىن دۇچ كېلىش ئېھتىمالى بولغان مەسىلىلەر ھەققىدە باش قاتۇرىمەن، كىرىزىس ۋە مەسىلىنى ئالدىن تەھلىل قىلىش، قىياس قىلىش ۋە ھۆكۈم قىلىشقا تىرىشىمەن.

ئەمما، ئۆزىمىزگە خاس مەنىۋى دۇنياىمىزنى ياراتىش جەريانىدا كاشىلىلارغا ئۇچراپ تۇرىمىز. بۇ كاشىلىلار بىزنىڭ ئەتراپىمىزدىكى ئادەملەردىن، مۇناسىۋەتلىك ۋە مۇناسىۋەتسىز ئۇچۇرلاردىن، بىز دۇچ كېلىۋاتقان غەملەردىن كېلىپ تۇرىدۇ. سىز ئۆز مەنىۋى دۇنياىڭىزنى ياراتىش ئۈچۈن ئاشۇ كاشىلىلارنىڭ نەدىن كېلىۋاتقانلىقىنى پەرق ئېتىشىڭىز كېرەك. ئەتراپىڭىزدا ئۇششاق سۆز، چۈشكۈن ئادەم بولسا، ئۇنىڭدىن ئىككىلەنمەي نېرى تۇرۇڭ. زىيادە ئۇچۇرنىڭ ئۆز ئىدىيەڭىزنى تالان - تاراج قىلماسلىقى ئۈچۈن مۇمكىن بولسا تېلېۋىزور كۆرمەڭ، تورغا ئاز چىقىڭ ياكى توردا ئىچ پۇشۇقى ئۈچۈن سەرپ قىلىدىغان ۋاقىتىڭىزنى ئازايتىڭ. ھازىر توردا ھەرقانداق ئۇچۇر تېپىلىشى مۇمكىن. ئەمما، سىزنىڭ تەپەككۇر دۇنياىڭىزنى جەڭگىۋار ئىلان قىلىدىغان ئەڭ چوڭقۇر ئىدىيەلەر تورلاردا ئەمەس، سىز ھازىرغىچە ئىسمىنى ئاڭلىمىغان، كۆرۈپمۇ باقمىغان كىتابلاردا. ناۋادا كۇنىگە تور ياكى تېلېۋىزور ئالدىدا ئولتۇرغان ۋاقىتىڭىز ئىككى سائەتتىن ئېشىپ كەتسە، «مەن ئۆزۈمنىڭ ئىدىيەسىنى باشقىلارنىڭ خالىغانچە پېتىقدىشىغا سۈكۈت قىلىپتىمەن» دەپ ئويلاۋېرىڭ. سىز چوڭ بىلىپ كەتكەن ئۇ

ئۇچۇرلار ۋاقتى كەلسە ھېچقانداق قىممەت يارىتمايدۇ.

مەن قانداق قىلىمەن؟ مەن ئۆزۈمگە خاس مەنىۋى دۇنيايىمنى تاشقى تەسىرلەرنىڭ دەخلىسىگە ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن ھەر قانداق زىيادە ئۇچۇرنى رەت قىلىمەن. ئۆزۈم دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىش لايىھەسىنى ئۆزۈمگە ماس كېلىدىغان ئۇسۇلدا ھەل قىلىشقا تىرىشىمەن. باشقىلارنىڭ خىلمۇخىل گەپلىرىگە پىسەنت قىلمايمەن. مېنىڭ ئۆزۈم قانائەت تاپىدىغان روھىي دۇنيايىم بار. ئەمما، مەن مەنىۋى دۇنيايىمنى تىڭشىدىم دەپ ئىجتىمائىي بۇرچۇمنى ئۈنتۇپ قالمايمەن. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كەلگەندىن كېيىن، مەن ئۆزۈمنىڭ خاسلىقىنى ۋە زېھنىنى ساقلاپ قېلىش ھەققىدە ئويلىنىپ خاتىرەمگە مۇنۇ قۇرلارنى يازغان: «بىھۇدە ئۇچۇردىن نېرى تۇرغىن، چارچىمايسەن. يېڭى، ساغلام ئىدىيەلەرگە ئەگەش، چىرىپ قالمايسەن.» زىيادە ئۇچۇر ۋە غىدىقلايدىغان كۆرۈنۈشلەردىن ئۆزىنى قاچۇرمايدىغان ئادەمنى ھېسسىياتى يېتىلەيدۇ، خىيالى تەلپۈندۈرىدۇ، ئەمما رېئاللىقى گاڭگىرىتىدۇ، ئەقلى ئازابلايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ياخشى ئادەتلەرنى يېتىلدۈرۈشنى بىر كۈرەش دەپ چۈشىنىش كېرەك. ھاۋاي ئۇنىۋېرسىتېتىغا كەلگەندىن كېيىن، مەن ئەڭ كۆپ ئويلانغان بىر نۇقتا يارىماس ئادەتلىرىمگە قانداق جەڭ ئېلان قىلىش، خىيالىمنى قانداق باشقۇرۇش، ئۆزۈمنى قانداق قېلىپ مەسلىسى بولدى. چۈنكى، مېنىڭ نۇرغۇن پىلانلىرىمغا ئۇيغۇرچىلىقتا يېتىلدۈرۈۋالغان بەزى ئادەتلىرىم توسالغۇ بولۇپ تۇردى. مەن ئۇزاق مۇددەت ئويلىنىشتىن كېيىن ئۆزۈمگە مۇناسىۋەتسىز ئىشلارنى ئادەت قىلدىم(بۇ جەريان ئۇنداق ئاسان بولمىدى): تېلېۋىزور كۆرمەسلىك، ھەر قانداق مۇناسىۋەتسىز ئۇچۇر ۋە كۆرۈنۈشتىن دىققەتنى ئېلىپ قېچىش (ۋاقتى كەلسە، ئۇچۇر لازىم بولسا ئۆزۈم ئىزدەپ تاپىمەن)، ئىشنى ۋاقىت بەلگىلەپ قىلىش، دۇچ كېلىش ئېھتىمالى بولغان ئىشنى ئالدىن قىياس قىلىش، سوئال دەپتىرى تۇتۇش،

مۇھىم بىلىملەرنى ئۆگەنگەندە خاتىرە تۇتۇش ۋە ئۇنى ئۆز ئاۋا-زىم بىلەن ئۇنىڭالغۇغا ئېلىۋېلىپ قەرەللىك ئاڭلاش، بىر كىتاب-نى بېرىلىپ، مەلۇم بىر بۆلەك ۋاقىت ئىچىدە ئوقۇپ تۈگىتە-ۋېتىش(ئۇزۇندا ئوقۇلغان كىتابلارنىڭ كاللىدىكى تەسىراتى ئا-جىزلاپ كېتىدۇ)، ئاپتاپلىق، گۈزەل يەرلەرگە بېرىپ جىمىدە خىيال سۈرۈش ۋە شېئىر ياكى رومان ئوقۇش، كىتاب كۆرۈپ زېرىككەندە، يۈرتۇمنى سېغىنغاندا ياتاقتا «دىلخاراج» قاتارلىق مۇزىكىلارنى قويۇپ ئۇسسۇل ئويناش. مەن ئادەتتە ئۆزۈمگە خاس مەنىۋى دۇنيا يارىتىشقا تىرىشقانلىقىم ئۈچۈن ناھايىتى بەخت-لىك ياشايمەن. ئەمما، مېنىڭ ئۆز مەنىۋى دۇنيايىمنى يارىتىشقا تىرىشقىنىم تۈگۈلۈۋاتقىنىم ئەمەس، خەلقىم ئالدىدىكى زىم-مەمگە ئېلىشقا تېگىشلىك مەسىلىلەرگە كۆڭۈل بۆلمەي بېشىم-نى ئىچىمگە تىقىۋالغىنىم ئەمەس. يۈرتۇمغا مۇناسىۋەتلىك خە-ۋەرلەر دىققىتىمنى تارتىپ تۇرىدۇ ۋە يالغۇز يۈرگەن چاغلا-رىمدا «مەن نېمە قىلالايمەن؟» دەپ ئۆزۈمدىن سوراپ تۇرىمەن.

ئىشسىز ۋە موھتاج ۋاقىتتا بىزنىڭ يەنە قىلالايدىغىنىمىز قولىمىزدىكى مەدەنىيەت كاپىتالىنى ــ يەنى تېخنىكا، ماھارەت كوزىرىنى كۆپەيتىش. ھازىر ئۇيغۇر كارخانىچىلىرى پىشقان بوغالتىرلارغا، تۇر باشقۇرغۇچىلارغا، بازار ئەھۋالى ۋە تۇر ئېھ-چىشنى بىلىدىغان كەسىپ ئەھلىلىرىگە، ماسلاشتۇرغۇچىلارغا موھتاج بولۇۋاتىدۇ. لېكىن، ئۇنىۋېرسىتېتنى پۈتكۈزگەن نۇر-غۇن ئوقۇغۇچىلىرىمىز بۇنداق ئېھتىياجلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۇزۇكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈپ تۇرۇشى ۋە قولىدىكى ماھارەت كوزىرىنى ئاۋۇتۇپ، كەلگۈسىدە-كى رىقابەتكە تەييارلىنىشى كېرەك. ئىشسىزلىق ــ ۋاقىت مەسلىسى. بىز بوش ۋاقىتلىرىمىزدا، ئىشسىز ۋاقىتلىرىمىزدا ئۆزىمىزنى ئۇزۇكسىز تەربىيەلەپ تۇرۇشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن قىزىقىشىمىزنى پەرۋىش قىلىشىمىزغا، ئۆزىمىزنى قې-زىشىمىزغا، ئىلغار ئىدىيىلەر بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرۇشىمىزغا

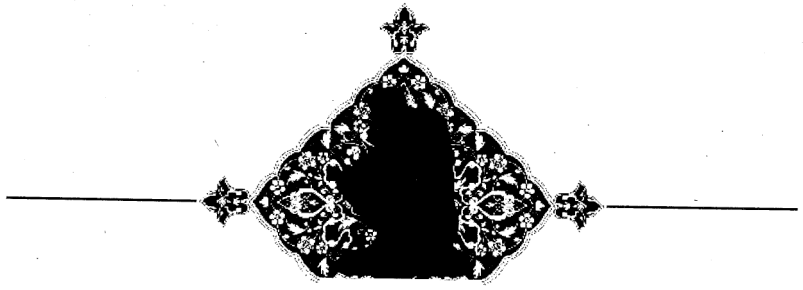

توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن مەن ياشلىرىمىزنى مۇڭداشقۇ (QQ) غا ئازراق چىقىشنى ياكى چىقماسلىقنى(بۇ نەرسىنى ئۆيغۇر ياشلىرى ئۈچۈن ئاپەت بولدى دەپ قارايمەن)، ئۆز روھىي دۇنياسىنى ياراتماي تۇرۇپ گۈزەل چىرايلارغا ۋە غىدىقلىغۇچى كۆرۈنۈشلەرگە، رومانتىك فىلىملەرگە ئالدىنىپ يۈرمەسلىكنى تەشەببۇس قىلىمەن. چۈنكى، ئۇلار روھقا چۈشكەن نارکوزدۇر. ئاشۇلارنىڭ دەخلىسىدىن چىقالىسىڭىز، سىزنى ئازابلاپ تۇرغان رېئاللىققا ئاكتىپ ۋە سوغۇققان يوسۇندا مۇئامىلە قىلىشتا يەنە بىر قەدەم تاشلىغان بولىسىز.

ئىشسىز ۋاقىتتا بىزنىڭ يەنە قىلالايدىغىنىمىز ئېسىل كىتابلارنى بىر ۋەزىپە قاتارىدا كۆرۈپ ئوقۇش، ئوقۇغاندىمۇ چۈشىنىپ قايتا ـ قايتا ئوقۇش. بۇنداق قىلىش سىزنىڭ مەنىۋىيىتىڭىزنى تاۋلايدۇ. ھازىر ئۇيغۇر ياشلىرى ئارىسىدا ئومۇملىشىپ قالغان كىتابنىڭ قىممىتىدىن گۇمانلىنىش ۋە كىتاب ئوقۇماسلىق خاھىشىنى بىر پاجىئە دېمەي ئامال يوق. توغرا، ھازىر نۇرغۇن قىممىتى يوق كىتابلارنىڭ چاپ ـ چاپ بازارغا ئۇلگۈرۈش ئۈچۈن بازارغا كىرىۋاتقانلىقى راست. ئەمما، ئوقۇشىمىزغا ئەرزىيدىغان كىتابلار يەنىلا يوق ئەمەس. ھازىر دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر ساھەدىكى ئېسىل كىتاب ئاساسەن دېگۈدەك خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىۋاتىدۇ. مەن ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشنىڭ تۈنجى قەدىمى يەنىلا ئۇلارنىڭ كىتاب ھەققىدىكى خاتا تونۇشىغا ۋە كىتاب ئوقۇش ئۇسۇللىرىدىكى خاتالىقلارغا جەڭ ئېلان قىلىش دەپ چۈشىنىمەن. ياشلىرىمىز ئىقتىسادىي قۇربىتى يەتمەي كىتاب سېتىۋالالمىغان تەقدىردىمۇ، ئۆزى تۇرۇشلۇق جايدىكى كۈتۈپخانىلارغا ئەزا بولۇپ ياكى كىتابخانىلاردا ئۆرە تۇرۇپ بولسىمۇ كىتاب ئوقۇشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇشى، ئوقۇغاندىمۇ شۇ ساھەدىكى نوپۇزلۇق، چوڭقۇر يېزىلغان كىتابلارنى ئوقۇشى ۋە ئاندىن تەسىراتلىرىنى باشقىلار بىلەن مۇھاكىمە قىلىشى كېرەك. خۇ-

سۇسەن، مەن ـــ كىتاب ئوقۇشنىڭ مەھسۇلى. مەن بىر كىتاب-نى ئوقۇغاندىن كېيىن مۇمكىنقەدەر ئۇنى رېئاللىققا تەتبىقلاشقا تىرىشىمەن ۋە مۇھاكىمىدىن ئۆتكۈزىمەن. مەكتەپلەر بىزگە بىر-رەلمىگەن نەرسىلەرنى ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىش ئارقىلىق تامامەن تولۇقلىغىلى بولىدۇ. سىز ئىشسىزلىقنىڭ ھەسرىتىگە، ۋاقىت-لىق قايغۇلارغا زېھنىڭىزنى يەم قىلىپ بەرمەي ئۆزلۇكىڭىزدىن ئۆگىنىڭ. مەن بۇ يەردە ئامېرىكىنىڭ مەشھۇر پىسخولوگى كارل روگېرسنىڭ (Carl Rogers, 1902 — 1987) «ئادەمنى ھەرىكەتكە ئۇندەيدىغان بىرلا خىل ئۆگىنىش ئۇسۇلى بار، ئۇ بولسىمۇ ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىشتۇر» دېگەن گەپنى ياشلارنىڭ سەمىگە سا-لىمەن. بۇ، تېگىگە يېتىپ ئويلىنىدىغان مەسىلە. ياشلار مەك-تەپتە قايمۇققان روھىي دۇنياسىنى ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىش ئار-قىلىق قايتىدىن لايىھەلىشى كېرەك.

جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەرىيەسىنى قوللىنىشچان جەمئىيەتشۇ-ناسلىق مېتودى بويىچە ئاددىيلاشتۇرۇپ، ياشلىرىمىز دۇچ كې-لىۋاتقان مەسىلىلەرنى مۇشۇنداق مۇمكىنقەدەر ئاممىباب يوسۇندا ئىپادىلىشىمگە ئەلۋەتتە ئىشسىز ياشلىرىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى رې-ئاللىقى ھەققىدە روھىي دۇنياىمدا بولغان مونولوگلار سەۋەبچى بولدى. مېنىڭ ياشلار بىلەن قىلىشىدىغان پاراڭىم بۇنىڭلىق بى-لەنلا توگەپ قالمايدۇ. مەن بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۆزۇمنىڭ ئويلىغا-لىرىنى مۇشۇ يوسۇندا ياشلىرىمىز بىلەن ئورتاقلىشىپ تۇرىمەن.

يىگىرمە بىرىنچى باب

كىملىك، ئۆزلۈكىنىڭ مەنە ۋە نەزەريىەۋى قاتلاملىرى ھەققىدە جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەھلىل

ئاچقۇچلۇق سۆزلەر: كىملىك ۋە ئۆزلۈك ئۇقۇمى؛ كىملىكنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقى؛ كىملىك ۋە ئۆزلۈكنىڭ مەنە قاتلاملىرىنى تونۇش؛ ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە كىملىك.

كىملىك ھەققىدىكى ئويلىنىش يالغۇز مۇشۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارلا دۇچ كېلىۋاتقان ھادىسە ئەمەس. رېتىمى تېز، رىقابەت ھەم خىرىس بىلەن تولغان، تېز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان جەمئىيەتتە نورمال ھېس-تۇيغۇغا ئىگە بىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقى، خۇسۇسەن كىملىكى، ئۆزلۈكىدە ئىپادە بولۇۋاتقان ئۆزگىرىشلەر ھەققىدە ئويلىنىشى بىر مۇقەررەرلىك ھەم ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى. ئەمەلىيەتتە، كىملىك ۋە ئۆزلۈك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ۋە زامانىۋىلىق مۇساپىسى پەيدا قىلغان مەسىلە بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇتلۇقى، كىملىكى ھەققىدە ئويلىنىشى تەخىرسىز ھەم ساقلانغىلى بولمايدىغان يۇزلىنىشتۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ كىملىك، ئۆزلۈك ھەققىدىكى ئويلىنىشىغا ئۇستاز ئابدۇقادىر جالالىدىننىڭ «ئۆزىنى ئىزدەش بوسۇغىسىدا»، ئۇستاز ئەسئەت سۇلايمانىنىڭ «ئۆزلۈك ۋە كىملىك» ناملىق ئەسەرلىرى تۇرتكە بولدى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. گەرچە

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئىككى ئەسەردە ئاپتورلار ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن جانلىق كەچۈرمىشلىرى ئاساسىدا خەلقىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى مەۋجۇتلۇقىغا باغلاپ كىملىك مەسىلىسى ھەققىدە ئويلانغان، ئۇقۇرمەنلەرنىڭ ئۆزى ھەققىدە ئويلىنىشىغا تۈرتكە بولغان بولسىمۇ، ئىلمىيلىك بىلەن ئاممىبابلىقنى بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا، ساياھەت ئەدەبىياتى شەكلىدە يېزىلغان بۇ ئەسەرلەردە كىملىك ۋە ئۆزلۇك ئۇقۇمى ھەققىدە ئېنىق تەبىر بېرىش ياكى نەزەرىيەۋى مۇھاكىمە قانات يايدۇرۇش ئىمكانىيىتى يار بەرمەيتتى. ئەمدى بۇ ھەقتە كۆزىتىش نۇقتىمىزنى بىرقەدەر نەزەرىيەۋى يۇكسەكلىككە، ئىلمىيلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ئويلىنىدىغان پەيت كەلدى. بۇ بابتا مەن يۇقىرىدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇش مەقسىتىدە جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن چىقىپ، كىملىك ۋە ئۆزلۇك ئۇقۇملىرىنىڭ مەنە، نەزەرىيەۋى قاتلاملىرىنى مۇھاكىمە ۋە تەھلىلىنى ئاساس قىلىپ يېشىپ بېرىشكە تىرىشتىم. ھازىرغىچە شەھەر ئۇيغۇر جەمئىيىتى ھەققىدە كىملىك تېمىسىنىڭ تۇتقا قىلىپ يېزىلغان بىرقانچە ماقالەمۇ ئۆزۈمنىڭ كىملىك ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىمنىڭ مەھسۇلى ئىدى، ئەمما ئۇ ماقالىلەردە كىملىك، ئۆزلۇك ئۇقۇملىرى ھەققىدە نەزەرىيەۋى نۇقتىئىنەزەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بولغىلى بولمايتتى. بۇ بابتا مەن بۇ ئىككى ئۇقۇم ھەققىدىكى نەزەرىيەۋى نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئىمكانقەدەر ئەتراپلىق يېشىپ بېرىشكە تىرىشتىم. شۇڭا بۇ بابنىڭ نەزەرىيەۋىلىكى باشقا بابلارنىڭكىدىن ئۇستۇنرەك بولۇپ قالدى. مەن بۇ نۇقتىدا نەزەرىيەۋى مۇھاكىمىلەردىن راھەتسىزلىك ھېس قىلغان ئىدۇقۇرمەنلەردىن كەچۈرۈم سورايمەن. بىز پىكىر قىلىش ئۇسۇلىمىزنى ئىسلاھ قىلىشقا، مەسىلىلەر ھەققىدە سەۋرچانلىق بىلەن چوڭقۇرراق ئويلىنىشقا جۇرئەت قىلساق، نەزەرىيەۋى مۇھاكىمىلەرنىڭ ئۇنچە زېرىكىشلىك، قورقۇنچلۇق بولماستىن، ئەكسىچە ئاممىباب تەپەككۇرغا كۆنگەن كاللىنى بىر قېتىملىق

پىكىر گىمناستىكىسىغا باشلاپ كىرىۋاتقانلىقىنى بايقايمىز. ئۇ-نىڭدىن باشقا، جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتىغا قىزىققۇچىلارنىڭ ئىزدىنىشىگە قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەمەلدىلەتىن تونۇشتۇرۇلۇۋاتقان بۇ پەن ساھەسىدىكى مەزكۇر بابقا مۇناسىۋەتلىك ئاچقۇچلۇق ئۇقۇملار ۋە بۇ ساھەدىكى مۇھىم شەخسلەر توغرۇلۇق ئىزاھات بەردىم. زۆرۈر دەپ قارىغان يەرلەردە مۇناسىۋەتلىك ئاتالمىلارنىڭ ئىنگلىزچىسىنى قوشۇپ قويدۇم. بۇنداق بولغاندا قىزىققۇچىلار گۇگۇلدىكى ئىنگلىزچە ھەقسىز ئېنسىكلوپېدىيە توربىدىن، سوراش توربى (www.ask.com) دىن ياكى جەمئىيەتشۇناسلىققا ئائىت تورلار مەسىلەن، (www.sociology.wadsworth.com.) دىن بۇ ئۇچۇرلار-نى ئاختۇرۇپ ئۆزىنىڭ چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرالايدۇ.

مۇقەددىمە: تېمىنى چۈشىنىش

كىملىك، ئۆزلۈك ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتىن بۇرۇن تۆۋەندىكى ئەمەلىي مىساللار ۋە ئۇ ھەقتىكى تەھلىل نۇقتىلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى:

1. نەنجىڭنى زىلزىلىگە سالغان«ماچاۋ ۋەقەسى». نەنجىڭ تۆمۈريول ئىدارىسىنىڭ ئىشچىسى ماچاۋ تۇرمۇشتا ئېغىر ئوڭۇشسىزلىق ۋە زەربىگە ئۇچراپ ئېغىر روھىي كېسەلگە مۇپتىلا بولغان ۋە خام خىيال كېسىلىنىڭ تۇرتكىسىدە «باشقىلار زىيانكەشلىك قىلىدۇ» دېگەن گۇمان بىلەن ئۇچ بالىسىنى سىرتقا چىقارماي ئۆيگە سولۇۋالغان. بۇ ھال ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشقان. 1989 ـ يىلى كىشىلەر بۇ ئەھۋالنى سەزگەن. روھىي كېسەل دوختۇرلىرى ئۇنىڭ 19 ياشلىق، 15 ياشلىق، 11 ياشلىق بالىسىنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتىنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بەش ياشلىق، ئۈچ ياشلىق، بىر ياشلىق بالىلارنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتىچىلىك كېلىدىغانلىقىنى بايقىغان (جۇشياۋخوك: «ھازىرقى زامان جەمئىيەت پسىخولوگىيەسى»).

مۇھاكىمە: ئادەمنىڭ كىملىكى ئىجتىمائىيلىشىش داۋامىدا

يېتىلىدۇ. ئۆزلۈكىنىڭ تەرەققىياتى ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىنى تەقەززا قىلىدۇ (بۇ نۇقتا ھەققىدىكى تەھلىللەر ئۇچۇن كىملىك بىلەن ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى بايانلارغا مۇراجىئەت قىلىڭ).

2. قىسقا يوپكا ۋەقەسى. لوندوندا: تايمىس دەرياسى بويىدىكى چېركاۋ مەيدانىدا بىر ئەنگلىيەلىك ئەر ئېھتىياتسىزلىقتىن بىر ئەنگلىيەلىك بويتاق ئايالنىڭ قىسقا يوپكىسىنى يىرتىپ قويۇپتۇ. ئەر ئېغىز ئاچقۇچە، ئايال قولىدىكى گېزىت بىلەن يىرتىلغان يېرىنى ئىتىڭ يېيىۋېلىپ قىزارغان ھالدا: «ئەپەندىم، ئۆيۈمگە ئاپىرىپ قويالامسىز؟ ئۆيۈم مۇشۇ ئەتراپتا...» دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئەر دەرھال چاپىنىنى سېلىپ ئايالغا يېپىپ قويۇپتۇ ۋە تاكسى چاقىرىپ ئايالنى ئۆيىگە بىخەتەر ئاپىرىپ قويۇپتۇ. **نيۇيورکتا:** ئادەملەر توختىماي ئۆتۈۋاتقان دەۋر مەيدانىدا، بىر ئامېرىكىلىق ئەر ئېھتىياتسىزلىقتىن بىر ئامېرىكىلىق بويتاق ئايالنىڭ قىسقا يوپكىسىنى يىرتىپ قويۇپتۇ. ئەر ئېغىز ئاچقۇچە، ئايال دەرھال يانچۇقىدىن بىر پارچە ئىسىم كارتوچكىسىنى چىقىرىپ: «بۇ ئادۋوكاتنىڭ تېلېفونى، ئۇ سىزنى تېپىپ بۇگۈنكى ئىشنىڭ تەپسىلاتىنى سۈرۈشتە قىلىدۇ، ئىدىيەگىز دە تەييارلىق قىلىپ قويارسىز، خوش، سوتتا كۆرۈشەيلى» دەپ، ئەرنىڭ ئىسمى ۋە تېلېفونىنى يېزىۋېلىپ كېتىپ قاپتۇ. **توكيودا:** ئادەملەر توختىماي ئۆتۈۋاتقان دەۋر مەيدانىدا بىر ياپونلۇق ئەر ئېھتىياتسىزلىقتىن بىر ياپونىيەلىك بويتاق ئايالنىڭ قىسقا يوپكىسىنى يىرتىپ قويۇپتۇ. ئەر ئېغىز ئاچقۇچە، ھېلىقى بويتاق ئايال 90 گىرادۇسلۇق تەزىمدىن بىرنى قىلىپ: «ناھايىتى ئەپسۇس، سىزگە ئاۋارىچىلىك تېپىپ بەردىم، ھەممىسى مۇشۇ سۈپەتسىز يوپكىنىڭ كاساپىتى...» دېگەچ يىرتىلىپ كەتكەن يوپكىسىنى ئىلغۇچتا ئىلىۋېلىپ كېتىپ قاپتۇ. **پاريژدا:** دۇنياغا مەشھۇر زەپەر دەرۋازىسى مەيدانىدا، بىر فرانسىيەلىك ئەر ئېھتىياتسىزلىقتىن بىر فرانسىيەلىك بويتاق ئايالنىڭ قىسقا يوپكىسىنى يىرتىپ قويۇپتۇ. ئەر ئېغىز ئاچقۇچە، ھېلىقى ئايال قاقاقلاپ كۈلگەچ ئىنچىكە قوللىرىنى ئەرنىڭ مۇرىسىگە قويۇپ تۇرۇپ: «ئەگەر مالال كۆرمىسىڭىز ماڭا بىر تال ئەتىرگۈل سوۋغا قىلىپ، مېنىڭدىن

ئەپۇ سورىسىڭز قانداق؟» دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ئەر دەرھال گۈل دۇكىنىدىن بىر تال ئەتىرگۈلنى ئېلىپ چىقىپ، ئايالنى قەھۋەخانىغا ئېلىپ بىر قەدەھ ئىچىپ كېلىشكە تەكلىپ قىلىپتۇ ۋە قىسقا يوپكا توغرىسىدا پاراڭلىشىپتۇ. **بېيجىڭدا:** تېخنىكىمەن مەيدانىدا، بىر ئەر ئېھتىياتسىزلىقتىن بىر بويتاق ئايالنىڭ قىسقا يوپكىسىنى يىرتىپ قويۇپتۇ. ئەر ئېغىز ئاچقۇچە، ھېلىقى ئايال ئەرنىڭ كاچىتىغا بىرنى سېپىتۇ ـ دە، ئەرنىڭ ياقىسىغا چىڭ ئېسىلىپ تۇرۇپ: «ھۇ لۇكچەك، ماڭا نىيىتىڭنى بۇزغۇدەك بولدۇڭما. يۇرە، ساقچىغا بارىمىز» دەپتۇ. (ئۇيغۇرچە «ھاياتلىق» ژۇرنىلى)

مۇھاكىمە: بىر ئادەمنىڭ كىم بولۇشىنى ئۇنى ئوراپ تۇرغان ئىجتىمائىي مۇھىت بەلگىلەيدۇ (داۋاملىق تەھلىل قىلىنىدۇ).

3. كىملىكىنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقى: خالىدە ئىسرائىلنىڭ «ئوربىتا» ناملىق پوۋېستىدا ئەسەردىكى باش پېرسوناژ ئاسىيە ئەسلىي ئېرى ئابلىكىمنىڭ بۇرۇنقى سۆيگۈنى ماھىنۇر بىلەن يېقىن دوست ئىدى. كېيىن بىرمۇنچە كۈتمىگەن ئىشلار يۈز بېرىپ، ئۇ ماھىنۇرنىڭ رەقىبى، ئابلىكىمنىڭ ئايالى بولۇپ قالدۇ.

مۇھاكىمە: ئۆزگىرىشكە باي، رىتىمى تېز جەمئىيەتتە بىر ئادەمنىڭ كىملىكى تاسادىپىيلىققا باي بولىدۇ، مۇقىم بولمايدۇ (داۋاملىق تەھلىل قىلىنىدۇ).

4. ئامېۋى سورۇن، كىملىك ۋە سېمۇل: گۈزەل چىرايلار، ئاشۇ چىرايلارغا چىراي قوشۇپ تۇرغان چەت ئەل مىللىرى، يېڭى پاسوندىكى پوپايكا، يوپكىلار، ئالتۇن ئۈزۈك، ھالقا، ئاياغلار، مېدالىيونلارنىڭ قىممىتى بىردىنلا ھەسسىلەپ ئاشقاندەك بولدى. ئەڭ يېڭى مودىدا ئەڭ چىرايلىق ياسانغان ئاياللار يۇلتۇزلار ئارىسىدىكى تولۇن ئايدەك پارقىراپ، ئەرلەرنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرۇپ، ھوش ـ كاللىسىنى ئايلاندۇرۇۋەتكەندى. ئەرلەرلا ئەمەس، ئايالىلارمۇ ئاشۇ ئاجايىپ ئاياللاردىن كۆزلىرىنى ئالالمايتتى. ئۇلار بىلەن سالاملىشىش، ئۇلارنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇش، ئىككى ئېغىز پاراڭلىشىۋېلىش قالتىس ئابرۇي ھېسابلىناتتى. ئۇلار بولسا ئۆز قەدىرلىرىنى تولۇق ھېس قىلغان ھالدا مەغرۇر

ئولتۇرۇشاتتى. سۇرمە سۇرۇلگەن جادۇ كۆزلىرىنى سۇزۇپ، چاندۇرماي باشقا ئاياللارنىڭ ئۇستىبېشىغا سەپسالاتتى. تاسادىپىي بىر ئايالنىڭ تېخمۇ غەيرىي، ئېسىلزادىلەرنىڭ كۆزى چۇشۇپ قالغۇدەك بولسا، بىردىنلا تاتىرىپ كېتىشەتتى (خالىدە ئىسرائىل: «رەڭدار قۇيۇن»).

مۇھاكىمە: ئادەم ئىجتىمائىي ئالاقىدە رول ئالغۇچى ۋە ئۆزلۇكىنى بېزەپ كۆرسەتكۈچىدۇر. ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىدىكى كىملىكى سىمۋوللۇق بەلگىلەر ئارقىلىق ئورىلىپ تۇرىدۇ. ئادەملەر ئىجتىمائىي ئالاقىدە بىر-بىرى ئۈچۈن ئەينەك. ئادەم باشقىلارنىڭ باھاسىغا ئاساسەن ئۆز كىملىكىنى مۇقىمدايدۇ (داۋاملىق تەھلىل قىلىنىدۇ).

5. كىملىككە ئېرىشىش تىرىشچانلىقىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى: مۇھەممەت باغراشنىڭ «كۇل رەڭ رەسىم» ناملىق پوۋېستىدا باش پېرسوناژ «مەن» جەمئىيەت تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ، ئۆزىنىڭ كىملىكىنى باشقىلارغا ئېتىراپ قىلدۇرالماي، چۇشكۈنلىشىپ جەنايەت يولىغا ماڭىدۇ ۋە تۇرمىدىن چىققانغا قەدەر مەھبۇس دېگەن ئىجتىمائىي كىملىكىنى يۇدۇپ يۇرۇشكە مەجبۇر بولىدۇ.

مۇھاكىمە: ئادەم قانداق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىدىن قەتئىينەزەر، كىملىكىنى ئېتىراپ قىلدۇرالمىسا ۋە كىملىكىنى قوبۇل قىلىپ تۇرغان مۇھىتقا تەسىر كۆرسىتەلمىسە، ئىچ-ئىچىدىن ئازابلىنىدۇ، ئۆزىنى تاشلاندۇق ئادەمدەك ھېس قىلىدۇ، ئۆزلۇكىدىن يىراقلايدۇ، قاتتىق مەيۇسلىنىدۇ. ئادەمدىكى ئېتىراپ قىلىنىش، قەدىرلىنىش تۇيغۇسى ئۇچۇن شۇنىڭغا تۇشلۇق مۇھىت ۋە مۇئەييەنلەشتۇرۇشنى خالايدىغان ئادەملەرنىڭ بولۇشى تولىمۇ مۇھىم. ئۆزلۇكىنى يۇقىتىدىغان ساغلام ئىجتىمائىي مۇھىت ياكى ئادەملەر توپى بولمىسا، ئۆزلۇك قىسىلىدۇ، جىنايەت ۋە باشقا ئىجتىمائىي بىنورمالىلىق ئاۋۇيدۇ (داۋاملىق تەھلىل قىلىنىدۇ).

6. تونۇش، ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە كىملىك: غەرب دۇنياسىدا ئۇزاق يىل ئوقۇغان بىر جۇڭگولۇق يىگىت غەربلىك بىر قىز

بىلەن مۇھەببەتلىشىپتۇ. بىر كۈنى بۇ بىر جۈپ قىز ـ يىگىت قىزىل چىراغلىق تۆت كوچا دوقمۇشىدىن ئۆتىدىغان چاغدا يىگىت جۇڭگودا يېتىلدۈرۈۋاتقان ئادەتتى بويىچە بەربىر ماشىنا يوق بولغاندىكىن دەپ كوچىدىن ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بۇ چاغدا پىيادىلەرنىڭ مېڭىشى ئۈچۈن يېشىل چىراغ تېخى يانمىغاچقا، غەربلىك قىز بۇنداق ئەدەپسىزلىكتىن قاتتىق ئەجەبلىنىپ ئۈنىڭدىن ئايرىلىپ كېتىپتۇ. كېيىن يىگىت جۇڭگوغا قايتىپ كېلىپ ئىشلەيدۇ ۋە بىر قىز بىلەن مۇھەببەتلىشىپتۇ. يەنە بىر قېتىم قىز بىلەن قىزىل چىراغلىق يولدىن ئۆتۈشكە توغرا كەلگەندە، بۇرۇنقى ساۋاق ئېسىگە كېلىپ ماشىنا يوق ئەھۋالدا يېشىل چىراغنىڭ يېنىشىنى كۈتۈپ ساقلاپتۇ. قىز «ماشىنا بولمىسىمۇ قىزىل چىراغنى بېقىپ تۇرغان گالۋاڭ» دەپ كايىپ، ئۇ يىگىتتىن ئايرىلىپ كېتىپتۇ. يىگىت نېمە ئىشتا خاتا قىلغانلىقىنى بىلمەي تېڭىرقاپ قاپتۇ.

مۇھاكىمە: تونۇش بىزنىڭ ھاياتىمىزنى بەلگىلەيدۇ. ھالبۇكى، بىزنىڭ كىم بولۇشىمىزغا قوماندانلىق قىلىۋاتقان ئىدىيە بولسا سىرتتىن ــ بىز ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىتتىن كېلىدۇ (داۋاملىق تەھلىل قىلىنىدۇ).

بىزنىڭ كىملىك ۋە ئۆزلۈك تېمىسىنى چۆرىدەپ ئېلىپ بارىدىغان تەھلىللىرىمىز يۇقىرىقىلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. بىز تۆۋەندىكى مۇھاكىمىمىزدە يەنە كىملىك ۋە ئۆزلۈكنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئىجتىمائىي كونترول، ئىجتىمائىي قۇرۇلما، قىممەت قارىشى قاتارلىق نۇقتىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى تەھلىل قىلىمىز.

كىملىك ۋە ئۆزلۈكنىڭ مەنە قاتلاملىرى

كىملىك

ئەسلىدە بىرەكلىك، ئوخشاشلىق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان كىملىك ئاتالغۇسى 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ، 70 ـ يىللىرىغا

كەلگەندىلا خەلقئارا ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلگەن ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق، پسىخولوگىيە ساھەلىرىدە ئەڭ كۆپ مۇلاھىزە قىلىنغان. مەيلى قايسى نۇقتىدىن چىقىپ قىلىنغان تەتقىقات بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كىملىك ھەققىدە كى مۇلاھىزىلەرنىڭ مەركىزىدە تۇرىدىغىنى بىر ئادەمنىڭ پۈتۈكۈل ھاياتىدا ئىزچىللىققا ئىگە بولىدىغان، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئۆزلۈكىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىرەكلىكتۇر. بىز بۇ مۇلاھىزىمىزدە جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن چىقىپ كىملىك ۋە ئۆزلۈك ئۇقۇمىنىڭ مەنە ۋە نەزەرىيەۋى قاتلاملىرىنى تەھلىل قىلىمىز. شۇ ۋەجىدىن، كىملىك ھەققىدە پسىخولوگىيە نۇقتىسىدىن ئانالىز يۈرگۈزۈش بۇ بابىمىزنىڭ ۋەزىپىسى ئەمەس. كىملىك ۋە ئۆزلۈك ئۇقۇمىنىڭ مەنە ۋە نەزەرىيەۋى قاتلاملىرىنى جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن چىقىپ چۈشەندۈرۈشكە تىرىشىمىز.

كىملىك ھەققىدىكى جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەرىيەسى بۇ پەندىكى ئۇچ غول نەزەرىيەنىڭ بىرى بولغان سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەرىيەسى[1] ۋە ۋىليام جامېس، جورج خېربېر مىد ئۇلىنى سېلىپ بەرگەن پىراگماتىزملىق (ئەمەلىيلىكنى چىقىش قىلغان) ئۆزلۈك نەزەرىيەسى ئاساسىدا راۋاجلانغان. ئۆزلۈك ــ بىر ئا-

[1] سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەرىيەسى (symbolic interactionism)ــ جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى ئۇچ چوڭ غول نەزەرىيەنىڭ بىرى، مىكرو جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى ئاساسلىق پىكىر يولى بولۇپ، ئاساسلىقى ئىجتىمائىي ئالاقىدە بارلىققا كېلىدىغان مەنىنى تەھلىل ئوبيېكتى قىلىش، ئىنسانىنى سىمۋول يارىتىدىغان مەخلۇق سۈپىتىدە كۆزىتىش ئارقىلىق كەڭ ئىجتىمائىي كارتىنىنى شەرھلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ نەزەرىيەنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى چارلىس پېرس، ۋىليام جامېس قاتارلىقلار ئۇلىنى سېلىپ بەرگەن پىراگماتىزم (ئەمەلىيەتچىلىك پەلسەپىسى)، چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتىدا بارلىققا كەلگەن جەمئىيەتشۇناسلىق پىكىر ئېقىمى ۋە جورج خېربېرد مىدنىڭ پەلسەپۋى يازمىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. بۇ نامنى بۇ نەزەرىيەنىڭ داڭلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى خېربېرت بلۇمېر (Herbert Blumer) 1937ــ يىلى بەرگەن.

دەمدە ئىنسانغا خاس ھالدا يارىتىلىدىغان، ئۇنى ئىجتىمائىي ئالاقە ۋە تىل ئىشلىتىش داۋامىدا ئۆزىنىڭ تەبىئىتى ۋە ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي دۇنيا ھەققىدە ئويلاندۇرالايدىغان ئىقتىدارىدۇر. ۋىليام جامېس[1] ۋە جورج خېربېرت مىد[2]نىڭ قارىشىچە بولغاندا، ئۆزلۈك «سۇبيېكتىپ مەن» ۋە «ئىجتىمائىي مەن» دىن تەركىبلەنگەن بولىدۇ. «سۇبيېكتىپ مەن» ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا، سۇبيېكتىپ ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان، ئۇنىڭ قارار چىقىرىشىغا، ئىجادچانلىقىغا مەنبە بولىدىغان، باشقىلارغا نائىنىق بولغان تەرىپىدۇر. «ئىجتىمائىي مەن»بولسا ئادەمنىڭ باشقىلارغا نامايان بولىدىغان، ھېس قىلىنغان، ئىجتىمائىيلاشقان تەرىپىدۇر. مەشھۇر ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسلىرىدىن ئېرۋىڭ گوفمان[3] نىڭ «كۇندىلىك تۇر-

---

① ۋىليام جامېس (William James,1842—1910) ــ ئەمەلىيەتچىلىك پەلسەپە ئېقىمىنىڭ ئامېرىكىغا تارقىلىشىغا ئۆل سالغان مەشھۇر پەيلاسوپ، داڭلىق يازغۇچى ھېنرى جامېسنىڭ ئاكىسى. جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدە سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەريەسىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن. ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «پسىخولوگىيە ئاساسلىرى»، «پىراگماتىزم» قاتارلىقلار بار.

② جورج خېربېرت مىد (George Herbert Mead,1863—1931) ــ ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس، پەيلاسوپ، ئىجتىمائىيەت پسىخولوگى. ئەينى يىللاردا جەمئىيەتشۇناسلىق ئەڭ دەسلەپ گۇللەنگەن چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتىدا پروفېسسور بولغان، سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەريەسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆل سالغان. ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «قەلب، ئۆزلۈك ۋە جەمئىيەت» (1934)، «ھەرىكەت پەلسەپىسى» (1938) قاتارلىقلار بار.

③ ئېرۋىڭ گوفمان (Erving Goffman, 1922—?) ــ كانادادا تۇغۇلغان. ئامېرىكىدا پەيدا بولغان سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەريەسىنىڭ داڭلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ تۇرمۇشنى سەھنىگە، ئادەمنى ئارتىستقا ئوخشىتىپ بارلىققا كەلتۈرگەن «دىراماتىكىلىق سەھنە» دېگەن ئەسىرى بىلەن داڭ چىقارغان. مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن «كۇندىلىك تۇرمۇشتىكى ئۆزلۈك ئېپادىسى» (1959)، «ئامموۋى سورۇندىكى ھەرىكەت» (1963)، «ئەيبناق: بۇلغانغان كىملىك ھەققىدە خاتىرىلەر» (1963)، «روھىي كېسەللەر دوختۇرخانىسى» (1961) قاتارلىقلار بار.

مۇشتەكى ئۆزلۇك ئىپادىسى» دېگەن كىتابىدا[1] ۋە پېتېر بېرگېر① نىڭ «رېئاللىقنىڭ ئىجتىمائىيلىقى» دېگەن كىتابىدا[2] ئېنىق قىلىنىپ: «كىملىك جەمئىيەت قوينىدا، ئىجتىمائىيلىشىش داۋامىدا پېتىلىدۇ، مۇستەھكەملىنىدۇ ھەم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ» دەپ قەيت قىلىنغان.

قۇرۇلمىچىلىق② ۋە كېيىنكى قۇرۇلمىچىلىق③ پىكىر مودېلى ئاساسىدا راۋاجلانغان جەمئىيەت نەزەريەسى كىملىك ئۇقۇمىنى كۆزەتكەندە ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىدە ئىپادە قىلىۋاتقان ئۆزلۇكىگە ۋە ئىشلىتىۋاتقان تىلىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ ۋە ئۇنى سىمۋوللۇق ئالاقە داۋامىدا ئادەمنىڭ كىملىكىنى قوپۇرۇشىغا يوشۇرۇن تەسىر كۆرسىتىدۇ دەپ ئىزاھلايدۇ: تىل ۋە سىمۋوللۇق بەلگىلەرنىڭ بىر ئادەمنىڭ كىملىكىنىڭ قوپۇرۇلۇشىدىكى نېگىزلىك رولىنى تۇپ يىلتىزىدىن، قۇرۇلما نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرۈشكە تىرىشىدۇ. قۇرۇلمىچىلىق ۋە كېيىنكى قۇرۇلمىچىلىق پىكىر مودېلىنىڭ ئاساسىنى سېلىپ بەرگەن

① پېتېر بېرگېر (Peter Berger , 1929 — ?) — ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس، ئىنسان رېئاللىقنىڭ شۇنداقلا پەيدا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى ئىز دىنىشلىرى بىلەن داڭقىتكە سازاۋەر. ئۇ يەنە داڭلىق يازغۇچى. ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «جەمئىيەتشۇناسلىققا مەرھەمەت» (1963)، «رېئاللىقنىڭ ئىجتىمائىيلىقى» (ۋەكىللىك ئەسىرى) (1966)، «سەرسان قەلب» (1973) قاتارلىقلار بار.

② قۇرۇلمىچىلىق (structuralism) — جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى بىر خىل پىكىر يولى بولۇپ، ئىجتىمائىي قۇرۇلما نۇقتىسىدىن مەسىلىنى كۆزىتىشكە مايىل، «جەمئىيەت شەخسىن ئۈستۈندۇر» دېگەن قاراش ئاساسىدا، فرانسىيەلىك ئىنسانشۇناس لېۋ ستراۋسنىڭ تەسىرى بىلەن بارلىققا كەلگەن.

③ كېيىنكى قۇرۇلمىچىلىق (poststructuralism) — ئەدەبىي تەنقىد شەكىللىرىدە كۆپرەك ئۇچرايدىغان، قۇرۇلمىچىلىق پىكىر يولىغا قارشى بارلىققا كەلگەن، فرانسىيە پەيلاسوپى دېرىدانىڭ تەسىرى بىلەن ئومۇملاشقان يەنە بىر خىل پىكىر يولى بولۇپ، تىل ۋە تېكىستلەرنىڭ رولىغا جىددىي قارايدۇ، ئاساسلىق پىكىر مەۋقەسى «بىز تىلنى يەشمەي تۇرۇپ، ئىجتىمائىي رېئاللىقنى چۈشىنىپ بولالمايمىز» دېگەندىن ئىبارەت.

كىشى شېۋېتسىيەنىڭ قۇرۇلمىچىلىق تىلشۇناسى فېردىناند دې ساسسۇر.[1] ئۇنىڭ قارىشىچە، «ئادەم ئىشلىتىۋاتقان تىلدىكى مەنە سۆزلىگۈچى ياكى ئاڭلىغۇچىنىڭ مەقسىتى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان بەلگىلەر ئارقىلىق يارىتىلىدۇ. تىلنىڭ ئۆزى مەنە پەيدا قىلغان قۇرۇلما سىستېمىسىدۇر.»[3] ئادەمنى مەلۇم بىر قائىدىگە چۈشۈرۈپ سۆزلىتىۋاتقان، ھېس - تۇيغۇسىنى ئۇنۇمۇك ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىۋاتقان ئامىل باشقا نەرسە بولماستىن، دەل مەنىلىك بەلگىلەر بىلەن قوراشتۇرۇلغان تىلدۇر. ساسسۇرنىڭ تىل ھەققىدىكى بايانلىرى ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان نەزەريىلەر بويىچە ئېيتقاندا، بارلىق ئىجتىمائىي ئامىل ۋە مەدەنىيەتتە ئەكس ئەتكەن مەنە ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، تىلنىڭ ۋاستىسى ياكى سىمۋوللۇق بەلگىلەر ئارقىلىق يارىتىلىدۇ. بىزنى ئوراپ تۇرغان دۇنيا ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت سىمۋوللۇق بەلگىلەر ئارقىلىقلا مەنىگە ئىگە بولىدۇ ۋە ئەھمىيىتىنى تاپالايدۇ. شۇ ۋەجىدىن، بىزنىڭ كىملىك تۇيغۇمىز ئالاھىدە بەلگىلەر، سالاھىيەت ۋە ھەرىكەت مودېللىرى ئارقىلىق يېتىلىدۇ.

فرانسىيە مۇتەپەككۇرى مىچېل فوكاۋ[2] ساسسۇر ئۇلىنى

[1] فېردىناند دې ساسسۇر (Ferdinand De Saussure,1913—1857) شېۋېتسىيەنىڭ مەشھۇر تىلشۇناسى بولۇپ، جەنۇبە قۇرۇلما تىلشۇناسلىق ئىدىيە ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى، قۇرۇلما تىلشۇناسلىقى ۋە بەلگىشۇناسلىق ھەققىدىكى ئەسەرلىرى بىلەن داڭلىق. ئۇ كىشىلەر سۆزلىگەندە، يازغاندا ئىشلىتىدىغان تىل بىلەن ئۆزىدە مەنە مۇجەسسەم بولغان، سىستېما سۈپىتىدىكى تىلنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، تىل مەدەنىيەتكە ئوخشاشلا مۇئەييەن كۆلىلېكتىپ ئېڭىدە بارلىققا كېلىدىغان، ئورتاق ئېتىراپ قىلىنىدىغان مەنىلەر سىستېمىسىدىن ئىبارەت. تىل بەلگىلەر سىستېمىسىدۇر، تىلدا ئىپادىلىنىۋاتقان مەنە بىر - بىرىگە بېقىنىدىغان تەركىبلەر ئارقىلىق ئۇقۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدە قۇرۇلمىچىلىق پىكىر يولىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن.

[2] مىچېل فوكاۋ (Michel Foucault,1926–1984) — فرانسىيەلىك مۇتەپەككۇر، ئەسەرلىرى تىل، بىلىم، ھوقۇق، ئىجتىمائىي كونترول قاتارلىق ساھە-

سىلىپ بەرگەن پىكىر ئەندىزىسى ئاساسىدا تېخنىمۇ چوڭقۇرلاپ كىملىكنى پاراڭ ياكى قىياس جەريانىغا باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. فوكاۋنىڭ قارىشىچە، پاراڭ ــ ئادەمنىڭ بىر ئالاھىدە ئوبيېكت ھەققىدىكى تونۇشنى سىمۋول ئارقىلىق ئىپادىلىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر. مەسىلەن، ئۇ ئۆزىنىڭ ھازىرقى زامان تۈرمىلىرىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە ئىزدەنگەن «تۆزۈم ۋە جازا» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «جىنايەتكە مۇناسىۋەتلىك پاراڭ جىنايەت ۋە جىنايەتلىك ئوي(criminal mind)نى تونۇش ۋە ئىپادىلەشنىڭ ئالاھىدە ئۇسۇللىرىنى يارىتىدۇ، ئاشۇ پاراڭ جىنايەتچىنىڭ كىملىكىنى ۋە ھەرىكىتىنى قېلىپ بىلەن تەمىنلەيدۇ، جىنايەتچىنىڭ ئۆزىنى ۋە جىنايەت ئىلمى مۇتەخەسسىسلىرىنى نېمىنىڭ جىنايەت بولىدىغانلىقى ھەققىدە بىلىشكە ئىگە قىلىدۇ.»[4] يۇقىرىدا ئىزاھلانغان پىكىر يولى بويىچە تەھلىل قىلغاندا، كىملىكنىڭ خام ماتېرىيالى پاراڭ ياكى سۆزدە پىشۇرۇلىدۇ؛ ئاندىن قوبۇل قىلىش، ئۆزىدە سىڭدۈرۈش جەريانىدا ئادەم كىملىك تۈيغۇسىنى يېتىلدۈرىدۇ، مۇقىمدايدۇ.

فوكاۋنىڭ ئىلمىي نۇقتىنەزەرلىرى كىملىك ھەققىدىكى يېقىنقى ئىزدىنىشلەرگە ئاساس سىلىپ بەرگەن. بۇ ئىزدىنىشلەردە ئىزچىل تەكىتلىنىدىغىنى شەخسنىڭ بىرنەچچە كىملىككە ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىدۇر (مەسىلەن، ئۇنۇمۇبرسىتېتتا ئەدەبىيات نەزەريىسى دەرسى بېرىدىغان، بالىچاقىلىق بولغان بىر پىروفېسسور بولسا، ئۇنىڭ مۇنداق بىرقانچە ئىجتىمائىي

لەرگە چېتىلىدۇ، جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ ئاساسلىق نۇقتىنەزىرى «تىل ۋە بىلىم رېئاللىقنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلۇشىدا ھوقۇقنىڭ سايىسى ئارقىلىقلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ ۋە سىياسىينىڭ ئىنسانىڭ بەدىنىنى كونترول قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ» دېگەندىن ئىبارەت. ئۇ تەلۇلىك، تۈرمە ۋە مەھبۇسلۇق، جىنسىيەت ھەققىدە يازغان ئۆزگىچە ئەسەرلىرى بىلەن داڭلىق. ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «ساراڭلىق ۋە مەدەنىيەت» (1965)، «بىلىم ئارخېئولوگىيەسى» (1961)، «تۆزۈم ۋە جازا» (1975)، «جىنسىيەت تارىخى» (1976) قاتارلىقلار بار.

كىملىكى بولىدۇ. ئۇ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ نەزىرىدە بىر ئوقۇتقۇ-چى، ئايالىنىڭ نەزىرىدە ئەر، بالىسىنىڭ نەزىرىدە دادا، كەسىپ نۇقتىسىدىن ئەدەبىياتشۇناس، ئۇنۇڭانى نۇقتىسىدىن پروفېسسور). بۇنىڭدا چوقۇم چۈشىنىشكە تېگىشلىك مۇنداق ئىككى نۇقتا بار: بىرى، پەرقلىق پاراڭ كىملىكنى ۋە ھەرىكەتنى خاس، ئوخشىمىغان ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەسىلەن، دىن، دۆلەت، تەنتەربىيە، ئىستېمالغا مۇناسىۋەتلىك بولغان پاراڭ ۋە گەپلەر-دىن بىر ئادەمنىڭ ئۆزلۈكىنىڭ ھەمىشە زىددىيەتلىك بولىدىغان، ئىزچىللىقى يوق تەرىپىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئاشۇ گەپ-پاراڭلىرىمىز ئارقىلىق ھەربىرىمىز ئۆزىمىزنىڭ بىر تەقۋادار كىشى، بىر باج تاپشۇرغۇچى، بىر پۇتبول مەستانىسى قاتارلىق تەرەپلىرىمىزنى ئەكس ئەتتۈرىمىز. چۈشىنىشكە تېگىشلىك ئىككىنچى نۇقتا شۇكى، بىز ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە ئىپادە قىلىدىغان بىرقانچە خىل كىملىك تەبىقە، مىللەت، جىنس، ئىرق، جىنسىيەت قاتارلىق ھەربىرىمىزنى ئوراپ تۇرغان چوڭ سىستېمىلارغا زىچ باغلانغان. شۇنى ئەستە تۇتۇش كېرەككى، ئاشۇ ئىجتىمائىي سىستېمىلار ئايرىۋاتقان ھەر خىل كىملىكلەر(مەسىلەن، بىز بىل گايتىسىنىڭ كىملىكلىرىنى مۇشۇ سىستېمىلار بويىچە كۆزىتىپ باقساق، ئۇ تەبىقە نۇقتىسىدىن يۇقىرى تەبىقە، مىللەت نۇقتىسىدىن ئامېرىكلىق، جىنس نۇقتىسىدىن ئەر، ئىرق نۇقتىسىدىن ئاق تەنلىك) يەككە بولماستىن، بىر - بىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. بىر ئادەمنىڭ مىللەت، جىنس، ئىرق جەھەتتىكى كىملىكلىرى بىر - بىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن بولىدۇ.

كىملىكنىڭ بىر - بىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى بۇ خىل قاراشتا مەدەنىيەت كىملىكىنىڭ ئارىلاشما-مىلىقلىقىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. ئىرقىي كىملىك ۋە مىللىي كىملىك ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەردە بۇ خىل قاراشنىڭ تەسىرىنى كۆپرەك ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ خىل

پىكىر يولىغا مەدەنىيەتلەرنىڭ ئارىلاشما بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى كۆزىتىش مەنبە بولىدۇ. كىملىكنىڭ يۇغۇرۇلۇپ ئەبجەش بولۇپ كېتىشتەك ئالاھىدىلىكى بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ، بىر خىل ئەنئەنىنىڭ يەنە بىر خىل مەدەنىيەتكە، يەنە بىر خىل ئەنئەنىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس، بەلكى بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ مەدەنىيەت مۇھىتىدا يېڭىلىنىش بولۇۋاتقانلىقىنىڭ ئىنكاسىدۇر.

كىملىك ھەققىدىكى يەنە بىر خىل پەرقلىق پىكىر يولىغا فىرانسىيە مۇتەپەككۇرى، روھىي ئانالىز تەلىماتچىسى ژاك لاكان[1] ئاساس سېلىپ بەرگەن. لاكان فرويىدنىڭ ئىلمىي قاراشلىرىنى ساسسۇرنىڭ تەسىرى بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇپ كىملىكنىڭ پارچىلىنىدىغان، ئەسلىدىن ياتلىشىدىغان تەرەپلىرىنى تەھلىل قىلىنىدە نەزەرگە ئالغان. لاكان ئادەمنىڭ بوۋاقلىق ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ پەيدا بولىدىغان كىملىكى ھەققىدە ئانالىز قىلىپ تۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: بوۋاقنىڭ كىملىك تۇيغۇسى ئۆزى ھەققىدىكى «ئۆز سېزىم تەسەۋۋۇرى» نىڭ مەھسۇلى. بۇ جەريان خۇددى ئادەمنىڭ ئەينەككە قاراپ تۇرۇپ ئۆزىگە باھا بەرگىنىگە ئوخشايدۇ. ئەينەكتىن بايقاش جەريانى «مەن» نىڭ سۇبېيېكتىپ رولىنى پەيدا قىلىدۇ. ئۇ ئۆزى ھەققىدە دەسلەپكى سېزىمىگە كېلىش ئارقىلىق ياكى ئاپىسىنىڭ كۆزىدىن مەنە بايقاش ئارقىلىق ئۆزىنى خاتا تونۇيدۇ. بوۋاقنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى كىملىك تۇيغۇ-

---

[1] ژاك لاكان (1901 — 1981 ,Jacques Lacan) — فىرانسىيەلىك روھىي ئانالىز تەلىماتچىسى، «تىل ۋە پاراڭنىڭ رولىنى تولۇق تونۇش ئۈچۈن روھىي ئانالىز ئۇسۇلىغا مۇراجىئەت قىلىش كېرەك» دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرگەن، قۇرۇلما تىلشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن چىقىپ فرويىدنى قايتىدىن چۈشەندۈرگەن، ئۆزلۇك ۋە كىملىك ھەققىدىكى نەزەرىيەسىدە قۇرۇلمچىلىق، بەلگىشۇناسلىق پىكىر يولىنى زىچ بىرلەشتۈرگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئۆزلۇك — ھەرىكەتچان، ئۆزگىرىشچان ھەم پارچىلىنىدىغان بىرلىكتۇر. لاكان فىلىم نەزەرىيەسى ۋە ئاياللار نەزەرىيەسىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «روھىي ئانالىز دىكى تۆت ئاچقۇچلۇق ئۇقۇم» (1979) قاتارلىقلار بار.

سى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرىنىڭ نەتىجىسى. لاكان بۇ جەريانـ
نى ئادەمنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئۆزىگە مەپتۇن بولۇپ كېـ
تىش شەكلىدە ئىپادىلىنىدىغان كىملىك مۇقىمداش جەريانى،
بۇ جەريان شۇ كىشىنىڭ كەلگۈسىدىكى كىملىكىگە ئاساس بـو
لىدۇ دەپ چۈشەندۈرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى كىملىكنى مـۇ
قىمداش جەريانىدا ئادەمنىڭ كىملىك تۇيغۇسى غايىسىدىكى
ئۆزلۈك چۈشەنچىسى بىلەن باشقىلارنىڭ نەزىرىدىكى ئۆزنىڭ
ئوبرازى ئوتتۇرىسىدا مۇرەسسەگە كېلىشكە، پارچىلىنىشقا
مەجبۇر بولىدۇ.

نۇرغۇن رومانلاردا ۋە سەھنە ئەسەرلىرىدە كىملىكنى ئىزدەش ۋە ئۆزلۈكنىڭ يىمىرىلىشى باش تېما قىلىنغان. مەسىلەن، ئـا
مېرىكا يازغۇچىسى ئالىكس خارىرنىڭ «يىلتىز»، تونى مورر-
سون[1] نىڭ «جان قوزام»، رالف ئاللىسوننىڭ[2] «كۆرۈنمەس ئـا

[1] تونى موررىسون (Tony Morrison) ــ ئامېرىكىنىڭ 1993 ـ يىلى نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن مەشھۇر قارا تەنلىك ئايال يازغۇچىسى، 1931 ـ يىلى ئامېرىكا ئوخئو ئىشتاتىدا تۇغۇلغان. «سۇلار»، «زەڭگەر كۆز»، «سالومون ناخشـ
سى»، «جان قوزام» قاتارلىق مەشھۇر رومانلىرى بار. «جان قوزام» (Beloved) ناملىق رومانى بىلەن 1993 ـ يىلى نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. جان قوزام رومانىدا بىر ئۆمۈر قۇللۇق تەقدىرىدىن قۇتۇلالمىغان بىر نېگىر ئايالنىڭ پېچىنى تۇغۇلغان بوۋىقىنى قۇللۇق تەقدىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆلتۈرۈۋەتـ
كەنلىكىدەك سۈژىت لىنىيەسى بويىچە بىر قارا نېگىر جەمەتىنىڭ كىملىك ئىزدەش تىرىشچانلىقى تەسۋىرلەنگەن. تونى موررىسون 2001 ـ يىلى ئامېرىكىدىكى 30 مەشھۇر ئايالنىڭ بىرى بولۇپ باھالانغان. ئۇنىڭ «جان قوزام» ناملىق رومانى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

[2] رالف ئاللىسون (Ralph Ellison, 1914 — 1994) ــ ئامېرىكىنىڭ مەشـ
ھۇر قارا تەنلىك يازغۇچىسى، «كۆرۈنمەس ئادەم» (Invisible man) ناملىق روما-
نى بىلەن داڭ چىقارغان. بۇ رومانى بىلەن ئاللىسون 1953 ـ يىلى ئامېرىكا دۆ-
لەتلىك كىتاب مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. بۇ رومانداۋ ئاق تەنلىكلەر كەمسىتىدىغان، كۆرۈشنى خالىمايدىغان بىر قارا تەنلىك بالىنىڭ ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەتتە ئۆز كىملىكىنى ۋە مەۋجۇتلۇقىنى ئىپتىراپ قىلدۇرۇش جەريانى باش تېما قىلىنغان. رومان 1980 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان.

دەم» قاتارلىق نېگىرلار تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن ئەسەرلىرىدە ئوخشىمىغان نۇقتىدىن چىقىپ نېگىرلارنىڭ ئۆز كىملىكىنى ئىزدەش جەريانى باش تېما قىلىنغان. جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن قىلىنغان ئىلمىي ئەمگەكلەردە بولسا بۇ تېما زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىگە يانداشقان ھالدا مۇھاكىمە قىلىنىپ، تەھلىللەردە كىملىكنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدىكى ئۇمىدۋارلىق ۋە ئۇمىدسىزلىك خاھىشى تەڭلا ئەكس ئەتكەن. مەسىلىنى ئۇمىدۋارلىق نۇقتىسىدىن كۆزىتىدىغان تەتقىقاتچىلار «زامانىۋى دۇنيا ئادەمگە ھەر خىل كىملىكلەرنى يۈكلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا تاللاش پۇرسىتى ئاتا قىلدى» دەپ قارايدۇ. بۇ خىل پىكىر يۇنىلىشى بويىچە مەسىلىگە مۇئامىلە قىلغاندا، ئادەم زامانىۋىلىشىش مۇساپىسى داۋامىدا ئەنئەنىۋى جەمئىيەتنىڭ ئەكسىچە ئۆزىنى ئوبيېكتىپ يوسۇندا لايىھەلەيدۇ، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىدە تېپىلمايدىغان يۈزىنى قايتا بايقايدۇ. خاسلىقى، باشقىلار بىلەن بولغان پەرقى، ماسلىشىشچانلىقى ھەققىدە قايتا تونۇشقا ئىگە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، زامانىۋىلىشىش مۇساپىسى داۋامىدا كىملىكتە كۆرۈلگەن ئۆزگىرىشلەرنى ئۇمىدسىزلىك نۇقتىسىدىن كۆزىتىدىغانلار مەسىلىنى ئۆزىدىن ياتلىشىشنىڭ جەمئىيەتلىشىشى دەپ چۈشەندۈرىدۇ. بۇ خىل قاراشتىكىلەر «زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىگە قەدەم قويۇش بىلەن ئادەمنىڭ ئۆزلۈكى بىلەن مەدەنىيىتى ئارىسىدا يىراقلىشىش بولىدۇ، ئۇ زىگە مەپتۇن بولۇپ كېتىش پىسخىكىسى يامرايدۇ. ئادەمنىڭ ئۆزى بىلەنلا بولۇپ كېتىشى، شەخسىيەتچىلىكى كىشىلەردىكى ياتلىشىش، ماكانسىزلىق، مەنسىزلىك تۇيغۇسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، جامائەتچىلىك ئىچىدە نوپۇزنىڭ يوقىلىشىنى تېزلىتىدۇ» دەپ قارايدۇ.

كىملىك ئۇقۇمى ئادەمنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى تونۇشىغا، ھېس ـ تۇيغۇسىغا، ئىدىيەسىگە يانداشقان ھالدا مىللىي كىملىك، جىنس كىملىكى دېگەندەك ھەر خىل ئىنچىكە تۈرلەر بويىچە

تەھلىل قىلىنىدۇ. بەزى جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، بىز - نىڭ كىملىكىمىز ئىجتىمائىيلىشىش داۋامىدا بىز ئېلىۋاتقان ھەم ئۆزلۇكىمىز يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن ئىجتىمائىي رول (مەسىلەن، باشلىق، ئالىم، ناۋاي دېگەندەك)غا يۇكلەنگەن ئارزۇ - ئىستەك تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بىز ھەر خىل رول ئېلىش داۋامىدا، ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىدا ئۆز كىملىكىمىزنى مۇقىمدايمىز. ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس ئېرۋىڭ گوفمان «كۇندىلىك تۇرمۇشتىكى ئۆزلۇك ئېپادىسى» دېگەن ئەسىرىدە بىزنىڭ باشقىلارغا ئۆزىمىزنى ئېپادە قىلىش جەريانىمىزنى كىملىكلىشىش (Identity Management) نۇقتىسىدىن ھەر خىل كۆزىتىدۇ. يەنى ئۇنىڭ قارىشىچە بولغاندا، بىزنىڭ باشقىلارغا كۆرسەتكەن ھەر خىل ئىقابىلىق ھالەتلىرىمىزنىڭ كەينىگە «كىملىكىمىز ۋە ئېپادە قىلىۋاتقان ئۆزلۇكىمىز ھەقىقىيمۇ يا - كى ئەمەسمۇ؟» دېگەن سوئال يوشۇرۇنغان.

كىملىك بىردەكلىك ھەم پەرقتىن ئىبارەت قوش قاتلاملىق مەنىگە ئىگە. يەنى ئەگەر سىز ئۇيغۇر بولسىڭىز، سىز نۇرغۇن تەرەپلەردە باشقا ئۇيغۇرلارغا ئوخشايسىز ۋە ئۇيغۇر بولمىغانلار - دىن پەرقلىنىسىز. جەمئىيەتتە كىملىك مۇقىم بولىدۇ دەپ قارايدىغانلار جىق. ئەمەلىيەتتە، جەمئىيەتشۇناسلارچە كۆز بىلەن كۆزەتكەندە، كىملىك ئۆزگىرىپ، يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ، بىر ئادەم ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ يېڭى كىملىككە ئىگە بولۇشىمۇ مۇمكىن. كىملىك ئۇقۇمى جەمئىيەتشۇناسلار تەرىپىدىن ھەر تۈر - لۈك، ئەمما بىر ـ بىرىگە مۇناسىۋەتلىك تېمىلاردا يورۇتۇلغان.

1. كىملىككە ئىگە بولۇش نۇقتىسىدىن: جەمئىيەتشۇ - ناسلارنىڭ بىردەك تونۇشچە، بىر ئادەمنىڭ دەسلەپكى كىملىكى بالىلىق دەۋرىدە جىنس ۋە مىللەت تەۋەلىكى نۇقتىسىدىن بەل - گىلىنىپ بولغان بولىدۇ ھەم بىر ـ بىرىگە زىچ باغلانغان بولـ - دۇ. ياشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ، بالىلىق دەۋرىدىن يېتـ - لىش دەۋرىگىچە كىملىكتە تېز ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلىدۇ. بۇ

ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەممىسى شۇ ئادەمنىڭ ئۆزلۇك تۇيغۇسىدا يېڭىلىنىش پەيدا قىلىدۇ ۋە ئۆزلۇك بىلەن ئىجتىمائىي مۇھىت ئوتتۇرىسىدا مۇرەسسە بارلىققا كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن، بىر مۇسۇلمان ئادەم بولغان بولسا، ئۇنىڭ كىملىكى ئۆزىنىڭ مۇسۇلمانداردىن ئۆزلۇك چۈشەنچىسى بىلەن باشقىلارنىڭ مۇسۇلمانداردىن ئۆلچىمى ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىش ئاساسىدا مۇقىملىدۇ.

2. ئېرۇنىڭ گوۋمان نۇقتىسىدىن: ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس ئېرۇنىڭ گوۋمان كىملىكىنىڭ قانداق ساقلىنىدىغانلىقىغا بەكرەك نەزىرىنى ئاغدۇرغان. ئۇنىڭ قارىشىچە بولغاندا، بىر كىشى باشقىلارغا ئۆزىنى قانداق كۆرسىتىشنى خالايدىغانلىقى ھەققىدە ئۇچۇر بېرىدۇ. ۋاھالەنكى، ئۇ كىشىنىڭ ئېرىشمەكچى بولغان ئوبرازىنىڭ چىن ياكى يالغانلىقىغا باھا بېرىش ھوقۇقى باشقىلارنىڭ قولىدا. گوۋمان ئۆزىنىڭ تەسىرات باشقۇرۇش ھەققىدىكى مۇھاكىمىلىرىدە بۇ توغرۇلۇق تەپسىلىي توختالغان ۋە مېتافورا ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ بىر ئادەمنىڭ باشقىلارغا ئۆزىنى قانداق كۆرسىتىشنى خالايدىغانلىقى ھەققىدە ئىزدەنگەن. ئەمما، ئۇنى تەنقىد قىلغۇچىلار ئۇنىڭ نەزەريەسىنى «كىملىكنى پەرقلىق كىشىلەرگە پەرقلىق تاقاپ كۆرسىتىدىغان ماسكىغا ئوخشىتىپ قويغان» دەپ ئەيىبلەيدۇ.

3. كىملىكنىڭ بۆلۈنۈشچانلىقى نۇقتىسىدىن: بەزى جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، بۈگۈنكى زامان جەمئىيىتىدە كىملىك بارغانسېرى شاخ ئايرىپ چىقماقتا. كىشىلەرنىڭ ئۆتۈپ مۇشىدە ئۇلارنىڭ كىملىكىنى مۇقىمدايدىغان ئائىلە، ياشىغان جاي، مىللەت، تەبىقە، دۆلەت، جىنس قاتارلىق مۇھىم ئامىللار بولىدۇ. ۋاھالەنكى، زامانىۋىلىققا يۈرۈش قىلىۋاتقان جەمئىيەتلەر، مودېرنىزم ۋە كېيىنكى مودېرنىزم جەمئىيەتلىرى كىملىكنىڭ ئۆزگىرىشىنى تېخىمۇ كەڭ مەنبەلەر بىلەن تەمىنلەيدۇ ھەم ئۇنىۋېرسال، مۇرەككەپ كىملىك مودېللىرىنى بارلىققا

كەلتۇرىدۇ. شۇڭلاشقا، ئادەم بىر ماكاندىن يەنە بىر جۇغراپىيە-لىك ئورۇنغا كۆچكەندە ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن ئائىلىسى، تۇغۇلغان ئانا ماكانى ئوتتۇرىسىدىكى رىشتىنى ئۇزۇشىگە توغرا كېلىدۇ. يەر شارىلىشىش مىللىي كىملىك تۇيغۇسىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. بىرنەچچە خىل ياشاش ئۇسۇلىغا كۆنەلگەن ئادەم ئۆزىدە ئۆز-گىرىشچان رېئاللىققا تېز ماسلىشالايدىغان كىملىكنى يېتىل-دۈرگەن بولىدۇ.

4. كىملىكنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقى نۇقتىسىدىن: بۇ-گۈنكى زامان جەمئىيىتىدە كىملىك ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، مۇقىم بولمايدۇ. كىشىلەر ھاياتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۆزلىرىنىڭ كىملىكىنى ئۆزگەرتەلەيدۇ. ئەنئەنىۋى ساداقەت يىمىرىلگەن جەمئىيەتتە ئۆزىنىڭ قانداق ئادەم بولۇشىنى كىشىلەر خالىغاچە تاللايدۇ. ئەنگلىيە جەمئىيەتشۇناسى ئانتونى گىددىنىسنىڭ قارىشىچە، ئادەمنىڭ ئۆزى ھەققىدە چوڭقۇر ئويلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالىغانلىقى زامانىۋىلىق كەلتۇرۇپ چىقارغان مۇھىم نەتىجىلەرنىڭ بىرىدۇر. كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ كىملىكى ھەققىدە ئويلىنالايدۇ ھەم ئۇنىڭغا قايتا ئۆزگەرتىش كىرگۈزەلەيدۇ.

5. كىملىكنىڭ تەۋەلىك نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرۈلۈشى: بەزى جەمئىيەتشۇناسلار كىملىكنى تەۋەلىك نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرۈشكە تىرىشىدۇ. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە كىملىكنىڭ تەسەۋۋۇردا يارىتىلىش ئالاھىدىلىكىنى بەلگىلىگەن. كىشىلەر ئۆزىنى تەسەۋۋۇردا كەڭرەك بولغان مەلۇم بىر گەۋدىگە تەۋە دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۆزلىرىنىڭ كىملىكىنى باشقا توپقا تەۋە بولماسلىق كېرەك دەپ قارايدۇ. كىملىك مەۋقەسى (identity politics)[1] نۇقتىسى

[1] كىملىك مەۋقەسى ــ چەتكە قېقىلغان كىشىلەرنىڭ جانلىق كەچۈرمىشىگە ئەھمىيەت بېرىدىغان، «جانلىق كەچۈرمىش بىلىم پەيدا قىلىشتا ۋە مۇئەييەن گۇرۇپپىنى ئاساس قىلغان سىياسەت ئىستراتېگىيەسى يارىتىشتا رول ئويناىدۇ» دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان پىكىر يولى. بۇ خىل پىكىر رامكىسى ئايالىلىق نەزەرىيەسىنىڭ غوللۇق ۋەكىللىرىدىن دوروسى سمىس ۋە پاترىسىيا كوللىنس

نەزىرى كىملىكنى ئىجتىمائىي سىستېمىغا ۋە كېڭ سىياسىي مۇھىتقا باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ.

ئۆزلۈك

كىلاسسىك جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەرىيە مودېلى بويىچە ئېيتقاندا، ئۆزلۈك ئۆزىمىزگە، باشقىلارغا ۋە ئىجتىمائىي سىستېمىغا نىسبەتەن نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىمىز ھەققىدىكى نىسپىي مۇقىم بولغان يىغىندا تەسىراتىمىزدۇر. ئۆزلۈك بىزنىڭ ئۆزىمىز ھەققىدىكى چۈشەنچىمىز، ھېس ـ تۇيغۇمىز، ئىدىيەمىز ئاساسىدا يېتىلىدۇ. ئۆزىمىز ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزگە بىرقانچە ئامىل تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى چارلېس كۇلى[1] نىڭ ئىزاھاتى بويىچە ئېيتقاندا، ئۆزلۈكنى بايقاش ئەينەككە قاراپ ئۆزىنى بايقىغانغا ئوخشايدۇ. يەنى بىز باشقىلارنىڭ بىزگە بەرگەن باھاسى ۋە بىز ھەققىدىكى تەسىراتىغا ئاساسەن ئۆزىمىزنىڭ ئۆزلۈكى ھەققىدە ئويلىنىمىز. تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ كۆزەتكەندە، ئۆزلۈك چۈشەنچىمىز ئىجتىمائىي ئورنىمىز ھەققىدىكى مەدەنىيەت چۈشەنچە-

---

قاتارلىقلارنىڭ تەسىرى بىلەن بارلىققا كەلگەن. كىملىك مەۋقەسى سىياسىي قارشىلىقنىڭ بىر خىل شەكلىنى يارىتىدۇ. بۇ قارشىلىقنىڭ بىر كونكرېت شەكلى مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ ھەقىقىي جانلىق كەچۈرمىشىدە چىڭ تۇرۇشىدىن ئىبارەت. بۇ خىل كىملىك مەۋقەسى ئۆز گۇرۇپپىسىنىڭ پەرقلىق سۈپىتىنى چۈشىنىش، قېرىزىش، ئىپادىلەشتىكى مۇھىم يول سۈپىتىدە ئاڭدا يېتىلىدۇ.

[1] چارلېس خورتون كۇلى(Charles Horton Cooley, 1864—1929)—جورج خېربېرد مېدقا ئوخشاشلا ئامېرىكا چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى ئىدىيە ئېقىمىنىڭ ۋە سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەرىيەسىنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن مەشھۇر جەمئىيەتشۇناس. ئادەمنىڭ مىجەزىنىڭ ئۆزلۈك بىلەن باشقىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكى، ئادەمنىڭ ئەينەككە قاراپ ئۆز قىياپىتىگە باھا بەرگىنىگە ئوخشاش، باشقىلارنىڭ پىكرىگە ئاساسەن ئۆزىگە باھا بېرىدىغانلىقى ھەققىدىكى ئىلمىي ئەمگەكلىرى بىلەن داڭلىق. ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن «ئىنسان تەبىئىتى ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپ» (1902) قاتارلىقلار بار.

مىز ئاساسىدا يېتىلىدۇ. مەسىلەن، بىر ئانا ئۆزىنىڭ ئانىلىق ئوبرازى ھەققىدىكى تونۇشىنى ئۆز مەدەنىيىتىدىكى ئانىلىق ئوبرازى نۇقتىسىدىن چۈشىنىدۇ ۋە قانداق ئانا بولۇشنى ئۆز مەدەنىيىتىدىكى كەسىپ، ياش، ئايال كىشى ھەققىدە ئادەتلەنگەن قاراش بويىچە يېتىلدۈرىدۇ. ئۆزلۈكنىڭ بىر ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان تەركىبىي قىسمى ئىجتىمائىي كىملىك دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۆزلۈكنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى غايىدىكى ئۆزلۈك (ideal self) تۇر. يەنى بىر ئادەمنىڭ ھەقىقىي ئۆزى ئەمەس، بەلكى باشقىلارغا ئۆزىنى كۆرسىتىشنى خالايدىغان تەرىپىدۇر. بىزدىكى غۇرۇر تۇيغۇسى (sense of self-esteem) دەل بىزنىڭ ئىجابىيلىق، سەلبىيلىك ھەققىدىكى تونۇش پەللىمىزنىڭ قانچىلىكلىكى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئۆزلۈك چۈشەنچىمىز بىلەن غايىدىكى ئۆزلۈكىمىزنىڭ مۇرەسسە قىلىش دەرىجىسى ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭ غۇرۇر تۇيغۇمىزنىڭ ئۆسۈشى ئەينەككە قاراپ ئۆزىمىزگە باھا بېرىش جەريانىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. يەنى بىز باشقىلار ياخشى دېسە ئۆزىمىزنى ياخشى دەيمىز. شۇغۇللىنىۋاتقان كەسپىمىز ۋە ئىجتىمائىي ئورنىمىزمۇ غۇرۇر تۇيغۇمىزغا ۋە ئۆزلۈك چۈشەنچىمىزگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئابرۇيلۇق كىشىلەر ئۆزى تۇتقان مەرتىۋىگە يۈكلەنگەن مەدەنىيەت فورمىسىغا قاراپ ئۆزىنى باشقىلاردىن ئۈستۈن ھېس قىلىدۇ.

ئۆزلۈك ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىدە، باشقىلار بىلەن بولغان ئالاقىدە، بىر خىل مەدەنىيەتكە خاس ئىدىيە، ئوبرازلار، بەلگىلەر ئاساسىدا يېتىلىدۇ. بۇ جەريانىدا ئادەم ئىجتىمائىيلىشىدۇ، قانداق ئىجتىمائىيلىشىش شۇ ئادەمنىڭ ئۆزلۈكىنىڭ قوپۇرۇلۇشىدا ئوخشىمىغان نەتىجىلەرنى پەيدا قىلىدۇ. كېيىنكى مودېرنىزملىق[1] (بۇ خىل ئىدىيە مودېلى ئاياللار نەزەريەسىدە ئە-

[1] كېيىنكى مودېرنىزم (postmodernism) ــ «ھەقىقەت، گۈزەللىك، ئەخلاق بىز ئويلىغان، تەسۋىرلىگەن، ئىپادىلىگەن دائىرىدىن ھالقىپ مەۋجۇت

مەلىي تەتبىقلىنىش ئارقىلىق ئۆزلۈك ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى چۈشەنچىلەرنى پۈتۈنلەي يېڭىچە پىكىر يولى بىلەن تەمىن ئەتكەن) پىكىر يۆنىلىشى بويىچە ئېيتقاندا، ئۆزلۈك بىلەن باشقىلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق قېلىپقا چۈشمەيدۇ. «ئۆزلۈك مۇستەقىل، ئايرىم مەۋجۇت بولىدۇ» دېيىش خاتا. ئۆزلۈك ئىجتىمائىي ئالاقىدە يېتىلىدۇ، ئىجتىمائىي ئالاقىدىن ئايرىلسا ئىنسانىدىكى ئۆزلۈك تۈيغۇسىنىڭ ئەھمىيىتى بولمايدۇ. كېيىنكى مەدەنىزملىق پىكىر يولى «ئۆزلۈك زامان، ماكان چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، ئىزچىللىققا ئىگە بولىدۇ» دېگەن قاراشقا قارشى. ئەكسىچە، بۇ خىل پىكىر يولى بويىچە ئېيتقاندا، ئۆزلۈك پارچىلىنىدۇ، بۆلۈنىدۇ(مەسىلەن، ئۇنىڭ ئاڭلىق ۋە ئاڭسىز تەرەپلىرى) ھەم داۋاملىق ھالدا يېتىلىش باسقۇچىدا تۇرىدۇ.

ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى ئېرۋىڭ گوفمانىنىڭ قارىشى بويىچە، ئۆزلۈك ھەرگىزمۇ سىمۋوللۇق ئالاقىگە قاتنىشىۋاتقانلاردا كۆرۈلۈش مۇمكىنچىلىكى بولغان ئىجتىمائىي ئوبيېكتلارنىڭ بىر شەكلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بارلىق ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى بىرـ بىرىگە گىرەلەشتۈرىدىغان مەركىزىي تۈگۈنى

بولۇپ تۇرالمايدۇ» دېگەن قاراشنى ياقلايدىغان بىر خىل پىكىر يولى. بۇ خىل پىكىر يولى بويىچە چۈشەندۈرگەندە، ئىجتىمائىي ھايات بىزنىڭ ئۆزىنىڭ قانداق يۈرۈشىدىغانلىقىنى بايقىشىمىزنى كۈتىدىغان ئوبيېكتىپ رېئاللىق ئەمەس. بىزنىڭ ئىجتىمائىي ھايات سۈپىتىدە باشتىن كەچۈرىدىغانلىرىمىزدا ئۇلار ھەققىدىكى ئويلاش ئۇسۇلىمىز ئەكس ئېتىدۇ. ئۆزگەرمەس ئىجتىمائىي گەۋدە سۈپىتىدە مەڭگۈ مۇقىم تۇرىدىغان جەمئىيەت، جامائەتچىلىك، ئائىلە مەۋجۇت ئەمەس. پەقەتلا مەۋجۇت بولغىنى خىلمۇخىل پاراڭ، ئابستراكت مودېللار، ھېكايىلەر ۋە باشقا ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەربىر ھالقىسىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان سىمۋوللۇق بەلگىلەردۇر. ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بۇ ئېقىندا بەزى ئېلېمېنتلار گەرچە مەلۇم مەزگىلدە باشقىلىرىدىن ئۇستۇنلۇككە ئۆتسىمۇ، ئاخىرقى ھېسابتا رېئاللىقى ياكى ئەخلاقنىڭ مەلۇم قاتلىمى باشقىلاردىن چىن، ياخشى ياكى ناچار بولىدىغان ئىش بولمايدۇ. دۇنيانى چۈشىنىش ئۇسۇلى جەھەتتە بۇ خىل پىكىر يولى مودېرنىزملىق پىكىر يولى بىلەن قارىمۇقارشى يۆنىلىشتە بولىدۇ.

دۇر. ئۆزلۇكتىن ئايرىلغان ئىجتىمائىي ئالاقە بولمايدۇ. كىشى-لەر رەڭگارەڭ ئىجتىمائىي دۇنيادا باشقىلارغا ئۆزىنىڭ ئۆزلۇ-كىنى خالىغانچە بېزەپ كۆرسىتىدۇ. ھەرقانداق ئىجتىمائىي مۇھىتتا ئۆزلۇك چوقۇم ئىپادە قىلىنىشى كېرەك. بىر ئىجتى-مائىي ئالاقىدە ئۆزلۇكنىڭ ئىپادە بولۇشى ئىجتىمائىي جەڭگاھ (social front) نىڭ ئوچ ئېلىپبېنتى بولغان سورۇن، چىراي ئى-پادىسى، يۈرۈش - تۇرۇش ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. ئېرۋىڭ گوفمان بۇنى «ئويۇن قويۇش» (dramaturgy) دېگەن تېمىدا مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: «بىز قارشى تەرەپ ئىجتىمائىي ئالاقىدە بەرگەن بەزى ئۇچۇر ئارقىلىقلا ئۇنىڭ ئۆزلۇكى ھەققىدە دەس-لەپكى تەسىراتقا ئېرىشەلەيمىز. ئۆزلۇك ھەرگىزمۇ بىز باش-قىلارغا تەبىئىي يوسۇندا كۆرسىتەلەيدىغان نەرسە ئەمەس، بەلكى بىز باشقىلارغا بەرگەن ئۇچۇر ئارقىلىق ھېس قىلىنىدىغان نەرسىدۇر. ئۆزلۇك ئىپادە قىلىشتا مۇشۇنداق بىر چەكلىمە بولغانلىقتىن، كىشىلەر ئىجتىمائىي ئالاقىدە تەسىرات باشقۇ-رۇشقا كۈچەيدۇ. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان تەسىرات باشقۇرۇش (Management Impression) بىز باشقىلارغا ئۆزىمىز توغرۇلۇق بېرىدىغان ئۇچۇر ۋە تەسىراتنى كونترول قىلىش جەريانىدۇر.»[5] تەسىرات باشقۇرۇش كۆپىنچە ھاللاردا ياسالما، سۈنئىي بولىدۇ.

گەپ بۇنداق دېيىلگەنىكەن، تەبىئىي ھالدا «ھەممە ئادەم ئالاھىدە ئۆزلۇكىنى ئىپادە قىلىشقا كۈچەۋاتقان، باشقىلارغا بې-رىدىغان تەسىراتنى ئۇستىلىق بىلەن بېزەپ كۆرسىتىۋاتقان ئەھۋالدا ئۇنىڭ راست - يالغانلىقىغا قانداق ھۆكۈم قىلىمىز؟» دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. جاۋاب شۈكى، بىز باشقىلارنىڭ ئالدى-مىزدا ئىپادە بولۇۋاتقان ئۆزلۇكىگە ئېنىق ھۆكۈم قىلالمايمىز، ھەتتا باشقىلارنىڭ بېزەپ كۆرسىتىۋاتقان ئۆزلۇكىنى راست دەپمۇ قالىمىز. ئىجتىمائىي ئالاقىدە بارلىق ئادەمنىڭ ئۆزلۇكى بەلگىلەر ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. يەنە چىراي ئىپادىسىمۇ ئىجتىمائىي ئالاقىدىكى ئۆزلۇك ئىپادىسىنى چۈشىنىشتە مۇ-

هەم رول ئوينايدۇ. كىشىلەر ئۆزىدىكى مەرتىۋە تۇيغۇسى، پە-خىرلىنىش تۇيغۇسى ۋە ئۆزىنى ئالاھىدە كۆرسىتىش ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن چىراي ئېپادىسگە ئالاھىدە كۈچەيدۇ. بىزنىڭ چىرايىمىزغا مەلۇم بىر خىل تۈسنى بېرىشىمىز ھېسسىيات جەھەتتىن ئۇنىڭغا مايىللىشىپ قالغانلىقىمىزلا ئەمەس، بەلكى بىزنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىدە خىلمۇخىل چىرايلار قورشاۋىدا قالغانلىقىمىزدا. مەسىلەن، بىر ئايالنىڭ توي مۇراسىمىغا قاتنىشىۋاتقان چاغدىكى چىراي ئېپادىسى بىلەن ئۆيىدە ئېرى بىلەن ئولتۇرغاندىكى چىراي ئېپادىسى چوقۇم ئوخشىمايدۇ. ئۆيدە ئۇنىڭغا ئۆزلۈكىنى ئالاھىدە بېزەپ كۆرسىتىش زۆرۈرىيىتى بولمىغاچقا، ئېرى ئالدىدا چىراي ئېپادىسىنى ئالاھىدە كونترول قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق.

بىز بىر خىل ئۆزلۈكنى ئېپادە قىلغاندىن كېيىن باشقىلار شۇنىڭغا قارىتا ئىنكاس قايتۇرىدۇ. نەتىجىدە، ئاممىۋى سورۇندا بىزنىڭ چىرايىمىز ئاڭلىق ۋە ئاڭسىز يوسۇندا باشقىلارنىڭ چىرايى بىلەن ئۆزىنى ئېپادە قىلىش مۇسابىقىسىگە قاتنىشىدۇ. بىز ئىنسانلار چىراي ئېپادىمىزنى كونترول قىلىشقا شۇنچىلىك ئۇستىمىزكى، ماھىرلىق بىلەن كۆرسەتكەن ئۆزلۈك ئېپادىمىز نەتىجىسىدە باشقىلار بىزگە ھېسسىيات جەھەتتىن مايىل بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، نۇرغۇن ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ ئەيسانىڭ رولىغا چىققان سەنئەتكار خالمۇرات ئۆمەر سەھنىدە گەپ قىلماي تۇرسىمۇ چاۋاك چېلىپ كېتىشى بۇ ئارتىسنىڭ رول ئېلىش ماھارىتىنىڭ يۇقىرىلىقىدىنلا ئەمەس، بەلكى ئۆزىنى چىراي ئېپادىسىدە تەبىئىي ئېپادىلىيەلىگەنلىكىدە. بىر قىز بىر يىگىتنى ئۆزىگە كۆيدۈرۈۋالسا ئۇنىڭ ھۆسن ـ جامالى، خۇلقى، نازاكىتىدىن باشقا، چىراي ئېپادىسىمۇ ئۇ يىگىتتە چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغان بولىدۇ.

ئىجتىمائىي سورۇندا بىز چىراي ئېپادىمىزنى ئوڭايسىزلىتىدىغان ساقلاش ئۈچۈن بەزى ئۇچرىشىشلاردىن قاچىمىز. مەسىلەن

لەن، ئىككى قىز بىلەن تەڭ ئارىلىشىۋاتقان بىر يىگىت تەبىئىي ھالدا ئۇ ئىككى قىز بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، بىر يەردە ئۇچرىشىپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا تىرىشىدۇ. بىرىگە قەرزدار بولۇپ قالغان ئادەم قەرزنى ۋاقتىدا تۆلەشكە ئامال قىلالمىغاندا قەرز ئىگىسىدىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بىز ئىجتىمائىي ئالاقە جەريانىدىكى نۇقتىلىق ئالاقە جەريانىدا، يەنى ئۆزىمىز ئۇچرىشىشنى خالايدىغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق كىشى بىلەن ئۇچراشقان ۋاقتىمىزدا ئۆزىمىز خالىمايدىغان ئادەمنىڭ ئارىغا قىستۇرۇلۇۋېلىشىدىن ساقلىنىشقا كۈچەيمىز. چىراي ئىپادىمىز ئارقىلىق نۇقتىلىق ئالاقىگە قاتنىشىۋاتقان كىشىگە ئۆزىمىزنىڭ ئۇنى چۈشىنىۋاتقانلىقىمىزنى ياكى ئۇنىڭغا بولغان يېقىنچىلىقىمىزنى ئىپادىلەيمىز.

جەمئىيەتشۇناسلىقتا ئۆزلۈك ھەققىدىكى چۈشەنچە ۋىليام جامېسنىڭ، چارلېس كۇلىنىڭ، جورج خېربېر مېدنىڭ نەزەردىيىلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان ۋە شۇ ئاساستا سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەريىسىگە ئۇل سالغان. ئۆزلۈك ھەققىدە جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدە قىلىنغان بۇ ئىلمىي ئەمگەكلەردە ئادەمدە ئۆزى توغرۇلۇق ئويلىنىش ۋە ئۆزىنى ھېس - تۇيغۇلىرىنىڭ ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرۇش ھوقۇقىنىڭ بارلىقى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. مېدنىڭ قارىشىچە، «ئىنسانلارنى بىر- بىرىدىن پەرقلىق قىلىۋاتقان ئامىل ئۇلاردىكى ئۆزلۈكتۇر.»[6] مېدنىڭ «قەلب، ئۆزلۈك ۋە جەمئىيەت» دېگەن مەشھۇر كىلاسسىك ئەسىرىدە «مەن»نىڭ ئىككى خىل پەرقلىق ھالىتى ئېنىق چۈشەندۈرۈلگەن. يەنى ئۇنىڭ قارىشىچە، «ئوبيېكتىپ مەن» ئىنسانىنىڭ قەلبىدە تەبىئىي بىخلىغان، ئۇنى سۇبيېكتىپ ئويغا ۋە ئىجادچانلىققا يېتەكلەۋاتقان تەرىپىدۇر. «ئىجتىمائىي مەن» بولسا باشقىلارنىڭ ئۇنىڭغا تۇتقان پوزىتسىيەسى ئاساسىدا يېتىلگەن تەرىپى بولۇپ، ئادەمنى كەڭ جەمئىيەتكە باغلاپ تۇرىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە ئۆزلۈكنىڭ «ئىجتىمائىي مەن» ھالىتى ئىنسانىنىڭ

ئۆزلۇك چۈشەنچىسىنى، ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى باشقىلارنىڭ كۆزى ئارقىلىق قانداق كۆرىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ھەم بۇ ئالاھىدىلىكىگە ماس ھالدا جەمئىيەتشۇناسلىقتا كۆپرەك مۇلا-ھىزە قىلىنىدۇ. ئىنسانىنىڭ ئۆزلۇكى ئىجتىمائىي ئالاقە ۋە سىمۋوللار ئىچىدە يېتىلىدۇ. ئادەم بالىلىق چاغلىرىدىن باشلاپلا رول ئېلىشنى ئۆگىنىشكە باشلايدۇ. مىد ئۆزلۇك ھەققىدىكى بۇ قاراشلىرىنى «ئويۇن»، «سېنارىيە»، «ئىنسانىنىڭ ھېس قىلىنغان تەرىپى» (generalized other) قاتارلىق ئاچقۇچلۇق تېرمىنلارنىڭ يارىدىمىدە ئىزاھلايدۇ. مىدنىڭ نەزىرىدە، «ئىنسانىنىڭ ھېس قىلىنغان تەرىپى» ئىنسانىنى ئۇراپ تۇرغان توپنىڭ ئۇنىڭغا تۇتقان پوزىتسىيەسىنى كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئاشۇ ئىجتىمائىي توپنىڭ قىممەت قاراشلىرىنى ئۆزىدە سىڭدۈرۈشىگە ھەيدەكچىلىك قىلىدۇ.

ئۆزلۇك ھەققىدە يېقىنقى ئوتتۇز نەچچە يىل داۋامىدا ئىشلەنگەن ئىلمىي ئەمگەكلەر ئىچىدە جەمئىيەتشۇناس موررىس روسېنبېرگ(Morris Rosenberg)نىڭ ئىزدىنىشلىرى بەكمۇ گەۋدىلىك ھەم قىزىقارلىق. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئۆزلۇكىنى ھېس قىلىش» (Conceiving Self) دېگەن ئەسىرىدە ئۆزلۇك چۈشەنچىسىنىڭ قۇرۇلمىسى، مەزمۇنى، ئۆلچەملىرى ۋە چەك ـ چېگرالىرىنى ئېنىق ئايرىغان ھەم ئۆزلۇك چۈشەنچىسىگە «ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى ئوبيېكت سۈپىتىدە تونۇپ سۈرگەن ئويى ئاساسىدا ئېرىشكەن تۈيغۇسىدۇر» دەپ تەبىر بەرگەن.[7] ئۆزلۇك چۈشەنچىسىنىڭ مەزمۇنى ئىنساندىكى «ئىجتىمائىي كىملىك»نى (يەنى ئىنسانىنىڭ قارا تەنلىك، ئايال، يازغۇچى قاتارلىق كاتېگورىيەلەر بويىچە ئايرىلىدىغان ئىجتىمائىي ئورنى) ۋە مىجەز- خۇلقى(ئاشۇ قارا تەنلىك بولۇش سۈپىتى بىلەن باشقىلارغا ئىنكاس قايتۇرۇش مايىللىقى)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىنسانىنىڭ ھەر خىل ئىجتىمائىي كىملىكلىرى (مەسىلەن، دوختۇر، دادا، ئاق تەنلىك دېگەندەك) بىلەن مىجەز ـ خۇلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇ-

ناسۇەت ئۆزلۇكىنىڭ قۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئىنسانىنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆزلۇكى ھەققىدىكى تۇيغۇسى بىر يۇرۇش ئۆلچەملەر (مەسىلەن، ئۆزگىچە تەرىپى بارمۇ - يوق، ئىزچىللىقنى ساقلىيالىدىمۇ - يوق، خاسلىقى مۇقىممۇ - ئەمەسمۇ دېگەندەك) ئاساسىدا يېتىلىدۇ. روسېنبېرگ تاشقى ئۆزلۇك(باشقىلار تەرىپىدىن ھېس قىلىنغان ئوبرازىمىز)، ئارزۇدىكى ئۆزلۇك (ئۆزىمىزنىڭ خىيالىدا باشقىلارغا بېرىشنى خالايدىغان ئوبرازىمىز)، ئىپادە قىلىنىۋاتقان ئۆزلۇك (ئۆزىمىزنى مەلۇم ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىدە باشقىلارغا ئىپادە قىلىش ئۈسۈلىمىز)نى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۇرگەن ۋە ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزلۇك چۈشەنچىسىنىڭ چەك - چېگرالىرى ئۆزلۇكىنىڭ يېتىلىشى (مەسىلەن، بىر ئادەمنىڭ ئۆزىنى كەمتەر تۇتقاندىكى خىجىللىق تۇيغۇسى، مودا كىيىملەرنى كىيگەندىكى پەخىرلىنىش تۇيغۇسى قاتارلىقلار) دائىر بىسىدە بېكىتكەن.

ئۆزلۇك دېگەن بۇ ئۇقۇم پىسخولوگىيە، پىسخىكىلىق مەسىلىھەت بېرىش ساھەلىرىدە جەمئىيەتشۇناسلىقتىن پەرقلىق ھالدا ئىنسانىنىڭ ئىچكى ياكى يوشۇرۇن مايىللىقى دەپ چۈشىنىلىدۇ. ئىجتىمائىيەت پىسخولوگلىرى(Social Psychologists) بولسا بۇ ئۇقۇمنى ئىزاھلاش ئۈچۈن بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتلىك، ئەمما بىر-بىرىدىن شاخ ئايرىپ چىققان بىر يۇرۇش ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىدۇ. مەسىلەن، ئۆزىنى تونۇش (self - awareness) ئىچكى دۇنياسىدىكى ئۆزلۇكىگە نەزىرىنى ئاغدۇرۇش، ئۆزلۇك چۈشەنچىسى (self conception) بىر ئادەمنىڭ ھەقىقىي ئۆزى ھەققىدىكى قارىشى، ئۆزىنى ئاشكارىلاش (Self Revealment)، ئۆزىنىڭ ھەقىقىي تەرىپىنى باشقىلارغا ئاشكارىلاش، ئۆزلۇك ئوبرازى (Self Image)، ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي مۇھىتتا ئوخشايدىغان ئۆزلۇكىمىز ھەققىدىكى ئۆتكۈنچى تەسىراتىمىز، ئۆزلۇكنى ھېس قىلىش (Self Perception)، ئادەمنىڭ ئۆزى ھەققىدە ئويلىنىش، تونۇشقا ئېرىشىش جەريانى... ۋەھاكازالار.

ئۆزلۈكنى چۈشىنىشتىكى ئاچقۇچلۇق ئۇقۇملار

ھەرقانداق بىر ئۇقۇم ھەققىدىكى نەزەريەۋى چۈشەنچىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا ئۇنىڭغا يانداش ئۇقۇملارنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى چۈشىنىشكە تىرىشىش كېرەك. بىر ئۇقۇمنىڭ مەنە قاتلىمى ئۇنىڭغا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان باشقا ئۇقۇملار بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ ۋە شۇ باغلىنىشلارنى تېپىپ چىقىش ئۈچۈن قىلىنغان ئۇرۇنۇش ۋە ئىزدىنىش نەزەريەنى پەيدا قىلىدۇ. چۈنكى، نەزەريە دېگىنىمىز، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، نەچچىلىگەن ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىزاھلاپ بېرىدىغان شەرھتۇر. ئۆزلۈك ئۇقۇمىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. ئۆزلۈك ئۇقۇمىنى جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن چۈشىنىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى يانداش ئۇقۇملارنى قوشۇپ چۈشىنىش تولىمۇ مۇھىم :

رول ئېلىش (Role - taking): رول ئېلىش ئۆزىمىزنى باشقىلارنىڭ ئورنىدا قويۇپ تۇرۇپ ئۆزلۈكىمىزگە ۋە ئۆز ئىش - ھەرىكىتىمىزگە قاراش جەريانىدىن ئىبارەت. سىمۇوللۇق ئالاقە نەزەريىسىچىلىرىدىن بىرى ــ بلۇمېرنىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا، «رول ئېلىش ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ ۋە سىمۇوللۇق ئالاقىنىڭ ئەڭ مۇھىم يادرولۇق ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرىدۇر.[8] رول ئالماي تۇرۇپ ئىستىخىيەلىك بولغان ھەرىكەت بىر ھايۋاناتنىڭ ۋە غىدىقلىنىشنىڭ ئىنكاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. مەسىلەن، غەرق مەست بولغان بىر ئادەم پۈتۈنلەي ھېسسىياتنىڭ قولىغا ئايلىنىدۇ ۋە ئىجتىمائىي ئالاقىدە رول ئېلىشنى ئۇنتۇپ، ئۆزىنىڭ ئادىمىيلىكىدىكى ئادەتتە يوشۇرۇپ كەلگەن، ئۇنچە جەلپكار بولمىغان ئۆزلۈكىنى ئاشكارىلايدۇ. يەنە شۇنى ئۆز نۆۋىتىدە چۈشىنىش كېرەككى، ھەممە ئادەم رول ئېلىشقا موھتاج ھەم ھەربىر نورمال ئادەمدە ئىجتىمائىي ئالاقىدە رول

ئېلىش ئىقتىدارى بولىدۇ. بەزىلەر بۇ ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە ئۆزى كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتىدۇ. مەسىلەن، فىرانسىيە يازغۇچىسى مۇپاسسانىنىڭ «چىراي-لىق دوست» ناملىق رومانىدىكى دولۇار، ئەخمەت تۇردىنىڭ «ھا-يات شۇنداق» رومانىدىكى ئەدھەم ئىجتىمائىي ئالاقىدە رول ئې-لىش ماھارىتى ناھايىتى يۇقىرى كىشىلەردۇر. سۇنزىنىڭ «36 تەدبىرى» نىڭ ھازىرقى زامان تۇرمۇشىغا تەتبىقلىنىدىغان ۋارىيانتى دەل ئىجتىمائىي ئالاقىدە رولنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئې-لىپ، ئۆزلۈكنى بېزەپ كۆرسىتىپ، ئۆزى كۈتكەن ئۇنۇمگە ئې-رىشىشنى مەقسەت قىلغان.

ئالاقە (interaction): جەمئىيەتشۇناسلار ئالاقىنى ئىجتىما-ئىي سىستېمىغا باغلاپ يىلتىزىدىن چۈشىنىشكە تىرىشىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلارچە كۆز بىلەن قارىغاندا، ئالاقە ــ ئىجتىما-ئىي قۇرۇلما ۋە تۈزۈم ئەكس ئېتىدىغان ۋاستىدۇر. ئەمما، پىسخولوگلارنىڭ نەزىرىدە، ئالاقە ــ شەخسنىڭ تەبىئي پىسى-خىكىلىق مايىللىقى ئەكس ئېتىدىغان ۋاستىدۇر. جەمئىيەتشۇ-ناس بىلۇمېرنىڭ قارىشىچە، ئالاقە ــ ھەم شەخسنىڭ پىسخىكى-لىق مايىللىقى بارلىققا كېلىدىغان، ھەم ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە تۈزۈم ئەكس ئېتىدىغان سورۇندۇر. باشقىچە ئېيتقاندا، ئىج-تىمائىي ئالاقە ــ ھەرىكەتنى تەقەززا قىلىدىغان سىمۋوللۇق جەريانىدۇر. مەسىلەن، فىرانسىيە يازغۇچىسى مۇپاسسانىنىڭ «دوندىق» ناملىق ھېكايىسىدە بىر فىرانسۇز پاھىشە قىز بىر-قانچە فىرانسۇز ئەسكەر بىلەن چېگرادىن چىقىدىغان چاغدا گېرمان ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن توسۇۋېلىنىدۇ. گېرمان ئەس-كەرلىرى ئۇلارغا پاھىشە قىز ئۆزلىرىنىڭ فىزىيولوگىيەلىك تەلىپىنى قاندۇرسا ھەممىسىنى چېگرادىن ئۆتكۈزۈۋېتىدىغانلى-قىنى ئېيتىدۇ. ئەمما، پاھىشە قىز ئۆز ئار ـ نومۇسىنى ۋەتە-نىنىڭ ئار ـ نومۇسى دەپ بىلىپ، گېرمان ئەسكەرلىرىنىڭ فىرانسۇزلارنىڭ غۇرۇرىنى دەپسەندە قىلىش مەقسىتىدە قويغان

يولسز تەلىپىنى رەت قىلىدۇ. گېرمان ئەسكەرلىرى بىلەن فرانسۇز پاھىشە قىز ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىۋاتقان بۇ ئىجتىمائىي ئالاقىدە ھەم شۇ ۋاقىتتىكى فرانسىيىنىڭ ئىشغالىيەت ئاستىدىكى تەڭپۇڭسىز پالەچ ئىجتىمائىي سىستېمىسى ھەم فرانسۇز قىزنىڭ ئۆزى پاھىشە بولسىمۇ دۇشمەن ئالدىدا ئۆز غۇرۇرىنى ۋەتەن غۇرۇرى دەپ چۈشىنىشتەك پىسخىكىلىق مائىيىللىقى ئەكس ئەتكەن. يەنە ئالايلۇق، بىز ھونولۇلۇدا كۆكسى تەرىپى ئوچۇق مۇراسىم كىيىملىرى كىيگەن ئامېرىكىلىق قىزلار قاتنىشىۋاتقان توي مۇراسىملىرىنى تېھران شەھىرىدە ئورۇنۇپ، ھىجاپ كىيگەن ئىرانلىق قىزلار قاتنىشىۋاتقان توي مۇراسىملىرىغا سېلىشتۇرۇپ باقىدىغان بولساق، ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى بلۇمېر ئېيتقاندەك ھەم ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنى، ھەم شەخسنىڭ پىسخىكىلىق مايىللىقىنى ئەكس ئەتتۇرۇش ئالاھىدىلىكى بارلىقىنى بايقايمىز.

خاھىش (mind): بۇ ھەقىتە ئەڭ دەسلىپىدە سىمۇوللۇق ئالاقە نەزەريىەسىنىڭ پېشۋاسى، ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس جورج خېربېر مىد ئىزدەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈشچە، ئادەمنىڭ ئۆزلۈكى ئىپادە قىلىنىشتىن بۇرۇن قەلبىتە بىر خىل تەييارلىق سەھنىسى بولىدۇ. بۇ تەييارلىق سەھنىسى خاھىشنىڭ يەنى ئىنساندىكى مايىللىقنىڭ ئۆزىنى كۆرسىتىشىدۇر. خاھىش مۇنداق بەش خىل ئىقتىدارغا ئىگە بولىدۇ: بىرىنچى، سىمۇۋللاردىن پايدىلىنىپ ئوبيېكتلارغا بولغان پوزىتسىيەنى ئىپادىلەش ئىقتىدارى؛ ئىككىنچى، سىمۇوللاردىن غىدىقلىغۇچى كۈچ سۈپىتىدە پايدىلىنىش ئىقتىدارى؛ ئۈچىنچى، باشقىلارنىڭ قىياپىتىنى چۈشىنىش ۋە ئۇنى كېيىنكى ھەرىكەتكە ئۆرنەك قىلىش ئىقتىدارى؛ تۆتىنچى، ئىنكاسىنى كېچىكتۈرۈش (ھېسسىياتنى كونترول قىلىش) ئىقتىدارى؛ بەشىنچى، ئىگىسىنى ھەرىكەتكە ئۈندەشتىن بۇرۇن شۇ ھەرىكەتنى قىياستىن ئۆتكۈزۈش جەريانى. مىد يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇنداق دەپ

چۈشەندۈرىدۇ: «خاھىش پەقەت شەخسنىڭ ئىجتىمائىي جەريانغا قاتناشقان چاغدىكى كەچۈرمىشىگە مەلۇم بىر خىل ئىجتىمائىي جەريان تۇتاشقان چاغدىلا ئۆزىنى ئاشكارلايدۇ.»[9] مەسىلەن، بىر بوۋاق ئۇسسىغان ياكى سىيىۋەتكەن بولسا، يىغلاپ ياكى مەلۇم قىياپەتلەرنى چىقىرىپ ئۆزىنىڭ روھىي ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ. ئاتا ـ ئانىسى ياكى بالا باققۇچى بوۋاقنىڭ قىياپىتىنى ئۆز تەسەۋۋۇرىدا گەپكە ئايلاندۇرۇپ: «مەمەمۇ، ھۇپمۇ، چىش بارمۇ؟» دېگەندەك تىللار بىلەن بوۋاقنىڭ مەقسىتىنى ئاۋازلىق ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بوۋاق مەلۇم بىر خىل قىياپەتنى يا-كى ئۇننى چىقارسا ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىنىڭ قانىدىغانلىقىنى بايقايدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە تىل ئىگىلەش جەريانى ھەم ئادەمنىڭ خاھىش ئىپادىلەشنى ئەڭ دەسلىپىدە ئۆگىنىشىدۇر. بوۋاق نەتىجىدە ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىتنىڭ سىمۋوللۇق ئىكەنلىكىنى بايقايدۇ. تىل ئۆگىنىش بوۋاقنى ئۆزلۇكىگە، ئەتراپىدىكى مۇھىتقا، كىشىلەرگە سىمۋولغا تايىنىپ ئىنكاس قايتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ئىنكاس قايتۇرۇش جەريانىدا بوۋاق رول ئېلىشقا باشلايدۇ. دەل مۇشۇ رول ئېلىش ئادەمنىڭ ئۆزلۇ-كى ۋە خاھىشىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. مىد يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆزلۇك، خاھىش ۋە جەمئىيەتنى بىر-بىرىگە باغلىغان ھالدا: «شەخسنىڭ ئۆزلۇكى بولماي تۇرۇپ، شەخسنىڭ خاھىش ئاملى ئارىلاشماي تۇرۇپ، جەمئىيەت مەۋجۇت بولمايدۇ. ئۆزلۇك تەبىئىيلا پەيدا بولۇپ باشقىلار بىلەن بولغان ئىجتىمائىي ئالا-قىدە ئىپادە قىلىنىدىغان نەرسە بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي ئېڭىنىدىكى بىر قانىمدۇر. كىشىلەر ئىجتىمائىي ئالاقىدە ئىپا-دىلەش مۇمكىنچىلىكى بولغان ھەم بولمىغان، يېڭىلاپ تۇرىدىغان بىر قاتار پوزىتسىيەلەر، سىمۋوللار، تەسەۋۋۇرلار جەمئىيەتنى شەكىللەندۈرىدۇ»[10] دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

ئۆزلۇكتىكى باشقىلارنىڭ كۆلەڭگىسى (generalized other): بۇمۇ ئەڭ دەسلىپىدە يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنىغان مىد تە-

رىپىدىن ئۆزلۈكنى شەرھلەش مەقسىتىدە ئىشلىتىلگەن ئاتالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، شەخسنىڭ ئۆزىنى قوينىغا ئېلىپ تۇرغان ئىجتىمائىي توپنىڭ پوزىتسىيەسىنى ئۆز ھەرىكىتىدە ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۆزلۈكىمىزدە ئەكس ئەتكەن باشقىلارنىڭ كۆلەڭگىسىدە جامائەتچىلىكنىڭ ئۆز ئەزالىرىغا بولغان كونترولىنى ئەكس ئېتىدۇ. مەسىلەن، پارا ئېلىشقا كۆنگەن بىر ئەمەلدار ئىدارىسىدە ياكى خەقلەر كۆرۈپ قالىدىغان يەردە ھەرگىز پارا ئالماسلىقى مۇمكىن. ئۇنىڭ بۇنداق ئەھۋالدا ئۆز نەپسىنى يوشۇرۇشىغا، تىزگىنلىشىگە ئەتراپىدىكى كىشىلەرنىڭ بۇ ئىشقا بولغان پوزىتسىيەسى چەكلەش رولىنى ئويناپغان. ناۋادا ئاۋام پارىخورلۇقنى پايدىلىق ئىش دەپ قاراپ ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلغان بولسىدى، ئۇنىڭ ھەرىكىتىدە يەنە شۇ باشقىلارنىڭ كۆلەڭگىسى ئەكس ئېتىپ، ئاشكارا پارا ئېلىشتىن باش تارتمىغان بولاتتى.

سىمۋول ۋە بەلگە (symbol and sign): ئادەم ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ مەھسۇلى بولغىنى ئۈچۈن ئىجتىمائىي ئالاقە جەريانىدا «سىمۋوللاردىن پايدىلىنىپ مەنىلىك ئىجتىمائىي كارتىنا ھاسىل قىلىدۇ.»[11] ھېچقانداق بىر ھايۋان ئادەمدەك سىمۋولۇق مەنە بىلەن تۇيۇنغان مەدەنىيەتنى ئۆز ھاياتىدا كۆرسىتەلمەيدۇ. ئۆزلۈك سىمۋوللۇق مەنىلەر بىلەن گىرەلەشكەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئىجتىمائىي ئالاقىدە ئادەم ئۆزلۈكىنى سىمۋوللۇق بەلگىلەرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ئىش - ھەرىكىتىدە، پوزىتسىيەسىدە، ئۆرپ - ئادەت شەكىللىرىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان سىمۋوللۇق بەلگىلەر ئارقىلىق ئادەمنىڭ ئۆزلۈكى بىر-بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، مودا يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن بىر قىز ھىجاپ كىيگەن يەنە بىر قىزنى بەدىنىنى ئورىغىنىغا ۋە كىيىۋالغان كىيىمگە قاراپ «مۇتەئەسسىپ، خۇراپىي، مەتۇ» دەپ ياراتماسلىقى، ھىجاپ كىيگەن قىزمۇ مودا قىزنىڭ كىيىۋالغان كىيىمگە قاراپ ئۇنىڭغا

«هایاسىز، يولدىن چىققان» دەپ باھا بېرىۋېتىشى مۇمكىن. بۇ يەردە ئىككى قىزنىڭ بىر - بىرىگە بولغان پوزىتسىيەسىدە ھەم ئىپادە قىلغان ئۆزلۈكىدە كىيىمدىن ئىبارەت سىمۋوللۇق بەلگە مۇھىم رول ئويناپغان.

تىل ۋە مەنە (language and meaning): ئىجتىمائىي ئالاقىدە تىل ۋە مەنە ئۆزلۈكىنىڭ ئىپادە بولۇشىدا ئاچقۇچلۇق رول ئويناپدۇ. ئادەملەر ھەرگىزمۇ ئالاقىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ھەرىكەت ئېلىپ بارمىغان ماشىنا ئەمەس. ئۇلار ئىجتىمائىي ئالاقىدە ئەكس ئەتكەن مەنىنى ئۆز تەسەۋۋۇرىدا تاسقاشتىن ئۆتكۈزۈپ ھېس قىلىدۇ ۋە تىلنىڭ ياردىمىدە ئۆزلۈكىنى نامايان قىلىدۇ. تىل ئىجتىمائىي كەچۈرمىش ئىسكىلاتىدۇر. تىل بىر جەمئىيەتتە بىر يەككە شەخس ئۈچۈنلا خىزمەت قىلمايدۇ. كىشىلەر تىلدىن پايدىلىنىپ مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى، ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى، مەقسەتلىرىنى ئۇقتۇرىدۇ ۋە يەنە تىلنىڭ يار-دىمىدە ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى چۈشىنىدۇ. بۇ كەچۈرمىشلەر ئىجتىمائىي كەچۈرمىشلەردۇر. مەسىلەن، ئامېرىكىنىڭ يېڭى نۆۋەتلىك رەئىس جۇمھۇر نامزاتى ئوباما ئۆزىنىڭ ناتىقلىقى ۋە تىلىدا ئەكس ئېتىۋاتقان ئىشەنچ تۇيغۇسى ئارقىلىق نۇرغۇن قوللىغۇچىلىرىغا ئۆزىنىڭ ئۆزلۈكىدىكى يارقىن تەرەپلىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەن ھەم شۇ ئاساستا ئىشەنچكە ئېرىشكەن. بىر ئادەمنىڭ ئۆزلۈكىنى باشقىلارغا كۆتكىنىدەك نامايان قىلالىشى كۆڭۈلدىكى خىيالىنى قانچىلىك ئىپادىلەش ئىقتىدارى تەرىپىدىنمۇ بەلگىلىنىدۇ.

كىملىكنى چۈشىنىشتىكى ئاچقۇچلۇق ئۇقۇملار

ئادەتتە بىر ئادەمنىڭ كىملىكى ۋە ئۆزلۈكىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللار ھەر تەرەپلىمە ھەم بىر - بىرىگە چېتىشلىق بولىدۇ. ئەمما، كىملىك ئىجتىمائىي سىستېمىغا مۇناسىۋەتلىك

ئامىللارنىڭ چەكلىمىسىگە كۆپرەك ئۇچرايدۇ، نوقۇل ھالدا ئۆز-لۈككە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللار بىلەنلا باغلىنىپ قالمايدۇ. كىملىككە تەسىر كۆرسىتىدىغان نۇقتىلار بەكمۇ كۆپ بولۇپ، ئا-دەم بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلغاندا، تۆۋەندىكى ئامىللار بىر ئادەمنىڭ كىملىكىنىڭ قوپۇرۇلۇشىغا ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن يوسۇندا تەسىر كۆرسىتىدۇ:

ئىجتىمائىي كونترول: بۇ كىشىلەرنىڭ ئويى، ھېس-تۇيغۇسى، تەق-تۇرقى ۋە ھەرىكىتىنى مەلۇم ئىجتىمائىي سىستېما ئىچىدە قېلىپقا چۈشۈرۈش جەريانىدىن ئىبارەت. مە-لۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي كونترول تۇرمە، جازا لاگېرى، زەھەر تاشلاتقۇزۇش ئورۇنلىرى قاتارلىق نۇرغۇن مەج-بۇرلاش ۋاستىلىرى ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ. ۋاھالەنكى، ئىج-تىمائىيلىشىش تەسىر قىلغاندىلا بىر ئادەمنىڭ كىملىكىگە ئىجتىمائىي كونترول تېخىمۇ ياخشى كۆچىنى كۆرسىتەلەيدۇ. ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىدا كىشىلەر ئۆزىنى ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي سىستېمىنىڭ قېلىپىغا چۈشۈرۈشكە، جەمئىيەت-تىكى مىزان ۋە ئەخلاق ئۆلچەملىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراشقا مەجبۇر بولىدۇ. نەتىجىدە، ئادەمدە ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي سىستېمىغا نىسبەتەن بىر خىل تەۋەلىك تۇيغۇسى پەيدا بولىدۇ. كىشىلەر زادىلىق قىلىنىش ياكى چەتكە قېقىلىشتىن ئەنسىرەپ بولسىمۇ بەزى زىيانلىق قىممەت قاراشلىرىغا سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بىر جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي سىستېمىسى قانۇن بويىچە قوپۇرۇلىدىغان بولغاچقا، ئادەم ھۆكۈمران ئورۇن-دىكى ئەخلاق ئۆلچەملىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىققا ئامال قىلالمايدۇ. ھەرقانداق بىر جەمئىيەتنىڭ مىزانى ۋە يېتەكچى ھەرىكەت مودېلى بولغاچقا (بۇنىڭسىز بىر جەمئىيەتنى تەسۋۋۇر قىلىشقا بولمايدۇ)، ئادەم ئاشۇ مىزانلارغا، ئاشۇ يېتەكچى ھەرىكەت مودېللىرىغا ماسلىشىپ ياشاش زۆرۈرىيىتىنى ھېس قىلىدۇ. ئىجتىمائىي كونترول ئالاھىدە ئىجتىمائىي كونتې-

كىستىنىڭ ماھىيىتىنى بەلگىلەيدۇ. ئىجتىمائىي كونترولنىڭ يولغا قويۇش شەكىللىرى جەمئىيەتنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئوخشىمايدۇ: مەقسىتى ئىدىيە، قىممەت قارىشى، پوزىتسىيە سىڭدۈرۈش ئارقىلىق، گاھىدا يۇمشاق ئىدىئولوگىيە ۋاستىلىرى (مەسىلەن، مىدىيە ۋاستىلىرى)، گاھىدا قاتتىق چەكلەش ۋاستىلىرى(مەسىلەن، ساقچى، ئارمىيە دېگەندەك) نىڭ يارىمى نەتىجىسىدە ئىشقا ئاشىدۇ. جەمئىيەتشۇناسلىق ساھەسىدە ئىجتىمائىي كونترولۇق تېمىسىدا يېزىلغان مۇھىم ئابىدە خاراكتېرلىك ئەسەرلەردىن ستانلېي كوخېننىڭ «ئىجتىمائىي كونترولۇقنىڭ زاھىرەن شەكىللىرى»[12]، جەك گىببىسنىڭ «كونترول: جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى ئاساسلىق ئۇقۇم»[13] قاتارلىق ئەسەرلەرنى ساناش مۇمكىن. جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى ئۇچ چوڭ غول نەزەريەنىڭ بىرى بولغان فۇنكسىيىزم نەزەريەسى① نىڭ يول ئاچقۇچىسى، ئامېرىكىنىڭ مەشھۇر جەمئىيەتشۇناسى تالكوت پارسونس② ئىجتىمائىي كونترولۇق ھەققىدە توختىلىپ: «قانۇنىي چەكلىمىنىڭ ئاۋام ئارىسىدا تېخىلىش

① فۇنكسىيىزم نەزەريەسى (Functionalism) — جەمئىيەتشۇناسلىقتا ماكرو نۇقتىغا، يەنى ئىجتىمائىي سىستېمىغا نەزەرنى بەكرەك ئاغدۇرىدىغان بىر خىل ئېقىم بولۇپ، جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى ئۇچ چوڭ نەزەريەنىڭ بىرى. ئىجتىمائىي سىستېمىنىڭ قانداق يۈرۈشىدىغانلىقى، قانداق ئۆزگىرىدىغانلىقى، قانداق ئىجتىمائىي ئاقىۋەت ئېلىپ كېلىدىغانلىقى ھەققىدىكى بىر خىل نەزەريە. غوللۇق ۋەكىللىرىدىن فرانسىيە جەمئىيەتشۇناسى ئېمىل دۇركىم (1917— 1858)، ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى تالكوت پارسونس (1979— 1902)، ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسى روبېرت مېرتون (2003— 1910) قاتارلىقلار بار.

② تالكوت پارسونس (Talcott Parsons, 1902— 1979) — بۈگۈنكى كۈندە ئەگەشكۈچىلىرى ئاز قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئامېرىكىدا 20 ـ ئەسىردىكى تەسىر كۈچى ئەڭ زور جەمئىيەتشۇناس دەپ ئېتىراپ قىلىنىدۇ. پارسونس ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىدە ئىجتىمائىي سىستېمىنىڭ ماھىيىتىنى ھەم شەخس قاتنىشىدىغان ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ مودېللىرىنى ئېچىپ بېرىدىغان ئۇنىۋېرسال جەمئىيەت نەزەريەسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا جىق تىرىشقان. ئۇ فۇنكسىيىزم نەزەريەسىنىڭ غوللۇق ۋەكىللىرىدىن بىرى.

جەريانى بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىي مۇقىملىق قوغدىلىدۇ، تاپتىن چىققان قىلمىشلار چەكلىنىدۇ»[14] دەيدۇ. ئەسلىي ئىجتىمائىي كونترول‌لۇقتىن ئىبارەت بۇ ئۇقۇم ئىجتىمائىي بىنورمالىلىق ئۇقۇمىنى تەھلىل قىلىش جەريانىدا قالپاق نەزەرىيەسىدە كۆپ تەھلىل قىلىنغان. ئىجتىمائىي بىنورمالىلىق نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، ئىجتىمائىي كونترول‌لۇق ۋاستىلىرى ئىجتىمائىي بىنورمالىلىقنى ئازايتىش بۇياقتا تۇرسۇن، تېخىمۇ ئەدىتۇېتىدۇ. يەنى بۇ دېگەنلىك ــ ئىجتىمائىي كونترول مەجبۇرلاش ۋاستىلىرىدىن كۆرە ئىجتىمائىي گۈرۈپپىنىڭ مۇقىملىقى، جامائەتچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى رىشتە، سىڭدۈرۈلگەن قىممەت قارىشى ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇلسا ئۈنۈملۈك بولىدۇ دېگەنلىكتۇر. ستانلېي كوخېن بىلەن ئاندرېۋ سىكال ئۆزىنىڭ «دۆلەت ۋە ئىجتىمائىي كونترول» دېگەن كىتابىدا: «بىر جەمئىيەتتىكى بارلىق مەسىلە ئەڭ ئاخىرىدا ئىجتىمائىي كونترول‌لۇق كەلتۈرۈپ چىقارغان مەسىلىدۇر. ئىجتىمائىي كونترول‌لۇق جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى يادرولۇق ئۇقۇم بولۇشى كېرەك»[15] دەپ كۆرسىتىدۇ.

بىزنىڭ كىم بولۇشىمىز ئۆزىمىز ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىتتا قانداق كونترول سىستېمىسىنىڭ يۈرگۈزۈلۈۋاتقانلىقى، مادديي مەھسۇلاتلارغا ئىگىدارچىلىق قىلىش دەرىجىمىز ۋە ياشاش ئىمكانىيەتلىرىنىڭ كەڭ ـ تارلىقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئىجتىمائىي قالايمىقانچىلىق ۋە ھادىسىلەر كىملىكىنىڭ بىر مەنبەسىدۇر. مەسىلەن، ئامېرىكا ئىراق ئۇرۇشى قوزغىغاندىن كېيىن ئىراقتا نۇرغۇن ئادەم ئۆلدى، نۇرغۇن ئىختىساسلىق ئالىملار ئۇرۇشنىڭ قۇربانىغا ئايلاندى ياكى ۋەتىنىنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. كېيىنچە ئېيتىشقا بولىدۇكى، ۋاپات بولغانلار ياكى مۇساپىرلىق يولىغا قەدەم قويغانلار ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدىن بۇرۇن ئۆزىنىڭ كىملىكىدە بۇنداق ئۆزگىرىش بولۇشىنى ئويلىمىغان.

يەنە ئۆز نۆۋىتىدە كىملىك تاسادىپىيلىقىنىڭ مەھسۇلى. بىز مەلۇم بىر خىل كىملىككە تاسادىپىي ئېرىشىپ قېلىشىمىز ھەم مەلۇم بىر كىملىكىمىزنى تاسادىپىي ھالدا يىتتۈرۈپ قو- يۇشىمىز مۇمكىن. مەسىلەن، ئولىمپىك يېغىنىدىن كېيىن «سەنلۇ سۇت پاراشوكى سەتچىلىكى» پاش بولۇپ، بۇ مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىدىغان شىركەت گۇرۇھىنىڭ باش لىدېرى تېەن ۋېنخۇا جىنايى ئىشلار قانۇنى بويىچە قولغا ئېلىنىدى، يەنى ئۇ- نىڭ كىملىكىدە تاسادىپىي ئۆزگىرىش بولدى. بۇ سەتچىلىك چىقىشتىن بۇرۇن مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، «8 ـ مارت» قىزىل بايراقدارى قاتارلىق ئىجتىمائىي كىملىك- لەرگە ئېرىشكەن بۇ ئايال ئۆزىنىڭ قولغا ئېلىنىشىنى، جىنا- يەتچى قالپىقىنى كىيىشىنى ئويلاپمۇ باقمىغان. دېمەك، بىزنىڭ مەلۇم كىملىككە ئېرىشىشىمىز ۋە ئۇنى يىتتۈرۈپ قويۇشىمىز بەزىدە ئەنە شۇنداق تاسادىپىي ۋە تۇيۇقسىز بولىدۇ.

ئادەم ھەر كۈنى سەھەردە ئويغانغاندا، ئۇنىڭ ئۇيقۇچىلىقتا ئۆزىنى ئەركىن قويۇۋەتكەن ئۆزلۈكى تەرتىپلىنىش باسقۇچىغا ئۆتىدۇ. بۇ تەرتىپلىنىش باسقۇچىدا ئوبيېكتىپ دۇنيا ئۆزى يا- شاۋاتقان رېئاللىقنى ۋە چەكلىمىلىكلەرنى ئۆزلۈك ئىگىسىنىڭ سەمىگە قايتا بىر قېتىم سالىدۇ. بىر خىل كىملىككە ئىگە بو- لۇش دېگەنلىك پەرقلىق ئىجتىمائىي مۇھىتتا ھەرىكەت ئارقە- لىق ئۆزىنى قايتا قۇرۇپ چىقىش دېگەنلىكتۇر. ھەرقانداق كىم- لىك ئۇزۇكسىز تۇرده ئۆزىنى ھەرىكەت ئىچىده بايقايدۇ ۋە قاي- تىدىن يارىتىدۇ. بۇ جەريانداا ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ئىجتىمائىي كونترولللۇقنىڭ يۇرگۈزۈلۈشىنى دەستەك بىلەن تەمىنلەيدۇ.

كىملىكنىڭ ھېس قىلىنىشى(experiencing identity):

«بىز ياشاۋاتقان دۇنيا ھەققىدىكى ھەرقانداق سوتسىئولوگىيەلىك تەھلىل بىزنىڭ دۇنيانى ھېس قىلىش ئۇسۇلىمىزدىن بېشارەت بېرىشى كېرەك.»[16] چۈنكى تونۇش بىزنىڭ ھاياتىمىزنى بەلگە- لەيدۇ. ھالبۇكى، بىزگە قوماندانلىق قىلىۋاتقان ئىدىيە بولسا

سىرتتىن، بىز ياشاۋاتقان ئجتىمائىي دۇنيادىن كېلىدۇ. بىز شۇ ئىدىيەلەر ئاساسىدا ھەرىكەتكە ئۆتىمىز، كۇندىلىك ھايات داۋامىدا شەخسىي سەرگۈزەشتلىرىمىزنى ئۇزۇكسىز تۇرده يازىتىپ، يېڭىلاپ تۇرىمىز. بۇ جەريانىدا بىزنىڭ ئۆزلۇكىمىزدىمۇ بىلىنەر - بىلىنمەس ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ. بۇ جەريانىدا كىملىكىمىز ۋە ئۆزلۇكىمىز دائىملىق ئالاقىده رېمونت قىلىنىپ، يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ.

كىشىلەر رېئال تۇرمۇشتا ئۆزىنىڭ مىللىي كىملىكىدىن كۆره شەخسىي كىملىكى ۋە ئجتىمائىي كىملىكىنى روشەنرەك ھېس قىلىدۇ. ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس ئېرىكنىڭ گوفمان كىشىلەر كۇندىلىك تۇرمۇشتا ھېس قىلىدىغان كىملىك تۇيغۇسىنى ئجتىمائىي كىملىك، شەخسىي كىملىك، ئۆزلۇك كىملىكى دەپ ئۈچ تۇرگە بۆلىدۇ. ئجتىمائىي كىملىك مۇئەييەن ئەھۋالدا شەخسكە ئۆزىنىڭ ئۆزلۇكى ۋە باشقىلار تەرىپىدىن تاللىنىغان ئجتىمائىي كاتېگورىيەدىن تەشكىل تاپىدۇ. ئجتىمائىي كىملىك ئۆزگىرىپ تۇرسىمۇ، شەخسىي كىملىكىمىز ئۆزگەرمەيدۇ. شەخسىي كىملىكىمىز بىزگە يېقىن تۇرغان كىشىلەرگە ئېڭ تونۇشلۇق. ئۇلار بىزنى ئۇزاقتىن بىلىدىغان، بىرقانچىلىغان سورۇندا ياكى ئجتىمائىي ئالاقىده بىز بىلەن كۆرۈشكەن كىشىلەردۇر. بىز ئۇلارغا ئۆزىمىزنى قانداق كۆرسىتىشنى خالايدىغانلىقىمىز ھەققىده ئۇچۇر بەرگەن. شەخسىي كىملىكتە بىر ئادەمگە خاس بولغان، بىر قاتار ھايات كەچۈرمىشى داۋامىدا سىڭىپ قالغان خۇي ۋە مىجەزلەر ساقلىنىپ قالىدۇ. بۇ خىل كىملىك تۇيغۇسى ئادەتته ئجتىمائىي سورۇنلاردا شەخسكە نىسبەتەن مۇھىم رول ئوينايدۇ، باشقىلارغا ياخشى تەسىر بېرىشنى نىشان قىلىدۇ. ئادەمنىڭ ئۆزلۇك كىملىكى بولىسا شەخس ئۆزى قۇرۇپ چىققان، روھىي دۇنياسىدا ئۆزىگە باھا بېرىپ يەكۈن چىقارغان كىملىكىدۇر. بۇ خىل كىملىكنى شەخس مۇئەييەن ئەھۋالدا بىرەر ئىشنى قىلغاندىكى ئىپادىسىگە ئاساسەن

هېس قىلىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، «ئۆزلۈك كىملىكى ـــ بىزنىڭ هېسسىيات جەهەتتە مايىللىشىپ قالغان ئۆزلۈكىمىز هەققىدە ئۆزىمىز ئېيتقان هېكايىدىن ئىبارەت».[17]

كىملىكنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلۇشى(social construction of identity): كىملىك هەرگىزمۇ ئۆزى تەبىئىي يېتىلىپ قالمىغان جەريان بولماستىن، بەلكى هەر خىل تۈزۈم ۋە پاراڭ ئارقىلىق قوپۇرۇلمىغان جەريانىدۇر. كىملىكنىڭ بەرپا بولۇش جەريانى بىر ـ بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان ئىككى ئىجتىمائىي زەنجىردىن مۇستەسنا بولمايدۇ. بىرى، ئىجتىمائىي تۈزۈم، يەنە بىرى، ئىجتىمائىي ئالاقە. ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي ئالاقىدە هەربىر ئادەم باشقىلار بىلەن سغىشالايدىغان شەخسىي كىملىكىنى نامايان قىلىدۇ. بىر ئادەمنى ئوراپ تۇرغان ئىجتىمائىي مۇهىت ئۇنىڭ ئىجتىمائىي كىملىكىنى ۋە ياشاش پۈرسەتلىرىنى بەلگىلەپ قويىدۇ.

ئىجتىمائىيلىشىش (socialization): بۇ، كىشىلەر ئىجتىمائىي سىستېمىغا قاتنىشىدىغان ۋە شۇ جەريانىدا كىملىككە ئېرىشىدىغان بىر جەريان. ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ نەتىجىسى بىزنى ئىجتىمائىي سىستېمىنى شۇ پېتى توغرا چۈشىنىشكە ئەمەس، بەلكى رېئاللىق ئەسلىدىن مۇشۇنداق بولۇشقا تېگىشلىكتەك بىر خىل تونۇشقا ئاپىرىدۇ. گەرچە ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ تەسىرى بالىلىق دەۋرىدە تېز كۆرۈلمەسمۇ، بۇ جەريان ئۆمۈر بويى ئاخىرلاشمايدۇ. يەنى بىز ئۆمۈر بويى ئىجتىمائىيلىشىش باسقۇچىدا تۇرغان بولىمىز ۋە شۇنىڭ تەسىرىدە يېڭى روللارنى ئالىمىز، ئۆزىمىزنى جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىمىز. مەسىلەن، بىر ئادەم يېڭى توي قىلغاندا جۈپتى بىلەن قوشۇلۇپ يېڭى بىر ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرىدۇ، بالىلىق بولغاندىن كېيىن يېڭى باسقۇچلۇق ئىجتىمائىيلىشىش باشلىنىدۇ. بالىلار ئىجتىمائىيلىشىش نەتىجىسىدە مۇستەقىللىقنى يېتىلدۈرىدۇ هەم ئاتا ـ ئانىسىنى تەڭ

بىئىي ھالدا ئۆزلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىكى رولىنى قايتا تەكشەشكە قىستايدۇ. ئىجتىمائىيلىشىش — مەلۇم بىر خىل ئىجتىمائىي سىستېمىغا باشقىلار بىلەن ئالاقىلىشىش يولى ئارقىلىق قاتنىشىپ ئىجتىمائىي كىملىككە ئېرىشىش جەريانىدۇر. فۇنكسىيىزملىق جەمئىيەت نەزەريىسى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئىجتىمائىيلىشىش بىر سىستېمىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ. كەڭ ئىجتىمائىي مۇھىتتا ئادەملەر مەكتەپ، ئائىلە، خىزمەت مۇھىتى، جامائەتچىلىق ئىچىدە ئىجتىمائىيلىشىش مۇساپىسىنى باشتىن كەچۈرىدۇ ۋە ئىجتىمائىي بېسىم، سىرتقى تەسىرگە تاقابىل تۇرۇش جەريانىدا ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئاكتىپ ھەرىكەتكە ئۆتىدۇ.

ئىجتىمائىي قۇرۇلما (social structure): جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىدە ئىجتىمائىي قۇرۇلما ئۇقۇمى بىز باشتىن كەچۈرۈۋاتقان ئىجتىمائىي رېئاللىقنى چۈشەندۈرۈشتە مەدەنىيەت ئۇقۇمىدەكلا زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. سەۋەبى، ھەرقانداق ئىجتىمائىي سىستېمىدا بىر قۇرۇلما بولىدۇ ۋە دەل مۇشۇ قۇرۇلما ئوخشىمىغان دۆلەتلەردە ياشايدىغان كىشىلەرنىڭ كىملىكىنىڭ، ھېس ـ تۇيغۇسىنىڭ، كەچۈرمىشىنىڭ، ھەرىكىتىنىڭ ئوخشاماسلىقىنى بەلگىلەيدۇ. ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنى تەقسىمات ۋە مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت ئىككى ئالاھىدىلىك ئارقىلىق تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىشكە بولىدۇ. يەنى مۇناسىۋەت بىر جەمئىيەتنىڭ ئوخشىمىغان تارماقلىرىنى بىر ـ بىرىگە باغلاپ پۈتكۈل سىستېمىنى تۇتۇپ تۇرىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت قۇرۇلما خاراكتېرلىك مۇناسىۋەتتۇر. ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنى چۈشىنىشتىكى ئىككىنچى ئامىل ھەر خىل تەقسىمات شەكىللىرى. مەسىلەن، بىر ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدا ھوقۇق تەكشى تەقسىملىنىشىمۇ، تەڭسىز ھالەتتە تەقسىملىنىشىمۇ مۇمكىن. شۇنىڭغا ئوخشاشلا كىرىم، ئابرۇي، بايلىق، مەرتىۋە قاتارلىقلارنىڭ تەقسىملىنىشىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. بۇ ھال پەرقلىق ئادەمنىڭ

كىملىكىنىڭ پەرقلىق بېتىلىشىدىكى يەنە بىر ئاچقۇچلۇق ئامىل.

قىممەت قارىشى (values): بىر ئادەمنىڭ كىملىكىنىڭ قوپۇرۇلۇشىغا يوشۇرۇن تەسىر كۆرسىتىدىغان يەنە بىر ئامىل — قىممەت قارىشى. قىممەت قارىشى دېگىنىمىز، «مەلۇم بىر خىل ئىشنىڭ ئىجتىمائىي قىممەت، ئومۇمنىڭ ئىستىكىگە قانچىلىك چۈشىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدىغان، مەلۇم بىر ئىجتىمائىي توپ-تىكى كىشىلەر تەرىپىدىن ئومومىيۈزلۈك ئېتىراپ قىلىنغان ئىدىيە ئۆلچىمىدۇر.»[18] مەلۇم بىر ئىدىيەنى قىممەتكە ئىگە قىلىۋاتقان نەرسە ئۇنىڭ باشقىلارغا قارىغاندا قىممىتىنىڭ بول-غانلىقىدا، ھەرگىزمۇ ئۇنى باشقىلارغا سېلىشتۇرۇشقا بولىدى-غانلىقىدا ئەمەس. مەسىلەن، سەممىيىلىك سىز، بىز تىلغا ئې-لىپ قويغانلىقىمىز ئۈچۈنلا قىممەتلىك ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئۆز مەدەنىيىتىمىزدە مۇھىم دەپ بىلگەنلىكىمىزدە. بىر ئادەم-نىڭ سەممىي بولماسلىقى ھەرگىزمۇ سەممىيىلىكتىن ئىبارەت قىممەت قارىشىنىڭ مەدەنىيەتتە تۇتقان ئورنىنى تۆۋەنلىتىۋې-تەلمەيدۇ.

قىممەت قارىشى يەنە شۇنىڭ ئۈچۈن مۇھىمكى، ئۇ كىشى-لەرنىڭ تاللاش ئۆلچىمىگە ۋە ئىجتىمائىي سىستېمىنىڭ تەرەق-قىياتىغا، ئۆزگىرىشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئامېرىكا جەمئى-يەتشۇناسى تالكوت پارسونىسنىڭ قارىشى بويىچە ئېيتقاندا، قىممەت قارىشىنى مەركەز قىلغان بىر ئورتاق تونۇش (ھەم ئىجتىمائىي مىزان) بولماي تۇرۇپ، بىر ئىجتىمائىي سىستې-مىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس. ھاكىممۇت-لەقلىقنى مەركەز قىلغان ئىجتىمائىي سىستېما ئورتاق بىر تو-نۇش بىلەن ئەمەس، بەلكى مەجبۇرلاش ۋاستىسى ئارقىلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، ئۇنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولمايدۇ. ئەمما بىر ئىجتىمائىي سىستېما ئىچىدە بىر خىل قىممەت قارىشى مەلۇم بىر خىل ئىجتىمائىي توپنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن يەنە بىر خىل ئىجتىمائىي توپنىڭ قىممەت قارىشىنى باسىدىغان

ئەھۋالىنى ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ ھال توقۇنۇشقا ۋە پەرقلە يوچۇق ھازىرلايدۇ.

كىملىك ۋە ئۆزلۈكنىڭ نەزەرىيەۋى قاتلاملىرى

ھازىرغىچە سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەرىيەسىنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا كىملىك ۋە ئۆزلۈك ھەققىدىكى ئىزدىنىش ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەپ كەلدى. ئامېرىكىدا چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى پىكىر ئېقىمىدىكىلەر[1] بىلەن ئىئوۋا ئۇنىۋېرسىتېتى پىكىر ئېقىمىدىكىلەر[2] ئوخشىمىغان نۇقتىدىن چىقىپ، كىملىك، ئۆزلۈك ئۇقۇملىرىنى يورۇتۇشقا تىرىشتى. قاراتمىلىقى دەل ھەم چوڭقۇر بولغان ئۆزلۈك نەزەرىيەسىنى يارىتىش بۇ ساھەدە ئىزدىنىۋاتقان جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ نىشانىغا ئايلاندى. ئۆزلۈك ۋە كىملىك ئىچىدە ئىزچىل، نۇقتىلىق ئىزدەنگەنلەر ئىچىدە ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسلىرىدىن شېلدون ستىرايكېر

---

[1] چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى پىكىر ئېقىمى(The Chicago School) ــ چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى ئامېرىكىدا 1892ـ يىلى جەمئىيەتشۇناسلىق فاكۇلتېتىنى تۇنجى بولۇپ تەسىس قىلغان ئۇنىۋېرسىتېت بولۇپ، بۇ خىل پىكىر ئېقىمىغا مۇشۇ فاكۇلتېتنىڭ پروفېسسورلىرى ئەڭ دەسلەپ ئاساس سالغان، شۇڭا بۇ خىل پىكىر ئېقىمى شۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ مەكتەپتىكى جورج خېربېرت مىد، توماس قارلىق جەمئىيەتشۇناسلار ئىجتىمائىي ئالاقىدىكى ئىنسان كىملىكى ۋە ئۆزلۈككە دىققىتىنى ئاغدۇرۇپ، سىمۋوللۇق ئالاقە نەزەرىيەسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالغان. بۇ خىل پىكىر يولدىكىلەر ئۆزلۈك ۋە كىملىكنى سۈپەت تەتقىقاتى مېتودى بىلەن تەتقىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلدۇ.

[2] ئىئوۋا ئۇنىۋېرسىتېتى پىكىر ئېقىمى (The Iowa School) ــ ئامېرىكا ئىئوۋا ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى پىكىر ئېقىمىدىن شاخ ئايرىپ چىققان ۋە مۇشۇ مەكتەپنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بىر خىل پىكىر يولى بولۇپ، كىملىك ۋە ئۆزلۈك تەتقىقاتىدا سان مىقدارلىق تەتقىقات مېتودىنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلدۇ. مانفرىد كۇن ئۇلنى سىلىپ بەرگەن. ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن زۇرچېر، تۇرنېر، ماككال، سىمونس، ستىرايكېر قاتارلىقلار بار.

(Sheldon Stryker)، جورج ماككال (McCall) ۋە ج. ل. سىمونس (Simmons)، پېتېر بۇركې (Peter J. Burke) قاتارلىقلارنىڭ ئەمگەكلىرى ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ. تۆۋەندە ئۇلارنىڭ كىملىك ۋە ئۆزلۈك ھەققىدىكى نەزەريىلىرىنى مۇھىم نۇقتىلار بويىچە تەھلىل قىلىپ چىقىمىز.

شېلدون سترايكېرنىڭ كىملىك نەزەريىسى. ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس سترايكېرنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكىتىگە ئەتراپتىكى مۇھىت (ماددىي ۋە ئىجتىمائىي) بارلىققا كەلتۈرگەن تۈرلۈك سىمۋوللۇق ئاتاقلار تەرىپىدىن نام بېرىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىم بولغىنى — كىشىلەر ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدا ئىگىلىگەن سىمۋوللۇق بەلگىلەرگە بېرىلىدىغان نامدۇر. رولنى قانداق ئېلىش، ئۆزنىڭ باشقىلار بىلەن بولغان ئىجتىمائىي ئالاقىدىكى كۆزلىگەن مەقسىتىگە قانداق يېتىش قاتارلىق ھالقىلار نام بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ. ھەرىكىتىگە تۈشلۈق مەلۇم بىر نامغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئادەم بۇنىڭدىن كېيىن قانداق ھەرىكەتكە ئۆتۈشنى ئويلىشىدۇ. ئادەم بىر خىل كىملىك ئورنىنى ئېنىق قىلىۋالغاندىن كېيىن ئاندىن شۇ كىملىككە يارىشا ھەرىكەتكە ئۆتۈش ئىستىكىدە بولىدۇ. مەلۇم كىملىككە ئېرىشكەندىن كېيىن كىشىلەر شۇ كىملىككە خاس تېخنىمۇ كەڭ ھەرىكەت رامكىلىرىنى بايقايدۇ.

ھالبۇكى، ھەرىكەتنى پۈتۈنلەي بۇ ناملار كونترول قىلىدۇ دېگىلىمۇ بولمايدۇ. بەرھەقكى، كىشىلەر ھەمىشە دېگۈدەك ئۆز ئورنىدىن كۆتىدىغان ئىستىكىنى ھېس قىلىپ تۇرىدۇ، ئەمما، ئۆزىنى باشقىلارنىڭ ئالدىدا نامايان قىلغان چاغدا ئۇنىڭ سىمۋوللۇق ھەرىكىتىنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىدە ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن. «بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولۇشىنى بىرقەدەر چوڭ بولغان ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ تىپى بەلگىلەيدۇ. بەزى جەمئىيەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ئوچۇق شەكىلدە، ئېلاستىكلىقى كۈچلۈك بولسىمۇ، يەنە بەزى جەمئىيەت-

لەرنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى بېكىك، مېخانىك بولىدۇ. لې-كىن، كىشىلەر ئىجتىمائىي ھەرىكەتكە ئۆتكەندە بارلىق ئىجتى-مائىي قۇرۇلما شەخسنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەش، قېلىپقا چۈ-شۈرۈش رولىنى ئويناىدۇ.»[19]

ستراىكىرنىڭ قارىشىچە، كىملىك ــ ئۆزلۈكنىڭ تەركىبىي قىسمى، تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، شەخسنىڭ ئوخشىمى-غان ئىجتىمائىي مۇھىتتا ھەرىكىتىگە تۇشلۇق ئېرىشكەن ئا-تاقلىرىنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈشىدۇر. بۇنداق كىملىك شەخسنى ئىجتىمائىي قۇرۇلما بىلەن باغلاپ تۇرىدىغان رىشتىگە ئايلىنى-دۇ. چۈنكى كىملىكنىڭ قانداق ئاتاق بىلەن سۈپەتلىنىشى شەخسنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدىكى رولى ۋە ئويىنىغان رولى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بىر جەمئىيەتتە كىملىك مەرتىۋىسى مۇھىملىق دەرىجىسى(Salience Hierarchy) بويىچە رەتكە تىزى-لىدۇ. بىرقەدەر يۇقىرى كىملىك مەرتىۋىسىگە ئىگە ئادەم كىم-لىك مەرتىۋىسى تۆۋەنرەك ئادەمگە قارىغاندا قارشى ئېلىنىدۇ. كىملىكنىڭ مۇھىملىق دەرىجىسىگە قاراپ كىشىلەر ئىجتىمائىي ئالاقىدە ھەر خىل رول ئالىدۇ ۋە شۇنىڭغا ماس ھالدا ئىنكاس قايتۇرىدۇ.

ستراىكىر ئادەم مەلۇم كىملىككە ئېرىشكەندىن كېيىن ئۇستىگە ئالىدىغان مەسئۇلىيەت (commitment) نى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ ئادەم بىلەن ئىجتىمائىي قۇرۇلما ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەندۇرۇشكە تىرىشقان. بىر خىل كىملىككە يا-رىشا مەسئۇلىيىتىنى ئېنىقلىۋالغاندىن كېيىن، شەخسنىڭ قانچىلىك كىملىككە ئېرىشكەنلىكى ئادەم بىلەن باشقىلار ئوتـ-تۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت دەرىجىسنى بەلگىلەپ قويىدۇ. ئارىدى-كى مۇناسىۋەتنىڭ رول ئېلىشنى بەلگىلەش مۇمكىنچىلىكى قانچە يۇقىرى بولسا، ئادەم تېخىمۇ ئالاھىدە رولنى ئۇستىگە ئا-لىدۇ. باشقىلارنىڭ باھاسى ۋە تېخىمۇ كەڭرى بولغان ئىجتىما-ئىي پوزىتسىيە ئاساسىدا بىر خىل كىملىككە ئېرىشكەندە، ئا-

دەم شۇ باھا ۋە پوزىتسىيەگە ماس ھالدا ھەرىكەتكە ئۆتىدۇ.

ئادەم مەلۇم بىر مۇھىتتا بىر خىل كىملىككە ئېرىشىپ شۇنىڭغا يارىشا مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغاندا، ئۇنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى ۋە غۇرۇرىنى قانداق كىملىككە ئېرىشىشى بەلگىلەپ قويىدۇ. ئەڭ مۇھىم بولغىنى شۇكى، كىملىك تېخىمۇ كەڭ ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ مىزانى، قىممەت قارىشى ۋە باشقا سىمۋوللۇق بەلگىلىرى ئاساسىدا قوپۇرۇلغان بولسا، ئۇ ئېرىدىشىدىغان ھۆرمەت كىملىك رولىنى مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ئېلىش - ئالالماسلىقىغا باغلىق بولۇپ قالىدۇ. نەتىجىدە، مەدەنىيەت فورمىسى، شەخسنىڭ كۈتكەن ئۈمىدى ۋە ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدىكى ئورنى، كىملىك ۋە ھۆرمەتلىنىش دەرىجىسى بىر - بىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ قالىدۇ. بۇ جەريانىدا ئىجتىمائىي قۇرۇلما كىشىلەرنىڭ ئۆزىنى ۋە باشقىلارنى چۈشىنىش ئۇسۇلىنى چەكلەپ تۇرىدۇ. ئادەمنىڭ مەلۇم كىملىكىگە يارىشا ئۇسۇلىتىگە ئالغان مەسئۇلىيىتى كۆپ بولغانسېرى، ئۇنىڭ بۇ كىملىكىنىڭ جەمئىيەتتىكى كىملىكلەرنىڭ رەت تەرتىپىدىكى ئورنى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. ئەگەر ئادەمنىڭ بۇ كىملىكى ئۆزى ياشاپ تۇرغان مۇھىتتىكى قىممەت قارىشى تەرىپىدىن مۇئەييەنلەشتۇرۇلسە ۋە باشقىلار تەرىپىدىن مەدھىيەلەنسە، ئۇنىڭ كىملىكىنىڭ مۇھىملىق دەرىجىسى ئاشىدۇ. باشقىلارنىڭ بەرگەن باھاسى ئۆزىنىڭ رول ئالغان چاغدىكى كۈتكەن مەقسىتى بىلەن بىر يەردىن چىققاندا، ئادەم شۇ باھا رامكىلىرى ئاساسىدا ھەرىكەتكە ئۆتۈشكە شۇنچە بەك كۈچەيدۇ. بىر ئادەمنىڭ كىملىكىنىڭ مۇھىملىق دەرىجىسى يۇقىرى بولغانسېرى ئۇ شۇ كىملىكىنى ساقلاپ قېلىشنى پۈرسەت دەپ بىلىدۇ ۋە شۇ كىملىكىگە يارىشا ئۆتەۋاتقان رولىنى داۋاملىق ئالىدۇ. كىشىلەر ئۆزى كۆزلىگەن كىملىكنى باشقىلار ئېتىراپ قىلسىكەن دەپ ئويلايدۇ. ئادەم ئېرىشكەن كىملىكىگە يارىشا مەسئۇلىيەتنى قانچە كۆپ ئۈستىگە ئالغانسېرى ۋە باشقىلارنىڭ مۇئەييەنلەشتۇرۇشىگە

قاراپ باها بەرگەنسبرى ئۆزىنىڭ بۇ باھانى تونۇش ئۇسۇلى بو-
يىچە ھەربىرىكەتكە ئۆتىدۇ.

ماككال ۋە سىمونسىنىڭ كىملىك نەزەرىيەسى

رول كىملىكى ۋە كىملىك مۇقىمداش: ئامېرىكا جەمئىيەت-
شۇناسلىرى ماككال بىلەن سىمونسىنىڭ قارىشىچە، رول ئېلىش شەخسىنىڭ ھەر خىل مەقسەت ـ نىشانلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا قىلغان ۋاقىتلىق ئۇرۇنۇشىنى كۆرسىتىدۇ. رول كىم-
لىكى(Role Identity) بولسا شەخسىنىڭ ئۆزى ئۇچۇن لايىھەلىگەن ۋە مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئورۇندا ئىگىلىگەن ئالاھىدە كىملىكى ۋە مەرتىۋىسىدىن ئىبارەت.[20] رول كىملىكىدە شەخسىنىڭ تە-
سەۋۋۇرىدىكى ئۆزلۇك قارىشى يۇغۇرۇلۇپ كېتىدۇ ۋە خىيالىدە-
كى غايىبانە تەركىبلەر ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ھەرقانداق رول كىملىكى ئىككى تەركىبتىن، يەنى ئىجتىمائىي قۇرۇلما بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تەركىب بىلەن شەخسىنىڭ تەسەۋۋۇرىدا غايىبانىلەشتۇرۇلگەن تەركىبتىن تەشكىل تاپىدۇ.

رول كىملىكى شۇنىڭ ئۇچۇن كىشىلەرنىڭ پىلانى ۋە مەق-
سەتلىرىنىڭ بىر تەركىبي قىسمىغا ئايلىنىپ قالىدۇكى، بىر ئادەمنىڭ كىملىكىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن مۇئەييەنلەشتۇرۇ-
لۇشى، ئېتىراپ قىلىنىشى شۇ كىشىنىڭ ھەرىكىتى ئۇچۇن غا-
يەت زور ئىلھام بولىدۇ. يەنە كېلىپ كىشىلەر رول ئېلىش ئار-
قىلىق ئۆزىگە باھا بېرىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ باشقىلارنىڭ نەزىرىدىكى كىملىكىنى مۇقىمداشقا تىرىشىدۇ. ئەمما، يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان ئىككى جەمئىيەتشۇناسنىڭ قارىشىچە، رول كىملىكى پائالىيەتتىدە تاماشىبىن ۋە كۆزەتكۈچىلىك رولىنى ھەمىدىن بەك كۈچەپ ئۆتەيدىغىنى يەنىلا شۇ كىشىنىڭ ئۆزى-
دۇر، يەنى شەخس تەسەۋۋۇرىدىكى قارىشى بويىچە ئۆزىنىڭ پائا-
لىيەتلىرىگە باھا بېرىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ كىملىكىنى مۇقىمداش

(Identity Support) ئۇچۇن باشقا كىشىلەرنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى قارىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدۇ.

نۇرغۇن رول كىملىكلىرى شەخسنىڭ قەلبىدە غايىبانىلەشتۈرۈلگىنى ئۈچۈن ھەم ئۇنىڭ باشقىلارنىڭ نەزىرىدىكى كىملىكىنى مۇقىمدىشى زۆرۈر بولغىنى ئۈچۈن شەخس ئۆزى توغرا قىلىۋاتىمەن دەپ قارىغان رول كىملىكى بىلەن كىملىكىنى مۇقىمداش تىرىشچانلىقى ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ، زىددىيەتلەر كۆرۈلىدۇ. نەتىجىدە، شەخس باشقىلارنىڭ ئۆز كىملىكىگە بەرگەن باھاسىغا ھەمىشە قايىل بولمايدۇ. تەسەۋۋۇرىدىكى كىملىكى بىلەن باشقىلار ئېتىراپ قىلغان كىملىكى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شەخسنى ھەرىكەتكە ئۈندەيدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىدىكى ئەڭ كۈچلۈك ئىستەك ئۆزىنىڭ غايىسىدىكى كىملىكىنى باشقىلارغا ئېتىراپ قىلدۇرۇش تىرىشچانلىقىدىن ئىبارەت.[21]

شەخسنىڭ كىملىكىنى مۇقىمداش تىرىشچانلىقى: كىشىلەر ئۆزى ئېرىشىپ بولغان كىملىكى بىلەن غايىسىدىكى كىملىك ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن مۇنداق تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىدۇ: بىرىنچى، ئىجتىمائىي ئالاقىدە ۋاقىتلىق ئىناۋەت(short-term credit) قوغلىشىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق يۇقىرىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلماقچى ياكى تۆۋەن چەككە چۈشۈرمەكچى بولىدۇ. بۇ خىل تىرىشچانلىق بىلەن ئۆزىنىڭ ئېتىراپ قىلىنىشىغا ئېرىشەلمىگەندىكى ئۇۋالچىلىق ھېسسىياتىغا تەسەللى ئىزدەيدۇ. ئىككىنچىسى، ئۆز كىملىكىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇش ئۈچۈن باشقىلارنىڭ چۈشىنىشىنى، ئۆزى ھەققىدە ئاكتىپ باھالارنى بېرىشىنى كۈتىدۇ، تەسىرات مارىلايدۇ. ئۈچىنچى، ئۆزى ھەققىدە كۆڭلىگە ياقىدىغان باھالارنى تالىلىۋېلىپ ھەم ئۇنى ئۆز تەسەۋۋۇرىدا تاسقاپ، غايىسىدىكى كىملىكىگە ماس ھالەتتە ئىزاھلاپ ئۆزىگە تەسەللى بېرىدۇ. تۆتىنچى، ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ئېتىراپ قىلماسلىق ئېھتىمالى بار سورۇنلاردىن ئۆزىنى تارتىپ، ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ئاسان ئېرىشەلەيدىغان سورۇنلارغا قاتنىشىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىدە ئادەملىرىنى ئىزدەيدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىدە ئادەملىرىنى ئىزدەيدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىدە ئادەملىرىنى ئىزدەيدۇ.

تىراپ قىلىدىغان سورۇنلارغا مايىل بولىدۇ. بەشىنچى، پۈتۈنلەي يېڭى بولغان ۋە باشقىلار ئاسان قوبۇل قىلىدىغان رول كىملىكىگە ئۆتۈش ئۇچۇن ئۇرۇنىدۇ. ئالتىنچى، مەسئۇلىيەتنى ئۆزىگە باھا بەرگەنلەرگە ئىتتىرىپ قويۇپ ئۇلاردىن ئاغرىنىدۇ. ئۆز تەسەۋۋۇرىدا غايىبانىلەشكەن، ئەمما باشقىلار ئېتىراپ قىلمىغان رول ئېلىشقا ئۇرۇنۇشتىن ۋاز كېچىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ كىملىكىنى چۆكۈرگەن كىشىلەرنى رەت قىلىدۇ ياكى ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. بۇ تىرىشچانلىقلىرى مەغلۇپ بولسا شەخس قاتتىق ئازابلىنىدۇ. بۇ ھېسسىي كەچۈرمىشلەرنى قايتا ـ قايتا ھېس قىلىش داۋامىدا كىشىلەر ئۆز كىملىكىنى ئاشكارا، ئىنچىكە مۇئەييەنلەشتۇرۇشنى ئۆگىنىدۇ ھەم ئالاھىدە كىشىلەر ئالدىدا ئالاھىدە رول ئېلىشقا كۈچەپ كېتىدۇ. كىشىلەرنىڭ رول كىملىكىگە ئۆتۈش قىزغىنلىقىنىڭ كۈچلۈك ـ ئاجىزلىقىنى تەسەۋۋۇرىدىكى كىملىكىنى باشقىلارنىڭ ئېتىراپ قىلىش دەرىجىسى، رول كىملىكىنى مۇقىمداش تىرىشچانلىقىغا يارىشا ئېرىشكەن پايدىسى ۋە بۇ خىل ئۇرۇنۇش ئۇچۇن سەرپ قىلغان ۋاقتىنىڭ، زېھنىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بەلگىلەيدۇ.

ھەربىر ئادەم ئاممىۋى سورۇندىكى ئىجتىمائىي ئالاقىدە رول ئېلىش داۋامىدا ئۆز كىملىكىنى خىيالىدا يۇقىرىراق ئورۇنغا قويىدۇ ھەم باشقىلارنىڭ نەزىرىدە ئېتىراپ قىلىنىشىمكەن دەپ ئويلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىنەك ئالغۇدەك ھەرىكەت مودېللىرى ياكى كىملىك نۇسخىلىرى تېپىلىپ قالارمىكىن دېگەن مەقسەتتە باشقىلارنىڭ قىياپىتىنى توختىماي كۆزىتىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسى كىشىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ قانداق ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقانلىقى ھەققىدىكى تونۇشىنى ۋە ئۆزى خىيال قىلغان كىملىكىگە ئېرىشىش ئۇچۇن زۆرۇر بولىدىغان بىلىملەر بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، مۇتلەق كۆپ قىسىم ئىجتىمائىي سورۇن مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، رول كىملىك ئېھتىياجى ئۈ-

چۈن مەۋھۇمدۇر، شەكىلسىزدۇر. يەنى رول كىملىكى داۋاملىدا نۇرغۇن ھەربىر مودېللىرى ئوتتۇرىغا چىقىشقا ئۇلگۈرمەيدۇ ھەم ئىپادىلىگەن رول كىملىكىنى كىشىلەرنىڭ چۈشىنىشىمۇ ئوخشىمايدۇ.

كىشىلەر ھەمىشە باشقىلارنىڭ ئېلىۋاتقان رولىنى ئۆز كۆڭلىدە چۈشىنىش، ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ۋە رولىنى تەڭشەش قاتارلىق يوللار بىلەن مەلۇم بىر خىل رول كىملىكىنى ۋاقىتلىق تەييارلايدۇ ۋە بۇ خىل تەييارلىقنى ئېرىشكەن ھامان ئۆزىگە ئالاھىدە بىر خىل قىياپەتنى بېرىشكە تىرىشىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئادەم باشقىلارنىڭ رول ئېلىۋاتقان چاغدىكى ئوبرازىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق باشقىلار ئالدىدا نامايان قىلىدىغان ئۆزلۈكىنى قانداق لايىھەلەشنى بېكىتىدۇ. ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئاممىۋى سورۇندىكى ئىجتىمائىي ئالاقىنى ھەر خىل كىملىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت، دىيالوگ دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ. كىشىلەر بۇ جەريانىدا مەلۇم رول كىملىكىگە ئاساس ھازىرلايدۇ ھەم ناھايىتى قىزغىنلىق ئىجتىمائىي ئارتىسلىق ئويۇنىنى باشلىۋېتىدۇ. ئادەم ئۆز كۆڭلىدە ئويلىغان كىملىك ئېھتىياجىنى باشقىلار ئېتىراپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان رازىمەنلىك، قانائەت تۇيغۇسى تۆۋەنلەشكە باشلايدۇ.

پېتىر بۇركېنىڭ كىملىك نەزەرىيەسى

كىملىك ۋە ھېسسىيات: بۇركېنىڭ قارىشىچە، ئادەم تەسەۋۋۇرىدىكى ئۆزلۈكىنى ھەممە ئىجتىمائىي سورۇنغا تەتبىقلايدۇ. ئەمما، ئادەمدىكى ھەربىرىتكە ئۆتۈۋاتقان ئۆزلۈك (Working Self) بىلەن تەسەۋۋۇرىدىكى ئۆزلۈك بىرلەشكەندىلا ئاندىن ئىجتىمائىي سورۇندىكى ئالاقە پائالىيىتىگە ھەسسە قوشالايدۇ. ئادەم باشقىلارنىڭ ھەربىرىتىدىن ئۆزىنىڭ كىملىك ئۆلچىمىگە ماس كېلە-

لىدىغان ئېلىمېنتلارنى ئىزدەيدۇ ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن رول ئېلىش داۋامىدا ئۆزىنىڭ قىياپىتى ۋە باشقا سىمۇوللۇق بەلگىلەرنى نامايەن قىلىدۇ.

بۇركې جېن ستېتس(Jane Stets) بىلەن بىرلىكتە ئادەمنىڭ كىملىك ئېھتىياجىنىڭ قېنىش بىلەن ئېتىراپ قىلىنالماسلىق تۈيغۇسى ئوتتۇرىسىدىكى ئارا يولدىن چىقىپ، كىملىك توغرىسىدا ئەھمىيەتلىك ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئادەم رول كىملىكى باشقىلارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىسە، ئاكتىپ ھېسسىي كەچۈرمىشنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ئۆزلۈك تۈيغۇسى مۇئەييەنلەشتۈرۈلسە، ھۆرمەتلەنسە، ئۇ ھالدا كىملىكنى ئېتىراپ قىلدۇرۇش جەريانىدا ئۇچرىغان مەغلۇبىيەتلىك ھېسسىياتلىرىنىڭ سەلبىي تەسىرىنى تۆۋەنلىتەلەيدۇ.

كىملىككە ئېرىشىش: ئادەم ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ئېتىراپ قىلغان كىشىلەرگە بەكرەك ئىشىنىدۇ، ئۇلارغا ھېسسىيات جەھەتتىن مايىل بولىدۇ ۋە شۇ ئىجتىمائىي توپقا، شۇ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىغا ئۆزىنى ماسلاشتۇرىدۇ. مەسىلەن، ئۆزىنى «مەن مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچى» دەپ قارايدىغان بىر ئوقۇغۇچى ئۆزىنى شۇنداق دەپ قارايدىغان ئوقۇتقۇچى ياكى ساۋاقداشلىرىغا ھېسسىيات جەھەتتىن بەكرەك مايىل بولىدۇ. ئادەمنىڭ رول كىملىكى باشقىلارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا قانچە جىق ئېرىشكەنسىرى ئۆزىنى ئېتىراپ قىلغان شۇ كىشىلەرگە بولغان ئىشەنچىسى ۋە مايىللىقى شۇنچە ئاشىدۇ.

كىملىككە ئېرىشىش تىرىشچانلىقىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى: ئادەم قانداق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىدىن قەتئىينەزەر، كىملىكىنى ئېتىراپ قىلدۇرالمىسا ۋە كىملىكىنى قوبۇلغا ئېلىپ تۇرغان مۇھىتقا تەسىر كۆرسىتەلمىسە، ئىچ ـ ئىچىدىن ئازابلىنىدۇ، ئۆزىنى تاشلاندۇق ئادەمدەك ھېس قىلىدۇ، ئۆزلۈكىدىن يىراقلايدۇ، قاتتىق مەيۇسلىنىدۇ. ئادەمدىكى ئېتىراپ قىلىنىش، قەدىرلىنىش تۈيغۇسى ئۇچۇن شۇنىڭغا تۇشلۇق مۇھىت

ۋە مۇئەييەنلەشتۇرۇشنى خالايدىغان ئادەملەرنىڭ بولۇشى تولىمۇ مۇھىم. ئۆزلۈكنى يۆلەيدىغان ساغلام ئىجتىمائىي مۇھىت ياكى ئادەملەر توپى بولمىسا، ئۆزلۈك قىسىلىدۇ. ئۆزلۈك ئۇزاق مۇدەت قىسىلىش، يېتىمسىراش، ۋەسۋەسە ۋە ئەندىشە ئىچىدە تۇرۇۋەرگەندە ئىنسانىدا ئوڭايلا كىملىك كىرىزىسى كۆرۈلىدۇ. كىملىككە ئېرىشىش تىرىشچانلىقى قايتا - قايتا مەغلۇپ بولۇۋەرگەندىن كېيىن، ئادەمدىكى پاسسىپ ھېسسىيات كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سۇسلىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۆزىنىڭ بەك غايىبانىلەشتۇرۇۋالغان كىملىك ئۆلچىمىنى تۆۋەنلىتىشكە مەجبۇر بولىدۇ ۋە باشقىلاردىن ئىجابىي ئىنكاسلارنى بۇرۇنقىدەك جىق كۈتمەيدىغان بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئادەم كۆڭلىدىكى كىملىككە ئېرىشەلمىگەندە شۇنداق سورۇنلاردىن ئۆزىنى ئېلىپ قاچىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق پاسسىپ كەچۈرمىشلىرىنى يەڭگىللەتمەكچى بولىدۇ.[22]

يۇقىرىقى نەزەرىيەلەر ھەققىدە قىسقىچە خۇلاسە:

سىمۇوللۇق ئالاقە نەزەرىيەسىنىڭ پېشۋاسى جورج خېربېرد مېدنىڭ پىكىر يۆنىلىشى بويىچە قارىغاندا، يۇقىرىقى نەزەرىيە-چىلەرنىڭ ھەممىسى شەخس، شەخسنىڭ رول ئالغاندىكى كىملىكى، ئىجتىمائىي قۇرۇلما، مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئىزاھلاشقا تىرىشقان ۋە بايانلىرىدا ئۆزلۈك بىلەن كىملىك ئۇقۇمىنى نۇقتىلىق تەھلىل قىلغان. كىشىلەر ئىجتىمائىي سىستېما ۋە مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىش، رول ئېلىش داۋامىدا ئېتىراپ قىلىنىشنى ئىستەيدۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئۆزلۈك تۇيغۇسىنى قايتا - قايتا بېكىتىدۇ. ستىرايكېر قاتارلىق جەمئىيەتشۇناسلار مەدەنىيەت بىلەن ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنى كىملىك ۋە ئۆزلۈككە تەسىر كۆرسىتىدىغان يادرولۇق ئامىل دەپ قارايدۇ. ماككال، سىمونس قاتارلىق جەمئىيەتشۇناسلار بۇركېغا ئوخشاشلا كىملىك قۇرۇلۇشىدا شەخسنى تېخىمۇ چوڭ ھەرىكەت قىلىش بوشلۇقىغا ۋە ئەركىنلىك ئىمكانى-

يىتىگە ئىگە دەپ ئىزاھلايدۇ. ئەمما، ھەممە سىمۇوللۇق ئالاقە نەزەريىيەچىلىرى «ئۆزلۈك ـــ ئىجتىمائىي ئالاقىدە كىشىلەرنىڭ بىلىشى ۋە ھەرىكىتىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاچقۇچلۇق ئامىل» دېگەن قاراشتا بىردەكلىككە ئىگە. «پەرقلىق كىشىلەر، مەدەنىيەت ئامىلى، ئىجتىمائىي مەرتىۋە قۇرۇلمىسى قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپقان كەڭ ئىجتىمائىي كارتىنىدا ئۆزلۈك شەخسىنىڭ رول ئېلىش ۋە رول كىملىكىنى مۇقىمداش جەريانىغا ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدۇ.»[23]

خۇلاسە

كىملىك ئۇقۇمى خۇسۇسىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئىزدىنىش خەلقئارا ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە جەمئىيەتشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىق، پسىخولوگىيە قاتارلىق پەنلەردە ئاۋۋال باشلانغانىدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە بۇ تېما ھەققىدىكى تەتقىقات ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۆزلۈك، خاراكتېر، ئادەمىيلىك قاتارلىق ئۇقۇملار ھەققىدىكى گىرەلەشمە، يانداش تەتقىقاتلارنىڭ راۋاجلىنىشىغا تەسىر كۆرسەتكەنىدى. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك جەمئى تەتقىقاتنى پىكىر رامكىسى بىلەن تەمىن ئەتكىنى «بىر جەمئىيەتنىڭ قانداق بولۇشى ئۆزلۈكنى بەلگىلەيدۇ ھەم ئىجتىمائىي ئامىل بىلەن شەخسىنىڭ ئۆزلۈك ئاملى قوشۇلۇپ شەخسنىڭ ھەرىكىتىنى بەلگىلەپ قويىدۇ» دېگەندىن ئىبارەت يېتەكچى ئىدىيە ئىدى. 1940 ـ يىللىدىن بۇرۇن خەلقئارا كىملىك ئاتالغۇسى ئۇقۇم سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقمىغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تاكى 1990 ـ يىللارغا كەلگۈچە ئۇ خەلقئارا ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە ئەڭ كۆپ دەتالاش قىلىنىدىغان، جەمئىيەتشۇناسلار، پسىخولوگلار، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناسلار ۋە ئاممىۋى تارقىتىش نەزەريىيەچىلىرى ئەڭ كۆپ تىلغا ئالىدىغان بىر تېما بولۇپ قالدى. بۇنىڭ ئىچىدە پسىخولوگىيە،

ئىنسانشۇناسلىق قاتارلىق ئىككى پەندە كىملىك ئاتالغۇسى ئەڭ كۆپ مۇلاھىزە قىلىندى. ئامېرىكا پسىخولوگى ئېرك ئېركسون- نىڭ كىملىك تەتقىقاتى بۇ ساھەدىكى ئىزدىنىشكە يول ئاچتى. جەمئىيەتشۇناسلار بولسا كىملىك ئۇقۇمىنى ئوخشىمىغان نۇقتىدىن، يەنى مىكرو نۇقتىدىن، تۈزۈم نۇقتىسىدىن، ماكرو نۇقتىدىن كۆزەتتى.

مىكرو نۇقتىدىن قارىغاندا، جەمئىيەتشۇناسلار ھەر خىل كىملىكنىڭ فۇنكسىيەسى، ئۆزگىرىشى، مەۋجۇتلۇق ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىجتىمائىي ئالاقە نۇقتىسىدىن كۆزەتتى. ئامېرىكىلىق جەمئىيەتشۇناس، كىملىك نەزەريىچىسى شېلدون سترايكېرنىڭ ئەمگەكلىرى 1968- يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە تازا مېۋە بەردى. 1970 - يىلىغا كەلگەندە ئۇ ئامېرىكا ئىندىئانا- لار ئۇنىۋېرسىتېتىدا سەپداشلىرى بىلەن كىملىك تەتقىقاتىنى مەخسۇس تۈر قىلىپ ئىشلىدى ۋە 1977 - يىلىغا كەلگەندە بۇ ئىلمىي ئىزدىنىشلىرىگە «كىملىك نەزەريىسى» دەپ نام بەردى. ماككال، سىمونس بولسا بۇ كىملىك نەزەريىسىگە رول كىملىك مودېلى بىلەن يانداشتى. سترايكېر كىملىكنى ئادەمنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن، ئىجتىمائىي قۇرۇلما نۇقتىسىدىن سانلىق مىقدار مېتودى بىلەن تەھلىل قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، سترايكېرنىڭ خىزمەتدىشى بۇركې بولسا كىملىكنى ئادەم ئىجتىمائىي ئالاقىدە ئۆتەيدىغان رولنىڭ سۇبېيېكتىپ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە تونۇپ، ئىزدىنىشلەرنى قانات يايدۇردى. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى مىكرو جەمئىيەتشۇ- ناسلىق نۇقتىسىدىن ئىشلەنگەن ئەمگەكلەر بولۇپ، مۇنداق بىر نۇقتىدا ئورتاقلىققا ئىگە: كىملىك ــ ئىنسانىنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىت، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان ھەرىكەتلەرگە قاراپ پەرقلىنىپ تۇرىدىغان، ھاياتنىڭ مەنىسىنى تەشكىل قىلىدىغان ئۆزلۈك تۇيغۇسى ۋە باشقا سۇبېيېكتىپ خاسلىقلىرى نەتىجىسى- دە ئوخشىمىغان كاتېگورىيەلەرگە مەنسۇپلىنىشىدۇر.

تۇزۇم نۇقتىسىدىن، توغرىراقى ئىجتىمائىيەت نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلغاندا، ئىنسانىنى تۇزۇم بىلەن باغلايدىغان، ئۇنى ئىجتىمائىي قۇرۇلما بىلەن مۇرەسسەگە كەلتۈرىدىغان بىرمۇنچە خاس كىملىكلەر بولىدۇ. مەسىلەن، كەسپىي كىملىك (يازغۇچى، ساقچى، رەسسام دېگەندەك)، مىللىي كىملىك (ئۇيغۇر، ئىنگلىز، رۇس دېگەندەك)، جىنسىي كىملىك (ئەر، ئايال)، قانۇنلۇق كىملىك (رەئىس جۇمھۇر، دۆلەت مەمۇرى دېگەندەك)، مائارىپ كىملىكى (باكلاۋۇر، ماگىستىر، دوكتور دېگەندەك)، ئائىلە كىملىكى (دادا، ئانا، بالا دېگەندەك). تۇزۇملەرگە مۇناسىۋەتلىك بۇ كىملىكلەر بىزنىڭ كىملىك كەچۈرمىشلىرىمىزنى تەشكىل قىلىدۇ. زامانىۋى دۇنيادا شۇنىڭغا ئوخشاش تۇزۇمگە مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار كىملىكلەر بىزنىڭ زەنجىرىمىزگە قېتىلىدۇ ۋە دەرىجە، مەرتىۋە، نومۇر، ئۇنۋان قاتارلىق سىمۋوللۇق بەلگىلەر ئارقىلىق بىزنى تۇزۇمگە بېقىندۇرۇپ تۇرىدۇ.

ماكرو جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، بىر ئادەمنىڭ كىملىكىنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ساغلام ئىجتىمائىي تەرتىپ بولۇشى كېرەك. ئادەم جەمئىيەت ۋە تۇزۇمگە كىملىكى بىلەن باغلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ باغلىنىشتا مائاربىپ، دىن، كەسىپ، ئائىلە قاتارلىق تۇزۇم بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائىي سىستېمىلار كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپدۇ ۋە ئادەم ھاياتىنىڭ مەنىسىنى ناھايىتى چوڭقۇر بولغان مەدەنىيەت كودى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئۆزى ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىتتىن ھالقىغان كىملىككە ئېرىشمەكچى بولغان بىر ئادەم ئۆزىگە تۇرمىدەك كۆرۈنۈۋاتقان كۈندىلىك ھايات لاگېرىدىن قېچىپ چىقمىسا، بۇ خىل كىملىك ئېھتىياجى قانمايدۇ. قىممەت قارىشى، ساداقەت، مۇھەببەتنى تەكىتلەيدىغان جەمئىيەتشۇناسلارنىڭ پىكىر يۈرگۈزۈشى بويىچە قارىغاندا، كىملىك ئېھتىياجىغا ئەگىشىش داۋامىدا ئەمەس، قۇربان بېرىش ۋە مەسئۇلىيەتنى

ئۇستىگە ئېلىش داۋامىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. كىملىك، ئۆزلۈك ئۇقۇملىرىنى تولۇقراق چۈشىنىش ئۈچۈن بۇ ئۇقۇم بىلەن دىيالېكتىك مۇناسىۋەتكە ئىگە بىر قاتار ئۇقۇملارنى بىر-لەشتۈرۈپ چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۇقۇملاردىن مۇقىم-لىق ۋە ئۆزگىرىش، سۇبېيېكت، ئوبېيېكت، شەخس، ئىجتىمائىي توپ، ئاڭلىقلىق، ئاڭسىزلىق، بىلىش شەكلى ۋە ھەرىكەت مو-دېلى، ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات، ئۆزگىرىش، تاسادد-پىي ۋەقە، كىرىزىس، ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە ئىجتىمائىي كون-تېكىست قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

ستاتا مەنبەلىرى:

[1] ئېرۋىڭ گوفمان: «كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئۆزلۈك ئىپادىسى».

Erving Goffman: " The presentation of self in everyday life ", Garden City Press, p.251.

[2] پېتېر بېرگېر: «رېئاللىقنىڭ ئىجتىمائىيلىقى».

Peter Berger: " The social Construction of Reality " ,Double Company.

[3] فېردىناند دې ساسسۇر: «تىلشۇناسلىقتىن ئۇمۇمىي بايان».

Ferdinand De Saussure: " Course in General Linguistics " ,Lasalle, Open Court, 1986.

[4] فوكاۋ: «تۇزۇم ۋە جازا: تۇرمىنىڭ بارلىققا كېلىشى».

Michael Foucault: " Discipline and Punishment " ,Vintage Books, New York, 1995.

[5] ئېرۋىڭ گوفمان: «كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئۆزلۈك ئىپادىسى».

[6] جورج خېربېر مېد: «قەلب، ئۆزلۈك ۋە جەمئىيەت».

George Herbert Mead: " Mind, Self and Society " ,Chicago University Press, 1967.

[7] موررىس روسېنبېرگ: «ئۆزلۈكنى ھېس قىلىش».

Morris Rosenberg: " Conceiving the Self " ,Malabar, Krieger Publisher, 1986.

[8] كېننىس ئاللان: «جەمئىيەتنى كۆزىتىدىغان لوپا ئەينەك: جەمئىيەت نەزەريەسى».

" Social Lens: An Invitation to Sociological Theory " ,Pine Forge Press, 2007, p.309.

[9] يۇقىرىقى كىتاب، 411 ـ بەت.

[10] جورج خېربېر مېد: «قەلب، ئۆزلۈك ۋە جەمئىيەت»، 22 ـ بەت.

[11] كېننىس ئاللان: «جەمئىيەتنى كۆزىتىدىغان لوپا ئەينەك: جەمئىيەت نەزەرىيەسى»، 503ـبەت.

[12] ستانلېي كوخېن: «ئىجتىمائي كونترولللۇقنىڭ زاھىرەن شەكىللىرى».

Stanley Cohen: " Visions of social control: crime, punishment, and classification ", New York: Polity Press, 1985.

[13] جەك گىببس: «كونترول: جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى ئاساسلىق ئۇقۇم».

Jack P. Gibbs: " Control: sociology ' s central notion ", Urbana: University of Illinois Press, 1989.

[14] تالكوت پارسونس: «ئىجتىمائي سىستېما».

Parsons, T: " The social system ", New York, Free Press, 1951.

[15] ستانلېي كوخېن، ئاندرېۋ سكال: «ئىجتىمائي كونترول ۋە دۆلەت».

Stanley Cohen and Andrew Scull: " Social Control and State ", Oxford, Blackwell, 1985, p.5.

[16] ئىئان كرەيب: «كىملىكنى ھېس قىلىش».

Ian Craib: " Experiencing Identity ", Sage Publication, Preface, p.1.

[17] ئېرۋىڭ گوفمان: «كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئۆزلۈك ئىپادىسى».

[18] ئاللان جونسون: «جەمئىيەتشۇناسلىق لۇغىتى».

Allan G. Johnson: " Dictionary of Sociology ", Blackwell Publishing, 2000, p.339.

[19] شېلدون سترايكىر: «سىمۋوللۇق ئالاقە: قۇرۇلما نۇقتىسىدىن مۇھاكىمە».

Sheldon Stryker: " Symbolic Interactionism: A Structural Version ", Menlo Park, 1980.

[20] ماككال ۋە سمونس: «كىملىك ۋە ئىجتىمائي ئالاقە».

McCall and simmons: " Identity and Interaction ", New York, Basic Books, 1978.

[21] يۇقىرىقى كىتاب، 153ـ بەت.

[22] جوناتان تۇرنېر: «جەمئىيەتشۇناسلىق نەزەرىيەسىنىڭ قۇرۇلمىسى».

Jonathan H. Turner: " The Structure of Sociological Theory ", Wadsworth, 2005 , p.293.

[23] يۇقىرىقى كىتاب، 592 ـ بەت.

قوشۇمچە:

پايدىلانمىلار

بىرىنچى باب (ئامېرىكىغا سەپەر)

ئانتونى گىددېنس: «جەمئىيەتشۇناسلىق»

Anthony Giddens:《社会学》(第七版)，北京大学出版社， 2001 年。

رىچارد لېۋىس: «ۋاقىتتىن پايدىلىنىش»

Richard Lewis:《 The Use of Time 》, London: Berly press, 1996.

ئىككىنچى باب (ھاۋاينىڭ ھېكايىسى)

م. ستەيىن، ئا. ۋىدىچ، د. مەننىڭ: (باشچىلىقىدا تۇزۇلگەن) «كىملىك ۋە ئەندىشە»

M. Stein, A. Vidich, D. Manning:《 Identity and Anxiety 》, The Free Press, 1960.

چيۇ كېپىڭ (باشچىلىقىدا تۇزۇلگەن): «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»

邱科平主编：《世界通史》，光明日报出版社， 2004 年。

شۇبىن، لىيۇ ياجيې (باشچىلىقىدا تۇزۇلگەن): «دۇنيادىكى داڭلىق ئاراللار»

徐斌、刘亚杰主编：《世界名岛》，长春出版社2007 年。

ئۇچىنچى باب (ئادەت تۇرمىسىدىن قېچىش)

ئېرۋىڭ گوفمان: «ئەيىبناق: بۇلغانغان كىملىك ھەققىدە خاتىرىلەر»

Erving Goffman:《 Stigma, Notes on the Management of Spoiled Identity 》, Prentice Hall, 1963

لىن تيەنشۇي (باشچىلىقىدا تۇزۇلگەن): «نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتى خەزىنىسى» (10 ـ توم: ئەدىبلەرنىڭ تەرجىمھالى)

林天水主编：《诺贝尔文学奖文库》，浙江文艺出版社， 1998 年版。

تۆتىنچى باب (مەدەنىيەت ئەندىكىشى داۋاملاشماقتا)

ئېستېر ۋاننىڭ: «ئامېرىكا»

Esther Wanning:《美国》，旅游教育出版社，2007 年。

جوڭ چېن: «ئامېرىكىدا ياشاش قوللانمىسى»

仲臣:《美国生活实用指南》,中国旅游出版社，2007 年。

بەشىنچى باب (ھونولۇلۇ ــ قىش بولمايدىغان شەھەر)

كېننىس ئاللان: «جەمئىيەتنى چۈشىنىش»

Kenneth Allan:《Sociological Lens: An Invitation to social and sociological Theory》, Chicago Univeusity Press, 2007.

رىئوم بىندى باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «21 ـ ئەسىرنىڭ ئاچقۇچى»

Jeremo Binde:《开启 21 世纪的钥匙》，社全科学文献出版社，2005 年。

ساموئېل خانتىڭتون: «بىز كىم؟»

Samuel P. Huntington:《我们是谁？》，新华出版社，2005 年。

ئالتىنچى باب (ئامېرىكا پىروفېسسورلىرىنىڭ سېھرىي كۈچى)

رىچارد شافېر (ئامېرىكا): «جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە تۇرمۇش» (9 ـ نەشرى)

理查德 谢弗 (Richard Schaefer):《社会学与生活》，世界图书出版公司，2006 年，第 6 ～ 25 页。

يەتتىنچى باب (جەمئىيەتشۇناسلىق نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟)

ئانتونى گىددىنس: «جەمئىيەتشۇناسلىق»

Anthony Giddens:《社会学》(第七版)，北京大学出版社，2001 年。

رىچارد شافېر: «جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە تۇرمۇش»

理查德 谢弗 (Richard Schaefer):《社会学与生活》，世界图书出版公司，2006 年。

سەككىزىنچى باب (1893 ـ يىلى: ھاۋايدا سىياسىي ئۆزگىرىش)

ستېفېن كىنزېر: «ئامېرىكىنىڭ ئاغدۇرمىچىلىقى: ھاۋايدىن ئىراققىچە»

Stephen Kinzer:《颠覆从夏威夷到伊拉克》，华东师范大学出版社，2007 年。

توققۇزىنچى باب (كىملىك توزۇتقان خىياللار)

زۇلپىقار بارات: «شەھەرلىشىش ۋە كىملىك كىرىزىسى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىللىق 3 ـ سان.

زۇلپىقار بارات: «ياغلىق قاپاق ۋە بۇلغانغان كىملىك»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2008 ـ يىللىق 4 ـ سان.

ئېرىك ئېرىكسون: «كىملىك، ياشلىق ۋە كىرىزىس»

Erick Ericson:《 Tdentity, Youth and Crisis 》, W.Norton Company, 1968.

ئونىنچى باب (كىتاب ئوقۇش سەنئىتى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ھەققىدە ئويلىغانلىرىم)

«كىتاب ئوقۇش» ژۇرنىلى تەھرىراتى تۈزگەن: «كىتاب ئوقۇش سەنئىتى»

《博览群书》选编:《读书的艺术: 如何阅读和阅读什么》, 九州出版社, 2005 年。

م. بروۋن، س. كىلىي: «سوئالنى توغرا سوراش ـــ تەنقىدىي تەپەككۇر ھەققىدە»

M.Browhe , S.Keeley:《学会提问: 批判性思维指南》, 中国轻工业出版社, 2006 年。

ۋولت پىتكىن: «ئۆگىنىش سەنئىتى»

沃尔特·皮特金:《学习的艺术》, 中国发展出版社, 2006 年。

ئون بىرىنچى باب (ماڭا تەسىر قىلغان ئىككى ئادەم)

كائۇل روگېرس: «ئادەم بولۇش توغرىسىدا»

Caul R.Rogers:《个人形成论》, 中国人民大学出版社, 2005 年。

يۈ جيۇەن: «ئىنگلىز تىلىدا سۆزلىشىدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئۇمۇمىي ئەھۋالى»

余志远:《英语国家概况》, 外语教育与研究出版社, 2000 年。

ئون ئۈچىنچى باب (ھاۋايدا ئۆتكەن تۇرمۇشۇم)

ئانتونى گىددىنس: «جەمئىيەتشۇناسلىق»

Anthony Giddens :《社会学》(第七版), 北京大学出版社, 2001 年。

ئېرخ فروم: «ساغلام جەمئىيەت»
Erich Fromm: 《健全的社会》，国际文化出版社，2003 年。

ئون توّتىنچى باب (ئامېرىكانلارنىڭ قىممەت قارىشى)

ئېستېر ۋاننىڭ: «ئامېرىكا»
Esther Wanning:《美国》，旅游教育出版社，2007 年。
جوڭ چېن: «ئامېرىكىدا ياشاش قوللانمىسى»
仲臣:《美国生活实用指南》,中国旅游出版社，2007 年。

ئون بەشىنچى باب (ئامېرىكىنىڭ بۈگۈنى ۋە ئەھمىيەتچىلىك ئىدىيەسى)

پېتىر ۋاتسون: «20 ـ ئەسىر ئىدىيە تارىخى»
彼德·沃森[英]:《20 世纪思想史》，上海译文出版社，2006 年。
بېرتراند رۇسسېل: «غەرب پەلسەپە تارىخى»
Bertrand Russel:《西方哲学史》，商务印书馆, 2004 年。
بريەن مەگى: «پەلسەپە ھەققىدە ھېكايىلەر»
Brian Magee:《哲学的故事》, 三联书店, 2002 年。
خۇاڭ سوڭجيې: «غەرب پەلسەپە ئەسەرلىرىدىن نەمۇنىلەر»
黄颂杰主编:《西方哲学名著提要》, 江西人民出版社, 2004 年。

ئون سەككىزىنچى باب (ئامېرىكىدا ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇش ئۇچۇن)

جوڭ چېن: «ئامېرىكىدا ياشاش قوللانمىسى»
仲臣:《美国生活实用指南》,中国旅游出版社，2007 年。
يۇ جيۇەن: «ئىنگلىز تىلىدا سۆزلىشىدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»
余志远:《英语国家概况》，外语教育与研究出版社，2000 年。

مەسئۇل مۇھەررىرى: قەلبىنۇر مىجىت
مەسئۇل كوررېكتورى: ئابدۇرېھىم ئابلىمىت
مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن
خەتتات: سۇلايمان ئىسمائىل خالى

ئۆزلۈك گىرۋەكلىرىدە

— ھونولۇلۇ خىياللىرى

ئاپتورى: زۇلپىقار بارات ئۆزباش

نەشر قىلغۇچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830046
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتى
فورماتى: 880×1230mm 1/32
باسما تاۋىقى: 14
نەشرى: 2011 ـ يىلى 4 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
بېسىلىشى: 2011 ـ يىلى 4 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 3000 — 0001
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 – 7 – 5631 – 2464 – 0
باھاسى: 38.00 يۈەن